

10189

કવિશ્વર દલપતરામ ગણાભાઈ સ્મારક ગ્રંથમાળા નં. ૧.

કવિ પ્રેમાનંદરચિત
સુભદ્રાહરણ

અને

મહાકવિ પ્રેમાનંદની જીવનકલા

અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી. એ.,
ગુજરાતી "ના તંત્રીના મદદનીશ, મુંબઈ.

જાપાની પ્રસિદ્ધ 'કરનાર,

મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની
અને પબ્લીશર્સ-મુંબઈ.

આવૃત્તિ પહેલી

૧૦૦૦ ૧૯૧૯.

આવૃત્તિ બીજી

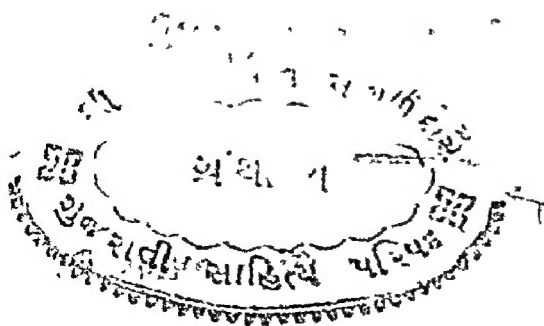
૨૦૦૦ ૧૯૨૪.

૪૮૫૦.૨
૨૦,૧૮૯

અમદાવાદ-કાળુપુર ટંકશાળ,

ધી " સૂર્યપ્રકાશ " પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં

મુજબદબાર્થ ત્રીકમલાલે છાપ્યું.

૧ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સ્મારક ગ્રંથમાળાનો

ઉપોદ્ધાત

૩ મી એપ્રિલ ૧૮૯૮ ના રોજ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની મળી હતી અને તેમાં એવો ઠરાવ થયો હતો કે, ‘સ્વ. કવિ સ્મારક માટે એક જાહેર ફંડ ઉઘાડવું’ અને તે ‘કવી ડાહ્યાભાઈ સી. આઇ. ઇ. સ્મારક ફંડ’ તરીકે સોસાયટીના રાખવું. તેનું વ્યાજ જૂનાં કાવ્યો સંશોધન કરી છપાવવા ગુજરાતી સાહિત્યના ગ્રંથો તૈયાર કરાવી છપાવવામાં વાપરવું’ સ્તુત ગ્રંથ તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે:—

પુસ્તકનું નામ. કર્તા અગર સંપાદક. કીર્તિ.
હરણ-કવિ પ્રેમાનંદરચિત. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, ૩. ૧)
બી. એ.

પ્રસ્તાવના

(દ્વિતીય આવૃત્તિની)

૧ વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ સુભદ્રાહરણ પ્રથમ આવૃત્તિ પાંચ વર્ષ થયાં છે. આ દરમ્યાન તેની નકલો જન-મો થયાથી આ દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રકટ કરવાનો હક્ક મને શોધનાર વ. સોસાયટી તરફથી થઈ છે, તેથી તેનો પહેલી દ્વારા કાર્ડમાં તેના મે

પત્ર આવૃત્તિમાં મેં મૂલ્ય પ્રતિ જે રા. તનસુખરામ મનઃસુખ-ભોજની મળી હતી તેના તેમજ શ્રી કાર્પાસ શુજરાતી સભાની ગ્રામ્યાધારે પુનઃ સંશોધન કરેલું છે અને જૂની હસ્તલિખિત કાપી જૂની જોડણી કાયમ કરી છે, તેમજ પહેલી આવૃત્તિના મા. શુ. સભાની પ્રતિનાં જે પાઠાંતરો હતાં તે પણ આમાં સામેલ નિ સિવાય મૂળમાં કશો ફેર કીધો નથી.

હંતી જીવનકલાના સંબંધમાં થોડુંક ઉમેરણ અને સંસ્કરણ અને વિચારણાને અંગે કરેલું છે; કાંઈ મહત્વનો વાદમુદ્દો ફર જણાઈ નથી. એટલું ખુશીથી નોંધવાનેગ લાગે છે કે, સા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે “પ્રેમાનન્દ”નો નિબંધ નવી ટ થતાં “શામળ પ્રેમાનંદના ઝંઘડા” સંબંધી વાદની છે અને “વલ્લભ-શામળ-ઝંઘડો” હોવાનું સ્પષ્ટ થયું છે.

કંઈ ઝાઝો વધારો કીધો નથી; કેટલેક સ્થળે “મહાભારત”,

પુરાણાદિના આધારે ચરિત બાગ વિશદ કર્યા છે અને કેટલાક સમ
વિચારવાળાં અવતરણો પ્રેમાનન્દનાં ઇતર આખ્યાનોમાંથી આપ્યાં છે.

અંતમાં શ્રી મુ. વ. સોસાઇટીનો મને દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રકટ કરે
હક આપ્યા માટે તેમ જ અત્રેના સુપ્રસિદ્ધ યુક્તસેત્તર્સ અને પંચીર
શેશર્સ જોન. એમ. ત્રિપાઠીનો ચોતાના સ્વામીત્વ અને હકથી સુપ્રસિદ્ધ
પ્રકટ કરવાનું માથે લીધા માટે હું આભાર માનું છું.

મુંબઈ, માધ્યમ શુદ્ધિ ૧૨

તા. ૧૪-૨-૨૪.

અખાલાલ બુલાખરા મ

પ્રસ્તાવના

(પ્રથમ આવૃત્તિની)

એ. ખરું છે કે વિજયના ધક્કાએ ચઢેલું કાર્ય અત્યંત પ્રયત્ન ધક્કા ખાયાં જ કરે છે. સુભદ્રાહરણની પ્રસિદ્ધિ સંબંધમાં પણ તેમ જ પ્રતિઓની શોધ આરંભથી તે આખર સુધી થયું છે. છતાં પ્રભુકૃપાથી અને કાર્યની તે સવાઆઠ વર્ષે પણ પ્રસિદ્ધિને પામી શક્યું છે, એ સોંપણી બેશક મને તો આતંદ્રપદ છે. સન ૧૯૧૧ ના જન્યુ-આરી માસમાં પ્રેમાનંદકૃત સુભદ્રાહરણ જૂની પ્રતિ-ઓના આધારે શોધી, પાકાંતર, ટીકા આદિ સાથે પ્રકટ કરનાર શોધકની શોધની એક જાહેરખબર ધી ગુજરાત વર્તમાનકથુલર સોસાયટીએ “બુદ્ધિપ્રકાશ” દ્વારા કાઢી. અને મેં તેના પ્રત્યુત્તરમાં તે કાર્ય ઉપાડી લેવાનું ઇચ્છાપત્ર ફેબ્રુઆરી માં તેના માનવતંત્ર સેક્રેટરીને મોકલ્યું. પછી તા. ૨૧ મી માર્ચે તેની શરતોનો પત્ર નં. ૪૪ આવ્યો; તે પછી તે અનુસાર સુભદ્રાહરણની જૂની પ્રતિઓ-મેળવવાનું કામ શરૂ થયું. પુરાણવસ્તુરસિક, વિદ્યામંત્ર, સા. શ્રીયુત તનસુખ-રામ મનઃસુખરામ ત્રિપાડી બી. એ. એ પોતાના હસ્તકની સં. ૧૮૨૧ માં લખાયેલી પ્રતિ કૃપા કરીને આપી. પરંતુ આ આખ્યાનની વિશેષ પ્રતિઓ મળે તો તે મેળવવા સાફ, પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સંશોધક અને ટીકાકાર સા. છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટને તથા તેના એક કાર્યકર રા.રા. ઘનશ્યામ બાપુભાઈ વેદને ‘ગુજરાતી’ના તંત્રી સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈએ મારી તરફથી પત્ર લખી, પ્રાચીન કાવ્યમાળાના ગ્રંથ ૧૪માં પ્રકટ થયેલા સુભદ્રાહરણની હસ્ત-લિખિત પ્રતિઓ ઉપલબ્ધ હોય તો તે અગર બીજા કોઈ પ્રતિઓ પ્રાપ્ત હોય તો તે મેળવી મોકલી આપવા જણાવ્યું; તે જ અમાણે રા. રા. છગનલાલ ઠાકરદાસ મોદી બી. એ. મારફતે પણ તેમણે તેમને કહાવ્યું. તેના ઉત્તરમાં સા. છોટાલાલે તા. ૫-૯-૧૧ ના પત્રથી (જે પત્ર હાલ મારી પાસે મોજુદ છે,) રા. ઇચ્છારામભાઈને જણાવ્યું કે “સુભદ્રાહરણની લેખી પ્રતની તપાસ કરવા એક બે જાણીતા માણસોની યોજના મેં કરી હતી, પણ મળી

આવી નથી. હું.....ખહાર જઈ શક્યો નથી. પાછળથી મળી આવશે તો આપને જણાવીશ.” પરંતુ તે પછીથી અઘાપિ પર્યંત તેમણે કોઈ પ્રતિ મળ્યાનું જણાવ્યું નથી. તેમ તેઓશ્રી, સને ૧૯૧૧ માં મુંબઈ પધારતાં રા. અમ્યાશંકર ખહેચરભાઈ વૈદ્ય, જેઓ પણ પ્રાચીન કાવ્યમાળા માટે હસ્તલિખિત ગ્રંથો મેળવતા હતા, તેમને લાંઁઉતર્યા હતા, ચારે મેં આખ્યાનની પ્રતિ વિષે પૂછતાં તે પ્રાપ્ય નહીં હોવાનું જણાવ્યું હતું. વળી રા. બ. હસ્તોર્વિદ્દસભાઈને પણ મેં આ સંબંધમાં પત્રો લખ્યા હતા. પણ તેનો કોઈ ઉત્તર જ ન આવ્યો. વળી તે પછી રા. ઘનશ્યામ આપુભાઈ વૈદ્યને હું “સયાહિવિજય પ્રેસ” માં વડોદરે મે મહિનામાં મળ્યો હતો. તેમ જ પ્રાચીન કાવ્યમાળાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોના એક ખીજા પ્રાપક મારો સ્નેહી રા. અમ્યાશંકર ખહેચરભાઈ વૈદ્ય દ્વારા શોધ કરાવ્યો. પણ તેમને તેમ જ પ્રાચીન કાવ્યમાળાના લિખિત ગ્રંથો મેળવી આપનારા અન્ય કોઈ ગૃહસ્થને તેની જૂની પ્રતિ હાથ ન લાધી તે ન જ લાધી; તે પ્રમાણે પ્રાચીન આખ્યાનોના એક પ્રાપક રા. છગનલાલ વિદ્યારામ ગોવળ પણ આની કોઈ પ્રતિ મેળવી ન શક્યા.

આટલો શોધ પ્રતિઓની પ્રાંસિ વિષે કર્યા પછી, રા. તનસુખરામભાઈ વાળી પ્રતિ ગુજરાત વનકીયુલર સોસાયટીના વ્યવસ્થાપક કાર્યકરોને અમદાવાદ, સુરત અને મુંબઈમાં જાતે મળીને ખતાવી અને તેઓના અભિપ્રાયો મેળવ્યા. આમાં કેટલોક વખત નીકળી ગયો, પછી તેઓના અભિપ્રાય આદિ અને મારો રીપોર્ટ તા. ૨૭-૭-૧૧ ના સોસાયટીના સેક્રેટરી રા. બ. રમણભાઈને મોકલ્યા અને તા. ૧૮-૮-૧૯૧૧ના રોજ તેમની તરફથી ઉત્તર આવ્યો કે “એ કાવ્યને સ્વ. નવલરામભાઈના ગ્રંથસંશોધનને ધોરણે એડીટ કરવાનું કામ શરૂ કરશો.”

આમ આ કાર્ય આટલા વિધિ પછી મને સોંપાતાં મેં ધૂળધોયાનું કામ આરંભ્યું. પ્રથમ સા. તનસુખરામભાઈવાળી સુભદ્રા-સંશોધનનું ચા ધૂળ-હરણની પ્રતિને મુખ્ય ગણીને સ્વ. નવલરામભાઈએ ધોયાનું કામ પ્રેમાનંદકૃત મોંભેરાની પ્રસ્તાવનામાં અકિલા ધોરણે અને નિયમે જોડણી, પાઠ, અમુક પાઠના સ્વીકરણની દલીલો આદિ સાથે એક પ્રતિ તૈયાર કરવાનું કામ તા. ૧-૯-૧૧ ના રોજ શરૂ કર્યું. તેમાં નીચેની પ્રતિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે;—

૧ મૂળ ગણેલી પ્રતિ—મુલદ્રાહરણ સંવત ૧૭૫૮ માં (સંવત ૧૭૬૫ માં ?) ૧ રચાયલું હોવાથી ૧૮૨૧ માં એટલે કે પછી ૬૩ વર્ષે લિખાયલી પ્રતિનો મુખ્ય ગણેલી છે. તેની 'છતિશ્રી' નીચે પ્રમાણે છે:—

“ છતિશ્રી શોભદ્રાહરણની કથા સંપૂર્ણ સમાપ્તે ॥ શ્રી સુભસ્તુ ॥ શ્રી ॥
કલ્યાણમસ્તુ ॥ સંવત ૧૮૨૧ નાં વરષે માહા સુભ માસે આશોમાસે શુકલ-
પક્ષે તીથીયા ૫ વારે બ્રશેપતે મધ્યા કાલે સંપુરણ થઈ જેડેવી પ્રત હતી
તેહવું લખ્યું છે લખનારને દોશ નથી. લખનાર પ્રગણે બલીશર મધ્યે ગાંમ
જીવાવમાં વાસી ગન્યાતી કાલી મંછટ મધીનો ગાંમાં મધ્યે આવી વાશે
વસ્યા તે વારે પટેલને ઉમરે બેસી લક્ષ્માં છે આક્ષાં ૨ ચોપડી એકમાંલાં
આખાં ૩૫ ૧ હું શોભદ્રાહરણ પછી બીજું ॥ શ્રી-૪ ॥ ”

૨ પ્રા. કા. ની પ્રકટ પ્રતિ—પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પ્રકાશકો પોતાને
ત્રણ પ્રતિઓ મળ્યાનું જણાવે છે, પરંતુ તે કઈ સાલની લખેલી છે તે
જણાવવાનો તેમનો સંપ્રદાય સામાન્ય રીતે નહીં હોવાથી તેની 'લખ્યા સાલ'
જણાવી નથી. આથી તેની પ્રકટ પ્રતિને મુખ્ય લેખતાં અચકાવું પડ્યું છે,
એ પ્રકાશકોએ પ્રાપ્ય ત્રણ પ્રતિઓમાંથી એ પ્રતિઓને આધારે આખ્યાન પ્રકટ
કરેલું છે. તેમણે ગણેલી પ્રત ૧ લી સાથે મુખ્ય પ્રતિ ધણે ભાગે મળતી આવે છે;
અને તેની નોંધ પ્રા.કા. ૧ લી અને પ્રા. કા. ૨ જ એ પ્રમાણે કરેલી છે.

૩ શ્રી કા. ગું. સભાની પ્રતિ—આ પ્રતિ શ્રી કાર્ગેસ ગુજરાતી
સભાના સંગ્રહમાંથી સા. તનસુખરામસાહબે કૃપા કરીને ઉપયોગ અર્થે
આપી હતી. તેના પહેલા ભાગનાં પાઠાન્તરો એક અલગ પરિશિષ્ટરૂપે પ્રકટ
કર્થી છે અને બાકીના ભાગનાં પાઠાન્તરોની નોંધ મૂળ ભાગની નીચે જ
કરેલી છે. એ પ્રતિ સંવત ૧૮૩૬ માં લખાયલી છે.^૨

તેમાં છતિશ્રી આ પ્રમાણે છે:—

* સ્વ. કવિ નર્મદાશ કરે રા. રા. દ્વિપતરામ કુર્લેલરામના ગ્રંથસંગ્રહમાંથી
જેયાનું પોતાની નોંધમાં જણાવેલું છે, તેમાં મુલદ્રાહરણ રચાયોનો સંવત ૧૭૬૫
છે. કદાચિત પ્રેમાનંદે પુનરાવૃત્તિ કરી હશે. (વધુ સ્ફેટ માટે જુઓ પ્રેમાનંદજીવન
કથાનો અનુલેખ-૧ લે.)

૨. દ્વિતીય આવૃત્તિ થતાં, એ પરિશિષ્ટ કાદી નાંખી મૂળમાં પાઠાન્તરો લખેલ
કરેલાં છે.

“ ઇતિશ્રી શોભદ્રાહરણ્ય શંભુપુરણ્ય ॥ રસ્તુ ॥ સવંત ૧૮૩૬ નાં રૂઠાં
માસ છે ચૈત્રતર શુક્રી ૫-ત્રોમવારે સંપુર્ણ્ય લખું છે ॥ લખનાર કાંચુજ
કચ્છાવાશી ટલાટી નજીલાઈ જગદીશ ॥ એ લખવનાર શોની જગજીવંત
શુ ॥ લખનારને દોશ મો દેશો બાલકબુધીએ લખું છે ॥ અક્ષર ત્રવ ઘટ હોએ
તે ચમ્પાવી લેજો ગાલ મો દેશો ॥ અંગાજી માતે બુધ આપી તારે લખું
॥ છે ॥ શ્રી ગોપાલજી ॥ ”

(અંતે કલંકી અવતારના ઘોડાનું ચિત્ર ચીતરેલું છે.)

આ પ્રતિમાં આ આખ્યાનનો લેખક કવિ પ્રેમાનંદ નહીં પણ વિપ્ર-
વલ્લભ હોવાનું જણાવેલું છે. પરંતુ માત્ર કવિના નામફેર સિવાય તેમ જ
કડવા ૧ લામાં એક ફર લીટીનો અને બીજો ૨૦ લીટીનો એમ બે
ઉમેશ સિવાય કાંઈ પણ ફેર પ્રાપ્ય પ્રતિઓમાં નથી અને જેનાનો ઉમેશ છે
તે કેવળ શુદ્ધ અને ખુબી વિનાનો છે, તે જોતાં સુભદ્રાહરણ્યનો કર્તા વિપ્ર
વલ્લભ નહીં પણ પ્રેમાનંદ જ છે, એમ અસંદિગ્ધ રીતે કહી શકાય છે.
વિપ્ર વલ્લભ પ્રેમાનંદના જમાનામાં જ થયેલો છે અને એણે રચેલું શ્રીમદ્
ભાગવત પ્રસિદ્ધ છે તેની ધાટી સાથે સરખાવતાં પણ ઉપરનો નિર્ણય
સાધાર ફરે છે. કાષ્ઠએ જેમ હુરિદાસનાં કેટલાંક આખ્યાનોમાં * આધાર-
ભટ્ટનું નામ ‘ ધુસાડેલું ’ છે તેમ આમાં ‘ વિપ્ર વલ્લભ ’નું નામ દાખલ કરેલું
હશે, એમ નિર્વિવાદ કહી શકાય એમ છે.

આ પ્રતિઓ ઉપરથી ઉપર જણાવ્યું તેમ સ્વ. નવલરામભાઈના ગ્રંથ-
શોધનના નિયમોથી મંધાઈને મારે શોધનકાર્ય કરવાનું હતું. આમાં મેં
ઉપયોગમાં લીધેલા તેમના મુખ્ય નિયમો આ છે:—

૧ પોતાની તરફનો એક અક્ષર ન ઉમેરવો.

૨ જ્યાં હસ્તદોષ અથવા બુદ્ધિદોષ ખુલ્લો માલમ પડે ત્યાં તે દોષ
સુધારી લેવો અને પછી તે પ્રતિની સંમતિ કઈ તરફ આવે છે તે જોવું.

૪ શબ્દના સ્થાનમાં જ જો ફેર હોય, તો જેનું મંધારણ્ય વધારે નિય-
મિત હોય તે પાક ખરો ગણવો.

* નરસિંહ મહેતાના પુત્રનો વિવાહ, બાપનું આદ્ધ વગેરે.

૧. ન્યા, ત્યાં, ન્યારે, ત્યારે, નો, તો, છે, વગેરે કેટલાએક શબ્દોનો ક્ષેત્રમાં અપ્રાપ્તિ રાખ્યો હોય તો ઉતારનારાઓ માંહે વધારી દે છે, તેથી એવા શબ્દો લીધે માપ ન્યારે વધી જતું હોય, ત્યારે તે કઠી નાંખવા.

૭ અર્થનો ફેર પડતો હોય તો બધી તરફનો વિચાર કરીને એક પાક પસંદ કરવો અને તે પસંદ કરવાનું કારણ તથા જેટલા પાક જૂદા હોય તે આપવા.

૧૦ આ નિયમો ન્યાં એકબીજાની વિરુદ્ધ આવે ત્યાં પોતાનો વિવેક વાપરવો અને તે વિષે નીચે ખુલાસો કરવો.

(જુઓ સ્વ. નવચરામભાઈનું મોમેંદ પાનાં ૧૧-૧૨.)

જે એક વિશેષ નિયમનો સ્વ. નવચરામભાઈએ ઉપયોગ કર્યો છે, પણ જે એમણે આમાં નોંધ્યો નથી તે એ છે કે આખ્યાનમાં ચોક્કસ પંક્તિસમૂહો તેમાં વર્ણવેલા વિષયના શિર્ષકથી આંકવા.

મેં આ નિયમોને અનુસરીને પ્રસ્તુત આખ્યાનનું શોધનકાર્ય કરેલું છે. અલગત આ નિયમોના સંબંધમાં કેટલોક વાંધા ઉઠાવાય એમ છે, અને કેટલાક સાક્ષરોએ અન્યત્ર ઉઠાવેલા પણ છે, પરંતુ આ આખ્યાન ખડું મહત્વની કૃતિ ન હોવાથી તેમ તેની પ્રાપ્ય પ્રતિઓ પણ લેખનની દૃષ્ટિથી ખડું મહત્વવાળી નહિ જણાયાથી ઉપર દર્શાવેલા નિયમો સ્વીકારી લીધા છે.

આ રીતે અંથશોધનનું કાર્ય પૂરું થતાં સ્વ. નવચરામભાઈના જ ધો: ૭ પ્રસ્તુત આખ્યાનની ટીકા લખેલી છે, છતાં કેટલેક સ્થળે ન્યાં જરૂર જણાઈ છે, ત્યાં વિશેષ માહિતી આપેલી છે. પરંતુ આ આખ્યાન ઉંચી પ્રતિનું નહિ હોવાથી (જે વિષે વિવેચન યોગ્ય સ્થાને કરેલું છે) સમાનવર્ણન કે વિચારશૈલીની પંક્તિઓ પ્રેમાનંદના અન્ય તેમ ઈતર કવિઓનાં આખ્યાનોમાંથી ઉતારી, સ્વ. નવચરામભાઈની પદ્ધતિથી કાંઈ નવીનતા દાખવવી યોગ્ય લાગી નથી. તેમ જ આ આખ્યાનમાં કવિ પ્રેમાનંદના સમયની ભાષાનાં ચિહ્નો પણ જળવાઈ રહેલાં નહીં હોવાથી બ્યુત્પત્તિ આદિ તેમ જ જૂના વ્યંકરણપ્રયોગો સંબંધમાં પણ કંઈ વિસ્તાર કરવો યોગ્ય લાગ્યો નથી.

હવે રહી “લોકાનુરંજક મહાકવિ પ્રેમાનંદની જીવનકલા” અને

અંથવિવેચનની ખાખત. - પ્રેમાનંદની જીવનકલાના

લોકાનુરંજક મહા- સંબંધમાં સ્વ. સા. નવલારામભાઈની પદ્ધતિને નહિ
કવિ પ્રેમાનંદની અનુસરતા એક નવીન ધાટીએ પ્રેમાનંદનું જીવન-
જીવનકલા ચરિત આલખેલું છે સને ૧૯૦૯માં રાજકોટની
સાહિત્ય પરિષદમાં સા. શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળા-
નાથ દિવદીયા બી. એ. સી. એસ. ને “પ્રેમાનંદનાં નાટકો” વિષે નિબંધ
સાંભળતાં જ મને એવી ઉર્મિ થઈ હતી કે જો આંતર પ્રમાણો-કવિ પ્રેમા-
નંદ તેના પુત્ર વલ્લભ અને તેના શિષ્યો તથા પૂરોગામી અને સમકાલીન
કવિઓનાં ગ્રંથોનાં-પ્રમાણો અવલોકવાનું અને તેને આધારે આવા પ્રશ્નો
તપાસવાનું કાર્ય થાય તો ઠીક. તુરત જ મારી આ ઉર્મિ મેં મારા સન્નિવ્ર-
ત્ત સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઈને જણાવી; સારે તેમણે તેને સંમતિ આપવા
ઉપરાંત પ્રેમાનંદનું જીવનચરિત એ જ ધાટીએ પ્રથમ તૈયાર કરવાની અગત્ય
દર્શાવી. અને મને તે યોગ્ય લાગ્યાથી મેં પ્રેમાનંદની જીવનકલાનાં આંતર
તેમ જ બાહ્ય પ્રમાણોનાં સાધનો એકઠાં કરવાની, તેમનું સાધનત્વ અવલોકન
કરવાની, અને તેનાં દીપ્પણો નોંધવાની પ્રવૃત્તિ આદરી. દરમિયાન સ્વ. સા.
ધૃષ્ટારામ સૂર્યરામ દેશાઈએ “ગુજરાતી પ્રેસ” તરફથી “પ્રેમાનંદકાવ્યમા-
ળા” તેમ જ “શામળકાવ્યમાળા” પ્રકટ કરવાનું કામ મને સોંપવાની ઇચ્છા
ખતાવી. એટલે મારો સંકલ્પ વિસ્તૃત અને સાધાર પ્રેમાનંદની જીવનકલા
તેમ જ શામળની જીવનકલા આલેખવાનો દૃઢ થયો. અને તે માટે જરૂરી
પ્રમાણો આદિની ટીપ્પણી પણ તૈયાર કરી. પણ દૈવચ્છ “પ્રેમાનંદકાવ્યમા-
ળા”ની પ્રસિદ્ધિને અનુકૂળ નહિ હોવાથી સા. ધૃષ્ટારામભાઈ સને ૧૯૧૨માં
સ્વર્ગસ્થ થયા અને “પ્રેમાનંદકાવ્યમાળા” અને “શામળકાવ્યમાળા”ની
પ્રોજેક્ટના પડી ભાગી, એટલું જ નહીં તેમના વાંચન, વિચારણુ, અને અવલોકન-
નો જે અમૂલ્ય લાભ તેમાં મળવા સંભવ હતો તે લાભ પણ ગયો. તેમ
જેમના ઉત્સાહના લોપ સાથે પ્રેમાનંદ તથા શામળની જીવનકલાઓ
આલેખવાની અનુકૂલતા પણ સર્પ ગર્ધ અને મને નિરાશાએ ઘેર્યો. પરંતુ
વ. ભાઈ રણજીતરામે સુભદ્રાહરણ સાથે જ પ્રેમાનંદની જીવનકલા પ્રકટ
કરવા સૂચ્યું; અને મારા સન્નિવ્રત રા. રા. નટવરલાલ ધૃષ્ટારામ દેશાઈ
બી. એ. એ. એ સૂચનાને ટેકા આપ્યો, એટલું જ નહિ પણ મારા ઉત્સાહની પને

જવલંત કરનારાં કેટલાંક સાધનો અને સૂચનો રૂપી કેટલુંક ઘૂત પણ પૂરું પાડ્યું.
અને તેના પરિણામે પ્રેમાનંદની જીવનકલા હાલના રૂપમાં પ્રકટ થાય છે.

આ જીવનકલાના પ્રત્યેક અંશનું જરૂરી આંતર પ્રમાણ તેની નીચે જ
આપેલું છે તેથી તેનું કદ મોટું થયું છે અને તેને અંગે “માથા કરતાં પાંધડી
મોટી” થઈ જવાના ભયથી પ્રેમાનંદની જીવનકલાઓમાંની કેટલીએક
ટુંકવરી પણ પડી છે, તે કેટલીએક ચર્ચા શક્ય જ નથી. પ્રસ્તુત લેખમાં
(૧) પ્રેમાનંદના સમયની ભાષા, (૨) પ્રેમાનંદનું સ્વશિષ્યોની કાવ્યપ્રવૃત્તિ માટે
રસપૂર્વક ઉત્તેજન અને માર્ગદર્શન, (૩) પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોનાં મૂળ અને
તેને બર લાવવાની કલા, (૪) પ્રેમાનંદનાં મુખ્ય મુખ્ય આખ્યાનોનું સિંહાવ-
લોકન અને (૫) તેનાં નાટકોના સંભવાસંભવનો વિસ્તૃત વિચાર, (૬)
“પ્રેમાનંદ શામળનો કબરો” (૭) પ્રેમાનંદનું ગૃહજીવન, સંતતિ અને
સંપત્તિ, (૮) પ્રેમાનંદના આશ્રયદાતાઓ, આદિ કેટલાંક અગત્યના અંશોને
ચોગ્ય અને પ્રમાણસર અવકાશ આપી શકાયો નથી અને અનિચ્છાએ કેટલીક
“મનની મનમાં રહી ગઈ છે.” આ સર્વનો મારો પરિચય અને માહિતી
સ્વતંત્ર રીતે પ્રકટ કરવાનું નાણાંસાધન મારી પાસે ન હોવાથી તેમ અન્યથા
એ માટે આવશ્યક ઉત્તેજનનો અભાવ હોવાથી “મનની મનમાં” સદાય
રહેશે એમ હાલ તો લાગે છે. છતાં જે નવીન ઘાટીએ તેની જીવનકલાના
કેટલાંક અંશે નિરૂપ્યા છે, તે પ્રેમાનંદના પ્રશંસકો અને અભ્યાસકોને રૂચશે,
એવી આશા છે.

આ સંબંધમાં એક બીજી બાબત જણાવવા જેવી છે. અને ૧૯૧૬
માં મેં રા. બ. હરગોવિંદલાલસાહેબનું બેએક વેળા મુંબાઇ આવવું થતાં
તેઓને પત્ર લખી પ્રેમાનંદના જીવન અને કાવ્યો સંબંધમાં વાતચિત કરવાની
અનુકૂલતા કરી આપવા વિનંતિ કરી હતી. તેઓએ કાર્ડ દ્વારા તેની ખુશીયા
હા પણ પાડી હતી. પરંતુ અનુકૂળ સમય તેઓ અને અમે ગોઠવી શક્યા નહોં અને
તે પછી એવી સધિ આવી પણ નહીં. તેઓને પૂછના માટે મારા સન્મિ-
રા. રા. નરવરલાલ ઇચ્છારામે અને મેં નીચેની પ્રશ્નાવલિ તૈયાર કરી હતી:

(૧) પ્રેમાનંદનો જન્મ સમય કયો માનો છે ?

(૨) શામળનો જન્મ સમય કયો માનો છે ?

(૩) પ્રેમાનંદપુત્ર વંશભનો જન્મસમય કયો માનો છે ?

(૪) હારમાળા કાની રચેલી માનો છે ? પ્રેમાનંદની પૂર્વની અને તેના જ સમયની જૂની પ્રતો મોજુદ છે તેનો શો ખુલાસો કરો છે ? વિશ્વનાથ જાનીએ (હાલ રા. હીરાલાલ ત્રી. પારેખના મત પ્રમાણે કાર્ધ “અસાત કવિ” એ) સં. ૧૭૦૮ માં હારચરિત રચ્યું છે તેનું કેમ ?

(૫) વિશ્વનાથ જાનીનાં (અથવા રા. હી. ત્રી. પારેખના મત પ્રમાણે કાર્ધ “અસાત કવિ” ના) નરસિંહ મેહેતાનાં જીવન સંબંધી કાવ્યો અને પ્રેમાનંદનાં એ જ વિષયનાં કાવ્યોમાં જે સામ્ય જણાય છે, તેનું કારણ શું ?

(૬) પ્રેમાનંદ શામળશાહનો મોટો વિવાહ રચ્યો છે એટલે શું ? શું તેણે એક નાનો વિવાહ પણ રચ્યો છે ? આપે છપાવેલા કાવ્યમાં “મોટો વિવાહ” એ નામ કેણે આપેલું છે ?

(૭) પ્રેમાનંદ અને શામળના વચ્ચે કદિ હરિકાર્ધ થયેલા માનો છે ? માનતા હો તો શા આધારે ? રા. રા. કે. હ. કુવે એ વિષયમાં ચોતાનો મત ફેરવ્યો છે, તે આપે જોયું કે વિચાર્યું છે ?

(૮) વીરજી અને વસંતે પણ શામળ સાથે હરિકાર્ધ કરેલી શા આધારે માનો છે ? વીરજીનું સુરેખાહરણ ૧૭૨૦ માં રચાયેલું અને પદ્માવતી ૧૭૭૦ માં રચાય છે, તો તે બે કાવ્યો સંબંધમાં હતાં, એમ શા આધારે માનો છે ?

(૯) પ્રેમાનંદનો અવસાનકાળ કયો માનો છે ?

(૧૦) માર્કંડેય પુરાણના આરંભના શામળના શિવપુરાણ સંબંધમાં જે ઉલ્લેખ છે તે ક્ષેપક માનો છે કે કેમ ? ધણાં વરસ પછી પાછળથી રચાયેલાં કાવ્ય (શામળકૃત શિવપુરાણ સંવત ૧૮૦૪) સંબંધી ઉલ્લેખ તેની પહેલાના કાવ્યમાં (માર્કંડેય પુરાણમાં સંવત ૧૭૬૬) આવે ખરો ?

(૧૧) સં. ૧૭૬૬ પછી પ્રેમાનંદે કયાં કયાં કાવ્યો રચેલાં માનો છે ?

(૧૨) ભાષાવૃદ્ધિમાં કાર્યની વાટણીમાં રત્નેશ્વરને મરાઠીના જેવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનું સોંપવામાં આવ્યું હતું એમ આપે જણાવેલું છે, તે શા આધારે ? તે પ્રમાણે બીજાઓના સંબંધમાં આપે જણાવેલું છે તે શા આધારે ?

(૧૩) અંગદવિષ્ટિની સ્પર્ધામાં વલ્લભે કૃષ્ણવિષ્ટિ રચી જણાવવામાં આવે છે તે શા આધારે? અંગદ વિષ્ટિની રચ્યાં સાત મં. ૧૭૯૫ અથવા ૧૮૦૮ મળે છે, તો કૃષ્ણવિષ્ટિ રચ્યામાંની કઈ સાલ માંનો છે? કારણ કે એ કૃષ્ણવિષ્ટિ સાંભળીને પ્રેમાનંદે ખુશ થઈને પાંચડી પહેરી હતી એમ જણાવવામાં આવે છે, અને પ્રેમાનંદ ૧૭૯૦ મોડામાં મોડા સ્વર્ગનાસં પામ્યો કહેવામાં આવે છે, તો કૃષ્ણવિષ્ટિ સાંભળીને પાંચડી પહેર્યોની વાત કેમ બને ?

(૧૪) શામળનો અવસાનકાળ કયો માનો છે? જે રીતે તમે રજુ કરો છો તે રીતે તો શામળનું આયુષ્ય ૧૫૦ વરસ ઉપર જવા જાય છે. શું તે શક્ય છે?

(૧૫) પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોમાં અને નાકરનાં કાવ્યોમાં મળતાપણું કેમ આવે છે ?

(૧૬) નાટકો સંબંધી રા. રા. નરસિંહરાવે ઉઠાવેલી શંકાનો સંતોષકારક ખુલાસો આપ કદિ કરવાના છો ?

(૧૭) પ્રેમાનંદ, શામળ, વલ્લભ, વીરજી, રતેશ્વર, દારકો, હરિદાસ, સુંદર, નાકર, નારાયણ, નરસિંહનાં કાવ્યોની સંપૂર્ણ ટીપ પ્રકટ કરશો ?

(૧૮) આપે બૃહત્કાવ્યલેહન લા. ૮ મોં તથા નરસિંહ મેહેતાકૃત કાવ્ય-સંગ્રહની પ્રસ્તાવના અવલોકી છે, અને તે સંબંધી ખુલાસો આપ કરશો ?

(૧૯) વલ્લભકૃત પ્રેમાનંદચરિત્ર આપ કદિ પ્રકટ કરવાના છો ખરા ? “વલ્લભઅંગકો” અને “પ્રેમાનંદકથા,” જેનાં અવતરણો આપે આગેલાં છે તે જોવા મળી શકશે ખરા ? *

હવે છેલ્લી બાબત. અંચવિવેચન સંબંધમાં પણ સ્વ. નવલરામ-ભાઈથી તદ્દન જુદી ધોંટીએ કામ લીધેલું છે. સુભદ્રાદરણ શ્રી મહાભારત અને શ્રીમદ્ ભાગવતનાં પ્રસંગોના આધાર ઉપર ચોખ્ખાં હોવાથી મળે પ્રસંગોના સાર તેમ જ પ્રેમાનંદશયિત આપ્યાનનો સર્વાવાર સાર આપી

આ પ્રકારે લિખ્યાંને કેટલોકાં સુધારા કરવા પડ્યા છે, તેમાંથી મૂળ સુધારાં કરી ફેરફાર કરેલાં નથી. જો કોઈ અભ્યાસી આ પ્રકારની કલમ કરી આપશે તો પ્રેમાનંદયુગ ઉપર ધણો પ્રકાશ પડશે.

તે પછી તેના આલેખનની ખુબીઓ અને દોષો કંઈક શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ દર્શાવવાનું સાહસ ખેડ્યું છે. આશા છે કે ગુજરાત વિદ્યાનંદે તે પસંદ પડશે.

આ રીતે સમગ્ર ગ્રંથ ફેટલીક આપત્તિઓ અને વિટંબણાઓ વટાવતાં ૧૯૧૩ના અંતમાં તૈયાર થયો. તે પછી ફેટલાક મિત્રાદિએ અવલોક્યા બાદ ૧૯૧૪માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને પ્રકટ કરવા સુપ્રત કીધો. તેને કમિટીમાંથી સંમતિ મળતાં એક વરસ કરતાં પણ વધુ સમય વહી ગયો. પછી તે છપાવવાનો ઉપક્રમ શરૂ થયો. થોડો વખત વીતતાં મરકી, વિશ્વવ્યાપી યુદ્ધના અંગતી મેધિવારી, ઇન્ડિયન ઇન્ડિયા, છાપખાનાનાં આણુસોની તંગી, કૌટુંબિક વ્યાધિ આદિ અનેક બાધાઓ નડી અને આખર ઈશ્વરકૃપાથી સવા આઠ વર્ષે આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિને પામે છે.

અંતમાં આ ગ્રંથના સંબંધમાં તેમણે સહાયતા આપી છે, તેમનો આભાર માનવો આવશ્યક છે. સા. તત્સુખરામભાઈએ પોતાની તેમ જ શ્રી કૃષ્ણેસ ગુજરાતી સંભાની એક એમ બે પ્રતિઓ અને અન્ય સાધનો (પુસ્તકાદિ) આપીને તેમ જ વખતો વખત જરૂરી સૂચનાઓ તથા શંકાસંભાધાન કરીને અને ભારે સહાયતા આપી છે, તે માટે તેઓશ્રીને તથા મારા સન્નિમિત્ત રા. રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈએ ઉત્સાહપૂર્વક યોગ્ય સૂચનાઓ કરવા માટે તથા ઘટતાં સાધનોની અનુકૂળતા કરી આપવા માટે તેમનો જટલો આભાર માનું તેટલો થોડો છે આ બન્ને ગૃહસ્થોનું સતત ઉત્તેજન ન હોત, તો કદાચિત આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિને પામત કે કેમ, એવો વિચાર મને થયા વિના રહેતો નથી. આપણા પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યના અભ્યાસકો પૂરતાં ઉત્તેજનના અને સાધનના અભાવે પોતાના વાંચન અને વિચારો પ્રકટ કરી શકતા નથી તે તરફ આપણી સાહિત્યપોષક સંસ્થાઓનું લક્ષ દોરાવાની અપેક્ષા છે, એટલું જ કહેવું બસ છે. છેવટે આ ગ્રંથની શુદ્ધ અને સમજભરી નકલ કરવાનું મિત્રકાર્ય અમદાવાદના “ગુજરાતી પંચ”ના તંત્રી મારા સ્નેહી ભાઈ ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠીએ કરેલું છે, તેમનો પણ આ સ્થળે આભાર માનવો આવશ્યક છે.

इति शम्

પૌષ વદ ૧૨ મંગળ

સંવત ૧૯૭૫

તા. ૨૮-૧-૧૯.

મુબંક.

અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની.

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રસ્તાવના.	૫-૧૪
અનુક્રમણિકા	૧૫-૧૬
લોકાનુરંજક કવિ પ્રેમાનંદની જીવનકલા.	૧-૧૧૮
“પ્રેમાનંદયુગ”નું સિંહાવલોકન	૧-૬
ગુર્જરી ગિરાનો “પ્રેમાનંદ” પ્રકાશ	૬-૭
સત્ય પ્રકાશ ઉપર આવરણ	૭-૧૦
પ્રેમાનંદનો જીવનકાલ	૧૦-૧૫
પ્રેમાનંદનો અવસાનકાલ.	૧૫-૧૯
પ્રેમાનંદની ઓળખ-ગુરુમહિમા	૧૯-૨૪
ગુરુપ્રતાપે જ્ઞાનભક્તિ અને બાષાભક્તિનો ઉદય.	૨૪-૨૯
પ્રેમાનંદના નિરભિમાનતા આદિ ગુણો.	૨૯-૩૨
પ્રેમાનંદની ધર્મશ્રદ્ધા	૩૩-૩૭
ઉદરનિર્વાહ અને રાજ્યાશ્રય	૩૭-૪૧
નંદરખારની સ્થિતિ કેવી હતી ?	૪૧-૪૩
સંપત્તિ અને સંતતિ	૪૪-૪૫
ઉચ્ચ કોટિનો માણુભટ્ટ અને પ્રાસાદિક કવિ... ..	૪૫-૪૮
પ્રેમાનંદની કાવ્યશક્તિ અને તેના અંશો.	૪૮-૫૧
ઉચ્ચ પ્રકારનું ચિત્રાલેખન	૫૧-૫૩
ઉત્તમવલ રસાલેખન	૫૩-૫૪
પ્રેમાનંદનું સર્વાનુભવરસિકત્વ તે જ સ્વાનુભવરસિકત્વ... ..	૫૪-૫૫
કવિ પ્રેમાનંદ અને બાષાભક્તિનો યુગ	
પ્રેમાનંદ શું બાષાભક્ત હોઈ શકે ?	૫૬-૫૭
સાહજિક બાષાભક્તિ	૫૭-૫૯

વિષય

પૃષ્ઠ

લોકભાષાનું ગુર્જરાનું સહજ ભાષાભિમાન ...	...	...	૬૦-૬૪
લોકભાષાની ઉપયોગિતાના કથન...	...	...	૬૪-૭૬
પ્રેમાનન્દની આસક્તિપૂર્ણ ભાષાભક્તિ ...	...	...	૭૬-૮૩
પુરાણીઓ સાથે તામસિક કલ્પ ...	...	...	૮૩-૮૬
પ્રેમાનન્દસૂર્યનું શિષ્ય રૂપી ગ્રહમંડળ ...	...	...	૮૬-૮૮
પ્રેમાનન્દ અને તેના પુરોગામી કવિઓ ...	...	...	૮૯-૯૦
શામળ-પ્રેમાનન્દ ઝઘડો ? અસંભવ ...	...	...	૯૦-૯૩
પ્રેમાનન્દનાં કેટલાંક આખ્યાનો વિષે ચર્ચા ...	...	...	૯૩-૯૪
દ્વૈપદીસ્વયંવર ...	...	...	૯૪-૯૭
માર્કેટીય પુરાણ ...	...	...	૯૭-૯૮
પ્રેમાનન્દકૃત દશમલીલા ...	...	...	૯૮-૯૯
પ્રેમાનન્દનાં નાટકો-તેના સંભવની માન્યતા ..	...	...	૯૯-૧૦૧
પ્રેમાનન્દની જીણી કદર ...	...	...	૧૦૧-૧૦૨
પિતાની કૃતિઓ પ્રત્યે પુત્રનું અસાધારણ માન ...	...	...	૧૦૨-૧૦૩

૧ અનુલેખ—

પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાનોનાં લિખ લિખ રચનસંવત્તનો ખુલાસો ૧૦૪-૧૦૫

અનુલેખ ૨—

પ્રેમાનન્દ શામળના ઝઘડાની તવારીખ ...	...	...	૧૦૬-૧૧૦
પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાનોની ચાલી ...	...	...	૧૧૦-૧૧૬
રચનસંવત્તવાળાં છપાયલાં ...	...	...	૧૧૦-૧૧૨
રચનસંવત્ત વિનાનાં છપાયલાં ...	...	...	૧૧૨-૧૧૩
પ્રેમાનન્દનાં છપાયલાં નાટકો ...	...	...	૧૧૩
છપાયલાં નહીં પણ જોયલાં કાવ્યો ...	...	...	૧૧૩-૧૧૪
પ્રેમાનન્દે રચેલાં નાટકોનાં સંભળાતાં નામો ...	...	...	૧૧૪-૧૧૫
વિગતનાં સાધન ...	...	...	૧૧૫-૧૧૬
પ્રેમાનન્દના શિષ્યોના અંથ ...	...	...	૧૧૬-૧૧૮

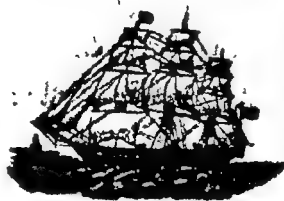
વિષય	પૃષ્ઠ
વીરજી	૧૧૬
હરિદાસ	૧૧૬
દ્વારકાદાસ	૧૧૬-૧૧૭
રત્નેશ્વર	૧૧૭
વલ્લભ	૧૧૮
શ્રીમદ્ભાગવતમાંનો પ્રસંગ-સાર	૧૧૯-૧૨૦
મહાભારતમાંની કથાનો સાર... ..	૧૨૦-૧૨૨
કુંભકોણ્ય પ્રતિનો વધારો... ..	૧૨૩-૧૨૬
પ્રેમાનન્દકૃત “સુભદ્રાહરણ”નો સાર.	૧૨૨-૧૪૬
સુભદ્રાહરણની સમીક્ષા.	૧૫૦-૧૭૬
કવિની શક્તિઓ	૧૫૦-૧૫૧
પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓની પરિસ્થિતિ	૧૫૧-૧૫૩
વસ્તુ આદિની સંકલના	૧૫૩-૧૬૪
વસ્તુનો મૂળ આધાર	૧૫૩-૧૫૪
સુભદ્રાહરણનું સંસ્કરણ કેવું છે ?	૧૫૪-૧૫૫
કાવ્યના ત્રણ જીવનતરંગો	૧૫૪-૧૫૬
મૂળ કથાપ્રસંગાદિના સાત મુખ્ય અંશો	૧૫૬-૧૫૭
પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં તેનું વર્ણન કેવું છે ?... ..	૧૫૭-૧૬૪
ઇતિવૃત્તના આધારવાળી કથા અને કવિની સ્વેચ્છા ૧૬૪-૧૬૮	૧૬૪-૧૬૮
પાત્રચોજના... ..	૧૬૮-૧૭૧
સુભદ્રાની ઉચ્ચ સંસ્કારિતાનો બ્રંશ	૧૭ -૧૭૩
દ્રૌપદીની હીનપાત્રતા	૧૭૩-૧૭૫
કૃષ્ણની અધમ પાત્રતા... ..	૧૭૫
રસનિષ્પત્તિ... ..	૧૭૫-૧૭૭
ઉપસંહાર	૧૭૭

વિષય

વિષય	પૃ
સુભદ્રાહરણ (મૂળ)...	૬૦-૬૧
ટીકા ...	૬૪-૭૧
દ્રૌપદી સ્વયંવર-સુભદ્રાહરણ પ્રસંગ પરિશિષ્ટ ૧	૭૬-૮૩
શ્રીમદ્ ભાગવત-સુભદ્રાહરણ પ્રસંગ પરિશિષ્ટ ૨	૮૩-૮૬
	૮૬-૮૮
	૮૮-૯૦
	૯૦-૯૩
	૯૩-૯૪

સાંકેતિક શબ્દોના સ્થાન

ત.	રા. રા. તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપા	૯૪-૯૭
પ્રા. કો.	પ્રાચીન કાવ્યભાષાની પ્રત	૯૭-૯૮
પ્રા. કા. ૧ લી	ની પ્રત ૧ લી	૯૮-૯૯
કા.	શ્રીફાર્ગસ ગુજરાતી સભાની પ્રત	૯૯-૧૦૧
		-૧૦૨
		-૧૦૩
		-૧૦૪
		-૧૧૦
		-૧૧૦-૧૧૧
		-૧૧૦-૧૧૧
		-૧૧૨-૧૧૩
		-૧૧૩
		-૧૧૩-૧૧૪
		-૧૧૪-૧૧૫
		-૧૧૫-૧૧૬
		-૧૧૬-૧૧૮

લોકાનુરંજક કવિ પ્રેમાનન્દની જીવનકલા.

શાફલ વિકીડિત.

જેણે જીવન નિર્ગમ્યું હરિ અને અંતો તણાં ગાનમાં,
દાખ્યા નારકી, સ્વર્ગી ધાટ-વસમા આખ્યાનવિમાનમાં;
ભાષા ગુર્જરી ખીલવી વિધિ વડે ભક્તિભર્યા માનમાં,
શિષ્યાશિષ્ય સુરંગી તત્પર કર્યા વિદ્યોર્મિના તાનમાં. ૧
ભેદો દુર્ગ પુરાણો દંભો જનનો ગાઢા ઉડા ગર્તમાં,
સ્થાપી ગુર્જરી ઉચ્ચ પીઠ ઉપર ભાષા તણા સત્રમાં;
'સાંગેપાંગ સુરંગ' ભૂપણવતી સોહાવી સોહામણી,
પ્રેમાનન્દ સુવંદ વંદુ કવિને સતપ્રેમિ-શીરામણી. ૨

ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં વિક્રમ અંવત ૧૭૦૦ થી ૧૮૨૫

સવા સૈકાનો સમય જેને વાસ્તવિક રીતે “પ્રેમા-
નન્દયુગ” નું નામ મળ્યું છે, તે કંઈક યૂરોપિય
“અંગરૂઠન યુગ”ની માફક જ્વલંત જ્યોતિથી પ્રકાશી

રહ્યો છે. કંઈક એટલા માટે કે સુરંગી કદનાઓનાં
સુરસ ઉડ્યોતો, ઉદાર અને ઉન્નત વિચારસરણીઓ, રસાલંકારાદિની કલાવંતી
સુરાવટ, શબ્દ અને અર્થની રમ્ય ચમત્કૃતિ, આદિ વિવિધ કાવ્યતત્ત્વોની
જમાવટ બહુ જ જણાય છે. છતાં આ લોકલોચ અને લોકાનુત્કર,
પરંતુ બહુધા રાજ્યશ્રીના આશ્રય વિના લોકાશ્રમથી ગુર્જરી ભાષાની જયશ્રીનો
પ્રચંડ ટકો વગાડનારા “પ્રેમાનન્દયુગ”ની કાવ્યજ્યોતિની મનોહર,
વિવિધરંગી, દેદીપ્યમાન છતાં શાન્ત ગંભીર અને નિર્મલ અને ઉત્તેજક પ્રભા
રસિક ગુર્જર પ્રજાના હૃદયપટ ઉપર એવી તો ગાઢ છવાઈ રહી છે કે, તે
એના સર્વકપ મોહને સવા દોઢ સૈકું થવા છતાંયે અંધાપિ પર્યંત રંજ માત્ર દૂર

કરી શકતી નથી, રે, શકવાની પણ નથી. એટલું જ નહિ પણ માનવ લાગણી અને તેમની હૃદયોર્મિઓ તેમ જ સંસારવ્યવહારનાં દુઃખેહ્ય પ્રતિબિંબ પાડનારા તેના રસભર કાવ્યચમકારાઓ સુખના સમયમાં લાવિક લોકોનાં હૃદયને હિમ્મતે છે, તો સંકટના સમયમાં ગ્ધાનિ અને નિરાશા રૂપી અન્ધકારપટલોને પણ પ્રગ્મતે છે, અને અનુત્સાહને ટાળી, રસોક્ષાસને પમરાવે છે.

લોકાનુરંજ આ યુગે ગુર્જર સાહિત્યના વિકાસક્રમમાં લગભગ નવું જ પ્રકરણ પ્રવર્તાવ્યું છે. ખરી રીતે કહીએ તો, તેના પૂર્વના નાકર-વિષ્ણુ-શિવ યુગમાં (૧૬-૧૭ ના મૈકામાં) શરૂ થયેલા, પ્રતાપ્યાર, સદ્ગુણમહિમા, ભક્તિ અને ચરિત્રકથનને કૃત્તવનારા સાદા પ્રકરણમાં સમત્યક્ષા, આણુવિકસેલા અવ્યક્ત સૌન્દર્યને આ યુગના કવિઓએ યથેચ્છ પ્રકટાવ્યું તેમ બદલાવ્યું અને દીપાવ્યું પણ ખરું. અથવા કવિ નર્મદ કહે છે તેમ તેમણે “પ્રસરિત અંગની, ઠાવડી, કુમળી, લીલી, તેજ ભારતી અને ગુરૂચ્છા કુંચરી, રૂચ્છલી સોહી પ્રભાત સમે હરિગુણ ગાતી” ગુર્જરી ભાષાની પ્રતિષ્ઠા, “એકવડી પણ ભરાવ, છતાં કહી કુમળી ને કહી કઠણ કાઠીની, કૈંક વૌંવણી, કૈંક તેજસ્વી, ઉજ્જમાળી અને હોંસીલી, રસમાં મસ, કથા કહેતી સોહંત વિપ્રતનયા”ના^૧ પદે કરી. આ યુગના સહૃદયી અને લોકાનુભવી કવિવરો બદલાયલો જમાનો અને મનોભાવ આપાદ વર્તી શક્યા અને ઉન્નત તેમ જ વિશાળ થવા ઇચ્છતી લોકરૂચિના પલટાઓનું રહસ્ય પણ ખરોખર પરખી શક્યા, અને તે પ્રમાણે તેમણે પોતાની કાવ્યશક્તિને કંઈક નવીન આકર્ષણીય વસ્તુ વાળી, ભૂતરૂઝને વર્તમાન-રૂઝને અનુકૂલ કર્યો, અને ગુર્જર સાહિત્યને સુરંગી તેમ જ સુકામી કાઢ્યું; એટલું જ નહીં પણ આર્યભાષાસત્રમાં ગુર્જરી ભાષાને પીકારૂં કાઢી. બ્યારે તેમાંના કેટલાકે વાર્તાઓ, રાસાઓ અને પ્રગંધોની યોજના કરી મુખ્યત્વે પોતાના જમાનાના સંસારવ્યવહારને ઉજમાળવાની કાવ્યપ્રવૃત્તિ આદરી, ત્યારે મોટા ભાગના કવિવરોએ તો પૂર્વથી કવિપ્રદાય રૂપે ઉતરી આવેલા કેવલ પુરા-

છુનૃલક, ની તદ્દશક, અને લક્ષિતસૂચક શુષ્ક ચરિત્રકથનને ઇષ્ટ સંસારમૂલક અને જ્ઞાનપ્રેરક રસિલી દિશામાં પ્રેર્યું અને તેના સગલગ એકદેશી વિકાસને વિવિધ દેશી કર્યો. તેઓ લોકોની અધ્યાત્મતત્ત્વ અને દેવરહસ્યની છાન્નાસા આખાદ કળી શક્યા, સાથે સાથે ઉન્નત જીવનની વિશાળ ભાવનાની આતુરતા પણ પામી ગયા અને તેને યોગ્ય રીતે તૃપ્ત કરવા મથ્યા, તેમ તે અર્થે તેમણે પ્રાચીન સમયના જ ચિતાર આપનારી, દેવો, દેવકથ્થ નરવરો અને પ્લહાપિંઓ તેમજ રાજપિંઓનાં માહાત્મ્યો તેમજ કથાઓને પોતાના જમાનાના સંસાર અને નીતિના વ્યવહારનો રસભર ઓપ ઓપઓ. પુરાણો, રામાયણ અને મહાભારતનાં દૈવી પાત્રોને પોતાના સમયના માનુષભાવમાં ઉતારી, પોતાના સમયના સામાજિક રંગે રંગી, લોકગમ્ય કર્યો. વન-આચાર-પ્રાયશ્ચિત્તાદિના શુદ્ધ અને નિરસ આસ્વાપોને મનહર પણ અગરકારક ચરિત્રોના રસભર જ્વનિમાં પદ્યકાવ્યા; સ્થૂલ ધર્મ-સુદ્ધિને સૂક્ષ્મ ધર્મનાં તેમજ નીતિનાં રહસ્યો પ્રતિ કંઈક વિશેષ અભિમુખ કરી, તેમજ લક્ષિતની પ્રેરણાને દૃષ્ટાંત-વૃત્તાંતવર્ણનથી વિશેષ રસભર કીધી એટલુંજ નહીં પણ સંસ્કૃત, વ્રજ, હિન્દી આદિ ભાષાઓનાં સુવિદ્યમેશાં કાવ્યસાહિત્યોની રસભર વાનિઓનો આખવાતી તેમની ઉત્કટ કૃતિઓને યથાશક્તિ નિર્ભર સંતોષી પણ ખરી.

આમ મુખ્યત્વે પ્રવર્તેલા ધર્મ (આચારપ્રધાન) અને લક્ષિત (વ્રતપ્રધાન)ના સાંકડા ક્ષેત્રમાંથી ઉચ્ચ જીવન, નીતિ અને લોકવ્યવહારના વિશાળ ક્ષેત્રમાં કવિતા-પ્રવાહ સરવતાથી અને સરસતાથી વહેતાં, લોકોનાં મન વિશાળ અને ઉન્નત થવા સાથે તેમના અભિલાષો ઉદાર અને, એવાં આખ્યાનાદિ શોકબંધ રચાયાં. ટુંકમાં એકદેશી ધર્મ, એકદેશી લક્ષિત, અને એકદેશી નીતિનાં, લાગણીને નહિ જેવીજ જગવનારાં, ‘ટાયલાં’ જેવાં લાગતાં, લાંબાં લાંબાં કથનોનું રૂપાન્તર, તે જમાનાને ઘટતા કંઈક સર્વગ્રાહી ધર્મ, ઉદાર લક્ષિત, ઉન્નત નીતિ અને કંઈક ઉન્નત વ્યવહાર આલેખનારાં રસિક રાસાઓ, કથાનકો, માહાત્મ્યો, આખ્યાનો પ્રબંધો, સંવાદો

અને વાર્તાઓમાં સુંદર રીતે થયું. શિષ્ટ અને સંસ્કારી ભાષા, એકધારે રસપ્રવાહ, સુગમ અને ચમત્કારિક અલંકાર, પ્રસાદ, ઓજસ, મધુરતા, આત્મબોધ, ગંભીર વિચારદર્શન, ‘કાન્તા-સંમિત ઉપદેશ,’ લાગણી, વ્યવહારસંવેદન, હૃદય-આલેખન, પ્રકૃતિદર્શન, અર્થ અને શબ્દની ચમત્કૃતિઓ, કલા, પ્રમાણ, આદિ રસભર અનેક કાવ્યતત્ત્વોનો પરિચય કરાવનારી, અને સાથે સાથે પ્રચલિત લોકવ્યવહાર અને જનસ્વભાવને આલેખનારી સાહિત્યકૃતિઓથી ગુર્જરસાહિત્ય સમૃદ્ધ અને સંપુષ્ટ થયું; અને પરિણામે ધર્મમિશ્રિત લૌકિક સાહિત્ય યથેષ્ટ પ્રતિષ્ઠા પામ્યું.

આમ અનેક અવનવી રીતિઓએ આ “પ્રેમાનન્દયુગે” ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અનેરો અને ઘેરો પ્રકાશ છાંયો. અદ્યત્ત, આ પ્રકાશ તે જમાનાની લોકસ્થિતિને ઘટે તેવો મધ્યમસરનો અને ખેડીગાંધણીનો હતો. પરન્તુ હિંચી હિંચી છક કરનારી કદપનાઓનાં ઉડ્યપતો, ભુક્ષિતે મુગ્ધ કરનારી વ્યંજનાઓ, ઉત્કર્ષવંતાં અન્ય ભાષાસાહિત્યોની શ્રેણીમાં માનવંતું પદ પડાવી શંકે એનાં જ્ઞાત અને કલાના નમુના રૂપ સુંદર વિચારદર્શનો, રસ ઝરતાં અને હૃદયને હલમલાવનારાં પ્રકૃતિચર્ચાઓ-આદિ અત્યંત નિર્વોત્તી બેશક ગાંડી જાણુપ તેમાં હતી જ, છતાં તે જમાનાનો લોકરુચિઓને અને લોકમાગણીને સંતોષનારો તે પ્રકાશ હતો જ. ઉપરાન્ત તે પોતાના પૂર્વના યુગ કરતાં કલા અને લાગણીથી વિશેષ સંપન્ન હોઇને અત્યંત મનોરંજક થઈ શક્યો. આ યુગના કવિવરોએ તેના પહેલાના યુગની કવિતારસની મીઠાશની ઓછપ અને કલા તેમ જ લાગણીની જાણુપ ધણી રીતે દૂર કરી અને તેના મંદ-સુમંદ પ્રવાહને રસયુક્ત નવીન તત્ત્વો રૂપી ઝરણાંથી સળંગ કરી, અને તેનાથી અનેક નદીઓ રેલછેલ વહેવડાવી. સ્વાનુભવરસિક કૃષ્ણલક્ત નરસિંહ મહેતા, સુંદર વિષ્ણુલક્ત કેશવરામ, વીરરસોત્સાહી પદ્મનાભ, મધુરી ગિરિધરલક્ત મીરાં, સાહિત્યપ્રેમી રઘુનાથલક્ત ભાલાણુ, અને તેનો પુત્ર ઉદ્ભવ, સરલ હરિલક્ત ભીમ, વાર્તાકાર નરપતિ આદિ સાહિત્યચંદ્રોના શાન્ત અને સૌમ્ય પ્રકાશ કાલખલથી કંઈક આવરાતાં, ગુર્જર સાહિત્યના

શત્રુપ્રાય આકાશમંડલમાં આખ્યાનકાર નાકર અને વસ્તો, કથાકાર શિવદાસ, વિષ્ણુદાસ, દેવીદાસ, શ્રીધર અને સુરારી, વાર્તાકાર કબીરપંથી વચ્છરાજ અને મધુસૂદન વ્યાસ, રાસકાર ઉદયરત્ન, સમય સુન્દર, નયસુંદર, દુહલદાસ, અને નેમિવિજયજી આદિ અનેક ગ્રહો, ઉપગ્રહો, તારકા અને ખદોતો અમકતા હતા. તેમના લળલાંખળા, અરુણ રંગકાર, સૌમ્ય પ્રકાશને હઠાવી, આત્મજ્યોતિથી વિવસતું, પ્રતિભાવાન કવિવરોનું સૂર્યમંડળ આજ “પ્રેમાનન્દયુગ” માં પ્રકાશ્યું. આજ યુગના કવિવરોએ મહેતા અને મીરાંનાં પદોના મૃદુ અને મધુરલહેકના મંદપ્રાય થતા રણુરણુટનો અને રસભરી રામલીલા તથા હરિલીલાના તનમનાટનો સતત અનુભવ લેવાની લોકવૃત્તિને વિશેષ ઉત્તેજિત કરી અને એને કંઈક ઉન્નત પથે વાળવાનું સફળ અને સરસ મથન પણ કર્યું.

વાસ્તવિક રીતે એ સમય જ એવા કાર્યને આવાં પ્રખળ આંદોલનોથી તનમનાટભર્યું કરે એવો હતો. પાખંડખંડક અખાલકતે વર્તમાન રંગદંગને ધમધમાવી સુવર્ણકારના સ્વભાવનો પ્રતાપ પાડ્યો. તે ષ્ણસુવર્ણની પ્રાપ્તિ પોતાના ગુર્જર મંધુઓને કરાવવા મથ્યો. તેણે કઠોર દષ્ટાન્તો રૂપી ક્ષારથી તેમનાં જીવનદંભો રૂપી કર્થીર અને મલીન અંશોને વ્યવહારમિતી તાવણીમાં તાવ્યા, આક્ષેપો અને મર્મવચનો રૂપી હથોડાથી ટીપ ટીપ કર્યાં. સુધા વિપ્ર પ્રેમાનન્દે દેવકથામાં માનવભાવને અને સંસારને સુન્દર રીતે ઉતારી હરિગુણ ગાયા; મરણુ પર્યંત માતા ગુર્જરીના પોપણુ અને તોપણુ અર્થે લાપાયણ અખંડિત ચાલુ રાખ્યો. પાત્ર, સમય અને સ્થિતિને યથાયોગ્ય સમજનાર, રંગીલા સામળે નીતિ અને લોકઅવહારની ભાવનાને અનુકૂળ વાર્તાઓ રચી, ધંધાદારી લોકને રીઝવ્યા, અને પરમાર્થપુરાણનો પરિચય કરાવ્યો. અને વલ્લભ મેવાડાએ વિપરીત કાળખળનું ભાન ઠોક સાથે, ઉછળતા અને જળતા હૃદયે કરાવ્યું. આમ આ ચાર કવિવરોએ જાણે પોતપોતાના ગ્રાહકગણની પરિસ્થિતિને ઊભળે એવા લોકસાહિત્યની ઘટનાનો નિરનિરાળો જ ઉપક્રમ ધર્યો. હોય એવો ભાસ આ પ્રેમાનન્દયુગના સાહિત્યનું અવલોકન કરનારને થયા વિના રહે તે

નથી. આ આરેય કવિવરો કતવ્યશુદ્ધિથી પ્રેરાઇ, પોતપોતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી કાવ્યનૌકાને ગુર્જરસાહિત્યસાગરમાં સ્વતંત્ર રીતે હંકારતા હંકારતા આગળ વધ્યા અને ઈષ્ટ તટે પહોંચ્યા પણ જણાય છે. તેઓમાંના પ્રત્યેક સ્વાભાવિક રીતે એક બીજાના કાવ્યહેતુની બિનતા એવી તો સરસ રીતે પૂર્ણ કરેલી છે કે કોઈ અનભિજ્ઞ પુરૂષ તો તે સહસા કળી શકે એમ પણ નથી. આ રીતે લોકસૂક્ષ્મારણાનું કાર્ય, કદાચિત્ અહેતુક રીતિએ પણ, આપો-આપ આર ઈષ્ટ પ્રકારોમાં વહેવાઈ ગયું અને પ્રત્યેક કવિ પોતપોતાના કાર્યમાં નિઃસંશ સફલ થયો તેઓએ સાહિત્યના વિદ્યાસમાં ફટલાંક આવ-શ્યક અંગો વિકસાવ્યા અને તેના શુભ અને ઈષ્ટ પરિણામે ગુર્જર કવિતા નવીન રંગી અને આકર્ષક બની સુધર-સુધર થઈ. ભક્તિનાં એકધારાં પદો અને શુદ્ધ કથાવર્ણનોના માર્ગ વટાવી, હવે ભાષાનુરાગથી પ્રેરાયલા વિલક્ષણ હિસાહના વેગે કવિતાનો પ્રવાહ આગળ વધ્યો અને જનસમાજનાં મનને ઉચ્ચ અભિલાષાઓથી બહલાવવાનો અને નિત્યના પામર વ્યવહારનાં બન્ધ-નોને નિવારવાનો કવિતાનો ઉચ્ચ અને ઉન્નત આશય ઉદય પામ્યો.^૩

આજ યુગમાં તેનો અધિક્રાતા પ્રેમાનન્દ સૂર્ય સમાન પ્રકાશ્યો. આ જ યુગના પ્રેમાનન્દે રસિકતાનો વેશ લગભગ ઉતારી ગુર્જની ગિરાનો “પ્રેમા-ખેઠેલી ગુર્જરી ગિરાને, અવકલિત માતૃપ્રેમથી ઉલ-નન્દ” પ્રકાશ. રાતી, હિસાહશક્તિથી ઇચ્છબક્તી, અનુપમ આગ્રહ-વતી, ભાષાભક્તિથી આનન્દ આપી, પુનઃ રસિકતાનો સાલંકાર, સર્વાંગસુન્દર વેષ ધારણ કરાવ્યો અને પોતાનું પ્રેમાનન્દ નામ સાર્થ કર્યું. આ યુગમાં નવીન, રમણીય અને આકર્ષક પરિવેષથી વિલક્ષણ પ્રભા પ્રાપ્ત કરી, ગુર્જરી ગિરા વિશેષ પ્રકાશી તે મુખ્યત્વે પ્રેમાનન્દ અને તેના શિષ્યમંડળના પ્રતાપે જ. ખરેખર “ગુર્જર ગિરાના સદ્-ભાગ્યે શ્રુતિપ્રોક્ત સો વર્ષ જેટલું લાંબું” આયુષ્ય ભોગવનાર એ પ્રતાપી કવિ,

૩. આ સુદાના વિશેષ રક્ષેટન માટે બુદ્ધો આ લેખકનો “અખાલક્તની કવિતા” ના નિબંધનો ઉપોદ્ઘાત; સને ૧૯૦૬ નો બીજી સાહિત્યપરિષદનો રીપોર્ટ.

આકાશગંગાનો તેજસ્વી પ્રવાહ જેમ આકાશને માપી લે છે, તેમ અદારમી સદીને માપી લે છે. આપણા પ્રહારણ્યને એ દિવ્યોત્તમે શતકના આરંભની વીંશીથી માંડીને સમાપ્તિની વીંશી પર્યંત દિવ્ય ગાનના ઉભરા વડે શબ્દાયમાન કરી મૂક્યું હતું. ૪”

ગુર્જર ગિરાનો “અપ્રતિહત ગંગાવતરણુ જેવો પ્રભાત જેના ભગી-
રથ પ્રયત્નમાં જ ખરેખરો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, ૪” એ
સત્ય પ્રકાશ ઉપર મહાકવિ પ્રેમાનન્દના સેવામય જીવનચરિત્ર, રે,
આવરણ. તેના જીવનકાલ સંબંધી માહિતીનો આધાર પણ
મોટે ભાગે પ્રચલિત કિંવદંતીઓ^૫ અને અનુમિતિઓ
ઉપર જ રહે છે. એ શું ઓછું ખેદજનક છે? વીરજી, વલ્લભ,
રત્નેશ્વર, દ્વારકાદાસ, હરિદાસ, સુન્દર આદિ સુવિખ્યાત શિષ્યો
રૂપી અનેક પ્રતિભાસંપન્ન ગ્રહો, ઉપગ્રહોથી વિંટાયલા પ્રેમાનન્દસૂર્યની
જીવનકાન્તિ અઘાપિ પર્યંત અંશય રૂપી રાહુથી અસાયલી, કિંવદંતીઓ,
અલેક્ષ્યરૂપી કથનીઓ અને સમ્બળનિર્ગળ અનુમાન રૂપી મેઘોના પટલથી
જ આવરાયલી રહે, અને તેય કહેવામાં આવે છે તેમ છતેય સાધને,

---

૪. “પ્રેમાનન્દ” સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ હ. ધ્રુવ; ગુર્જર સાક્ષર નયન્તીઓ
પાર્તુ ૧૮૨.

૫. પ્રેમાનન્દના ચરિતનો જે કંઈ પરિચય રા. ખા. હરગોવિન્દદાસભાઈએ ચત્ર-
ત્રથી પ્રકાશિત પ્રયાસપૂર્વક પ્રાપ્ય માહિતીઓ મેળવીને અને અશ્વલ્ય સાધનેને ગોઠવીને
કરાવ્યો છે, તે માટે તેઓ નિઃસંશય ધણ જ ધન્યવાદને પાત્ર છે; પરંતુ પો-
તાની પાસે તેનાં જે કંઈ સાધનો હજી છે, તે ઉપરથી તેના પ્રમાણભૂત સંસ્કરણ
પરિચય ગુર્જર સાહિત્યરસિક પ્રબને કરાવવાનું જે ભહેર વચન પોણા ચાર દશ-
કાથી તેમણે [‘ગુજરાતી’માં ૧૮૮૫ (જુલાઈ પાર્તુ ૩૧૯) માં.] આપ્યું છે,
તે વચન પ્રમાણે તેમણે હવે તો સત્તર પ્રેમાનન્દપુત્રકૃત “પ્રેમાનન્દ કથા,”
“વલ્લભ કથા” આદિ અથવા પ્રેમાનન્દસુત વલ્લભના અન્ય પ્રમાણભૂત ગ્રંથોના
આધારે તેમ જ ભૂતમાહિતીના આધારે પણ પ્રેમાનન્દનું ચરિત સત્તર પ્રકટ કરવું ઘટે
છે. છેલ્લો “શામળશાહનો વિવાહ” પ્રકટ કર્યો ત્યારે પણ તેમણે શા માટે એ

જીતેય સામર્થ્ય અને છતીય શક્તિએ, એ શું ગુર્જર સાહિત્યસેવકોને ઝોણું
 વ્હાનિકર્તા છે? ક્યાં છે કીડીવારાં પેરે ઉભરાયલાં, શિષ્યશિષ્યાઓનાં
 ગુરુગાન ગાનારાં, ગુરુના આદેશને સફલ કરનારાં, કહેવાતાં કથાનકો અને
 સંવાદો? ક્યાં છે પ્રેમાનન્દનું કવિજીવન આલેખનારી, તેની કાવ્યકૃતિઓના
 સંલેખો દાખવનારી, તેના સ્પર્ધાશીલ કવિતારલાઓને ઝાંખપ લગાડનારી,
 તેના પુત્ર વલ્લભની કહેવાતી અને બે એક અવતરણોથી ગુર્જર પ્રગળે ઝાંખી
 પણ આપનારી, “પ્રેમાનન્દકથા”? ક્યાં છે પ્રેમાનન્દના ગુણોની સ્તુતિ
 કરનારી “પ્રેમાનન્દ પ્રશંસા”? તેમ જ ક્યાં છે પ્રેમાનન્દના દોષાભાસોને
 ગુણ રૂપે વર્ણવનારી, વલ્લભની “પ્રેમાનન્દનિન્દા”? વળી ક્યાં છે
 પ્રેમાનન્દના વિરોધી કવિઓની ઝાટકણી કાઢનારો અને તેની કાર્તિને ઉન્નત્ય
 કરનારો ધમકદાર “વલ્લભ ઝઘડો”? કે પ્રેમાનન્દ, અને સામળની કાવ્યશ-
 ક્તિઓનો અને કાવ્યરીતિઓનો મુકાબલો કરનાર, વલ્લભ અને સામળ વચ્ચે
 આલેલા સંવાદ-વિષવાદનું કાવ્ય, “વલ્લભ સામળ સંવાદ”? ક્યાં છે
 પ્રેમાનન્દનાં નળાખ્યાન, દશમસ્કંધ, દ્રૌપદીહરણુ આદિ કાવ્યોની ટીકાઓ? ક્યાં

પોતાનાં સાધનો નહિ વાપરી હોય? એ અંથની પ્રસ્તાવના જણાવે છે
 જ કે પ્રેમાનન્દના જીવનપ્રસંગોની કિંવદંતિઓ અને કથનીઓનો સંગ્રહ તેમને
 મુલભ છે; છતાં શા માટે તેઓ કંબુસાર્થ દાખવી ઉદાર શ્રેષ્ઠીનું મનમોકળા-
 પેશું ગેપાવે છે? શું રંક ગુર્જર સાહિત્યની ઝાટકી અપેક્ષિત સેવાયે બનવ-
 વાનું કર્તવ્ય ના. જા. હરિગોવિન્દદાસસાહેબ જેવા સુજ્ઞાત અને સાધનસંપન્ન સાહિ-
 ત્યસેવક પાર પાડશે નહિ? અને પોતાના સંમાન્ય સૂરને કિંવદંતીના અભ્રમાં
 જ સદાય છૂપાયેલા રાખશે?

ને ૧૯૧૨ ના જાન્યુઆરીના “બુદ્ધિપ્રકાશ”માં સન ૧૮૯૬ માં પ્રાચીન
 કાવ્યમાળાની પ્રસિદ્ધિનું કાર્ય પૂરું થતાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને જે સોક-
 લેલી ૭૨ અંથોની યાદી તેનાં પાનાં આદિની વિગત સાથે પ્રકટ થયેલી છે તે, તેમ જ
 ૧૮૯૩ ની પ્રાકાને લગતી યાદીમાં જે અંથસંખ્યા આપેલી છે, તેનો આ
 કથનને ટેકો છે.

૭. પ્રેમાનન્દના જીવનચરિત્રનાં સાધનો વિષે સ્વ. હરિલાલ હર્ષદરાય
 મુવ (સને ૧૮૮૯) લખે છે કે:—

છે પ્રેમાનન્દની અનુપમ લાખાલકિતને આલેખનારાં અને કવિવક્ષણદર્શક
કાવ્યહેતુ, વસ્તુનિરૂપણ, દ્રવ્યસામગ્રી, રસનિષ્પત્તિ આદિ તત્ત્વોને વર્ણવનાર
પિતાપુત્ર વચ્ચેના તડતડિત વાદવિવાદનો ખ્યાલ આપનારાં, તેમ જ અન્ય
રસિક અને સાર્થિક ગ્રંથોને નિરૂપનારાં, અવશેષ પાંચ રસના આસ્વાદ

Kavi Premanand has found his biographer, critic and
commentator of some of his different works in his own
son Vallabh. These works are (1) *Premanand katha* or the
Life of Premanand, (2) *Premanad Prasanga* or a eulogy of
Premanand, where the merits of the poet are described.
(3) *Premanand Ninda* or the Censure of Premanand, where
his faults are pointed out only turned to virtues. (4) *Vallabha Shamal Samvad* or a letter of controversy
between Vallabha and Poet Samal about the compara-
tive merits of the latter and Kavi Premanand and (5) (6)
(7) *Tikas* or Commentaries on some of the Past's works viz
the દ્રૌપદીહરણ, નઝાલ્યાન and દશમ. વર્ણનનું ચીર રસનું દુઃશાસન
રૂપિરૂપાનાખ્યાન, કવણ રસનું યક્ષપ્રશ્નોત્તર, અદ્ભુતરસનું કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન; અને
રૌદ્રરસનું યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યાન તે સુપ્રસિદ્ધ છે. સાંત રસનું યુધિષ્ઠિરવૈ-
રાગ્ય, અને ખીમત્સ રસનું ધૃતરાષ્ટ્રકુરુક્ષેત્રદર્શન, ૧૯૧૧ ના બન્યુઆરીના “સુદ્ધિ-
પ્રકાશ” ની ચાલીથી વિદિત છે. દુષ્ટતાપ્રિય અને ગરબપદ સંવાદ પણ તેમાં
નોંધેલા છે. ઉપસંત હતરગોત્રદણ, કર્ણભીમાખ્યાન, દ્રૌપદીવચ્ચદરણ, કૃષ્ણ-
સ્વધામગમન, રતિકામાખ્યાન, સીતાવિલાપ, સીતાવિવાસ, વર્ણસવિવાસ, તારા-
વિલાપ, એ ગ્રંથો સને ૧૮૮૭ ના “આર્ચકોત્તરવર્ધક” થી નામ માનથી
બહીતા છે.

આ બધી વિગત સ્વ. શાસ્ત્રી નાયાચંદ્રે સ્વ. હરિલાલ શુવ આદિને કહી દરો,
એમ લાગે છે. તેઓએ પ્રેમાનન્દચિત્ત જયદેવાખ્યાન અને “પૃથ્વીવિદિ” વિષે પણ
રા. બ. કેશવલાલસાધને ક્ષાનું “ગીતગોવિંદની”ની દ્વિતીય આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનાથી
જણાય છે. પ્રેમાનન્દના ‘રથુરંચ’ આદિ વિશિષ્ટ ગ્રંથોની રા. બ. સા. કેશવલાલ
લાલેની સમજ પણ શાસ્ત્રી નાયાચંદ્રની કચનીને આભારી છે. વળી રા. ઇચનજાલ

આપનારાં, ફક્ત વલ્લભનાં પાંચ આખ્યાનો? ક્યાં છે સંવિધાનયાતુર્યથી
ઝળકતાં, રસોપરસથી છલગલતાં, સૂક્ષ્મ જનસ્વભાવનો પરિચય કરાવનારાં,
પ્રેમાનન્દનાં અવશેષ આઠ નાટકો તેમ જ કવિવીર ફક્ત વલ્લભનાં પણ
સંખ્યાબંધ નાટકો અને ચંપુઓ? પોણા ચાર ચાર દશકાથી નામ માત્રથી
પ્રસિદ્ધ થયેલા, આ તેમ જ અન્ય કાવ્યગ્રંથો શું ભરમાવશેષ થઈ સદાય
નામાવશેષ જ રહેવાના? સાહિત્યનાં સાધનોની આવી પામર સ્થિતિમાં અને
રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઈ, રા. બ. કેશવલાલભાઈ, શાસ્ત્રીજી છાટાલાલ ન. ભટ્ટ
જેવા સમર્થ પ્રેમાનન્દભક્તોના આશ્રયજનક અનુભવો અને મૌનાવલંબનને અંગે
આ મહાકવિ પ્રેમાનન્દના સમગ્ર સાક્ષરજીવનની આલોચના થવાનો સમય હજી
'ફૂર-ફૂર-સુફૂર' જ છે: રે, રહેશે, એમ સંશોક કહેવું પડે છે. અને તેટલા માટે મોટે
ભાગે માત્ર ઉપસબ્ધ આંતર અને બાહ્ય પ્રમાણોના આધારે સંક્ષેપમાં પ્રેમા-
નન્દ કવિના કવિજીવનના કેટલાએક જરતા આજરતા ચમકારા દર્શાવીને અટકવું,
એ જ અત્રે યોગ્ય છે.

પ્રેમાનન્દના નાટકોમાંથી મળતાં, પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોનાં આંતર પ્રમાણોથી
આપેલ, આઠ નાટકો: ~~પ્રેમાનન્દનો જીવનકાલ~~
એટલું તો ચોક્કસ ફરક થયેલો પ્રેમાનન્દનો જીવનકાલ
એટલું તો ચોક્કસ ફરક થયેલો પ્રેમાનન્દનો જીવનકાલ
પ્રેમાનન્દનો જીવનકાલ. કંઈ નહિ તો સંવત ૧૬૯૦ થી ૧૭૯૦ ના વચ્ચે
જ નોંધાયે. તેનો " રમ્યા સંવત "નીં છાપ

અપ્રે-
કાદારદાસ મોદી અને રા. દામુભાઈ હાલાભાઈ ને પ્રેમાનન્દના બીજા કેટલાક પ્રસ્તા-
વિદ્ધ ગ્રંથો વિષે રવ. શાસ્ત્રીએ જણાવ્યાનું, તેમના સત્તિક 'નળાખ્યાન'ની કલ્પનાં
વના રૂચિ છે. રવ. ઇન્દ્રારામ રૂ. દેશાઈને પણ તેમણે પ્રેમાનન્દ અને ર. શા-
નાટકો વિષે કહેલું હતું. (આર્યજ્ઞાનવર્ધક સન ૧૮૮૭). પરંતુ ૧૮૯૬ માં તથા
સ્ત્રીજી સ્વર્ગસ્થ થતાં તે સર્વ સાધનો કીરીચારાની પેઠે પાછાં લાગ્યાં
લાગે છે. ઉપલા ઇંગ્લેન્ડ અવતરણ માટે જુઓ "બરોડા સ્ટેટ ડેલીગેટ" તથા "ઈન્ટર-
નેશનલ કોંગ્રેસ ઓફ ઓરિએન્ટલીસ્ટસ" નો છપાયેલો રીપોર્ટ. Pico Verma-
culars of Western India પાનાં ૭૯-૮૯.

૮. જુઓ વલ્લભકૃત દુઃશાસન રૂઢિપાનાખ્યાનનું કવિચરિત્ર પ્રા. કા.
અંચ ૪ થો. ૯ કવિ દલપતરામે છપાવેલા કાવ્યદોહન (સને ૧૮૬૪) માં પ્રેમાનન્દ

પ્રથમ અંથ “લક્ષ્મણા હરણ” સંવત ૧૭૨૦ માં રચાયો છે. જો કે તે પૂર્વે પણ તેણે રસાલંકરવાળી, પ્રતિષ્ઠા પ્રકાશનારી કવિતા કરેલી હોવાનું આ જ અંથથી ખુલ્લે ખુલ્લું સમજાય છે, કારણ તે પોતે જ એક દિવસમાં રચેલા, આ કાવ્યને ‘હાથલગમણ’, ‘ઉદાશ’ કરનારો, અને ‘મિત્રનું મન મનાવનારો’ કહે છે, તે શું સૂચવે છે? ૧૦ વળી બીજું કાવ્ય “હુંડી” સંવત ૧૭૨૦ માં રચાયોનો એક ઉલ્લેખ છે. સંવત ૧૭૨૩ માં તેણે રસઝરતું, ત્રેવીસ કડવાનું ઝોખાહરણ રામચરણ ગુરૂના પ્રતાપથી લખ્યું છે. તેના પુરાનપુરવાસી ગાયક શિષ્ય વીરજીએ સં. ૧૭૨૦માં “સુરેખાહરણ”માં “પાવન પ્રભુ પ્રેમાનન્દ”ને નમન કર્યું છે અને તેના જ પ્રતાપથી પોતાની કાવ્યશક્તિ ખીલ્યાનો મુક્ત કંઠે ‘ખલિરાજના આખ્યાન’માં સ્વીકાર કરતાં જણાવે છે કે “વિદ્યા અર્થે વટપુર સેવ્યું, ગુરૂનું ન કહેવું નામ રે” “ગુરૂપાથી, કવિકૃપાથી, મિત્રકૃપાથી સાર રે: કવિ વીરજી તો કવિતા કરતો.” તેના બીજા આપારી શિષ્ય અને કારભારી હરિદાસે તેની પ્રેરણાથી સં. ૧૭૨૧ માં કવિતા કરવા માંડી અને સં. ૧૭૨૨ માં “સીતાવિરહ”માં “કવિવર વિપ્ર દેવો” શિષ્ય હોવાની ગર્જના કરી, પુરાણી બાવાઓના ટોંગમેંગ ઝાટક્યા.

સુદામાચરિત્ર સં. ૧૭૦૫ માં રચાયો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. પણ આ સાલવાળી પ્રતિ બીજા કોઈના જોવામાં આવી જણાઈ નથી. કવિ નર્મદ નર્મગંધની પ્રથમ આવૃત્તિમાં “મામેરૂ” સં. ૧૭૧૭ માં પ્રેમાનન્દે રચ્યાનું જણાવે છે. (“ગુજરાતી” પ્રેસનું બ્લૉનું નર્મગંધ પાનું ૪૬૨ મું) “લક્ષ્મણા હરણ” માં કવિ પોતે કહે છે:— “પ્રેમાનન્દે પૂર્ણ પ્રયાસે સત્તરસો વીસમાં કર્યો અથ રે.” ૧૦ બુદ્ધિ લક્ષ્મણા હરણ— (પ્રા.કા. ત્રિ. વર્ષ ૧ હું; અંક ૪ સને ૧૮૮૫) પાનું ૨૬.—

મિત્ર રીઝાવા કારણે, વળી વાટવ મોઢિક સાંરે રે,

આખ્યાન લખી ઉદાશ થયો, તન તૃપ્ત થયું નહિ મારે રે.

અહીં ઘડીમાં વાંચે એટલું એક દિવસમાં કરતું રે.

આવો મમત કરતા રખે, એથી રૂઢું મરતું રે.

મન ધાર્યું નાશ કરવા, ત્યારે મિત્રે વાર્યો રે,

તસ અલંકાર કાંઈ ન જાણે, તેણે ઉત્તમ ધાર્યો રે.

મન મનાવા તેહનું, હાથલગમણ રાખ્યો રે. (કડવું ૧૭ મું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધ્યક્ષ

સં. ૧૬૮૦માં^{૧૧} જન્મેલો 'પ્રાસાદકવિ' દ્વારકાદાસ તેના નિકટ-સહવાસથી સં. ૧૭૩૦માં કવિતા કરતાં શિખ્યો.^{૧૨} અને કહેવાય છે તેમ, જો સમયે પ્રેમાનન્દનો પુત્ર કક્કડ વલ્લભ "કવિ કાલિદાસ અને માધ જેવા કવિ કાકા થશે,"^{૧૩} એવી સમજલરી, એટલું જ નહિ પણ 'હોડલરી' ઠેકડીઓ કરી શકે એવો મોટો હતો. આ સર્વ આંતર પ્રમાણથી એમ કહે છે કે પ્રેમાનન્દ ગુરુપ્રસાદથી સામર્થ્યસંપન્ન થયો હતો. પ્રેમાનન્દે સં. ૧૭૨૦ માં સામાન્ય કવિની કીર્તિ મેળવી હતી; તે એક જ દિવસમાં હોડ અકી મોટું આખ્યાન લખી શકતો, અને પોતાને હાથે ઉત્તમ આખ્યાન ન રચાય તે માટે લજવાતો પણ હતો. તેણે પ્રશંસાપાત્ર ગુરુની પ્રતિષ્ઠા જમાવી હતી, ને શિષ્યમંડળનો ડાયરો જમાવ્યો હતો. વ્યાપારી હરિદાસ જેવા કવિ ધરકામમાં મદદગાર થાય, અને ધરડા દ્વારકાદાસ જેવા અનુભવી અને જમાનાના આધેના બહુશ્રુત જનો નિકટ સહવાસમાં આવે એવું ગૃહસ્થ-જીવન કંઈક પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો. ઠેક ધુરાનપુરથી "વિદ્યા અર્થે વટપુર સેવવા" પીરજી આવ્યો. સં. ૧૭૩૦ માં તેને પુત્ર વલ્લભ સમજણો અને કવિઓની ઠેકડી કરે એવો હતો, એટલે કદાચ તે આશરે પંદરેક વર્ષનો (સં. ૧૭૧૫ માં જન્મેલો) હશે તો, તે આધારે પ્રેમાનન્દનું વય ૩૦-૩૫ નું ધારી શકાય. વળી પોતે રંક અવસ્થાને અંગે કંઈક સારી સ્થિતિએ આવ્યા પછી તેણે ગુરુપ્રેરણાથી અને સાહિત્યના અભ્યાસખલથી કવિતાઓ કરેલી હોવી જોઈએ. એટલે સં. ૧૭૨૦ માં તે ૨૫-૩૦ વર્ષનો હોવાનું

૧૧ સોળસે એ શીમાં જન્મ છે રે, પચાસ વર્ષે ગુરુમેળાપ,
દ્વારકાદાસ અજન્મ છે રે, વિપ્ર ગુરુકેરે પ્રતાપ.

(બારમાસ પ્રા.કા. અં.૫ ૯, પા ૧૪૫)

૧૨ આ તેમ જ ઉપરના ઉલ્લેખો સાટે જુઓ પ્રાચીન કાવ્યમાળા અં.૫ ૯; તેમ જ જુઓ તેમનું જ કવિચરિત્ર પા. ૪.

૧૩ હુ:શાસન રંધિતપાનાખ્યાનમાં આ કથ છે. વળી તેમાં વક્ત્રુતના જન્મવખતે "કવિ પ્રેમાનન્દ ૩૨-૩૩ નો હોવાનું, તેવાં કારણો અને આધાર ખતાવ્યા વિષે કહેલું છે

ધારીએ તો પ્રેમાનન્દનો જન્મકાલ ૧૬૬૦ થી ૧૬૬૫ ની અવધિનો સુશ્લિષ્ટ ધારી શકાય. ૧૪

વળી તેનો આ જીવનકાળ માનવાને બીજાં પ્રમાણોનો પણ ટેકા છે. પ્રેમાનન્દના વંશજ મનસુખરામે કવિ નર્મદને જણાવ્યું છે ૧૫ કે ‘પ્રેમાનન્દ માશીને ઘેર રહેતો હતો. (નિર્વાહનાં સાધન વિનાનો પણ હશે.) ૧૪—૧૫ વર્ષ સુધી કેવળ જડભરત હતો” અને “સિદ્ધના પ્રસાદથી કવિત્વશક્તિ તેને પ્રાપ્ત થઈ.” કદાચિત્ આશ્ચકાલમાં તે કેવળ જડભરત હોવાની વાત ખોટી માનીએ, તો પણ તેનો પુત્ર વડ્ડભ જણાવે છે, તેમ ઉત્તર હિન્દના તીર્થપ્રવાસ દરમ્યાન, ૧૬ ઉત્તમ ભાષાની પરખ કરવાની બુદ્ધિવાળો પ્રેમાનન્દ, ‘ધૃશ્વરશા

૧૪ કવિચરિત્રના લેખક રા. હાલાભાઈ દેવાભાઈ પણ્ડિત (સને ૧૮૬૮-૯ માં) પ્રેમાનન્દનો જન્મ સં. ૧૬૬૨ માં જણાવે છે (પાનું ૬૭) તેનાં પ્રમાણો જો તેમણે આખ્યાં હોત, તો તે વિશેષ માર્ગદર્શક થઈ પડત અને ઉપરનાં પ્રમાણોને વધુ સખળ કરનારાં થઈ પડત. સને ૧૮૬૨-૩-૪ નાં ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ જોવાની અતુલ્યતા મળી નથી. કદાચ તેમાં કવિ દલપતરામે આ વિષય અભ્યાસે પાકો સંભવ છે. કવિ નર્મદ ‘સકારણ’ તેનો જન્મ સ ૧૬૬૫માં જણાવે છે. (જુઓ નૂતનું નર્મગણ) રા. ભાનુસુખરામ પ્રેમાનન્દનો જન્મ સં. ૧૬૭૮ માં જણાવે છે, પરંતુ તેનો આલ્લો વહેણો જન્મકાળ માનવામાં ખાસ સખળ કારણની જ અપેક્ષા છે; જે તેઓ આપતા નથી. પરંતુ હાલમાં પ્રકટ થયેલા તેમના બહુવાહન આખ્યાન” માં તેમ જ ‘પ્રેમાનન્દના જીવનચરિત્ર’માં તેઓ પ્રેમાનન્દને કાલ સંવત ૧૬૬૦-૧૭૦૦ નો આપે છે. શા આધારે તેમણે આ સુધારો છદ્ધ ગણ્યો તેનું કારણ જણાવવું યોગ્ય ધાર્યું નથી. આવો પણ જ્યાં પ્રમાદ, ત્યાં ખરા સમયનો શોધ શી રીતે થાય ? રા. છગનલાલ મોદી અને રા. બ. હરગોવિન્દ-દાસ સં. ૧૭૦૦ માં અને રા. બ. સા. શ્રી. કેશવલાલભાઈ તેમ જ સા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી પણ સં. ૧૬૬૫ કહે છે. રા. હરિલાલ હરિદાસ ધ્રુવ સં. ૧૭૦૦ અને દલપતરામ કવિ તેથી કંઈક આગળ માને છે. આથી પણ સં. ૧૬૬૦ થી ૬૫ નો ફક્તિત યતો સમય વધુ યોગ્ય લાગે છે.

૧૫. (નૂતનું નર્મગણ પાનું ૪૬૪)-

૧૬. જુઓ બુદ્ધિષ્ઠિર વૃકોદર સંવાદાખ્યાનનું મંગલાચરણ:—

યોગીરાજ' 'રામચરણ'ના^{૧૭} પ્રભોધથી જીર્ણર ગિરાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ સમજ્યો અને તેને બહુલાવવા બીજા પ્રતિજ્ઞા લીધી. સ્વયં 'સ્વભાષાવર્ધક'^{૧૮} ગિરુદ ધરનારે પ્રેમાનન્દ પોતે પણ ઓખાહરણ ગુરૂ રામચરણપ્રતાપથી તેમ જ દશમસ્કંધમાં, નવાખ્યાનમાં અને માર્કંડેય પુરાણમાં તો કામ કામ, ગુરુ-પ્રતાપથી "સંસ્કૃતમાંથી શોધી પ્રાકૃત કવિતા" રચવાની શક્તિ આવ્યાનું જણાવે છે. તેનો પુત્ર વલ્લભ વર્ણવે છે તેમ 'ગિર્વાણ શુદ્ધ ભાષા નિહાળવાની' અને એ સાધનસંપન્ન ભાષાને વિશેષે સાધનવતી કરવાની અનુ-ત્સક્તતા ધરાવવાની પાત્રતા પ્રેમાનન્દમાં રામચરણ ગુરૂ મળ્યા ત્યારે આવી ચૂકી હતી.^{૧૯} મુન્નને યોગ્ય,આ પ્રકારના પ્રભોધને અનુકૂલ,તેમ જ પુરાણાદિનાં "શોધી સંસ્કૃતથી કરી શુદ્ધ પ્રાકૃત" આખ્યાન રચવાના અને "કંઈક કથાભાગ પણ યથાશક્તિ જોડવાના" સામર્થ્યવળું પ્રેમાનંદનું વય તેના

કેટલાક દેશ અમે યાત્રા કરવાને ગયા,

x x x x

એવે મળી આવ્યા સિદ્ધ પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ પૂરા,

નખી પૂજ્યું તેમને મેં ભણે ત્યારે ભાવિયો.

નિષ્કલંકી ભાષા કોઈ બતાવીયે નરવર,

પૂજક હું થાઉં તેનો બાગ મન આતિ છે;

જેઈ જેમાં તેમાં દોષ, ગિરવાણ શુદ્ધ ભાણું,

ન કરવાનું નિહાણું, મૂઠ મારી મતિ છે.

૧૭. વળી જુઓ કુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાન કવિત-૧.

૧૮. જુઓ માર્કંડેય પુરાણ ભાગ ૧. કડવું ૩૫, કડી ૨૫.

જૂઠા બોલા જોઈ પુરાણી; કે વેદાન્તિ શાસ્ત્ર અખણ,

સ્વભાષાવર્ધકનિન્દકનો કહાડયો છે મેં કચ્ચરણ.

૧૯. જુઓ હુધિઘિર વૃકોદરસ'વાદાખ્યાન:—

ન કરવાનું નિહાણું,

મૂઠ મારી મતિ છે, ગિરવાણ શુદ્ધ ભાણું;

ધનવંત જેઈ પૂરો ધન અર્પવા જવું તે;

હાંસી વિશ્વ મધ્ય થાય, રાઠ એમાં આતિ છે.

સમયનો બહુધા વિદ્યાવિહીન જનસમાજ તેમ જ સંસ્કૃત તથા હિન્દી ભાષામાં અતિ અનુરાગ ધરાવનારો વિદ્વાન વગેરે લેતાં ૨૦ થી ૨૫ વર્ષનું તો હોવું થયે છે.

વળી સં. ૧૭૨૦ માં તો દરવર્તી છઠ્ઠામ્મ કવિઓ તેના શિષ્ય થયા છે. ઘટતા રસાક્ષર પોતાની કૃતિમાં ન આવ્યાથી ૧૭૨૦ માં નિર્ભર અસંતોષ દાખવ્યો છે; તેનો ઉત્તમ રસભર ગ્રંથ ઓખાહરણ, પ્રથમ (૨૯ કડવાંનો) સં. ૧૭૨૩માં રચાયો છે. ૨૦ એટલે આ હિસાબે પણ પ્રેમાનન્દનો જન્મકાળ ૧૬૯૦-૯૫ સુધરિત હશે છે.

હવે પ્રેમાનન્દના અવસાનકાળના નિર્ણય માટે પણ આવા જ પ્રકારનાં ફેરીઆં આપણે મારવાં પડે છે. ‘સ્વ્યા સંવત’ની પ્રેમાનન્દનો. જાણવાળા તેના છેલ્લા ગ્રંથ ‘સાદૈર્ય પુરાણ’ સં. ૧૭૫૫ માં ‘વટપત્તન’ માં અને ‘અષ્ટાવકાપ્યાન’ ગ્રં. ૧૭૬૬માં ‘નંદરગાર’ માં પૂર્ણ થયાનું જણાય છે.

ગિરવાણુ લેવી નહી, કતરતી એના થકી;
એક પગથીજ માત્ર, શૂંઢ કેવી ગતિ છે.
ચોગીસાજ દંધરશા, વઘા વેણુ ત્યારે તર્ક;
આલ્યા કેઈ જાત તારી, પૂછ્યું એમ તેમણે:
મેં હજુ કે ગુજરાતી મૂલ્યવાળો શું શાં વિષે,
શુદ્ધ ભાષા લેવી મારે, મૂલ્ય હજી એમણે.
ઉંમર મૂઝી અને કુંગરને પૂછે કેમ ?
ગોદમાંની લે સુત ભૂલે, જાણ્યું નહીં જોડણે
તારી ભાષા છે જ એવી, જાણ્યું નહીં તેં વડર,
વિચારી લે વારવાર શુણ્ધી ઘટે ગણ્યે.

૨૦. કવિ નર્મદાચંદ્રે દરેલી જાનગી મોંઘમાં નીચે પ્રમાણેની પંક્તિઓ જણાય છે:—

“સંવત સત્તર તેવીય વિદ્યમ, ચૈવ સુદ નવમી શુદ્ધતરણ;
શ્રી સુંદર શુદ્ધપ્રતાપ પ્રોટે હજી કાવ્ય આધારણ.” ઓખાહરણ

આથી પ્રેમાનન્દનું અવસાન સં. ૧૭૬૮ માં થયાનું કેટલાક જણાવે છે. પરંતુ તેના પુત્ર તેમ જ શિષ્ય વલ્લભ અને સુન્દરના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો જોતાં તે અસંગત છે. કારણ સં. ૧૭૭૬ ની છાપવાળા નળાખ્યાનનો ૨૧ વિચાર ન કરીએ તોયે પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભનો સં. ૧૭૮૦ના 'દુઃશાસનરૂઢિરમાન'નો સંવાદ ૨૨ તેમ જ સં. ૧૭૮૧ ના 'અક્ષપ્રશ્નોત્તર'નો સંવાદ, પ્રેમાનન્દ તે વેળા જીવતો જાગતો હોવાનું સ્પષ્ટ જણાવે છે. ૨૩.

૨૧. પંડિત જ્યેષ્ઠારામની પ્રતિમાં સં. ૧૭૭૪ નો ઉલ્લેખ છે, તે આ લેખકે પોતે લેયો છે. કવિ દક્ષપત્રનામના કાવ્યદોહન ભાગ ૨ નામાં (સને ૧૮૬૫) થોના ૧૮૦ માં ઉપર પ્રમાણેનો સં. ૧૭૬૬ નોંધેલો છે. શુ. વ. સો. ના તેમ જ ના. હિ. ત્રિ. પા. ના પુસ્તકસંગ્રહમાં આ સાલની છાપવાળા નળાખ્યાનની અનેક પ્રતિયો છે. કવિ નર્મદે જાતે એક પ્રતિમાં ૧૭૭૬ રચ્યાસંવત લેયો છે અને શુ. વ. સો. ની એક પ્રતિમાં પણ આવો ઉલ્લેખ છે:—

મુહુર્ત કીધું સુરતમાં થયું પૂર્ણ નંદરપારછ,
સંવત્ સત્તર હોતેરના જેઠ વદ છઠ મંગળવારછ.

એક ગ્રંથની જુદી જુદી સાલ હોવાનાં કારણોનો અધ્યાસો અગાઉ અનુલેખ કરેલો છે, તે જોવા.

૨૨. જુઓ કવિતા ૪ થી ૧૩.

૨૩. અક્ષપ્રશ્નોત્તરમાં “કવીશ્વર શાયન” એ શિર્ષક નીચે ૫૨૬ અને ૫૨૭ કવિત્તોમાં દહું છે કે:—

આવો ગ્રંથ લખ્યો અમે, કહું પિતા રીઝયા તમે ?

વાત નવ કરી ગમે ! દમે ખાપ સાપશા ! !

હવે આહું રહું કશું, જુઓ છંદું છે જે તસુ,

અઠી આકાશમાં વસું, વસુ તજું તાપશા;

બ્રહ્મહત્યા ગણું નહિ, પિતાઘાત તણું નહિ,

પાપ હોય શણું નહિ, હણું સહી ખાપશા.

કવીશ્વર કર્યો, મને, તેણે સાંખી રહું મને

આલસું ન પ્રેમ કને, ધને અમે આપશા.

પિતા દયા ધરો કાંઈ ! માલ છે લણો આ માંઈ !

(૫૨૬)

વળી પ્રેમાનન્દનો ઉત્તમ કાવ્યકલ્પ ૩૫ 'દશમસ્કંધ' તેના શિષ્ય, મેવાડા સુન્દરદાસે સંવત ૧૭૬૬માં પૂર્ણ કર્યો છે. ૨૪ પ્રેમાનન્દની અન્તિમ ઇચ્છા આ ગ્રંથ સ્વાભાવિક રીતે સત્ત્વર પૂરો કરવાની હોવી જ નોંધએ, એ જોતાં તેનું અધ્યાયમાંથી બાકીના અને તેમ પ્રમાણમાં નાના ૪૭ અધ્યાય કવિતામાં ઉતારતાં તેના શિષ્ય સુન્દરને “વધારેમાં વધારે ચાર વર્ષ લાગ્યાં,” ૨૫ એમ માનીએ તો પણ પ્રેમાનન્દનું અવસાન સં. ૧૭૬૨ માં થયાનું સુઘટિત અનુમાન કરી શકાય. તેમ વલ્લભે પ્રેમાનન્દની પ્રેરણાથી નવે રસના પૃથક્ પૃથક્ ગ્રંથો રચ્યાનું અને પ્રેમાનન્દને દાખવ્યાનું. વલ્લભના જ ચાર પ્રકટ ગ્રંથોથી સૂર્યપ્રકાશવત્ જણાય છે. તેથી જો તેનાં અવશેષ પાંચ રસનાં પાંચ આખ્યાનો પ્રકાશ પામે તો આ પ્રશ્નનો નિર્ણય વિશેષ ચોક્કસપણે થવો સંભવ છે. ગમે તેમ હો, પણ ઉપરનાં પ્રમાણ પ્રેમાનન્દનો અવસાનકાલ સં. ૧૭૬૦ ની આસપાસ હોવાનું ઠરાવે છે.

પરંતુ આની સામે કદાચ એવો પ્રશ્ન થશે કે, ૧૭૬૬ (કદાચિત ૧૭૭૬)થી ૧૭૬૦ સુધીમાં રચાયેલી તેની કાંઈ જ કાવ્યકૃતિ દેખાતી નથી તેનું કેમ ? આનું સમાધાન, ‘રચનસંવતની છાપ’ વિનાના મળતા ‘દશમ સ્કંધ,’ ‘શ્રમર-

કો’ શું કવિ ! તજશું આંધ, સાંધ જેવા શુદ્ધ છે.

પ્રાસ અનુપ્રાસ તજ્યા, હાય રાખદ ઘણા યજ્યા.

તોય અમને ન લજ્યા ! સમજ્યા શાસ્ત્રશુદ્ધ છે;

થોડા માંહી સારું કહું, ચિતવી પિતાજી ! કહું,

ખદુ દમ્યે કશું બદુ, રહું બન્ધ, કૃદ્ધ છે;

શું કહો કે કશું ચાય, વલ્લભ શું હારી નય ?

ગાયું આપ કેરું ગાય ? હાય ! ચા વિરુદ્ધ છે ! ! (પર૭)

૨૪. સંવત સત્તર છનેકએ વસન્ત પંચમી દિન,

અધ્યાય બાવનથી અધૂરો, તે થયો હરિકૃપાથી સંપૂર્ણ.

(જુઓ નર્મદની આશ્રિત-દશમ સ્કંધ અધ્યાય ૯૦, કડવું ૨૦૩)

ખરી રીતે તો ત્રેપનમા અધ્યાયનાં ૯ કડવાં પણ પ્રેમાનન્દની જ છાપવાળાં છે.

૨૫. જુઓ ગુજરાતી પ્રેસવાળું ‘જીવું નર્મગલ’ પાનું ૪૬૨.

‘પચ્ચીરી’, ‘દાણવીલા’, ‘ખજુવાહન’, ‘મજવેલ’, રાકમણી હરણ આદિ કેટલા
નાના મોટા પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો તેમ તેના કહેવાતા, અપ્રસિદ્ધ “હરિવંશ” આદિના સાર,
કર્મચરિત્ર આદિ મહાકાવ્યો, લોપામુદ્રાખ્યાનાદિ આખ્યાનો અને નાટકો,
ભગવદ્ગીતા, કમીલગીતા આદિ તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો પણ તેણે આ જ અંતઃ
રાત્રમાં રચ્યા હોવાનું માન્ય થાય છે. તેમ નહિ તો ઉત્તરાવસ્થા, તેણે
પોતાના પૂર્વ અને મધ્યમ અવસ્થામાં રચેલા ગ્રંથોને મહારવામાં, તેમ જ
પોતાના શિષ્યોની ગ્રંથપ્રવૃત્તિઓને પ્રેરવા અને દોરવામાં, કે જેમ,
તેણે કર્યાનું વલ્લભના ગ્રંથો પૂરવાર કરે છે, વીતાવી મંતોષ ધર્યો હોય, એ
પણ તેટલું સહજ જ છે. તેમ જ તેના ઉત્તરકાવના ગ્રંથો તેની પ્રભુપરાયણતાને
દર્શાવે છે, એટલે કદાચ તત્ત્વાવગર્હન અને ઈશ્વરોપાસનના પણ વૃદ્ધા-
વસ્થા નિર્ગમી હોય, અને વાણીવિગ્ગાપન, તેમ જ કવિબેશન પડતાં મૂક્યા
હોય તો તે પણ સર્વથા ગંભીરી થકે છે.

આમ પ્રેમાનન્દનો જીવનકાલ સં. ૧૬૯૦ થી ૧૭૨૦ પર્યંતનો એટલે
કે સો વર્ષનો ઠરે છે. ૨૬ આટલું દીર્ઘ આયુષ્ય, કંઈ તે સુખી જમાનો ભેટાં તો
કાંઈ રીતે અસંભવિત નથી જ, ઉલટું વિશેષે સમય છે, અને પ્રેમાનન્દે પોતાનો
કાલ એ જીવનકાળ તે જમાનાને યોગ્ય ઉત્તમ, સતત “ભાષાવૃદ્ધિ” અને
“ગોવિંદયુગ્માન” ના ઉત્તમ કાર્યોના સિદ્ધાન્તો હોય, એ નિઃસંશય
છે. વલ્લભ પણ તેની સુવીધ અને આજીવન સાહિત્યપ્રવૃત્તિથી
અર્ધ યોગ્ય જ કહે છે કે:—

પિતા જેટલું આયુષ્ય સુત જો સપૂત પામ્યો,

તો ગિર્વાણ ગમરાશે થું હિન્દી સ્વરૂપમાં. (યુધિ કવિ હતો. તે

પ્રેમાનન્દ ૨૭ નાન્દોગ ‘આતુરવીંશી’ (ચોવીસા) આઠાણુ ને સમત

૨૬. કવિચરિત્ર, “નર્મજગ્ન,” (આવૃત્તિ ૧ લી) આદિ આ ગત હોત, તો
છે. ઉપર તારવેલાં આંતર પ્રમાણો જેવાં કોઈ પ્રમાણો તે લેખકોએ આખ્યા
વિશેષ સમગ્ર અનુમાન થઈ શકત.

૨૭. કવિ હલપત્તનામ કાવ્યદોહનમાં “આતુરવીંશી મોટ”

ઈ દેસામાંથી અંકિત, કવિચરિત્રમાં “ગોવીસો મોટ”

ઋગ્વેદી, આશ્વલયન^{૨૮} શાખાધ્યાયી, ઉચ્ચવસ ગોત્રો-
ત્પત્ર, પંચ પ્રવરાન્વિત, અને “ઉપાધ્યાય” અવટકંધારી
હતો. તે પોતે “ભટ્ટ” અવટકંધારી પોતાને ઓળખાવે છે.
તેના પિતાનું નામ કૃષ્ણરામ^{૨૯} હતું. તેનું નિવાસ-
સ્થાન મીયાં મહમ્મદને નામે ઓળખાતી વાડીમાં હતું.

તેા ઋગ્વેદી શાખાધ્યાય, સુસદાહરણ આદિ અનેક ગ્રંથોમાં ચતુર્વેદી
એમ લખેલું છે અને કોઈ પણ સ્થળે “મોઢ” હોવાનું જણાવેલું નથી.
વલ્લભ “દુઃશાસન ઋધિરપાનાધ્યાય”માં પણ એમ કહે છે કે:—

કૃષ્ણમુત પ્રેમાનન્દ કે રામચરણશિષ્ય,
વેદપાઠી આગમના નમું પ્રેમવાનને;
ચાતુર્વેદી મણિને કે માધવમિત્રને નમું,
રત્ન ગિરા ગુર્જરીના, નમું રૂડા વાનને. (કવિત ૧.)

૧. બીજો શિષ્ય દ્વારકાદાસ તેને ‘ચાતુર્વેદી વિપ્ર’ કહે છે; જુઓ.

મ. પ્રા. કા. ૨. પા. ૧૩૧.

વિ નર્મદે પ્રેમાનન્દના વંશજ મનસુખરામ પાસેથી મેળવેલી લુપ્તકૃત
તે ‘મોઢ’ નહિ પણ ચોવીસા બ્રાહ્મણ દ્વારિનો હતો, એમ જણાવ્યું છે.

“જીનું નર્મગણ” પા. ૪૬૩) અને એ જ ખરું છે; કારણ કે “ખટ મોઢા,
ગરા” એ કહેવત પ્રમાણે મોઢના ૬ વિભાગ છે, નહીં કે ચોવીસ. આ

૧. બ્રાહ્મણો ચોવીસ ગોત્રના ગ્રમ્યુદના છે. તેઓ નાંદોરા બ્રાહ્મણની કંઠાયસી
નાખાતા છે. તેમની ઘણી ખરી વસ્તી નર્મદા અને મહી વચ્ચેના પ્રદેશમાં છે.
(જુઓ બોમ્બે ગેઝેટીઅર. વો. ૧૨; જીનું “નર્મગણ” પા. ૪૬૩.)

૨૮. કવિ નર્મદે ઋગ્વેદની માધ્યંદિની શાખાનો પ્રેમાનન્દ હતો એમ કહે છે.
પણ ચતુર્વેદની શાખા માધ્યંદિની છે, અને જે પાંચ પ્રવર અને ગોત્ર નર્મદે આપે
છે તે જોતાં તેા ઋગ્વેદની આશ્વલયન શાખા જ લટે છે. તેનાં પાંચ પ્રવર આ છે:
૧ વચ્ચસ, ૨ વ્યવન, ૩ ભિર્વ, ૪ આસવાન અને પન્થમદિમિ. માતૃ કાત્યાયની.

૨૯. કવિચરિત્રમાં શ. ઠાણાસાઈ તેના પિતાનું નામ કેશવ આપે છે. પણ
પ્રેમાનન્દનો પુત્ર વલ્લભ તથા તેમના દ્વારકાદાસ આદિ શિષ્યો, તેમ જ પુત્ર પ્રેમા-
નન્દ કૃષ્ણરામ નામ આપે છે, એટલે તે વિશેષ પ્રમાણભૂત છે.

એ વાડીમાં તેની ખડકી પ્રેમાનન્દની ખડકીને નામે હજી ઓળખાય છે. તે મૂળ સ્માર્ત (શૈવ) ધર્મી હતો, પરંતુ પાછળથી વૈષ્ણવ ધર્મી; અને દશમ આદિથી જાણાય છે. તેમ કંઈક રામાનુજ સંપ્રદાયસિમાની પણ થયો હશે, ૩૦ એ નિર્વિવાદ છે. છતાં તેણે શિવ અને શક્તિની ભક્તિને છોડી ન હતી, એમ તેના શ્રીમદ્ ભાગવત, સુભદ્રાહરણ, રુકિમણીહરણ આદિ ગ્રંથોના આદિ અને અન્ત ભાગથી જાણાય છે. ૩૧

કવિની આલ્યાવસ્થા સંબંધી કોઈપણ હકીકત મળતી નથી. કહેવાય છે તેમ, તેના નિર્ધન પિતા અને માતા, પ્રેમાનન્દ બાળક હતો ત્યારે જ મરણ પામ્યા હતાં અને તે પહેલાં માની અને પછીથી માસીની હાથમાં લેવાઈ હતો. તે ૧૪—૧૫ વર્ષ સુધી કૃષ્ણ ‘મૂર્ખ’ અને જડભરત હતો. તે મૂળથી જ સ્વભાવે ‘ઓલીઓ’ અને ‘સુધો’ હતો. ‘ભળભળોયો’ પણ કદાચ હશે. તેનું ‘સુધાપણું’ તેનાં કાવ્યો અચૂક દર્શાવે છે. તેમ જ તે અપલક્ષણથી અળગો પણ હોવો જોઈએ. આલ્યાને સહજ ક્રોધ તેનામાં અવશ્ય હોવો જોઈએ, પણ તે તત્સમય કે તત્પ્રસંગ પૂરતો જ. ટીખળી નાગરાં તેને પ્રસંગે પ્રસંગે ધણું જ ચીઢવતા અને તેના ટોણા સાંભળતા પણ ખરા. વળી પ્રેમાનન્દની લાગ આવ્યે સોકટી મારતાં નહીં ચૂકવાની પ્રકૃતિ હતી, તેથી, “શા-મળશાહને! વિવાહ” “કુંવરબાઈનું મોમેરૂ” “શ્રાદ્ધ”, “હુડી”,

૩૦ દશમસ્કંધ અધ્યાય ૧૩૦, કડવું ૧૬૧ કડી ૧લી:

શ્રી રઘુપતિને શિષ્ય નામી, વંદું સકળ ગુણસ્વામી.

વળી એ જ અધ્યાયનાં કડવા બીજામાં તે “રામચંદ્ર મર્યાદાપુરોષોત્તમ” કહી રામને ગાય છે. વળી કૃષ્ણના જન્મનો પ્રસંગ વર્ણવી આતે કહે છે:—“પ્રેમાનન્દ પ્રજ્ઞ રામલીલા” (અધ્યાય ૪ કડવું ૧૬૬, વલણ) વળી જુઓ કડવું ૨૭ માંનું વલણ અને તેની પહેલી બે પંક્તિઓ. આમ દશમમાં અનેક સ્થળે કૃષ્ણમહિમા આતાં આતાં પ્રેમાનન્દે સાથે સાથે રામમહિમા પણ મુક્ત કંઠે ગાયો છે.

૩૧ કવિ નર્મદ તેને કંઠીબંધો વૈષ્ણવ ગણે છે. પણ તેમ માનવાને કોઈ ખાસ કારણ નથી. તેણે શિવ આદિ પંચાયતન દેવોની નિંદા તો કરી જ નથી, એટલે મરનહી વૈષ્ણવ તો તે નહીં જ હોય.

આદિ નરસિંહ મેહેતાના પ્રસંગો વર્ણવતાં કંઈક અળવીતરા અને મજાક-
ખોર સ્વભાવવાળા નાગરોને તેણે અતિશય ખંભેર્યા છે અને ચચણુતી ક-
પણકા લગાવી છે. એકી બાધણીની મજ્જેરી કરવામાં, નર્મવચનો યથાયોગ્ય
વાપરવામાં તે એકેકા હતો. જનસ્વભાવનું તેનું જ્ઞાન અચુક હતું.
તેમ તે પાકા વ્યવહારકુશળ તો હશે જ; નહિંતર, મોટા મોટાનાં
તેનાં પાગડાં તે વિના મંજવે નહીં. તે નિંદાખોરી પ્રકૃતિનો ન હતો. અને
“શામળશાહ”ના વિવાહમાં તથા માર્કેડેય પુરાણમાં કહે છે તેમ તેના ગુરૂ
રામચરણે તેને કાઈની નિંદા નહીં કરવાનું પણ લેવડાવ્યું હતું અને વારંવાર
તેમ કરતાં અટકાવ્યો પણ હતો. અને કહેવાય છે. તેમ “નાગર નિંદા”નો
તેનો મોટો ગ્રંથ ગુરૂ રામચરણે નાશ કરાવ્યો હતો.^{૩૨} સંસારની, ઉપાધિઓએ,
તેને મુંઝવણ અને ગમરામણનો ભોગ બનાવ્યો નહીં હોય. “પોતાના કુટુંબ,
અને મિત્રમંડળમાં ઠાવકી મગકથી, ઠાવકા અભિમાનથી, ઠાવકા કાઠીલા-
પણાથી સરસ વાર્તા કરી, આનંદમાં કાલ ગુજારતો” હશે.^{૩૩}

૩૨. જુઓ માર્કેડેય પુરાણ કંડવું ૨૧૬ મું, ક્રી ૬૩ થી ૭૫. તેમ જુઓ
“શામળશાહ” ના વિવાહની પ્રસ્તાવનાની કવિતાના કંદ ૮૧ થી ૯૫.

નિંદા કરવા વાણી દેવી નહી, વળી ગુરૂની મનાઈ
આક્રી નાગર સરવ બહાર કાઢું, કરી કાવત્વની ચતુરાઈ,
કવિઓ કેહેશે ગર્વ કરે છે, પણ નહીં ગર્વની વાણ,
સક્ત કુઃખથી અંતર દાઢ્યું, તે ધ્યુ સૌને બળ

(શામળશાહનો વિવાહ કંડવું ૧૯, ક્રી ૨૭-૨૮)

“નિંદકજન કદિ ન થાવું, એમ ગુરૂએ ક્યો ઉપદેશ” (માર્કેડેય, ક, ૨૧૬
મું ક્રી ૬૩ મી.).

૩૩ જુઓ “નૃતું નર્મગદ્ય” ગુજરાતી પ્રેસનું પાનું ૪૬૫ અને સરકારી નર્મગદ્ય
પાનું ૫૮ મું. ઉપરાંત “ગુજરાતી”ના સને ૧૯૧૬ ના દિવાળીના અંકમાં “કવિ
નર્મદ અને શેરસદાના સમયની અસર”, “૧૮૬૬-૬૭-૬૮ એ વર્ષોની કેટલીક
નોંધ” એ લેખમાં કવિ નર્મદે પોતાના મિત્રવર્ગમાં એપાનંદ, સામળ,
હયારામ અને પોતાના (નર્મદાસંકર) સ્વભાવ અને કવિગુણો વિષે કરેલી

મૂળથી જ તે શ્રદ્ધાળુ, નૈધિક અને નીતિવાન હોતો. તે સંસારમાં રસ્તે પડ્યો. તે અગાઉ, સમગ્રજ છે તેમ દેવસ્થાનોમાં ભટકી સાધુસંતની સેવા કરતો. અને ભિક્ષાવૃત્તિથી નિર્વાહ નિર્ગમતો. પરંતુ ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યે જેમ હસ્તામલકને પડિત બતાવ્યા, તેમ સિદ્ધ રામચરણની પ્રસાદીના પ્રતાપે પ્રેમાનન્દ સમર્થ કવિ થયો. ૩૪ “ દુઃખમાં પંખગમાં લગાયક શિષ્યભક્તિ જેમ ગુરુ ગોવિન્દે

જે ચર્ચા નર્મદના શબ્દોમાં આપેલી છે, તેનું નીચેનું અવતરણ પણ અત્રે નોંધવા જોગ છે:—

“હવે કવિતા ઉપરથી પ્રેમાનન્દનું સ્વરૂપ ને ગુણનું વર્ણન કરો.

મધુવંશરામ—હા, જડો નહિ તેમ પાતળો નહિ, શાણો, પ્રૌઢ દેખાવનો (commanding), આંખ ચંચળ નહિ, ઘણી જ લાગણીવાળો, એકને વળગી રહેલો, ઘર્ષવર્ણો.

વિજયાશંકર—મહેતાજી જેવો લાંબો પાતળો પંજુ ભરાવ; ઠાવકો પ્રાદ્યુક્ત આંખ વિશાળ, (નરભેરામ પ્રાણશંકર) ગંભીર પણ અંદરથી દરદવાળી, કાંને નિમાળા, નાક જરાક લાંબું, છાતીએ નિમાળા, પ્રૌઢ દશા બતાવતા, ઠાવકો મશ્કરી કરનારો.

નલભરામ—હા, ભરેલા શરીરનો, દષ્ટિ સ્થિર, વિવેકી, બટકબોલો નહિ પણ ચાહે તાહારે ભાષામાં સઘળા રસ આણી શકે, એક પર પ્રેમ રાખનારો, શુદ્ધ મનનો, બેવકાનું દુઃખ ન જોયું, આંખ લહેરમાં, ઘણો નિરો કરનાર નહિ.

નર્મદ—દષ્ટિ ઘણી ચંચળ નહિ, એટલે તેની લાગણીઓ તેની આંખ ઉપરથી ન જણાય. તેની લાગણી બહાર પડતી નહિ પણ સ્વરખી, એટલે માંહેની માંહે સઘળે ઠેકાણે કુદી રહેલી; કંઈક સખીભાવ ખરો; પ્રેમમાં ગચ્છે તે વેળાએ રહે તેવો ખરો (મહિનંદ પડ્યા જેવો), પાઠી હમરે એકધ્યાયી પણ જીવાનીમાં ખ્યાર કરેલો; હાથો કદાવર, ઘર્ષવર્ણો, ઘણો નિરો કરનારો નહિ, એણે પ્રીતિનું સુખ જ જોયું.

૩૪. તેને કવિશક્તિ પ્રાપ્ત થયાની દંતકથાઓ આ પ્રમાણે છે:—કવિ નર્મદના “જીના નર્મગદ”માં પાને ૪૬૩ માં નીચે મુજબ છે:—

(૧) પ્રેમાનન્દના વંશજ. મનસુખરામના કહેવા પ્રમાણે ઘરડાઓની દંતકથા આમ છે:—પ્રેમાનન્દ માશીને વેર રહેતો. ૧૪-૧૫ વર્ષ સુધી કેવળ મૂખ અને જડભરત હોતો. (વડોદરામાં ધીકાટે) કામનાથ અને બહુચરાજીનું દહેરું છે, તે જોઈ વચ્ચે એક મહાનમાં કોઈ સિદ્ધ આવી રહ્યો હતો. તેને ત્યાં તે રાજ જતો, સેવા

સ્કુલાવી, મહારાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રભક્તિ જેમ રામદાસ સ્વામીએ પાંગરાવી, ”
તેમ સ્વામી રામચરણે પ્રેમાનન્દાદિ દ્વારા ભાષાભક્તિને બહુવાવરાવી.
પ્રેમાનન્દે પોતે ઓખાહરણ ‘દશમસ્કંધ’, ‘શામળશાહનો વિવાહ’,

કરતો અને ગામમાં રખડ્યાં કરતો. એક પ્રસંગે તે સિદ્ધ બહાર જવા નીકળ્યો.
તેણે તો કહ્યું કે:-કાલે સવારે મળસ્કામાં આવજો. પણ ઓલીયાભાઈ મોડા ગયા
અને નેય છે તો મકાનમાં સિદ્ધ મળે નહિ. પણ દોડતો ને પૂછતો પૂછતો થોડેક
દૂર ગયો તો ત્યાં સિદ્ધ મળ્યો-ગગળી ગયલા જોવા પગે પડ્યો ને પછી સિદ્ધે કહ્યું
કે જા, તું પ્રાકૃતમાં કાવ્ય રચવા સમર્થ થઈશ, વહેલો આવ્યો હોત, તો સંસ્કૃત
માં રચવાને સમર્થ થાત-એ રીતે પ્રસાદ લઈને ઘેર આવ્યો અને તે પ્રસંગ પછી
તેમણે કવિતા રચવા માંડી.

(૧) વડોદરાના તેમ જ કેટલાએક સુરતના લોકોનો પણ એવો વિચાર છે કે
પ્રેમાનન્દ પોતાની માશીને ઘેર રહેતો હતો અને શિક્ષાવૃત્તિ કરી શુભરો કરતો.
એક પ્રસંગે કોઈ સિદ્ધ બારણે આવ્યો ને ટેકેલ નાંખી કહ્યું કે “મેં દો દિનકા
અપખાસી હું”; તે ઉપરથી તેને ઘરમાં લઈ જઈ, તેની ઉત્તમ પ્રકારે સેવા
મળવી. પેલા સિદ્ધે કહ્યું, ‘ખચ્યા, મેરેક કલ જાનેશી બખત યાદ લાના.’ પછી
જ્યારે પેલો સિદ્ધ જવા નીકળ્યો ત્યારે પ્રેમાનન્દે તેને કહ્યું એટલે સિદ્ધે તેની જમ
ઉપર કંઈ લખ્યું; તે વખતથી તેનામાં કાવ્યશક્તિ આવી.

(૩) પ્રા.કા. ગ્રંથ ૧ લા, દ્રૌપદી હરણમાં આપેલા કવિચરિત્રમાં પાને ૪ થે
નીચે મુજબ લખેલું છે:-

તુલસીદાસની વાડીમાં એક સિદ્ધ પુરુષ હતર્યા હતા, તેમનો સેવાચા-
રી પ્રેમાનન્દની મા ખરા ભાવથી કરતો. આથી સિદ્ધે પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે “બાઈ!
કાલે સવારે તું તારા છોકરાને લઈ મારી પાસે આવજો. સવારમાં વહેલી આવજો.”
માઈને જતાં વાર લાગી, એટલે સિદ્ધ આવતા થયા. સિદ્ધને ન જોવાથી બાઈ ગા-
તરી બની ગઈ અને તેમની પાછળ દોડી. થોડેક ગયા પછી સિદ્ધ મળ્યા. સિદ્ધને
જોઈ પછી તે રોવા લાગી અને છોકરાને તેમના ચરણ આગળ મૂકી દીધો. સિદ્ધે
છોકરાને માથે હાથ ફેરવ્યો અને પાંતરા ઉપર કંઈ લખી તે છોકરાની જમ:છાપ્યું,
એટલે લીધા અક્ષર પડ્યા. સિદ્ધે કહ્યું: “જા બાઈ ! તારો છોકરો શુભરાતીમાં
પાઠો કવિ થઈ પ્રખ્યાતિ પામશે. જો તું જોલી આવી હોત, તો તે સંસ્કૃતમાં ના-
મકિત કવિ થાત !” એટલું કહી સિદ્ધ આવતા થયા.

અણ્વાવકાખ્યાન. ‘ નલાખ્યાન ’ આદિ અનેક શિષ્ટ ગ્રંથોમાં ‘ ગુરુપ્રતાપે ’
કાવ્યશક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું જણાવી, આત્મશ્રેયેચ્છુ શિષ્યે સીધો રીતે ગુરુનું
નામ ન લેવાના નિયમને માન આપી, મુક્તાકુંઠે ‘ગુરુમહિમા’ ગાયો છે. ૩૫

પ્રેમાનન્દને કવિત્વશક્તિ પ્રાપ્ત થયા સંબંધી કિંવદંતિઓ મલ્ય હો
વાન હો, પણ એટલું તો સળળ અનુમિતિથી સિદ્ધ થાય

ગુરુપ્રતાપે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ છે કે તે રંક અવસ્થામાં ઉછર્યો હતો અને સાધન-
અંને લાપાભક્તિનો સંપન્ન થવા પામ્યો તે સુરત અને નંદરખારના
હૃદય. પરદેશસેવનથી અને તેય આત્મપ્રયાસથી જ; તેમ જ

પ્રેમાનન્દનો જે તીવ્ર અનુરાગ ગુર્જરી ગિરા ઉપર
બંધાયો તે કંઈક ઉમ્મરે આવ્યા પછી અને તેય હિન્દના તીર્થાટનમાં
પાટણના નાગરગુરુ, ગુર્જર લાપાલિમાતી રાગચરણના પ્રમોદથી. ૩૫ પૂર્વ-
શ્રમના નાગર ગુરુસંન્યાસી શ્રદ્ધાનંદના ઉપદેશથી અખો લક્ષ્મી જેમ કા-
શીમાં લાપાલક્ષિતો મહામંત્ર પામ્યો, શિવદાસ અને વિષ્ણુદાસે ભૂધર
વ્યાસના પ્રતાપે મહાભારત અને રામાયણ લોકલોચ્ય કીધાં. તેમ રામ-
ચરણના પ્રમોદથી પ્રેમાનન્દ લાપાભક્તિનો મહામંત્ર પામી, ગુર્જરી ગિરાના
ઉત્કર્ષ અર્થે પ્રયાસ આદરવા તત્પર થયો. તે સમયે તેણે સંસ્કૃત અને

(૪) “ પ્રેમાનન્દકથા ”ના આધારે રા. બા. હરગોવિન્દદાસભાઈ લખે છે-

“ રામચરણ હરિદ્વર નામે કોઈ સારો વિદ્વાન રામનાથના દેવળમાં હતયે
હતો. પ્રેમાનન્દ તે વખતે આયરે ૧૪-૧૫ વર્ષની વયનો હતો, અને તેની પાસે
જતો હતો. સાંપ્રતે તેની બુદ્ધિની ચપળતા જોઈ તેને જે તાની સાથે ચાલવા કહ્યું
અને ધરનાને જણાવ્યા સિવાય તેની સાથે પ્રેમાનન્દ કેટલાંક વર્ષ ફર્યો. આ અર
સામાં તે વ્યુત્પન્ન કવિ થયો હોય એમ લાગે છે, કવિના પુત્ર વલ્લભે “ પ્રેમાનન્દ-
કથા ”માં આ વાત વર્ણવી છે.”-પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧ લો દ્રોપદીકરણ પાનું. ૫.

૩૫, પ્રેમાનન્દ પોતે નજાખ્યાનમાં કહે છે કે,

“ ગુરુપ્રતાપે પદખંધ કીધો, કાલાવાલા લાખીજી. ” કડવું ૬૫.

“ શ્રી રામચરણપ્રતાપથી પદખંધ કથા હવી. ”

ઓખાહરણ. કવિ નર્મદની પ્રતિ.

હિન્દી કાવ્યસાહિત્યનું સર્વિક અને માર્મિક અધ્યયન કરેલું પણ ખરું, મ-
રાઠી સાહિત્ય કદાચિત નિરખ્યું હશે, અને પૂર્વનું ગુર્જર સાહિત્ય તો
નિર્ભર અવલોકેલું જ. પ્રેમાનન્દના પુત્ર વલ્લભે મુધિશિર વૃદ્ધાદર સંવાદાખ્યા-
નમાં પ્રેમાનન્દના શ્રીમુખે જ કહાવેલો ઉત્તર આ મંતને ટેકા આપે છે:—

(પ્રેમાનન્દોત્તર.)

કવિનામધારી નથી, સક્ત અમે સાપ તણા,
ભરક્યા ભરતખંડ, દેવી જોવા નગતી;
દેશ ને વિદેશ જોયા, આશ દાસ યાવા તણી,
કોડ કાંઈ પોંચ્યા નહિ, વાત વાંછી સાગતી !
હિન્દુસ્તાન મધ્ય ભાળી, સાપા તેની સલા જોડ,
ચવતથી બ્રહ્મ યઈ, હજી નથી ત્યાગતી.

x

x

x

x

“ ગુરુચરણે ધ્યાન ધરી ”—દેવી ચરિત્ર.

હરિમ સ્કંધમાં તે “ રામચરણ કમલમકરંદ ” લેવાના ધ્યાન દ્વારા “ રામ-
ચરણ ” ગુરના કામ કામ હલ્લેખો ખુશીથી કરે છે જ. જુઓ અધ્યાય ૧૦ કંડવું
૩૮ મું; કંડવું ૪૮ મું; કંડવું ૫૪ મું:—“ ગુરુચરણપંકજનું ધ્યાન રાખું, કાળી નામ
શ્રી કૃષ્ણ જીવે સાપું. ” વળી કંડવું ૮૧ મું:—“ પ્રેમાનંદ પ્રભુ રામચરણ. ”
કંડવું ૧૦૦ મું; કંડવું ૧૨૩ મું અંતભાગ; આથી જણાશે કે હરિમસ્કંધમાં લેણે
રચેણે “ પ્રેમાનંદ પ્રભુ રામચરણે ”, અથવા તો “ રામચરણ કમળ મકરંદ ” લેવા
એવા હલ્લેખ છે. પ્રકટ ઓખાહરણમાં પણ “ રામચંદ્રપ્રતાપ ”થી (જુ. કા.
સાગ ૧લો આવૃત્તિ ૧લી) એવો હલ્લેખ છે, પણ ખરી રીતે “ રામચરણપ્રતાપ ”
જોઈએ. કુકિમણી હરણતા કરવાની પર મી કહી જોવી, (નોટ ૩૬ માં).

વળી ઋષ્યશૃંગાખ્યાન કંડવું ૧૮ કી ૩૪:—

વિપ્ર પ્રેમાનંદ શું કયે, ગુરુગુણ કેરે પુણ્ય દે.

આવા સંખ્યાબંધ દાખલા છે. પણ વિસ્તારભયથી આટલા બસ ગણાશે.

કાવ્યચરણમકરંદ લેવા, શ્રોતા વક્તા ઇચ્છે મન દે

પણ રામચરણ મકરંદ છે આમાં, આ રસે જશે વધાન દે

(સ્તોત્રમણસાદ, ક. ૪૫, કી ૪૦)

કેટલાંક દેશ અમે, યાત્રા કરવાને ગયા,
 જેવાં જેવાં એવાં અમે, સાર સમજાવીયા;
 કોઈ ભાષા દેરી દીન, મહિન ને માલ વની,
 કરે માલવાળી તેને, સાર શો સજાવીયા ?
 નવીનતા નહીં કેંક, ભાષાં ભાત ભત ભેતાં,
 પ્રીતિ કેવી પેર થાય, વિચાર ન આવીયા.
 એવે મળી આવ્યા સિદ્ધ, પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ પૂરા,
 નમી પૂછ્યું તેમને મેં, બલોં ત્યારે ભાવીયા,
 નિષ્કલંકી ભાષા કોંઈ બતાવીએ નરવર !
 ખૂબક હું ચાહું તેનો, વ્યગ્ર મન અતિ છે.
 જોઈ જેમાં તેમાં દોષ, ગિરવાણુ શુદ્ધ ભાણું,
 ન કરવાનું નિહાણું, મૂઠ મારી મતિ છે.
 ધનવંત જોઈ પૂરો, ધન અર્પવા જવું તે,
 હાંસી વિશ્વ મધ્ય થાય, શક એમાં રતિ છે ?
 ગિરવાણુ જેવી નહિ, હિતરતી એના યકી,
 એક પગથીયું માત્ર, ગૂઢ કેવી ગતિ છે !
 ચોગિરાજ ઈશ્વરશા. વદ્યા વેણુ ત્યારે તર્ક,
 અહ્યા ! કઈ ભત તારી, પૂછ્યું એમ તેમણે.
 મેં કહું હું ગુજરાતી, મૂલ્યવાળો ' શું શાં ' વિષે,
 શુદ્ધ ભાષા જેવી મારે, મૂલ્ય કર્યું એમણે.
 તારી ભાષા છે જ તેવી, જણ્યું નવ તે જરૂર,
 વિચારી જો વારવાર, ગુણથી ઘટે ગણે !
 કોમલતા કમળથી અધિક દેખાય જેમાં,
 મધુ સુધા મિષ્ટપણુ હારી હારી જાય છે.
 અમલતા એમાં નથી, નથી કોઈ ભાષા મધ્ય;
 પ્રાચીનપણું તો જેનું મોટેરું મનાય છે.
 નવ રસની નાયિકા, સુખદાયિકા છે સિદ્ધ,
 જાણે નહિ તેહ એના, જોડા ગુણ ગાય છે,
 કરકણપણું કહે છે, નથી એના માંહી રજ,

વીર અંથર્ગદ્ ભાળ્યા નહિ, ખતો તેણે ખાય છે.
 પોતે પોતા કરી કરે, અથવા પોતાના તણી,
 પ્રથંસા તો પેર પેર, તે માંહી તે માલ શો ?
 પ્રથંસનીય ને પૂરા, તોય નૂર ઘટે તેમાં,
 તેણે વધુ જોઈું નહિ, રૂપીજો છે રાજશો !
 ગુર્જર ગિરાની તુલ્ય, ઉપમા ઉર્વીમાં નથી.
 સર્વગુણસંપન્ન છે, ઉચ્ચાર રસાળ શો ? !
 એમ સમજાવી મને, સારે પંથે વાળ્યો સિદ્ધ,
 અનુસરે ખરું લાગ્યું, ગુણો નાના બાળશો. (નિવૃત્ત ૮)

વળી પ્રેમાનંદે પોતે જ કાવ્યોમાં અત્રતત્ર કરેલા નિર્દેશથી પણ જણાયું છે “સુન્દર ગુરુપ્રતાપ”થી કરેલો તેનો સંસ્કૃત કાવ્યાદિ સાહિત્યનો અને મહાભારત, રામાયણ, શ્રીમદ્ ભાગવત (સટિક), હરિવંશ, કૃષ્ણ-‘જન્મખંડ’, જૈમિનીકૃત અશ્વમેધ, વારાહ પુરાણ, વિષ્ણુ પુરાણ તેમ જ અન્ય પુરાણાદિકનો અભ્યાસ સંગીત અને ગંભીર હતો. ૪૭

૩૬. અહીં વક્ત્રી વીરરસના ગ્રંથો ગુજરાતીમાં રચાયેલા હોવાનું સૂચન કરે છે. પણ ક્રીયા ખાસ ગ્રંથોનું સૂચન કરે છે તે સમજાતું નથી. કદાચિત પ્રેમાનંદના અભિમન્યુ આખ્યાન, માંધાતા આખ્યાન, રણયજ્ઞ આદિનું સૂચન હોય, અગર પોતે લખેલા હશે, વીરરસ ના કોઈ ગ્રંથનું તેમ આરણી ભાષાના એવા અનેક ગ્રંથોનું પણ સૂચન કીધું હોય.

૩૭. “શ્રી ભાગવત ભાવાર્થ”માં શ્રીધર યથા દીપ;

તે અનુસારે કથું હરિ કરતા ઉદ્દીપ. ” (સપ્તમ સ્કંધ. અ. ૧૫.)

સકળ શાસ્ત્ર નિગમનું તત્ત્વ, સર્વશિરામણિ શ્રી ભાગવત;

તે મધ્યે ઉત્તમ દશમ સ્કંધ, જોડયું મેં પ્રાકૃત પદ્મપંથ.

કયાપ્રસંગ એક નવ પડે, ચાલ્યો નહીં સુધે શેરડે.

આ પાસા વ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત, આ પાસા શ્લોક સંખંધ.

ખાંધ્યો ગ્રંથ જોડે સમાન, કહેશે લોક કીધું અભિમાન.

નથી વાદવચન કીધું પ્રકાશ, જેમ શ્રોતાને આવે વિશ્વાસ.

વ્યાસ વાણી નાણી મેં જયા, તેવી પ્રાકૃત જોડી કયા.

સમગ્ર 'માર્કેટિય પુરાણ' તો તેણે ગુર્જર ગિરામાં રસભર ઉતાર્યું જ છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના પંચમ, ષષ્ઠ, સપ્તમ, અષ્ટમ અને દશમ સ્કંધનો મનહર પરિચય શ્રીધરી ટીકાના આધારે શ્રોતાઓને કરાવ્યો છે, અને સમસ્ત મહાભારતનો તેણે પ્રાકૃત પદ્યબંધ બાંધેલો કહેવાય છે, અને 'માર્કેટિય પુરાણ'માંનો તેનો એ વિષેનો ઉલ્લેખ, (જુઓ 'માર્કેટિય પુરાણ' ખૂ. કા. કા. ભા. ૭ પાનુ ૭૭.) 'તથા સં. ૧૭૩૬માં રચેલો દ્રૌપદી સ્વયંવર (આદિપર્વનો સાઘંત સાર) આ કથનીને સમર્થન આપે છે. વળી તેણે રચેલા તેમ જ અન્ય પુરાણામી કવિઓનાં આખ્યોનોના આધારે બહુલાવેલા સમજાતા, ફટલાક ઉંચી કક્ષાના ગ્રંથોમાં પોતાના પૌરાણિક જ્ઞાનના જે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલા છે તે, કાવ્યશાસ્ત્રના જે ફટલાક સાંકેતિક શબ્દો વાપરેલા છે તે, તેમ જ તેના જે નિયમો તેણે યથાર્થ પાળેલા છે તે, રસાલંકારની જે નિપુણ નિષ્પત્તિ અને નાયક-નાયિકાના ભેદ-ઉપભેદનું અને તેમના ચારિત્ર્યનું જે પ્રમાણુસર (proportionate) આલેખન તેનાં નળાખ્યાન,

રામચરણુકમળમકરંદ લેવા ઇચ્છે પ્રેમાનન્દ

વેહેવાર માત્ર કરો ઘરનાં કામ, શ્રોતાજન સમરો સીતારામ.

(અધ્યાય ૧૦. કડવું ૩૮.)

કયા એક કહું અતિ ઉત્તમ, વરાહપુરાણે જેહ રે

ભાગવત અષ્ટમ સ્કંધ મધ્યે, કહું વિસ્તારી તેહ રે.

(અભિનયચિત્ર, કડવું ૧૬.)

અંદ્રહાસ આખ્યાન જૈમિનીકૃત અર્ચમેષને આધારે રચ્યું છે. દશમમાં, 'માર્કેટિય પુરાણ'માં સપ્તમ, રૂકિમણી હરણ આદિમાં "ગ્રંથાંતરે", "કાઠ ગ્રંથ" વિષે એવા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો કરી અન્ય પુરાણરિતાં સૂચન કર્યા છે.

શુક્રપ્રતાપે ને સાધુને સંગે, પ્રેમાનન્દ ગુણ ગાયેછ;

આઠ પહોર મારે એની કૃપા વિણ, ખીનું નથી કાંઈ સહાવુંછ.

શ્રીકૃષ્ણ ખંડ, હરિવંશમાં જોયું, વળી શુકદેવમુખની વાણીછ

તણ ગ્રંથનો સાર લેઈને ગાયું, રૂકિમણી હરણ પ્રમાણીછ. (પર.)

(રૂકિમણી હરણ કડવું ૭૬૬.)

ઓખાહરણ, દશમસ્કંધ, મદલસા, મુલદ્રાહરણ, દ્રોપદીહરણ, અષ્ટાવક્ર-
ખ્યાન આદિ આખ્યાનોમાં પ્રકટ થાય છે તે, ત્રણ મુખસિદ્ધ નાટકોમાં પણ
તે ઉપરાંત કલા, વિવિધતા, રસચમત્કૃતિ, પ્રસંગોદ્ધાતન આદિ અનેક કાવ્ય-
તત્ત્વો ઉત્તમ રીતે પ્રકટ થયાં છે તે, આખ્યાનોમાં રાજરાગણીઓની યથાસ્થાને
જે યોજના કામકામ કરેલી છે તે, મુદ્રામા, વશિકરણ અને બાલણ રૂપે
શ્રીકૃષ્ણ, આદિ જે હૃમેહ્ય અનેક ચિત્રો તેણે વર્ણવ્યાં છે તે, આ સર્વ
એટલું તો સિદ્ધ કરી આપે છે જ કે તેને પંચમહાકાવ્યો, પુરાણો, હંદશાસ્ત્ર,
ગાનશાસ્ત્ર, ચિત્રવિદ્યા અને નાટ્ય અને રસાલંકાર આદિ શાસ્ત્રો તેમ જ નાટ-
કોતો પણ સારો અને પ્રશસ્ત પરિચય હતો જ. મુખ્યત્વે દશમસ્કંધ, મદલસા
આખ્યાન, ‘અષ્ટાવક્રખ્યાન’, ‘ભ્રમર પચ્ચીશી’ ભગવદ્ગીતા, કપીલગીતા
‘વિવેકવલ્લુકારો’ આદિ ગ્રંથો પણ તેનો વેદાન્તાદિનો, જેને પ્રેમાનંદે પોતે જ
‘મોક્ષશાસ્ત્ર’ કહેલું છે તેનો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો નિકટ પરિચય પ્રકટ કરે છે.
પુરાણીઓ સાથેના તેનો વાદ, કૃષ્ણના રાસવિલાસનું સમર્થન તેમ જ ઉપલા
પાંચ ગ્રંથોના વિષયોનું તેનું વિશદ નિરૂપણ આદિ ન્યાય અને વાદશાસ્ત્રનાં
તત્ત્વોનું તેનું જ્ઞાન દર્શાવે છે. બીજા ગ્રંથોમાંના સંવાદો પણ તેની
વાદશુદ્ધિનો મનહર પરિચય કાઢે છે જ. આક્ષેપાત્મક (sceptical) કાવ્ય-
રચનામાં ગુર્જર કવિઓમાં તે અગ્રપદે ધિર જે છે.

પ્રેમાનંદ આમ શાસ્ત્રનિપુણ હતો છતાં, જાતે નિરભિમાની, શાણો અને કરેલ
હતાં, તેમ આનંદી અને ટોળમભળકમાં નિપુણ હતો. તેની
પ્રેમાનંદના નિરભિમાન કાવ્યશક્તિ તેના સમયમાં જ નિઃસંશય પ્રશંસાપાત્ર કરી
તતા આદિ શુભો. ચૂરી હતી. છતાં પણ પોત તાતે કવિઓનો દાસ જ ગણે
છે, ‘લટ્ટ’ અને ‘વિપ્ર’ના સાદા નામથી જ ઓળ-
ખ વે છે અને પોતાની કવિતામાં ખોડ-હોય તો “કવિજન રખે ખોડ
માં દેશો” “કરગરી કવિઓને કહું છું દોષ રખે કોઈ ભાખો રે,” “૩૮ એવી
૧૩ વાણીથી સમગ્ર કવિઓની દામા કામકામ માગે છે. કદાચિત્ તેનાં આ કથન

૩૮. જે જણો કીધું અભિમાન, વક્તા કવિતા શ્રી ભગવાન

સમયરસકાળમકરંદ, લેવા ઇચ્છે પ્રેમાનંદ. (દશમ. કડતું ૪૮૫);

માત્ર વિનયથી જ પ્રેરાયલાં મનાવા સંભવ છે, પરંતુ એ માત્ર વિનયના જ ઉદ્ગાર નથી પણ ઉંડા હૃદયના છે જે તેમ ન હોત, તો તે ‘પુરાણી બાવાઓની નિર્ભક્ષના’ કરતાં પોતાને રોષ કરવા અને નિંદા ન કરવાના પ્રતને તોડ્યા માટે “મૂઠ્ઠા મતિ” કહી પોતાની પામરતા પ્રતિપાદન કરત જ નહિ. ૩૯ વળી કવિજનો પ્રત્યે માન દાખવનારા એ ઉદ્ગાર પુરોગામી તેમ જ તે વેળાના હિન્દી અને સંસ્કૃત સાહિત્યના નિષ્ણાત કવિઓને ઉદ્દેશીને જ બોલાયલા હોવાથી સ્વાભાવિક છે. પ્રેમાનંદની નિઃસ્પૃહતા અને નિરભિમાનતાના ઉપદેશ વિષે તેનો પુત્ર વલ્લભ કહે છે કે:—

કામનીર ચોધ આંખો, પુષ્પબાણ સાથ લાંબો,
યુદ્ધ વાર વાર કીધું, ચોધને હુકાવવા;

કવિઓ કહેશે ગર્વ કરે છે, પણ નહીં ગર્વની વાણ રે
સેવક સર્વ કવિનો હું છું, દાસનો દાસ પ્રમાણ રે

(જામ્. કડવું ૨૫ કડી ૨૪)

કવિજ્ઞાતિ જાણું નહીં, કાંઈ કરું નરોત્તમગાન જ
કાવિદ કા દોષ ના ભેરો, દોષે ભરી માનવ દેહ જ. (માંધાતા.

કડવું ૫૨, કડી ૧૮૭૬)

જથા શુદ્ધિ તથા કહું કયા, વૃથા ધરે વક્તા નામ,
કવિ બ્યાસ, વક્તા શુક સ્વામી, પરીક્ષિત ને શુભ ધામ
માયામગ્ન મનુષ્ય અપરાધી, વિપ્ર પ્રેમાનંદ નામ
શું પ્રાકૃત બંધ બાધે ભાગવતનું, કરતા હરતા શ્રીરામ.

(દશમ. કડવું ૫૧ મું, આરંભમાં.)

વક્તા કવિના શ્રી ગોવિંદ, નિમિત્ત માત્ર છે માનંદ,
છે કાલાવાલા હરિશુણ્ આમ, શ્રોતાજન કહો સીતારામ

(દશમ કડવું ૧૧૪ મું. અંતભાગ.)

૩૯. જુઓ માર્કંડેય પુરાણ કડવું ૨૧૬ મું કડી ૬૩-૭૫. ઉપરાંત તેના બીજા ઉદ્ગારો આગળ “પ્રેમાનંદની ધર્મશ્રદ્ધા” વાળા શિર્ષકમાં આપેલા છે તે લેવા. વળી જુઓ સપ્તમ સ્કંધનો અંત ભાગ તેમ જ આ નીચેનું કથન:—

વિપ્ર પ્રેમાનંદ આતુર્વિંશી, મિથ્યા નામ છે તેડ રે,
દુઃશુસુત કહે સદ્ કોઈ, પણ છું કંચન નામ કચોર રે

કોધ સાહ્યધારી સ્થ, રક્તવણ સાલ હૃથ,
 માર માર એ ઉચ્ચાર, ધારતો લલવવા;
 લોમપાશ લેઈ હલો, જેણે વિધવિધ દુષ્ટ્યાં,
 મોહ માયા અસિ ગ્રહી, દેતો ન ચસાવવા.
 મત્સર આયુધ સર્વ સજ્ય જેઠો ધરી ગર્વ,
 પ્રેમાનન્દ વલ્લભનો, ના દેતો જ કાવવા. -૧-
 નીતિનામ નારી સાહ્ય, કામ મારીયો કરાજ,
 શાંતિ શાંતિ શાંતિ લાખી, કોધ મૂળ કાપતો;
 અભયક વ્રત ધારી, લોભને લગાવી લાત,
 મોહ મિથ્યા સર્વ માની, વીર્ય તેનું પામતો.
 મત્સરને મારી કાઢ્યો, રીતિ ધારી સર્વ ધારી,
 વધેર્યો વિના આયુધ, પંચવીર તાપતો.
 આનન્દ આનન્દ આણી, યાચના કરું છું તેથી,
 વલ્લભ કવીશ તોય નાખું એક રાપતો.

* * * *

શું કરીએ જોલી જોલી છાલો ફેટે કશું થાય,
 પ્રેમાનન્દ માને નહિ વલ્લભ જે ગાય છે.
 વળી વારંવાર બહાલ આણી આણી આકળે છે,
 ગ્રંથ લખી નમ્ર થાઓ, એ તે ક્યાંના ન્યાય છે?
 ગુરતા ગુમાવવાનો મારગ માનીઓ મોહો,
 પરીક્ષત જેવા શ્રોતા, તેવા દાસ થાય છે. ૪૦

(દુઃશાસનરૂઢિરપાનાખ્યાન કવિત ૨-૭.)

યક્ષપ્રેશ્નોત્તરના મંગલાચારમાં, તેમ જ દુઃશાસનરૂઢિરપાનાખ્યાનમાં
 પણ આથીયે મુન્દર પંક્તિઓથી વલ્લભ પ્રેમાનન્દના નમ્ર અને વિનયી સ્વભાવનું

તેણે કવિતા કરવા ધારી, ક્યાંથી હોય માંહી હીર રે ?

(ઋષ્ય. ૬૯૩ું ૨૫ કડી ૧૮).

૪૦ વળી જુઓ:—કવિમણિ કવિરાજ નેમધારી, નમનારો,

માની બાપનું હું ખુરચો નથી નમ્યો હું શેણે ? (યુધિ. ૨૬૮)

વર્ણન કરે છે, અને તેને “વૈરીમિત્ર”ની ઉપમા યોગ્ય રીતે આપે છે; ૪૧
વળી તેણે પોતાના વીરજી, રત્નેશ્વર આદિ પ્રશસ્ત શિષ્યોને ગુરુ તરીકે પોતાનું
નામ નહિ લેવાનો પ્રબોધ કર્યો હતો. ૪૨ તેથી તેમણે વ્યંગમાં પ્રેમાનન્દ
ગુરુને નમન કર્યું છે અને “ગુરોર્નામ...આયુકામો ન મૃક્ષીયાત્”
એ નિયમ પાળ્યો છે. એ પણ પ્રેમાનન્દની નિરભિમાનતા અત્યુક્ત સિદ્ધ કરે
છે. “લક્ષમણા હરણુ”ની તેની જ કાવ્યપ્રશસ્તિ પણ તેની ખાતરી આપે છે.

૪૧ “પ્રેમાનન્દ વૈરીમિત્ર, માધવ તેમનો મિત્ર,” (મિત્રધર્માખ્યાન કવિત ૧)

૪૨ વિદ્યા અર્થે વટપુર સેયુ, ગુરુનું ન કહેવું નામ રે;

ગુરુકૃપાથી, કવિકૃપાથી, મિત્રકૃપાથી સાર રે. (ભલિ૦-આ. કડવું. ૧૮)

માવનરૂપ પ્રભુ પ્રેમાનન્દ ગુણુ ગાતાં લજ્જતથ,

પ્રભુના નામે ગુણુ ગાઇએ તો કાઇથી શું સમજાય ?

કૃપા થાય જો પરમાનન્દે તે કવિ વીરજી થાય,

અનેક કથાઓ કરીને વીરજી ગુણુ ગુરુના ગાય. (ભલિ૦ કડવું. ૧૭.)

ગુરુકૃપાએ અંધ કીધા, લીલા ગાઇ ગોવિન્દ,

પ્રેમ-આનન્દની પારખ શેની, મતિનો જો અંધ. (દશાવતાર-૩૮.)

અંધમાં રત્નેશ્વર કહે છે કે

ગુરુકૃપાએ અંધ કીધો, લીલા ગાઇ ગોવિન્દ,

પ્રેમ-આનન્દની પારખ શેની, મતિનો જો મંદ.

.....પ્રેમ વાળો પ્રતાપી

તેવે પ્રેમ જલન કરીને રત્ન કીધો કૃપાથી,

પૂર્ણાનંદી વર ગુરુ સદા વાટ નહેતી ઉઘાપી.

રત્ને તેને નમન કરીયાં.....(મૂર્ખાવલી)

નથી જાતે જોવો પણ પરમ આનન્દ પ્રકટે

સમૂહો સુજોના મતિ ગતિ વતી રત્ન પ્રકટે.

જદા પ્રેમે નેમે શિર કર ધર્યો કુષ્ઠ હરવા,

તદા વિચારાખ્ધિ કશી કસી રહી રત્ન તરવા. —૨—(મૂર્ખાવલી)

દ્વારકાદાસ પણ આવી જ ધાટીએ કહે છે કે

મળે ખરમનું પદં બારી. આનંદપદ પર જાઉં વારી રે,

પ્રેમાનંદની ધર્મશ્રદ્ધા જાંડી તેમ જ સચેત પંજુ હતી. તે નિવૃત્તિપરા-
યણુ સ્વભાવનો હતો, છતાં રસિક, સોજીયો અને સ્વ-
પ્રેમાનંદની ધર્મશ્રદ્ધા તંત્ર વિચારનો હતો. તેણે સાધુલજ્જન અને પ્રભુક્રાન્તા
ગુણગાવાનો નિયમ લીધો હતો. તે પોતે જ કહે છે કે,

ઉપસંહાર મુરાર કેરે, ભજન ભાવે કરે,
લખી આખ્યાન અસાર કાવિદયી લાજી મરે. ૧૨
નરવર ખટપટ થઈ, મકરંદ મહી,
કંઈ ગુરૂ કરી, રંજ રશી, ભવમાં વિલસી;
વર ખંત ધરી, છક હરિ, ભવ વિધિ જ !
કવિતાસરિતામાં હલસી, ભવમાં વિલસી; લજ્યાળ હરિ. ૧૪
(અધ્યાવક કહ્યું ૫૪.)

હું માથું કેશવકીર્તન કરતાં મારા ભવોભવ વીતી જાય.
ભવોભવ વીતી જાય મારા, કવિતા સવિતા સમ ગણી દે;
છે એ જ વસ્તુ પ્રલભ મારો, એ આ ભૂમિનો ચિંતામણિ દે.
(માર્કેટ્ટેય પુરાણ કહ્યું ૫. કહી ૩૬.)

અજ્ઞાન ભવોભવ તો રહે, ગુણ માધવના નવ ગાય દે;
વિપ્ર પ્રેમાનંદ નિધિ ન વાંછે, જે જોઈ પુરાણી મહલાય દે.
(માર્કેટ્ટેય. ક. ૧૩૦, કહી ૬૬)

આઠે પોહોદે મારે જોની દે ક્યની, બીજી નથી કાંઈ રહાઈજી,
અહોરાત્ર નિજ પદમાં લોટી, પ્રકૃતિપુરુષને ગાઈજી.
જે જે રૂપ ધરે સાધાવર, તે તે લીલા ગાઈજી.
હવમમાં એ હવમ મારો, સમજ્યો, એ પીહું, એ ખાઈજી.

(રૂકિમણી હરણ કહ્યું ૨૫-કહી ૪૯-૫૦.)

પ્રેમપદમાં તે મનસા મારી, આનન્દપદને નાંખું ઓવારી દે. ૧૪
કૃષ્ણસુત રૂપા કરો મુને સારી, નહિ થાયે દ્વારકાદાસ અહંકારી દે. ૧૫
(કૃષ્ણલીલા પ્રા. કા. ૯ પા. ૨૨૫.)

હરિદાસ પણ 'ભારતસાર'માં કંઈક આવા ઉલ્લેખ કરે છે.

સદ્ પ્રેમાનંદ ગોવિન્દ અવર ન મનસા એક રે,
કેણુમિ, હીન હીન જન નવ તજશે વિવેક રે.

(માર્કંડેય પુરાણ. કડવું. ૫ કડી ૩૬.)

કરતાં કવિતા કૃષ્ણની નિમિત્ત માત્ર તે હુંય.
આશરો અવિનાશીનો, કવિજન જોલે શુંયે ?

(અભિમન્યુ કડવું ૫૧.)

વિપ્ર પ્રેમાનંદ કંઈ ન જાણું, વિખાણું ગુણ ગોવિન્દના રે.
ગોવિન્દના ગુણ જેમ તેમ કહું, નવ લહું કહાપણ જ્ઞાન રે;
હરિનામ દ્વે અક્ષર વડે, વળે કાઠી ગંગારનાન રે.

(દશમસ્કંધ અ. ૭. કડવું ૨૫.)

સકિતભાવે વા દ્વેષભાવે, હૃદયમાં રઘુપતિ રાખો;
કહે પ્રેમાનંદ હરિભજન વિના, રખે દિવસ એજે નાંખો.
મા નાંખો જન્મ ભજન વિના, કરો સીતાપતિ મિત્ર રે.

(દશમ. કડવું ૨૭ મું.)

હરિજન હરો તે જાણરો, પ્રેમસકિતની પેર,
સુરખ નિંદા જોલરો, જાવા જમને ઘેર. (દશમ કડવું ૯૪ મું.)
મારો, તારો, ધારો, ત્રિકમા ! જ્યમ ત્યમ પાર ઉતારો રે,
કોવિદ જન ! કવિતા નથી કરતો, હરિગુણ ગણ લવારો રે.
છે હરિગુણ ગણવા વારો મારો, સારો અર્થ સમારો રે.

(માર્કંડેય કડવું ૧. કડી ૨૪-૨૪.)

પ્રભુના ગુણગણ ગાવા અંતર આવે ભરતી જોઈ રે,
કવિતા ચંદ્રિકા નિધિ નિરખી, મનતરંગ તૂટે કોટ રે. (હરિશ્ચન્દ્ર ક. ૨.)
કવિજુક્તિ જાણું નહિ કંઈ, કર્યું નરોત્તમજાનણ.

(માંધાતાખ્યાન કડવું ૫૧. કડી ૧૮.)

કહેવા માત્ર હું, પ્રેમાનંદ, કુઃખી હરિવિચોગે મન રે;

(ઋષ્ય૦ ક. ૨. કડી ૧૯.)

વિપ્રસેવક ચતુર્વિંશી જેતું હરિચરણે મન રે. (૧૧ ક. ૮ કડી ૪૨
જન પ્રેમાનંદ મિથ્યા જાણો, જ્યમ ત્યમ હરિગુણને ગણું રે.

(સામળશાહનો વિવાહ ક. ૩૬ કડી ૨૦)

જેમ મીન ઇચ્છે ચંદ્રમંડળ, જેમ પતિત વાંછે ગંગા રે;
નિરધન ચિંતામણિ ઇચ્છે, તેમ મને હરિનંન સંગ રે

હરિદાસ કરે સંગ મુજને, સદા વધીશ નેહ રે;
નેહ તણે સંગે કરી ને, યાય નિર્મળ દેહ રે.

(વામન ચરિત્ર કંઠ ૧૬ મું)

હરિનું નેહ હરિનનને, હરિ હરિ વિના ન હજાર રે
સદ પ્રેમાનંદ શું સતવે, ચર્મછબ્દાએ નિરધાર રે. ૪૨

(શામળશાહનો વિવાહ ક. ૨. કહી ૨૩)

આ સર્વથી જાણાશે તેમ પ્રેમાનંદ સદા કવિતારસમાં ૪૩ અને પ્રભુના
ગુણગાનગાવામાં જ નિમગ્ન હતો. તેને નન્દરખારના ઠાકાર, તેમ જ વૈષ્ણવી શ્રેષ્ઠી

૪૨ ઉપરાંત વધુ વાનગી માટે દશમ સ્કંધ કંઠ ૨૭ મું, કંઠ ૧૨૩ મું;
કંઠ ૧૪૬ મું. વામનચરિત્રનો અંત ભાગ; શામળશાહનો વિવાહ કંઠ ૩૬ કહી
૨૦; કંઠ ૪૦ મું કહી ૫૫ મી; ઋષ્યશૃંગાખ્યાન કંઠ ૫ મું કહી ૩૨ મી વગેરે
વગેરે, જુઓ. આ સહુ તેના હૃદયારો સ્વાભાવિક હોવાની અચૂક પ્રતીતિ
પૂરી પાડે છે.

૪૩. પ્રેમાનંદને કવિતા કરવાની એવી તો જીદી આદત પડી હતી કે તેને તે
વિના કંઈ વળતોજ નહિ. તે પોતે જ કહે છે કે,

“તેમાં કાળ પડેલો કૂડો, ધન્ય ભાગ્ય નહીં મહાકાળ રે,
તદપિ ઓગણત્રીસો સૂણતાં, કંઈ ધાવણાં બાળ રે.
તે સત્તરસો ઓગણત્રીસો કાવ્ય કરી શું કીજે રે,
ભતિસ્વભાવ મટે નહિ ભાઈ! કાવ્ય કથે મન રીજે રે.

(ઋષ્યશૃંગાખ્યાન કંઠ ૨૫-કહી ૨-૩.)

જન પ્રેમાનંદ કંઈ ન લખે, આની કવિતા સુખ્ય રે;

(માકેડેય. ક. ૧૨૨ કહી ૮૬)

અનેક સંકત આવતિ વિધે, તેમાં મહાનુના ગુણ ગાઈ;
સંકત ને ભગવંત એક છે, ગુણ ગાઈ વૈકુંઠ ભઈ.

(શામળશાહનો વિવાહ, કંઠ ૧ હું.)

જનો દેશાઈ શંકરદાસ માધવદાસ આદિનો પાકો આશ્રય મળ્યો હતો. ૪૪ છતાં તેણે તેમની લેશ માત્ર પણ પ્રશંસા કર્યાનું જણાયું નથી. પ્રાકૃત મનુષ્યમાં માત્ર કૃષ્ણભક્ત નરસિંહના જ ગુણગાન તેણે સકારણુ ગાયાં છે. ખાકી તો તેણે મહાભારત અને પ્રણામોમાંથી ધર્મનિષ્ઠ કે વિષ્ણુભક્ત 'નરોત્તમો' નાં ચરિત્રો જ પસંદ કરી તેમનાં મુક્તાકંઠે વખાણુ કર્યાં છે. તેમાંએ તેની પસંદગી રસિક અને બોધદાયી છે; કારણુ તેણે વિષ્ણુદાસ, નાકર અને શિવદાસની પેઠે કેવળ વ્રતનિયમ-આદિનાં પાલન કરનારા, 'નરોત્તમ' રાજવંશીઓ સુઠી કાઢ્યા નથી, પણુ આદર્શ જીવનના નમુના રૂપ નાયકનાયિકાઓ પસંદ કરેલાં છે. તે કહે છે-કે "એવા નરવરના ગુણુ ગાવા, રસના ચર્ચની મળતીજ; એ શોકાગ્નિએ બળે અંતર, વાન શી કહેવો વળતીજ." (માધાતા-ક. પરઃ કડી ૨૬૬) આવા કડક નિયમને લીધે વલ્લભ સાથે પ્રેમાનન્દને વારંવાર ઝઘડો થતો હતો; કહેવાય છે કે પોતાના પિતા પ્રેમાનન્દના મિત્ર માધવ શેઠની પ્રશંસા શ્લેષાત્મક 'માધવકાવ્ય'થી વલ્લભે કરી, માટે પ્રેમાનન્દ તેને વલ્લભ ભાટ કહેતો, એટલું જ નહિ પણુ તેણે તેના 'માધવકાવ્ય'નો નાશ પણુ

જણુ સુજણુ નહી, દ્વિજજન ધાંઈ, નહી શાસ્ત્રી પુરાણી વેદાન્તિ રે;
હું આતુર્વિશી ભટ પ્રેમાનંદ, બોઈ કવિતા યઈ મન સાંતિ રે.

(માર્કેડેય. ક. ૧૩૭ કડી ૬૭)

કવિતાકારીજન વિનતી કરે રે. (માર્કેડેય ક. ૨૦૭ કડી. ૯)

માર્કેડેય પુરાણમાંથી તેમ જ ખીજાં આખ્યાનોમાંથી આવા આશયના ખીજાં બનેક ઉતારાઓ ટાંકી શકાય તેમ છે. વળી બુદ્ધો ૪૪ મી નોંધ.

૪૪ દેશાઈ મહેતા શંકરદાસે મુને આજ્ઞા આપીજ. (રણયજ્ઞ કડવું ૨૫.)

નંદરખારમાં ભક્ત ઘણેરા નરસિંહકથાથી તૃપ્ત ન થાયારે,

રાજાને-રીઝવવા માટે ઉદ્દેશપૂર્ણ કરે શ્રી મહાસાય રે.

(શ્રાદ્ધ કડવું ૨૫-કડી ૧૨.)

નંદરખાર ત્રિધે વિચેરી, કવિતા સવિતા સમ ચિત ધરી, લખયા જ હરિ;

રાજગુરુપદને લઇને મદને રદને કદને શિવ હયરી ભજિયા જ હરિ.

હરે ઉધમે જઈ, નવ ગુણ મેં ગઈ, વઢી કયાં કયી, મથી ન, ભજિયા જ હરિ.

(અણવકાખ્યાન કડવું ૧૪-કડી ૧૪૨૩)

" મિત્ર રીઝાવા કારણે, વળી વાડવ મોદિક સાહે રે. "

(લક્ષ્મણ હરણુ કડવું ૧૭.)

કરાઓ હોતો. ૪૫ આવી વૃત્તિથી જ તેણે ‘ ધર ધર અફળાય, જઈ શેર કોઈરે
ભાગવત વાંચે, યજ્ઞમાનના ગુણુ ’ ગાનારા, (માર્કેટ્ટેય, ક. ૮૮-૮૯ કડી ૩૪-૩૮)
“ શ્રદ્ધાન્નના લાકુ ખાવા, પાપપોટલો વધારનારા ” (ક. ૮૪ કડી ૪૬),
“ અતિ રાગડા મોટા તાણી કયા શાણી શાણી કહેનારા, ” “ કહેનાર પણ
કરનાર નહિ, ” “ બાણે વળગ્યું હોય ઝોડ, ” “ ભૂત વળગ્યે મન ભમી ગયું
હોય, ” “ એવા દ્રવ્યકાળે ભૂત્રા ભટકનારા, ” “ લોલુપ પુરાણીઓ ” ની પણ
ભાટાર્થ માટે સખત ઝાટકણી કાઢી છે. તેના સમર્થ શિષ્યોએ પણ એ જ
નિયમને અનુસરીને નરોત્તમ અને ભગવદ્ગ્રંથોનાં જ ગાન કર્યો છે.

આમ અધાટત અને પામર માન્યોની પ્રશંસાના વિરોધી, પ્રેમાનન્દનું
ઉદ્દરનિર્વાહનું મુખ્ય સાધન કથાગાન અને કાવ્યાલેખન
ઉદ્દરનિર્વાહ અને હોલું વિશેષે મંભવે છે, અને તેના પ્રશ્નો તેમ જ કિંવ-
રાન્યાશ્રય. દત્તીઓ આની શાખ પૂરે છે. તે પોતે જ નિખાલસ-
પણે દ્રૌપદીહરણ્યમાં કહે છે કે “ કવિઓ નૃપના કે
શ્રીના હળધર (જમિનદારો) બળધર ત્રાસ ” વેઠે છે, પણ હું “ જગતીચુર
લોભી ” એ ન્યાયે નિર્વાહસાધન મેળવવા પૂરતો જ લોભી છું, છતાંયે દાંસપાણું
(ખુશામતજોરપાણું, કે ગુલામી) કરતો નથી, તેમ નિર્વાહ માટે “ ઉદાસપાણું ”

કવિ નહી, કવિતા મનમાં ગમે, ભવરી તો ન કરે, હભરો શમે ?

નવ શમે દમતે દમતાં મરી, હરવને ભજતાં હરિ હે હરિ ।

પછી કહો કિમ તો કરવું કળે ? નમી નમી કવિને કથવું બળે.

કવીરા । તો કવણા કરજે વરી, હરવને ભજતા હરિ હે હરિ.

(દ્રૌપદી. કડવું ૩૦. કડી ૨૬-૨૭)

બુઝો સામળશાહનો મોટો વિવાદ:—

અનેક ભક્ત અવનિ વિધે, તેમાં મહાનના ગુણુ ગાઉ;

ભક્ત ને ભજવંત એક છે, ગુણુ ગાઈ વૈકુંઠે ભઉ. કડવું. ૧ કડી ૧.

તેમ ભક્ત નરસિંહને નાજરોએ દુઃખ દીધેલું, તેથી બળ્યા દિલને શાંત કરવા
અને નાજરોને રીઝવવા તથા ખીજવવા નરસિંહચરિત્રો લખ્યાં છે.

૪૫. બુઝો દુઃશાસનકેધિરપાનાખ્યાનની પ્રસ્તાવના. પા. ૩.

(બેપરવા.) પણ સેવતોયે નથી. ૪૬ કદાચ વલ્લભ કહે છે તેમ આખ્યાનકવન સિવાય ખાસ ખીજો ‘કાઈ ઉઘમ રોજગાર’ તે કરતો નહિ હોય તેમ કેવળ ‘ઉદરે ઉઘમે જઈ કયા કથી’ નહીં હોય, ‘સુધન્વાખ્યાન,’ ‘નળાખ્યાન,’ ‘સુદામાચરિત્ર,’ ‘શ્રાદ્ધ,’ ‘દ્રૌપદીહરણ્ય,’ ‘દ્રૌપદી સ્વયંવર,’ આદિમાં પ્રેમાનન્દ પોતે જ ‘ઉદર નિમિત્તે પરદેશ સેવ્યા’ ૧૭, ૪૭ હિન્દુસ્તાનનાં વૃંદાવન આદિ તીર્થોના પ્રવાસ શ્રીમંતો સાથે કર્યાનું, સુરત, નંદરબાર અને અને વડોદરામાં તેમ હસ્તિનાપુરમાં ૪૮ પણ કયાઓ કર્યાનું અને નંદર-

૪૬ જુઓ દ્રૌપદી હરણ્ય કડવું ૩૦. કડી ૨૯-૩૦.

કવિઓ નૃપના કે શ્રીના, હળધર બળધર ત્રાસ,
જગતિસુર હું લોલી તો, પણ વટપત્તન વાસ;
વટપત્તનમાં વાસ આખ્યા, લોલીનો રહું લોલી રે.
દાસપણું, ઉદાસપણું ના રહું પ્રેમાનન્દ ચોલી રે.

૪૭ ઉદરનિમિત્તે પરદેશ વેઠયો, સેવ્યું નંદરબાર;

નંદીપુરમાં પદ્મધ કીધો,..... (સુધન્વા ૬૫.)

“સુદૃઢ કીધું સુરત માંહે થયું પૂર્ણ નંદરબારણ” (નળાખ્યાન ૬.૨૪)

“ઉદરનિમિત્તે સુરત સેવ્યું ને ગામ નંદરબાર,

નંદીપુરમાં કયા કીધી જ્યાં બુદ્ધિ અનુસાર” (સુદામા ૬. ૧૪.)

“ઉદરે કાજ રેહી દીન આઠમાં, કવન આં ધરીયું ધરી પાઠમાં.”

(દ્રૌપદી હરણ્ય કડવું ૩૦ મું કડી ૨૫.)

નંદરબારે કષ્ટ વેઠી, અણમે રક્ષે કયા કરી રે,

(વામનકથા કડવું ૧૪, કડી ૧૪.)

ઉદર ભરવા કાજણઃ એ હરિકૃપાએ હુંડી કરી તે હસનપુરમાંયણ
(હુંડી, હિ. ત્રિ. પાત્રી પ્રતિ નં. ૧૫ અ)

હંત્યાદિ, ઇંત્યાદિ.

૪૮ હરિકૃપાએ હુંડી કવી, હસ્તિનાપુરમાંહે.

શ્રોતાજન સહુ સાંભળો, વૈકુંઠપ્રાપ્તિ યાયે. (નર્મદાચંદ્રની પ્રત.)

રા. હીરાલાલ ત્રિ પારેખની ૧૫ અ પ્રતિમાં (જેનો ઉતારો ૪૭ મી નોટમાં

છ) હસનપુર (એટલે ખુરદાનપુર)માં હુંડી ગયાનો વર્ણવેલ છે, પણ પ્રેમાનન્દ ઉત્તર હિન્દમાં તીર્થયાત્રા કર્યાનું પ્રસિદ્ધ હોવાથી હસ્તિનાપુરમાં હુંડી ગયાનો વિશેષ સંભવ છે.

આરના રાજ તથા બાવિક વૈષ્ણવોને રીઝાયાનું જણાવે છે. વડોદરામાં તે ક્યાંથી ક્યાં સુધી રહ્યો અને ક્યારે ક્યારે મુરત તથા નંદરપાર જતો તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી; પરંતુ સં. ૧૭૨૯ પહેલાંના ઇાઈ આખ્યાનમાં પરદેશ વેક્યાનું તેણે જણાવ્યું નથી, તેમ તે અગાઉ તે પરદેશ ગયો હોય, તેમ જણાતું પણ નથી. કારણ ઈ. સ. ૧૬૬૪ (સં. ૧૭૨૦) થી ૧૬૭૭ સુધીમાં મરાઠાઓએ (શિવાજી) મુરત બંદરને ત્રણ ત્રણ વાર હુટ્યું હતું, તેમ સને ૧૬૬૬ માં બાદશાહ શાહજહાન મરણ પામ્યો અને ગુજરાતમાં પણ મોગલ સરદારોની આપસઆપસની યડસાચડસી, અને મારામારીથી ધણી અવ્યવસ્થા હતી, તેમ પ્રેમાનંદ પોતે જ કહે છે તેમ ‘જેટલાં ગામ એટલા રાજ’ એવી અનધન રિયત હતી. એટલે ગુજરાતમાં સામાન્ય રીતે તથા તેની પડોશનાં નંદરપારાદિ વ્યાપારધામોમાં ધણુંખડું ગુજરાતીઓના વ્યાપારરોજગાર થાળે પડ્યા ન હતા. પણ આ સમય દરમ્યાન જણાય છે તેમ પ્રેમાનંદે સં. ૧૭૨૦ માં વડોદરામાં મિત્ર માધવની પ્રેરણાથી ‘લક્ષમણા હરણ’ રચ્યું, વીરજી આદિ શિષ્યોને આખ્યાનો અધિવાની પ્રેરણા કરી. વળી તેણે સં. ૧૭૨૬માં ‘ઓખાદરણ’ રદ કરવાનું બાંધ્યું. ૪૯ સં. ૧૭૨૭ માં “અન્દ્રહાસાખ્યાન” અને અભિમન્યુ આખ્યાન અને સં. ૧૭૨૯ માં “મદાલસા આખ્યાન” રચ્યું. આટલી કૃતિઓ તેણે વડોદરામાં રહી રચી.

કડવાં ચોવીસ પદ સાતસો, બાર બાર દશ દેરીછ

ક્યા કવિ વંદાવન મધ્યે હરિ લીલા ઉપદેશછ

રણયજ્ઞ. ગુ. વ. સો. નં. ૧૪૨ ફ

અને ૧૧૯મા અંક વાળી પ્રતિ પણ આહતરો રોકા આપે છે.

૪૯ રદ કરવાની પ્રત દલપત દુર્લભરામવાળી જોઈ, કવિ નર્મદે પોતાની. નોંધમાં (જે ગુજરાતી પ્રેસમાં હયાત છે) આ પંક્તિઓ ટપકાવી છે:—

“સવત સત્તર ત્રેવીસ વિક્રમ ચૈત્ર સુદ નવમી ગુરવારજ

શ્રીસુન્દર ગુરુપ્રતાપે પ્રોઠ ક્યું દાવ્ય શ્રી આવારજ.”

પ્રેમાનંદે બીજાં દાવ્યા જેમ બદલાવ્યાં તેમ આ સમય પછી ઓખાદરણ પણ બનેક ક્યાપ્રસંગોએ અવરજ બદલાવ્યું હત્યે, એમ માનવા કારણ છે. શ. બ્રજનલાલ વિદ્યારામ રાવળવાળી ૨૯ કરવાની પ્રતિમાં આ પંક્તિઓ છે:—

પરંતુ શુજરાતમાં પડતા અવરનવર નાના મોટા દુકાનો ઉપરાંત સં. ૧૭૨૯ માં ભારે ઓગળુનીસો ફૂટે કાળ પડ્યો. “લુધાતુર થયાં પ્રાણી પણ લંકે અન્થોન્થનાં બાળ,”^{૫૦} “માતા પુત્રને ખાય” એવા વસમા અને કારમાં દુકાળનો અનુભવ થતાં, શુજરાતના અશરદ્દ શેરાણી વ્યાપારીઓથી વસા-યલા, વ્યાપારના ધામ “નંદરખારમાં આવી વસ્યો કૃષ્ણસુત પ્રેમાનન્દ અરિનો અરિ” અને પ્રસંગ અનુસાર, અનાવૃષ્ટિ ટાળનાર શૃંગી ઋષિનાં શુણ્ણગાન કરનાર “ઋષ્યશૃંગાખ્યાન”નું સુંદર, હૃદયદ્રાવક અને રસભર કાવ્ય રચ્યું, ભક્તની નાણાંભીડ ટળાવવા નરસિંહની હુંડી ગાઈ અને સં. ૧૭૩૦માં લોકસંકટ ઉદ્ધારવા જગદુદ્ધારક વામનજીની “વામનકથા” પણ કરી. વળી સિંહસ્થની સંધિ આવતાં ગોદાવરીની યાત્રાનો પણ પ્રસંગ સાધ્યો પણ હશે. પરંતુ તેથી કહેવાયું છે તેમ સં. ૧૭૨૯માં મરણ પામેલા મરાઠી સમકાલીન કવિ વામનનાં (શાકે ૧૫૪૦-૧૫૯૫) કાવ્યો વાંચવાનો યોગ થયો હતો એમ માનવાને સમ્મળ કારણ જણાતું નથી. અલગત યાત્રાપ્રસંગો અને વ્યાપારસમાગમોથી તે સમય અગાઉ મરાઠી ભક્તિપ્રેરક સાહિત્યનો ગાઢ સંપર્ક શુજરાતી પ્રજાને થયો હોવો જોઈએ જ. નંદરખારમાં તે નંદી-પરમાં રહેતો હતો. અહિંના નિવાસના આરંભમાં તે કથાગાન કરતો હતો; પરંતુ તેની કીર્તિ ઠેક રાજદરખારમાં પોહોંચતાં, સં. ૧૭૩૬-૩૭માં તેણે રાજાને રીઝવવા નરસિંહના બાપનું શ્રાદ્ધ, માંધાતાખ્યાન, દ્રૌપદી સ્વયંવર આદિ હાર્યરસ અને વીરરસને પોષનારાં આખ્યાનો તથા ભગવદ્ ગીતા વગેરે એક પછી એક રચ્યા માંડ્યા. ૫૧ આ જ અરસામાં કદાચિત્-શાંતરસપ્રધાન કાવ્ય અમૃતાવક આખ્યાન પણ અહીં રહી

વીરક્ષેત્ર મધ્યે, વાડી માંહે વિપ્ર ચતુર્વિંશી જ્ઞાત,
પ્રેમાનન્દ આનન્દે રહે, જય જય વૈકુંઠ નાથ.

૫૦ ઋષ્યશૃંગાખ્યાન કડકું પ. કડી ૧૯-૨૯; ક. રૂપ. કડી ૧૭-૨૫.

૫૧ “નંદરખારમાં ભક્ત ભણેરા, નરસિંહ કથાથી તૃપ્ત થાય રે
રાજાને રીઝવવા માટે, હૃદય પૂર્ણ કરે મહારાજ રે.

(શ્રાદ્ધ સં. ૧૭૩૬ કડકું. ૨૫)

તેણે રચ્યું હતું. સં. ૧૭૪૮માં મુદામાચરિત્ર ગાઈ, તે ખાંદે
 વડોદરે આવ્યો. વડોદરામાં મોંમેર નાગરી ન્યાતની પાટે ગાયું,
 અંબવીતરા નાગરોની પચ્ચીથી ઉઠાવવા “ નાગરનિંદા ” બાંધી,
 અને શામગણાદનો વિવાહ રચી હાસ્યરસ ઠલવ્યો. સં. ૧૭૪૦માં મુખન્વાખ્યાન
 અને સં. ૧૭૪૧ માં રણુચંદ ગાયો અને પાછી નંદરખાર તેમ મુરત રચ્યો
 પાછી આટાદેરી કરી, નળાખ્યાન અને દ્રૌપદીદરણુ રચ્યાં. સુલદ્રાદરણુ તેમ જ
 હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન, દેવીચરિત્ર આદિ રચી માઈડેવપુરાણનો પદ્યગ્રંથ બાંધી
 દીધો. નંદરખારમાં રહેતાં ધીરે ધીરે તે સં. ૧૭૬૩માં (કે સં. ૧૭૪૫ સં.)
 રાજગુરુપદ પણ પાચ્યો. પર તે દરમ્યાન તેણે અનેક રસભર કાવ્યો અને
 આખ્યાનો મુરત અને નંદરખાર ઉલ્લયમાં તેમ જ વડોદરામાં પણ બાંધ્યાં
 અને પૂર્ણ પણે કર્યાં. આ જ અરસામાં સમગ્રય છે તેમ કેટલાંક સંસ્કૃત
 મહાકાવ્યોમાં જેમ મહાકવિઓએ અને અર્ધકાર, પિંગળ, રાખ્દલકાર,
 ચિત્રગ્રંથ, દૂટપ્રગ્રંથ, આદિતું અસૌક્રિક પ્રકૃત્ય સિદ્ધ કરનારા વૃત્તાટુકારી
 પ્રમંથો રચ્યા છે તેવી ધાટિએ પ્રમંથો રચવાને પ્રેરતાં પ્રેમાનંદે દ્રૌપદી-
 દરણુ રચ્યું તેમ જ નાટકોની રચનાનું કાર્ય પણ આરંભ્યું. શામગણાદનો
 વિવાહનો અંત લાગ (કડતું ૪૫, ૧૮-૩૭) આની સગળ સાક્ષ પૂરે છે.

નંદરખાર તે અરસામાં વ્યાપારનું ધીકું મથક હતું. તે કિલ્લાકાદ

અને પાણીના સંગ્રહવાળું આબાદ શહેર હતું. નંદરખાર-
 નંદરખારની સ્થિતિ ના ‘ ગુજરા ’, મૂળે ગુજરાતના ‘ લેઉઆ કલુખી’ઓ

દેવી હતી ? હતા, અને તેઓ આ પ્રદેશ ખેડતા હતા. સંવત સં. ૧૭

-૧૮માં ગુજરાત અનુધન સ્થિતિમાં હતું; દુકાળાલ્લિથી

હેરાનવેરાન અને ખેદાનખેદાન થયલું હતું. મોગલોના અને મહેરાસીયોના ત્રાસ

“.....અહ્ય બુદ્ધિએ રીઝતું રાત્રન

રહે આજ્ઞા શ્રીમુખે સાખી, ધર્મરાયની લીલા દાખી.”

(દ્રૌપદી સ્વયંવર સં. ૧૭૩૬ કડતું. ૭)

પર “ રાજગુરુપદ લખને ” અજાવકાખ્યાન.

સહી રહ્યું હતું ત્યાં હું ટારા મરાઠાઓએ પણ એસુતમ કાળા કહેર દામદામ વેર-
સાવા માંડ્યા. દુકાનોએ પણ સંતાપ પાડવામાં કંઈ મથ્યા ન રાખી, એટલે સાહસિક
શુર્જર વ્યાપારીઓ અને ધનાર્થીઓએ દક્ષિણ તરફ પાછી દૃષ્ટિ ખાસ દોડાવી.
કેટલાક સમયથી ધણા શુર્જર શ્રીમંતોની પેઢીઓ નંદરખારમાં તેમ જ
ધુરહાનપુરમાં હતી. તેમ દક્ષિણમાં પ્રેમાનંદના પુરાણામી ભાલણ ચૌર-
ગાખાદમાં, શિવદાસ વિજયપુરમાં તેમ જ અન્ય કવિઓ આવાં વ્યાપારનાં
મથકોએ શુર્જર બંધુઓના આશ્રયથી રહ્યા હતા. અંગ્રેજોએ સં. ૧૭૩૨—
(ઈ. સ. ૧૬૬૬)માં પહેલાં અહીં કાઠી ધાલી હતી અને પછી અમ-
દાવાદમાંથી નંદરખારમાં સં. ૧૭૨૬ (ઈ. સ. ૧૬૭૦)માં મુખ્ય પેઢી સ્થાપી
હતી. આમ નંદરખાર ધીરે ધીરે વ્યાપારી મથક બન્યું હતું. તે વેળા
નંદરખારનો મકાર (કદાચ કોળદાર) કાણ હતો, તે પ્રાપ્ત ઇતિહાસથી
જણાતું નથી; પણ પરંતુ મરાઠી પરિબલથી કંઈક અસ્તવ્યસ્ત થતાં,
મોગલાઈની પડતીના કાળમાં કદાચિત્ આલાવાડમાંથી ભાગી આવી અહીં
સને ૧૪૨૯થી વસેલા કોઈક કાકોરના વંશજોના કબજામાં આ પ્રદેશ હશે, એમ
પાકે પાથે સમજાય છે. પણ વળી એન્ડર્સનનું “વેસ્ટને ઈંડીઆ” અવલોકતાં તેમ

૫૩ ૨૬. ઇન્દિરામ સૂર્યરામ દેશાઈએ નંદરખારની મુલાકાત લઈ શોધ
કર્તાના પરિણામે જણાવ્યું છે કે “તે વેળાના નંદરખારના રાજાનું નામ ભૂપતસિંહ
અને રાજપુતનું નામ વીરસિંહ હતું. ઓખાહરણ સાંભળવા રાજાએ તેને તેડાવ્યા
હતો, અને તે સાંભળી ધનામ આપ્યું. પછી તેની સૂચનાથી રાજાને તેની મરણ
પામેલી રાણીના શોકમાં દિવાસો આપવા નળાખ્યાન રચવા માંડ્યું, અને સં-
૧૭૪૨ માં પૂરું થયું.” (જુઓ નળાખ્યાન રા. છ. કા. મોદીવાળું પાર્ટ ૨૧.)

પ્રેમાનંદના પોતાના ઉલ્લેખો નંદરખારના રાજા સાથેના તેના સંસર્ગના છે.
પણ તે વેળાનો નંદરખારનો સમ્રાજ્ય અને વિશેષ વિસ્તૃત ઇતિહાસ મળે તો
પ્રેમાનંદના જીવનપ્રસંગો ઉપર સારો પ્રકાર પડવા સંભવ છે.

૫૪ જુઓ “જાગે ગેઝેટીયર” વૉલ્યુમ ૧૨ પ્રકરણ ૧૪ પાનું ૪૫૭ ને.
“દેવરનીચર હત હેરીસ” ગ્રંથનો ભાગ બીજો મળે તો આથી પણ કંઈક વધુ
જાણસ હકીકત મળવા સંભવ છે. એન્ડર્સનનું “વેસ્ટર્ન ઈંડિયા” પાનું ૧૬; ઇન્ડિયન

ઇતિહાસકાર ઈલીયટનો ગ્રંથ જોતાં સં. ૧૭૫૧ (ઇ. સ. ૧૬૯૫)માં (પ્રેમા-
નંદઆરમાં હતો તે સમયે) મોગલ બાદશાહ ઔરંગઝેબનો અંશિત એક
ફોજદાર ” હાલના ચાણદાર કરતાં વિશેષ મુશ્કી સત્તા અને સ્વતંત્રતા
પ્રાપ્તારો ઠાકોર નંદરઆરનો વહીવટ ચલાવતો હતો. તેણે સં. ૧૭૫૨-૩
ઇ. સ. ૧૬૯૭)માં મરાઠાઓને તેમ જ મોગલ સરદાર હુસેનઅલીને
યુદ્ધ કરાવ્યા હતા; તે સમયે નંદરઆર જોવા વ્યાપારી ધામોના કિલ્લા અવરનવર
ચમદલ ચતા હતા અને મરાઠાઓ ત્રાહ ત્રાહ પોકરાવતા હતા. છતાં
મોમાં નંદરઆરનો ઠાકોર (ફોજદાર) શરવીર તંથા કાગેલ હોવાથી ધણો
જ પોતાની સત્તા ટકાવી રહ્યો હતો, એટલું જ નહીં પણ એ પ્રદેશમાં
તાનો શિક્કો પૂરેપૂરો જમાવ્યો પણ હતો. કદાચ આ ઠાકોર તદ્દન સ્વતંત્ર
હે હોય, પણ ખડણી ભરનારો હશે, છતાં તે કાગમાં મુલકગીરી કરનારો ઠાકોર
ઈને રાજા જેવો જ લગભગ સ્વતંત્ર હતો. તેથી તેને ‘ રાજા ’ના નામથી
પ્રાર્થનીત્યા સંબોધી પ્રેમાનન્દે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો હશે, એમ જણાય છે.

અહીં નંદરઆરમાં પ્રેમાનન્દ સં. ૧૭૬૬ સુધી તો રહ્યાનું અને સારી
તે દ્રવ્ય સંપાદન કર્યાનું ચોક્કસ જણાય છે. વલ્લભના (અમરકટ) ગ્રંથના
ધારે રા, ખ હરગોવિન્દદાસ કાંટાવાળા જણાવે છે કે “ નંદરઆરના
જ સાથે કવિને સારી મિત્રાચારી હતી; તેથી રાજા તેને ધણી વાર
તાને સ્થાં બોલાવતો. વડોદરાના બે ધનાઢય નાગર વાણીઆ પ્રેમાનન્દનાં
સ્તિકાની નકલો કરાવતા અને એક શ્રીમંત ગૃહસ્થ તો પોતાને ખર્ચે તે
ફરવતો. ”

પ્રેમાનન્દની વૃત્તિ પ્રેશસોપણી ન હતી; તેને યદચ્છા કીર્તિ અને
ચન પ્રાપ્ત થયાં હતાં અને ઠીક જમ્યાં પંજુ હતાં. તે રાજ્યાશ્રય ઉપર
થી જ ઝાઝું ઝઝુમ્યો ન હતો. અને તે કારણે કેવળ નંદરઆરના રાજા પાસે

ઈતિહાસ, વોલ્યુમ ૭, પાનાં ૩૬૨-૩ નંદરઆરની લુંટ તેમ જ હુસેનઅલીની
ઈનો પ્રસંગ યથાસ્થિત અવલોકવાને જુઓ “ ભાગે ગેઝેટીઅર ” વોલ્યુમ ૧૨,
પા ૨૫૧ ની ટુનોટ, આદિ.

જ પોતાનું કવિજીવન નિર્ગમન નહીં કરતાં પ્રસં
સંપત્તિ અને સંતતિ પરત્વે સુરતપપ અને વડોદરામાં પણ કથા કરે
અને ત્રણે સ્થળે પ્રસંગોપાત્ત 'જાવ આવ' કરે
વડોદરામાં તેણે નાગરી ન્યાતની પાટે બેસી " મોમેરું " ગાયાની વ્ય
પ્રસન્ન થયલા નટખટ નાગરોએ તેની આગળ પાણીના ચંચુ ધર્યાની વાં
સુપ્રસિદ્ધ છે. નાગર મિત્રોના ચીઢવ્યાથી ચીઢવાઈ 'શામળશાહનો મોટો વિવાહ
(સં. ૧૭૪૦) અને શંકરદાસની ત્રેરણાથી ' સુધનવાખ્યાન ' (સં. ૧૦૪૦)
વડોદરામાં રચ્યું, તેમ માર્કંડેય પુરાણ, મહાભારત અને શ્રીમહાભગવતના ધણ
પ્રસંગોની છટક છટક કથાઓથી પુરાણીઓને તોળા પોકરાવ્યાનું પણ સમજા
છે. તેને જામેલા પુરાણીઓ સાથે ચક્રમક ઝરવાનું મુખ્ય કારણ તેનું કથાગા
જ છે. આ રસપ્રદ પ્રવૃત્તિથી તેમ જ સંજ્ઞિત છે તેમ વ્યાપારવણુજના લાભ
લાગથી પણ તે પુષ્કળ ધન કમાયો હતો. નાગર વાણીયા માધવદાસ
શંકરદાસ, રૂપનાથદાસ આદિ સફરી પારખોએ તેને ઘણો ખટાવ્યો હશે; કારણ
કેવળ કાવ્યપ્રવૃત્તિથી જ એક કથાકાર કવિ આટલો ધનાઢ્ય થાય એવો
તે જમાનો ન હતો. જેમ તે કમાયો પુષ્કળ તેમ ખર્ચ કરવામાં પણ ઘણો
પોતાળ હતો. તેણે પોતાની જન્મભૂમિ વડોદરામાં " ધૂતસરિતા ચક્ષાવી
ખાંડની પાજ બાંધી, " અનેક ન્યાતવરાઓ કર્યા અને ૧૦ હજાર
માલિકીનીં દાંકાં તથા કુવાવાળાં આડેક ઘર બાંધ્યાં, તે ભાગ પ્રેમાનન્દન
ખડકીને નામે હજી પ્રસિદ્ધ છે. ૫૬

૫૫ રવ. ઇન્દુભાઈભાઈએ જણાવ્યું છે કે " પ્રેમાનન્દે ત્રણ વખત સુરતમાં
કથા કરી છે. એક વાર ચારખાનાને ચક્ષે, એક વાર ધીને કાંટે, અને એક વા
જદાખાડીમાં. સુરતમાં લીંબુ શેરીને નાકે મોહનદાસ નામના કણ્ણીને ત્યાં જ
જતરતો હતો. આ મોહનદાસ દેવીમક્ત હતો, પણ કથાનો શોખીન હતો, અરે
તેથી તેણે " મહાક પુરાણી અને ગાગરીયા ભટ્ટોને આશ્રય આપેલો છે. " (જનાની
ખ્યાત શ. છ. ડા. મોદીવાળું પાનું ૧૦૦)

તેને સંતતિમાં બે પુત્ર હતા; જીવજીરામ અને વલ્લભરામ જીવજીરામ-
પુત્રપૌત્ર થયા હતા, ત્યારે કવિ વલ્લભને માત્ર એક જ પુત્રી રૂપી
તિલન હતું. ગૃહસંસારમાં કવિ પ્રેમાનંદ સુખી હશે એવું અનુમાન
શકાય છે. મોટા પુત્રની જીવનપ્રવૃત્તિ વિષે કાંઈ જાણાયું નથી, પણ
જા પુત્ર ફાંકડા કવિ વલ્લભે તો પ્રેમાનંદનું નામ જોખાવ્યું અને દિપાવ્યું
છે. પિતા સાથે ટક્કર બીડી, તેણે ફાંકડી કવિતા રચી છે અને
જે સહિયને નવે રસમાં અચ્છું તરબોળ કર્યું છે અને હિંદી આદિ ભા-
ષાહિત્યોને પડછે ગુર્જરી ગિરાની પીઠ સ્થાપી છે. તેને પ્રેમાનંદના અંથો
મૂલ્ય લાગ્યાથી વારસામાં તેનો જ સ્વીકાર કાઢ્યો હતો અને પ્રેમાનંદની
જે રી માતાને સુપુષ્ટ અને સાલંકારવતી કર્યા પછી જ પાધડી પહેરવાની
તેણા પણુ તેણે એ જ ઉત્તમ અભિમાનથી પૂરી કરી હતી, યક્ષપ્રશ્નોત્તરનો
પ્રસંગ રસપૂર્ણ છે. (કવિત ૫૧૧ અને ૫૧૨) બે કે વલ્લભ અને
પ્રાનંદ વચ્ચે કાવ્યપ્રવૃત્તિઓ વિષે ધણું ધસાતું ચાલતું હતું કે જે વલ્લભનાં
બોધથી જ જાણાય છે, છતાં પ્રસિદ્ધ ભારવી કવિને માટે તેનો પિતા જેવું
તરમાં બહાલ અને અભિમાન પોષતો હતો તેમ વલ્લભ માટે પ્રેમાનંદનું
તર પ્રેમ અને આનંદથી છલકાતું હતું જ. આવા સુપુત્રના પિતા પ્રેમાનંદને
તશઃ ધન્યવાદ ધટે છે.

પ્રેમાનંદ કથાગાયક કે માણુભટ્ટ હતો, એ કથન પ્રેમાનંદના કેટ-
લાક આરૂઢ પ્રશ્નસંકોને રૂપે નથી; પરંતુ તેમાં
શ્રી કાલીનો માણુભટ્ટ શરમાવા કે સંક્રાંત્યવા જેવું શું છે તે સમજાતું નથી.
અને પ્રાસાદિક કવિ. કારણુ કથાકાર અને માણુભટ્ટનો ધંધો હાલમાં કેટલાકને
જાણાય છે તેમ તે વેળા કેવળ ગાગરીયા, 'બેડકણા બેડું'
હુભટ્ટનો ન હતો. એ ધંધો તે વેળા કોઈ રીતે સમાજમાં દરજ્જામાં ઉતરતો તો
જ હતો, પણ ઉલટો અતિશય માન અને સત્કારને પાત્ર હતો. તે સમયની
નિશ્ચિતિ, લોકવ્યવહાર, કેળવણીનાં સાધનો આદિ અવલોકતા, ૫૭ એ તો સ્પષ્ટ

૫૭ વિશેષ વિગતથી આ સુદાની ચર્ચા આ લેખકે પોતે બહુત કાવ્યદોહન
માં ૮ મામાં "નાકરના" જીવનમાં કરી છે. (જુઓ પૃષ્ઠ-૨૬ થી ૨૮.)

થાય છે કે આખો દિવસ ધંધાધાપામાં પ્રવૃત્ત રહેનાર રસિક, પણ
 શિક્ષિત જનસમાજ ધર્મ અને નીતિના ઉપદેશવાળા અને તે સાથે જન-
 વના અને સંપ્રિત સંસારના પાસવાળા સચોટ અને રસભર આખ્યાનો ધ-
 પ્રસંગતાથી અને તેમ અંતરના ઊંડા ભાવથી મધ્યરાત્રિ પર્યંત સંભળતો
 જૈન મુનિઓ ઉપાશ્રયોમાં શું કરતા હતા ? વખાણો લલકારતા હતા, ન
 મહેતા પોતાના પદ લહે કબંધ ગાતા હતા. ભાલણુ, નાકર, શિવદાસ, વિષ્ણુ
 આદિ પણ આખ્યાનો ગાતા. નાકર નાગરો પાસે પોતાના આખ્યાનો
 રાવતો. તે પછી પ્રેમાનંદ વીરજી જેવા સમર્થ કવિશિષ્યો પોતાની
 મંડળીમાં હોતા આખ્યાનો ગાય અને ગવરાવે તેમાં તે વળી નાનમ શી
 પ્રેમાનંદ પોતે જ આખ્યાનો ગાયાના ઉલ્લેખ કામકામ કરે છે. તેણે સારા
 રાગો, રાગણીઓ અને દેશીઓની યથાયોગ્ય પ્રસંગોએ યથારૂચિ પસંદગી કરી
 એ તેના ગાનશોખનો પુરાવો છે. જૈન કવિઓની દેશીઓને ટકરમારે
 દેશીઓ તેણે અચૂક ગાર્હ અને ગવરાવી પણ હશે જ. પુરાણીઓનો નાદ
 ઉન્માદ તોડવા માટે તે ગાવાની અત્યંત અગત્ય હતી જ. હરદાસોના જે
 તે ઉત્તમ અને ઉજ્જત કાર્ય હતું. તેનો અનુયાયી શામળ કવિ કહે છે કે
 જ વાર્તાઓ રસની જમાવટપૂર્વક માતર આદિ સ્થળોએ પાટીદાર આદિ
 લોક સમક્ષ ઠેકારતો હતો અને શુભાનખારોટ પાસે લહે કબંધ લલકારાવતો
 હતો. ધીરો, પ્રીતમ અને થાલણુ પણ શું કર્યું હતું ? કવિ દયારામ પોત
 શિષ્યો દ્વારા લોકમંડળી સમક્ષ પોતાના પદો ગવરાવતા. ઠેક નર્મદ-દલપ
 કવિતાઓના ગાનસંબંધમાં શી સ્થિતિ હતી ? મુબંધ, અમદાવાદમાં સભાએ
 તે રસભર ગવાઈ હતી અને તેમની કૃતિઓની કદર થઈ હતી. તે પણ વિચ્યા
 જેવું છે. બહુધા આવી જ પદ્ધતિ પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓને પોતાના આખ્યા-
 નોકામાં પ્રચારવા અને પ્રસારવા અનુસરવી પડી છે. સાંપ્રત સમયે પણ શ્રી
 ઓના મનહરી લેનારા ગાણુભટ્ટોનાં કથાગાનથી અને હરદાસોનાં વ્યાખ્યા-
 પરિચિત રસિક વર્ગ જ આ રહસ્ય સમજી શકશે. કવિ પ્રેમાનંદ આ કળ
 સર્વથા નિપુણ હતો, એ નિઃશંક છે, એમ તેનાં લોકાનુરંજક આખ્યા-
 નો સિદ્ધ કરે છે.

પરંતુ આ સાથે એ પણ ન્યાય ખાતર કહેવું ધટે છે કે, પ્રેમાનન્દ
 કેવળ સામાન્ય પ્રતિભા માણસદે ન હતો. જ. તેણે ‘ખાર મણવું કાણું’
 અને તેર મણવું ખીયું’ અથવા ‘બીમ ખાય અને શકુનીને ઝાડાની આદત
 ચા.ય,’ એવાં ગપોડાં જ ખાસ હાંક્યાં નથી. તેણે ઉચ્ચ રસવૃત્તિ શ્રોતઃજ-
 નમાં વિકસાવી છે. નીતિ અને ધર્મની લાગણી પ્રકટાવી અને બહેલાવી પણ
 છે. ખેશક તે એક ઉચ્ચ કોટીનો અને પ્રાસાદિક કવિ હતો. જેમ તેના કાવ્ય-
 કલાપના નમુના રૂપ ‘દશમસ્કંધ,’ “દ્રૌપદીહરણ,” “અંબરગંગાખ્યાન,”
 ‘અધિતાખ્યાન,’ ‘મદલસાખ્યાન’ અને “અષ્ટાવકાખ્યાન” છે, તેમ લોક-
 હૃદયને આલેખનારી, પ્રચલિત રાગમદ્ધ કૃતિઓ ‘નળાખ્યાન,’ ‘ઓખા-
 હરણ,’ ‘સુદામાચરિત્ર,’ ‘મોંમેરૂ,’ ‘હુંડી,’ ‘વામનકથા,’ ‘જરૂરોરો,
 ‘ભ્રમરપચ્ચિશી આદિ ગુજરાતમાં ઘેરે ઘેર ગવાય છે. તેના સમયનુકૂળ
 કથાપ્રસંગોની અદ્ભુત પસંદગી અને લોકને અનુકૂળ ભાવનાઓની જમાવટ,
 તેનાં મોહક અને આકર્ષક પ્રશંસાપાત્ર કથનો, આકર્ષક અને તદ્દલાર
 વર્ણનોની છટા, કંઈક વિશદ રસનિષ્પત્તિ, અલંકારાદિની ઉજ્જવલ
 ઝમક અને ધમક, નિર્મળ અને આગ્રહી ધર્મભાવના, ટોળ
 અને ઠોકથી હલમલતા તેમ જ કટાક્ષભર પણ સુંદર
 નીતિના ઉપદેશો, જનવ્યવહારોનું પ્રસંગોચિત આલેખન, આ સર્વેય
 તત્ત્વોએ તે કાવ્યના શ્રોતૃવર્ગને નિઃશંક પૂર્ણ પ્રેમાનન્દભક્ત કીધો હતો.
 એટલું જ નહિ, પણ અઘાણિ પર્યંત કેટલાંક રસિક ગુર્જર સ્ત્રીપુરૂષો તેનાં
 આખ્યાનોના મોહમાં નિમગ્ન હોઈ તેમને કંઈ રાખે છે. તેમને સાતે વાર
 ચોક્કસ આખ્યાન સાંભળ્યા કે ગાયા વિના એન પડતું નથી. એક
 જમાનો એવો હતો કે જ્યારે ગુજરાતનાં શહેરો અને ગામડાંઓનાં અનેક-
 નેક કુટુંબોનાં મીનાઈ (ચૈત્ર-વૈશાખ) ‘ઓખાહરણ’ વિના, શ્રાદ્ધપક્ષ
 “નરસિંહના પિતાના શ્રાદ્ધ” વિના, સીમંતોને પ્રસંગે “કુંવરખાઈના
 એમિરા” વિના, ચાતુર્માસ ‘દશમ સ્કંધ’ વિના, નવરાત્રિ, “ચંદ્રદાસ
 આખ્યાન” કે “દેવિ ચરિત્ર” વિના, દર રવિવાર “સુદામાચરિત્ર”
 વિના અને દર રવિવાર “હુંડી” વિના, અને સંકટના પ્રસંગે ‘સુધન્વા-

ખ્યાન ' વિના ભાગ્યે જ ખાસી વીતતા. સગર્ભા સ્ત્રી આગળ તેનો ' અ-
ભિમન્યુનો ચકાવો ' ગાવાની અને બુદ્ધિશાળી સગર્ભા સ્ત્રીએ તો તે મહેતો
કરવાની પ્રથા પ્રચલિત હતી. તેમ નળાખ્યાન અને મદાલસાખ્યાન પણ
ગોચર સમયે ગવાતા. ૫૮ " ધન્ય છે એ પ્રેમાનન્દને કે જેના કાવ્યસમુદ્રમાં
પૂર્વેપવે સ્નાન કરવાને આટલા ગંધા આત્માઓ દોડી આવે અને શુદ્ધ,
દોષમળ તથા ભક્તિમાન થઈ, સંસારમાં પાછા વળે. " ૫૯ આવી વસ્તુસ્થિતિ
હોઈને પ્રેમાનન્દ માણુભટ્ટ કે કથાગાયક કહેવાય, તેમાં તેની શોભા રંજ
પણુ કમી ન થતાં ઉલટી શતગુણી વાધે છે.

પ્રેમાનન્દની કાવ્યશક્તિ અસાધારણ અને અરખલિત પ્રવાહવતી જણાય છે.

લગભગ પોણા સૈકા પર્યંતની (સં. ૧૭૨૦ થી ૧૭૬૦)

પ્રેમાનન્દની કાવ્યશક્તિ તેની સતત, બહુવિધ, અને લોકાનુરંજક ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય-

અને

તેના અંશો.

અવૃત્તિઓ એના પુરાવા રૂપે મોળુદ છે. નિઃશંક તેની

અતિવેગવતી, અનેકમાર્ગી કાવ્યશક્તિ શુર્જર સાહિત્યના

ઇતિહાસમાં અનુપમ સ્થાન ભોગવે છે. તેનાં અનેક

આખ્યાનો, પ્રસાદ, માધુર્ય, સાન્દર્ય અને કવચિત ઓજસને માટે પણ

વંખાણાયેલાં છે. તેની રસ જમાવવાની કળા અદ્ભુત છે. અને આમાં કોઈ

ધુન્નરાતી કવિએ એના પેંગડામાં પગ ધાલ્યો હોય એમ જણાયું નથી.

તેનાં વસ્તુનિરૂપણો એક રસમાંથી બીજા રસમાં એવી સરળતા તથા સા-

હનિકતાથી સંક્રાન્ત થાય છે, તેમ જ રસભંગ વિના એક પ્રસંગમાંથી

૫૮ આ લેખકે પોતે પણ પોતાનાં વૃદ્ધ સર્ગને ત્યાં થોડાંક વર્ષ સુધી આ આ-
ખ્યાનો ગાયાં હતાં, તેમ જ પોતાનાં અ. સૌ. (હાલ ગં.) માતૃશ્રીના કંઠથી પણ
વર્ષો પર્યંત સાંભળ્યાં પણ હતાં. શામળસદ્દની વાર્તાઓ પિતાને સુષેધી સાંભળી હતી,
તેમ રાતના ઉઝગરા માણુભટ્ટને અને હરહાસોને સાંભળવાને કર્યા હતા. વૃદ્ધ પિતામહ
તથા પિતામહીના યુગધને બ્રહ્મયુદ્ધમાં નરસિંહ આદિનાં પદો ગાતાં સાંભળેલાં
છે; અને તેના રણકાર હજીયે કાનમાં રણરણ છે.

૫૯ બુદ્ધિ સ્વ. જવલરામભાઈનું મોમેરૂં. પાનું ૧૭.

બીજા પ્રસંગમાં એવી ખુબીથી સરે છે કે ચતુર શ્રીતાજનો જ તે સહસ્રા
કળી શકે. તેની બુદ્ધિ પ્રશસ્ત છે, તેનું વાંચન વિશાળ અને વસ્તુસાધનમંપત્તિ
અદ્ભુત છે; તેમ સહજ સૂરી હોઈ એવી હસ્તામલકવત્ સુસાધ્ય છે; તેની
વસ્તુયોજનાશક્તિ તેમ જ પાત્રાલેખનશક્તિ અને પ્રસંગપસંદગી પણ સામાન્ય
રીતે ઉત્કૃષ્ટ તેમ જ ઔચિત્યવતી છે. તેની નીતિભાવના ઉદાર અને ધર્મપરાયણ
છે; તેની વૃત્તિ અને આશય ઉચ્ચ પ્રકારના છે; તેનું વાક્યાતુર્ય ધૈર્યરદ્ધત અને
પ્રાસાદિક છે; તેનો બુદ્ધિસો વિરલ તેમ જ સહજ છે; તેની ભાષા શુદ્ધ,
પ્રૌઢ, હૃદયસ્પર્શી અને સંક્ષિપ્ત છે; તેની ભાષાભક્તિ અખંડ, અતિ ઉત્કટ અનુ-
રાગવતી તેમ જ ઉજ્જવલ છે, અને તેનું દેશાભિમાન પણ ગૌરવભર્યું છે;
તેની વર્ણનછટા સહજ અને રસ ઝરતી હોવા સાથે સામાન્ય રીતે કૃત્રિ-
મતાના અંશોથી વિહીન છે; તેના રીતભાતના અને જનસ્વભાવના
વર્ણનો તેમ જ સ્થિતિના ચિત્રા સૌંદર્યની ધમકવાળા છે;
તેની મીઠાશહરી વાણી અને વાણીસામર્થ્ય અદ્ભુતબુદ્ધિ પ્રકટાવે
છે; તેનો શબ્દભંડાર વિપુલ અને સહજસિદ્ધ છે, ત્યારે શબ્દ-
હંપર ક્વચિત્કે તેના તર્કતરંગો ઉચ્ચ અને તરવરતા છે; કલ્પના-
નાં ઉદ્ભવનો રમણીય અને ભવ્ય છે; અલંકારો તો તેના હસ્તમાં જ રમી
રહેલા જણાય છે; પરંતુ અતિમોહથી કૃટલીક વખત ઉપરાઉપરી ખડકીને
કૃત્રિમતા તેમ જ પાંડિત્યનો પાસ તેને દર્ષદે છે; તેના વિનોદ, ટોળ અને મર્મના
નમ્ર પદ્મટાઓ તાકથું તીર મારનારા છે; તેનું જનસ્વભાવનું, માનવ આ-
વેશો અને લાગણીઓનું, લોકવ્યવહાર અને રૂઢિઓનું, સંસાર અને પ્રકૃતિ-
નું જ્ઞાન બહુ તેમ જ મર્મગ્રાહી છે. આથી તેની ગ્રંથસંકલના અને પાત્રા-
લેખનની પદ્ધતિ ગુજર કવિઓમાં સર્વોપરિ નીવડી છે. તે મહાભારતાદિનાં
પાત્રો અને પ્રસંગોને ‘ધરગતુ’ કરવામાં એકો સિદ્ધ થયો છે. બે કે
કાવ્યશાસ્ત્ર અને કળા તેમ જ રસનિષ્પત્તિની દૃષ્ટિથી વિચારતાં તેમાં કેટ-
લેક પ્રસંગે કંઈકે કંઈકે ન્યૂનતાઓ અને અતિક્રમણો પણ જણાય છે ખરાં.

તેનું ગાનશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ તેની કૃતિઓને વિશેષે દીપાવે છે અને

લોકપ્રચલિત રાગો, 'દેશીઓ' અને 'આલ' યોગ્ય સ્થાને વાપરવાની
 તેની ખુબી સુરસ છે. તે પિંગલનો જાણકાર છે. મદ્યપદ્ધતિગ્રાહ્યતા,
 દ્રૌપદી હરણ આદિ તેમ જ નાટકો તેની સાખત પ્રતીતિ કરાવે છે.
 આખ્યાનોની ઘટનામાં તેણે પોતાના જમાનાના સંસાર અને
 રૂઢિઓને ઘણી જ કુશલતાથી લિટાર્યા છે અને કિંમતભરે ધી
 સમાજસુધારાના સૂચનો સૌમ્ય રીતિએ કર્યા છે, એટલું જ નહિ
 . પણ પ્રસંગ પડ્યે તેના અનિષ્ટ અંશો અને ખરાબ વ્યસનો ઉપર માર્મિક
 છર્તા સમર્પાદ આલેખો પણ નિહરપણે કીધા છે. પરંતુ આ રીતનો અતિ
 ગ્રોહ થતાં અને 'જનગનરંજન' નો અતિલોભ જામતાં તે કવિયત
 પૌરાણિકે દેહની મર્યાદા વટાવી ગયો છે અને કેટલીક વખતે તો ઉચ્ચ
 ઉતારતાં કેવળ અધર્મ સ્થિતિમાં જ મૂક્યા છે. આ કારણે તેનું પાત્રલેખન
 સામાન્ય રીતે યુવર કવિઓમાં ઉચી કોટીનું હોવા તો કલુષિત કહી-
 કહી જણાય છે ખરું. તે પોતાના મંદિરે પાછા ફરેલ વૃદ્ધ સુદામાના
 મુખે જાણે વેશ્યાઓને-સંબોધતો હોય, એવા અનુચિત ઉદ્ગાર પોતાની જ
 કુલીન રૂપિપત્ની પ્રત્યે કઠાવતાં તેની નિબંધમવૃત્તિને લગાવે છે. ૬૦ સુભદ્રા
 હરણમાં દ્રૌપદી જેવી પતિવ્રતા સ્ત્રીને મુખે "કંથ પાપ પરેહ્યા...પાપ
 પુણ્ય ક્ષણ જાણે.....મૃત્યુલોકમાં માર્ગ સર્વ મિથ્યા, "૬૧ આદિ, "૧
 તારો સાલો અને હું તો મારે આલી" એમ કહેનારી, કોળણને ચોગ
 શબ્દો કઢાવી, તેના સતીત્વને કલંકિત કરે છે. અષ્ટાવક્રાખ્યાનમાં ઉદાલ
 જેવા કલયુરુના મુખેથી "માતા પરણ્યા શૌરી.....પશ્ચાત્તુ દિમાં જેમ જાને
 શું હશે?...એવો નથી કોઈ જ ભેદ શું તો મનુષ્યમાં ફરક છે." આદિ આ

૬૦ "હું વૃદ્ધ ને તમે જોખન નારી, છે કહણ લોકાચાર.

લોભાસક્ત હું નથી આવ્યો, મને પરમેશ્વરની આણ. ૧૦૧."

તમને પાપણીઓ પરમેશ્વર પૂછશે, હુંને કાં આણો છો વ કડવું ૧

૬૧ સુભદ્રાહરણ કડવું ૩૦ લીટી ૧૬૭૫ થી ૧૬૮૦. સુદામાચરિત્ર અગ્રિય

૬૨ અષ્ટાવક્રાખ્યાન કડવું છઠ્ઠું. કડી ૫૨-૫૯-આમાં. આથી વધારે

મર્યાદા વચનો શિષ્ય પ્રત્યે ઉચ્ચારાવે છે. વળી જો કે તેણે નાગરિક પંકાતા નાગરોની લગ્ન, સીમંત અને શ્રાદ્ધની રીતિઓને તેના વરૂપમાં મળકભેર પ્રકટ કીધી છે. પરંતુ શામળશાહના મોટા નાગર પ્રધાનની કુલીન પત્નીને “કપટી અને વિશ્વાસઘાતી” વચનોથી પતિને સંબોધતી અને “છરો લઈને છોકરીને છૂંદવા” વાધરણુ જેવી ચીતરી છે. ૬૪

આવા અપવાદો તેનાં આખ્યાનોમાં કવચિત્ દીસે છે ખરા. બાકી વિશેષ અંશે તો તેણે પ્રચલિત લોકરૂઢિનાં હસનીય, પ્રકારનું ચિત્રણ ત્યજ્ય અને ગ્રાહ્ય અનેક તરવો ઘણી જ નિપુણતાથી દેખાવ્યાં. રસભર રીતે તેમ જ દરકારભેર પોતાનાં કાવ્યોમાં અત્રતત્ર આલેખ્યાં છે. સ્ત્રીશિક્ષણની તેની ઉચ્ચ ભાવના વિદ્યા-

છ. તે ‘એક યુ લાઇક ઈ’ માંનાં શેક્સપીયરનાં વચનોની યાદ દેવરાવે છે.

જુઓ શામળશાહનો મોટો વિવાહ, આમાંયે કડવાં ૧૭ થી ૨૦, પ્રધાનનો સુસાર કેવો નીચતા અને અધમતા સર્ચો વર્ણવ્યો છે તે. તેમાં પંક્તિઓ ખાસ:-

દેન મેહેતો કહે બહુ થયું બાઈ, જે રચ્યું તે કર્યું જહુરાઈ
 થાયો દેખી દામની ચેરે કહી, છરો લેઈ કે’ નાંચું કમળા છુંદી. ૧૬
 ભરા એકલશ્વરા કહી માંડયો, કે’ કઈ નખોદણે સંસાર માંડયો. ૨૬
 નફ્ટ નાગર તમે નીચ, પરણાવો પુત્રી તો કહે કીચ. ૩૦
 જ નાગરીએ મારી લાત, કંકાસ મુકો થઈ ભાગી રાત. ૪૦
 કહી ગાલી ફૂટ્યું, કુંવરી કેં પોતાનું કપાળ, (શામળશાહ કહ્યું ૨૦)
 વારવા ગયે વિકાળ થઈ, રૂધિર ઝરે છે જને ભાળ. ૧૧

.....
 કંચને કહે છે કામની કુંવરી લેકને પહું ફૂપ,
 ધાર્યું કર્યું તમે તમ તણું, રૂપચિહ્ન જોયાં અનૂપ.
 .....

નંદિની આદિ પાત્રો પ્રતિબિંબિત કરે છે. લગ્નની ઉચ્ચ ભાવના પણ નળાખ્યાન દર્શાવે છે. તેણે મુખ્યત્વે સુંદર અને ઉચ્ચ ભાવનાઓવાળાં કુટુંબ પા અને પ્રસંગો જ પસંદ કરી, ગુર્જર બંધુઓનાં હૃદયમાં સૌન્દર્યબુદ્ધિ અને ઉચ્ચ ભાવના ખિલવવા સફળ અને સરસ મથન કરીધું છે. હૃદયના સ્વયં પ્રેમબળથી આકર્ષાયલાં (ઉષા અને અનિરુદ્ધ, નૃગ અને દમયંતી, મલસા અને ઋતુધ્વજ) નાયકનાયિકાઓનાં સહજ ચિત્રો આલેખી, તેમનું ઉજવન બોધપ્રદ રીતે પ્રકટ કર્યું છે, અને તે દ્વારા ઉચ્ચ સંસાર અને પ્રકૃતિઓનો સારો અને નિર્મળ પ્રભાવ લોકોનાં હૃદય ઉપર પાડ્યો. તેનાં ધણાં ચિત્રો અણિશુદ્ધ અને જીવંત છે. તેની વર્ણનશૈલી ઠરે છતાં ઉદ્દાસભરી છે, સુખદુઃખનાં દૂભેદ્દય પ્રતિબિંબ પાડનારી તે સંસારી વિવિધ ક્ષાટીનાં મનુષ્યોનાં ચિત્રો લાક્ષણિક અને છટાદાર તેમ કુશળતાના નમુના રૂપ છે. તેણે પામર તેમ જ ઉત્કૃષ્ટ બન્ને ક્ષાટીનાં પાત્રો ચિત્રો ચિતરવામાં હદ કરી છે. પ્રસંગોનાં પ્રતિબિંબરૂપ આછા આંચિત્રો તો તેનાં ધણાંખરાં આખ્યાનોમાં તરવરે છે; નરસિંહ મહેતા સંગી કાંબો, મોંમેરૂ, હુંડી, શ્રાદ્ધ, અને શામળશાહનો વિવાહ, ચંદ્રલાસ, મલસા અને માંધાતાખ્યાન તેની સખળ સાક્ષી પૂરે છે. પરંતુ હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનને કાળી અને ભંગી, નળાખ્યાનનો કલિ અને બાહુક, શામળશાહમાં મદન પ્રધાનની પત્નીનો વાધરણ જેવો વ્યવહાર, રૂક્મિણીહરણમાં રૂક્મિણીનું રસદ સુલદ્રાહરણમાં દ્રૌપદીનો કોપાનલ, હુંડીનો ડોશીવાણીઓ, મોંમેરાની નાં સિંહની વહેલ, દ્રૌપદી સ્વયંવરની સુંદર ઉપસુંદને લલચાવતી મોહિત નળાખ્યાનની હંસને પકડવા જતી દમયંતી, માંધાતાનો પ્રસવપ્રસંગ, અગિ

એમ કહીને કર ધરી ઝગઝગતી એક કરાર

કેક કરો વિવાહ નહીં તો, મરૂં, મરૂં આણી વાર. ૧૩

.....

જો વિવાહ કેક નહીં કરાવો તો રૂધિર માંસનો કરૂં કીચ. ૧૪

(શામળશાહ કડકું ૧૭)

ન્યુ આખ્યાનમાં કૃષ્ણે ધરેલો શુક્રાચાર્યનો કપટવેષ, (કડવું ૮ મું) સુદામાચરિતમાં સુદામાનો પ્રયાણસમયનો વેષ, આદિ અનેક ચિત્રો આપેલ છે આખ આગળ તરવરી આવે એવાં હોય છે.

પ્રેમાનન્દનો રસશાસ્ત્ર અને અલંકારશાસ્ત્રનો બહોળો પરિચય તેનાં આખ્યાનો ઉજ્જવલ રીતિએ કરાવે છે. તેણે ઉજ્જવલ રસાલેખન. લગભગ નવે રસ સુંદર રીતે વર્ણવ્યા છે. કર્ણ રસમાં તો તે એકો હતો. મુખ્યત્વે નળાખ્યાન સહસ્ર વાચકનાં નેત્રમાંથી અશ્રુ વરસાવે છે, તેમ મદલસાખ્યાન, હરિશ્ચન્દ્રાખ્યાન પણ કંઈ કર્ણ રસમાં કમ નથી. તે જ પ્રમાણે તેનો વીર રસ પણ ઉચ્ચ પ્રતિભા છે, જેકે એકદમ હાકોટો પાડી નરમ મનુષ્ય પણ ઉચો ઉછળી ઉઠે એવો નહીં. રણયુદ્ધ, અભિમન્યુ, સુધન્વા અને માંધાતાનાં આખ્યાનો અને દેવી ચરિત્ર, તેમ જ દ્રૌપદીહરણુ પણ વીરરસના નમુના રૂપ છે. સુદામામાં હાસ્ય રસ વિલસે છે, તેમ માર્મિક હાસ્ય રસની અને મીઠી મસ્કરીની પ્રતીતિ મોંમેરૂ, હુંડી, અને શ્રાદ્ધ પણ કાંઈ ઓછી કરાવતાં નથી. વળી શામળશાહનો વિવાહ આલેખગર્ભ કાવ્ય તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. શૃંગાર રસની જમાવટમાં તો તેણે હદ કરી છે, અલખત તનમનાટલયો અને મસ્તીથી ઉછળતો તો નહીં જ; પ્રજ્જલાપાના કેશવ, ખિહારીદાસ આદિના કરતાં ઉત્તરી પાતિનો પણ એશક ઉંચી જાતનો અને ધીરગંભીર ખરો. કવિ નર્મદ કહે છે તેમ “જે કે એનો શૃંગાર દયારામના શૃંગાર કરતાં પ્રૌઢતર છે, પણ તેટલો મસ્ત નથી, તેમ ચિત્ર આપવામાં દયારામ કરતાં વધારે સારો છે; તો પણ જેવો કાલિદાસનો, શેક્સ્પીયરનો, બાયરનનો, હાકેઝનો અને મુરદાસનો દર્દભરેલાં ચિત્રો આપતો, દુનિયાદારી સમગ્રવી નીતિ બતાવતો, અને પંડિતાર્થભરેલો છે; તેવો પ્રેમાનન્દનો નથી ” (જૂનું નર્મગદ્ય પાનુ ૪૬૭ મું) એનાપાહરણમાં તો શૃંગારરસ ઉછળે છે; મદલસામાં વિપ્રલંભશૃંગાર દીપે છે, નળાખ્યાનમાં પણ તે ચમત્કારિક છે અને આર્કેડેયની પવિત્રતાની કથામાં પતિવિષયક રતિ ઉજ્જવલ રીતે પ્રકાશે છે. શાંતરસ સુદામાચરિત અને અષ્ટાવક્રાખ્યાનમાં

પ્રધાનપણે ઉદ્ભવે છે. વાત્સલ્ય (વાત્સલ્ય) રસ, અને પ્રેમરસ, નાગદમ્બળુ, દશમરકંધ અને માર્કંડેયના અલકોખ્યાનમાં ઉચ્ચ રીતે વિલસે છે. રૌદ્ર અને અદ્ભુત રસના ચમકારા મદ્દાલસાખ્યાન, વામનકથા તેમ જ માર્કંડેયપુરાણનાં નરિષ્યંત, વાત્સપી, ધર્મવીર અને નાભારી વગેરેનાં ચરિત્રોમાં દિસે છે. તેના અદ્ભુત રસ કૃત્રિમ કહી શકાય નહીં તેમ બહુ સ્વાભાવિક પણ કહેવાય નહીં, છતાં તે બહુધા પામર તો નથી જ. ભયાનક અને બિહત્સ રસ પણ પ્રસંગપરત્વે માર્કંડેયપુરાણાદિમાં વર્ણવ્યા છે, તેમ તે તે રસના ઉદ્દીપન અર્થે ક્રોધ, ક્રૂરતા, શોક, અસૂયા, આદિ ભાવો પણ તેણે પોતાનાં કાવ્યોમાં પ્રસંગપરત્વે ઉત્કૃષ્ટ રીતે ઉતાર્યા છે. જનસ્વભાવનું, સ્થિતિરિતિનું, સુંદર વર્ણન, અષ્ટાવક્રાખ્યાન, મોંઘાતાખ્યાન, સુદામાચરિત્ર અને નરસિંહ મંથંધી સર્વે આખ્યાનોમાં ઉચ્ચ કક્ષાનું આલેખાયલું છે, તેમાં ‘દશમરકંધ’ તો સર્વોત્કૃષ્ટ છે. આથી કેટલાક તેના દશમરકંધને મીઠટનના ‘પેરેકાઈઝ લોસ્ટ’ની તેમ જ નાનાખ્યાન અને મોંઘેરાને “ડેન્ટી” કે “ગીટી” ના કાવ્યની કક્ષામાં મૂકે છે, અને તેનાં ચિત્રો અને કર્મરેખાને ચોસરના જેવાં નાટ્યકલાયુક્ત લેણે છે.

પ્રેમાનન્દ સર્વાનુભવરસક કવિ હતો. છતાં તે સ્વાનુભવરસિક કવિઓને છક્ક મારે એવો ઉડો અતિભાશાલી કવિ હતો. કેટલાક પ્રેમાનન્દનું સર્વાનુભવ (રા. લગ્નાનુસુખરામ આદિ) કહે છે કે, તેનામાં રસિકત્વ તે જ સ્વાનુ-સ્વાનુભવરસિકત્વ ન હોતું, અને તેટલે અંશે તેની ભવરસિકત્વ. કાવ્યશક્તિ એટલી જાંડી ન હતી ! પરંતુ તેમણે એ સમજવાની જરૂર છે કે ‘સર્વ’ માં ‘સ્વ’ આવે જ આવે, પણ “સ્વ” માં ‘સર્વ’ વિરલા દિવ્યચક્ષુઓને તો અચૂક જ આવે. એથી જ સ્વાભાવિક રીતે જ આર્યભાવનાવાળા પ્રાચીન, નિરભિમાની કવિઓ વિશાળ ઉદાર ભાવનાવાળા હતા, એટલે કે “વસુધાને કુટુમ્બ” ગણવાના વિચારવાળા હતા; પોતાનાં આહકે બંધુઓનાં સુખદુઃખને પોતાનાં જ સુખદુઃખ માની તેનો આઆદ પડ્યો પાડનારા કવિઓ હતા. તેથી પોતાનાં મહાન

પાત્રો દ્વારા જ, તેઓ આત્મલક્ષી (subjective) થવાને બદલે પરલક્ષી (objective) થવાનું વિશેષે પસંદ કરતા અને સ્વાનુભવને સર્વાનુભવની કક્ષામાં પૂરી ખુખીથી તેમ જ તાદાત્મ્યથી ઉતરતા. વળી સ્વાનુભવ તે કાંઈ સધ-
 > ણીયે વ્યક્તિઓનો ઉદાર અને ઉન્નત હોય નહીં, અને હાલના કેટલાક અભિમાની કવિવર્યો અને કવિવંશોનો પેઢે પ્રાચીન કવિઓ પોતાને મહત્વની વ્યક્તિઓ લેખતા નહી, પણ પામર લેખતા. એટલે તેઓએ સ્વાનુભવ પ્રથક્ ગાયો નહિ, એ તેમની પ્રકૃતિને અનુકૂલ હતું જ. યાદી ખરા, નૈસર્ગિક કવિની કૃતિમાં તો તેનો આત્મા ઉતર્યા વિના રહેતો જ નથી; અને તેનાં હૃદય-
 શુંજનો પણ તેમાં પાત્રોનાં શુંજનો દ્વારા યથાયોગ્ય અવકાશ પામ્યા વિના રહેતાં નથી જ. એટલે તેના સર્વાનુભવરસિકત્વમાં તેમનું સ્વાનુભવરસિકત્વ ઓતપ્રોત થયલું હોય છે જ, અને તે જ તેમની સ્વાભિમાનિકી કૃતની ઉ-
 ત્કૃષ્ટતા સૂચવે છે. કાલિદાસ, ભવભૂતિ, આદિ કવિઓ આનાં જ્વલંત દર્શાવ છે. તેમના હૃદયના ભાવો અને લોકજાગૃણીના અનુભવો તેમની કૃતિઓમાં
 > તરવરતા જણાય છે. શું નરસિંહ મેહેતાનો દારિદ્ર્યનો સ્વાનુભવ તેના ' સુ-
 દામાચરિત્ર 'માં, ધીરાનો વૈરાગ્ય અને યોગનો સ્વાનુભવ તેનાં પદોમાં,
 દયારામભાઈનું હૃદયમંથન તેમની દર્દભરી ગરબીઓમાં પ્રત્યક્ષ થતું નથી ?
 તેમ શું પ્રેમાનન્દનો પ્રભુપ્રેમનો સ્વાનુભવ દશમ સ્કંધમાં ઉતર્યો નથી ?

આથી નૂતન કવિવર્ગ સમજે છે તેવા સંકુચિત અર્થમાં કદાચ પ્રેમાનન્દ સ્વાનુભવરસિક નહિ હોય, અને નથી જ, તોય તેથી કાંઈ તેની કાવ્યશક્તિ-
 ની કાર્તિ ઝાંખી થતી નથી. તેની અહ્ભુત કદપના, પાત્ર દ્વારા પ્રસંગપરત્વે ઉચિત ભાવ પ્રકટાવવાની અને ઉચિત દશ્ય પ્રત્યક્ષ કરાવવાની નિપુણ કળા,
 ધાર્યો રસ જમાવવાની સિદ્ધ શક્તિ, આદિ કાવ્ય-ગંધો તે જમાનાની સ્થિતિ અને લોકરસવૃત્તિ પિયારતાં અને શુર્જર સાહિત્યનું પૂર નાણતાં
 બેશક ઉચ્ચ પ્રતિભા જણાયા છે. અને એ કાંઈ તેને માટે ઓછું મોરવભર્યું નથી.

કવિ પ્રેમાનંદ અને ભાષાભક્તિનો યુગ

આવા રસિક અને પ્રાસાદિક કાવ્યપ્રદેશમાં યથેષ્ટ વિહરનાર, ગુર્જર બન્ધુઓનાં વ્યવહારશીલ જીવનને ધર્મ અને નીતિના પ્રેમાનંદ શું ભાષા-રસાલ બોધથી રમનાર, તેમ જ હરિભક્તિનાં દ્રવ્યમય ભક્ત હોઈ શકે? રહસ્યથી વિલસાવનાર, પ્રેમાનંદના હૃદયમાં માતા ગુર્જરીને સર્વોગસુદર તેમ જ હૃદયપુષ્પ, જગદમાન કલેવરવાળી કરવાનો અનુરાગ દૃઢમૂલ નિઃશંક જામ્યો હતો અને તેણે એ અનુરાગનો બહેંકાટભર્યો પમરાટ પણ વિવિધ રસિક કાવ્યકૃતિઓથી પોતાના “ગરવા દેશ ગુર્જરાત”માં ગામેગામે પમરાવ્યો હતો, એ વિષે શંકા હોઈ શકે જ નહિ. છતાં તેના નાટકસાહિત્યના પ્રકાશનથી તેમ તેના પ્રશંસકોનાં ગુણગુજનોથી કેટલાક બુદ્ધિમાનો તેની એવી ભાષાભક્તિ અને દેશભક્તિ વિષે પણ શંકા ઉઠાવે છે. તેઓ તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે, “પ્રેમાનંદની ગુર્જર ભાષા તરફની તથા દેશ તરફની ભક્તિ વિષે બહુ સ્તુતિ થાય છે. અને તેના પુરાવામાં આ નાટકોનાં ભરતવાક્યો વારંવાર ઉપસ્થિત કરાય છે. વસ્તુસ્થિતિ શી હશે, તે પ્રભુ જાણે!”

આમાં પક્ષવાદીને શું ખુંચે છે, તે અમે પણ કહીશું કે પ્રભુ જાણે ! શું પ્રેમાનંદની બહુ સ્તુતિ તો ખુંચતી નહીં હોય ? કારણ તેમ માનવા સાધન છે. અથવા નવીનોની ભાષાભક્તિ અને દેશભક્તિનો એકત્રહથ્થો-ઢોઢાવો-ઈન્જરો પ્રાચીનોના વારસા રૂપ ઠરે છે, અને તેના આરંભના યશના

---

૪૯ તા. રા. નરસિંહરાવ લોખાનાથ દિવેદીયાનો કવિ પ્રેમાનંદનાં નાટકો-નો નિબંધ; પાનું ૧૯ ૧—[ક]. સ્વ. ઇન્દુભારામ સૂર્યરામ દેસાઈ આદિ અન્ય સંમાન્ય ટીકાકારોની આ સંબંધી ટીકા સ્વળસંકોચથી અહીં ઉતારી નથી, તેથી આશ્લેષર્થ સંધાન એક જ વ્યક્તિ ઉપર છે, એમ સમજવાર્થ નથી જ; માત્ર સ્વાદિપુલાક ન્યાયે, પૂર્વપક્ષના વાદની કોટિ ઉપરના કથનમાં યથાસ્થિત દર્શાવાયેલી હોવાથી અહીં ઉતારેલી છે. તેના વક્તા અત્ર ગૌણ, અતિ ગૌણ છે.

ભાગી પ્રાચીનો થાય છે. એ ખ્યાલ શું ખુલ્લો તો નહીં હોય ? અરે રે !
જ્યાં ઝળહળતા દીપકપેરે પ્રેમાનન્દનાં તેની સતત ભાષાસેવા અને ભાષા-
ભક્તિના જ્વલંત મૂર્ત સ્વરૂપ, મંમાન્ય, સંખ્યાબંધ આખ્યાનો ગુર્જર
ખંધુઓનાં હૃદયને અઘાપિ પર્યંત ઉજ્જમાળી રહેલાં મોબુદ છે, ત્યાં “ વસ્તુ-
સ્થિતિ શી હશે,” એવી શંકા ઉઠાવાય છે. અને જે તપાસવાનાં સાધનો
અતિ સુલભ છે છતાંયે, પ્રભુને તેની જાણનો હવાલો અપાય છે ! ત્યારે
પ્રેમાનન્દપુત્ર વલ્લભના શબ્દોમાં સખેદ એટલું જ કહેવાઈ જવાય છે કે,

આહા ! વળી એના થકી, સારા માઠા શું કરાય ?

પૂજ્ય છે પેર વના, વાઝ જ્યાં વિવેક છે ! !

* * * * *
વિષાવાન હતા ગયા, એવો ગુજરાત આ.

* * * * *
ધિક્ ધિક્ ધ્યાન માન, અરે ન સહુ સમાન
કરું હવે તો ખ્યાત, લાગે ખુરે દેવતા. ૬૪

છતાંયે વસ્તુસ્થિતિ શી હોવી ધટે છે ? અને શી હતી ? તે બાલ તેમ જ
આંતર પ્રમાણોથી તપાસવી આવશ્યક છે.

પ્રથમ તો એ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે શું ભાષાભક્તિ સાહજિક નથી ? શું
માતાના દૂધની સાથે જ તે અંતરમાં પ્રવેશ પામતી
સાહજિક ભાષાભક્તિ. અને જામતી નથી ? ભાષાનો પહેલો હેતુ જ વ્યવ-
હારસાધના છે અને વ્યવહાર સાથે અભિમાન તો
નિકટપણે સંકલિત છે, એ વિચારતાં શું ભાષાભિમાન પણ અંતરનું સ્ફુરણ
નથી કરતું ? શું સુન્ન વિચારકાતું આ કથન સત્ય નથી કે, સંસારમાં માતા
વિના સંતાન જીવન વિતાડી શકશે, પરંતુ ભાષા વિના તો એક ધરી પણ
નિભાવી નહીં શકે ? ૬૫ તો પછી શું એક સહૃદય કવિના અંતરમાંથી

૬૪. મિત્રધર્માખ્યાત-કવિત અને ૮ મું. પ્રા. કા. અન્ય ૪; ૫;

૬૫. પ્રસ્તુત લેખ છપાતી વેળા (અને ૧૯૧૮ માં) મારા એક સ્નેહી દક્ષણી

એવી વૃત્તિ પ્રકટે, એ અસ્વાભાવિક અને અસંભવિત છે ? અને તેમાંથી વળી જે કવિને જનસ્થિતિનો ગાઢ પરિચય છે, જેનું ગીર્વાણ તેમ જ હિન્દી ભાષાનાં ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યોનું અવલોકન બાંધેલું અને મર્મસ્પર્શી છે, જે સ્વ-ભાષાના સાહિત્યની પામરતાથી પૂરેપૂરે વાકેફ છે, તેમ જ જેનું હૃદય ગીર્વાણ અને હિન્દી ભાષાનાં આખ્યાન-વાર્તાદિના સારોદાર સાંભળવાની લોકસમૂહની ઉત્કટ આતુરતાએ વિંધ્યું છે અને જેનાં રસાળ આખ્યાનો રચવા તેમ જ રચાવાના ત્રણ ત્રણ વીશીના સતત પ્રયાસો, સમાજના મુખ્ય રૂપ ગણાતા પુરાણી આદિ કેટલાક સ્વભાષાભાષી બંધુઓની તેના વિકાસ પ્રતિ અવગત અને સાંકડા મનના સ્વાર્થી અંતરયોને લીધે ઉલટા ઉત્તેજ્યા છે અને અનેકશાળી અને અનેકરંગી થયા છે, તેમ જ સંસ્કૃત અને હિન્દી સાહિત્ય તરફના ગુર્જર વિદ્વાનોના એકપક્ષી અનુરાગે પોતાના ગુર્જર બંધુઓને તે સાહિત્યનો પરિચય કરાવવાની જેની ઉદાર વૃત્તિને સતેજ કરી છે, એવા સહૃદય કવિની ભાષાભક્તિ શું તીવ્રતા ધરી ઉત્કટ થાય નહીં ? હુંકમાં મતાગ્રહને ધડીભર દૂર કરી, ઉપરના સપ્રમાણ સંયોગો લક્ષમાં લેવાય અને તે સાથે આ સહજ પ્રશ્નો વિચારાય, તો પ્રેમાનન્દની નિવિધ રસોત્પાદક અને લોકહૃદય આલેખનારી લોકભોગ્ય તેમ જ હૃદય સંસ્કૃત સાહિત્યનું પ્રશસ્ત પ્રતિબિંબ પાડનારી વિદ્વદ્ભોગ્ય કૃતિઓ પણ તેની સ્વભાષા પ્રત્યેની બાંધી ભક્તિથી યોગ્યલી હોવાનું સમજાયા વિના નહીં રહે, તેમ જેના દર્શાત, તેમ જ પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને સંસ્કૃત અને શિષ્ટ શિષ્યમંડળી અન્ય

વિદ્વાન (હાલ સ્વ.) રા. રા. મોરો વિનાયક શિંગણેએ આ વચન સાંભળતાં, મરાઠી “ અક્ષિનવ પ્રદંબરી ”ના ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં રા. ગંગાધર રામચંદ્ર મોરોએ દર્શાવેલા આવા જ નીચેના ઉદ્ગાર તરફ મારું લક્ષ્ય એ ર્યું છે:—

માતા તત્ત્વી સ્વમાપા સેવાયા હો આપર્ણાં યચિત્;
 કિંવદુના માતેહુનિ બધિક હિચી યોગ્યતા અસે સ્વચિત્.
 દે જન્મ માત્ર માતા, માપાવ્યવહાર ચાલવી સકલ;
 માતે શિવાય જન્મ હિ જાય, ન માપે શિવાય એક પલ.

ભાષાસાહિત્યોને પડછે ધરાય એવી અને એકએકને ટકાર મારે એવી, ચ-
મતકારિક રસભર કૃતિઓના ઢગ ઉપરાછાપરી સ્વભાષામાં પ્રકટ થવી જાય,
તે પુરૂષ સ્વભાષાના વિકાસ અર્થે અભિમાનથી પ્રેરાયો ન હોતો, એમ
કહેવું, એ શું સમજસ છે ખરું? તેમાંયે જ્યારે પ્રેમાનન્દના પુરોગામી નરસિંહ,
પદ્મનાભ, કેશવ, ભાલભુ, ભીમ, નરપતિ ઉદ્ભવ, અખો, શિવાનંદ, રા-
જધર, આદિ થોડાંધ, ઉચ્ચકોટિના કવિઓને શ્રીમદ્ ભાગવત, કાદંબરી,
પ્રભોધચંદ્રોદય, ગીતગોવિન્દ, શિવગીતા, ભગવદ્ગીતા, યોગવાસિષ્ઠ બૃહ-
તકથા, કોકશાસ્ત્ર, દ્વાત્રિંશતપુત્તલિકા, આદિ સંસ્કૃત ભાષાના કદિન અને
ફૂટ ગદ્યપદ્યમય ગ્રંથોના “ ભાષાખંધો મુગ્ધ રસિક ઓતાઓને, ” “ સા-
હિત્ય ચાતુરી પ્રીછવવાને બાધવા, ” “ ધરસિક્ષાને રીઝવવા, ” “ પુરાણ-
નાં અધિકારી નહીં, એવાં નરનારીઓને કથામૃત પાવા અને ક્ષુધિતપણું
ટાળવા ” અભિમાનપુરઃસર પ્રેરાયેલા જોઈએ છીએ, તેમ જ જેના અનુ-
યાયી અનુભવાનંદ, રતેશ્વર, વલ્લભ, શામળ, ધીરો, દયારામ આદિ
કવિઓની રસાલ કૃતિઓ પણ એવા જ “ લોકભાષા ”ના ઉછળતા અનુ-
રાગથી અને લોકભોગ્ય સાહિત્ય ખડકવાના ઉન્નત અભિમાનથી યોગ્યપક્ષી
આપણે જોઈએ છીએ, ત્યારે અચાક ભાષાસેવા ઉઠાવનારો પ્રેમાનન્દ એવી
ભાષાભક્તિથી દેવળ વંચિત અને નિર્લિપ્ત જ હતો, એમ માની શકાતું નથી
જ. તેમાંયે વળી પરાપૂર્વથી “ હજી ધલાકા ”નાં ચાણાં સર કરી રહેલા
પુરાણીઓ અને સંસ્કૃત હિન્દી સાહિત્યોના અભિમાની વિદ્વાનો સાથેના જે
પ્રહારાત્મક વાદસંગ્રામો પોતાના પુરોગામી કવિઓની પેઠે પ્રેમાનન્દ અને તેના
શિષ્યોએ ખેલેલા છે તે જોતાં તે ભાષાભક્તિના સંપર્કથી શૂન્ય હતો, એમ
વિચારશૂન્ય વિવાદી વક્તા જ ઠોક સાથે કહી શકે. આ વાદોટિ
દેવળ અનુમાનથી પ્રેરાયેલી નથી, પરંતુ ખુદ પ્રેમાનન્દના અને તેના પુત્ર
બાંકા વલ્લભના ઉદ્દગારોનો પણ એને સળંગ ટેકો છે. ૬૬

૬૬. પ્રેમાનન્દમાં કાવ્યશક્તિ કેમ ખીલી, એ વિષે જણાવતાં, તે સ્વયં
આ મુદ્દાનો ટેકો આપનારાં તેના પુત્ર વલ્લભે પ્રેમાનન્દના શ્રીમુખે કઠાવેલાં વચનો
ઠાંકેલાં છે, તેથી અહીં તેની પુનઃશ્ક્તિ કરેલી નથી.

ત્રેમાનન્દની ભાષાભક્તિને આગ અંકુરિત અને પલ્લવિત કરનારા

સંજ્ઞેગો આ અમાણે પ્રતિપ્રશ્નોથી સૂચવાતાં, પ્રતિ-
લોકભાષાનું ગુર્જરોનું પક્ષીની શંકાનું સમાધાન કદાચ નહીં થાય, તેથી
સહજ અભિમાન. કંઈક વિસ્તારથી, ભાષાભક્તિના સ્તુરણનેા પ્રશ્ન પુરા-
વાસર તપાસવો, એ યોગ્ય છે. એ સિદ્ધ નિયમ છે

કે, “ ભાષાનેા પ્રથમ ઉપયોગ વ્યવહારસિદ્ધિ છે. ” પરન્તુ જેમ જેમ એક
ભાષા કેવલ વ્યાવહારિકી સ્થિતિ વટાવી વિચારરેક્ષાટિમાં પ્રવેશ કરે છે અને
ચિરંતન શિષ્ટ સ્વરૂપ પામતી જાય છે, તેમ તેમ સાહિત્યવતી થતી જાય
છે. અર્થાત્ વિવિધ ક્રાંતીનાં સાહિત્યોના અંથોને ભાષામાં રચાવાના પ્રબંધો
ઉત્કટ રીતે થાય છે અને જનસમાજમાં આદરને પાત્ર બને છે. આમ
એક કાળે જ સાહિત્યની ભાષા અને બોલચાલની વાણી, અર્થાત્ લોકભાષા
કેટલેક અંશે સ્વરૂપમાં ભિન્ન પડતી જાય છે. પછી જેમ જેમ એક લોકભાષા
અચાર તેમ જ કાળબલ, દેશબલ, અને પાત્રમલના યોગે શિષ્ટતા તેમ જ
અચિત્ત બંધારણ પામતી જાય છે, તેમ તેમ તેના પ્રયોજકા-સેવકાની લે-
ખનપ્રવૃત્તિઓ દ્વારા તે ભાષા સાહિત્યવતી વાણીનું સ્વરૂપ લેતી જાય છે
અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ એવી વ્યવહારવતી વાણી-લોકભાષા દ્વારા સામાન્ય
લોકને કાં તો રસાસ્વાદ કે કાં તો નવીન જ્ઞાન આપવાની વૃત્તિ-જે ખરી
રીતે ઉચ્ચ ભાષાભક્તિ જ છે તે-થી યોગ્ય છે. કેટલાક વિદ્વાનેા વેદકા-
લના ઉત્તર ભાગમાં પણ વેદની સંસ્કૃત ભાષાની સાથે બીજી સંસ્કૃત લોક-
ભાષા પણ હોવાનું અને સમય જતે તે શિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યની ભાષામાં પરિ-
ણામ પામી હોવાનું કહે છે તે જ અમાણે સંસ્કૃત ભાષાસાહિત્યના યુગમાં
જેમ જેમ જનસમૂહની લોકભાષા આકૃત બહુશઃ સંમાન્ય થતી ગઈ તેમ
તેમ તેના શિષ્ટ સંયોજકાની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા યોગ્ય શિષ્ટતા અને અચિત્ત
બંધારણ મેળવી, આકૃતભાષાસાહિત્યમાં પરિણામ પામી. આમાં પણ એ
સંયોજકાની આકૃત ભાષા પ્રત્યેની ભક્તિ કાઈ ને કાઈ હેતુવાળી દેખાય
છે. બોદ્ધધર્મી, પાલી ભાષાનું અને જૈનધર્મી આગધી ભાષાનું સાહિત્ય

તેનાં જવલંત તેમ જ અચંદ્ર દૃષ્ટિ છે. દુંકર્મા જનસમાજ કાંઈ શિષ્ટ સાહિત્યવતી ભાષામાં નિત્યના વિચારવ્યવહાર ચલાવતો નથી, પણ તે કાર્ય તો લોકભાષાથી જ સધાય છે, અને તે દેશ, કાળ અને પાત્રના ભેદે સાહિત્યવતી ભાષાથી ભિન્ન લક્ષણવાળી હોય છે અને કાળે કરીને તેના સંયોજકાની અભિમાનપુરઃસર યોજાયથી શિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓથી તે પાછી સાહિત્યવતી થાય છે. આ જ ન્યાયે અને ધાર્ટિએ ગુર્જર લોકભાષા પ્રાકૃત અપભ્રંશાદિ સ્વરૂપોમાંથી ગળાઈને પરચક, વ્યાપાર, યાત્રાસંગમ, અધિવાસ આદિ કારણોએ અન્ય ભાષાઓના શબ્દોથી સમૃદ્ધ અને સંપ્રુષ્ટ થતી થતી કાળે કરીને ગુર્જર સાહિત્યમાં પરિણમ પામી છે. બંગાળી અને મરાઠીનો વિકાસ આવી જ ધાર્ટીએ થયેલો જણાય છે. આપણી ગુર્જરી-ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્યમાં છે. આ સાહિત્યનો અનેક શાખી અને અનેકરંગી વિકાસ વેદધર્માનુયાયી તેમ જ જૈનમતાનુયાયીઓએ, ભાષાભિમાન-અથવા કહો કે પામર બંધુઓને સંસ્કૃત સાહિત્યનું જ્ઞાન લોકભાષા દ્વારા કરાવવાની આગ્રહી વૃત્તિથી પુરાણો, આગમો, કાવ્યો, અરિતો, આખ્યાનો, રાસાઓ, અને અનેક કથાગ્રંથો રચીને કર્યો છે. તેમાં પ્રેશક જૈન કવિઓનો હિસ્સો મોટો અને માનવ્રદ છે. જૈન મુનિઓ, વ્યાપારીઓ અને યાત્રીઓએ કાંઈ અન્ય ભાષાઓના શબ્દો અને વિચારદર્શનની રીતિઓથી ગુર્જર ભાષા અને સાહિત્યને સમૃદ્ધ તેમ જ રસાળ કરવામાં આજો હિસ્સો આપેલો નથી. વળી ગુર્જર નૃપતિઓના દરબારમાં જૈનોનો પ્રભાવ જમતારા કુમારપાલ આદિ સમ્રાટોના સમયમાં રાજ્યબલે પ્રાકૃત ભાષા કંઈક અંશે વ્યાપક ભાષા પણ બની હતી, અને તે અચિત બંધારણ પામતાં જૈન લેખકોને હાથે પ્રાકૃત સાહિત્યમાં, સંગીતશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર જેવી કૂટ વિદ્યાઓ પણ ચિરંતન સ્થાન પામી છે. તેઓનાં તેમ જ બૌદ્ધોનાં પણ પોતાનું ધર્મસાહિત્ય પ્રાકૃતમાં જ અંકિત કરવાનાં પ્રથા અને આગ્રહ સુપ્રસિદ્ધ છે. જૈનોનું પ્રાકૃત ભાષા પ્રત્યેનું અભિમાન એટલું તો જવલંત હતું કે તેઓએ પ્રાકૃતને ધર્મભાષાની સંજ્ઞા આપી

છે, અને સાહિત્યવિકાસને જીવનકાર્ય ગણ્યું છે અને તેઓમાના કેટલાક ગુર્જરસાહિત્યના ઘટકો પણ પ્રાકૃતનો મોહ હજી સુધી પણ ત્યજી શકતા નથી, એ સુપ્રસિદ્ધ જ છે.

વસ્તુસ્થિતિ જ એ છે કે કુદરતી રીતે જ દેશાભિમાન અને સ્વભાષાભિમાનનું સ્પુરણુ પ્રત્યેક વ્યક્તિને તેની પાત્રતાના પ્રમાણમાં અવશ્ય થાય છે. અને તેમણે ગુર્જર પ્રબળને, પોતાની પ્રાકૃત ભાષા વિષે એટલું બધું અભિમાન હતું અને તે એમને એટલી તો પ્રિય હતી કે,—અપભ્રંશોન તુણ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ—ગુર્જરા પોતાની જ અપભ્રંશ ભાષા સિવાય બીજી કોઈ ભાષાથી સંતુષ્ટ થતા નથી, એ ઉક્તિ સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ રીતે અંકાર્થ છે. વળી આવા જ ભાષામોહને લીધે ભાર દેશના લોકો સંસ્કૃતના વિદ્વેષો ગણાતા હતા, તેમ સુરાષ્ટ્રનિવાસીઓ પોતાની વા.

૬૭. પ્રાકૃત ભાષાનો મોહ ગુર્જર લોકને કેટલો હતો, તે નીચેના શ્લોકથી જણાશે:—

શ્રુણ્વન્તિ લટમં લાટાઃ પ્રાકૃતં સંસ્કૃતદ્વિપઃ ।

અપભ્રંશોન તુણ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ ॥

(સરસ્વતી કંઠાભરણ. ૨. ૧૩.)

યદ્યોનિઃ કિલ સંસ્કૃતસ્ય સુદશાં જિહ્વાસુ યન્મોદતે

યત્ર શ્રોત્રપથાવતારિણિ કદ્દુ ભાષાક્ષરાણાં રસઃ ।

ગદ્યં ચૂર્ણપદંપદં રતિપતેસ્તપ્રાકૃતં યદ્વચ—

સ્તૌંભાટૌંભલિતાઙ્ગિ પદ્ય નુદર્તી દૃષ્ટેર્નિમેષવ્રતમ્ ॥

(સરસ્વતી કંઠાભરણ. ૨. ૨૩.)

લક્ષીકર્તુ પ્રવૃત્તોઽપિ લાટી લહહવીક્ષિતૈઃ ।

લક્ષીભવતિ કન્દર્પઃ સ્વેપામેવાત્રપત્રિણામ્ ॥

ગિરઃ શ્રવ્યા દિવ્યાઃ પ્રકૃતિમધુરાઃ પ્રાકૃતધુરઃ

સુભવ્યોઽપભ્રંશઃ સરસરચનં ભૂતવચનમ્ ।

છીને મૃદુ કરવા અપભ્રંશનું મિશ્રણ સંસ્કૃત વચનો ભેળું કરતા હતા, એ સુવિદિત છે. આવો ભાષામોહ દેટલાક રાગ્ગઓના દરબારોમાં પણ રાગ-પૂર્વક પ્રવર્તાનાં દર્શાવેા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અંકાયલાં મોબુદ છે. ૬૮

આમ ભાષાભિમાન સાહજિક રીતે પરાપૂર્વથી ગુર્જર ભાષા-સાધી-ઓમાં હિતરી આવ્યાનું પ્રમાણથી સિદ્ધ થતું હોઈને પ્રેમાનંદના કાલપૂર્વે અને તેના જમાનાની વસ્તુચિત્તિ શી હોવી ધટે છે, તે સૂર્યપ્રકાશવત્ સ્પષ્ટ સમગ્રય છે. ગુર્જરી ભાષાનું અભિમાન ગુજરાતમાં ગુર્જરાનું રાષ્ટ્ર સ્થપાયું ત્યારથી પ્રવર્ત્યું હોવું સંભવે છે. જો કે સંસ્કૃત ભાષા આલુક્ય અને વાધેલા રાગવંશીઓના કાલમાં ઉચ્ચ પીકાસનરથ હતી, છતાં પ્રાકૃત-અપ-ભ્રંશ ભાષાએ કાંઈ ઓછી પ્રતિષ્ઠા તે સમયે પ્રાપ્ત કરી ન હતી એમ અન્ય-રચનાદિથી જણાય છે. ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવત ૧૪ મા સૈકા પર્યંત સં-સ્કૃત ભાષા અને પ્રાકૃતભાષાનું પ્રાગલ્ભ્ય પૂરે જોરમાં હતું, પરંતુ તે પછી વ્યવહારવર્તી—ગુજરાતી ભાષા ધીરે ધીરે સાહિત્યવર્તી થતી થઈ, અને મુસલમાનોના આક્રમણે નવાં ખલ અને નવાં તત્ત્વ જમાવતાં તેને પૂરતી

વિદગ્ધાનામિદે મગધમધુરાવાસિમણિતિ—

નિવદ્ધા યસ્તેપાં સ દ્વહ કવિરાજો વિજયતે ॥

(ભાલરામાયણ ૧-૧૧)

વળી રાજશેખર કવિએ ‘કાવ્યમીમાંસા’ના ‘પાઠ પ્રતિષ્ઠા’ નામના સા-તમા અધ્યાયમાં લાર્હનવાસી, અને સુરાષ્ટ્ર વાસીઓના પ્રાકૃત ભાષાના મોહ વિષે પણ શ્લોકો આપેલા છે:—

સુરાષ્ટ્રવંશાદ્યા યે પઠન્ત્યર્પિતસૌષ્ઠવમ્ ।

અપભ્રંશાવદંશાનિ તે સંસ્કૃતવર્ચાસ્યપિ ॥

૬૮. કવિ રાજશેખરકૃત ‘કાવ્યમીમાંસા’ના અધ્યાય ૧૦, (કવિચર્યા, રાજ-ચર્યા) જુઓ. કુન્તલ દેશના સાતવાહન રાજનો પ્રાકૃત ભાષાનો મોહ, દેશ પરત્વે, યોગ્ય ભાષાનું આશ્રયણ, વગેરે આનાં માર્ગદર્શક છે. (ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ સી-રીઝ, નં. ૧, પાનાં ૪૯-૫૦).

અનુકૂળતા કરી આપી. આ સમયમાં તેમ જ તે પછીના સમયમાં વૈદિક તેમ જ જૈન કવિઓના અવિરત પરિશ્રમને યોગે ઉત્તરોત્તર પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્ય ઉદ્ભવ પામતું જામ્યું. ૬૯

આથી જણાશે કે, પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓના અંતરમાં ભાષાભક્તિના ખીજ મૂળ-જન્મથી જ પરંપરાગત હંડા જામતા આવેલા છે, અને સહૃદય પ્રેમાનંદ તથા તેના અનુયાયી કવિઓના અંતરમાં પણ દૃઢમૂલ થયા હતા, એ નિઃસંશય છે. એ જ ભાષાભક્તિના જોમે તેઓએ, તેમના પૂરોગામી કવિઓએ તેમ જ જૈન કવિઓએ પણ પુરાણો, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, યોગ, સંગીત, વિજ્ઞાનઆદિ શાસ્ત્રો અને આગમોના આધારે વિવિધ કાદીનાં કાવ્યો, કથાઓ, સજયો, ગાથાઓ આદિ રચી, ગુર્જર જનસમાજના હૃદય ઉજ્જમાળ્યા અને ઉજ્જત કીધા છે. ભાષાભક્તિના સંબંધમાં આવી વસ્તુ-સ્થિતિ સુરુપ છે.

આ સાથે એક ખીજે પ્રશ્ન પણ વિચારવાનો છે. ઉપર કહ્યું તેમ ગુર્જર કવિઓને ભાષાભક્તિનું સ્ફુરણ સહજ થયું હોય, અને થયું જોઇતું જ હતું તો એ પ્રશ્ન કેટલા-લોકભાષાની ઉપયોગિતાનાં કથન. કને થશે કે તેઓએ શા માટે મુક્ત કંઠે ગુર્જર ભાષાનાં ઉત્તમ લક્ષણોનું ગાન પોતાની કૃતિઓમાં

૬૯. કવિ નર્મદ નર્મકોષની પ્રસ્તાવનામાં ગુજરાતી ભાષાના નિબંધમાં નોંધે છે કે, “ભાષા અર્થઘટ અને ઘાટિલી સુંદર થતી આવી છે, ને થાય છે. કોઈ પણ મોટા અર્થને યથાસ્થિત સુંદર દર્શાવવાને સત્ત્વર વળી શકે તેવી છે.” અહીં દીપણમાં તે લખે છે કે “દ્રવિડ પણ્ડિતના ‘વિશ્વગુણદર્શી’ નામના ગ્રંથમાં ગુજરાતી ભાષાને મીઠી કહી છે. અને એ સાંભરે છે કે ખંભાત વિષે એક ગવર્મેન્ટમાં રેકર્ડ મેં વાંચ્યું છે કે ખંભાતના કોઈ કલ્યાણરાય નામના વાણીયાના કાળમાં ગુજરાતી ભાષા સુંદર કહેવાતી. એણે ખંભાતમાં પારસીઓના વધી ગયલા જોરને તોડયું હતું. જયદેવ કવિએ અષ્ટપદીમાં ગુર્જરી તગને ધણા માન સાથે ગણતામાં લીધો છે. સોરઠી મીઠી એમ કંચનીઓ ગાય છે. ગરબીગરબાની વાણી ગુજરાતીની જ વખણાય છે.” વગેરે.

કર્ચુ નથી તથા પોતાના ભાષાભિમાનના આધારે લીધા નથી ! તેનો ઉત્તર એટલો જ કે ગુર્જર સાહિત્યના આરંભકાલના કવિઓને ભાષાભિમાન સદૃજ લાગ્યાથી તેના ગુણગાનની ખાસ અગત્ય નહીં લાગ્યાથી માત્ર તેનો અતિગ્રંથિત ઉલ્લેખ આખ્યાનને અંતે કરતા. બાકી તો તેઓ રિ-રભિમાનતા-અભિમાનના ત્યાગ-ને કવિનું એક મુખ્ય લક્ષણ ગણતા, એટલે તેમણે પ્રશંસાને સ્થાન આપ્યું નથી, એ તેમના ઉદ્દગારો જ કહી આપે છે. જો કે કવચિત્ કોઈકોઈ કવિએ વિરોધીઓનાં મુખ ખંધ કરવા માતૃભાષાની અગત્ય અને આપવડાઈ હાંકી છે ખરી, પણ તેવાં દર્શાત વિરલ છે. દષ્ટ ત તરીકે ભાલણ, લીમ, શિવદાસ, પ્રેમાનંદ, શામલ, આદિએ પોતાને રસ, અલંકાર, પિંગલ, ભાષાભેદ, કલા, આદિનું જ્ઞાન નહીં હોવાનું કહ્યું છે, પરંતુ તેમની કૃતિઓ એ સર્વનું જ્ઞાન તેઓમાં સવિશેષ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. વળી જે સંસ્કૃતસાહિત્યના આધારે તેમને પોતાનાં આખ્યાનો રચવાનાં હતાં તે અત્યેની તેમનાં માનજુદ્ધિ કંઈ ઝોટી ન હતી. એટલે તેઓ તેની અપેક્ષાએ ગુર્જર ભાષાને વખાણવાનું પશ્ચંદ કરતા જ નહીં, અને કરે જ નહીં એ કુદરતી છે. પરંતુ સંસ્કૃત, પ્રજ અને હિન્દી ભાષાના ગુર્જર ભક્તોએ તેમના લોકભાષાસેવાના પ્રયાસોની કરેલી નિંદા સહન ન થતાં લોકભાષાની મદત્તા અને અગત્ય સચોટ રીતે સમજાવવા ખાતર જ એવા સ્પષ્ટ ઉદ્દગારો કાઢ્યા છે અને તેમ કરતાં પણ અભિમાનનો પાસ લાગી ન જાય તે માટે શિષ્ટ સાહિત્ય, શાસ્ત્ર, પુરાણ, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન આદિનાં રહસ્યોનો રસમય પરિચય ગુર્જર બંધુઓને કરાવવાનો અને ધર્મો-પદેશ તથા સંસ્કૃત સાહિત્યના રસાસ્વાદથી જીવન ઉત્તર કરવાનો નમ્ર હેતુ ઉઘડ વર્ણવ્યો છે.

ઉપરાંત હિન્દી અને મરાઠી કવિતા સાહિત્ય ત આરંભ અને પુષ્ટિનાકા-લમાં કવિઓએ ગીર્વાણ ભાષાના હીમાચતીઓ સાથે ખાથ બીડી પોતાની માતૃભાષા પ્રાકૃતમાં કવિતાઓ આવા જ ઉત્તર અને ઉદાર હેતુથી રચી છે અને લોકમોગ્ય સાહિત્ય નીપજાવ્યું છે. મરાઠી સાહિત્યના મદારથીએ જ્ઞાનેશ્વર (સંક ૧૧૬૭-૧૨૧૮) તુકારામ (સંક ૧૫૩૦-૧૫૭૧), વામન

(શક ૧૫૪૭-૧૫૬૫), શ્રીધર (શક ૧૫૨૭-૧૫૯૯), મોરો (શક ૧૬૫૨-૧૭૧૬) આદિએ પ્રાકૃત ભાષા સાહિત્યની અત્યંત અગત્ય મુક્ત કરી પ્રતિપાદન કરી છે. એ જ રીતે હિન્દીમાં પણ તુલસીદાસ આદિ ગુપ્ત-સિદ્ધ કવિઓએ એવા અભિમાનપૂર્વક ગંગાસમાન પ્રાકૃત કવિતાસરિતાઓ વહેવડાવી છે.

વળી હાલ જેમ સમસ્ત ભારતવર્ષ માટે એકરાષ્ટ્રીય ભાષા ખીલવવાની હિમાયત થાય છે અને તેનો પ્રેરક હેતુ સ્વદેશભક્તિ છે, તેમ પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓની લોકભાષાની સેવાનો પ્રેરક હેતુ ધર્મજ્ઞાનભક્તિ હતો. આંગ્લ સાહિત્યના ઈતિહાસથી જણાય છે કે, મિલ્ટનના જમાનામાં લેટીનમાં જ શિષ્ટ લેખકો ગ્રંથ લખે, એવો અતિ આગ્રહ હોવા છતાં રામાન્ય જનોને અર્થે - આંગ્લ ભાષામાં સાહિત્ય લખવાની મિલ્ટન આદિ આંગ્લ લેખકોની પ્રવૃત્તિ તીવ્ર થઈ હતી. વર્તમાન કાલમાં રોમેશચંદ્ર દત્ત, બંદીમચંદ્ર અને ડૉ. સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પણ અંગ્રેજી સાહિત્યના સમર્થ પૂજક અને હોવા છતાંયે પોતાના બંગાલી બંધુઓ માટે સ્વભાષા બંગાલીના સાહિત્યને પુષ્ટ કરવા પ્રવૃત્ત થયા. મરાઠી પ્રાચીન તરવજાતા કવિઓ ગીર્વાણ ભાષાના પ્રખર પંડિત હોવા છતાંયે પોતાના પ્રાકૃત બંધુઓને ધર્મ-ઉપદેશ આપવા મરાઠી સાહિત્ય વિકસાવવા પ્રેરાયા, તેમ જ નરસિંહ, ભાલણ, ભીમ, નરપતિ, ઉદ્ધવ, આદિ પણ પ્રેરાયા હતા. તેઓ સંસ્કૃત સાહિત્ય રચવાને પ્રયત્નજો સમર્થ હતા છતાં પોતાના પામર ગુર્જર બંધુઓની જ્ઞાનપીપાસા છીપાવવા ખાતર લોકભાષા ખીલવવા ઉદ્યુક્ત થયા. નાકર જેવો અહુશ્રુત કવિ આખ્યાન ઉપર આખ્યાન લખી ગુર્જર ગ્રંથને સાદર કરવા પ્રવૃત્ત થયો છે. અખા જેવો શુષ્ક કવિ હિન્દીનો જ્ઞાતા હોવા છતાંયે વિશદ વેદાંત વિજ્ઞાન ગુજરાતીમાં ઉતારવા પ્રેરાયેલો છે. એ સહુ કવિઓનો કાવ્યરચનહેતુ નીચે ઉતારેલાં કથનોથી વિશેષ રૂપ ટ થાય છે. કવિઓએ જે ભાષાસેવા નિષ્ઠાપૂર્વક, અને પોતાના કાલના એક પંડિતમન્યવર્ગની નિંદાઓ અને આક્ષેપો સહીને બજાવી છે, તે એમની ઊંડી ભાષાભક્તિનું જ્વલંત દર્શન નથી તો ખીજું શું છે ?

(સંવત ૧૫૧૨ અગાઉ રચાયેલો ગ્રંથ.)

રાધા ધનરથામનો સુરતસંગ્રામ આ, વર્ણવી આમ હું વંદુ સદુને;
 જે હોય દરિયાવ, પણ ગાયન માવ, કરિએ સારી ! રાવ, નમન બહુને.
 અપભ્રંશ ગિરિ વિષે દાવ્ય કેવું હીરો, ગાય, હીરો ને જ્યમ તીર સાગે;
 તેમાં કોવિદ કવિ નહીં, વાત કંઈ નવી નહી, ભક્ત અનુભવી નહી રે આગે,
 વાસ વસવા નહી, સાધન પાસ નહી, નાગરવટ નહીં, ખટપટ નહીં, એક ધારી
 હઠ હરિગાન કરવું વળી કૃષ્ણનો દાસ થઈ ઉલટ ભણવું;
 હરકતો સહુ સુણી, કાવ્ય જાણી, મતિ સહુ સહુ તણી જોડી જોયું.

(નરસિંહ સુરતસંગ્રામ પદ ૧૨; જી. કા. ભા. ૪)

(અપભ્રંશ શુર્જર સાપામાં કાવ્યું કેવું સાગે, એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણા-
 વાનું કે જેને ગાતાં હૃદય હીરો-આનન્દથી બહેલાય અને જેમ તીર સોંસરું હૃદ-
 માં પ્રવેશે છે તેમ તેનો ભાવ હોય જામે. તેમાંજે જે હું કોવિદ (રસાલંકાર-
 નેપુણ) કવિ હત, મારે કાવ્યની વાત નવી મનઃકલ્પિત કે અદ્ભુત ધટના વાળી
 નહી હત, તેમ જ મારી પૂર્વના શુર્જર અનુભવી ભક્તોનાં કાવ્ય મારી સમક્ષ
 હત, મારી પાસે વિપુલ સાધનો હોત, નાગરવટ-નાગરોની ટાપટીપ, કલાચાતુરી
 તાવવાની હોંસ અને ખતરવટ થઈ ખટપટ કરવાની શક્તિ હત, વળી કૃષ્ણનો
 દાસ હોવા છતાં મારે રાધા જિતી એમ કહવું ગાયું પડ્યું છે, તેમ ગાવાનું ન
 હત; હુંકામાં આવી આવી, હરકતો નહી ન હત તો ખરું શુર્જર કાવ્ય કંઈ
 મારે જ અસર કરનારૂં થાત.)

(સંવત ૧૫૨૬ માં રચાયેલો ગ્રંથ.)

શુકે જે સંશ્લેષે કલા, શ્લોક સહસ્ર અઢાર,
 તે અશુધી અવગાહવા, હૃદયે દામ અપાર.
 જ્યમ તેતર સાચર તરે, પંચ પર્વત શ્રુગ,
 ચમ ફલ ધ્રુવે વામનો, પ્રાશન વૃક્ષ વિદુંગ.
 મંદ ભાગ્ય, મતિમંદ હું, મંદ માદાકલિકાલ,
 ઈલા મનને અતિ ઘણી, શુણ ગાવા ગોપાલ.
 ચાતક મન ચિંતા કરે, સુખ માટે ધાણું મેદ,
 એક બિંદ આવી પડું, ગલે ગિરિ ગયું તેદ.

મુંડ સહસ્ર કણ મુંઠી, સાચર ચંચો ચંચ,
ત્યમ હું હરિલીલા-કહું, સેહેને પ્રાકૃત સંચ.
માંહે યદા માધવ મુજ કહે, અંતર્યામી રૂપે રહે;
વિપ્રચરણનો વધી પસાય, અનંત રૂપ ને અવની માંહે,
ખોડયમ દેશે કવિજન કાય, યદ્યપિ ભૂદું સાચું હોયે,
અપરાધિ બાલિક જાણીને, એમ કરી કરુણા આણીને.

(કેશવકૃત દશમસ્કંધ, સર્ગ ૧ લો, ૪૭-૫૫)

(સંવત ૧૫૪૧ માં રચાયેલો ગ્રંથ.)

આગઈ અનેક કવિજન હયા, તેણઈ પ્રબંધ બાંધા ભૂભૂચા;
તેહ કયાનાં લેઈ રૂપ, માંડિસ સરોવર જમણે કૃપ.

(ભામકૃત હરિલીલા કલો ૧-લી, કડી ૪૨)

જ્ઞાનસાગર ભાગવત મહારિ, ભગતિ, વૈરાગ્ય, વિવેક, વિચાર,
બ્રહ્મવિદ્યા નર્ધ આત્મબોધ, વળી વિશેષઈ શાકત પ્રયોગ. ૬૬
તિણ્ણઈ કારણિ શૂદ્ર નર્ધ નાર, કઠિન ગ્રંથ નવ લહિ વિચાર,
પ્રાકૃત અર્થ જાણેવા સહી, ભીમ ભણ્ણઈ કીધી ચૂપૈ. ૯૯
કરિસ કથા એ સમરથ, માંહિ મૂકિશિ પરમારથ,
અદ્યપમતિ નહીં જાણ્ણઈ કોઈ, જણ હસઈ તે લેસઈ જોઈ. ૧૦૦
વિદ્યન કરઈ ને કુત્સિતમતિ, યાત્રા જતાં દ્વારામતી,
હરિશુભ ગાતાં ને નર હસઈ, કલ્પ કોટિ તે રૌરવ વસઈ. ૧૦૩
એહ માંહિ અલઈ અમૃત, જિમ તિલિ તેલ, દૂધ માંહિ શૃત ૭૦
કાણિ કુતાશન, પુરિપ વાસ, તિમ એહ મધિ પ્રબોધ પ્રકાશ. ૧૦૪

(ભીમ-હરિલીલા પોડરાકલો-કલો ૧ લી)

૭૦ જૈન કવિઓની ભાષાભક્તિના ઉદ્દગારો સમયસંકાય તેમ સાધનોની અસુલભતાથી અહીં ઉતારેલા નથી. તેથી જૈન બંધુઓ ક્ષમા કરો, એવી આશ્ના છે. તેઓની અવજ્ઞા કરવાનો યત્નિચિત્ પણ હેતુ નથી. આ વિષય વિષે એક સ્વતંત્ર લેખ ઈશ્વરેન્દ્રાચારી લખવામાં આવશે, તો તેમાં અવશ્ય તેને યથાયોગ્ય અવકાશ મળશે જ.

(અહીં કવિ શુદ્ધ નરનારને કહિન ભક્તિ, વૈરાગ્ય, વિવેક, વિચાર અને આત્મજોધના રહસ્યથી વાકેફ કરવા, અલ્પ મતિવાળાંઓનાં વિધ્નો છતાં લોક-જોષામાં અંચ ખાંધવા પ્રેરાયાનું જણાવી, તેની હિમાયત કરી અનુરાગ દાખવે છે.)

(સંવત ૧૫૪૦ માં રચાયેલો અંચ.)

સંસ્કૃતે હિ સુ દુર્વૌષ્ઠં પ્રાકૃતે હિ વિશેષતઃ
વાસુદેવપરત્વેન ભાપયા કિંચિદુચ્યતે ॥

ભાપાનું કારણ નહીં, કારણ અર્થવિશેષ,
સંભતિ એહ ઉપરિ કહું પિંગલ ગાયા એક.

3

અર્થવિશેષો કહિં ભાપા જા હોઈ સા હોઈ
તજ્જહ દોષસમૂહં અજ વત્તમં પિંગલં મળયમ્ ॥ ૪ ॥

સુગતીમૂલ એ સાત રસ, નવ રસનિ ધુરિ ચેહ,
મોક્ષપણે તિણ કારણે, મોલિસું મહીયા એહ.

૧૫

આગમ નાટક મોલિયાં, કવિજન ખહુ મહિમાઈ,
વધી કિશાં કારણિ, કરી કીધું તમ્હે ઉપાઈ.

૧૬

વિવેક વિચાર વિસ્તરઈ, ત્યજઈ માહામેહ દંભ,
ભીમ ભણઈ તેણુ કારણિ, એ અંચ તણુ આરંભ.

૧૭

સાંભળતાં સુખ પામીઈ, સણુતાં કુખ સવિ નઈ,
એહનું અર્થ વિચારતાં મતિ અતિ નિરમલ યાઈ.

૧૮

અહિનિશિ અવલોકન કરઈ, એહ પ્રજોધપ્રકાર,
તે નર નારાયણ તણુ, પામઈ પદ અવિનાશ.

૧૯

વિચિત્ર પદ પાવન કયા, બહુ ગુણ નહિ ભગવાન,
તુ નિરસ તે શોભઈ નહી, ઘૂત વિણુ યમ ભોજન.

૨૦

અણુદ્ધ પદ પાવન કયા, ચેહ હરિગુણ ગાયંતિ,
ગંગા સિલ્લઈ એ વાહુલા, શિરિ નય ઢલંતિ.

૨૧

(ભીમકૃત પ્રજોધ પ્રકાર (નાટક) અંક ૧ લો.)

માર્કેડેય પુરાણમાંની કથા, મહિમા જગદંબાય,
એકમને જે સાંભલે તેણે જન્મમરણભય નય.
જેને પુરાણનો અધિકાર નહી, સ્ત્રીશૂદ્ર કેરે કામ,
ભાષાઓ કરી બાંધીયું, અંગિકા કેરું આખ્યાન.
જેનું સ્તવન બહાદિક ન જાણે, તેા મનુષ્ય છિં કુણ માત્ર,
સ્તવન માટે વર્ણવું પદ્યબંધ કરીને ગાત્ર.

(ભાલણ-ચંદ્ર આખ્યાન, કડકું. ૧૯-૪-૬)

સમુદ્ર માહે અંચ ભરી છે, નાણું નહીં પ્રબંધ કે છંદછ,
વાંકે ચૂકે ગોધૂમનો રોટલો, કુધિતપણું તેા જાયછ;
કથામૃતને પાવું પ્રીતિ, અમૃત પીતાં કુણુ ધરાયછ ?
નાગરકાળે શ્રમ દુ વેળા કવિને કરમે લાગ્યાછ
ધ્રુવાખ્યાન અને નળાખ્યાન બે પુનરપિ કરી અનુરાગ્યાછ
ગાંધીને કહેવું મરી માટે, મૂર્ખ જાણે નહિ મરીની ઓટછ
ગુરુકૃપાએ કવિતાસાગરમાં, આવે અંચ રૂપી ભરતી ઓટછ.

(ભાલણ-નળાખ્યાન. કડકું ૨૭-૫-૮)

ભોજરાયનિ ભવનિ મહાકવિ પ્રસિદ્ધ પંડિત બાણ,
કાદંબરી કથા કરી ઉત્તમ, પ્રીછિ જે અતિ જાણ.
સાહિત્ય સક્ષ તણી ચાતુરી તેહ માંડાં રથા વિવેક.
અતિ પંડિત જે હુઈ તે પ્રીછિ, તેહનું નહી ઉપાય;
સુગ્ધ રસિક સાંભળવા ઇતિ, પછિ પ્રીછિ નવિ જાણ.
તેહનિ પ્રીછવા કારણિ કીણુ ભાલણુ ભાષાબંધ;

(રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવની આર્યત-ભાલણકૃત કાદંબરી પૂર્વભાગ,
કડકું ૧ હું પંક્તિ ૭-૧૪.)

સર્વ ઉપમા કહી નવિ જાય, કિહિતાં અંચ ઘણુ અતિ થાય.
તે માટે સંક્ષેપિ કરી સુગ્ધબોધની કાદંબરી.
કથામાત્ર લેઈ રસસાર કહિ ભાલણુ શુદ્ધિમાનનિ પ્રકાર.

ભાષાઈ કીધું આખ્યાન રસિક સુગંધ રીઝવવા માન.
વિપ્રલંબ શૃંગાર સંયોગ ઓતિ વણી ઉપાઈ ભોગ.

(ઈદંબરી પૂર્વભાગ. કડઠું ૨૫. પૃ. ૧૬૦.)

કવિતબંધ અહીં જોવા નહી, કૃષ્ણકથા સાંભળવી સહી;
જેને નામે પાતક બળે, તે કો પ્રેમે નવ સાંભળે ? ૧૪

બ્રહ્માદિક ન લહે ગુણપાર અદર્શિય ધ્યાયે ત્રિપુરાર;
આકૃત પ્રીતિવવાને કરી, ગુર્જર ભાષાએ વિસ્તરી. ૧૫

અળ જોવાને જાયે દોષ, કવિ કહાવ્યા માટે મન રોષ
મર્મ મન કેરો જો લહે, સાધુ હોયે તે તો ગુણ ગહે. ૧૬

દુષણ દેવા જે મન કરો, તે મોઢે આવી ઉચ્ચરો,
કહે ભાલણ દેખાડીય યુક્તિ, ઉત્તર દેવા છે મુજ શક્તિ. ૭૧ ૧૭

(ભાલણ-દશમસ્કંધ.)

વીરકથા એ જે નર સુજી ॥ કવણ સુપ હોયે તેહ તણિ ॥
ભાવ ભવારય રસ વારતા ॥ જાણી મરમ ઉદ્ર દેવતા ॥ ૯૫૧ ॥
જેહવી મીઠી આકૃતિ હોએ ॥ તે સમોવડી ન દિશિ કોએ.

ગાહા દુહા ભાષાઈ ગીત ॥ કૃષ્ણકથા જેમ વાહાણું શીત ॥ ૯૫૨ ॥

કવિતા વ્યગતા ઓતા નાંમ ॥ જાંહાં જેહનિ તાહાં પ્રમાણ ॥
જો જાંહા વસિ સરસ્વતી ॥ તો અક્ષર આણિ જુગતિ ॥ ૯૫૩ ॥

(નરપતિકૃત પંચદંડ-સંવત્ ૧૫૪૪, સંવત્ ૧૬૬૫ ની પ્રતિ.)

(સં. ૧૫૭૪ માં રચાયેલો ગ્રંથ)

માઈ બાપ બે આગણિ કરી, સંભળાવ્યા આપ કુલદરિ.
માહારી બુદ્ધિમાંનિ મઠ કહ્યું, મંડલ મન હરિ ચરણે રહ્યું. ૭૦

બિ અક્ષર બાવન માંહિ સાર, દસરય રાજ પ્રથમ કુમાર,
વાંકુ ઉતરવા ભવપાર, બેડી વિણ કુલ અલઈ ભાર. ૭૧

મંડલ કરઈ વીનવી તલ, કાંઈ દોસ મ દેસો અજા,
સાચું દૂહ ક્ષમયે સવે કિમ રીઝુ મન એક વિનવે. ૭૨

૭૧ રા. બા. હરગોવિંદદાસની પ્રતિમાં ૩૬૬ મું છે પરંતુ મારી પાસેની
ની-પ્રતિમાં ૫૬ ૩૧૫ મું છે, અને તેનો પાઠ ૬૫૨ ઉતારેલો છે.

એ રામાયણ મુનિમુખતણૂંરે, માહારે એતહઈ ધણૂં,
મનુષ્યવાણી તુહ હોઇ, નામઇ રામ હૃઇ વે હોઈ. ૭૪

ગુહિં રાગ રતન વીઠીયૂં, માંહિ રાગ તિમ નામ આવીયૂં,
વીંટયા ગુહ રતન ઘઈ ખાલ, એણઈ મિશઈ નામ ગોપાલ. ૭૫

મંડણુ નેયૂં વિમાસણુ ઘણી, અનિ ન ખીજ પરિ ઉતરવા તણી,
ભવસાગર એ અનંત અગાધિ, તરવા કહઈ નહીં એ સાધિ. ૭૬

(માંડણકૃત રામાયણ ખંડ ૭૦ મો, અંત ભાગ.)

(સંવત ૧૬૪૮ માં રચાયેલો ગ્રંથ)

ગુણ ગ્રામ માંહિ અર્થ અનંત. નણિ શિવ જે નિરંતર સૂંત. ૨૦૦૦

સંતપ્રસાદિ નીપનો એ ગ્રંથ મુક્તિમારગનો મહતા પંથ,
છાયા ફલ, અલવન્ન વિશેષ, સર્વ સુદ્ધભા નિહાં ન રાગદ્વેષ. ૨૦૦૧

પરમાવધિ પદ પ્રત્યક્ષ યાઈ, ભણતાં સુણતાં હરિમહિમાઈ,
વૈષ્ણવદાસ પ્રણમિ કરનેડિ કવિનન કોઈ મ ધરસો પોડિ. ૨૦૦૩

હરિ હરિ ચિંતન કરતાં સાર, પ્રગટયો પીયૂષ તણો હૃદ્ગાર,
સારોહારી ભક્તિ ભગવાન, લાધૂં તત્ત્વ નિજ હરિગુણગાન. ૨૦૦૫

(ઉર્જવકૃત વિષ્ણુસહસ્રનામ.)

ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જિતે શૂર,

સંસ્કૃત યોદ્ધાથી શૂં થયું ? શૂં આકૃતથી નાશી ગયું ?

ખાવનનો સઘળો વિસ્તાર, અખા ત્રેપનમો નણ્યે પાર ૨૪૬

સંસ્કૃત આ ત જે વડે ભણે, જેમ કાષ્ટ વિષે રહ્યો ભાથાકણે,

તે છોડયા બાણો નાવે અર્થ, તેમ આકૃત વિના સંસ્કૃત તે વ્યર્થ,

ખાંધાં દામ, વ્યાપારી ઘણે, અખા વ્યાજ નોહે છૂટયા પળે. ૨૪૭

હરખે કરખે અનુભવ કશા, આકાશ હદરમાં વરતે દરા દિશા

ન્યારે જેનું રાજ ન જાણ્યું, ત્યારે માનવી તેની આજ્ઞા

જ્ઞાનગગનમાં નોહે દેશકાળ, એ તો અખા અણુનણ્યા જોલે આળ. ૨૪૮

(અખાભક્ત-ભાષાઅંગ. જી. કા. ભા. ૧.)

વિક્રમ કયા ચદિ સાંસલિં, પાતગ દરિદ્ર પરેડુ પલિ;

રસ શૂંગાર, કંઠજી, ત્રીર, હાસિય, રૌ ભયાનક હીર. ૧૦૫૧

પ્રાકૃત કથા ભાષા પ્રસ્તાવ; ભલું સુલુતાં બહીથી ભાવ
અતિ આતુરતા; હૃદય આનન્દ, કાવ્ય રાજધર કહિ પ્રખ્યાત. ૧૦૫૨
(પંચદંડ રાજધરકૃત રસ. ૧૭૭૬-લિપિ સંવત્ ૧૭૮૧)

અઘાદશ ક્રીધાં છે પુરાણ, સમજે તે પામે નિરવાણ— ૧૫
કર્મ હપાસન વિવિધ પ્રકાર, ઇતિહાસના કરી વિસ્તાર;
સમજવવાના ક્રીધા પ્રકાર, તેયે કોં નવ લહે નિરધાર. ૨૬
તેથી મંદ મતિને માટે, સમજે તો કો આવે વાટે,
કરીએ પ્રાકૃતમાં પ્રખ્યાત જેમ સમજી શકે મતિમંદ. ૩૭
અંચ મહદ્ છે પદ્મપુરાણ, તેમાં શિવગીતા નિરવાણ,
શિવે કહ્યું રાધવને જેહ, કહીએ વિશદ અર્થ કરી તેહ. ૨૮
છે તો અર્થ ધણો ગંભીર, સમજી શકે કો વીરલા ધીર. ૨૯

*

*

*

*

ગુર્જર ભાષાએ કહે તેમ, અનુભવાનંદ લહે છે જેમ,
નામ પ્રથમે જે નાય ભવાન, તેમ અનુભવાનંદ નિદાન. ૮૬

(સંવત્ ૧૭૬૮ અનુભવાનંદ શિવગીતા. પ્રા. ક. ત્રિ. વર્ષ ૯ અંક ૧.)

કવિ પૂર્વે તો કોટિધા, પડ્યું જમતાં જે જૂઠું;
શામળ લટે સંધરી કર્યું, માન દેઈ રાખ્યું મૂઠું. ૨૦૧
વિચાર કર્યો નિજ મન વિષે, સંસ્કૃતનો છે સાર;
કરવો અર્થ પ્રાકૃત પડે, પ્રાકૃત પાખી ન પાર. ૨૦૨
સંસ્કૃત સુઝી શાળ છે, ખાંડયા વિણ ન ખવાય;
પ્રાકૃત તાંદુલ પાધરા, ઝટ ચવાય ગવાય. ૨૦૩
સંસ્કૃત મોહાર મોના તણી, પાંડિત વિણ ન ચરખાય;
પ્રાકૃત પૈસા તેહના, વારવાર વપરાય. ૨૦૪
સારું સંસ્કૃત સર્વથી, જવરલા સમજે કોય;
એવો અંચ કઠિણ છે, અધિક રૂચિ હૈં હોય. ૨૦૫
જેનું મન જ્યાં માનશે, તે તો સાંભળે ત્યાંય;
જેમાં વારતા એક છે, સંસ્કૃત પ્રાકૃત માંય. ૨૦૬

મમતા કરે તે મૂરખા, અહંકાર કરે અભાષ્ય;	
મહિમા બાવન માતૃકા, પ્રાદુર્ પુણ્ય પુરાણ.	૨૦૭
સંસ્કૃતમાં વાંચે સહ, બ્રુગતે રૂડી જાગ;	
પ્રાકૃત વિના જો પ્રીછવે, તો નિત પ્રણમું પાગ.	૨૦૮
નામાં લેખાં નાણાવટાં, લણતર ગણતર લાર;	
પ્રાકૃત વિના પ્રીછે નહિ, પામે ક્યાંથી પાર ?	૨૦૯
પોતપોતાની બોલિયો, પોતપોતાનો અર્થ;	
પરદેશીને પ્રિય નહિ, સ્વદેસમાં નહિ બ્યર્થ.	૨૧૦
વિષ્ણુ, શિવ ને શક્તિનાં, નિર્મળ રૂડાં નામ,	
પ્રાકૃતમાં પ્રીછે સહ, જો જો હામો હામ.	૨૧૧
રામકૃષ્ણ ગોવિંદ ગુણ, શિવ મહાદેવ કે શક્ત;	
પુણ્ય નામ એ પ્રાકૃતે જણે બાધું જગત.	૨૧૨
કનૈયો, રીઝે કિરતને, રૂડા છત્રીસે રાગ;	
જમદંબને ગરબા ગમે, પ્રાકૃત લાખિણો લાગ.	૨૧૩
સ્વયં સૂક્ષ્મ લઘુ દીર્ઘમાં, ભગણ તગણના ભેદ;	
લેશ માત્ર લેતો નથી, વાણી બ્યાકરણ વેદ.	૨૧૪
તેત્રિશ કોટી દેવતા, સહસ્ત્ર અધ્યાસી જાગ;	
સંસ્કૃત નામ શોધી જીવો, પ્રાકૃત સૌને મુખ.	૨૧૫
હોહ કરશે તે હારશે, મમતા કરે તે મૂઠ;	
ધ્વિરને મન ઝોક છે, પુણ્યવંત પ્રાકૃત પ્રાદ.	૨૧૬

આટલાં લાખાં અને અનેક અવતરણોથી શુભર કવિઓની બાષાભક્તિ અને લોકભાષામાં આખ્યાન ગાંધવાના તેમ જ આગ્રહી અનુરાગ સંબંધમાં વસ્તુ-સ્થિતિ શી હતી અને પ્રેમાર્નદમાં તે સર્વથા ઉતરી હતી, તે સ્પષ્ટ થશે. ૭૨

હવે પ્રેમાર્નદમાં એ બાષાભક્તિ કેમ અને કેવી જામી હતી, એ પ્રશ્ન વિચારવાનો છે:—

---

૭૨ કવિ દયારામે હિંદી સતસૈયામાં (૭૦૬-૮) વિસ્તારથી લોકભાષાનો મહિમા ગાયો છે.

પરંતુ તેનો વિચાર કરતાં પ્રેમાનંદનો પુત્ર કાવ વક્ષલ ગુર્જરી ભા-
પાના અભિમાન વિષે પોતાના પિતાના ભાષાસેવાના સ્વધર્મવિષે શું કહે
તેના પુરાવા તપાસીએ:—

વક્ષલ વક્ષલ ગાય ભાષાભાવ ભાવતો.

(દુઃશાસન-પ્રા. કા. ૪. પાનું ૨૧)

ભારતીએ ભક્ત પહેલો (પ્રેમાનંદ) નાણીને લીધો જવારી,
આરતી અતિશે પૂરી, બની અનુભક્તને
ચંદ થઈ ગયો મંદ, ગ્રંથે રાખ્યો જવતો તે
ભારતીના ભક્ત આગે કોણે લેખે શક્તને.
પ્રેમાનંદ પિતા મારા, ભારતીના પૂરા ભક્ત
સરસ્વતીસુત થયા પછે નવ પૂજ્યાં કોઈ

x x x x

સ્વધર્મ એ (પ્રેમાનંદ) સાચો માન્યો, પરધર્મ પૂજ્યો નહી
ભારતીભક્ત થતાં, મારવી ન માખને.

(કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન પ્રા. કા-૨૭ પાનાં ૩-૪.)

(સ્વધર્મ વિદ્યાના પઠનપાઠન અને ભાષાસેવા, બ્રાહ્મણને યોગ્ય પર-
ધર્મ-ચંદ્રે યુદ્ધ કર્યું તો તે પર-ક્ષત્રિયને યોગ્ય લડાઈનો ધર્મ.)

પ્રેમને કે આનંદને; કે પરમાનંદને નહું,
નહું કવિભૂષણને, કે પ્રતાપવાનને

x x x x

રતનાગીર ગુર્જરને.....(દુઃશાસન-પ્રા. કા-૪ પાનું ૧૦.)

નન્મ ને ભૂમિની મધ્ય ભારતી શી ભાષા તેની
ને જીવે વખોડનાર દેહ ખેદ તેની છે.

.....
જાત જાત વણા ગ્રંથ વાક્ય શબ્દરચનાથી

સિદ્ધાંત સાચો કરાવું, અવદશા એની છે । ।

(યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યાન પ્રા. કા. રસ પાનું ૬.)

.....

નારી (ગુર્જરી) ભાષા છે જ એવી બહુ ને ને જરૂર

x x x x

‘ગુર્જર ગિરાની તુલ્ય ઉપમા ઉર્વીમાં નથી
સર્વગુણસંપન્ન છે, હમ્યાર રસાળ શો ?

x x x x

અનુભવે લાગ્યું ખરું ટળ્યો નાના બાળ શો

x x x x

રે લાભ્ય, તું બતાવ્ય તું ગુર્જરી શા અંથ મૂઠ
મતિમૂઠ વહી જ તું વૈરાગી અપૂર્ણમાં ૫૭

(યુધિ. પ્રા. કા. ૨૮ પાનાં ૬-૧૩)

પ્રેમાનંદની આમ સ્વાભાવિકો, પૂર્ણ આસક્તિવાળી ભાષાભક્તિના^{૭૪}
બીજ તે પોતે તેમ જ તેનો પુત્ર વલ્લભ કહે

પ્રેમાનંદની આસક્તિપૂર્ણ છે તેમ, (જુઓ યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યાન
ભાષાભક્તિ. કવિત ૧૦ થી ૧૭) શ્રી રામચરણ ગુરના

પ્રતાપથી અંકુરિત થયા એ ખરું, પરંતુ તે
નવપક્ષવિત અને સુપુષ્પિત, સુંદર તરકુંજમાં પરિણામ પામ્યાં તે તો પ્રાકૃત

૫૭ આ કવિતો યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યાનના (પ્રા. કા. અંથ ૨૮)
પાનાં ૬ થી ૧૬ માંથી વાંચતાં આ સુદાનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવશે. ગુર્જ-
રાતી ભાષાના રસાળ લક્ષણનાં કવિત માટે જુઓ આજ વિષયનાં પાના
૧૮ થી ૨૦.

૭૩ પ્રેમાનંદની અને તેના પુરોગામી તેમ જ અંતુચારી કવિઓની સ્વાભા-
વિકી જવલંત દેશભક્તિના સખળ પુરાવા રૂપ હૃદયગારો વિષય અતિ લાંબો થવાથી

ગુર્જર જનસમાજને મદાભારતાદિ આકર ગ્રંથોનાં પાવક ઉપદેશરત્નોનો પરિચય કરાવવાના તેના અભિલાષ અને વિશિષ્ટ આશયના પ્રતાપ વડે જ. પુરાણીઓના કદા અને ચિદ્રેધી ત્રિરોધે તેના આ અભિલાષ અને આશયને સતત ટકાવ્યા; એટલું જ નહીં પણ તેને સાલિમાન અનેક શાખાઓથી સુમંડિત કરાવ્યા; તેમ એના એ અભિલાષ અને આશયને લોક્ષિએ અનુદત સત્કારોથી પરિપોષ્યા અને તેના શિષ્યમંડળે બહુજ પાંગરાવ્યા કથા માટે શ્રીમદ્ભાગવત, મદાભારત, રામાયણ, અને પુરાણાદિના ધર્મ અને નીતિની છાપ પાડનારા રસાલ પ્રમંથોની તેની પસંદગીથી, તેમ જ તેના રસમય, અને ક્ષામય જીવન્ત વિસ્તરોથી પુરાણીઓને પુરાણ ભાષ્યવાનો પોતાનો ધંધો જતો રહેવાનો ભય થયો હતો અને તેમણે પ્રેમાનંદ, રત્નેશ્વર, વીરજી, આદિનાં આખ્યાનોને પ્રાકૃત કોટિનાં જણાવી ઉતારી પાડવા માંડ્યાં હતાં, એ ચોક્કસ જ છે. ૨. ભીમના જ્ઞાનોપદેશને, ભાષણના આખ્યાનકથનને, અખા ભક્તના પ્રાકૃત વેદાન્તબોધને તેમ જ પ્રેમાનંદ-શિષ્ય રત્નેશ્વરના સંસ્કૃત અનુવાદોને^{૭૪} અને શામળના પુરાણમંદિમાને પણ તેમણે દીકાખાણથી વિધવા મથન કીધેલું છે,^{૭૫} અને ઠેક દયારામ-ભાઈનાં ભક્તિગાનને પણ વગોવવામાં આકો નથી રાખ્યું, તો પછી રસિક,

આપવાનું માંડી વાળતું પડે છે. પરંતુ તે સંબંધી વસ્તુસ્થિતિ પણ સાપાસક્તિની વસ્તુસ્થિતિ જેટલી જ ઉદ્વેગ અને સાધાર છે.

માત્ર પ્રેમાનંદના પુત્ર વૃક્ષાનું એકલું મિત્રધર્માખ્યાન (પ્રા. કા. ગ્રંથ-માંના) જોતાં અને તેમાંના હૃદયારોના કવિત ૪ થી ૮ જોવાથી આની ખાત્રી થશે. જનની જન્મભૂમિશ્ચ સ્વર્ગોદયિ ગરીયસી એ ભાવનાના પૂર્વક આર્યાવર્તમાં દેશભક્તિ જ્વલન્ત ન હોય એ શું સંભવિત છે ?

૭૪ વિંઠાયો વપુ આજે દત્તો, દર્શાવતી દર્શ માંય;

વિખેરી વૈરી રત્ન દર ગ્રહું લાહી મેલ જ ભાંલ.

પદ ૨૦. પ્રા. કા. ૧૫. પાનું ૧૪.

૭૫ ઉપર આપેલાં અવતરણોથી (જુઓ પાનું. આ કથન સાધાર જણાશે.

લોકભોગ્ય આખ્યાનોના થોકથોક રચી, તેમની આજીવિકા છીનવનાર પ્રેમા-
નંદને તેઓ જતો કરે ખરા ? ચતુર પ્રેમાનંદ, પુરાણીઓના આ સ્વાર્થી
વિરોધનું કારણ આગાદ સમજ્યો; અને તેના હૃદયમાં કાવ્યપ્રવૃત્તિના
વિશિષ્ટ આશયનો ઉદય થતાં, પુરાણીઓ સાથેના સંઘર્ષો તેની ભાષાભા-
ક્તિને વિશેષ સતેજ અને સંવૃદ્ધ કરી. કુદરતી રીતે ધાર્મિક ભાવનાવાળા
પણ સંસ્કૃત ભાષાથી અજાણુ આર્ય પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને યવિત્ર ધર્મગ્રંથો,
પુરાણ, મહાભારતાદિનાં રહસ્યો જાણવાની અને પોતાનાં જીવનને તેના
નીતિરસથી રસવાની ઉત્કટ અભિલાષા થાય જ. જો કે કાલખળે પુરાણી-
ઓના હાથમાં આ ધંધાનો ઈન્જરો મૂક્યો હતો ખરો; પરંતુ તેઓએ
પણ ઉદરભરી અને અર્ધશિક્ષિત હોઈને કથાકથનના ઉચત કાર્યને વિશદ
કરવાને બદલે ઉલટું મલીન અને લોભી ધંધાસ્પ કરી દીધું. તેઓ કથા
કરતાં ફાવે તેમ ‘અગડ’ ‘અગડ’ હાંક્યા જતા હતા, અને પામર ભોળાં
શ્રદ્ધાળુ જનો આવા કથાશ્રવણથી પણ ‘ન મામાથી કહેણુ મામા સાત’
એ વૃત્તિથી જ પોતાને ધન્ય ધન્ય માનતા. છતાં તેઓ ધમરહસ્ય સમજી
શકતા તો ન હતા જ તેમ તેમની આંતર વૃત્તિ તો સંતોષાતી ન હતી.
પ્રેમાનંદે આ સ્થિતિ આજ્ઞાક્ય દૃષ્ટિથી જોઈ, એટલે તેણે પ્રાકૃત-લોકભા-
ષામાં જ પુરાણાદિનાં રહસ્ય ઉતારવાનું કર્તવ્ય પૂર જોડેથી ઉઠાવ્યું.
અથવા ખરૂં કહીએ તો, તેણે પુરોગામી કવિઓના પ્રયાસોમાં જનસ્વભાવ,
સાપ્રિત લોકવ્યવહાર, લાગણીનું સંવેદન આદિ રસોત્તેજક તત્ત્વોના નિરૂપ-
ણનો જે આત્મા ન હોતો તે આત્મા ઉતારવા સચેત પ્રયાસો આદર્યા.
પોતાના આ અભિનિવેશ—*ruling passion*—નો હેતુ ‘સરસ્વતીના
લાડીલા’ થવાનો હતો અને તે પોતે જ આમ જણાવે છે:—

શારદા માતને કહે પ્રણામ, કરો કૃપા મુને મહાધામ;

મામના મંડિડેય કરવા પૂર્ણ, આઈ કરો વિધન મમ ચૂર્ણ.

અંગિકા દંભિકોને સંહાર, ભક્તિ વિપ્રની ધ્યાને ધાર.

નથી અર્થકાળે ઉદ્યોગ, કરવો પ્રાપ્ત સંસ્કૃતનો સંજોગ.

મોટું કામ કીધું મેં માથે, જણી મૂઠ મતિ સાહો હાથે.

પૂર્ણ પ્રતિજ્ઞા માત કરાવે, આઈ ! તારો તો આ દ્વિજ કઢાવે.
 દોઢ લાડીલો કહેતા આવે, સરસ્વતી ઉપાસક કઢાવે. :
 એવું વેણ કરાવેો સત્ય, માગું અદ્યમતિ મહામત્ય. ૭૬

છતાં તેને પોતાની કાવ્યશક્તિમાં અને વિશિષ્ટ આશયની ઉચ્ચતામાં
 એટલો તો ઉડો વિશ્વાસ હતો કે, દશમસ્કંધમાં તેણે પુનરૂક્તિ દોષ વોહો-
 રીને પણ કેટલેક સ્થળે આ યોગ્ય જ કહ્યું છે:—

સકળ શાસ્ત્ર નિગમનું તત્ત્વ, સર્વશિશૈમણિ ભાગવત;
 તે મધ્યે સાર છે દશમસ્કંધ, જોડું હું પ્રાકૃત પદ્યમન્થ,
 કથા પ્રસંગ એકું નવ પડે, આદ્યો જાઉં સુધે શેરડે;
 આ પાસા વ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત, આ પાસા મારું પ્રાકૃત.

.....
 નથી વાદ કીધો પ્રકાશ, આણવા શ્રોતાને વિશ્વાસ;
 મૂળ અર્થ છે પ્રાકૃત નામ, શ્રોતાને વલ્લભ ગુણભામ.
 મૂકો હરિનન ધરનાં કામ, જેમતેમ સમરો સીતારામ.

તેમ માર્કંડેય પુરાણમાં પણ, મૂળ ગિર્વાણ લાપાને અનુસરતી પોતાની
 કૃતિની ખુબી વિષે સૂચન અનેક સ્થળે કર્યું છે. પોતાનો આશય સ્પષ્ટ કરતાં
 તે કહે છે કે:—

“ આ પાસા વ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત, આ પાસા મારું પ્રાકૃત;
 કવિઓ કહેશે આ શો ગર્વ ? નથી ગર્વ સાંભળજો સર્વ.

થયા પુરાણી મોંઘા દાદ, તેથી થયો ઘણો ઉચ્ચાદ;
 હવે કોણું દેખાડે વસમી વાદ, થયા મન્થ સ્વર્ગનર્કના ઘાદ.

ત્યારે ક્યું પ્રાકૃત વિમાન, આણવા ન જોઈએ મહાન;

અર્થ શ્રોતા-જાતક-દેની, એવું શાસ્ત્રમાં કહ્યું મહામુન્ય.

વળાંતે જ સમર્પણ કીધો છે, મેંય ચયામતિ કયાભાગ જોડ્યો. ૭૭

તેના આશયને ઉતારી પાડવા પુરાણીઓએ પ્રાકૃતમાં કરાયેલી કથા પુણ્યકારી નથી, એવો મત ઉઠાવતાં પ્રેમાનન્દ તેનો ઉત્તર આપે છે કે:-

આણસમજ્યું સંસ્કૃત વાંચે રે, વળગે પ્રાયશ્ચિત્ત પાંચે રે,
ન ઘટે પ્રાકૃતે કાંઈ રે, માલ જો હોય વાંચ્યા મહીં રે.
શુણી શ્રોતાજન હરખાય રે, નવ આજે ધુળ નંખાય રે.

—સમજે સજ્જન મર્મ આવા રે, કરે પુરાણી તો દાવા રે,
પ્રાકૃત સુણ્યે ન મળે આવા રે, જમના જાણું ન પડે નહાવા રે. ૭૮

આમ પુરાણીઓના દાવા વાદસુરંગોથી તોડી ફેડી, પ્રાકૃત કથાગાનમાં પડતા સ્વાભાવિક શ્રમને જણાવી તેની અગત્ય પ્રતિપાદન કરતાં તે કહે છે:-

એ અંચમાં એક રચણે લખિયું, અપભ્રંશ શબ્દ પાપ જાયે રે
જેટલું પાપ અપભ્રંશ શબ્દ જોલ્યાયી, બમણું પુણ્ય શુદ્ધ શબ્દે યાયે રે. ૨૩

X X X X

દૂપ જોઈ તો માનુષનું મૃત્તિકાવાણું ગાત્ર યાયે રે. ૨૪
તે જોઈતાં તેમાં જળ નીકળે તેથી શરીર મળ ધોવાયે રે,
સ્વચ્છ યાયે, મળ ધોવાયે, તેમ અપભ્રંશવાળાનું પાપ જાયે રે ૨૫
નિત્યની ભાષા શું ભ્રષ્ટ થયેલી, નથી જોલતા આપ રે ! ૨૭

વૃક્ષ હોય તેને વૃક્ષ કહેયો, કહો કાંઈ ફલ યાય રે.

સ્વભાષા અપૂર્ણ રાખી, ધાયા તેને કાણ ધાય રે. ૨૮

જેટલો શ્રમ પ્રાકૃત માંહે તેટલો મુને મન:સ્પર્શ; લાડીએ ને.
શબ્દોનો સાગર જેમા ભરિયો દરિયાનો વિધન મમ મૂળ.
અદ્ય શબ્દના સરોવરમાં જીલકું, પ્રાની ધ્યાને ધાર. ૨૯ સુખી રે.

શબ્દન્યૂતતાએ શબ્દપ્રયોગમાં, ચોડામાં ન આવે ખૂબી રે;

પણ યુક્તિએ પદ રચેલાં જુઓ, શ્રોતાવક્તા, જઈએ હખી રે. ૩૨

આથી પણ વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે પોતાનો આશય સમજવો. તે કહે છે કે:—

જેવી ભાષા આકૃત મારી, તેવી યોગની યુક્તિ સમારી;

ગીર્વાણ-ભાષા મહા ભારી, અતિ સરસ અને વિળી સારી. ૩

નવધા ભક્તિ મહા મોટી, પણ નાસ્તિકને મન ખોટી;

તેવા સંસ્કૃત-નાસ્તિક સર્વ, કેવા તેને ભાષાગર્વ ! ૪

મહામીયાને વહેતી મૂઝી, ધારી સારી, સુખ ન દેતી;

કરી ભાષામાર્ગ અનેક, બહુ વૈષ્ણવી કેરો વિવેક.

તેહ વિવેક લાવવા માટે, ગિરવાણ ગિરાને ધાટે;

મૂઠ મારા જેવા કતાર, યથા તેણે આવું વિચાર્યું. ૬

સારી ગિરાનો સ્વાદ લેવા, અળાણુને કેવી તે કહેવા;

કિંચિત માર્ગના દર્શક થાવું. યોગ વેદાંત યુક્તિએ મારવું. ૭

હોય આમશમાં સુર્ય જઈ, કંઈ વિધિયે લખાય તેહ ?

તોય બાળકને ભરી પાણી, પિતામાતા આપે આણી. ૮

તેટલું જ લવાય ગિરાથી, કંઈક લવાય વીરાથી;

તે જોઈ શે' થવું નિરાશ ? વધારવી વડપણ આશ. ૯

(માર્કેડેય-કડવું ૩૯ મું.)

આવા વિશિષ્ટ આશયથી પ્રેરાયલા પ્રેમાનંદનું પણ જણાવે કે

શું ન ભણે અલ્યા ! તે' આ પ્રેમભળ્યે ભપિયો !

પ્રેમ હું જે નેમધર જોમને વિદારી નાંખું

ગુર્જર ગિરાને કાળે, કર મે' આ આપીયો. ૮૦

(નેમધર-ભાષાવૃદ્ધિની પ્રતિજ્ઞા કરનારો હું તેણે આ હાથ માત્ર-
ભાષાને જ સમર્પણ કીધો છે.)

૭૯ (શામળસાનો મોટો વિવાહ. કડવું ૪૫-કડી ૨૭-૩૧.)

૮૦ યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યાન કવિત ૧ હું.

“ ગુર્જર ગિરાના રત્ન ” પ્રેમાનંદે આમ સ્વાભાવિક વિકાસ અર્થે કર સમર્પણ કરીને નહીં અટકતાં, તે સર્વાંગ સુંદર થાય તે પર્યંત પાણી નહીં પહેરવાની ભીષ્મ બાધા લીધી, ૮૧ શિષ્યોને તે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કર્યાં, ભાષાવૃદ્ધિ અર્થે પોતે કટિ કરી, એક એકને ટક્કર મારે એવાં અનેક લોકરંજક વ્યાખ્યાનો તથા કાવ્યો બાંધ્યાં, અને સંખ્યાબંધ નાટકો રચ્યાં. આવી ઉન્નત કૃતિઓ રૂપી વિમાનો તેણે સ્વર્ગનર્કના દાખવવા પોતાના ગુર્જર બધિવોને પૂરાં પાડ્યાં. આ સહુ ગુર્જરી ગિરા પ્રતિભા તેનો અનુ-રોગ અતિ દૃઢપણે ભગ્યાનાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો છે. અને તેથી જ તેનું હૃદય યથાર્થ રીતે નીચેના ઉદ્ગાર ગુંજે, એ શું અશક્ય અને અ-સંગત છે ?

સાંગોપાંગ સુરંગ અંગ અતિશે, ધારો ગિરા ગુર્જરી,
પાદે પાદે રસાલ ભૂપણવતી, યાઓ સખી ઉપરી;
જે ગિર્વાણ ગિરા ગણાય ગણતાં, તે રથાન એ ક્યો વરી, ૮૨
યાયે શ્રેષ્ઠ સહુ સખીજન યકી એ આશ પૂરો હરિ.

તેનું આવું સ્વાભાવિક ગુંજન આટલી આશથી અટકતું નથી, પણ ગુર્જરી અન્ય ભાષાઓથી શ્રેષ્ઠ થાય, અખિલ આર્યાવર્ત ઉપર ફેલાય, એવી અલિલાયા પ્રકટાવે છે:—

ભાષા ગુર્જરી આર્યાવર્ત અખિલે, ફેલાય ફાલી ઘણી,
સર્વે દેશ વિદેશ ગુર્જર ગિરા, સોહાય સોહામણી;

વળી સંરખાવો:—પ્રેમાનંદે વ્રતધારી, રાજવલ્લોચન મનસા સારી,
પિતૃવચન પાળ્યું જેમ, પળાવો દ્વિજને પ્રભુ તેમ.

(માર્કેટિય કંઠે ૧૭૧, કડી ૧-૪)

યથો અલિલાય મુજને તે, અધૂરો ન લેઈએ રહ્યો,

(કંઠે ૧૮૩, કડી ૨-૬)

૮૧ જુઓ વલ્લભતા યક્ષપ્રશ્નોત્તરનાં કવિત્ત પર ૧-૨ પ્રા. કા. અં. ૨૧. ૮૨

સાંત્યકોમોરોષદશિકાખ્યાનોનું ભરતવાક્ય.

વાણી સંસ્કૃત મૃત્યુપ્રાય થઈ છે, આ યાય શિરોમણિ,
અપે તો પ્રભુ એ જ અર્પણ કરો, આ આશ્ર પ્રેમા તણી.

(પાંચાલી પસત્રાખ્યાનનું ભરતવાક્ય.)

આ પ્રકારનો, પુરાણાદિના આધારે રસીલા આખ્યાનો બધવાનો તેનો આશય કલ્યાણકારી હતો, છતાં ઉપર જણાવ્યું પુરાણીઓ સાથે તામ- તેમ પડિતો રૂપી રાજસિક સર્વોએ અને પુરાણી- સિક કલહ. ઓ રૂપી તામમિક તત્વોએ તેના આ ભાષાસત્રની પૂર્ણાહુતિમાં અનેક બાધાઓ નાંખી અને તેને તથા તેના શિષ્યોને નવ નેજા પહોંચાડી હતી. પરંતુ પ્રેમાનંદ અને તેના શિષ્યો તેમનાથી એમ સહેજે ગાંજ્યા જાય એવા ન હતા, એટલે તેઓ અતે કાવ્યા અને પુરાણીઓ ભોંકા પડ્યા. પુરાણીઓ સાથેના તેમના કલહને vested interests સ્થાપિત લાભો ધરાવનારા વર્ગ વિરુદ્ધ હક્કદાર સમર્થ વ્યક્તિઓના કલહનું નામ યોગ્ય રીતે આપી શકાય એમ છે. આવો ભાષાકલહ ગુર્જર સાહિત્યમંદિરમાં કાંઈ પ્રેમાનંદની સતત કાવ્યપ્રવૃત્તિએ જ પ્રથમ જગાવ્યો ન હતો, પરંતુ તેની પૂર્વના કવિઓની પ્રવૃત્તિ તેનું નિમિત્ત કારણ હતી અને વર્ષો પર્યંત પરંપરાથી તે ચાલતો આવેલો હતો. પ્રાચીન કવિઓના ભાષાભક્તિના ઉદ્દગારો (જે ઉપર ટાંચેલા છે) આની સખળ સાક્ષી પૂરે છે જ. તેથી કહેવામાં આવે છે તેમ “ પ્રેમાનંદે રચેલાં આખ્યાનોથી કથા કહેવા માંડી ત્યાંથી જ આ વિરોધનું મૂળ રોપાયું ” ૮૩ એ યથાર્થ નથી જ. અલબત્ત પ્રેમાનંદની રસમય બાનીએ પુરાણીઓનાં માન ઘટાડવા માંડ્યાં અને તેમની વૃત્તિ કપાઈ, એટલે તેઓએ છેક જીવ ઉપર આવી અનેક બાધાઓ નાંખી અને પ્રેમાનંદે તેમ જ તેના શિષ્યોએ એ “ નિંદક જનોનું, શિરે અતિશય વૃદ્ધિગત થયલું દેવું આપવા ” ૮૪ તેમની સખત ઝાટકણી કાઢી. માર્કેડેયપુરાણ-

૮૩ પ્રેમાનંદનો જૂનો નિબંધ-રા. સા. સાંક્ષર શ્રીયુત કેશવલાલભાઈને પોતું ૧૬. ૮૪ બુંદો માર્કેડેય પુરાણની ઇતિશ્રી. પ્રો. કા. રં. પોતું ૧૧૮૪.

તે આ ભવે નવ આપીએ તો પડે પરભવે આપવું બાણ;
 આડ માંહે આડ લગી, વાળી લે માગવું નિર્વાણ.
 ગુરુપાણે તે આપી દીધું, વળી થાય અન્ય માગણ કોઈ;
 ત્યારે ધર્મ ધોઈશું, સહુ જોઈશું, કેહ કોઈશું દિન સોઈ.

.....
 વનમાર્ગીને ખોળવી મધ્ય મૂક્યો પુરોડાશ પાવન,
 પછે ચક્ષુ મીંચી રહેલું એશી, ક્યમ પ્રાપ્તિ થાય પૂનન.
 રે મૂખજન કરતા શોચ એવો, નવ રહે હૃદય અસ્ત સદાય;
 કોઈ મહાવ્યાધિ આવી માર્ગીને હણ્યો, વા પુરોડાશને દેખી. સાય.

(કડવું ૨૧૬-૬૩-૭૫.)

આવા વિશિષ્ટ લોકાન્તિકારક આશય, અને પ્રશસ્ત તેમ જ સતેજ
 ભાષાભક્તિથી પ્રેરાઈ, પ્રેમાનંદે ૬૦ વર્ષનું સતત
 પ્રેમાનંદસૂર્યનું શિષ્ય- કાવ્યપ્રવૃત્તિમય જીવન નિર્ગમન કર્યું. હોવાનું ચોક્કસ
 રૂપી ગ્રહમંડળ. સમજાય છે. અલખત આ કાર્યમાં તેના ઓન્નરવી
 શિષ્યમંડળે પણ પોતાનો માનપ્રદ અને અમૂલ્ય
 હિસ્સો આપ્યો છે, એ વિસરવા જોવું નથી. વાર્તાકાર વીરજી, સરલ
 આખ્યાનકાર હરિદાસ, પ્રાસાદિક કવિ દ્વારકાદાસ, ફેફડ. વલ્લભ, રતન-
 કવિ રતનેશ્વર, અને ' સાદો ' સુંદર એ છ "શિષ્યો રૂપી ગ્રહમંડળે પ્રેમા-

૮૮ જુઓ " ગુર્જર સાક્ષર જયન્તિઓ " એ ગ્રંથમાં " પ્રેમાનંદ ",
 પાના ૧૮૮-૯. હકત નિખંધમાં સા. શ્રી કેશવલાલભાઈએ પ્રેમાનંદનાં શિષ્યશિ-
 ષ્યાઓ પૂર અને સા. શ્રી. ગોવર્ધનરામે (કલાસીકલ પોષ્ટ્રસ ઓફ ગુજરાતમાં).
 ૩૭ હોવાનું અને રા. બ. હરગોવિંદદાસે ૧૦૦ હોવાનું કહ્યું છે. (દ્રૌપદી હરજી.
 પ્રા. કા. ૧ પાનું ૨૦) આના ટેકામાં વલ્લભના કોઈ નામ વિનાના અપ્રકટ
 ગ્રંથોનો નીચેનો અશુદ્ધ ' ઈન્દ્રવિજય ' સર્વેશ લોકસમક્ષ ધરવામાં આવે છે:-

છે નવ દાસ અને ભાઈ ચાર જ, રતન ભલાં દ્વય શિષ્ય રહાવે,
 છે ભોવ રાજ અને બુંદ ખાર જ રતન મળ્યાં કય વિષ્ણુ વહાવે;

નન્દ સૂર્યની તેજસ્વિતા જાદાવી અને પુરાણીઓના તમોગુણપ્રધાન કલહ રૂપી આવરણને વિદારવામાં સહાયતા કરી, એટલું જ નહીં પણ ગુર્જરી ભાષાનો સંગોપાંગ વિકાસ થતાં પર્યંત પાછડી નહીં પહેરવાની “ પ્રત-ધારી ” ગુરુ પ્રેમાનન્દે ભાષાસેવાના “ સાચા માનેલા સ્વધર્મના પરિપાલન ” અર્થે લીધેલી જીભ જાધા મૂકાવી, ૮૯ મધુરકંઠી, ગાયક

છે વીર પંથ જ, જી ગણીએ તણ, નંદ ચતુરત્વ નામ સુહાવે
છે વીર વલ્લભ શે' ભણીએ ગણ; એક જ પ્રેમનું નામ સુહાવે.

(પ્રા. કા. ૯-વિવેચન પાનું ૨-૩)

આ ગણત્રીમાં બાર તો સ્ત્રી-શિષ્યાઓ હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આવી સંખ્યા ગમે તેટલી હો, પરંતુ તેના છ શિષ્યો સિવાયનાં બીજાં શિષ્યશિષ્યાઓનાં નામ અને ગ્રંથોનો કંઈ પણ નિર્દેશ વર્ષો થયાં સાંપડતો નથી, અને રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઈ તથા પ્રા. કા. ના કાલભરૂં થતાં વંચેલા, કાર્યવાહકો મન ઉપર લેશે નહીં, તો તે ભવિષ્યમાં સાંપડે, એ વાધના કુહાવું મધ મેળવવા જેવું સંભવિત લાગતું નથી જ.

“ આર્યજ્ઞાનવર્ધક ” વર્ષ ૧૮૮૮ ના એક અંકમાં પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભ ઉપરાંત વલ્લભ નામનો એક શિષ્ય હતો, અને વીરેશ્વર જીની કંઠીને સુરતનો એક કવિ તેનો શિષ્ય હતો અને તે મરાઠી કવિતા જેવી કવિતા કરતો હતો, એમ જણાવાયલું છે.

રા. બા. કેશવલાલભાઈ (ઉપર જણાવેલા નિબંધમાં પાનું ૧૮૮) કેટલોક ખુલાસો આ પ્રમાણે કરે છે:—

‘ દાસ જેવાં કે શેઠ માધવદાસ દેશાઈ; શંકરદાસ; હરિદાસ; દ્વિરમદાસ; સુંદરદાસ. રત્ન જેવો કે રત્નેશ્વર. શંકર જેવો કે બ્રહ્મવાહન આખ્યાનનો કર્તા ભાઈશંકર (સંદિગ્ધ). બાઈ જેવી કે વિવેક વણ્ણરામાં ઉમેરો કરનારી કવચિત્રી (સંદિગ્ધ). વીર જેવો કે વીરેશ્વર જીની...જી, જેવો કે વીરજી અને કદાચ વિભ્રંશી આખ્યાનનો કર્તા રત્નજી. નંદ જેવા કે સ્વર્ણની નીસરણી, મહાભારત, કાળવદ્ધજીતાના રચનાર પ્રેમાનંદ. (સંદિગ્ધ).

૮૯ પ્રેમાનંદની આવી બાધામાં અશ્રદ્ધા ધરાવનારાઓ પ્રેમાનંદનું નીચેનું

હોઈને વીરજીએ, પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાનોની લોકપ્રિયતા બહાવવામાં સહાયક હતો. એ જ વીરજીએ સંસ્કૃત-ફારસી-ઉર્દૂ-વાર્તાઓનો, હુરિદાસે મહાભારતાદિના પદ્યરસોનો, પ્રસાદકવિ દ્વારકાદાસે સુલલિતપદ્ય દ્વારા ભક્તિભાવનો અને રાધાવલ્લભી સંપ્રદાયના સાહિત્યનો, વલ્લભે નવે રસનાં એક એકને ટકર મારે એવાં નવથી વધુ આખ્યાનોથી હિંદીની ફાદલી છટાનો, રત્નેશ્વરે સંસ્કૃત મહાકાવ્યોની ગંભીર શૈલીનો અને કહેવાય છે તેમ “મરાઠી ધાટીની કવિતાનો” (?) અને સુંદર મેવાડાએ પૌરાણિક સાદી કથનીનો પરિચય ગુર્જર જનસમાજને રસભર કરાવ્યો. ૯૦

વચન વિચારશે, તો ખસ છે:—

.....ભાવે ભલું સીતાનો સ્વામી;
પ્રેમાનંદપ્રભુ વ્રતધારી; રાજવલોચન મનસા ધારી.
પિતૃવચન પાળ્યું નેમ; પળાવો દ્વિજને પ્રભુ તેમ;

.....
કયાં તેનાં કારણુ તે અનેક, ધર એવો વિપ્ર કાળે વિવેક.

(મ કુંડેય પુરાણ કલ્પ ૧૦૧ સું, કડી ૧-૪)

ઉપરાંત ૭૮, ૭૯, અને ૮૦ મી નોંધોનાં અને તેના મૂળમાં ઉપર ટાંકેલાં જો આ સાથે વિચારવાં.

આખ્યાં કાષ્ઠ તર્ત આણી, આનંદ થયો અપાર
વીરજીએ પાધ આપી; પ્રેમથી પ્રમાણીતી-પર ૧ (યક્ષ પ્રશ્નોત્તર)

આ ઉપરાંત વલ્લભનું પણ આ કવિત્ત વિચારવા જેવું છે:—

“ માગ માગ મારા સુત સુખ માગ્યું આપું તને
કવીશ્વરે એવી ઘડી એક વાર આણીતી;
દ્વિજે અગ્નિ કાષ્ઠ માગ્યાં મૃગ લઈ ગયો નેહ
પાધ પેરાવી કવિએ કવિતા વખાણીતી,
યક્ષ કહ્યું એ તો મેં જ પરીક્ષા જોવાને હયાં
પિતાએ કર્યું તું એમ સુતરીત જાણીતી;

આ સ્વભાષાવૃદ્ધિના સત્રમાં ઋત્વિજનાં સ્થાને વિરાજતા પ્રેમાનંદનો દિસો સર્વોપરિ હતો. રસભર અને કલાદર્શી પ્રેમાનંદ અને તેના પુરો-આખ્યાનો ત્વરાથી બાધવાની પરિપાટી તેને હસ્ત-ગામી કવિઓ. ગત હતી, એમ તેના આઠ દિવસમાં રચેલા ચાતુર્યયુક્ત મહાકાવ્ય દ્રૌપદીહરણ્યથી, માંદા માંદા પણ એક દિવસમાં રચેલા અને અઢી ઘડીમાં વંચાય એવા લક્ષ્મણહરણ્યથી, તેમ જ બે દિવસમાં રચેલા શામળશાહના મોટા વિવાહથી અને નિલ દશબાર કડવા રચી બાધેલી “નાગરનિંદા” થી નિધડક કહી શકાય છે. આવી તેની કાવ્યપ્રવૃત્તિ અતિ ત્વરાવાળી, સરળ, સરસ અને પ્રતિભાવાળી હતી. તેના આખ્યાનોમાં કેટલે અંશે તેના પુરોગામી કવિઓનાં આખ્યાનો તેને સહાયક થયા હશે, એ બે કે અચૂક ખાતરીથી કહી શકાતું નથી; પરંતુ ભાલણ, ભાલણ-મુત ઉદ્ધવ, નાદર, વિષ્ણુદાસ, વિશ્વનાથ જાની, વજ્રઓ, આદિ પ્રેમાનંદના પુરોગામી કવિઓનાં ઉપલબ્ધ અપ્રકટ તેમ જ અપ્રકટ આખ્યાનો બેતા અને પ્રેમાનંદે પણ રચેલાં એ જ આખ્યાનોની પ્રતિઓ અવલોકતાં એવું સળળ અનુમાન નીકળી શકે એમ છે કે, પ્રેમાનંદે પોતાના પુરોગામી કવિઓનાં આખ્યાનો બેયલાં તો ખરા જ. ૯૧ અને તેમાંના પ્રસંગોને, એ આખ્યાનોના મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથમાં નથી, એવા પણ ખુદ તે કવિઓએ લખાવ કરેલા નૂતન પ્રસંગોને, એક કે બીજી રીતે મૂળને ક્રમે કે ક્રમના ફેરફારે, વસ્તુબદ્ધ, જનરૂચિ, પાત્રવિવેક તેમ જ રસ-જમાવટની ચાતુરી ઉપર લક્ષ રાખી, વિશેષ વિસ્તારથી ખીલવેલા

૯૦ પ્રેમાનંદના આ છ શિષ્યોના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોની સાલવાર નોંધ માટે અનુલેખ પછીનું “પરિશિષ્ટ” ૧ હું જુઓ.

૯૧ ભાલણ, માધવ, દેવસુરી વળી કણ્વી તળને એક, એમણે દેવી માહાત્મ્ય પ્રાકૃત કર્યાં, ધરી અર્થનો ખરો વિવેક.

(દેવીચરિત્ર-કડવું-૧ હુંવં૨૩)

દર્શી ! અલગત્ત અચલિત દંતકથાઓ, પ્રૌઢી વચનો અને લોકાક્રિયાઓના બહોળો ઉપયોગ તેણે કરીધાથી ફેટલુંક સામ્ય પુરોગામીઓનાં આખ્યાનો અને તેનાં આખ્યાનો વચ્ચે સ્વાભાવિક રહે. એટલે તેટલે અંશે તેને પ્રસંગાદિની ચોરીના દોષથી મુક્ત ગણી શકાય; તેમ નિર્સર્ગશક્તિથી પણ ફેટલુંક સામ્ય આપોઆપ આવી જાય, એ પણ વિચારવા યોગ્ય છે. તેથી પ્રેમાનન્દને જવળ પોતાના પુરોગામીઓના ઉચ્છિદ્રનો ઉપયોગ કરવાના દોષને પાત્ર ગણતાં અચકાવવાની વિશેષ અગત્ય છે.

શામળના શિવપુરાણાદિનાં મૂળ પણ પ્રાચીન આખ્યાનો ને વાર્તાઓમાંથી તેમ અચલિત દંતકથાઓમાંથી સાંપડે છે. પ્રખ્યાત નાટકકાર શેક્ષ્પીઅર માટે પણ આમ કહેવાય છે. અલગત્ત આથી કાંઈ મહાકવિ પ્રેમાનન્દની પ્રશસ્ત કાવ્યશક્તિ અને લોકરચિત્રને પોષે એવા, તેમ કવચિત્ ઉત્કૃષ્ટ રસથી જમાવેલાં, ઉત્તમ આખ્યાનો રચવાની સરલતા અને પ્રતિભાની અપરતા તેમ જ કલાને ઉતારી પાડવાનો હેતુ નથી જ. ઉપર સૂર વેલી ખીલવણીમાં નિઃસંશય પ્રેમાનન્દનું જ્ઞાન, શુદ્ધિ, સ્વાતુલ્ય, કલાભિરામતા, રસસંવેદન, ચાતુર્ય, અને અવલોકનની તેજસ્વતા સવિશેષ આકર્ષક છે અને એ જ ગુણો તેને નિઃસંશય ગુર્જર કવિઓમાં અગ્ર પદે શોભાવે છે ૯૨

ફેટલાક જનો પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યોની ઓજસ્વિતા અને બહુલતામાં શામળ સાથે તેને અને તેના શિષ્યોને ચાલેલો શામળ-પ્રેમાનન્દ જ- અઘડો કારણભૂત હોવાનું કહે છે. આ વાદની ઉત્પત્તિ ધડો ? અસંભવ. સને ૧૮૬૩ થી થયેલી કહી શકાય. એની તવારીખ અવલોકવા જેવી છે. વાદના મુદ્દા આદિ, તેમ જ સંગતિ વિચારતાં પ્રેમાનન્દનો શામળ સંવત્ ૧૮૨૧ માં તો જન્મ્યો હો

---

૯૨ આ મુદ્દો બૃહત્કાવ્યદોહનના આઠમા ભાગમાં આ લેખકે સવિસ્તાર ચર્ચેલો છે, એટલે તેની પુનરુક્તિ આ સક્ષિપ્ત લેખમાં કરવી ઉચિત નથી. ઉપરાંત ૧૯૦૮ ના “ સમાલોચક ” નું “ મુદ્દામાચરિત ” નું વિવેચન પણ આ મુદ્દા ઉપર વશેષ પ્રકાશ પાડે એમ છે.

વાનું અને તે જ સમયે રસભર મુગ ખોહોતેરી સંપૂર્ણ ક્યાંતું પ્રમાણ
 મોલુદ છે. તેમ તેની કાચપ્રવૃત્તિ ૧૭૭૪થી કંઈક વહેલી સર થયાનું
 અને સંવત ૧૮૦૮ સુધીમાં પૂરપાટ પ્રવૃત્તિનું આંતર પ્રમાણથી ચોક્કસ
 જણાયું છે. વળી શામળના આખ્યાન અને વાર્તાઓની સ્પર્ધામાં રચા-
 ચલાં કહેવાતાં પ્રેમાનન્દ અને તેના શિષ્યોનાં આખ્યાન અને વાર્તાઓની
 રચનસંવત્ની અસંગતિ, તેમ જ તેનાં વસ્તુનાં સામ્યાદિ સ્પર્ધાના અંશોનો
 અભાવ પણ આ કુદને ખોટો દસાવે છે જ. દાખલા તરીકે વીરછનાન્દ
 મુરખાદરણનો રચનસંવત્ ૧૭૨૦ છે અને હામાવતીનો સં. ૧૭૨૫ છે,
 સારે તેની સ્પર્ધામાં રચાયેલી કહેવાતી શામળની પદ્માવતીનો રચનસંવત્
 ૧૭૭૪ છે. શામળની વિનેયટની વાર્તાની નાવિકા વિદ્યાવિદ્યાસીને ઝંખી
 પાડવા અષ્ટાવક આખ્યાનમાં વિદ્યાવિદ્યાસીનું ચિત્ર પ્રેમાનંદે ચિતર્યાનું કહે-
 વાય છે, પણ પ્રેમાનન્દનું અષ્ટાવકાખ્યાન સંવત્ ૧૭૬૬ (કદાચ ૧૭૨૬)
 માં રચાયું છે, જ્યારે ‘વિનેયટ’ ની વાર્તા તે પછી જ રચાઈ છે. વળી
 શામળની “ઉઘમઘમ” ની વાર્તાની સ્પર્ધામાં પ્રેમાનન્દે દ્રીપદીદરણ
 રચ્યાનું કહેવાય છે તેમ, માનીશું તો તે સંવત્ ૧૭૮૫ ની અગાઉ લખા-
 વેલી માનવી પડશે કે જે સમયે શામળ નાનો બાળક હોવાનો સંભવ છે.
 પ્રેમાનન્દનું માઈડેયપુરાણ ૧૭૪૫ માં આરંભાઈ સં. ૧૭૬૫માં પૂરું
 થયું, સારે શામળનું શિવપુરાણ (ખરી રીતે તો સ્કંદપુરાણમાં
 અંતર્ગત શિવપુરાણનું માહાત્મ્ય) સં. ૧૮૦૪માં રચાયું [પ્રેમાનન્દનું

---

૬૩ “હામાવતી” ની કથા કાંઈ વીરછની જ વહેલી જોરેલી કથા નથી.
 શિવદાસ કવિએ સં. ૧૬૦૦ માં તે રચી હતી; અને તેની અગાઉ જેન કવિ-
 બોએ પણ રચેલી છે. તે જ પ્રમાણે મુરખાદરણ, પણ વીરછની મૂળ યોગતા-
 શક્તિનું પરિણામ નથી. એટલે શામળ “સાથેના વાદ” થી જ એ કથાઓ નવીન
 નેમર્યાનું કોહું તિરાધાર છે. વીરછની અગાઉ પણ “સમચાઓ” જેન તથા
 જેનેતર કવિઓની વાર્તાઓમાં પુષ્કળ સાંપડે છે. એટલે એમાં પણ શામળ સાથેના
 માદનું પ્રેરણાળય નરેરી નથી.

મરણ ૧૭૬૨ માં થયું તે પહેલાં વલ્લભે જેની સ્પર્ધામાં કૃષ્ણવિષ્ટિ રચી તે અંગદવિષ્ટિ સં. ૧૮૦૮ માં રચાયેલી જણાય છે. “કાષ્ઠના ઘોડાની વાર્તાને ટકર મારવા “કુંતિપ્રસન્નાખ્યાન” વલ્લભે લખેલું કહેવાય છે, પરંતુ કુંતિપ્રસન્નાખ્યાન સંવત ૧૭૭૭ માં રચાયું છે, આરે “કાષ્ઠના ઘોડા” ની (યત્રીસ પુતળીમાંની સોળમી) વાર્તા ૧૭૮૫ પછી રચાયેલું શામળ પોતે જ બે ત્રણ રચેલે કહે છે.

આમ રચનસંવતોની કેવળ અસંગતિ ઉપરાંત પણ વસ્તુસામ્ય, માત્રવર્ણનાનું મળતાપણું, સમસ્પાદિની સ્પર્ધા વગેરે વિષે પણ ઘણું કહેવાયું છે, પરંતુ તે પણ સાંવ નિરાધાર છે, એમ આંતર પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે. ૯૪

આવાં તેમ જ બીજાં પ્રમાણોથી શામળનાં કાવ્યોની સ્પર્ધામાં પ્રેમાનન્દે કે ધીરજીએ (કદાચ વલ્લભે પણ ?) આખ્યાન-વાર્તાઓ બાંધ્યાનું કથન અશ્વકાને પાત્ર હરે છે. તેમ જ શામળ સાથે પોતાને થયેલા અવધાર્મા (રા. બ. હરગોવિંદદાસ જણાવે છે તેમ) વિજય મળ્યાથી પ્રેમાનન્દે સો મહોરો દક્ષિણામાં આપ્યાનું કથન પણ સખળ, આંતર પુરાવાના અભાવે માનતાં અચકાતું પડે છે. ૯૫ પરંતુ વલ્લભના કેટલાક માર્મિક

૯૪ “પ્રેમાનન્દ-શામળ અધડા” ના ઇતિહાસ સંબંધમાં જુઓ અ. તુલેખ અંક. ૨.

૯૫ જુઓ દ્રૌપદીહરણ પ્રા. કા. ૧. પ્રસ્તાવના પાનું ૧૮. રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઈ આને વલ્લભના વચનનો ટેકો હોવાનું કહે છે, પણ તેનું મૂળ તેમ જ એના અદ્દ ઉદ્દગારો પૂર્વાપર સંબંધ સાથે અવલોક્યા વિના તેને ખરું માનતાં અચકાતું પડે છે. વલ્લભની “પ્રેમાનન્દ કથા” રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઈ જેઈ હોય તો તેથી ના ન કહેવાય, પણ બીજી કોઈ રીતે તેની સાહિત્યરસિક જનસમાજને પ્રતીતિ કરાવતા નથી. વળી તેના બીજા પ્રેમાનન્દ-શામળના અવધારના અંતે રા. બ. હરગોવિંદદાસ “વલ્લભ અધડા” નામ આપે છે, જ્યારે સ્વ. હ. હ. ધ્રુવ, તેને “વલ્લભ-શામળસંવાદનો ચત્ર” કહે છે. તો ખરું કણ ? અને કોયો અંથ સપ્રમાણ ?

અને વ્યંગ્યભાષા ઉદ્દેશ્ય (કૃતિ પ્રસન્નાખ્યાન-કવિત ૨૦૨, મિત્રધર્મા-
ખ્યાન કવિત ૮, યુધિષ્ઠિર વૃષાદેવસંવાદાખ્યાન કવિત ૨૪-૨૫) જોતાં
તેમ શામળનો કવનકાળ સં. ૧૭૬૧-૧૮૨૧ નો વિચારતાં વલ્લભ-શામળ
વચ્ચે વાક્યકલહ અથવા સાક્ષરવિગ્રહ આદ્યાનો સંભવ સમગ્રય ખરો,
જો કે વલ્લભના વ્યંગ્ય વચ્ચેના સિવાય કોઈ પ્રમાણભૂત પુરાવો પડે
ધરી શકાય એમ નથી. કદાચિત્ આ કલહમાં કહેવાય છે તેમ પુત્ર વલ્લ-
ભના માન ખાતર પ્રેમાનન્દે ઉત્તરાવસ્થામાં મહારો ખર્ચા હોય તો તે
સંભવિત છે. બાકી તો પ્રેમાનન્દેનો હરિગુણ ગાવાનો કાવ્યહેતુ અને તેના
આખ્યાનોના ઐતિહાસિક સાધનો, તેમ જ તેની કથનરીતિ, શામળનો
હેતુ, વાર્તાસાધનો અને કથનરીતિથી કેવળ ભિન્ન હતાં; ઉપરાંત પ્રેમાનન્દેના
શ્રોતૃવર્ગ શામળના શ્રોતૃવર્ગથી જૂદી જ ક્ષાત્રિનો અને ભિન્ન રસવૃત્તિવાળો
હતો. ઉત્તરમાં શામળ માતર પ્રણામાં ખેડુતવર્ગ, રાણાઓ, કાકરડાઓ,
અને ભાટો આગળ અતિશયોક્તિ અને અદ્ભુતતાથી ભરેલી તેમ જ સાથે સાથે
ખડેલી વિવિધ માહિતીઓ અને વ્યવહારદર્શનોથી છલકાતી વાર્તાઓ
હાકિયો જતો, ત્યારે પ્રેમાનન્દ દક્ષિણ તરફ નંદરગાર અને સુરતમાં ઉચ્ચ
વર્ણના શ્રદ્ધાળુ પણ મર્મજ્ઞ શ્રોતૃજનો આગળ ધર્મ, નીતિ અને જીવનના
કર્મક ઉચ્ચ આદર્શો વર્ણવનારાં આખ્યાનો શ્રેષ્ઠકારતો હતા. આ મુદ્દો
પણ તે સાથે વિચારવા જેવો છે.

આમ પ્રેમાનન્દ-શામળની પ્રતિસ્પર્ધાનું કથન જેમ અશ્રદ્ધેય અને
આધાર વિનાનું જણાય છે તેમ પ્રેમાનન્દનાં ગણાયલાં
પ્રેમાનન્દનાં કેટલાંક આ- કેટલાંક કાવ્યો દ્રોપદીહરણ્યુ, માર્કંડેયપુરાણ, અષ્ટવક્ર-
ખ્યાનો વિષે શંકા. ખ્યાન, દશમલીલા, દ્રોપદીસ્વયંવર, સસલામારોય-
દર્શિકાખ્યાન, પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન, તપસ્યાખ્યાન
આદિનો કર્તા તે નહીં હોવા વિષે અશ્રદ્ધા કેટલાંક તરફથી દર્શાવાય છે.
પરંતુ પહેલા ચાર અંશે તેના નહીં હોવાનાં છીયાં સખળ દારણો આતર-
બાંધ અને પુરાવાઓ તેના આધારમાં છે, એ મુદ્દાસર પૂરવારયમલું નથી.

જ અને પૂરવાર કરવાનો શ્રમે પણ શૌધરસિક શુજ્ઞર સાક્ષરોએ લેવાની દરકાર પણ કરી નથી. એટલે તેમના ટોલવાને મહત્વ આપી તેની ચર્ચાના ઉડાણમાં ઉતરવું, એ આ લેખની મર્યાદા બહારનું ગણાયે. બાકીના શ્રેયોના પ્રેમાનન્દને અપાયલા કર્તૃત્વ સંબંધમાં માત્ર એટલું જ કહેવું યોગ્ય થશે કે વાકેષ્ટાથી કહેવાય છે તેમ, એ “શ્રદ્ધાશીલ મનુષ્યો” કેવળ આખો મીઝીને જ તેનો સ્વીકાર કરવા જેવી અંધશ્રદ્ધાથી પ્રેરાયા નથી; અલગત જેમ કાલિદાસને નામે અને શ્રીમાન શંકરાચાર્યને નામે લાવિક પુરુષોએ રચેલી કૃતિઓ ચઢી છે, તેમ કેદાય પ્રેમાનન્દને નામે તેના શિષ્યાદિએ કે શ્રોતાઓએ રચેલી કૃતિઓ ચઢવા સંભવ છે ખરે ! અને આવીને શુજ્ઞરાતી સાહિત્યમાં એવો પ્રકાર નરસિંહ, મીરાંબાઈ, વિષ્ણુદાસ આદિની કૃતિઓ સંબંધમાં બનેલો સુવિદિત છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલા પ્રેમાનન્દીય કૃતિઓ^{૯૬} પણ એ જ કક્ષામાં સમાય છે, એવો નિર્ણય દર્શાવવા પૂર્વે સાધાર પૂરાવાની અને દલીલસર વિવેચનની અપેક્ષા રહે છે. દાખલા તરીકે કહેવાય છે કે, દ્રૌપદીસ્વયંવર એ પ્રેમાનન્દની કૃતિ નથી. કારણ તેમાં “કુંડી, ઘેમાસુર, કંકાલી અને દ્રૌપદીસ્વયંવર. કૃષ્ણરાની સ્વપ્નામાં પણ કાને ન પડેલી કથાના ગોળા ગબડાવી દીધા છે.”^{૯૭} પરંતુ જે પ્રેમાનન્દી મહાભારત કહેવાય છે,^{૯૮} તેમાં આ આખ્યાન છે કે નહીં, તે તપાસવું

૯૬ ત્રણ નાટકો અને દ્રૌપદી સ્વયંવર સિવાયની. ૯૭ બ્લુઓ સા. “કેશવલાલભાઈનો પ્રેમાનન્દ” પાનું ૨૪.

૯૮ રા. બ. હરગોવિંદદાસ ૪૦,૦૦૦ ના માપનું મહાભારત પ્રેમાનન્દે રચેલું હોવાનું “બુદ્ધિપ્રકાશ.” સને ૧૮૭૯ માં જણાવેલું છે. પણ તે અપ્રાપ્ય હોવાથી નેધ રાકાય તેમ નથી. રા. ભાનુસુખરામે પોતાનું મહાભારત, તેમને ઘેર મારા સ્નેહી રા. નરવરસાઈ જેવા ગયા હતા, પણ તે બતાવ્યું નથી, તેમ મેં પણ રૂબરૂ બે વાર કહ્યું હતું, છતાં તેમણે તે ધ્યાનમાં લીધું નથી. એટલે આ બાબતમાં અંગત તપાસની કોઈ કોટાઈ નથી જ.

રા. સા. કેશવલાલભાઈ (સાક્ષર જયંતી-પ્રેમાનન્દ. પાનું ૨૦૬) ભાનુસુખરામે પાસેનું મહાભારત જોયાનું લખે છે. (તા. ૨૦-૧૨-૨૦) પણ તેને

પડશે, કારણ જેને દ્રૌપદી સ્વયંવર નામ આપાયું છે, અગર કહો કે રા. ઈન્દ્રારામ સૂ. દેસાઈએ આપ્યું છે, તે રા. સા. કેશવલાલ કહે છે તેમ વસ્તુતઃ આપું આદિપર્વ પણ નથી. એમાં માત્ર બે પ્રસંગો સંયુક્ત છે અને તે આદિપર્વના પેટામાં સમાઈ જાય છે. ૨૮ કડવામાં પાંડુ રાજના મરણ પછી પાંડવો હુસ્તીનાપુરમાં બંધ રહે છે ત્યારથી તે દ્રૌપદી સ્વયંવરના પ્રસંગ પર્યંતની કથા, મુખ્યત્વે ભીમપરાક્રમની જ કથા છે. બાકીનાં ૫૬ કડવાં દ્રૌપદી સ્વયંવરનાં અભ્યુત્પન્નપરાક્રમનાં છે. એટલે તેને કેવળ આદિપર્વ ન કહી શકાય. વળી રચનશૈલિની ભિન્નતા અને દેશીઓનો તકાવત પૂરું અવલોકન કર્યે જણાશે નહીં. વળી પ્રેમાનન્દની કાવ્યરચનાની રીતિ, જે મૂળ ગ્રંથને આધારે અમુક ગ્રંથ રચવાનો હોય, તે જ ગ્રંથને વળગી ન રહેતાં બીજા ગ્રંથોમાંના એ જ વસ્તુને લગતા પ્રસંગો તેમ જ અન્ય ગંરૂન અને ગુર્જર કવિઓએ જોડેલા પ્રસંગો અને પ્રચલિત દંતકથાઓને પણ પ્રુબીબંધ સાથે સાથે ઉતારવાની છે. દશમસ્કંધ, રૂકિમણીહરણ, માર્કંડેયપુરાણ આદિમાં તો તેણે આવી રીતિનો સ્પષ્ટપણે સ્વીકાર કરેલો છે. ૯૨ પ્રેમાનન્દના પ્રસંગ-

પ્રેમાનંદીય કૃતિ તેઓ લેખતા નથી, એટલે તેને મહત્વ આપવું હવે યાગ્ય રહેતું નથી. તેમ ઉપર જણાવ્યું તેમ વિવાદાસ્પદ ‘દ્રૌપદી સ્વયંવર’ એ બે પ્રસંગોનો સંયુક્ત ગ્રંથ છે, આદિપર્વ નથી જ. આદિપર્વના ઘણા ભાગ-પ્રસંગો તેમાં છે જ નહીં. માત્ર ‘ભીમપરાક્રમ’ અને ‘અભ્યુત્પન્નપરાક્રમ’ અગર ‘દ્રૌપદી સ્વયંવર’ એ બે ભાગ જ છે. એટલે તે સાથે સંગતિ-અસંગતિનો પ્રશ્ન રહેતો જ નથી. પ્રેમાનંદનું સીલ-સીલાખંધ મહાભારત સાંપડે ત્યારે આ બાબત અલગ ચર્ચવા જેવી છે. તેથી માત્ર રા. સા. કેશવલાલભાઈએ ઉપરજણાવેલા અવલોકનથી ટાંકેલા સુદાઓનો જ પ્રતિ-વાદરૂપ પ્રવાસો કરેલો છે. (અ. પુ. જાની તા. ૨૪-૭-૨૩)

૯૯ છે એ કથાસર્પણ તણું વૃત્તાંત, રખે શ્રોતાને પરતી જ્ઞાંત;

કાઈએક પુસ્તકે છે નહીં એહ, ભાઈ તે માટે ઉપજ સંદેહ.

કાઈએક પુસ્તકે છે એ કથા, તે માટે પદ્યખંધ કીધી કથા;

કાઈ ગ્રંથ વિષે કહ્યું છે એહ, રખે શ્રોતા મન આણે સંદેહ.

(દશમ અધ્યાય ૪૫ નર્મદની જુની આવૃત્તિ પાનું ૧૦૩)

ગોને ધણીએક કિંવદંતીઓ અને કથાપ્રસંગોનો આધાર તેના પુરોગામી કવિઓનાં આખ્યાનોમાંથી સાંપડે છે. આ બંને પ્રકાર પ્રસ્તુત દ્વિપદી સ્વયંવરમાં છે. મહાભારત સિવાયની કેટલીક આખ્યો આમાં કવિએ સમાવેલી છે, એ ઝીણવટથી તપાસનાર જોઈ શકશે. પૂર્વપક્ષવાદીઓએ “કુંડી-ધેમાસુર” વાળા પ્રસંગો તેના પુરોગામી કવિઓના મહાભારતમાં કે કોઈ આખ્યાનોમાં નથી તેમ કિંવદંતીઓમાં પણ નથી, એવી ખાતરી કરવાની શું અગત્ય નથી ?

ત્રેમાનંદના પુરોગામી કાયસ્થ કવિ માધવદાસે (અંકલેશ્વરમાં સંવત્ ૧૬૭૫ માં) મહાભારત રચેલું છે. તેનું આદિપર્વ જોતાં ૭૫ મા કડવામાં ધેમાસુર, અને ૭૬-૭૮ કડવામાં કૃષ્ણીરો, કુંકલી અને કુંડી સાથેના ભીમના યુદ્ધના પ્રસંગો વિસ્તારથી રસભર વર્ણવેલા જણાય છે. વળી સં. ૧૬૬૦ માં મનોહરે રચેલા મહાભારતમાં તેનાં સૂચનો છે, રિસ્તર નથી. આમ ત્રેમાનંદની પૂર્વે જ દંતકથા તેમ આખ્યાનોમાં રા. સા. કેશવલાલે ભાઈ કહે છે તેવા કથાના ગોળાઓ હયાત હતા, એટલે ત્રેમાનંદ શા માટે પરિપૂર્ણતા માટે તેનો ઉપયોગ ન કરે ? કાઠીયાવાડમાં ગોંડળ પાસે ઓસામના કુંગરામાં કૃષ્ણીરાની કાળીજાટ હજી હયાત છે. સારી માત્રી મતાના

અથાંતરે કયા એમ છે, સ્વર સમ્યક સુણી,
કે કોઈ શિષ્ય થયો પ્રસન્ન, ગુણગુણ કે ગુણી;
કિંતુ આસંબલ કથા તેહ છે, સ્વર સમ્યક સુણી,
તેનું કારણ જાણશે ઓતાજન, ગુણગુણ છે ગુણી.

(પ્રા. કા. ૧૯-માર્કડેય પુરાણમાંનું)

જેને જેવી ચિંતવી તેવી બાળી વાણ,
આમ ન કરવું એવી ક્યાં ફરી દુરાગ્રહી નૃપ આણ;
પણ સારું કરી માફ ઠેરવીયું સજ્જનને યાય જાણ,
ચયામતિએ સર્વે કરતા વૃદ્ધિ યાય કે હાણ.

(માર્કડેય-કડવું ૧૩૨-કડી ૨૫-૨૮.

રેવલ પાસે તે છે; અને જોનારાઓને કબીરા તથા લીમના મુદ્દની દંત-
કથા બોમીપાઓ રસથી કહે છે. ૧૦૦

આ જ પ્રમાણે માર્કિડેય પુરાણ પશુ પ્રેમાનંદીય નહીં હોવાનું કહેવાય
છે; અને ‘પિણ્ડેયણુ,’ ‘દાયલા,’ આદિવાળા
માર્કિડેય પુરાણ. લાગેને તેના સમર્થનમાં ધરાય છે, પરંતુ તેના
પ્રુલાસામાં તેનો કતાં પોતે જ કહે છે કે:—

પિણ્ડેયણુ કરવું પર્યં, પુરાણી કરે માટ;
કહેશે કયાભાગ કઠિન હતો, તેણે તન્યો પામી હન્યાટ.
માટ ધરે એવા મળી, તેમને કાજે કીધું આમ;
કહેનારનું મુખ નવ હવાયે, જોઈ મૂર્ખ કાચ પ્રણામ.

(મા. કડવું ૧૭૬; ૮૯-૯૦)

આથી એ સ્પષ્ટ સમજાશે કે, તેણે માર્કિડેય પુરાણના કેટલાક નિરસ પ્રસંગોને
છાંટી નાખ્યા નથી, તેમ પુનરાવૃત્ત થયેલા પ્રસંગો પશુ વિના ઉમેરણું ફરી ફરી
વર્ણવ્યા છે. જો કે તેણે તેમાંના આખ્યાનોના કેટલાએક પ્રસંગો કલાયુક્ત
કરવા સાડે તેમાં પોતાની કાવ્યરીતિને અનુસરીને યતનત્ર સંમદીને રસિક

સાર મહી રામાયણનો, વર્ણવું મહિમા નારાયણનો. (કડવું ૧૮; કડી ૧)

કયા કહું એક હત્તમ વારાહપુરાણે જેહ રે;
લાંગવત અહમ સ્કંધ માહે, કહું વિસ્તારી તેહ રે.

વામનચરિત્ર કડવું ૧ હું.

હવે કહું રામજન્મ મહિમાય, કયું વાલ્મિકી મહાકાવ્ય,
નથી ભારતમાં એ કયા, કહું સંક્ષેપે સર્વથા.

(ઋષ્યશૃંગાખ્યાન, કડવું ૨૩ કડી ૨૨)

૧૦૦ “ ગુજરાતી ” ના દિવાળીનાં સવત ૧૬૭૬ અને સને ૧૬૨૦ ના
અ કમાં જુઓ, ‘ માત્રી માતા અને ટપકેશ્વર ’ ના લેખમાં પાને ૨૯-૩૦મે રા. હમન-
લાલ ખીમજી દવેએ આ હકીગત વર્ણવેલી છે તે વાંચતાં પ્રમાનદે જ પ્રથમ ગોળા
ગળડાવ્યાનો આશ્લેષ દૃષ્ટ થશે.

પ્રસંગોનું ઉમેરણ કીધું છે ખરું, પણ શ્રાવ્ય, તત્ત્વજ્ઞાન આદિના શુદ્ધ પ્રસંગોને
 છોડ્યા નથી, તેને લીધે કેટલીક નિરસતા, શુદ્ધ શબ્દમયતા તેમાં આવેલી જણાય
 છે. છતાં માર્કેડેય પુરાણનો ઘણો મોટો ભાગ પોણા ઉપરાંત જે મદલ-
 સાખ્યાન, હરિશ્વંદ્રાખ્યાન અને દેવીચરિત્રમાં રોકાયેલો છે, તે જ્યારે નિર્વિવાદ
 પ્રેમાનંદીય ગણાઈ ચૂક્યો છે, ત્યારે બાકીના ભાગ સંબંધી અશ્રદ્ધા પણ
 ડગળતી લાગ્યા વિના રહતી નથી જ.

જૂના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શોધખોળ કરવાથી જણાય છે કે
 પ્રેમાનંદના રચેલાં ઘણાં નાનાં મોટાં કાવ્યો હજી
 પ્રેમાનંદૃત દશમલીલા. અપ્રસિદ્ધ છે. પ્રેમાનંદનું કાવ્યલક્ષામ સરખું કાવ્ય
 "દશમસ્કંધ" તેણે રચ્યું તે પહેલાં તેણે જૂદી જ
 રીતે શ્રીકૃષ્ણની લીલા સંબંધી એક કાવ્ય રચેલું છે, એમ મળી
 આવેલા એક હસ્તલિખિત ગ્રંથ ઉપરથી જણાય છે. પરંપરાથી સુરતમાં
 પ્રવર્તેલી હંતકથા પ્રમાણે કવિ પ્રેમાનંદે દશમ સ્કંધ રચતાં પહેલાં
 હરિ અને હરની કથાનું જોડાણ થાય તેવી રીતે એક કાવ્ય રચવા માંડ્યું હતું.
 તેણે ભાગવતના ચોથા સ્કંધમાંથી અને કુમારસંભવમાંથી દક્ષિણની કથા
 અને પાર્વતીપરિણયની કથા બંધી શ્રીમહાદેવે કામદેવને ભરમ કર્યો તે કથાનો
 ઉકાવ કરી કાવ્યની રચના આરંભી છે. કામદેવના ભરમ ચલાયો રતિ
 વિલાપ કરે છે અને તેને મહાદેવ આશ્વાસન આપે છે કે કામદેવ શ્રીકૃષ્ણને ત્યાં
 જન્મશે અને તને વરશે, એવું વરદાન આપે છે; એમ વર્ણવી, પ્રભુમ્મના જન્મ
 નિમિત્તે કવિએ શ્રીકૃષ્ણની કથાનો દશમસ્કંધમાંથી જોડ જોડી દીધો છે. પરંતુ
 શ્રીકૃષ્ણ રૂકમણિ સાથે પરણે છે અને પ્રભુમ્મને જન્મતાં શંકરાસુર બંધ
 જાય છે ત્યાંથી અસ્તુત ગ્રંથ તૂટે છે; તેમ જ આ પુસ્તકના
 આરંભનાં કેટલાંક પાનાં નથી. એટલે કવિએ આ કાવ્ય પૂરું
 કર્યું હતું કે નહિ તે જણવાને કોઈ સાધન નથી. કહેવાતી દશમ-
 લીલા પ્રેમાનંદની નથી એમ રા. રા. કેશવલાલભાઈ કહે છે. પણ મેં
 અસ્તુત હસ્તલિખિત ગ્રંથને જોગો તે પૂર્વે દશમલીલાની એ ત્રણ પ્રતિઓ

જોયેલી છે અને તેમાં પ્રેમાનંદની નામમુદ્રા સ્પષ્ટ છે. પરંતુ હાલ તે પ્રતિજ્ઞા બોળી કઢાવી આ સાથે સરખાવવાની અનુકૂળતા નથી. એટલે આટલા નિર્દેશથી અત્રે વિરમવું પડે છે. પ્રસ્તુત કાવ્યમાં મુખ્ય પુત્રી તો એ છે કે કવિએ કરી સ્વનામમુદ્રા નિયમ પ્રમાણે આપી નથી, પણ માત્ર ભ્રમર ગીતનાં જે પદો છે તેમાં પ્રેમાનંદનું નામ પકડાય છે, તે ઉપરથી ખાત્રી થાય છે કે આ આખું કાવ્ય કવિ પ્રેમાનંદનું જ છે. આ સંબંધમાં સુરતમાં એક દંતકથા છે તે અત્રે જણાવવા યોગ્ય છે. સુરતના લોકોએ કવિ પ્રેમાનંદનો ધણો આદરસત્કાર કર્યો છે. તેમની વિનતિ ઉપરથી કવિએ ઉપરનું ઉપલું સાદું કાવ્ય રચવા માંડ્યું, કારણ કે મજકુર કાવ્યમાં દરેક કડવે આરંભમાં રાગતી બે ત્રણ લીટી, તે પછી ઢાળ, અને છેવટે વલણ છે. માત્ર ભ્રમરગીતનાં પદો જૂદા જૂદા રાગરાગણીમાં છે. સુરતના લોકોને તેમનું આ કાવ્ય જરા મોળું લાગ્યું. અને લોકોએ જૂદા જૂદા રાગ ઢાળમાં એકલું નવરસમય બિજરાબચરિત્ર ખાલેખવા વિનતિ કરી, તેથી કવિએ દશમ સ્કંધ એકલો રચવાનો શરૂ કર્યો, પણ તે પૂરું કરે તે પહેલાં તેઓનું અવસાન થયેલું લાગે છે. દશમ સ્કંધના પૂર્વરૂપ મજકુર દશમલીલા કાવ્યની મૂળ જીર્ણુ પ્રત રા. નટવરલાલ ઝિઝારામ દેશાઈ પાસે છે.

આ જ પ્રમાણે પ્રેમાનંદનાં નાટકો વિષે પણ કંઈક અશ્રદ્ધા ઉઠાવા-
મલી છે, અને જો કે સને ૧૮૬૪ માં તે સંબંધી પ્રમાનંદનાં નાટકો-તેના ચર્ચા 'સુદર્શન' માં જાગેલી અને "શુજરા-સંભવની માન્યતા. તી" માં ૧૮૯૫ માં થોડીક ચાલેલી પણ ખરી, પરંતુ તેની વિશેષ મુદ્દાસર ચર્ચા તો રાજકોટ સાહિત્ય પરિષદથી ૧૯૦૯ થી આરંભાઈ અત્ય સમયમાં જ પાછી વિરમી ગઈ છે. કારણ કે એ ચર્ચાના ઉત્તેજક રા. નરસિંહરાવ સિવાય અન્ય સમર્થ વિચારકે પૂર્વપક્ષને દલીલ અને પ્રમાણોથી સમજા કરવાની દરકાર પણ કરી નથી. ત્રણ પ્રસિદ્ધ નાટકો પ્રેમાનંદકૃત નહીં

હોવાનાં બીજાં કારણો ભેગાં પ્રેમાનંદના કાલમાં ગદ્યરેખનનો અભાવ, પ્રેમાનંદની ભાષા તથા શૈલીથી નાટકોની ભાષા અને શૈલીની ભિન્નતા, પ્રેમાનંદની પૂર્વે અને તે પછીના સમયમાં નાટક સાહિત્યની શુન્યતા, એના કાલમાં રંગભૂમિનો અભાવ (૧), અન્ય ભાષાઓનાં સાહિત્યનો જણાતો પેલો રિચમ, હંદરચનાવાળાં કાવ્યોનો ઉદ્દગમ, મરાઠી અને અંગ્રેજીનો સંપર્ક, ફારસી શબ્દો, કહેવતોનાં મૂળ, આદિ અનેક ધટિત-અધટિત કારણોનો જે ‘શાંભુપ્રેમી’ કહે કે “બીચડીયા સંઘ” સા. શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ એકલાએ જ રજૂ કર્યો છે, તે સર્વનો સળંગ નિરાસ કરનારાં અનેક આંતર તેમ જ બાહ્ય પ્રમાણો પૂરતા પ્રમાણમાં સામાં પડે છે ધરાય એમ છે અને ધરાય પડે છે. અને સા. શ્રી. નરસિંહરાવ તેનો સમાધાનકારક ઉત્તર આપી શક્યા નથી જ અને ઉપર જણાવ્યું છે તેમ બીજા સાક્ષરોએ આં સપ્રમાણ્ય લેખોથી તેમના વાદને ટકા આપ્યો નથી જ એટલે સામાં પક્ષનાં વિશેષ સમર્પક પ્રમાણોના અભાવે અને તેમ પ્રેમાનંદનાં ગણી શકાય એવા અનેક આંતર અંશોના તેમ જ વલ્લભ આદિનાં કથનોના સદ્ભાવે તથા અન્ય બાહ્ય પ્રમાણોના આધારે, તેમ જ સ્થિતિસ્થ સમર્થનીય એ ન્યાયે પ્રેમાનંદનાં ગણવામાં કોઈ બાધ જણાતો જ નથી. ૧૦૧ તેમ સામે આ પ્રશ્ન એવા શંકાશીલોને પૂછી શકાશે કે “જો પ્રેમાનંદનાં નાટકો આદિ અંથો બીજા કોઈ પાસે બનાવરાવી શૂંકાયા હતા, અને પ્રા. કા.

૧૦૧ ચોથી વડોદરા સાહિત્ય પરિષદના રીપોર્ટમાં રા. છોટાલાલ નરભેરામનો “પ્રાચીન કાવ્યમાળા અને પ્રેમાનંદ” નો લેખ તથા રા. અંબાઈલાલ કાળીલાલ ખટેલનો “પ્રેમાનંદનાં નાટકો” નો, વળી “વસંત” માં સંવત ૧૯૬૮-૭૦ માં રા. નરસિંહરાવ ઠીવેટીયાના છટક છટક અપાયલા લેખોના રા. જી. એમ. એ. એ આપેલા રહીયા પણ લેવા.

આ વિષય સંબંધમાં “સમાલોચક” ના સને ૧૯૧૪ ના એપ્રિલ તથા આગષ્ટના અંકમાં (પાનાં ૧૩૮ થી ૧૪૬ અને ૩૦૬ થી ૩૧૫) આ લેખકે લખેલી સવિસ્તર ચર્ચા લેવા સુજ્ઞ વાચકને વિનંતિ છે. તેમ “વસંત” ૧૯૭૦-૭૧ ના બે ત્રણ અંકોમાં આ વિષે રા. નરસિંહરાવભાઈને આપેલા સપ્રમાણ્ય ઉત્તરવાળાં મારાં ચર્ચાપત્ર પણ લેવા.

પાશકોએ તેને નામે પ્રકટ કર્યા, તો એ પ્રકાશનને લગભગ પચ્ચીસી (૬૫) વર્ષ છે છતાંયે હજીયે શા માટે પ્રેમાનન્દનાં કહેવાતાં બાકીનાં ૮ નાટકોને, નામે કહેવાય છે તેમ પ્રકાશકોએ ચઢાવવા ધારેલાં બીજાં કેટલાંક ને, તેમ જ ઉભયના અનેક અંપૂર્ણ થીને, તેના કહેવાતા છૂપા રચનારો, હરણુ, અષ્ટાવકાખ્યાન, માર્કેડેય પુરાણના પાંચ ભાગ આદિ કેટલાંક પદ માનેલા ઈતર પ્રસિદ્ધ અંથોની પેઠે પ્રકટ કરતા નથી ? અને શા માટે હજી અપ્રકટ દશામાં જ રાખ્યા છે ? શા માટે એ શિષિ રાજ્યો દધીચિ મુનિઓ મૂળ “પ્રાચીન કાવ્યમાળા” ની યોજના જમીનદોસ્ત છતાં અને તેમ થયા પછી પોતાની રોજી ટળ્યા છતાં બાકીની કૃતિઓ પ્રકટ કરવા અને તેને નાશથી બચાવવા બહાર પડતા ? એનો ઉત્તર એ જ છે કે એ આક્ષેપ કેવળ કપોળકલ્પિત છે, એવી તરકટી કૃતિઓ કયાંથી પ્રસિદ્ધિમાં આવે ?

આમ જેમ પ્રેમાનન્દની કાવ્યશક્તિ અને અંથકૃતિઓનાં સંબંધમાં હાલ અનાસ્થાશીલ તેમ જ શ્રદ્ધાશીલ વિદ્વાનોમાં પણ દની ભણી કદર. રાગભર તક્ષા પડેલા જણાય છે, તેમ તેના પોતાના જ સમયમાં પણ તેના ગુણપૂર્ણતા અને અર્થસંકેત તેમ જ પશુ હતા. જે કવિનાં આખ્યાનો, બસો-સવાબસો વર્ષ થવા છતાં મૂલ્યોમાં લોકપ્રિયતા આબાદ ટકાવી રહ્યાં છે, તેની ખૂઠ તેના સમયમાં જ સુઘ વર્ગમાં પૂરતી થઈ હોય, એમ લાગતું નથી. વૃત્તસીદાસજીનું ન સત્ય છે કે “પોતાના બાપના ગામમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષે કીર્તિની ન રાખવી”, અને પ્રેમાનન્દના સંબંધમાં કંઈક અંશે તેમ બન્યું કંઈ નવાઈ નથી. જેમ નરસિંહ મેહેતાને અને લાલણુને તેમ પ્રેમાનન્દના પુરાણીઓ ઉપરાંત ટાળી નાગરા તરફથી પણ અનેક વિટંબણાઓ પડી હતી; અને તેનો કંઈક ખ્યાલ “શામળશાહના મોટા વિવાદ”-ત્પત્તિપ્રસંગથી આવે છે.^{૧૦૨} આવા કારણોસર મિત્રધર્માખ્યાનમાં

^{૧૦૨} જુઓ રા. બ. હરગોવિંદદાસે પ્રકટ કરેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં । એક ન્હોની કવિતા.

તેના પુત્ર વલ્લભે કંઈક મર્યાદાસર ગુજર પ્રજાની ' જોળ અને જોળ
એક હારે ગણવાની ' વિવેક-હીનતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, ૧૦૩ અને તેથી
પણ જ્યારે તેને સંતોષ ન વહ્યો ત્યારે તે અતિશય રોષાન્વિત થઈને
કૃતિપ્રસન્નાખ્યાનમાં જણાવે છે કે:—

ધિક્ક ગુજર ! ધિક્ક રસિક ન સાથ રાખ્યો,
પ્રતાપી પ્રભાકરને પિછાડ્યો ના કોઈએ;
છંદ પ્રેમ તણા ધણા, પદમાં તો શેની મણા !

દુહા ને ચોપાઈ ધણી, સાખમંધ જોઈએ.

ચાર જણે જોઈ કર્યું, એક જણે કર્યું આ તો,

એવું નવ જુએ કોઈ, ખાતે ખરું જોઈએ;

મૂળા મૂઠ નિલ્દાજ સૌ પેટે પડ્યા પાપાણ,

ગુજરાત શુદ્ધ થયો, શું રસાળ જોઈએ, ૧૦૪ (કવિત ૭ મું.)

અંલખત વલ્લભતું આ કથન ગુજર પ્રજાના હિન્દી સાહિત્ય સંપત્તિ
અતિ મોહને અંગે છે, એ ખરું, પરંતુ તેના આવા રોષથી કથાવર્ત્તા
અન્ય કથનો જોતાં, પ્રેમાનંદના આખ્યાનોની યોગ્ય કદર ગુજરાતના સુર
વર્ગોમાં નહીં થવાથી જ તેણે આમ ઉભરો કાઢ્યો છે, એમ કહેવું જોઈએ.

વલ્લભને પોતાના પ્રતાપી પ્રભાકરસમ વિરાજતા પિતા પ્રેમાનંદને
માટે તેમ જ તેની કૃતિઓ માટે અગાધ પૂજ્યભાવ
પિતાની કૃતિઓ પ્રત્યે હોતો, તેથી તેનાથી તે કૃતિઓની યતી અવગણ સાંખી
પુત્રનું અસાધારણ માન. ન જ શકાય. તે કેવળ આમ અન્ય દીકાઓરો ઉ.

પર આક્ષેપ કરીને જ પોતાના પિતા પ્રત્યેની અજીવ
માનભાવ દાખવી અટક્યો નથી, પરંતુ પોતાની રસલંકારથી હલમલી રહેલી,
તનમનાટભરી અનેક ઉત્તમ કૃતિઓથી પિતાને પ્રસન્ન કરી, વરદાનમાં તેમના
પુસ્તકો વારસામાં મેળવવાની માયના કરી, પોતાનો નિઃશીમ પૂજ્યભાવ

૧૦૩ ચિત્રધર્મધ્યાન, પ્રા. કા. અં. ૨૬; કવિત ૩ થી ૮ જુઓ.

૧૦૪ જુઓ આ જ અંથનાં ૬ થી ૯ કવિતો.

સિદ્ધ કર્યો છે. નવે રસના નવ અથો બનાવવાની પિતા સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી, કુશ્વરસભર્યો યક્ષપ્રત્નોત્તર પ્રેમાનંદને તેણે બતાવી પામડી પહેરાવી અને પછી વરદાન માગવાનું કહેતાં, તેણે માગ્યું કે,

(બન્ને તથા બાપે કહ્યું, બીજું કાંઈ માગો સુત,
માગ્યું ધર્મે તે જ લાખું, પછે કહ્યું માહરં,
મંડીએ બેસવું જેની, ગોતાં તેનાં ગાવાં પેહેલાં,
ધર્મસુત માગે ધર્મ, । જન્મ માટે તાહરં.)
કવીશ્વરે માગ્યું કહ્યું, પુસ્તક તમારાં જેહ,
સુને મળે સર્વ પિતા ! (આપિયું તે તો ખરું ।)

(કવિત્ત પરર. પ્રા. કા. અંથ ૨૧) .

પિતાનાં આઠ આઠ મોટાં ભર્યાભાઈયો, કુવાટાકાંવાળાં, દશ હજારની કીમતનાં ધરને ઠાકર મારી, માત્ર તેનાં પુસ્તકો માગનાર આવા કદરદાન પુત્રો જ શુર્જર સાહિત્યની ઉન્નતિ અને અભિવૃદ્ધિ સાધવા સર્વથા પાત્ર છે.

આ વિષય અહીં જ પૂરો કરતાં તેના જ શબ્દોમાં સભાર નમન-પૂર્વક આપણે કહીશું કે,

પ્રેમને કે આનંદને કે પરમાનંદ નમું,
નમું કવિમૂળ્યને કે પ્રતાપવાનને;
કુશ્વરસુત પ્રેમાનંદ કે રામચરણશિષ્ય,
વેદપાઠી આગમના નમું પ્રેમપાનને.
આતુરવિંશીમણિને, માધવમિત્રને, નમું,
રત્નગિરા શુર્જરને કે નમું રૂડા વાનને;
નમું નમું નમું કથુન્કર્યે અંગે પણ નમું,
(વલ્લભ કવીશ-તોય ધારે ના એશાનને.)

અનુલેખ-અંક ૧ લો—

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોના રચનસંવત્ બિન્ન-બિન્ન મળી આવે છે, તે ઉપરથી તે ક્યારે મૂળ રચાયા હશે તે વિષે શંકા પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો-ઘણાને ઉઠે છે. દાખલા તરીકે એાખ્યાદરણના રચના બિન્ન બિન્ન રચન- નસંવત્ ૧૭૨૩ (૨૯ કડવાં) અને ૧૭૩૨ મળે સંવતનો ખુલાસો. છે. હુડીના રચનસંવત્ ૧૭૨૦, ૧૭૩૦ અને ૧૭૫૪; નળાખ્યાનના ૧૭૪૨, ૧૭૭૩ અને ૧૭૭૬; મુદા-માચરિતના ૧૭૦૫ અને ૧૭૩૮; મોંમેરાના ૧૭૩૨ અને ૧૭૩૯; વગેરે વગેરે. આમાંથી ખરો રચનસંવત્ કીયો લેવો, એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉઠે છે. આ પ્રશ્નનું નિગકરણ કરતાં ચાર મુદાઓ વિચારવાના છે:-(૧) પ્રથમ તો પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓનાં આખ્યાનો, તે વેળા મુદ્રણકળા ન હતી, તેમ જ વાંચકોની સંખ્યા પણ ગણીગાંઠી હતી તેથી, હામહામ ગવાતાં; તે કાં તો કવિ પોતે એમનાં એમ ગાતા અથવા આવનાં પ્રસંગ આવતાં, યથા-સમયે યથાશુદ્ધિ તેમાં સુધારોવધારો કરતા અને કરે, એ જ કુદરતી વૃત્તિ છે. આવું મયાનાં અનેક દૃષ્ટાંતો પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્યમાં મોબુદ છે. ભાવણે ધ્રુવાખ્યાન અને નળાખ્યાનની ફરીથી શ્રમ લઈ નવી આવૃત્તિ કર્યાનું ૧૦૫ (અને એ બે બિન્ન નળાખ્યાન હયાતીમાં છે,) તેમ જ નાકરે પણ શિવવિનાદ અને ધ્રુવચરિત્ર “નાને વાંચતાં મન નવ રીઝ્યા”થી “મોઢું કરી મન તૃપ્ત” કર્યાનું ૧૦૬ જણાવ્યું છે. ખુદ પ્રેમાનંદે “શામળશાહ” નો એક વાર “નાગરનિંદા” ને નામે રચેલો ગ્રંથ તેના ગુરને ન પસંદ પડ્યાથી બીજો રચ્યાની વિગત સુપ્રસિદ્ધ છે. ૧૦૭ દશમ કંઠના પૂર્વરૂપ તરીકે દશમલીલા

૧૦૫ જુઓ જી. કા. ભા. ૫ નો બાહ્યકૃત નળાખ્યાન કડવું ૨૭ મું, કડી ૭ મી, પાનું ૧૪૯. ૧૦૬ જી. કા. ભા. ૮ પ્રસ્તાવના આ જ લેખકે લખેલું નાકરચરિત પાનું ૪૫. ૧૦૭ જુઓ રા. બ. હરગોવિંદદાસે પ્રકટ કરેલો “શામળશાહનો મોટો વિવાદ”-પ્રસ્તાવનાની ૧૦૫ કડીની કવિતા આદિ.

રચ્યાની દંતકથા સુપ્રસિદ્ધ છે, વળી તેણે સંવત ૧૭૨૮ માં રચેલું મદલસાખ્યાન ફરીથી સંવત ૧૭૬૫ માં સુધાર્યું-વધાર્યું છે. તેનું કારણ તે પોતે જ આમ કહે છે:—

સુત કાણો ફૂડો હો, ન નાંખી કે કાઈ;
અંથ ફૂડો લુડો હો, રાખ્યા એવી સોઈ ભેઈ.
ઠઠમઠ ઠરી ઠેલે હો, ફરપો વિવાદ કાને;
વિમ્મ અંથ મેળે હો, ન્યાય છે એવો રાને.

(કશું ૪૩ મું. પ્રા. કા. અંથ ૧૬-)

સંવત સત્તર અઢાવીસે, કયું પ્રથમ આખ્યાન;
અપૂર્ણતાએ પૂર્ણતા કરી, વધાર્યું બ્યાખ્યાન. ૪૧
તે કળ સંવત સત્તરો છે, પાંસદ પૂર પાવન;
શ્રોતા વક્તા સદુ કહો, જયજય જગજયન. ૪૨

(માફીય પુરાણ કશું ૬૧ મું. પ્રા. કા. અંથ ૧૭)

આમ તેનાં આખ્યાનોના લિજ રચનસંવતોનો એક રીતનો ખુલાસો મળી રહે છે. (૨) વળી આવી લિખતાનું ખીલું કારણ એ છે કે, કવિએ કે તેના ક્ષિપ્તે જે અમુક સમયમાં અમુક સ્થળે જે આખ્યાન ગાયું હોય (તે સમય પૂર્વે રચાયું હોય છતાં) તે સાલ, તે જ વર્ષ તેની પ્રતિ તે વેળાએ ઉતારનાર તેમાં દાખલ કરે, અને એ કારણે પણ લિખ સંવત પ્રવેશ પામે. (૩) વળી લઘીઆએ પણ અક્ષર ઉકેલવાની ચૂકથી ફેટલીક વખત આંકડા ઉલટાવ્યા હોય, એમ પણ બને. તેમ જ પોતાની સમજણ પ્રમાણે કે સંલિખવાની ખામીથી દોઢડઢાપણુ પણ કીધું હોય તો તે કાંઈ નહીં બનવાબેગ નથી. (૪) વળી આમ લિખ સંવતોમાંથી કીયા ખરા અને કીયા ખોટા તે નાણુવા સાર સમયગણનાની પદ્ધતિ, ‘આસ્થેનાક’ પ્રમાણે ચોખ્ખું છે. પરંતુ તેમાં બેવડાયલી તિથિ અગર ફેટલેક સ્થળે ક્ષયાતિથિ હોય પણ ત્યાંનાં સંમાન્ય પંચાંગમાં કાંઈ કારણે ન ગણેલી હોય તો તેને કીધે ચોક્કસ તિથિ ચોક્કસ વારે હોવાનું ન નીકળી શકવાથી ફેર પડે. આ સદુ સુદા ધ્યાનમાં રાખી શંકાશીલ રચનસંવતો નાણુવાની અગત્ય છે.

અનુસેખ-અંક ૨; પ્રેમાનંદ-શામળી ઝખડાની તવારીખ.

(પાના ૯૨ ની ૯૪ માં નોટમાં જણાવ્યા પ્રમાણે.)

“ પ્રેમાનંદ-શામળી-ઝખડા, ” એ એક મહત્વનો સાહિત્યવિષયક વાદ થઈ પડેલો છે. તેનું મૂળ તપાસતાં જણાય છે, કે સને ૧૮૬૩ માં “ સર્વોત્તમ કવિ કાને કહેલો ” એ વાદ “ ગુજરાત શાળાપત્ર ” ના નવેમ્બરના અંકમાં ઉપસ્થિત થયો. તેમાં શ. નવલરામભાઈએ પ્રેમાનંદને ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું અને શામળીને તેનાથી ઉતરતી કોટીનો ગણાવ્યો. આ વાદ “ ગુજરાત શાળાપત્ર ” માં સને ૧૮૬૩ના નવેમ્બરથી તે ૧૮૬૪ના ડીસેમ્બર સુધી ચાલ્યો. સામે શ. દલપતરામ કવીશ્વર શામળીને પ્રેમાનંદથી ચઢીયાતો સાબીત કરવાને “ બુદ્ધિપ્રકાશ ” માં સને ૧૮૬૩ ના ડીસેમ્બરથી ઉપાડ્યો તે ૧૮૬૫ ના ડીસેમ્બર પર્યંત ચાલ્યો. વચમાં “ સુરત મિત્ર ” શામળીની તરફેણમાં પણ ઓકાવ્યું. તેમ “ ડાડિયા ” માં પણ કવિ નર્મદાશંકરે પ્રેમાનંદને “ સર્વોપરી પદ ” ની પાઘડી પહેરાવી. તેણે “ પ્રેમાનંદને સોળ આની, દયાગમને પંદર આની, અને શામળીને ચૌદ આની આપી. ” શ. ખ. હરગોવિંદદાસે પણ આ ચર્ચામાં ભાગ લેઈ પ્રેમાનંદને ચઢીયાતો લેખ્યો. કવિ ચરિત્રવાળા ડાહ્યાભાઈ ઘેલાભાઈ પંડિતે શામળીને તકશક્તિ આદિમાં પ્રેમાનંદથી ચઢીયાતો વર્ણવ્યો. વળી પ્રેમાનંદને કવિ નર્મદે નર્મગણના કવિચરિત્રમાં પણ સર્વોપરી પદ આપ્યું (સં. ૧૮૬૫). ઉપરાંત સને ૧૮૭૧ માં ટીકાકાર નવલરામભાઈએ પણ પ્રેમાનંદની ઉચ્ચ કક્ષા સિદ્ધ કરી. સને ૧૮૭૫ ના અરસામાં કવિ ગંગાશંકરે શામળીને “ શિવપુરાણ ” પ્રકટ કરતાં તેને “ કવિશિરામણિ ” અને “ ગુજરાતભાષા-કોતેશ્વર ” એવાં એવાં નવલંક વિશેષણો આપ્યાં તેમ જ સને ૧૮૭૯; સં. ૧૮૭૫ માં “ સદા-બોદિતેરી ” પ્રકટ કરતાં કેટલાક છપ્પા શામળીને સર્વોપરી ઠરાવવાને ગાંઠના પણ ઉમેર્યાં. આથી પ્રેમાનંદને શામળી કરતાં ચઢીયાતો દાખવવાની ઉર્મિ પ્રેમાનંદભિમાનીઓમાં સદાજ પાછી પ્રકટ થયેલી સમજાય છે.

સને ૧૮૮૪ માં “ પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક ” ની ચોખ્ખા દારે

પડતાં રા. બ. હરજોવિંદાસે સને ૧૮૮૪ માં “ રણપત્ર ”
 કવિચરિત્રમાં પ્રેમાનંદને ચઢીપાતો વર્ણવ્યો અને એટલેથી નહીં અહીં
 “ સર્વોપરીપણા ”ના વાદને પ્રેમાનંદ અને શામળ વચ્ચે
 ચાલેલા પ્રત્યક્ષ ઝઘડાનું રૂપ પણ આપ્યું. તેના ટેકામાં તેઓશ્રી
 એક કિંવદંતી આગળ કરી, “ સુરેખાહરણ ” (સં. ૧૭૨૮)
 શામળની “ પદમાવતી ” (સં. ૧૭૭૪)ની હરીફાઈમાં પ્રેમા
 રમ્યાનું ગોઠવ્યું. પણ તેમણે તેમ કરતાં શામળ-પ્રેમાનંદના અંથો
 રમ્યનકાલનો અવધિ, સ્પર્ધાના અંથો વચ્ચેનું સામ્ય આદિ તરવો તો
 સવાનો શ્રમ લીધો જ નહતો, તેઓએ માત્ર અહીં આટલું
 બિન્દુ નાખ્યું. પણ સને ૧૮૮૫ માં “ અંગદવિદિ ” માં એ સ
 આમળ ચલાવ્યો નહીં. સને ૧૮૮૭ માં રા રા હરિલાલ હર્ષદરાય
 “ મન્દરનેશનલ કોમિસ ઓફ ઓરીએન્ટલીસ્ટ-વીએના ” માં “ ની
 બનાંકિયલક્ષ્મી ઓફ વેસ્કન ઈડિયા ” સંબંધી ભાષણ આપતાં પ્રેમાનં
 કાવ્યકૃતિઓ અને કાવ્યશક્તિઓનો પ્રસ્તર વર્ણવતાં શાસ્ત્રી નાથાશંક
 કથનાને વળન આપી ‘ વલ્લભ-શામળના સંવાદનો પત્ર ’ એ કૃતિ પ્રે
 નંદપુત્ર વલ્લભની હોવાનું જણાવ્યું. (પાનું ૮૦ મું) પરંતુ પ્રેમાનં
 અંથોની ગણના કરતાં (પાનું ૬૪ મું) ‘ વલ્લભનો ઝખ
 (૧૩ મો અંક) પ્રેમાનંદને શિરે ઠોક્યો । રા.ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસા
 પણ સને ૧૮૮૭ ના બન્યુઆરીના “ આર્ય જ્ઞાનવર્ધક ” માં પ્રેમાનંદના
 અંથોમાં તેની ગણના કીધી છે.

રા. બ. હરજોવિંદાસ સને ૧૮૮૬ માં (પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ
 અંક ૩) પ્રેમાનંદના શિષ્ય વીજનું “ સુરેખાહરણ ” પ્રકટ કરતાં
 પ્રસ્તાવનામાં (પાનાં ૪ ની પુટનોટ) પ્રેમાનંદનું “ સુરેખાહરણ ” હોવાનું પો
 વિધાન પાછું ખેંચી લેતાં “ પ્રેમાનંદનું સુરેખાહરણ મળતું નથી માટે તે
 ઉપર વધારે વિશ્વાસ રખાતો નથી ” એટલું જણાવી અટકાયા, પરંતુ ‘ પદમાવ
 ની હરીફાઈમાં ‘ સુરેખાહરણ ’ મખાયાનું વિધાન ફેરવ્યું નહીં, અને તેમણે

પર વિચાર ન કરતાં તેમ પ્રમાણે તપાસવાનો શ્રમ પણ ન લેતાં હો-
 ડા ભાંગેલાં વાટયો છે. ઉક્ત ગ્રંથનાં પાનાં ૨૭ થી ૩૬ માં જે
 'પ્રેમાનંદ-શામળ વિગ્રહ' તેમણે ચીનર્યો છે તે તવારીખથી તદ્દન ખોટો
 માને નિરાધાર છે. તેઓને શામળ પ્રેમાનંદના કાલાવધિ અને ગ્રંથોના
 રચનસંવત્, વસ્તુવિધાન આદિથી પુરવાર કરવાનું માફે જાહેર આગ્રહાન
 રજી, જ્યાં સુધી આવા પ્રકારના સત્યશોધનની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ ગુજર્ સા-
 હિત્યરસિકોમાં છે ત્યાંસુધી ગ્રામીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ અણી-
 યામુક શોધજોગભર્યો રચાય, એ કેવળ મુશ્કેલ જ છે. રા. ભાતુસુખરામે
 'તર્કતુરી' ને બદલે 'તર્કખચર' જ પૂરપાટ દપટાવ્યા છે, એમાં
 તપ્પશોએ શક નથી, એવું કહવું વચન વિના સંકોચે ધણી દિલગીરી સાથે કહેવું
 રજી છે.

રા. આ સિવાય સને ૧૯૨૦ ના "સાપ્રત સમય" માસિક(મે. ૧૯૨૦, પાનાં
 ૨૧-૪૫-૫૩) માં રા. કવિ મણિભાઈ ખંડુભાઈ દેશાઈએ "વલ્લભ-શામળ
 કવિગણ" નો ભેખ લખી પ્રેમાનંદ અને શામળ વચ્ચે જ તે ચાલેલો હો-
 તવાનાં અવતરણો ઉભય કવિઓના ગ્રંથોમાંથી પડછે ધરવા પ્રયાસ આદર્યો
 છે. ઉક્ત ગ્રંથોના પણ કાલાવધિ, વસ્તુનિર્દેશ આદિ વિચારતાં એ સહુ
 સિમ્મકાંતડતાંડવ લાગે છે.

મધ્યવરેચ્છા હશે તો "સિંહાસનબિશી" ની પ્રસ્તાવનામાં કાલા-
 વધિનો ફેર, વસ્તુસામ્યનો અભાવ આદિ બીજા અગત્યના મુદ્દાઓ સવિ-
 સ્તર ચર્ચવાનો સંકલ્પ છે.

(તા. ૧-૮-૨૩ અ. યુ. જાની.)

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોની યાદી.

આખ્યાન.	રચનસંવત્.	પ્રકટ કે અપ્રકટ.
સ્વર્ગની નિસરણી (જૂની)		જૂ. કા. દો. ભાગ ૪
અનેક પ્રતોના આધારે તેની જ		
જણાય છે)		

૨ સદમણીહરણ	૧૭૨૦	{	પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૧, અંક ૧ તથા બૃ. કા. દો ભાગ ૩.
૩ ઓખાહરણ	૧૭૨૩; ૧૭૨૨		બૃ. કા. દો. ભાગ ૧
૪ અંદ્રાહાસાખ્યાન	૧૭૨૭	{	પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૧, અંક ૨; બૃ. કા. દો. ભાગ ૨.
૫ અભિમન્યુ આખ્યાન	૧૭૨૭		બૃ. કા. દો. ભાગ ૨; પ્રા. કા. અંક. ૩૩
૬ મહાલસા આખ્યાન	{ ૧૭૨૮; ફરી વધાર્યું ૧૭૬૫ }	{	બૃ. કા. દો. ભાગ ૨; પ્રા. કા. અંક ૧૭.
૭ અબ્યર્ણાખ્યાન	૧૭૨૯		બૃ. કા. દો. ભા. ૪; પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૪ અં. ૨
૮ હુડી.	{ ૧૭૨૦; ૧૭૩૦; ૧૭૫૪ }	{	પ્રા. કા. ત્રિ. બૃ. કા. દો. ભાગ ૨
૯ વામનકથા	૧૭૩૦		પ્રા. કા. ત્રિમાસિક બૃ. કા. દો. ભાગ ૨
૧૦ હારમાળા (૧)	૧૭૩૪	{	પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૧ હું અંક ૧
૧૧ પ્રૌપદી સ્વયંવર*	૧૭૩૬		બૃ. કા. દો. ભાગ ૬
૧૨ શ્રાવ (નરસિંહના બાપતું)	૧૭૩૭	{	બૃ. કા. દો. ભાગ ૬
૧૩ મધિતા આખ્યાન	૧૭૩૭		પ્રા. કા. અંક ૩૪
૧૪ સુદામાચરિત્ર	૧૭૩૮; ૧૭૦૫ (૧);	{	બૃ. કા. દો. ભાગ ૧
૧૫ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા	૧૭૩૮		પદ્ય અંક ભાગવત ચુ. પ્રેસનું
૧૬ મોરેર	૧૭૧૭; ૧૭૩૨; ૧૭૩૯;	{	બૃ. કા. દો. ભાગ ૧
૧૭ સુધન્વાખ્યાન	૧૭૪૦; ૧૭૨૪		બૃ. કા. દો. ભા. ૩; પ્રા. કા. ૩૩

* આ અંકને કેટલાક આદિપર્વ કહે છે; પણ ભીમપરાક્રમ; અને અર્જુન-પરાક્રમ (સ્વયંવર) એ બે જ પ્રસંગો તેમાં છે.

મુખ્યવરેઝા હશે તો “સિંહાસનપત્રિણી” ની પ્રસ્તાવનામાં કાલા-
વધિનો ફેર, વસ્તુસામ્યનો અભાવ આદિ બીજા અગત્યના મુદ્દાઓ સર્વિ-
સ્તર ચર્ચવાનો સંકલ્પ છે.

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોની યાદી.

352 3 24352.

જી. કા. દો. ભાગ - ૪

જાણી (૫ છે)

૨ લક્ષ્મણાહરણ	૧૭૨૦	{	પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૧, અંક ૧ તથા બૂ. કા. દો ભાગ ૩.
૩ ઓખાહરણ	૧૭૨૩; ૧૭૩૨		બૂ. કા. દો. ભાગ ૧
૪ ચંદ્રાહાસાખ્યાન	૧૭૨૭	{	પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૧, અંક ૨; બૂ. કા. દો. ભાગ ૨.
૫ અભિમન્યુ આખ્યાન	૧૭૨૭	{	બૂ. કા. દો. ભાગ ૨; પ્રા. કા. અંક ૩૩
૬ મહાલસા આખ્યાન	{ ૧૭૨૮; ફરી વધારું ૧૭૬૫	{	બૂ. કા. દો. ભાગ ૨; પ્રા. કા. અંક ૧૭.
૭ ઋષ્યશૃંગાખ્યાન	૧૭૨૯	{	બૂ. કા. દો. ભા. ૪; પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૪ અં. ૨
૮ હુંડી.	{ ૧૭૨૦; ૧૭૩૦; ૧૭૫૪	{	પ્રા. કા. ત્રિ. બૂ. કા. દો. ભાગ ૨
૯ વામનકથા	૧૭૩૦	{	પ્રા. કા. ત્રિમાસિક બૂ. કા. દો. ભાગ ૨
૧૦ હારમાળા (૧)	૧૭૩૪	{	પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૧ હું અંક ૧
૧૧ દ્રૌપદી સ્વયંવર*	૧૭૩૬		બૂ. કા. દો. ભાગ ૬
૧૨ શ્રાવ (નરસિંહના બાપનું)	૧૭૩૭		બૂ. અ. સે. ભાગ ૬
૧૩ મધિતા આખ્યાન	૧૭૩૭		પ્રા. કા. અંક ૩૪
૧૪ સુદામાચરિત્ર	૧૭૩૮; ૧૭૦૫ (૧)		બૂ. કા. દો. ભાગ ૧
૧૫ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા	૧૭૩૮		પદ્યમંથ્ર ભાગવત ગુ. પ્રેસનું
૧૬ માર્ગેશ	૧૭૧૭; ૧૭૩૨; ૧૭૩૯;		બૂ. કા. દો. ભાગ ૧
૧૭ સુધન્વાખ્યાન	૧૭૪૦; ૧૭૨૪	{	બૂ. કા. દો. ભા. ૩; પ્રા. કા. ૩૩

* આ અંકને કેટલાક આદિપર્વ કહે છે; પણ ભીમપરાક્રમ; અને અર્જુન-પરાક્રમ (સ્વયંવર) એ બે જ પ્રસંગો તેમાં છે.

શામળશાહનો વિવાહ (નાનો)

નાગરનિંદા (નાશ પામેલો)

સભાપત્ર

ત્રેમાનંદનાં નહિ છપાયલાં પણ

તેનાં રચેલાં સંલગ્નાતાં કાવ્યો.

કાગવાખ્યાન. (જુઓ બૃ. કા. દો.

ભાગ ૩. પૃ. ૬૨.)

લવકુશાખ્યાન.

ભીષ્મચરિત્ર કે ભીષ્મચંપુ. (જુ-

ઓ. બૃ. કા. દો. ભાગ ૬,

પૃ. ૬૧; શુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૯૧૧;

ગદ્યપદ્યાત્મક કાવ્ય; અંથ પૂર

પાનાં ૪૦૦)

કર્ણુચરિત્ર (મહાકાવ્ય) (જુઓ બ.

કા. દો. ભાગ ૬. પૃ. ૬૨ અને

ઇ. સુ. દે.વાળા પ્રકટ પદ્યબંધ

ભાગવતની પ્રસ્તાવનાની કુટ-

નોટ, શુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૧ જન્ય.)

ચમદેવાખ્યાન.

રામાયણ.

મહાભારત. (૧૭૨૬ થી ૧૭૩૨)

(શુદ્ધિપ્રકાશ, પ્રા. કા. ના પ્ર-

કાંશકોની યાદી, ૧૯૧૧; અંક

૨૩, રવિતામય છતિકાસ. અંથ

પૂર ૫૪ ૨૦,૦૦૦

રઘુવંશ. (સં. ૧૭૨૦ની પહેલાં પદ-

બંધ, રા. કે. હ. કુવની નોંધ.

જુઓ વળી " શુદ્ધિપ્રકાશ; "

૧૯૧૧, જન્યુઆરી; પાનાં

૪૦૦ ના પૂરનો)

હરિવંશ.

નરકાસુર આખ્યાન. (બૃ. કા. દો.

ભાગ ૩; પૃ. ૬૧)

દ્રૌપદીવસ્ત્રહરણ. (બૃ. કા. દો.

ભાગ ૩, પૃ. ૬૨)

જ્યદેવાખ્યાન. (રવ. શાસ્ત્રી ના-

થાશંકરના કથનને આધારે

ગીતગોવિંદની પ્રસ્તાવનામાં

રા. કે. હ. વે જણાવ્યા

પ્રમાણે)

કપીલગીતા. (છટ્ટો રકંધ, ભાગવત

ઇ. સુ. દે.વાળાની પ્રસ્તાવના)

દેવાખ્યાન. (બૃ. કા. દો. ભાગ

૩, પૃ. ૬૨)

ભાગવત સંપૂર્ણ. (અસંલવિત ?)

શુકંજનક સંવાદ (શુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૧

જન્યુઆરી; અંથપૂર ૫૪ ૬૦)

સુરેખાહરણ (અસંલવિત ?)

ત્રિપુરવધાખ્યાન (શુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૧

જન્યુઆરી; અંથપૂર પૃ. ૧૫૦)

વલ્લભ ઝખડો (શુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૧;

અંથ પૂર ૫૪ ૫૦) (અસંલવિત ?)

ત્રેમાનંદે રચેલાં નાટકોનાં

સંલગ્નાતાં નામે .

સને ૧૮૮૭ના “આર્યજ્ઞાનવર્ધક”
માસિકના જન્યુઆરીના અંકમાં
પાને ૨૦૬ મે રા. રા. ઇ. સુ.
દે. લખે છે કે “ત્રણ નાટક,
નામ મળ્યાં નથી.”

લોપામુદ્રાખ્યાન/શુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૧
જન્યુઆરી)

હનુમાનવિજય અથવા મારૂતી પ્રસ-
ન્નાખ્યાન; (૧૯૧૬ ના “સાહિ-
ત્ય” માં જન્યુઆરીમાં; વધ-
લતે નામે એક જ પ્રવેશ પ્રકટ
થયો છે; અંકપૂર પૃ. ૨૫૦:
નાટક)

કુષ્ઠભાર્યાનાટક (માર્કેટીય પુરાણના
ચોથા ભાગ ઉપરથી રચેલું;

શુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૯૧૫; અંક
પૂર ૧૫૦ પાનાં)

સુદર્શનાખ્યાન (નાટક; શુદ્ધિપ્રકાશ
૧૯૧૧ જન્યુઆરી)

રતનાવલી આખ્યાન.

મિટયાઆરોપદર્શક નાટક. (આ-
ર્યજ્ઞાનવર્ધક, ૧૮૮૭, જન્યુઆરી.)

પાંચાલીપ્રસાદ. (આર્યજ્ઞાનવર્ધક
૧૮૮૭ નો જન્યુઆરીનો અંક)

તેનાં સંલગ્ના નાટકોનાં નામો
સંલગ્નવામાં આવ્યાં છે, પણ તેથી
વિશેષ કંઈ જાણવામાં આવ્યું નથી.
પણ કહેવાય છે તેમ તેણે બધાં મળીને
અગીઆર બાર નાટકો રચ્યાં હતાં;
જુઓ નોંધ, સને ૧૮૯૩ ના પ્રા.
કા. માળાના રીપોર્ટનું પાનું ૧૯ મું.

સને ૧૮૯૪-૬ માં અમદાવાદની ગુજરાત વર્તમાનપત્ર સોસાયટી
સાથે વડોદરાની પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સંશોધકોને પોતાની પાસેના હસ્ત-
લિખિત ગ્રંથો પ્રકટ કરવા માટે સોંપી દેવા સંબંધમાં આગેલા પત્રવ્યવ-
હારમાંથી સને ૧૯૧૧ ના જન્યુઆરીના “શુદ્ધિપ્રકાશ”માં આવી પદ
પુસ્તકોની યાદી પ્રકટ થયેલી છે તે જોવી. તેમાં ગ્રંથના વિષય અને પૂરનાં પૃથો
આદિની સૂચના છે. આ સહુ સંબંધી શક્ય વિગતો, પોતાની જાણ તેમ જ
પ્રેમાર્નદના ગ્રંથોના અવલોકનના આધારે રા. સા. કેશવલાલ હર્ષદરાય
ક્રુચે ૧૯૧૧ ના “શુદ્ધિપ્રકાશ”માં લખવા માંડી હતી. પણ તે લેખ
પૂરે થવા અગાઉ ગુજરાતી સાહિત્યના દુર્ભાગ્યે સા. નરસિંહરાવે
ટીકા કર્યાથી એ લેખ સદંતર સૂઈ ગયો, તેમ જ તેને લીધે તેને હવે

પ્રેમાનંદનાં નાટકો આદિ સંબંધી રા. સા. કેશવલાલભાઈના જ્ઞાન અને વિચારણાનો લાભ પણ વાચકવર્ગને મળતો અટકી પડ્યો છે.

(તા. ૧-૧૧-૨૩)

અ. બુ. જાતી.

પ્રેમાનંદના શિષ્યોના ગ્રંથ

વીરણ

પ્રકટ કે અપ્રકટ

૧ સુરેખાહરણ સં. ૧૭૨૦	}	આ. કા. ત્રિ. વર્ષ ૫, અંક. ૩
૨ કામાવતીની કથા સંવત ૧૭૨૫		આ. કા. ગ્રંથ ૮.
૩ બલિનાળનું આખ્યાન સંવત ૧૭૩૦		આ. કા. ગ્રંથ ૮.
૪ દશાવતાર કથા સંવત ૧૭૪૨		આ. કા. ગ્રંથ ૮.

હરિદાસ.

પ્રકટ કે અપ્રકટ.

૧ સીતાવિરહ સંવત ૧૭૨૨	આ. કા. ગ્રંથ ૮
૨ રામજાણશાહનો વિવાહ સંવત ૧૭૨૬	આ. કા. ગ્રંથ ૮
૩ નરસિંહના બાપનું શ્રાદ્ધ સં. ૧૭૨૭	આ. કા. ગ્રંથ ૮
૪ ભાગવતસાર સંવત ૧૭૩૭	આ. કા. ગ્રંથ ૮

દ્વારકાદાસ.

૧ બારમાસ	
૨ રાધાવિલાસ	આ. કા. ત્રિ. વર્ષ ૭ અંક ૨ નો
૩ રાધિકાવનવિવાહ	આ. કા. ગ્રંથ ૮
૪ દાણુલીલા	"
૫ ગોવર્ધનપૂજા	"
૬ કૃષ્ણભજન	"
૭ તિથિઓ	"

૮ કૃષ્ણજન્મોત્સવ

પ્રા. કા. ગ્રંથ ૯

૯ સાત વાર

”

૧૦ કૃષ્ણશીલા

”

રત્નેશ્વર.

૧ ભાગવત દશમસ્કંધ

સં. ૧૭૩૯

અપ્રકટ

૨ ભાગવત પ્રથમસ્કંધ

સં. ૧૭૪૦

પ્રા. કા. ૧૫

૩ પાંડવાશ્વમેધ

સં. ૧૭૪૩

પ્રકટ ગુ. વ. સો.

૪ સ્વર્ગારોહણ

સં. ૧૭૪૮

પ્રા. કા. ત્રિ.

વર્ષ ૪ અંક ૯

૫ મૂર્ખાવલિ

સં. ૧૭૭૦

પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧૫

૬ સુગ્રાવલિ

પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧૫

૭ ભગવદ્ગીતા

,, (નોંધ)

૮ મહિમ્નસ્તોત્ર

,, (નોંધ)

૯ ભાગવત ક્ષીતીય સ્કંધ

રા. હી. ત્રિ. પારખ પાસે પ્રત

૧૦ શિશુપાલવધ પાનાં દોઢ સોનું પૂર, જુઓ શુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૯૧૧, જન-યુઆરી

૧૧ બાર માસ

પ્રા. કા. ત્રિ.

રાધાવિરહ

વર્ષ ૫ અંક ૨.

જૂ. કા. ભા. ૬

૧૨ વૈરાગ્યબોધ અથવા આત્મવિચાર-

ચંદ્રોદય

પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૫

અંક ૪; જૂ. કા. ભાગ

ત્રીજો.

૧૩ પદસંગ્રહ

પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧૫. ની નોંધ

૧૪ ભાગવત-એકાદશ સ્કંધ. બરોડાની

સેન્ટલ લાયબ્રેરી.

શ્રીમદ્ભાગવતમનો પ્રસંગ.

(દશમ સ્કંધ, અધ્યાય ૮૬, શ્લોક ૧-૧૨).

જનમેજય પૂછે છે: હે બ્રહ્મન ! મારા પિતામહી (સુભદ્રા), જે બલરામ અને કૃષ્ણની બહેન થતાં હતાં તેમનો જે રીતે વિજય થયો, તેનું વૃત્તાંત જાણવા હું ઇચ્છું છું. શુક કહે છે: પ્રભુ અર્જુન તીર્થયાત્રા કરતા, પૃથ્વી ઉપર ફરતા ફરતા પ્રભાસમાં આવ્યા. ત્યાં પોતાના મામા (વાસુદેવ)ની પુત્રી (સુભદ્રા)ને બલરામ દુર્યોધનને આપણે, બીજા કાષ્ટને નહીં, એમ તેણે સાંભળ્યું. એટલે તેને પ્રાપ્ત કરવાનો લોભ અર્જુનને થતાં તેણે યતિનું રૂપ લીધું, ત્રિદહી સંન્યાસી થયો અને દ્વારકા સીધાચો. સ્વાર્થ સાધવાની ઇચ્છાવાળા સભાગિત, અર્જુને, ત્યાંના લોકો એને ન ઓળખે એમ ચાતુર્માસના મહિનાઓમાં નિવાસ કર્યો. બલરામ પણ તેને ઓળખી શક્યા નહીં. એક દિવસ આતિથ્ય કરવાને બલરામે તેને નિમંત્રણ કર્યું. પોતાને ધેર આવ્યો અને શ્રદ્ધા વડે અર્પણ બોલ્ય પદ્મચોથી તેને જમાડ્યો. ત્યાં તેણે વીર પુરુષોનાં મન હરણ કરે એવી મહત્તી કન્યા (સુભદ્રા)ને જોઈ. પ્રીતિથી ઉત્કુષ્ઠ થયેલી દૃષ્ટિથી તેણે એને અવલોકી અને સ્નેહભાવથી ખગલજેલું મન તેની ઉપર ચોટ્યું. સુભદ્રા પણ સ્ત્રીઓને હૃદયંગમ થએલા અર્જુનને જોતાં વેંત જ તેનામાં પ્રીતિ ધરાવતી થઈ; અને હાસ્ય કરતી તથા લલગાયુક્ત કટાક્ષ મારતી તેનામાં ચિત્ત પરાવવા લાગી. અર્જુન પણ તેનું પરમ ધ્યાન ધરતો, અત્યંત જલવાન કામથી ચિત્તગ્રમ પામ્યો અને શાંતિ મેળવી શક્યો નહીં. તે પછી મોટી દેવયાત્રાનો પ્રસંગ આવતાં રથમાં બેસીને નગરના દુર્ગમાંથી બહાર નીકળેલી સુભદ્રાનું અર્જુને તેના માતૃપિતા અને કૃષ્ણની અનુમતિથી હરણ કર્યું; તેણે રથે ચઢીને હાથમાં ધનુષ્ય પકડી શૂરા મહારથીઓને સામા આવતા આવ્યા, નસાડ્યા, અને તેનાં સર્ગાવહાલોને રડતાં રાખી જેમ મૃગરાજ પશુને પકડે તેમ સુભદ્રાને પકડી લીધો. એ વાત સાંભળી, જેમ પર્વને દિવસે સમુદ્ર ખગલ્યા ઉઠે તેમ સધળા યાદવવીરો સાથે બલરામ હુંધવાઈ ઉઠ્યા. પરંતુ

કૃષ્ણે બલરામને તેમના ચરણ પકડી શાંત કર્યા. પછી બલરામે ખુશી થઈને વરવહુને પુષ્કળ ધન, ઉપસ્કરો, હાથીઓ, રથો, અશ્વો, સેવકો અને દાસીઓ સમર્થા ઈન્દ્રપ્રસ્થ તરફ વિદાય કર્યા.

મહાભારતમાંની કથાનો સાર.

પાંચાલી સાથે સહગમન સંબંધી “આપણા અધાર્મિકોને જો ભાઈ પોતાના અન્ય ભાઈને દ્રૌપદી સાથે અંતઃપુરમાં બેઠેલો દેખે તે બાર વર્ષ પર્યન્ત બ્રહ્મચર્ય વ્રત આચરે અને વનનો પ્રવાસ આદરે,” એવો આગ્રહી નિયમ નારદ મુનિ સમક્ષ વિહિત કરી, પાંચ પાંડવ બાંધવો શાંતિ અને આર્થિક ધર્મકર્તવ્યને અનુસરતા, અને વડિલ બંધુ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા પાળતા, પોતાને ભાગે આવેલા રાજ્યના પાટનગર ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં ધર્માનુસાર રાજ્યવ્યવહાર તથા સંસારવ્યવહાર ચલાવતા હતા. એવામાં એક સમયે એક બ્રાહ્મણ રાજદર-બારમાં રોતો કંકળતો આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે “પાતકી, ક્ષુદ્ર, તરકરો મારા ગોધનને હરી જાય છે; માટે હે પાંડવો ! મારા શત્રુ પાસેથી મારી માથો મને પાછી આણી આપો. જે રાજા પ્રજા પાસેથી પૃષ્ઠાંશ ભાગ કરે છે તે છે, છતાં તે જો પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરતો નથી, તો તે સર્વ લોકમાં પાપાચારી ગણાય છે. માટે મારી ખાતર હાથમાં ધનુષ ઉપાડો.” બ્રાહ્મણનું આવું કરુણમય રુદન સાંભળી, દુઃખી થતો અર્જુન હવે શું કરવું તેના વિચારમાં પડ્યો. તેને તત્કાલ વિચાર આવ્યો કે “તપસ્વી બ્રાહ્મણનું ગોધન હરાઈ જતાં અવશ્ય મારે તેના અસ્તિ લોહોવાં બેઠેલો; કર્તવ્યની ઉપેક્ષાથી રાજાને શિરે મહાન અધર્મ ચોટે છે; તેથી અમારા રક્ષણ કરવાના કર્તવ્યમાં સર્વને અનાસ્થા થવાની અને લોકોમાં અમારા અધર્મ ગણાવાનો; તેમ જો રાજા યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદી સાથે હોવાથી તેમનો અનાદર કરી, એમના અંતઃપુરમાં પેશી, મારા આયુષો લાવીશ, તો તેમાં મારું એમના અતિનું અસહ્ય વર્તન અવશ્ય થયું ગણાશે, અને તેને પરિણામે

મારે બાર વર્ષનો વનવાસ બોગવવો પડશે. ” આવા વિચારોને અંતે “ ભલે રાજાનો અનાદર થતો હોય તો થાય, ભલે અસમ્ય વર્તનથી મને મહાન અધર્મનો દોષ લાગતો હોય તો લાગે, ભલે વનચર્યામાં માફ મરણ થવાનું હોય તો થાઓ, પરંતુ શરીરના વિનાશ કરતાં ધર્મપાલન જ વિશેષ મહત્વનું છે, ” એવો તત્કાલ જ ધર્મવિદ્ધ ધનંજયે નિશ્ચય કર્યો અને યુધિષ્ઠિરની સંમતિથી તેમના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો; પોતાનાં આયુધ લીધાં; આહ્વાણની વહારે ધાયો અને તરફરને મારી તેનું ગોધન પાછું આણી આપ્યું.

આહ્વાણના રક્ષણનો યશ પ્રાપ્ત કરી આવેલો અર્જુન, પછી સર્વ વડીલોને પગે લાગ્યો અને ધર્મરાજ પ્રત્યે બોલ્યો: “ હે પ્રભુ ! મારે હવે કેવું જાત આદરવું, તેનો મને આદેશ કરો. મેં આપણા નિયમનો ભંગ કર્યો છે. ” ત્યારે શોકથી પીડાતા યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને ઉત્તર આપ્યો, કે “ જો તું મને પ્રમાણશ્રુત માનતો હોય તો તો હું નિષ્પાપ ! માફ આ વચન સાંભળ. તે જો કે મારા અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરી માફ અપ્રિય કર્યું છે એ વાત ખરી, પણ તેથી મારા હૃદયમાં કાંઈ પણ કિંદ્રિમયે ધર કર્યું નથી. નાનો ભાઈ, મોટા ભાઈના અંતઃપુરમાં જેસે એમાં કાંઈ દોષ નથી; માટે હું મહાબાહુ ! તારો વનવાસનો વિચાર ફેરવ, અને માફ વચન પાળ. એમાં તે કાં પણ ધર્મલોપ કે વડીલનો અનાદર કર્યો નથી. ” ત્યારે અર્જુને તેમને કહ્યું: “ તમારો પાસેથી જ મેં સાંભળ્યું છે કે ધર્મ આચરવામાં કદિ પણ બહાનાં કાઢવાં નહીં. સત્યની ખાતર મેં આયુધ ઉપાડ્યાં છે, માટે હું સત્યથી ચળીશ નહીં જ. ” આમ કહી તેણે વનચારીની દીક્ષા લીધી અને બાર વર્ષના વનવાસને અર્થે લાંબી પ્રયાણ કર્યું.

યશસ્વી અર્જુનની સાથે વેદવેદાંતવિદ્ આહ્વાણો, મહાત્માઓ, અખ્યાત મંત્રિતંત્રો, ભિક્ષાર્યઓ, ભગવદ્ભક્તો, સૂતો, પૌરાણિકો અને કથકો પણ આદ્યા. રમણીય અને ચિત્રવિચિત્ર વનો, પર્વતો, નદીઓ અને પ્રદેશો વટાવી, તેમણે પ્રથમ ગંગાદ્વારમાં પડાવ નાખ્યો. ત્યાં એક સમયે અર્જુન ગંગામાં સ્નાન કરતો હતો તેવામાં તેના રૂપથી મોદ પામેલી નાગકન્યા

ઉલૂપી તેને જળમાં ઊડેા 'ખેચી ગઈ અને નાગરાજના હુવનમાં તેને આણ્યો. ધર્મસૌપ અને બ્રહ્મચર્યના લાંગ સંબંધી, નૈતિક મન્યન સંબંધી તથા તેની સાથે ખીજે કેટલોક વાદ થયા પછી, આખરે અર્જુને તેની સાથે લગ્ન કર્યું અને એક રાત્રિ ત્યાં રહી તેને સંતોષી, પુત્ર આપ્યો. તેનું નામ ધરાવાન હતું. પછી ત્યાંથી અર્જુન પાછો ગંગાદ્વારમાં આવ્યો, અને બ્રાહ્મણ-મંડળને આ સર્વ વાત વિદિત કરી. પછી તેણે પાછો વનપ્રવાસ આરંભ્યો. ત્યાંથી હિમાચળના પાર્શ્વનાં પુણ્યતીર્થોમાં અટન કર્યા પછી, તેણે પૂર્વ દિશા જાણી, અને વિવિધ પ્રદેશોનું અટન કરી, તે કલિંગ દેશમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાંથી બ્રાહ્મણો આદિ અનુયાયીઓને વિદાય કર્યા અને સમુદ્રતીર ઉપરના મણિપૂરના ધર્મજ્ઞ રાજા ચિત્રવાહનને આવી મળ્યો. પછી તેની સુંદર, દર્શનીય, પુત્રી ચિત્રાંગદા સાથે તે પ્રેમબંધને બંધાયો. તેના સમાગમથી ચતારા પુત્રને રાજપાટ માટે તેના માતામહ ચિત્રવાહનને સોંપી દેવાની શરતે તેને પરણ્યો અને બે વર્ષ લાં રહ્યો. તેને પરિણામે બ્રહ્મવાહન નામનો પુત્ર તેને થયો, એટલે સ્ત્રીપુત્રાદિને ભેટી, અર્જુન દક્ષિણસમુદ્રનાં તીર્થો પ્રતિ પ્રવાસે વિચર્યો.

ત્યાંથી વિચરતા વિચરતા તે પાંચ પુણ્યશાળી તીર્થોમાં આવી પોહ્યો. તેમાંના એક સૌભદ્ર તીર્થમાં સ્નાન કરતાં તપસ્વીઓને અતિ સંતાપનારી અને તેમના હુવનને સંદેહમાં નાખનારી મગરીએ તેનો પગ પકડ્યો. સમર્થ અર્જુને બલથી મગરીને કાઢી આણી. એટલે તે એકદમ સુંદર રૂપમાં પેલટાઈ ગઈ. તેણે પોતાનાં વૃત્તાંતમાં, શાપ લાગવાથી અપ્સરા મરી મગરી થવાનું અને તેમાંથી પાછું અપ્સરાનું રૂપ મેળવવાનું લાવિ અર્જુનને હાથે સંચિત હોવાનું કહી સંમળાવ્યું. તેની ચેટ, તેની ખીજ ચાર સહચારિણી અપ્સરાઓ પણ એવી જ સ્થિતિમાં મગરી બની ગઈ હતી તેમનો પણ અર્જુને તેના આર્જવથી ઉદ્ધાર કર્યો.

આ પ્રમાણે પાંચ ગ્રાહ(મગરીઓ)નો ઉદ્ધાર કરી, તે પાછો મણિપૂર આવ્યો અને પુત્ર તથા પત્નીને ભેટ્યો. રાજસભ્ય યજ્ઞના પ્રસંગમાં પાછા

મળવાનું વચન આપી, અર્જુન ત્યાંથી વિદાય થયો. દક્ષિણમાં કેરેલના અને ગોદાવરી આદિ નદીઓનાં પુણ્ય તીર્થોમાં સ્નાનાદિ પુણ્ય કર્મો કરી, તે પશ્ચિમમાં પ્રભાસ પાટણના પુણ્યતીર્થમાં આવ્યો. ?

૧ અહીં મહાભારતની મૂળ કથાશ્રેણીમાં નહીં એવો ૩૦૦ શ્લોકનો એક ભાગ, દક્ષિણની કુંભકોણમની પ્રતિમાં દાખલ થયેલો જણાય છે; અને તે માત્ર એ પ્રતિમાં મળે છે. કવિ પ્રેમાનન્દે, સુમદ્રાહરણમાં અર્જુનને યતિ અવધૂત-સંન્યાસીનું રૂપ લેવરાવી, હરણ કર્યાનું જે જણાવ્યું છે, તેને તથા બીજાં કથાંતરોને મૂળ પ્રતની કથાથી ટેકા મળતો નથી, પરંતુ કુંભકોણમનું પાઠાંતર તે સર્વને સંબળ સમર્થન આપે છે, માટે તેનો સાર નીચે આપેલો છે:—

પ્રભાસમાં પહોંચ્યા પછી રાત્રે અર્જુન, પૂર્વે ગદ યાદવે સુમદ્રાનાં માધુર્ય, રૂપ, સંપત્તિ અને ગુણોની કરેલી પ્રશંસાનું સ્મરણ કરવા મંડ્યો અને ક્રિયા ઉપાયથી તે મેળવી શકશે તેનો વિચાર કરવા મંડ્યો. તેણે વેષ બદલ્યો અને પરિવ્રાજકનું રૂપ ધારણ કર્યું. આમ વિકૃત વેષ ધારણ કરવાથી કુકુર, અન્યક, વૃષ્ટિ આદિ યાદવો તેને ઓળખી શકે નહીં, એવો તે યયો. ઉપર્યુક્ત વેષમાં તે સિદ્ધાવૃત્તિ કરવા અને ભ્રમવા મંડ્યો. “કોઈ પણ ઉપાયથી હું સુમદ્રાના મહાન નાજમંદિરમાં પ્રવેશ કરીશ અને કૃષ્ણની અદ્વિતીય, સુંદર ભગિનીને ભેટીશ. તે પછી વાસુદેવની અનુમતિ લઈ, તે સંબંધમાં જે શુભ અને હિતકારી હશે તે હું કરીશ,” એવો નિશ્ચય કરીને અર્જુન સિક્ષાચારી પરિવ્રાજકની દીક્ષા લીધી. તે ત્રિદંડી સંન્યાસી બન્યો; તેણે માથું મુંડાવ્યું. હાથમાં કમણ્ડલ લીધું, ખેર-ઓ પકડ્યો અને યોગીની દીક્ષા લીધી. પછી તે વૃષ્ટિના ભયથી વડના કાટરમાં પેટો અને કપડાનો નાશ કરનારા દેવેશ કેશવનું ચિન્તન કરવા લાગ્યો. કૃષ્ણ દ્વારકામાં સૂતા હતા ત્યાં અંતરદૃષ્ટિથી અર્જુનનો આવો પ્રકાર નિહાળી, એકાએક જાગી ઉઠ્યો, અને ખડખડ હર્યો. સાયભાગ્યે હસવાનું કારણ પૂછતાં યતિવેષધારી અર્જુન સુમદ્રાને મેળવવાના કામનું ચિન્તન કરે છે એમ જણાવ્યું અને તુર્ત જ પથારીમાંથી બહાર નિઃસરી પ્રભાસપાટણ આવી, યતિવેષધારી અર્જુનને મળ્યા. અર્જુન સાથે લોબનવિદાસ આદર્યા પછી શ્રીકૃષ્ણ, એ યતિરૂપધારીને સહસા ત્યાં જ છોડી, દ્વારકા પાછા ગયા. લોકોએ તેમનો સારો સત્કાર કર્યો. યાદવોએ આ પ્રસંગે દ્વારકાને વિવિધ હતમ રીતે શણગારી. સર્વના સત્કારનો સ્વીકાર કરી, શ્રીકૃષ્ણે આનંદમાં દિવસ નિર્જનન કર્યા.

ત્યાં પ્રભાસમાં એને મળવા એના સખાં માધવ કૃષ્ણ આવ્યા. અન્યો-
અન્ય હર્ષથી મળ્યા અને કુશળ વર્તમાન પૂછ્યા. પ્રભાસમાં ઇચ્છા અનુ-
સાર વિહાર કર્યા પછી, અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ સાથે રૈવતક પર્વત ઉપર ગયો.
ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી રમણીય દૃશ્ય રચાયેલા હતાં. ત્યાં નેતનર્તકોનાં

કેટલાક દિવસ પછી, યાદવોના રૈવતક ગિરિનો ઉત્સવ આવ્યો. યાદવોએ
બ્રાહ્મણોને દાન દીધાં અને પર્વતની આસપાસના પોતાના રમ્ય પ્રાસાદોને અલ-
કારો અને વિવિધ શોભાસામગ્રીઓથી શીલુગાર્યાં. વાદિઓ વાદનારા વાદકો, નર્તકો,
નટો, મધુર ગેય ગાયનોની આનન્દની રેલછેલ વર્તાવી રહ્યા. અને અનેક ઉચાં નીચાં
ચાન, વાહનોના ગણગણાટ ગાનવાં માંડ્યા, ચિત્રવિચિત્ર પદાર્થોથી હાટો ઉમરાયાં
અને લોકોની હઠના ઘોષપ્રતિઘોષ છવાયા. ત્યાં પોતપોતાના બાંધવો, પરિચારકો અને
હજારો દાસીઓ સાથે પ્રતાપી અક્ષરામ, ઉગ્રસેન, પ્રદ્યુમ્ન આદિ પ્રમુખ યાદવો
પણ પધાર્યા. વસુદેવ પણ ત્યાં સોધાર્યા અને પરિવ્રાજક અર્જુનને મળ્યા-મેટ્યા.
મેળામાં ફરતાં ફરતાં કામી અર્જુનનું મન, સુંદર, અતિરૂપવતી અને લાવણ્યવતી
સુમદ્રા પ્રતિ આકર્ષાયું. શ્રીકૃષ્ણે, હરણ કરી સુમદ્રા મેળવવાનો ઉપાય તેને સૂ-
ચવો, અને યતિ અર્જુને તેનું હરણ કરવા સંબંધમાં સુધિષ્ઠિરની સંમતિ પહે-
લથી મંગાવી મેળવી.

ઉત્સવ સમાપ્ત થતાં, શ્રીકૃષ્ણની અનુજ્ઞાથી યતિરૂપધારી અર્જુને દ્વારકાના
ઉપવનમાં નિવાસ કર્યો. ઉપવનના સાગ, તાલ, અશ્વત્થ, વૃક્ષ, અર્જુન, ચરપંક,
અશોક, અંકોલ, અતિમુક્ત, કેતક, પાટલ, પુંનાગ આદિ રમણીય વૃક્ષો અને
વિવિધ પુષ્પોથી છવાયેલી સુગંધીપૂર્ણ લતાઓથી આવૃત્ત, આરામના શિલાતલ
ઉપર યતિ અર્જુનને ઉત્સવમાંથી પાછા ફરતા યાદવોએ જોયા. અર્જુન પણ ઉત્સ-
વથી નિવૃત્ત થતા યાદવોને નિહાળતો, મનમાં સુમદ્રાનું ચિન્તન કરતો, અપ્રાપ્તિ
માટે શોક ધરતો, સર્વ દૃશ્ય નિરખતો હતો. યાદવો વિનયથી યતિની આસપાસ
વિંટળાઈ વળ્યા અને તેની આગતાસ્વાગતા કરી. યતિનાં વચનોથી તેઓ પરમ
પ્રસન્ન થયા. યતિએ પોતાનો મૂળ વેષ છપાવી, તેમને કુશલ પ્રાર્થના પૂછ્યા.

બળદેવ પણ યતિને આવી મળ્યા. તેમણે વિનય અને લક્ષિતી તેને કહ્યું કે
“હું વિપ્ર! તમે ક્યાંથી આવ્યા? મારી ઉપર કૃપા કરો. તમે કીયાં કીયાં પુણ્ય-
તીર્થો જોયાં? કીયા કીયા પર્વતો, વનો, દેવસ્થાનો અને નદીઓ નિહાળ્યાં?”
તેના ઉત્તરમાં યતિ અર્જુને પોતાના વનપ્રવાસની વિવિધ અદ્ભુત કથાઓ સર્વે

નૃત્ય તેણે દીઠાં; વિવિધ ભોજનસામગ્રીઓ આરોગી અને રાત્રે દિવ્ય શય-
નમાં શ્રીકૃષ્ણ સાથે કથાવાર્તા કરતાં કરતાં નિદ્રાને અધીન થયો. પ્રભાતમાં
સ્તુતિ અને મંગલવચનોથી જાગ્રત થઈ, શ્રીકૃષ્ણ સાથે સુવર્ણરથ ઉપર
ચઢી, અમરુંદ દ્વારકા આવ્યો. તેના સત્કાર માટે દ્વારકા પુરી અદ્ભુત રીતે
શણગારવામાં આવી હતી. પુષ્કળ લોકસમૂહ તેનો સત્કાર કરવાને એકત્ર થયો.

સંભળાવી, આનંદ આપ્યો. પણ યાદવોએ એ લિશ્કુકનું પૂજન અર્ચન કર્યું. યાદવો
પરસ્પર વાર્તા કરવા મંડ્યા કે આ દેશાતિથિ છે. આ શ્રીમાન યતિરૂપધારી દ્વિ-
જને માટે કીયું આવાસસ્થાન આપણે નિર્માણ કરીશું? સર્વેએ બલરામ તરફ
નજર કરી અને બલરામે શ્રી કૃષ્ણને કહ્યું કે “આ વિદ્વાન યતિ દેશાતિથિ છે. તે
વર્ષ એકના નિવાસ માટે આપણી દ્વારકામાં આવેલો છે. તેનો કીયા સ્થાનમાં
નિવાસ કરાવવો, એ હે જનાર્દન ! તમે સૂચવો.” શ્રી કૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો, કે
“તમને જે સ્થાન રચિકર જણાય, ત્યાં એનો નિવાસ કરાવો. એ અતુર યતિ બલે
આ ઉપવનમાં એક વર્ષ પર્યંત રહે અને સુસદ્ગાના કન્યાગૃહમાં ભોજન કરી નય.
પરંતુ તેને આ લતાગૃહમાં રાખવો, એવો જ મારો વિચાર છે. આ યતિ વાદશૂર,
શ્રીમાન, સુંદર અને બહુશ્રુત છે તેથી તેને કન્યાપુરમાં કે તેની સમીપમાં રાખવો,
એ યુક્ત નથી. તમે પોતે જ ધર્મજ્ઞ છો, સાસ્ત્રના જ્ઞાતા છો, ગુલાગુભના પારખ-
નાર છો. તમારી ઈચ્છા વિકલ્પ હું કાંઈ કરીશ નહીં.” એટલે બલરામે કહ્યું કે
“હે શ્રીમાન કૃષ્ણ ! આ યતિ સત્યવાદી, નિતેન્દ્રિય, વિનયસંપન્ન, ધર્મધારીઓમાં
ઉત્તમ અને ધૈર્યશીલ છે. પણ એ યતિનું મન કોણ પારખી શકે ? હે કૃષ્ણ ! હું
એને કન્યાપુરમાં લઈ જા અને સુલદ્રાને વિવિધ ભોજન અને પેય, ઈષ્ટ સામગ્રીઓ
તૈયાર કરવાની મારી તરફથી આજ્ઞા આપ.”

પછી શ્રી કૃષ્ણ બલરામની આજ્ઞાથી યતિ સાથે, પ્રસન્ન થઈ અમરુંદને હાથે
ઝાલી, રમણીય કન્યાપુરમાં આવ્યા. પ્રિય અતિથિ-યતિ-અમરુંદનું આતિથ્ય કરવાનું
કામ શ્રી કૃષ્ણે સુલદ્રાને સોંપ્યું અને કહ્યું કે, “આર્ય (બલરામ) ની આજ્ઞા છે, કે
‘તારે એનો યથાયાગ્ય સત્કાર કરવો. આ યતિ તારે પૂજ્ય છે. આરોગવાની ભોજન-
સામગ્રીઓથી તેને પ્રસન્ન કરજે. આ ઋષિ જે કાંઈ આજ્ઞા કરે તે તારે ઉકાવ-
વી. તારી સખીઓ સાથે તેને વશ વર્તજે. પૂર્વે પણ આવી લિજ્જાથી યતિઓનું તે
કન્યાપુરમાં આતિથ્ય કરેલું છે.” ત્યારે સુલદ્રાએ તેનો પ્રતિકરત્તર આપ્યો: “હું
મારા પ્રતયી આ ઉત્તમ દ્વિજને સંતોષીશ.”

દ્વારકામાં રહેતા કેટલાક દિવસ વહી ગયા તે પછી, રૈવતક (હાલનો ગિરનાર) ગિરિનો ઉત્સવ આવ્યો. તેની આસપાસ યાદવોએ ચિત્રવિચિત્ર રત્નોથી પોતાના ગ્રાસાદો શણગાર્યા હતા; તથા વાદિત્રો, નટનર્તકો, ગાયકો આદિથી અનેક વિલાસો મહાજીવાની તૈયારીઓ કરી હતી. અનેક હાટ

તદનંતર યતિ—અર્જુન કુશલતાથી પોતાના વેષને છુપાવતો ભદ્રા સુમદ્રાના ભદ્રપ્રેમભર્યા સત્કારનો સ્વીકાર કરતો, સર્વાંગસુંદર કન્યાનું સતત ચિન્તન કરતો, કામથી ખીકાતો અને દીર્ઘ અને ઉજ્જ્વળ નિશ્વાસ નાંખતો, કન્યાપુરમાં કેટલોક સમય રહ્યો. તે સુમદ્રાને રૂપમાં દ્રૌપદીથી પણ ચઢીબાતી માનવા લાગ્યો અને સાક્ષાત્ વરુણની પુત્રી ઈંદ્રસેના ભૂમિપર અવતરી હોય એમ ધારવા લાગ્યો. ઘણો સમય વીત્યા છતાં, સુમદ્રાના સહચારમાં તે કાલ તેને લાંબો જણાયો જ નહીં. સુમદ્રા-એ શ્રીકૃષ્ણ અને યાદવો પાસેથી યશસ્વી અર્જુનની ખ્યાતિ સાંભળી હતી, યાદવો પોતાના બાલક કુમારોને અર્જુન સમાન પરાક્રમી અને ધનુર્ધારી થવાનો બોધ દેતા હતા. આથી સ્વાભાવિક રીતે, બાલ્યાવસ્થાથી જ સુમદ્રાનું મન અર્જુન પ્રતિ પ્રબળપણે આકર્ષાયું હતું. અને ઉમ્મરે આવતાં તેણે મનમાં એવી ગાંઠ વાળી જ હતી, કે “ મારો પતિ અર્જુન જ થશે.” તેનાં રૂપ, ચાતુર્ય અને સત્યપ્રીતિનાં શ્રવણથી, તેના પ્રેમ દૃઢતર બનતો ગયો હતો. અતિચિંતિને ભેઈ તેના મનમાં નિશ્ચય થયો કે આ જ સાક્ષાત્ અર્જુન છે. આથી એક સમયે નિશ્ચય કરી, સુલ-દ્રાએ ક્યાંતરથી તેને પૂછ્યું કે “ હે યતિ ! તમે ક્રીયા કીયા દેશો, તીર્થો, વનો, સરવર અને નદીઓ નિહાળ્યાં છે ? તમે કંઈ કંઈ દિશાઓમાં વિચર્યા છો ? તમારા પ્રવાસને કેટલો સમય થયો છે ? તમે ઈંદ્રપ્રસ્થમાં ધર્મધારી યુગ્મિષ્ઠિર અને શૂરવીર હૈમને જોયા છે ? નિયમનો ભંગ કર્યાથી વનવાસ ભોગવતા ફરતા પરાક્રમી અર્જુનને ક્યાંયે જોયા છે ? તમે તેના નિવાસ સંબંધી કંઈ, ક્યાંયે સાંભળ્યું છે ? ” અર્જુને, તેનાં આવાં મધુર વચનોથી પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે “ અર્જુન હાલ યતિ-રૂપ ધરી, દ્વારકામાં જ વસે છે.” આ સાંભળી ચક્રિત થયેલી બાળાને વધુ ચક્રિત બતાવતો તે બોલ્યો:—“ હું પોતે જ અર્જુન છું. હે ભામિની ! તારી ખ્યાતિ અને રૂપસંપત્તિથી આકર્ષાઈ, હું જ પૂર્ણ ભાવથી તારામાં માફ મન પોષી અહીં રહ્યો છું. હે ભદ્રા સુમદ્રા ! સત્યવાન જન્મ સાવિત્રીનો પતિ થયો હતો; તેમ હું અવશ્ય-તારો પતિ થઈશ.”

મંડાયા હતા તથા અનેક કીડાઓની વ્યવસ્થા થઈ હતી. હજારો યાદવયાદવીઓ, પગે ચાલી, કે વિવિધ વાહનો ઉપર ચઢી ત્યાં આવ્યા હતાં. વિવિધ શૃંગારો અને વસ્ત્રોથી તેમની શોભામાં ભારે વૃદ્ધિ થઈ હતી. ત્યાં બનરામ, પ્રદુમ્ન, સાંય આદિ મુખ્ય યાદવો પોતપોતાની સ્ત્રીઓ, ગણિ-

અર્જુનની આમ સહસા ઓળખ થવાથી સુભદ્રા, સ્ત્રીસહજ લગ્નને વશ થઈ અને એ લલિત લલના પોતાના મંદિરમાં ચાલી ગઈ. પછી મોહથી તે પીડાવા લાગી. દિવ્ય શયનમાં તેને નિદ્રા આવવા ન લાગી. તેમ લગ્નથી તેણે યતિની નિત્યની પૂજા કરવી બંધ કરી. શ્રી કૃષ્ણે દિવ્ય દષ્ટિથી આ વૃત્તાત જાણી લીધી અને રૂઝિમણીને યતિ-અર્જુનની આગતાવગતા કરવાનું કાર્ય સોંપ્યું. આ પાસ સુભદ્રાનો દેખાવ જનમત થયો. તેનું વદન દ્વિધ્વં પડી ગયું. તે નિઃશ્વાસ ઉપર નિઃશ્વાસ કાઢવા લાગી અને રાત્રિદિવસના તેને જનમત થયા. શોકમાં આમ કૂબેરો પોતાની નણુંદને જોઈ, રૂઝિમણીએ શ્રી કૃષ્ણની અનુમતિથી પોતાની સાસુ દેવકીને એકાન્તમાં સુભદ્રાની કામપીડાની વાત વિદિત કરી, અને કહ્યું કે “યતિવધારી અર્જુન, દન્યાપુરમાં પધારેલો છે, તેને અર્જુન રૂપે ઓળખીને સુભદ્રા તેની ઉપર મોહી પડી છે. તેને હવે કાંઈ ચેત પડવું નથી. તેથી તે ખાતી કે ખાતી નથી.”

આમ પોતાની પુત્રીની વિરહવેદના જાણી દેવકી તેની પાસે આવી અને ધીરજ આપતાં બોલી કે:-“હે પુત્રી ! શોક કર મા ! જુદ્ધિમાન વસુદેવને હું આ વાત કરીશ અને તારું પ્રિય થશે. એ યતિ અર્જુન છે એમ મેં પણ સાંભળ્યું છે.” પછી વસુદેવે મુખ્ય યાદવો, પોતાની પત્ની દેવકી અને રોહિણી તથા પુત્ર-વધૂ સ્વત્યલામા અને રૂઝિમણી સાથે વિચાર કરી, શ્રી કૃષ્ણની સલાહ પ્રમાણે બાર દિવસ પછી, ઉદ્ધવ અને બનરામ જાણે નહીં, એમ સુભદ્રાનો વિવાહ અર્જુન સાથે કરવાની એક યુક્તિ યોજી. વસુદેવે, એ યુક્તિ પ્રમાણે યાદવોને મડા-દેવના ઉત્સવ નિમિત્ત દ્વારકામાંથી ખસેડવાની ગોઠવણ કરી. લોકમાં પડો વજડાવ્યા કે ‘આજથી ચોથે દિવસે સુભદ્રાની પીડાની શાન્તિને અર્થે અંતર્દ્વિપમાં ઉત્સવ અર્થે સર્વે વર્ણોએ, પુત્રો, બાંધવો, દારા અને અનુચરો સહ આવવું. ત્યાં ગોત્રીસ દિવસનો પરમ ઉત્સવ થશે !’ આ મુજબ, ઉત્સવને દિવસે યાદવો, યત્રથી ચાલતી નૌકાઓમાં બેસી, અંતર્દ્વિપમાં સીધાવ્યા. કૃષ્ણ, પ્રદુમ્ન, સ્વત્યકિ આદિ મુખ્ય મુખ્ય યાદવ યોદ્ધાઓ પણ ત્યાં સીધાર્યા. વિવિધ વાદ્યોથી અનેક રમણીય કીડા-

કાઓ અને અનુચરો સાથે આવ્યા, શ્રી કૃષ્ણ સાથે અર્જુન પણ આવ્યો. મેઘામાં ફરતા ફરતા તેની દષ્ટિ, સુંદર, મોહની જેવી સુભદ્રા ઉપર પડી. શ્રી કૃષ્ણ, પાર્યંતુ લક્ષ્મી સુભદ્રા ઉપર એકી ટસે ખેંચાયતું જોઈ, હસ્યા અને ખોલ્યા કે “વનચારીનું મન, કામચીત્રમ હોવાથી જનું હશે? એ

આથી, પદ્મવો અને પુષ્પોથી, મનોરમ વાપીઓ, કાનનો તથા ઉપવનોમાં ઉત્તમ વિહારવિલાસથી યાદવો પરમ આનન્દથી ઉત્સવ ઉજવવા મંડ્યા.

શ્રી કૃષ્ણે અંતર્દર્શિમાં સીધારતી વખતે યતિ-અર્જુનની સેવા ઉઠાવવાને સુભદ્રાને દ્વારકામાં રહેવાની આજ્ઞા કરતાં એવી સૂચના કરી કે, તારે આર દિવસ યતિની સેવા ઉઠાવવી. એને વશ વર્તવું, કીર્તિ તથા ધર્મને લક્ષમાં રાખી, આત્મપત્ની અતિથિઓમાં મુખ્ય યતિનાં સર્વ કાર્યો કરવાં હર્ષયુક્ત યાદવોથી ખાલી થયેલી દ્વારિકામાં અર્જુન સુભદ્રાના ઉદાહરણ ત્રાહ જોતો કાલ-નિર્ગમન કરવા લાગ્યો. આરમે દિવસે તેણે સુભદ્રા સાથે વિવાહ વિષે વાતચિત કરતાં કહ્યું કે “આજે રાત્રે આપણાં લગ્ન થશે. કામદેવે મને મોહિત કર્યો છે. આ ધર્મસંકટમાં શું કરવાથી આપણને સુખ થશે તે હું માધવિ તું કહે.” અર્જુનનું આજ્ઞા વચન સાંભળી તેની આંખો આંસુથી ભરારાઈ. કામદેવનાથી ખીડાતી સુભદ્રા કાંઈ પણ ખોલી શકી નહીં અને પિતાના મંદિરમાં ચાલી ગઈ.

તે સ્થાને રાત્રી પડતાં ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, નારદ આદિ મહાસુનિઓ, વશિષ્ઠ આદિ સ્મરણિઓ, ઈંદ્ર અને નિદ્રામાં પડેલા બલરામ શિવાય કેટલાક મુખ્ય યાદવો પણ આવ્યા. કૃષ્ણે સુભદ્રાના વિવાહની યોજના કરી અને સર્વ દેવાદિતો સંહાર કર્યો. મહર્ષિ કાશ્યપ હોતા અને નારદ આદિ સદસ્ય થયા. સર્વ દેવો અને લોકપાલોનાં સ્તુતિવચનો સાથે મહેન્દ્રે અર્જુનને અસિધેક કર્યો અને શુભ આશિષ આપી. પછી સુભદ્રાનાં લગ્ન થયાં. પછી ઈન્દ્ર આદિ ત્યાંથી વિદાય થયા; અને પેલા મુખ્ય યાદવો પણ અંતર્દર્શિમાં પાછા સીધારી ગયા. ચંદ્રને જતાં જતાં અર્જુનને સૂચના કરી કે “આજથી બાવીસમે દિવસે મારા શ્રૌણ્ય અને સુગ્રીવ નામના હથ જોડેલા રથમાં બેસી, સુભદ્રાને સાથે લઈ, તું સુખેથી ઈંદ્રપ્રસ્થ યાદવો જાણે; પછી યાદવો સહિત હું આહિ-આવીશ. ત્યાં સુધી તું ચેતિવેષે રૂઝિભણીના મંદિરમાં રહેજે.”

તો મારી બહેન છે અને મારા પિતાની વહાલી પુત્રી છે. તે રૂપરૂપિણ હોવાથી તેની ઉપર કાણ મોહી ન પડે? જો તારું મન એની ઉપર ચોટ્યું જ હોય તો હું મારા પિતાને તે સંબંધી વાત કરું." ત્યારે અર્જુને કહ્યું કે "એ કલ્યાણી મારી પટ્ટરાણી થાય તો કેવું સારું? એ કોયા ઉપાયથી મળી શકે?" શ્રી કૃષ્ણે જણાવ્યું કે "ક્ષત્રિયોને માટે સ્વયંવર એ જ યોગ્ય વિવાહ છે. પરંતુ સ્ત્રીનો સ્વભાવ અનિશ્ચિત હોઇને અનુસૂચ્ય અને મોહથી ચક્રિત કરનારા, પરંતુ ઉત્તમ નહીં એવા રાજાને તે પસંદ કરે, એવો સંભવ વિશેષે કરીને શક્ય હોવાથી રાજકન્યાનું હરણ સાહસ-પ્રિય ક્ષત્રિય કરે, એ પ્રશસ્ય છે. ધર્મજ્ઞોએ, શસ્ત્રવીરોને માટે વિવાહનો એ જ પ્રકાર યોગ્ય ગણ્યો છે. માટે મારી બહેનનું તું હરણ કર." આ કહેવું

પછી જનાર્દન અંતર્દીપમાં પધાર્યા. ગુપ્ત લગ્ન થયાને બાવીસ દિવસ થયા એટલે ધનંજયે સુભદ્રાને પોતાની સાથે ચાલી આવવાનો વિચાર જણાવતાં કહ્યું કે, "વ્રતની સમાપ્તિ નિમિત્ત મુખ્ય મુખ્ય દિવસોને ભોજન આદિથી સંતોષ; શપ્થ, સુગ્રીવ, મેઘપુષ્પ અને બહાહક, એ ચાર શીઘ્ર ગતિવાળા શ્રીકૃષ્ણના અર્થે જોડાવી તેમનો રથ તૈયાર કરાવ; આયુધો, ધનુષ્યો, ગદા આદિથી તેને સજ્જ કરાવ અને તારી સખીઓને ભેટી લે. તેમને જણાવજો કે વ્રતની સમાપ્તિ માટે શ્રીકૃષ્ણના ઉત્તમ રમણીય રથમાં બેસી, હું દેવસ્થાનમાં જવાની છું."

અર્જુનની આજ્ઞા શિરે ચઢાવી, સુભદ્રાએ બ્રાહ્મણોને નાતર્યા અને તેમનો ચથાવિધિ સત્કાર કર્યા. પછી તેણે શ્રીકૃષ્ણનો રથ સજ્જ કરાવ્યો; અર્જુન માટે રથમાં ઉત્તમ કવચ; ધનુષ્ય, મુકુટ આદિ આભરણો મૂકાવ્યાં. રથ તૈયાર થતાં સુભદ્રા તેમાં બેઠી અને અર્જુન ચતિવેષનો ત્યાગ કરી, શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરી, રથ ઉપર ચઢ્યો અને ઘોડા મારી મૂક્યા. ચતિ સાથે સુભદ્રાને નાશી જતી જોતાં, રણવાસમાં શોર-શકાર મચી રહ્યો. દ્વારકાના રક્ષણાર્થે રહેલો વિપ્રથુશ્રવા સૈન્ય લઈ તેની પાછળ ધસ્યો, અને બંને વચ્ચે તુમુલ શુદ્ધ થયું. અર્જુનના સારથીનું સ્થાન સુભદ્રાએ લાખું અને કુશલતાથી રથના અગ્રવાને નિયમમાં રાખ્યા. અંતર્દીપમાં બહારામ આદિ યાદવોને ચતિરૂપધારી અર્જુને કરેલા સુભદ્રાના હરણની વાત સાંભળી, ક્રોધ ચઢ્યો. (અદિથી બાકીની કથાઓની ઉપરના સારને અનુસરતી છે.)

સાંભળીને અર્જુને, શીઘ્ર ગતિવાળા દ્વિતો ઈંદ્રપ્રસ્થ પાઠવ્યા અને સુભદ્રાનું હરણ કરવાના કાર્યમાં જ્યેષ્ઠ ભાઈ યુધિષ્ઠિરની સંમતિ મંગાવી.

સુભદ્રાના હરણમાં યુધિષ્ઠિરની સંમતિ મળતાં, શ્રી કૃષ્ણની અતુલાની, શત્રુધોધી સન્ન કરેલા સુવર્ણમય રથમાં બેસી, યુગધાને બહાને મેળામાંથી તેણે સુભદ્રાને ઉપાડી જવાનો ઉપક્રમ માંડ્યો. સુભદ્રા, દૈવતક ગિરિનું અર્ચન કરી, દેવતાઓને પૂજી, બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન બોલાવી, દ્વારકા પાછી ફરતી હતી, ત્યાં કામબાણથી પીડાયલા અર્જુને વાટમાંથી બલાત્કારે તેનું હરણ કરી, રથમાં બેસાડી દીધી અને પોતાના નગર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

તત્કાળ હાકોટા વાગી રહ્યા અને સર્વ યાદવો યુદ્ધની તૈયારી કરવા મંડ્યા. રણતુરી વાગી રહી અને વૃષ્ણિ વીરોની આંખો ક્રોધથી લાલચોળ બની ગઈ તેમણે મહા અમૂલ્ય કવચો અને ધનુષ્યો સન્ન કર્યો; બલરામે આમ યાદવોના અંતુલ સૈન્યને સન્ન થતાં જોયું, પરંતુ શ્રી કૃષ્ણને અવ્યય અને નિર્વિકારી દેખતાં, તેમણે યાદવોને શ્રી કૃષ્ણની સલાહ લેવાની સૂચના કરી. એટલે તત્કાલ તેમની સલાહ લેવાઈ. બલરામ સલામાં બોલ્યા કે “હે કૃષ્ણ ! તારી ખાતર અમે અર્જુનનો દ્વારકામાં સત્કાર કર્યો. પણ એ કુલાંગાર, દુષ્ટદિ, આપણી પૂજા અને સત્કારને યોગ્ય નથી. એવો કીયો મૂર્ખ અજ્ઞ ખાઈ, આધાતું પાત્ર ભાંગી નાખે ? આપણા પૂર્વના સંબંધને માન આપી, તેનો અમે સત્કાર કર્યો. તેણે હે કેશવ ! તારો પણ અનાદર કર્યો અને સુભદ્રાનું હરણ કરી, યુધિના યુગમાં પ્રવેશ કર્યો છે. મારા માથા ઉપર તેણે પગ કેમ મૂક્યો ? હું આજે પૃથ્વી નિષ્કૌરવી કરીશ. એ અર્જુને કરેલો દોષ હું સાંખતાર નથી.” અન્ય યાદવોએ પણ આમ મેધની પેઠે ગાંજતા બલરામના કથનને અનુમોદન આપ્યું.

તે પછી સર્વને શાન્ત પાડતાં શ્રી કૃષ્ણે તેમને આવું ધર્મયુક્ત વચન કહ્યું: “અર્જુને પોતાના કૃત્યથી કાંઈ જ આપણું અપમાન કર્યું નથી. આ કૃત્યથી તો તે આપણા વિશેષ સન્માનને પાત્ર કરે છે. સૌ આ વાત

સારી રીતે જાણે છે કે આપણે યાદવો કાંઈ અર્થના લોભી નથી. એટલે આપણે એવા વરને તે વરાવવાની નથી. સ્વયંવરમાં કન્યા થોડા વરને વરતી નથી. પશુદાન સમાન કન્યાદાનને અર્જુન ઉતરતું ગણે છે. વળા કીયો પુરુષ પોતાના સંતાનનો વિશ્વ કરે? અર્જુન આ સર્વ દોષો સમજે છે. તેથી જ તેણે આમ ધર્મને અનુમત્તું હરણ કર્યું છે. યશસ્વી સુલદ્રાનો એની સાથેનો સંબંધ ઉચિત છે. પાર્થના જેવો કોઈ શીઘ્ર શસ્ત્રધારી નથી. એનો કોઈ પરાજય કરી શકે એમ નથી.”

કૃષ્ણનાં આવાં વચનથી યાદવો જ્ઞાન્ત પડ્યા અને અર્જુનને દ્વારિકા બોલાવ્યો. પછી કૃષ્ણે તેનું લક્ષ કર્યું અને અર્જુન ત્યાં બાર માસ રહ્યો. તે પછી વનવાસનાં બાકીનાં વર્ષ, અર્જુનને પુષ્કર તીર્થમાં ગાળ્યાં. વનવાસ પૂર્ણ થતાં, તે સુલદ્રા સાથે ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવ્યો, સર્વ વડીલોને નમ્યો અને બ્રાહ્મણોનું પૂજન અર્ચન કર્યું.

પછી અર્જુન પોતાની પ્રિયા દ્રૌપદી પાસે ગયો. દ્રૌપદીએ પ્રશ્ન્ય-કોપ કરી તેને કહ્યું: “જ્યાં સાત્વતની પુત્રી સુમદ્રા હોય ત્યાં હું ધન-જય ! તમે જાવ. સારી રીતે બંધન બાંધેલા ભારને એક વધુ નતું બંધન બાંધતાં પૂર્વનું બંધન શિથિલ થઈ જાય છે.” આમ અનેક પ્રકારે વિલાપ કરતી દ્રૌપદીનું ધનજયે વારંવાર રોદવચનો કહીને, સાત્વત કર્યું અને પુનઃ પુનઃ ક્ષમા માગી. પછી ગોવાલણીને વેળે, રાતા રેશમનાં કપડાં પહેરાવી અર્જુનને સુલદ્રાને રણવાસમાં મોકલી.

રણવાસમાં તે કુંતા માતાને પગે લાગી કુંતાએ તેનું માથું સુધું અને આશિષ દીધી. તે પછી દ્રૌપદીએ પોતાની શોક અને સાધવની બેન સુલદ્રાને આલિંગનથી સત્કાર કર્યો અને પ્રસન્નતાથી કહ્યું: “તારો પતિ અન્નિત થાવ.” પછી બન્ને જણાં સંપત્તિ રહેવા લાગ્યાં.

એવામાં મહાન સૈન્ય સાથે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવી પહોંચ્યા. તેમના સત્કાર માટે સામા નકુલ અને સહદેવ ગયા; સુધિષ્ટિરે દ્વન્ન-પતાકાથી ઇન્દ્રપ્રસ્થની શોભા વધારી દીધી. રાજમાર્ગે સુગંધી છાંટણીથી

છાંદી દીધા અને પુષ્પોનાં તોરણો આદિથી તેમને અનુપમ રીતે શણગાર્યાં. ઠામ ઠામ અગર આદિના ધૂપ બહેંકી રહ્યા; માર્ગે આનંદી લોકથી ઉભરાયા અને હાટોથી શોભી રહ્યા. હજારો બ્રાહ્મણોના સત્કાર સાથે બૃહરામ અને કૃષ્ણ રાજભુવનમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી અર્જુનને પહેરામણીમાં કૃષ્ણે પુષ્કળ અને ઉત્તમ ધન સમર્પ્યું. ઘંટડીઓથી ગાજતા, કુશળ સારથીઓએ કેળવેલા ચાર ચાર ઘોડા બેડેલા સુવર્ણના હઝાર રથ; મથુરાની દુધાળી, વર્ચસ્વી, દશ હઝાર ગાયો; સુવર્ણના અલંકારોથી શોભતી, ચન્દ્રનાં કીરણ જેવી, શુદ્ધ ઘોળી હઝાર ઘોડીઓ; યુવાન અને સ્નાનપાનમાં કુશળ હઝાર ગોરી દારીઓ; દશ મનુષ્યોના વજનનું સોનું; મદ ઝરતા સંખ્યાબંધ હાથીઓ, વિગેરે અનેક અનેક સાધનસામગ્રીઓ કન્યાદાનમાં બૃહરામે અર્જુનને આપી.

પછી ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આનંદવિહારમાં કેટલાક દિવસ નિર્ગમન કરી, બૃહરામ દ્વારકા પાછા સીધાવ્યા. શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં રહ્યા અને મૃગયા આદિ અનેક વિહારો અર્જુન સાથે કર્યા. પછી કેટલેક સમયે સુભદ્રાને અભિમન્યુ નામનો પુત્ર થયો અને દ્રૌપદીને પણ પાંચ પાંડવોથી પાંચ વીર પુત્રો થયા. આમ પાંડવોનો સંસારવ્યવહાર સુખશાન્તિથી ચાલવા માંડ્યો.

પ્રેમાનંદકૃત “સુભદ્રાહરણ”નો સાર.

અશ્વમેધ યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ વેળા, અવિચારપણાથી થયેલી અદાર બહુ-હત્યાઓનાં અધર્મી કર્મથી ઘટવા અતિશય ઉત્સુક મહારાજા જન્મેજયે મહામુનિ વૈશંપાયનને અર્ધપાશાદિથી આતિથ્યસત્કાર કરી, પોતાના પાપના નાશનો ઉપાય પૂછ્યો; એટલે મહાતુભાવ વૈશંપાયન ઋષિએ શ્રી વેદવ્યાસની ઉત્તમ વાણીથી ભરપૂર, મહાભારતનાં અદાર પર્વ દ્વારા તેના ધર્મશીલ પૂર્વજ પાંડવોનાં માનવ દેહને પવિત્ર કરનારાં, ચરિત્ર સાંભળવા પ્રેરણા કરી અને કથારંભ કર્યો. પાંડવોની ઉત્પત્તિ, તેમના કાકા દૃતરાષ્ટ્ર રાજ્યકાર્યમાં

લાગ નહીં આપી અન્યાય કર્યોતો પ્રકાર, દુર્યોધનની તેમનું દાસ્ય દાઢવા લાક્ષાગૃહમાં ખાળવાની પેરવી, તેમાંથી છટકેલા પાંડવોનો વનવાસ, કૌરવોનાં અનેક દૂડ કપટોથી ભગવત્કૃપાએ થયેલું રક્ષણ અને દ્રૌપદીસ્વયંવરમાં અર્જુનનો સફળ મત્સ્યવેધ, દ્રૌપદી સાથે પાંચે પાંડવોનાં લગ્ન, રાજ્યધાની હસ્તિનાપુરમાં પાંડવોનું પુનઃ આગમન આદિ અનેક પ્રસંગો ક્રમે ક્રમે વૈશંપાયને જન્મેજયને સંભળાવ્યા. પછી, જન્મેજયની ઈચ્છાથી કૃષ્ણની ભગિની મુલદ્રાનું હરણ અર્જુને કર્યાની કથા વૈશંપાયને તેને નીચે પ્રમાણે સવિસ્તર કરી:- (કર્ણુ ૧).

દ્રૌપદીને વર્ષાદ્રૌપદી પાંડવો હસ્તિનાપુર પધાર્યા; સર્વ નગરલોકે આનંદથી અને મુક્તાઈ તથા કુસુમોથી તેમને વધાવ્યા. પછી નિજધામમાં સ્વસ્થ થઈ, દ્રૌપદી સાથેના પોતપોતાના ભાવી વર્તન સંબંધી પાંચે ભાઈઓ વિચાર કરવા મળ્યા. એટલે ત્યાં તેમની મૂંઝવણ ઉઠાવવા મહાન ઋષિશયનારદ અંતરિક્ષથી ઉતરી આવ્યા. તેમણે પ્રત્યેક બંધુનો દ્રૌપદીસહગમનનો અવધિ નક્કી કરી આપ્યો. તેને અનુસરીને નારદે, જેના આવાસમાં દ્રૌપદી રહેતી હોય તેના આવાસમાં ખીજન કોઈ ભાઈએ અચાનક પ્રવેશ ન કરવો અને કોઈ તો તેણે “બાર વર્ષ બ્રહ્મચર્ય (૧) ધરી, વનફલ પહેરી, બાર વર્ષ વનવાસ સેવવો,” આવી પ્રતિજ્ઞા પ્રત્યેક પાંડવ પાસે લેવરાવી. બલવાન ભાવીથી એમ બન્યું કે વડવીર ધર્મરાયનો દ્રૌપદીના સહગમનનો ચારો હતો, તેવામાં એક દિવસે મધ્ય રાત્રિએ એકાએક માઠા ખૂમરાણુ ઉઠાવતો, ધાઓ રે ધાઓ, રે ધાઓ, એવો શોરબકાર મચાવતો એક દ્વિજ રાજદ્વારે આવ્યો અને મઠમાંથી પોતાની થેતુ ચોરી લઈ નાસી જતા ચોરને પકડવા અર્જુનને કહેતાં ભારે કીલકીલાણુ મચાવી મૂક્યું. જીવના ભોગે પણ ગૌઆલાણુનું પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા ધરાવનાર અર્જુન, ચોરની ઉપાધિથી બ્રાહ્મણને મુક્ત કરવા, આયુષ્ય શોધવા તત્પર થયો. થતા કાળ હતું તેથી, સુધિષ્ટિના જ ભુવનમાં તેનાં આયુષ્ય હતાં. તેથી અર્જુને બાર વર્ષ વનવાસ જતું પણ બ્રાહ્મણનું કાર્ય તો અપશ્ય કરવું, એવો ઉચ્ચ આશય

ધરી, યુધિષ્ઠિરના અંતઃપુરમાં જઈ, આયુધો લઈ, ચોર પાછળ દડમક દોડ
કાઢી, ચોરને પકડી, આઠાણને તેની ગાય પાછી સોંપી. પણ પછીથી આ-
વેશમાં ને આવેશમાં મૂળ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યા માટે તે પસ્તાવા લાગ્યો !
પરંતુ, છેવટે ક્ષત્રિયને યોગ્ય કર્તવ્ય-પાત્રન કર્યાના વિચારથી મન વાળ્યું
અને વન સીધાવા અર્થે સર્વ રનેહીઓની આજ્ઞા માગી. પછી સાંધા
જીન વનકુલ ધારણ કરી, ઋષિજનોના મોટા સાથ સાથે વનના
અને ભગવત્સમરણ કરતાં તેમ જ પાવન તીર્થાટન આદિ કુશળ માર્ગે પરવર્તી,
પાર કાઢવા માંડ્યો. ‘ભાવિ પદારથ’ હતું તેથી તે વાળ્યું. આજીવનમાં ત્રણ વન-
તાઓને વર્ષો, પછી, તેણે દક્ષિણ સમુદ્રના ઉપકંઠ
તીર્થોમાં વસતી, શાપથી મગરી બનેલી, પાંચ અપ્સરેવસ નિર્ગી અગત્યાદિ પંચ
પછી નાગરાજ કૌરવ્યની પુત્રી ઉલ્પિને સંતોષા, અને મૃગઓનો ઉદાર કર્યો.
ચિત્રાંગદ રાજની પુત્રી ચિત્રાંગદા સાથે લગ્ન કરી, સુભદ્રાને મણિપૂર આણ્યો અને
ઉત્પન્ન કર્યો. પછી અર્જુન સાંધી આજ્ઞા માગી તે પાંચ વનમાંથી અષ્ટવાહન પુત્ર
અને અવશેષ અપરિમિત તીર્થોમાં ફરી ફરીને, પૃથ્વીનો માંડયો. રિશ્યાત્રાએ નીકળ્યો
પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે લગભગ દ્વાદશ વર્ષનો વનવાસ પૂરો થતાં તે પાર કાઢ્યો. આમ
સાથે ફરતા ઋષિમાત્રને વિદાય કીધા અને શ્રીકૃષ્ણને મળવાની પેણી પોતાની
વાધી દ્વારકા ગયો (કડવું બીજું).

માર્ગે વિચરતાં તે દ્વારકા પાસેના વનમાં આવી ઉભો અને હર્ષથી
હરિનું સ્મરણ કર્યું; એટલે તત્કાળ અવિનાશી ચતુર્ભુજ દેખા દીધી. પ્રદ-
ક્ષિણા કરી, અર્જુન લાવશું તેમને ભેટયો. પ્રહ્લ્દ કૃષ્ણે તેને કુશળ વાર્તા
પૂછી અને તેનાં વનવાસનાં કર્મ જાણી લીધાં. તે પછી બન્ને પ્રલાસ
પાટજીમાં આવ્યા; સરસ્વતીમાં સ્નાન કરી ગિરનારની યાત્રાએ વિચર્યા.
શ્રીકૃષ્ણનો અભિલાષ પોતાની બેન સુભદ્રા સાથે અર્જુનનાં લગ્ન કરાવવાનો
હોવાથી, તેને એક વર્ષ દ્વારકા રહેવા નિમંત્રણ કર્યું. પણ અર્જુન તે વેળા
તો તેમનો એ હેતુ કળી ન શક્યો, પણ દ્વારકા જતાં રસ્તે સુંદરપાએ
પોતાના હેતુને ઉદ્દેશી જ્યારે એક એવી યુક્તિ અર્જુનને સુઝાડી કે તારે

તપસી, અવધૂતનું રૂપ લેવું અને દ્વારકામાં જાના રહેવું: અને લોકો તને
આવો માનશે, ત્યારે અર્જુન મનમાં તેમનો ગુપ્ત હેતુ કળી ગયો. પછી
દ્વારકા ગામને પાદર આવતાં, અર્જુને અતીત થવાની પેરવી કરવા માંડી
અને કૃષ્ણ પોતાને મંદિર સિધાર્યા. (કડવું ત્રીજું).

આ પાસ અર્જુને તપસીનું મુંદર રૂપ ધર્યું. તેણે અવધૂત, જોગી, સંન્યાસી,
ગોસાધ, મહંત, સાધુ, ગોરજી, જંગમ, સેવડા, કાનકટા, એ સર્વ પ્રકારના ત્યા-
ગીઓ તેમ જ ગૃહસ્થધર્મી આવાઓના વેષાલંકારોમાંથી રસમય ચુટણી (કચ્છુ-
બર) કરી, ધારણ કરી અને એક નવીન અતીતનું અટપટું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તેણે
આવના અંદનનાં આર તિલક કર્યાં (વલ્લભ ગોસાધ), માથે જટા બાંધી (જંગમ
અને શૈવી આવો) અને શરીરે પીતાંબર વીંટાણું (ગીર અથવા મહંત); ભગવાં
વસ્ત્રની ગાંઠડી, બ્યાધાંબર અને ગજચર્મ, ખગલમાં મારી લીધાં (જોગી
અને સાધુ); ગળામાં સોને મટેલી રૂદ્રાક્ષમાળા ધાલી, પીતાંબરને કછોટા
મીડ્યો અને કેડે મેખલા બાંધી, ખભે જોળી ભરવી અને તેમાં શંખ ભસ્મના
ગોળા અને શાલીગ્રામ (જંગમ અને સેવડા) મૂક્યાં. આ શિવાય બીજી, જોગીને
ચૌગ્ય-વસ્તુઓ પણ લીધી. પોથી, પુસ્તક, મુદ્રા, કંકણ, પલ્લુ જોળીમાં ભર્યા;
(કાનકટાનો વેષ) હાથમાં સોનાનાં કડાં અને કાણી ઉપર માદળીઆ
ચઢાવ્યાં (અવધૂતનો વેષ). તેની રાતીઓળ આંખ; લાલશુદ્ધ અરણ સ-
રખું શરીર અને વિશાળ છાતી શોભતાં હતાં. પછી તેણે જટાને ફરતું,
સોનેરી જરકશી વસ્ત્ર વીંટ્યું, કાને છોર્ગા મૂક્યાં અને ફેંટાના છોડાની સેરો
લટકતી રાખી અને જટામાં માળા ધાલી; હાથમાં પીંછી (જૈની ગોરજી)
લીધી અને કરવડો સાલો, પાવડી ઉપર (સંન્યાસી) ચઢ્યો. અને લાલ
છડી પકડી. આવા અટપટા અદ્ભુત વેષથી લોકોનું તેજ અર્જુનના
ભાવે આવી રહ્યું હોયની તેમ દેખાવા લાગ્યું. તેથી જાણે તે કામદેવ હોય તેમ
શોભી રહ્યો અને અર્ધઅંધ્રાકાર ત્રિપુંડથી તે સદાશિવ જેવો દેખાયો.
અમરોનો ધન્યવાદ લેતો તે આવા અતીતના વેષે ભારેખમ થઈ, હળવા
હળવા ડગ ભરતો ભરતો દ્વારકા આવ્યો. ગોવાળ, પશુ અને થોડે થોડે

સૌ સંસારી અર્જુનના આવા અહ્લુત, વેપથી મોહ પામી સ્તબ્ધ થયા; અને તેકાણુ હશે, ઈંદ્ર, બ્રહ્મા, કે શિવ વિષ્ણુ હશે તેની કદપના કરવા લાગ્યા, સર્વ નરનારીઓએ મોતી અને પુષ્પોની વૃષ્ટિથી તેને વધાવી લીધો. પરંતુ તેના પ્રભાવથી સર્વ ચિત્ર પેરે આશ્ચર્યચકિત થયલાં હોવાથી, તમે કાણુ છો, ક્યાંથી આવ્યા અને ક્યાં જશો ? ઈત્યાદિ આદરસત્કારનાં પ્રશ્ન વચ્ચેનાં પણ પૂછવાની કાર્ધનીયે હિંમત આંધી નહી. (કડવું ૪ થું)

દ્વારકાના પુરદારે આવી પહોંચતાં આખાલવૃદ્ધ સૌ કોઇ તેને જોવા આવ્યાં, અને મોહ પામી જાણે ચિત્રમાં જડેલાં હોયની તેમ સ્તબ્ધ થઇ ગયાં. એટલામાં એક યાદવ બહાર આવ્યો અને પ્રદક્ષિણાદિથી અર્જુનની પૂજા કરી અને આરે વર્ણુનાં સર્વે લોક પગે પડ્યા. પુરત ખાવાએ સર્વેને આશિષ આપી. પછી યાદવોએ ખાવાને તેમનું નામકામ, દ્વારકા આવવાનું નિમિત્ત અને ત્યાંથી સિધારવાના સ્થળ વિષે પૃચ્છા કરી. એટલે જાણે પોતે ત્યાગથી સર્વે એપણાઓ તરી ગયો હોયની તેમ, તદ્દન બેપરવાઇથી ખાવો બોલ્યો: “ જ્યાં જઇએ તે અમારું ધામ અને અમારે તે નામ સાથે શું કામ ? ગમે તે નામથી મને જોલાવો. હું પ્રભાસપાટણથી આવું છું. પૃથ્વીનાં સર્વ તીર્થો કરવાની મારી ઇચ્છા છે. મેં જામતીસંગમમાં સ્નાન કરતાં અહીંની ભાવિક પ્રજાની ખ્યાતિ સાંભળી, તેથી અહીં ચાતુર્માસ રહેવા આવ્યો છું.” ખાવાની પોતાના પુરમાં રહેવાની ઇચ્છા સાંભળી, પોતાને ધન્ય માનતા લોક અર્જુનને પુરમાં તેડી ગયા.

યાદવ માત્રનો સમુદાય તેમની સેવામાં સજ્જ થયો અને “ જય નારાયણ ” ના વંદનાપૂર્વક ઉચ્ચારથી શેરીએ શેરીએ તેમનો આદરસત્કાર કર્યો. (કડવું ૫ થું)

નગરમાં પધારતાં કામકામ ઉદ્દાસ પામતાં આખાલવૃદ્ધ યાદવયાદવીઓએ ઉંડા ઉમળકા અને લાવથી તેમના વિવિધ પ્રકારના આતિથ્યસત્કાર કર્યા; જલ, આસન, પૂજન, અર્ચન, મુખવાસ આદિ ઉપચારોથી ખાવા અર્જુનની સેવા ઉકાવી, પછી તેમણે તેના નિવાસને અર્થે એક મહી બાંધી

આપી, અગ્નિકુંડ, બેઠક, મંડપ તથા અન્ય અગત્યના સાધનસમારંભ તૈયાર કરી આપ્યાં. પછી તેમના નિર્વાહ અર્થે તેમણે ખાવાને ભોજનના વારા ધરધરના બાંધી દીધા. અર્જુને મઢીમાં નિવાસ કર્યો. અહીં તેણે નિત્ય ગોમતીસંગમમાં સ્નાન કરી, વેદ ઉપનિષદાદિનો પાર લાણી, લાવિક યાદવોને ઘેર જર્મા, દ્વારકામાં દિવસ નિર્ગમન કરવા માંડ્યા. (કડવું ૬ કું)

ધીરે ધીરે તેના લોકો વધતા ગયા. તેઓ મેવા આદિ વિવિધ ખાદ્ય વસ્તુઓ તેને અર્પણ કરવા લાગ્યા અને પાદસેવન આદિ ઉપચાર્યા અને સેવા ઉદાપવા માંડી. અર્જુને પણ તેમની શ્રદ્ધા જમાવવા વિવિધ અમત્કારો આદર્યા. કોઈને મંત્રજંત્રની વિદ્યા, તો કોઈને વશીકરણ વિદ્યા, તો કોઈને ધ્રુતમત્રતાની મેલી વિદ્યા અને કીમીઓ શીખવ્યા; તો કોઈને મુક્તિના સાધન બતાવ્યાં. વચનસિદ્ધિથી કોઈની વૃત્તિ, પુત્ર અને લોકકીર્તિની એમ ત્રણે એપણાઓ સંતોષી. તેમની ભય, મારણ, વારણ, ઉચ્ચાટણ, સ્તંભન, મૂઠ, દષ્ટિદોષ આદિ બાધાઓ ટાળી. કોઈના રોગ દોરાચીટ્ટી બાંધી, તો કોઈ રોગ મંત્રેણાં માદળાઓ, અને કંઠ બંધાવી, નિવાર્યાં. આમ અર્જુનનાં વિવિધ પાખંડોથી સર્વનાં આધિ, બ્યાધિ, ઉપાધિ એ ત્રિતાપનાં કષ્ટ વિરામ પામવાથી તેનો મહિમા દ્વારિકામાં સર્વત્ર ગવાયો. નિત્ય નવનવાં ભોજનો, અને નાનાવિધ ભેટોથી, ચારે વર્ણના સર્વ લોક ગર્વ મૂકી, અવધૂતની આસનાવાસનામાં રચ્યાપચ્યા રહ્યા. તેની સિદ્ધિ પ્રસિદ્ધ થઈ. 'પરમ સિદ્ધદેવ' રૂપે તે પૂજાયો અને કૃષ્ણના પ્રતાપથી દ્વારકા પુરમાંથી સર્વનું દુઃખ માત્ર પણ ટળી ગયું. (કડવું ૭ મું.)

આમ દિનપ્રતિદિન અર્જુનનો મહિમા વધતો, ચારે વર્ણના લોક દર દેશાવરથી તેના દર્શન અર્થે આવવા લાગ્યા; તેમ અહીંતહીંથી જોડાં, લંગડાં, લૂલાં, બહેરાં, પાંગળાં, કોઢીઓ, રસતપીત્તીઓ લોક પચુ આવતાં અને ખાવાનું દર્શન કરી, આશિષ લઈ, સત્વર સુખ પામી ઘેર પાછાં સીધારતાં. જળ અને મીનના સંગ્રહ પેરે આબાલવૃદ્ધ તેના સ્નેહને વશ થયા અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુ ભેટ ધરવા લાગ્યાં. બાળકો પણ નિદ્રામાંથી ખાવાનું

નામ કાને પડતાં તત્કાળ ઝંખી ઉઠતાં અને માર્ગે પણ તેને જોઈ ગાંડા-
થેલાં થઈ જતાં. જેને ત્યાં જાવો આરોગવા જતો તેના ધરનાં તેને ‘અંછે
અંછે’ કરતાં તેમ પરમેશ્વરના જેવો જ હાય ધરી તેના જોડે જોડ
ઉપાડતાં. હુંકર્મા સર્વ અળ તેનાથી પ્રસન્ન અને હર્ષધેલી થઈ ગઈ.
(કડવું ૮ મું.)

આમ ગામેગામ અતે ઘેરેઘેર જાવાની કીર્તિ પ્રસરી અને અતે ઠેક
રાજદારે પણ પહેંચી. એક વૃદ્ધ યાદવે અહોભુક્ષિથી પ્રેરાઈ, રાજદારમાં
અર્જુનના અતીત રૂપનાં, અદ્ભુત શુભશક્તિનાં વર્ણન કર્યાં. શ્રદ્ધાળુ બલ-
રામે જાવાને રાજદારે આમંત્રણ કરી, તેની સેવા ઉઘાવવાનો સંકલ્પ કર્યો,
અને કૃષ્ણની સંમતિ તેમાં માગી. પોતે ભાવિ જાણતા હોવાથી તેમ જ
પાછળથી બલરામ પહેલેથી ન ચેતવ્યા માટે ઠપકા ન આપે, તેથી કૃષ્ણે
એકદમ તેને સંમતિ દીધી નહીં. અને સાવધાનતાનો બોધ કરી, મૂંડયા
માથાના બધાથે સાધુઓ સંત હોતા નથી; તેવા ધણાથે પાખંડી, લંપટ,
દાંભિક, અવધૂત, સિદ્ધ આદિ જૂદાં નામો ધારણ કરી, અતારણ્ય ચલાવ-
નારા હોય છે, એમ સવેળા ચેતાવી, પાણી પહેલાં પાળ બાંધવાની સૂચના
કરી. પરંતુ અતિશ્રદ્ધાળુ બલરામના મનમાં તે વાત ઉતરી નહીં અને
કૃષ્ણ નાહક પોતાના સ્વભાવ અનુસાર સાધુની નિંદા કરી, યાદવકુલને
પરમ સંન્યાસીના આશિર્વાચનથી પાવન કરાવવામાં આડખીલી નાંખે છે,
એમ સમજી, તેમણે કેટલાંક મહેલોટુણાંનાં વચનો છૂટથી શ્રી કૃષ્ણને કહ્યાં.
(કડવું ૯ મું.)

એટલે કૃષ્ણે જાવાને નહીં નોતરવાનાં પોતાનાં કારણ, બલરામને
વિગત સાથે સમજાવી કહ્યું કે, “આહારના ભોગી પાખંડીઓ, દંડી, સંન્યાસી,
જોગી થઈ ઉદરનિમિત્ત અનેક વેશ ધારણ કરે છે. જે તેઓ ખરા સિદ્ધ હોય
તો વનમાં જ રહી પંચ ઇન્દ્રિય વશ રાખી, એકચિત્તથી મનીષા ધમ
રાખી, નારાયણ સાથે મન કેમ મેળવતા નથી? સિદ્ધને તે વળી એવી શી
જાણુપ છે કે તે પાખંડો અને ચમત્કારથી સંસારીઓને લોભાવવા

સંસારમાં આવે છે? આ પેટલરા બાવાથી ચાહેવો મોહા, એ તો હીક, પણ તમારા જેવાએ એનામાં એવા તે શા ગુણુ દીધા કે, તેને નોતરવા આટલી બધી તત્પરતા દર્શાવો છો.” આ વચનથી ભોળા બલરામને રામેરામ કોધાગ્નિ બ્યાપી ગયો અને કહેવા ન કહેવાનાં વચનો કૃષ્ણને કહી નાખ્યાં. આપ અભ્યુત્થાનના મોહમાં બલરામને બરાબર દ્રુસેલા નોઈ, કૃષ્ણે તરત જ દોરી ઠીલી ચૂકી દીધી અને તે મોટા ભાઈની આજ્ઞા શિરે ઢિલાવવા તૈયાર થયા; આથી બલરામ પણ પ્રસન્ન થયા. (૬૩૬ ૧૦ મું)

તરત બલરામે અંતઃપુરમાં જઈ, બાવાની આગતાસ્વાગતા અને સંઘળી સંભાળ સારૂ નોઈતી સામગ્રીઓની વસ્તી આપી અને તેને નોતરવા પોતે, શ્રીકૃષ્ણ, અનેક સેવકો તથા પરિજનો સાથે બાવાની મઢીએ સીંધાર્યાં. દૂરથી બાવાએ શ્રીકૃષ્ણને નીરખ્યા અને બહારથી મહાત્માનો ડાળ ટકાવી, અંતરના શુદ્ધ ભાવથી પ્રમમ નેત્ર દ્વારા તેમને પ્રણામ કીધા; તથા સમશ્યાથી પરસ્પર સંકેત કર્યો. અતિશ્રદ્ધાળુ બલરામ તો વેગથી બાવાને પગે પડ્યા અને તેમની ભાવભરી પ્રદક્ષિણા કરી. અભ્યુત્થે પણ વેપને અનુરૂપ તટસ્થતાથી આશિર્વચન દીધાં અને પધારવાનું કારણ પૂછ્યું. એટલે ભાવપૂર્વક બલરામે ભોજન અર્થે રાજદ્વારે પધારવા નિમંત્રણ દીધું. (૬૩૬ ૧૧ મું)

ભાવ બાવા તેમ જ ચતિના વેપને યોગ્ય નિરુપદતાનું ભાન કરાવવા, અભ્યુત્થે તેમના નિમંત્રણનો અસ્વીકાર કરતાં, સંન્યાસીને મન ધિનવંત તેમ જ રંક, દરિદ્રિ બનતેય સમાન હોવાથી, તેમ જ પંચામૃત ભોજન અને સુકાપાકા અન્નમાં એકસરખો સ્વાદ લાગતો હોવાથી તથા ભોગીએ ભોગની ઈચ્છા રાખવી અયોગ્ય હોવાથી ચદ્વચ્છાથી નગરમાંથી જે કાંઈ મળે છે તેથી મને સંતોષ છે, એટલે હું ચિત્તને મોહિની, લગની લગાડનારા અને તપને લાગનારા રાજદ્વારે નહીં આવું, એમ જણાવ્યું. આથી બલરામની શ્રદ્ધા તેનામાં વિશેષ દૃઢ થઈ અને અનેક કાલાવાલા કરી તેમનું મન મનાવવા કોશિષ કરી. પણ બાવો એકનો બે ન થયો, એટલે કૃષ્ણ આ

નિમંત્રણ સ્વીકારવા આગ્રહ કીધો. છેવટે બાવાએ તેનો સ્વીકારતા, કુમારિકાએ પીરસેલું જ ભોજન આરોગવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞા દર્શાવી અને બલરામે બહેન સુભદ્રા તેમને ભોજન પીરસશે, એવી ગોઠવણ કરવા જણાવ્યું. સુભદ્રાનું નામ સાંભળતા જ બાવો હર્ષના આવેશમાં આવ્યો. (કડવું ૧૨ મું)

ઝટપટ બાવાએ રાજદાર જવા, શણગાર સજવા માંડ્યો; અને પૂરા ઠાઠમાઠથી મહંત બની, પાવડીએ ચઢી, બલરાગ આદિ સાથે તેઓ પરવર્યા. માર્ગમાં સર્વેએ તેમને ‘અછો અછો વાના’ કર્યાં. સર્વત્ર જય જયના ઉદ્ઘોષો ગાળી ઉઠ્યા. રાજદારે :આવતાં, મણિમય જ્યોતિથી ઝળકળતાં બળીયાં, ગોખ અને ચિત્રામણથી શોભતાં છત્ર’ અને ઝરખાથી દીપતાં રાજભવનની રચના નિરખી, બાવો હર્ષ પામ્યો અને સલામંડપની સત્કાર-સામગ્રી અવલોકી, આનંદમાં નિમગ્ન થયો. (કડવું ૧૩ મું)

બલરામે પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી જાતે બાવાની સેવા આદરી, રાજદારનાં સર્વ બાલયુવાનવૃદ્ધિ નયનથી તેમને સંતોષ્યા; સૌ પરિવાર તેનું કામદેવ સરખું રૂપ નિહાળી મોહ પામ્યો; અને સર્વને માથે હાથ મૂકી તેણે આશિર્વાદ આપ્યા. બલરામને વિશેષ પ્રસન્ન કરવા બાવાએ તેમનાં, ત્રિભુવનમાં પણ અતુપમ ધામ હોવાનાં વખાણ કીધાં; અને તેમના જેવા અતીતોના વિશ્રામની છાયામાં આતુર્માંસ ગાળવાનો પોતાનો સંકેપ દર્શાવ્યો. બલરામને પોતાનો જન્મ કૃતાર્થ લાગ્યો; તેમણે બાવાને નમન કરવા સુભદ્રાને ખેલાવી. અદ્ભુત રૂપયૌવનવાળી, મરાલની ગતિવાળી, દેવાંગના અપ્સરાને પણ પાણી ભરાવે એવી, સુભદ્રાને નીરખી, અર્જુનને ચિત્તવિભ્રમ થયો, અને સર્વ તીર્થયાત્રાના ફલથી જ પોતે આ રમણીને પામશે એમ લાગ્યાથી તેણે પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માની. શ્રીકૃષ્ણ આ સધળો પેચ તથા અર્જુનના મનની સ્થિતિ જાણતા હતા. સુભદ્રા બાવાને પગ ધોવા જલ આપવા આવી, એટલે બાવો મંદિરની બહાર આવ્યો, કેનકાસન ઉપર વિરાજ્યો તથા અંગથી વિભૂતિ ઉતારી. એટલે વાંદળાંમાંથી નિસરતા ‘ચંદ્ર પેર અર્જુન’ દીપી ઉઠ્યો, અને રાજકુમારી મોહ પામી; તેના અદ્ભુત સુંદર અંગથી

તે કુળી ગઈ કે આ આવો નથી, પણ કાઈ મહાન્ રાજા છે. તેની સાથે લગ્ન કરવાની તેની વૃત્તિ ઉત્કૃષ્ટ થઈ અને પોતે આદરેલાં સર્વ વતના પુણ્યના પરિણામે તેને પામવાનો સંકલ્પ કર્યો. તરત દેવીનું સ્મરણ કર્યું અને તેની કૃપાવડે જાવાની સાથે ‘જીવ જોડવા’ની આશાને પોષી. (કડવું ૧૪ મું)

પાદપ્રક્ષાલન કરી, અર્જુન બોજન માટે આસને બેઠો. તેની સન્મુખ સોનાના થાળમાં વિધવિધ પંચામૃત પદ્માન્ન સુભદ્રાએ પીરસ્યાં; પરંતુ સુભદ્રામાં જ મન તક્ષીન થવાથી, સ્વાદિષ્ટ બોજનછતાં તેમાં તેને રસ પડ્યો નહીં; સુભદ્રાને સાથે લઈ જવાનો જ વિચાર તેને સ્ફુરી રહ્યો. બોજન બોજનને ઠેકાણે રહ્યું. પણ સાન દ્વારા સુભદ્રાએ રાત્રિએ તેના મઠમાં આવવા જણાવ્યું, એટલે અર્જુન હર્ષથી દ્વિત્યો. જેમતેમ બોજન આરોગી, બલરામે આપેલી બીડી મોંમાં મૂકી. પછી પુનઃ રાજ્યદારમાંનાં સર્વનાં નમન સ્વીકારી, સ્વસ્થાને સીધારવા તત્પર થયો. બલરામનાં માતા રોહિણીએ, તેના શરીરની શોભા તથા સામુદ્રિક કળા નીરખી, તેને દેવ સમાન માની, પોતાની પુત્રી સુભદ્રા પરણાવવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ બલરામનું મન કેમ મનાવવું, તેની સુઝ પડી નહીં.

આ પાસ અર્જુનના રૂપરંગથી મોહ પામેલી સુભદ્રાનું ચિત્ત વિવિધ થયું. માતાએ કલાવીને ચિંતાનું કારણ જણી લીધું, તથા અર્જુન સાથે વરવાની અનુકૂળતા કરી આપવા, તેના મઠે રાત્રિએ જવા અને બીજો દિવસે ઉત્સવ માટે યાદવો સાથે નગર બહાર નિર્ધારેલે સ્થળે આવતાં, તેની સાથે પળવાનો સંકેત અર્જુને જણાવી આવવા સૂચના કરી. આ વાત બલરામથી ગુપ્ત રાખવાનું માએ પુત્રીને ખાસ જણાવ્યું. પોતાની ઈચ્છા પૂર્ણ થવામાં માતાની અનુકૂળતાથી સુભદ્રા ઉલ્લાસ પામતી રાત્રિની વાટ જોવા લાગી. (કડવું ૧૫ મું).

આ પાસ રાજ્યદારમાંથી મોહ્યાણથી ધાયક થયેલો અર્જુન, રાજ્યદારમાંથી બોજન લેઈ મઠીએ પાછો ફર્યો અને સંકેત પ્રમાણે રાત્રિએ

પ્રિયતમા સુભદ્રા મળશે, એવી ઉત્કંઠાથી સમય નિર્ગમન કરવા લાગ્યો; પણ તેને લવલેશ એન ન પડ્યું. લગાર પણ ખખડાટ સાંભળતાં કે પગલાં વાજતાં તેને સુભદ્રાના આવ્યાના જ લાણુકારા વાગવા લાગ્યા; અને હરધડીએ મઢીતું બારણું ઉઘાડખંધ કરવા માંડ્યું; સુભદ્રા પણ સંકેત પ્રમાણે ઉત્સવમાં મળવાનું સ્થાન નક્કી કરવા સાયંકાળે બાવાની મઢીએ જવા નીકળી. કૃષ્ણ તેનો મર્મ પામી ગયા હતા, તેથી વાટમાં ઉભા રહ્યા; તેમને જોતાં છોલિલી પડેલી સુભદ્રા પાછી ઘરમાં પેઠી. કૃષ્ણ હવે નિદ્રા લેતા હશે, એમ ધારી મુહૂર્ત પછી સુભદ્રા ફરી બહાર આવી; તો કૃષ્ણ ત્યાં ફરતા જ હતા. પાછી મધ્ય રાત્રિ સુધી કૃષ્ણના જવાની વાટ જોતી રહી; પણ કૃષ્ણ તો ન ખરયા. પછી ચાર ધડી ચીતતાં, તે પાછી બહાર નીકળી તો અર્ધાં શેરીએ કૃષ્ણે આવી, તેનો હાથ પકડ્યો અને એકલી બહાર નીકળવાનું કારણ પૂછ્યું; એટલે લજ્જા અને ત્રાસથી તથા કાર્પ નિષ્ફલ થયાનું સમજતાં નિરાશાથી તે થરથરી. અર્જુન પાસે સુભદ્રાનું હરણ કરાવવાનો પોતાનો મૂળ હેતુ તેમ જ તેમાં હાથ હોવાથી કૃષ્ણે સુભદ્રાનું હાઈ જાણી લીધું તથા એ બાવો નહીં પણ અર્જુન છે તેથી તેની સાથે પરણવામાં કંઈ બાધ નથી, એમ જણાવી, તેનું મન સંતોષ્યું. પરંતુ આડકઠ્ઠા બલરામને છેતરવા, સુભદ્રાને એમ સમજાવી કે ઉત્સવ માટે તારે મારો રથ માગવો અને એ રથમાં તું પરવરીશ, એટલે અર્જુન તારું માર્ગમાં હરણ કરશે. આમ કહી, સુભદ્રાને ઘરમાં પાછી વાળી, કૃષ્ણ બાવાની મઢીએ ગયા; અને દ્વારે ટકારો માર્યો. પ્રિયતમા આવ્યાનું જાણી, ઉત્કંઠિત અર્જુને બારણું ઉઘાડ્યું તો સામા કૃષ્ણને જોયા, એટલે તો તે કધાર્ધજ ગયો. કૃષ્ણે હસીને તેને બધો સંકેત જણાવ્યો અને પોતાનો રથ સુભદ્રાના હરણ માટે સજ્જ કરી રખાશે, એમ સૂચવ્યું. પછી ત્યાંથી કૃષ્ણ ઘેર આવી પોઢી ગયા. (કકલું ૧૬ મું)

પ્રભાતમાં પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવા અર્જુન વહેલોવહેલો ઉઠ્યો. રાનાનાદિથી પરવારી, વસ્ત્રાલંકાર સજ્યા. પછી દેવતાસવ માટે પોતે વ

હેલા વહેલા અને એકલા જવાનું કારણ ભાવિક યાદોને સમજવી, સૌથી આગળ જઈ માર્ગમાં અનુકૂળ જગ્યાએ તે ઉભો રહ્યો અને ત્યાં ઝુકે રાખ્યો. (કડવું ૧૭ મું)

આ પાસે ઉત્સવ મહાજીવા જ્યાં, યાદો વિવિધ તૈયારીઓ કરી રહ્યાં. સર્વે પુરુષોએ પોતપોતાના શોખ પ્રમાણે વસ્ત્રાલંકાર સજ્યા; કેટલાકે અશ્વ, વૃષભ, રથ, વહેલ, આદિ વાહનો વિવિધ પેરે શણગાર્યાં અને તેમાં પરવર્યા તો કેટલાક ઠાઠમાઠથી પગપાળા વિચર્યા. (કડવું ૧૮ મું)

યાદવ સુંદરીઓએ પણ પરસ્પર માથાં ઝોળી, એકબેકની મસ્કરી કરતાં, અનેક તરાહના વસ્ત્રાલંકાર સજ્યા; અને વાહનોમાં બેસી પૂર ઉલાસથી રેવતાચળ સીધાવી. એટલે કૃષ્ણના સંકેત પ્રમાણે સુભદ્રાએ ઝરબેથી સર્વ યાદવયાદવીઓને ઉત્સવ માટે બનીઠનીને જતાં જોઈ, માતા પાસે આવી, કૃષ્ણે સમજાવ્યા પ્રમાણે રહ લીધી. (કડવું ૧૯ મું)

કુંવરી સુભદ્રાની રહ સાંભળી, બલરામ માતા પાસે આવ્યા. સુભદ્રાનું રડવાનું કારણ જાણી લઈ, બલરામે કૃષ્ણને બોલાવ્યા અને પોતાનો રથ સુભદ્રાને સોંપવા જણાવ્યું. કૃષ્ણને તો તે આપવો તો હતો જ, પરંતુ સંકેત અનુસાર હરણ ચર્તા, પહેલેથી જ પોતાનો એ પ્રપંચમાં લાથ હતો એમ ન જણાઈ આવે તો સારું, પોતાનો રથ “ આળીગારો ” હોવાથી, કંઈક ઉત્પાત નીપજે તો પોતાને શિરે કલંક ચોટે માટે તે આપવો યોગ્ય નથી, એમ કૃષ્ણે કહ્યું; પણ તેથી તો બલરામ ઉલટા બહુ જ ચીઠવાયા અને ધૂર્ત, કામી, સ્ત્રીવશ, ઈત્યાદિ સંબોધનો દઈ, કહેવા ન કહેવાનાં તેમને વચન કહ્યાં. તુરત કૃષ્ણે નમતી મૂકી દીધી, રથ શણગારવાની વરદી સારથી દારકને આપી; અને સાવધાનતાથી રથમાં બેસવા સુભદ્રાને સૂચના કરવા બલરામને જણાવ્યું. પછી રથ તૈયાર થઈ આવતાં, સુભદ્રા વસ્ત્રાલંકાર સજ્જ કરવા લાગી. (કડવું ૨૦ મું).

બલરામનાં અનુકૂળ વચનથી પ્રસન્ન થયેલી સુભદ્રાએ વિવિધ અંગોએ વિવિધ શણગાર ધર્યાં. મુળ પોતે સુંદરી હતી જ. તેમાં ધાર્યો હેતુ પાર

પાડવાની આશાએ લાવણ્ય અને પ્રસન્નતા ઉમેર્યા; અને વસ્ત્રથણગારે પૂગતી કરી; એટલે તેની શોભાનું તો પૂછવું જ શું ? તે બંને બીજી દેવાંગના રંગા હોય તેવી દીસવા લાગી; દર્પણમાં મુખ જોઈ પોતે જ દર્શથી પ્રમુદ્ધ થઈ અને પછી માતાની શુભ આશિષ લઈ, રથે બેસવા ગઈ ત્યારે બલરામે, કૃષ્ણને રથ આળીગારો હોવાથી, કાંઈ અનર્થ થવા ન પામે માટે સાવધાનતાથી “વાટે રહેવા”ની શીખ દીધી; તથા સારથી દારૂકને પણ વિદન ન નડે એમ વર્તવા જણાવ્યું. આટલી સાવચેતી મેળવી, સુભદ્રા રથમાં બેઠી. (કડવું ૨૧ મું)

સુભદ્રાને પ્રવાસના આરંભમાં જ સારા શુકન મળ્યા અને અર્થમિદ્ધિ સમીપ દેખાઈ. રથ ધમધમતો વાયુવેગે ગામને ગોદરે આવી પહોંચ્યો અને પૂરપાટ ધસમસતો ચાલ્યો. વાટમાં હોડથી વિવિધ વાહનો નિર્બંધ હાંકાર્યા જતા યાદવો મળતા તેમને પણ પછાડી મૂકી, પાંધરમાં રથ આવ્યો. દૂરથી બાવાજીનો ઝુંડો દેખાતાં સુભદ્રાએ દારૂકને રથથી હેડો ઉતારવાનો પેચ રચ્યો. પોતાનું નૃપુર ઉતારી માર્ગમાં નાંખી દીધું, અને તે લઈ આવવા દારૂકને જણાવ્યું. તેણે કૃષ્ણના ધોડા પોતાના સિવાય બીજા કોઈને હાથ રહે એવા ન હોવાથી હેડો ઉતરીને લઈ આવવા ના કહી અને માર્ગે આવતા યાદવો તેને લેતા આવશે, એમ જણાવ્યું પણ સુભદ્રા કાંઈ હટે એડી નહોતી. તેણે તેને હેડો ઉતારવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો જ; એટલે કડવાં મેહેણાંભર્યાં વચ્ચેના કલાં. છતાં તેને પણ જ્યારે દારૂકે મચક ન આપી, ત્યારે લાઇઓ પાસે ઠપકા દેવરાવવાની અને મરાવવાની પણ ધમકી આપી, તેથી ન છૂટકે તે ઉતર્યો. દારૂક જેવો હેડો ઉતર્યો કે સુભદ્રાએ તરત જ ડચકારાથી ધોડાને દોડવા ઉત્તેજ્યા અને ચાલુકના મારથી ઉશ્કેર્યો. દારૂકે ધોડાને ઉડતા જતા જોઈ, તેમને અટકાવવા ધણી હાકા મારી પણ કૃતનિશ્ચય સુભદ્રાએ તેને કાન દીધા જ નહોં અને રથ અર્જુન સમીપ આણી મૂક્યો. તરત જ બાવાનો વેપ ઊરાડી દઈ અર્જુન રથે ચઢ્યો અને અશ્વમત્ર લણી, ધોડા છૂટા મૂક્યા. દારૂકે બાવાનું આ અપકૃત્ય જોઈ, સુભદ્રાનું હરણ થયાનો હાકારો ઉઠાવ્યો અને હાથપીટ કરી. શરવીર યાદવોને વફારે ધાવા, બાવાને ઘટતી શિક્ષા કરવા ધાવા રણનાદ કર્યો. યાદવો

પણ આ સાંભળી, વિવિધ આયુધોથી સજ્જ થઈ તેની સામે ધસ્યા જ ગયા. બીજી પાસ દ્વારકામાં આ સમાચાર પુચ્યા અને બળરામ તથા કેશવે સર્વ યુદ્ધસામેત્રી તૈયાર કરવાની વરદી આપી, અને પોતે પણ રણે ચઢવા તત્પર થયા. (કડવું ૨૨ મું)

સેવકના મુખથી જોગીએ સુભદ્રાનું હરણ કર્યાનું સાંભળી, સાપની પેઠે, બલરામ ક્રોધથી કુંડવાડા મારવા લાગ્યા અને સિંહના મુખમાં હાથ ઘાસનાર દુર્મતિ બાવાને શિક્ષા કરવા, સેના સજ્જ કરાવી. કૃષ્ણ તો આમ થશે, એ જાણતા જ હતા. તેઓ તો બલરામ ક્રોધ નહીં કરવાનું કરી ન બેસે અને સુભદ્રા અર્જુનને પરણાવવાની સંમતિ આપે એવો લાગ જ શોધતા હતા. તેમણે આ બનાવ સાંભળી, અજાણપણું ધારણ કીધું અને પોતે બાવાથી સાવધ રહેવાની નિયંત્રના પહેલાં કહેલાં વચનોનું સ્મરણ કરાવી, ક્રોધ દર્શાવ્યો અને અર્ધમાનું શિશુ છેદવાનો નિશ્ચય પ્રકટ કર્યો. દુદુક્લી, બળુગાં, રણતુરો આદિના નિનાદ સાથે છપ્પન કોટી યાદવો એકાકી અર્જુન સામે ધસ્યા જ ગયા. ત્રિશૂળ, ખડ્ગ, ફરસી, સાંગ, તરવાર, આદિ વિવિધ આયુધો અને શસ્ત્રો અખડાવતા, વાહન ચઢેલા તેમ જ પગપાળા યાદવોએ ચારે કોરથી અર્જુનને ઘેરવા ઘેરવી કરી. યોગમ્હાહાકાર વર્તી રહ્યો અને છટકામાંથી અર્જુન રંજ પણ ચસકી શકે નહીં એવો ઘેરો ઘાલતા, તથા બાવાનો ચૂરો કરવા, બલરામે હાકોટો દીધો. આથી દારૂણ સંગ્રામ પોતાને એકલાને ખેડવો પડશે, એવી વિભાસણુમાં અર્જુન પેઠો; શ્રીકૃષ્ણને અંતરથી સહાય કરવાની પ્રેરણા કરી, હવે શું કરવું, તેની ચિંતા સુભદ્રાને જણાવી. (કડવું ૨૩ મું)

વીર યાદવરાજ વસુદેવની બાળા પણ વીરા જ હતી; તેથી તેણે રંજ પણ ન ગહારતા, રથમાં અગાઉથી કૃષ્ણની પ્રેરણાથી સજ્જ કરેલાં આયુધો ઉપાડી, બલરામને બળ દાખવવા પોતાના પ્રિયતમ અર્જુનને પાણી ચઢાવ્યું. આમ પ્રિયતમાનું પ્રેતસાહન મળતાં, એક વાર બધાને હાથ દેખાડવા અર્જુન પણ તત્પર થયો. વૈર જણાવવા મોઢીથી કૃષ્ણને

ગાળો દેતો પણ અંતરથી ગાળાળને વાહારે ધાવા વિનવવા લાગ્યો. એમ કરતાં તેણે ધનુષ્યની પ્રત્યંચા એવી, નિર્ધોષ દીધી. બલરામ ને યાદવો આથી ક્રોધે ભરાયા. તેઓ ભોગળ, હથેલીઓ, તિરકસ, ખપૂવા આદિ અનેક અસ્ત્રો અર્જુન ઉપર ફેંક્યા જ ગયા અને મેધ પેરે અશ્વવૃષ્ટિ કરી દીધી. અર્જુન પણ કૃષ્ણનું રમરણ કરી, “લલુલાધવી” વિદ્યાથી રણમાં સામે ભીડ્યો; અને પોતાનું તથા સુભદ્રાનું અંગ ન બેદાય એમ શસ્ત્રો નિવારવા અને અચળ રહી સામ અસ્ત્રો ફેંકવા જ મંડ્યો. (કડવું ૨૪ મું)

અર્જુનને અડગ જોઈને, સર્વે સુભટો અપરિમિત આયુષીથી તેની ઉપર ધરવા અને તેનો રથ ઢાંકી નાખ્યો. બળરામે હળ ઉગામી તેનું શરીર પાડવાનું જણાવ્યું. સધળા હુમલાને અર્જુને મંત્રપ્રયોજિત, એકનાં અનેક થતાં બાણોથી ખાળ્યો એટલું જ નહીં પણ અસહ્ય મારથી યાદવ-ભાત્રને ભગાડ્યા. એટલે બલરામે મુશળપ્રહાર કર્યો, પણ લલુલાધવીથી અર્જુને તેમને હતાશ કર્યા. આથી યાદવોને ઉલટું શર ચઢ્યું. હાહાકાર મચી રહ્યો. સણસણાટ પૂરપાટ છૂટતાં મુશળધાર અસ્ત્રોથી અર્જુનનો રથ બેદાયો. વીરપત્ની સુભદ્રાએ પૂરેપૂરું પાણી દાખવવા અર્જુનને ઉશ્કેર્યો. તેણે પણ આકડાના તૂરની પેઠે સર્વનાં બાણ વિખેરી નાખ્યાં અને બલરામ તથા અર્જુન પાછા સામસામ આવ્યા. રામે તેને શ્વેત સમીપ આવ્યાની ચેતવણી આપી, હળમૂશળ ફરી ઉગમ્યું, પણ તેનો પ્રહાર ધાય તેટલામાં તે પાર્થના બાણથી મૂર્છિત થયા, તરત તેમની સારવાર માટે કૃષ્ણ આવ્યા. મૂર્છા વળતાં કૃષ્ણે કહ્યું કે—“આ તો બાવો નથી, પણ આપણી ફાઈ કુંતાનો પુત્ર અર્જુન છે. તે અજિત છે. આપણી બેન અને કુળને યોગ્ય છે. માટે યુદ્ધ કરવું, એ ઠીક નથી.” બલરામ ઉલટા ચીઠાયા, પણ અંતે કૃષ્ણે તેમને ઠંડા પાડ્યા. આ પાસ અર્જુન સુભદ્રાને ઈંદ્રપ્રસ્થ પુર સિધાવ્યો. (કડવું ૨૫ મું)

દ્વારકામાં પાછા વળતાં, ફાઈના છોકરાને મારી, પેટ ઉપરે બા નહી કરવો, એ કારણે જ મેં તેને જીવતો જવા દીધો છે, એમ કહી કૃષ્ણે

ખલરામનું સાંત્વન કર્યું. ખલરામે પ્રણુ “લખ્યા લેખ મટે નહીં” એમ સમજી, તેની ઉપરથી રીસ ઉતારી. પછી તેમણે સામા હસ્તિનાપુર જઈ, પૂજ્ય અર્જુન અને બહેન સુભદ્રાનો સત્કાર કરવાની વૃત્તિ કૃષ્ણ સમક્ષ પ્રકટ કરી અને તેમને અર્પણ કરવા, માણેકહીરે પાખરેલા, લાખ તુરી, મદગરતા હઝાર હાથી, અમૃત્ય વસ્તુઓ, સુવર્ણનાં ગાડાં, દાસદાસીઓ વગેરે તૈયાર કરાવ્યાં અને સધળા યાદવો સાથે ઈન્દ્રપ્રસ્થ તરફ વિદાય થયા. પાંડવોને આ સમાચાર મળતાં, તેમણે પણ યાદવોનો સારો સત્કાર કર્યો; અર્જુન સુભદ્રાને વર્યો, પેટેરામણી સ્વીકારી અને ત્યાંથી કૃષ્ણ સિવાય, યાદવો અને ખલરામ દ્વારકા વિદાય થયા. (કડવું ૨૬ મું)

સુભદ્રા સાથે અર્જુનનાં લગ્ન થવાથી સધળા લોક આનંદ પામ્યા; પરંતુ અગાઉ અર્જુનની લપડાકથી ક્રોધી થયલી, એક દાસીએ પોતાનું વેર લેવા દ્રૌપદીને ચઢાવી અને તેને એમ ભેરવ્યું કે, સુભદ્રા તો કૃષ્ણની બહેન હોવાથી અર્જુન આગળ તારા માન ઉત્તરશે અને પટરાણીપદ તેને મળશે. સ્ત્રીજાતિ હમેશાં પતિપ્રેમની ઈર્ષાળુ હોય છે, એ સિદ્ધાંત કવિ દ્રૌપદી દ્વારા ચારિતાર્થ કરે છે. દાસીની ભાંભેરણીથી દ્રૌપદીનો હર્ષ જતો રહ્યો. તે ભાન ભૂલી ગઈ. શોકાર્ત બની, વસ્ત્રાલંકાર તપજી, હિંદોગાખાટે જઈ બેઠી અને પોતાનું માન ઉતારવા માટે અર્જુન અને સુભદ્રાને શાપ આપવા હાથમાં જલની અંજલિ લીધી. કૃષ્ણ આ સર્વ કળી ગયા, તેથી સુભદ્રાને આ શાપનો પ્રસંગ ટાળવાની યુક્તિ શીખવતાં કહ્યું કે—“તારે દ્રૌપદીને પગે પડવું, એટલે તે પ્રસન્ન થઈ તને વરદાન આપશે. ત્યારે તારે તારા પ્રગને રાજ્યપાટ મળે, એવું વરદાન માગી લેવું.” (કડવું ૨૭ મું)

સુભદ્રાને યુક્તિ શીખવી, દ્રૌપદીને શાપ દેતી અટકાવવા, કૃષ્ણે એક બીજો ભેદ રચ્યો. તેમણે અર્જુનમાં સમસ્ત સૃષ્ટિનું તેજ મૂકી દીધું, એટલે તે જાણે રૂપનો અંખાર હોય તેવો બની ગયો. વળી તે વસ્ત્રાલંકાર અને મુગંધી પદાર્થોથી સુસજ્જિત થયો. ઉપરાંત અંતર્યામી કૃષ્ણે, દ્રૌપદીના અંતઃકરણમાં વાસ કરીધો. પછી અર્જુન સુભદ્રા સહચરિત્માન

દ્રૌપદીને મળવા આવ્યો ત્યારે તેના તેજ અને રૂપથી તે મોહ પામી, તેનું સતીત્વપૂર્ણ મન નિર્મળું થયું અને લાંબી સમયે પધારતા પ્રિય પતિ અર્જુન ઉપર ક્રોધે ભરાવા માટે તેને પશ્ચાત્તાપ થયો. આમ એક બાંજ સફળ હતરી, કે બીજી બાજી ખેલાઈ. તરત સુભદ્રાએ દ્રૌપદીની પ્રદક્ષિણા કીધી અને પગે લાગી, એટલે પ્રસન્ન થઈ તેણે વરદાન માગવા સુભદ્રાને જણાવ્યું. (કડવું ૨૮ મું)

એટલે પગે લાગી, સુભદ્રાએ તેની જ સેવામાં પોતાનું મન સ્થિર રહે એવો વર માગ્યો. તે મળતાં અનુક્રમે તેના હિતની ચિંતા, આરાપાલનની દૃઢતા, ધર્મમાં મતિની સ્થિરતા, અને અપરાધક્ષમતા, એ ચાર વર માગ્યા અને એ મેળવ્યા પછી ધીરે ધીરે કૃષ્ણની શીખવણી પ્રમાણે પોતાના પુત્રને રાજ્યપાટ મળે એવો વર પણ માગ્યો. તરત દ્રૌપદી સધળું કપટ કળી ગઈ અને તેને નખથી તે શિખ સુધી ક્રોધની જ્વાળા ઉઠી, અને કૃષ્ણે જ શિખવ્યું છે એમ સમજતાં, પોતાની સંતતિને વણસાડનારો વર માગવાની શિખ આપવા માટે કૃષ્ણને તેમના વંશાચ્છેદનો શાપ આપ્યો. એટલે કૃષ્ણે આવી, દ્રૌપદીને શાન્ત પાડી. દ્રૌપદીએ વચન પાળવા સુભદ્રાને માગેલો વર આપ્યો. (કડવું ૨૯ મું)

આમ કૃષ્ણકૃપાથી દ્રૌપદીના શ્રાપથી ઉગરેલાં અર્જુન અને સુભદ્રા તથા દ્રૌપદી સર્વ હળીમળાને સંસાર સુખરૂપ ગાળવા લાગ્યાં. પરંતુ સ્ત્રી-સ્વભાવ, “ પોતાનું તે સારું અને પાનકાનું તે નકાદું ” ધારવાવાળો હોવાથી એક દિવસ વાતેવાતમાં દ્રૌપદીએ સુભદ્રાને અર્જુનના મોહમાં પાડવાનું કારણ પૂછ્યું. સુભદ્રાએ અર્જુનના અવધૂત રૂપથી મોહ પામ્પાની વાત કહી. પછી સામે સુભદ્રાએ દ્રૌપદીને એવો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો. તેના ઉત્તરમાં દ્રૌપદીએ કહ્યું કે, ભર ક્ષત્રિય સભામાં સ્વયંવરમાં પરાક્રમ કીધાથી તથા અન્ય રાગ-ઓને યુદ્ધમાં હરાવવાથી અર્જુનને હું વરી. પછી તેણે સુભદ્રાએ એવું મેહેલું માર્યું કે અમે ક્ષત્રિય એટલે તેના પરાક્રમથી મોહ્યાં અને પરસ્પર પણ તમે તો ભરવાડાં એટલે રૂપથી મોહ્યાં અને પેચ કરી બાવા સાથે

નાસી ગયાં. આ મેહેલું સુભદ્રાને ધણું જ ઊંડું સાલ્યું. પછી એકાન્તમાં અર્જુનને આ મેહેલું ટાળવા હરકોઈ ઉપાય યોજવા જીદ લીધી. હવે શું કરવું, તેનો ઉપાય શોધી કાઢી એક દિવસે અર્જુનને મૃગયા નિમિત્ત પગપાળા વનમાં જવાનો નિશ્ચય પ્રકટ કાઢ્યો. પછી પોતે પૂર્વના જંગલમાં હ્રમેન્દ્રન અન્ધતનું રૂપ લીધું અને દ્રૌપદીની વાડીમાં આવી ઉતર્યો. એ વખત પુષ્પ લેવા ત્યાં આવેલી દ્રૌપદીની નજર તેના ઉપર પડી. (૬૩વું ૩૦ મું)

બન્નેની દષ્ટિએ દષ્ટિ મળતાં દ્રૌપદીનો મોહ વાધ્યો. તે બાવા પાસે ગઈ અને પ્રણામ કીધા; તથા ત્યાં જ પોતાનું સ્થાનક સજી રહેવા જણાવ્યું. બાવાએ પણ આગમનકારણ જણાવતાં, પોતાનું ધામ અંતરિક્ષમાં દંડિસદનાદિ હોવાની તોપ મારી. એટલે દ્રૌપદીનું મન તેની યોગનીસાથી વિશેષ અબળું, તેણે મોહધિ થઈ, પોતાના પાંચે પતિનો સાગ કરી (કુંવારી સુભદ્રાની પેઠે) તેની જ સાથે ચાલી જવાની જીદ લીધી અને તેમ નહીં થાય તો પ્રાણ ત્યજી સ્વીકારવાનું પાપ માથે તેને ઠોકવાની દમકાદી કીધી. અર્જુનને કપટવેષ ન પકડાય માટે પહેલાં ઘણીજ આનાકાની કીધી અને પાપપુણ્યનો મર્મ સમજાવ્યો. પણ તે ન સમજતાં તરત દ્રૌપદી પ્રાણ તજવા બેઠી, એટલે તરત જ અર્જુનને પોતાનું રૂપ પ્રકાશ્યું. દ્રૌપદીએ લજ્જા પામી નીચું મુખ કરી દીધું. સુભદ્રા તે ક્ષણે વાડીમાં આવી અને આ દેખાવ જોઈ પ્રસન્ન થઈ. કવિ કહે છે કે, આ પ્રસંગ પછી દ્રૌપદી સુભદ્રાને મેહેલું દેતી, અટકી અને તેમનો સંસાર આનંદ સાથે વીતવા લાગ્યો.

અહીં કાવ્યપ્રસંગ સમેટાય છે. ઉપસંહાર કરતાં કવિ અર્જુનનાં કેટલાંક કર્મની ગણના કરી, અંતે ગ્રંથપ્રશસ્તિથી પૂર્ણાહુતિ કરે છે.

(૬૪વું ૩૧ મું)

સુભદ્રાહરણની સમીક્ષા.

પ્રાચીન આખ્યાનકારોનું દૃષ્ટિબિન્દુ.

(૧) વસ્તુસંકેષના, (૨) પાત્રયોજના અને (૩) રસનિષ્પત્તિ, એ ત્રણ

અંશો મુખ્યત્વે કાવ્યરચનાના વાસ્તવિક ઊવનતત્વ છે.

કવિની શક્તિઓ. આ ત્રણે અંશોની સંવાદભરી, પ્રમાણ-અનુસારી, ચ-

મત્કારિક અને કલાયુક્ત ઘટના ઉપર કાવ્યરચનાની

સફલતાનો આધાર વિશેષ પ્રમાણમાં રહેલા છે. આવી ઉચિત ઘટના પ્રતિ-

ભાશાલી કવિ, નૈસર્ગિક કાવ્યશક્તિથી, સિદ્ધ અને અસરકારક વાણીના બલે

સહજ લીલાથી સાધી શકે છે. કવિ ગાનવ જાતિનો એક મહાન ઉપદેશક

છે; સુદ્ધ અને બુદ્ધિશાલી પ્રેરક છે. પ્રકૃતિનાં ગહન રહસ્યો માર્મિકતાથી

ગ્રહણ કરી, તેનાં રહસ્યો સરસ અને સુંદર રીતે જનસમાજને સમજાવનારો

સંસ્કારી ઉદાર આત્મા છે; અને તે સાથે તે નિપુણ કલારસિક પણ છે.

તેનું પ્રકૃતિ-સૃષ્ટિ, સંસાર અને જનમંડળના મનોભાવોનું જ્ઞાન ચમત્કારભ-

રિત, તેનો અનુભવ વિશાળ રસરપર્શી અને તેનું અવલોકન મર્મગ્રાહી હોવાં

ઘટે છે; તેની કલ્પનાશક્તિ રસિક, અદ્ભુત અને ધ્વનિપર હોવી જોઈએ.

વિદ્યા, વિચાર અને વ્યંજનાનો સમન્વય કરવાને તે સમર્થ હોવો ઘટે છે.

આવો શક્તિસંપન્ન કવિ, સૃષ્ટિમાં કાંઈક અવનવું જોતાં, પોતાના હૃદયમાં

ઉત્કૃષ્ટતા વિચારે, લાગણીઓ અને આશયોને રસભર રીતિથી અને ઇષ્ટ કલા-

વિધાનથી, તેમ જ ધર્મ, નીતિ, લોકવ્યવહાર, અને ન્યાયના સામંજસ્યથી

આલેખવા અને રસિક ગ્રાહકનાં હૃદયને તેમાં સંપૂર્ણ તત્વદીન કરવા સમર્થ

થાય છે. તે એક સાદામાં સાદી વસ્તુને કે સામાન્યમાં સામાન્ય વ્યતિક-

રને યોગ્ય પ્રસંગ અને સમયને અનુકૂળ રહી, પ્રતિભા અને અવિરલ કલ્પ

નાશક્તિથી પૂરી ખૂબીભરી ગહલાવી, તદ્દન નવા જ ગ્રાહક રૂપમાં આલેખે

છે અને પોતાની કૃતિમાં યોગ્ય ગ્રાહક જનસમાજના હૃદયમાં રહેલા

આશયો, વિચારો અને લાગણીઓના તાદ્દશ પ્રતિબિંબ લીલાપૂર્વક ઉતારે છે. આવું પ્રતિબિંબ જોતલે અંશે તેની આલેખન-શક્તિ સજીવ અને અમ-ત્કારિક સ્વરૂપમાં પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે તેટલે અંશે તેની કૃતિ લોકના આદ-રને પાત્ર થાય છે, તેમ તેની કૃતિ તેના અભિનવ અને હૃદયંગમ સ્વરૂપના પ્રમાણમાં ચિરંજીવતા પામે છે.

આંવી ઉચ્ચ કોટિના પ્રતિભાશાલી કવિવરો સંસ્કૃત, હિન્દી, આંગ્લ આદિ શિષ્ટ સાહિત્યોના ઉત્કર્ષકોમાં મળી આવે છે, પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓની પરંતુ પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્યના ઉત્કર્ષકોની શ્રેણીમાં પરિચિતિ. (અતિસંકેચથી કહીએ તો કદાચ બે એક અપવાદ બાદ) આવા કવિઓ મળી શકતા નથી, અલભ્ય તુલના કરતાં દેશકાલ અને પાત્રની વસ્તુસ્થિતિ ઉપર અવશ્ય લક્ષ આપવું પડે છે. અને આ દૃષ્ટિથી વિચારતાં શિષ્ટ સાહિત્યરચનાના આવા ઉચ્ચ ધોરણો, તેમનાં કાવ્યો અને આખ્યાનોની તુલના કરવી, એ નિઃશંક પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓને ધોર અન્યાય કરવા જેવું છે. કારણ કે, જે લક્ષ્ય તેમના જમા-નાની અને પ્રાદેશિક પરિસ્થિતિને અંગે તેમની દૃષ્ટિમાં ઉતર્યું જ ન હોય, અથવા જે લક્ષ્ય, કેટલાક વાસ્તવિક કારણોસર તેમની દૃષ્ટિ સમક્ષ રહી શકે એમ ન હોય, તેજ લક્ષ્યનાં ધોરણોથી તેમની કૃતિઓ તી તુલના કરવી, એ દ્વાર્ધ રીતે યોગ્ય નથી જ. આથી તેમનું લક્ષ્ય શું હતું તે પ્રથમ જાણવાની અપેક્ષા રહે છે.

પ્રથમ તો તેમને ગુર્જરાતી સાહિત્ય જ નવા મંડાણથી રચનાનું હતું, અને વ્યવહારમય, સામાન્ય કોટિના જનસમૂહમાં હિગમ પામતી લોકલાપા-દાર લોકની રસપ્રાંત ઉત્તેજવાની હતી. વળી તેમની જ્ઞાનગ્રંપતિ એવી ઉન્નત અને સંસ્કારી થાય તેવી અનુકૂળતા તેમને સાધ્ય હોય, તેમના જમાનાનો જન-સમાજ આવા ઉચ્ચ લક્ષ્યથી આલેખાયલાં કાવ્યો તથા આખ્યાનોનાં રહ-સ્ય ઝીલી અને પચાવી શકે એવો સંસ્કારી હોય, તેમ તે જમાનામાં

વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિ તેને ધરતો આવેગ આપે આવા ઉત્તેજક હોય, એમ જણાતું નથી. બાહ્ય આચારને જ ધર્મ માનનારા, નીતિના ટાણલાથી રાજ થનારા પણ તેના મર્મને સમજી વ્યવહારમાં ઉતારવાની ઉદારીનતા ધરાવનારા, જનસંભાજના વ્યવસાયી હૃદયને ઉજમાળે એવા લોકભોજ્ય સાહીત્યની ધટના એ તે કાળના કવિઓનું પરમ લક્ષ્ય હતું, એમ તેના અકટ-અઅકટ વિશાળ સાહિત્યના અવલોકનથી જણાય છે. તેથી આ દૃષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં રાખીને ઉપર સૂચવેલી કોટિએ પ્રાચીન કાવ્યોનો કસ કાઢવામાં આવે તો નરસિંહ, મીરાંબાઈ, પ્રેમાનંદ, શામળ, દયારામ, એ સંસ્કારી અને પ્રતિભાશાલી કવિવરોના કેટલાક કાવ્યો ઉંચી પંક્તિના જણાશે ખરા.

પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓનો મુખ્ય કાવ્ય-હેતુ, લોકોને ધર્મ અને નીતિના જ્ઞાનના પરિચય રસભરી રીતિએ કરાવવાનો, અશુભાં તેમનો દૃઢ વિશ્વાસ જમાવવાનો અને જીવનનાં નાના પ્રકારનાં સુખદુઃખો શાન્તિથી સહેવાની અચલ શ્રદ્ધા પ્રેરવાનો હતો.^૧ આ હેતુની સિદ્ધિ માટે તેમણે સંભાજની અહણુશક્તિ અને રસવૃત્તિનો જેટલો વિશેષ વિચાર કર્યો છે, તેટલો કલાવિધાનનો કર્યો નથી. અલખત એ ખરૂં છે કે, જે જનસંભાજને પ્રભોધવા કવિએ કાવ્યોજના કરવાની છે, તેના ગ્રાહકની સમજશક્તિ અને રસવૃત્તિની કોટિ લક્ષમાં રાખવી જરૂરની છે; છતાં સામાન્ય કોટિના સમાજ કરતાં કવિ પોતે વિશેષ સંસ્કારી હોવાથી અને તેટલે અંશે તેમની એ શક્તિ અને એ વૃત્તિને ઉત્તેજવી, તેમજ તેને વિશુદ્ધ કરવી, અધર્મ અને અનીતિના અધમ પાશથી મુક્ત કરવી અને ઉંચી કક્ષાએ ચઢાવી ઉદાર કરવી તથા આવા ઉન્નત કાર્યની સિદ્ધિમાં પોતાની પ્રતિભા, અત્માશ્રિક કલા, રસપ્રેરણા, આદિ ઉત્કૃષ્ટ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો, એ તેનું મુખ્ય કર્તવ્ય હોવું ધટે છે. તેમ ચાપ ત્યારે જ તત્ત્વજ્ઞાની એમર્સન “ કવિઓને લોક-ઉદ્ધારક દેવો ” ની જે ઉપમા આપે છે, તે સાર્થક ઠરે ત્યારે જ તે માન્ય-

૧. આ મુદ્દાની સવિસ્તર ચર્ચા માટે જુઓ ખુ. કા. દો. ૮ મો ભાગ “ ધાર્મિક આખ્યાનોની ઉત્પત્તિનો યુગ અને કવિ નાદર ” એ નામનો આ લેખ-કો લેખ. પાનાં ૨૭-૨૮.

હૃદયની પામર વૃત્તિઓને, તેમની ઉપર ખૂબીથી આધાત કરીને અંકુશમાં લાવી શકે છે અને ઇષ્ટ વલણે વાળી શકે છે.

શુર્જર પ્રાચીન કવિઓમાં કેટલેક અંશે આવી ઉપમાને યોગ્ય કવિ પ્રેમાનંદ ગણાય, એમ છે. તેણે નળાખ્યાન, ઓખાહરણ, રણપત્ર, મદાન, લક્ષ્યાખ્યાન, માંધાતાખ્યાન, દશમસ્કંધ, મહાભયશૃંગાખ્યાન અને દ્રૌપદીહરણ જેવાં હવ્ય કાવિનાં અનેક આખ્યાનો રચ્યાં છે. તેમ તેનાં સુપ્રસિદ્ધ ત્રણ નાટકો પણ એવી જ હવ્ય કાવિનાં છે. જો કે તેમાં તેણે પોતાની ચમત્કારિક શક્તિથી લોકનાં હૃદયમાં ઘૂમતી સારી સારી રસવૃત્તિઓની નાડ પારખી, તેમને હિંદુ દેશમાં ચૂકવાને કંઈક સમજાવે તો કંઈક નિર્બળ પણ મથત કંઈ છે ખરું, છતાંયે લોકરંજનનો આશય તેના મનમાં એવો તો દઢ અને ઉંડો જામેલો જણાય છે કે, કવચિત્ કવચિત્ પામર અને કોઈ એક સ્થળોએ તો બેશક અધમ લોકવૃત્તિને ચીતારવા તે દોરાર્થ ગયો છે.^૨

૧ વસ્તુ આત્મની સંકલના.

એક શુર્જર પ્રાચીન કાવ્યની સારાસારતાની તુલના કરતી વેળા ઉપરના આ મુદ્દાઓ અવશ્ય ખ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે; વસ્તુનો મૂળ આધાર. અને એ ધોરણે પ્રસ્તુત સુભદ્રાહરણની કાવ્યરચનામાં ઉપર દર્શાવેલાં ત્રણ જીવનતત્ત્વોનું નિર્વહણ કવિ પ્રેમાનંદે કેવી રીતે કર્યું છે, તેના વિચાર નીચેના વિવેચનમાં કરેલો છે.

સામાન્ય રીતે મહાકાવ્યની યોજના ઇતિહાસની કથા કે અન્ય કોઈ સત્યત્રના વૃતાન્તના આધારે થવી જોઈએ, એ એવો પરાપૂર્વનો કવિસંપ્રદાય

૨. હાંબલા માટે જુઓ અણવકાખ્યાન કડવું છાંં ૫૨-૫૧ અને ૬૨; સામ-જશહનો મોટો વિવાહ કડવું ૨૦ મું; અને સુભદ્રાહરણ કડવું ૩૦ મું, ૧૨-૧૮. આ મુદ્દાની જે ચર્ચા ૧૯૦૮ ના 'સમાલોચક' માં 'સુભમાચરિત' ના વિવેચનમાં મેં કરેલી છે, તે પણ જોવી. તેમ જ જુઓ આ પુસ્તકના પ્રેમાનંદચરિતનું પાનાં ૫૦-૫૧ તથા કુટને ૮ અંક ૬૦ થી ૬૩.

૩. ઇતિહાસકથોન્નતમમિતરદ્વા સદાશ્રયમ્ ॥ મહાભારત; રામાયણ, ભાગવત આદિ ઇતિહાસશ્રેણી; અને બૃહત્કથા, કથાસરિત્સાગર, ભક્તમાળ આદિ કથાશ્રેણી.

મૂળ કથાપ્રસંગ તો સરલ અને સંક્ષિપ્ત છે, શ્રીમદ્ભાગવતનો પ્રસંગ તે કરતાં કંઈક સંક્ષિપ્ત પણ વિશેષ રસાલ છે, મૂળ કથાપ્રસંગાદિના પરંતુ તે કરતાંયે પાછળથી મહાભારતમાં પ્રવેશેલા સાત મુખ્ય અંશો. ‘વિસ્તાર’ વિશેષ રમણીય અને રસિક આખ્યાનના અનેક સૂચક તરવોથી ભરપૂર છે; અને પ્રેમાનંદને એમથી તથા કિંવદંતિઓમથી કાવ્યસામગ્રીઓ મળેલી હોવાનું સમજાય છે. તે બન્નેના મુખ્ય અંશો આ છે:—^૧

(૧) પ્રતિજ્ઞાના પાલન અર્થે બ્રહ્મચર્યનો અંગીકાર કરી, તીર્થાટન આદરતા અર્જુનનું પ્રભાસક્ષેત્રમાં આગમન; (૨) ત્યાંથી રૈવતક (ગિરનાર, ગિરિનું રમણીય દૃશ્ય નીરખી, કૃષ્ણ સાથે દ્વારકામાં પધરામણી, [સુભદ્રાની રૂપસંપત્તિથી આકર્ષાઈ, અનભિજ્ઞેય યતિવેષ ધારણુ કરી, દ્વારકા આવતાં અર્જુનનું કૃષ્ણ સાથે મિલન અને એ પછી સંકેત કરી એકાકી યતિવેષે દ્વારકામાં પધરામણી] અને લોકસત્કાર. (૩) રાજગૃહમાં અર્જુનનો નિવાસ [રાજ—ઉપવનમાં યતિ અર્જુનનો ઉતારો; યતિની લોક તરફથી આગતાસ્વાગતા; યતિના વચનાદિથી લોકમાં જાગૃત થયેલી શ્રદ્ધા; ભાવિક બલરામની યતિને રાજગૃહમાં નિવાસ આપવાની ઇચ્છા; અજાણ્યા અને હુશીઆર યતિને રાજગૃહમાં કે કન્યાગૃહની સન્નીપ પણ નહીં વસાવવાની કૃષ્ણની સલાહ; બલરામના આગ્રહથી યતિનો કન્યાગૃહમાં નિવાસ; અર્જુનનાં પરાક્રમ આદિના શ્રવણથી, અત્યાર અગાઉ તેને જ ઇષ્ટ પ્રેમમૂર્તિ ગણવાની પ્રતિજ્ઞાવાણી સુભદ્રાની અતિથિ-સેવા અને પરિચય; અને અર્જુન જાણી, તેની સાથે સુભદ્રાનું પ્રેમનિર્મળન; સુભદ્રાની વિરહવેદના.] (૪) [કૃષ્ણની સલાહ લઈ અર્જુન સાથે પ્રેમનું નિર્મળન દઢ કરવાની સુભદ્રાને તેની કરી આપેલી અનુકૂળતા; કૃષ્ણે કરેલી અંતર્દાપના ઉત્સવની યોજના અને ત્યાં બલરામ આદિનું રોકાણ; પ્રત નિમિત્ત સુભદ્રાનું કન્યા-

^૧ આવા [ ] કૌસમાં આપેલી વિગત મહાભારતમાં પાછળથી ચલ્યા હશે-રામાંથી તારવી છે.

ગૃહમાં રહેલું; દરમ્યાન સુભદ્રા તથા (યતિ) અર્જુનનો (દ્વારકાના) કુન્યાગૃહમાં નિકટ સહવાસ અને બન્નેની ઉદ્ધાહતી વ્યવસ્થા] શૈવતક ગિ-
રિનો ઉત્સવ: તેમાં યાદવો સાથે અર્જુનનું પ્રયાણ, ઉત્સવમાં સુભદ્રાના
રૂપથી મોહવશ થયેલા અર્જુનને કૃષ્ણની સલાહ અને સુભદ્રાનું હરણ,
[વ્રતની સમાપ્તિને અંતે, કૃષ્ણના, ગુપ્ત રીતે આયુધાદિથી સજ્જ કરાવેલા,
ઉત્તમ રથમાં દેવસ્થાનોનું દર્શન કરવા જવા સુભદ્રાની તૈયારી; યતિવેષ
કાઢી નાખી, મૂળ રાજવી રૂપે અર્જુનનું રથ ઉપર આરોહણ અને બન્નેનું
પલાયન]; (૫) યાદવોની અર્જુન સાથે યુદ્ધની સાજવારી; કૃષ્ણની
સલાહથી સમાધાન અને સુભદ્રા-અર્જુનના લગ્ન. (૬) ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં બ્ર-
રામ આદિનું આગમન અને અર્જુનાદિને પહેરામણી. (૭) દ્રૌપદીનો વિ-
લાપ અને તેના મનનું સમાધાન, દ્રૌપદી અને સુભદ્રા પ્રત્યેકને પુત્રની
પ્રાપ્તિ અને ત્રણેનો સુખમય સંસાર.

હવે પ્રસ્તુત આખ્યાનના આ સાત મુખ્ય અંશોનો વિચાર કરતાં
એ ખાસ જણાવવાની અગત્ય છે કે, જો કે પ્રેમા-
પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં તેનું નંદે મૂળ કથા ઉપરાંત તેના વિસ્તારનો અને શ્રીમદ્
વર્ણન કેટલું છે ? ભાગવતના બીજાક પ્રસંગોનો આશ્રય વિશેષે લીધો
છે, એ ખરું, છતાં તેમાંથી ચોક્કસ તરવો જ તેણે
ચુંટી લીધાં છે અને પ્રચલિત દંતકથાઓના ચીલામાં રહીને તેને અનુસ-
રતી વસ્તુસંકલના કીધી છે. તેનો આશય અદ્ભુત રસવાળું આખ્યાન
લખવાનો હોવાથી મૂળ કથા અને તેના વિસ્તારનો મોટો ભાગ પોતાને ઇષ્ટ
અદ્ભુત રસને પોષે એવાં તરવોવાળો તેને લાગ્યો નહીં, એટલે તેમાંથી
ઉત્કૃષ્ટ શૃંગારરસનાં સૃષ્ટિસૈદ્ધ્ય અને આત્મસંવેદનનાં સુરસ તરવો પડતાં
મૂકી, માત્ર સાદા શૃંગારરસને પોષનારાં તરવો જ તેણે ગ્રહણ કીધાં છે. ઉપ-
રાંત બીજા પ્રસંગોમાંથી તેણે અદ્ભુત રસને અનુકૂળ તરવોની ચુંટણી કરી
કેટલાક ફેરફારો કર્યા છે. અદ્ભુત રસ બહુ ઉંચી કક્ષાનો વર્ણવવાનું તેનું
લક્ષ્ય હોય એમ સમજાતું નથી. તેથી તેણે મૂળ આખ્યાનમાંથી તેવાં ઉચ્ચ

તરવો પણ લીધા નથી. પણ દેવસંહાયતા, ઇન્દ્રજલના પ્રયોગો; વિસ્મય-
ચંકારક શક્તિ, ચમત્કારો અને દિવ્ય દર્શન આદિ અનેક તરવો અદ્ભુત
રત્ને અનુકૂળ હોવાથી અને કૃષ્ણ પ્રતિ જનસમાજનો ‘સર્વાત્યાગી’,
‘વિશ્વાધાર’ રૂપે ઊઠે પૂજ્યભાવ હોવાથી અને તે પોતાને અનુકૂળ આ-
વર્તા આખ્યાનની સર્વ ઘટનાઓ, રે, નાયકનાયિકાના હૃદયમાં અન્યોન્ય
પ્રતિ પ્રેમનું સ્ફુરણ, તેની તૃપ્તિના ઉપાયનું સૂચન અને તેની સિદ્ધિની
અનુકૂલતા પણ, ભગવાન કૃષ્ણની પ્રેરણાથી જ થાય, એવો આશય સંપૂર્ણ
અંશે સ્વીકારી, તેને અનુસરતાં કથાતરો અને કથાકુરો પ્રકટાવી, પ્રેમાનંદે
રસિક વસ્તુસંકલના સાધો છે.

હવે પ્રેમાનંદની આ વસ્તુસંકલના મૂળ અને તેના વિસ્તાર કરતાં
કટલી વિશેષ, નવીન, રસિક અને ઉચિત છે, તે સમજવા બંનેના મુખ્ય
અંશોનો મુકાબલો કરવાની અગત્ય છે.

પહેલો અંશ કંઈ ખાસ મહત્વનો નથી; અને પ્રેમાનંદે તેમાં કંઈ
ખાસ ફેરફાર કર્યો નથી, માત્ર નાયક અર્જુનના હૃદયની કંઈક નિર્જલતા
દાખવી છે ખરી, પરંતુ તેથી તેનું અર્જુનત્વ નષ્ટ થતું નથી;

[(૨) (૩)] તીર્થાર્ઠન કરી, અર્જુન પ્રભાસ પાટણમાં આવતાં
(એટલે કે, મૂળના બીજા અંશથી) આખ્યાનનો ખરો ઉઠાવ શરૂ થાય
છે. મૂળમાં છે તેમ, અર્જુનને અર્જુન રૂપે જ દ્વારકા નહીં લાવતાં, તેના
વિસ્તારને અનુસરીને, પ્રેમાનંદે (યતિ) અવધૂત, તાપસ, રૂપે અર્જુનને દ્વારકા
આણે છે. તે “ સૌની દોરી હરિ-હાથમાં, ભરાળ્યા ડગલાં ભરે ” એવા
આશયથી પ્રેરાઈ, “ સુભદ્રા અર્જુનને વરે, એવો અભિલાષ હરિના મન
વિષે ” પ્રકટાવી, કૃષ્ણ પાસે અર્જુનને “ તાપસનું અવધૂત રૂપ ધરી
નગર મોઝાર છાના રહેવા ” ની સૂચના કરાવે છે. તપાસ રૂપધારી અર્જુ-
નનું ચિત્ર સાદું ચિતરવાને બદલે અદ્ભુતતા દાખવવા માટે કવિએ તેનું
ચિત્ર લગભગ સઘળા પ્રસિદ્ધ જાતના જતી, અતીત, વેરાગી, જંગમ, મહંત,
કાન્દકા; સાધુ, સેવકો, સંન્યાસી, વેરાગી આદિનાં વેષો અને શણગારોમાંથી

‘સ્વમય સુદૃષ્ટી’ની પસંદ કરેલી ‘સામગ્રીઓથી સત્ત્વ યથા ‘મહુદ્ધી’નું હ્રોદ્દય ચિત્તરૂપ છે. તે કે તેમાં કેટલીક અસંગતિ અને વિચ્છેદ છે, સ્વોત્કર્ષની કિન્તા છે, તેમ ‘ખીચલીયા’ હસ્યનું જ્ઞાન પણ ધાય છે. છતાં પણ એકંદરે વર્ણ્ય રૂપનું ચિત્ર પોતાના જન્માનાની લોકરૂચિને યોગ્ય, હ્રોદ્દય આલેખવામાં પ્રેમાનંદ એક અનુરોધ વાપરી છે. તેના જન્માનાની લોકને નેટલી સંખ્યામાં વિવિધતાઓની મહુદ્ધા આકર્ષતી, તેટલી સંગતિ, સહયતા અને કદા આકર્ષતી નહતી; આઘાતની શોભાને બદલે બહુ સારનો મોદ સારે લાગેલો હતો; એટલે પ્રેમાનંદ સંખ્યામાં વિવિધતાઓ મહુદ્ધાના ખાતર કદાચ અસંગતિ અને વિચ્છેદનો ભોગ આપવાનું પસંદ કર્યું પણ હોય; કે જેમ માનવા વિશેષ સંસાર છે.

પછી કવિ, અદ્ભુત રસની જમાવટ માટે, મૂળની અને વિસ્તારની પેઠે સાધુ(અર્જુન)ને સત્ત્વદ્વારમાં ઉપરન કે રાજગૃહમાં કે કન્યાગૃહમાં નહીં જોતારતા, પોતાના જન્માનાની લોકરૂચિને અનુદૃષ્ટ, ભાવિક ઘાટેઓ એક માવાના અખાડને શોભે એવી, તૈયાર કરેલી મઢીમાં હિતારે છે. અને તે દ્વારા તનમનધનના સમર્પણથી ભાવિક દ્વારકાવાસીઓએ સાધુની કરેલી અનેકવિધ પરિવર્ધાઓ અને સ્તુતિઓનાં વર્ણનથી વર્તમાન જન્માનાના શ્રદ્ધાસુ આમવાસીઓનું, નજર આગળ તરવરી રહે એવું, હવંત અને અત્યંત રસીકું ચિત્ર આલેખ્યું છે.

પરંતુ તેમાં તેણે રાજગૃહ કે કન્યાગૃહમાં અર્જુન યતિને નહીં જોતારી શૂંગારસનાં આકર્ષક તરવેનો, નાયક નાયિકાના વારતવ મનોભાવ, વિરલ દ્રશ્ય આદિ વર્ણવવાના રસિક પ્રસંગોનો ભોગ આપી આખ્યાનથી સ્તોત્રાસની તિલાંજલિ આપી છે.

ઉપરાંત અહીં સાધુ (અર્જુન) અસૌકિક ચમત્કારોથી, લોકને તેમના વિનાય-આધિ. આધિ અને ઉપાધિ-ને નિવારનારાં અને તેમના મનની સર્વેશ અનિશાયાઓ પુરનારાં, સદ્ગુણ વરદાનોથી, તેમ જ નિર્દેશ અને નિરૂદ્ધી વર્તાવથી લોકને વિરમચકિત કરી, સિદ્ધિદેવ તરીકે પદાપ છે અને

તે દ્વારા ભોળા બધરામને બૂલાવી, ઇષ્ટ પ્રેમમૂર્તિ રાજકુંવરી સુભદ્રાના હાથનું ભોળાને કરવાની શરતે રાજગૃહમાં જાય છે. ત્યાં પાદપ્રક્ષાલન કરાવતાં સુભદ્રા અને અર્જુનનું તારામૈત્રિક રચાય છે અને બન્ને અન્યોઅન્યને ગમે તે પ્રકારે પણ વરવાને કૃતનિશ્ચય થાય છે. આમ હૃદયસંગતતાનો હેતુ સિદ્ધ થતાં સાધુનું મન ભોળાનુમાથી ઉડી જાય છે. અને શુભ સંકેતથી સુભદ્રાએ રાત્રે તેની મઢીએ આવવાની ખાત્રી આપ્યાથી અર્જુન પોતાની મઢીએ હર્ષભેર પરવરે છે.

કવિએ આ નવીન કર્તાતર પૂરેપૂરી ખૂબીથી ઉપજાવ્યું છે અને તેની યોજનામાં નાયકનાયિકાનાં નેત્રમિલનનો અને પ્રેમસ્ફુરણનો પ્રસંગ વિશેષ રમણીય, કલાયુક્ત અને સુંદર હોવા ઉપરાંત કેવળ સ્વાભાવિક આલેખ્યો છે. કવિએ અન્યોઅન્યની મનોવ્યથાને ઉત્તેજી તેમનાં પ્રેમભાવનાં અંકુરો ઉપર મનોહર રીતે રસસિંચન પણ કરવા ઉપરાંત બન્નેની વિહવેડના જન્મથી, વિપ્રલંભ શૃંગારના ઉદ્દીપક ભાવો અને સામગ્રીઓ પણ ઉત્કૃષ્ટ રીતે સાદર કરી છે.

(૪) આ રીતે પ્રેમમુખ્ય થયલાં અને વિચરકેવલતાઓ સહેલી નાયકનાયિકાનો મિલાપ કરાવવા કવિ કૃષ્ણની યોજના માટે નવીન યુક્તિ રચે છે. આમાં પણ અદ્ભુતતાનો તેનો મોહ વિશેષ પ્રકટ થાય છે. મૂળ કથાપ્રસંગમાં અર્જુન રાજગૃહમાં જ રહે છે, તેથી આર્ય સંસારની રીતિને અનુસરીને નણુંદને તેની પ્રેમમૂર્તિ સાથે મિત્રાપ કરાવી આપવો, એ હોંસીલી લાભીઓનું કામ ગણાય છે, એટલે કુદરતી રીતે રુકિમણી, સત્યભામા આદિ કૃષ્ણની પત્નીઓ તે કાર્ય સ્વીકરજી કુશલતાથી સાધે છે અને તેઓ જ સુભદ્રાને હરેક જાતની, માતા તરફની પણ અનુકૂલતા કરી આપે છે, અને તેની ઇચ્છા પ્રેમમૂર્તિ અર્જુન સાથે વિધિમર સંયુક્ત થઈ ધારેલો હેતુ પાર પડાવે છે. પરંતુ પ્રેમાનંદ, પોતે બાવાના નિવાસ માટે, અલગ મઢી કરાવ્યાથી બન્નેના મિલાપની યોજના, સુભદ્રા કુંવારી હોવાથી છેક અભિસારિકાના જેવી તો નહીં પણ કંઈક તેના જેવી કરવા જાય છે; છતાં તેથી કાં તો લોકોપવાદના ભયથી અથવા તો ઇષ્ટ અદ્ભુત રસને

પોષક દેવી પાત્ર કૃષ્ણની સહાયતાથી તે પાર પડવાનું બતાવવાના મોહથી પાછો ભાગે છે, અને કૃષ્ણને તેના દ્વેષીકાર્યમાં ગ્રેસે છે. બાવાને મળવા જવા અને નાશી જવાનો સંકેત કરવા નાયિકા સુભદ્રા માતા રોહિણીની સંમતિથી રત્ન એકથી મંદિરમાંથી મઢીએ જવા નિકળે છે; પણ તેમાં કૃષ્ણ અંતરાય રૂપ થઈ પડે છે અને સુભદ્રાના મનની તાલાવેલી આકર્ષક થાય છે. આ તાલાવેલીનું મનહર, સ્વાભાવિક ચિત્ર કવિએ ચીતર્યું છે. આખરે કૃષ્ણ પોતે જ 'તારો (જે) ઈચ્છાવર (છે તે) બાવો નથી પણ, એ તો અભૂત છે' એવો ભેદ જાહેર કરી અનેલી સુભદ્રા સમક્ષ ખુલ્લો કરે છે અને પોતે જ તેના હરણનો સંકેત થોળ, તે પ્રમાણે વર્તવા સુભદ્રાને સમજાવી, બાવાને પણ તેથી વાકેફ કરવાનું કામ ઉપાડી લે છે. સંકેત અનુસાર સુભદ્રા શશુગરાર્થ, બલરામ દ્વારા કૃષ્ણનો રથ મેળવી તે લઈ ઉત્સવમાં પરવરે છે અને બાવો માર્ગમાંથી સાથે થઈ જઈ, તેનું હરણ કરે છે.

આ રસભર પ્રસંગની યોજના, ત્રીજા અંશના જેવી જ નવીન અને ખરેખર યુક્તિપુરંસર જ થઈ છે. સુભદ્રા અને અભૂતની અલ્પજલ્પ વિ. રહી દશાનો, સુભદ્રા અને કૃષ્ણના મીલન દ્વારા હેતુસાધનાનો, તેમ જ અભૂત અને કૃષ્ણનો સંકેતપ્રસંગ; બલરામને બહારથી અનિચ્છા દાખવી, તથા થનારા અનિષ્ટનું તટસ્થતાથી સચન કરી, કૃષ્ણે અંતરથી ધાર્યા પ્રમાણે રથ આખ્યાનો પ્રસંગ; દારૂક સારથીને કૃષ્ણના રથથી હેડો ઉતારવાની સુભદ્રાની યુક્તિ અને ધમકી આદિ કર્યાતરો ખુશીમંદ આલેખાયા છે અને તે રીતે વર્ણનચમત્કૃતિ, પ્રસાદશક્તિ અને માનવ સ્વભાવના અવલોકનનો સારો પરિચય કવિએ શ્રોતાને કરાવ્યો છે. આ કર્યાતરો પ્રેમાનંદની પ્રતિભાશક્તિને બેસાડ અતિ દીપાવે એવા છે; છતાં મહાભારતના વિસ્તારના વિશેષ રમણીય તરવો તેની વર્ણનછટા અને રસપરિપાકની કલાને અત્યંત દીપાવત, એમ લાગ્યા વિના રહેતું જ નથી. અલખત કવિએ જનસ્વભાવને અને સ્ત્રીઓના અલંકારોને રમણીય રીતે વર્ણવવા ઉપરાંત, પ્રસંગને ખરેખરો જીવંત અને રસિક બનાવ્યો છે, તેની ના કહી શકાય તેમ નથી.

અહીં જો કવિએ સુભદ્રાનું હરણ કરી દોડતી વખત અર્જુનને અર્જુન રૂપે પ્રકટ કર્યો હોત તો ખુબી કંઈક ઓર આવત; પરંતુ કવિનો હેતુ પાછળ જોઈશું તેમ યુદ્ધ મચાવવાનો હોવાથી તેણે તેમ કર્યું નથી.

[(૫) (૬)] મૂળ કથાસંદર્ભ, કેવળ યુદ્ધ અર્થે યાદવોની તૈયારીઓનું સૂચન કરી, તત્કાલ કૃષ્ણની સલાહથી સમાધાની થયાનું અને સુભદ્રા-અર્જુનનો લગ્ન વર્તાયાનું જણાવે છે, ત્યારે પ્રેમાનંદ, અર્જુન અને યાદવો વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ મચાવે છે અને નાયકનું અદ્ભુત વીરકર્મ દાખવે છે ખરો, પરંતુ રાજકન્યાનું તેને ઉચિત વીરકર્મ (જેનું કૈફથી આદિમાં વિદ્યમાન હતું, અને આગવતર્મી ઇદ્રાએ વીરકર્મ દાખવ્યાનું જણાવેલું જ છે;) આલેખવું ચૂકી જાય છે. રણમાંથી અર્જુન સૌને હરાવી, સુભદ્રા સાથે હસ્તિનાપુર પરભાર્યો આવે છે. અને કૃષ્ણ બલરામનું સાત્ત્વન કરી સૌ મામલો થાળે પાડે છે. અહીં બલરામની ઉદ્ધતતા અને ભોળપણ રૂપરૂતરી આવે છે. પછી બલરામ કૃષ્ણ આદિ ઈન્દ્રપ્રસ્થ આવી, બહેનબનેવીને પહેરામણી આપી પ્રસન્ન કરે છે.

આ પ્રસંગ સાદો અને સરલ છે; તેમાં જેમ વિશેષે કરીને ચમત્કારિક અંશ નથી તેમ કાંઈ ખાસ અયોગ્ય તત્ત્વ પણ નથી. અસ્તુત યુદ્ધકર્મ કંઈક ઉત્સાહક અને વીરરસોત્પાદક છે ખરું, પણ કાંઈ અલૌકિકત્વ કે પ્રસાદ તેમાં હીસતો નથી. એકનો અનેક સાથે સંગ્રામ, અને જાતજાતનાં, અન્યોન્યના બલને નિવારનારાં અસ્ત્રો-બાણ-ની યોજના, એકી વખતે અસંખ્ય બાણોનું નિઃસરણ, અને સ્થાનન, એ પ્રાચીન યુદ્ધર કવિઓનો માનીતો વિષય છે અને પ્રથા છે; અને પ્રેમાનંદ તેને અનુસર્યો છે.

(૭) આ પ્રસંગમાં કવિનો અદ્ભુત રસ જમાવવાનો કંઈક અતિ-મોહ જણાય છે.

દ્રૌપદી પટરાણી તેમ જ અર્જુનની પ્રિયતમા હોવાથી સુભદ્રા તેને મળવા જાય છે. પરંતુ સપત્નીના સાલથી તેની પ્રતિષ્ઠા અને માન હવે અર્જુન જળવશે નહીં, એવી એક દારીની બંભેરણીથી સતી દ્રૌપદી અતિ ક્રોધે ભરાઈ, પતિ અને સપત્ની સુભદ્રાને શાપ દેવા જંગલની અંજલિ હાથમાં લે છે,

ત્યાં તો કૃષ્ણ, અર્જુનમાં ત્રણે લોકનાં સર્વ તેને સંકાન્ત કરે છે અને દ્રૌપદીના અંતઃકરણમાં બંધ વસે છે, એટલે અર્જુનને જોતાં વેંત જ દ્રૌપદીનો કોપ શમી જાય છે અને ઉલટી સ્ત્રીસહજ કામક્ષતા તેના હૃદયમાં પુનઃ સતેજ થતાં તે ઊડો પથ્થાત્તાપ કરે છે. અને તે ઉદાર-અંતઃકરણથી અર્જુન અને સુભદ્રાનો સત્કાર કરે છે.

અહીં કવિ સ્ત્રીસ્ત્રીભાવનું અચ્છું ચિત્ર આલેખે છે. તે દ્વારા કવિ એમ દાખવે છે કે, જો કે દ્રૌપદી જેવી સતી સ્ત્રી, પામર સ્ત્રીસહજ ઇર્ષ્યાથી તદ્દન મુક્ત નથી, છતાં ઇર્ષ્યાનું આવરણ દૂર થતાં તેનું ઉદાર પતિ-વત્સલ હૃદય આખરે કંચન-પેરે શુદ્ધ રૂપે પ્રકાશે છે, આ પ્રસંગમાં કવિએ, કૃષ્ણને નિર્વશતાનો શાપ લાગ્યાની કિંવદંતીના નિમિત્ત રૂપે દ્રૌપદીનું વચન હોવાનું વર્ણવવા જતાં, નાયિકા સુભદ્રા અતિ લોભી અને દ્રૌપદી વૈરવૃત્તિવાળી અને કૃષ્ણ નીચ યુક્તિયાજ હોવાનો ખ્યાલ શ્રોતાઓના મનમાં ઊડો જમાવવા જેવું કર્યું છે, એ ઠીક નથી થયું. કારણ એથી વાસ્તવિક દ્રૌપદીત્વ અને કૃષ્ણત્વનો લોપ થાય છે, પરંતુ તે સ્ત્રીસ્વભાવનો સંપૂર્ણ ચિતાર આપવાના કવિના અતિમોહનું પરિણામ જણાય છે.

છેવટે, કાવ્ય સમેટતાં પહેલાં જેમ નાયિકા સુભદ્રા કેવળ રૂપથી જ, જેનાં જાતિ, કુલ તેમ શીલ યોગે જાણતી ન હતી, એવા સાધુ(અર્જુન)ના રૂપમાં મોહાધિ થઇ તેની સાથે નાશી જવા તત્પર થઇ હતી, તેમ ઉપનાયિકા સતી દ્રૌપદી પણ, કેવળ રૂપના મોહને વશ હતી, એમ દાખવી, સુભદ્રા અને દ્રૌપદીની, અર્થાત્ નાયિકા અને ઉપનાયિકાની પાત્રતા સમાન હોવાનું સિદ્ધ કરવા, એક નવું જ કથાંતર કવિ યોજે છે, અને બે પત્નીઓવાળા પતિનો સંસાર વિસંવાદી હોવાનું હુમેદુખ જનચિત્ર આલેખે છે. અર્જુનને તેનાં પરાક્રમ સિદ્ધ થયા પછી, પરણનારી દ્રૌપદી મોહથી સાધુ (અર્જુન) સાથે નાશી આવેલી સુભદ્રાને ‘આહીરડી’, ‘અણુપક’, ‘મોહાધિ જાત’, ‘કહીને નિત્ય નિત્ય સ્ત્રીસ્વતી’ હોવાથી, સુભદ્રાના સાત્વન સાર અર્જુન છાનોમાનો પૂર્વનું ખાવાનું રૂપ લઈ, દ્રૌપદીની ત્રાડીમાં ઉતરે

છે અને દ્રૌપદી તેનાથી મોહાધ થઈ; 'પાંચે કંથને પરહરી', 'મનુષ્ય લોકના સગપણ આળપંપાળ' ગણી, આવા સાથે નાશી જવાને, અને જો તે એને ન લાઈ જાય તો છેવટે 'પ્રાણ તંજવા' પણ તૈયાર થાય છે. એટલે અનુન આવાનો વેષ તણ, અકટ થાય છે અને સુભદ્રા પણ તે જ સ્થળે આવી પોહ્યે છે. આ પ્રસંગથી ભોંડી પડેલી દ્રૌપદી સુભદ્રાને મહેણું મારવાનું ભૂલી જાય છે અને તે સર્વનો સંસાર સુખમય વર્તે છે.

આ પ્રસંગ આગલા સર્વ પ્રસંગો કરતાં ઘણો જ ઉતરતો અને ખેશક અથોગ્ય છે. અલખત તે નવી અને માનીતી પત્નીથી દોરાતા પતિનું, તેમ જ શોકયોના મહેણુંખોરા જીવનનું અને અતિલૌકિક સંસાર બ્યવહારનું સ્વાભાવિક ચિત્ર દોરે છે, પરંતુ દ્રૌપદી જેવી નામકિત સતી પાંચે કંથને પરહરવા તત્પર થાય અને લગ્નસંબંધ આળપંપાળ હોવાનું કહે, એ આર્ય હૃદયને તો અતિશય કંપાવનારા હિંદુગારો ગણાય, એટલું જ નહીં પણ તે આર્યજાતિની પતિપત્નીની ભાવનાને હગમગાવનારા પણ કહેવાય. દ્રૌપદી જેવી સતી સ્ત્રીના સંબંધમાં આવા નવીન પ્રસંગની યોજના ખરેખર કૃત્રિમ અને અતિ પામર છે, અને તે દ્રૌપદીત્વનો નાશ કરાવનારી હોખને ખેશક નિંદા પણ છે; પછી લલેને મહાભારતનાં પાત્રોને 'ધરગતુ' કરવાનો જશ પ્રેમાનંદને આપનારા રસિકો તેને સ્વાભાવિક લેખે.

ઇતિવૃત્તના આધારવાળી કથા અને કવિની સ્વેચ્છા

ત્યારે અહીં એ સહજ પ્રશ્ન થાય છે કે, ઇતિવૃત્તના આધારે મહાકાવ્યની વસ્તુસંકલના (इतिहासकथोद्भूतम्) યોજવી જોઈએ, એવો કવિસંપ્રદાય માન્ય રાખતા, કવિ તેમાં સ્વેચ્છાથી નવાં કથાકુરો અને કથાપદ્ધતો પ્રકટાવવાની છૂટ કેટલે અંશે ધરાવે છે? આ સંબંધમાં કાવ્યશાસ્ત્રોના અને કવિસંપ્રદાયોના એ સામાન્ય નિયમ છે કે;—

સન્તિ સિદ્ધરસપ્રત્યા એ વ રામાયણાદયઃ ।

કયાશ્રયા ન તૈર્યોન્યા સ્વેચ્છા રસવિરોચિની ॥ (ધ્વન્યાલોક)

એટલે કે રામાયણાદિ, જેઓનો વસ્તુરસ સિદ્ધ મણાઈ ચૂકેલો છે, એવા ઇતિવૃત્તના સંમાન્ય અધોભાષી કથાઓ લઈને રચાર્તા આખ્યાનોમાં વસ્તુના મુખ્ય સિદ્ધ રસથી વિરુદ્ધ જતારી, અર્થાત્ તેનો લંગ કરનારી રસેચ્છા-નવી કથાઓ કદપવાની શક્તિ-નો સ્વચ્છંદે ઉપયોગ કરી પશુ સંયોજક કવિએ ન કરવો; અર્થાત્ અનુચિત તત્ત્વો કદપી, મૂળ વસ્તુના રસની ક્ષતિ કરવી નહીં. આનો કાર્ષ્ણ્ય એવો અર્થ વા આશય નથી જ કે કાર્ષ્ણ્ય નવાં કથાકુશલ કવિએ પોતાની કૃતિને ચમત્કૃતિભરી તેમ ઇંદુ વિશેષ રસથી છલખલતી કરવા કદપવા જ નહીં. ને તેવો આશય હોય તો તે પછી તેના આધારે નવી રસોત્કર્ષશાક્તિની કૃતિઓ રચવાના કથનનો ઉદ્દેશ જ રહેતો નથી; અને જે વિવિધ રસોત્કર્ષના આદર્શ રૂપ મહા કાવ્યો રચાયા છે, તે અસંભવિત જ થાત, પરંતુ ઉક્ત વચનનો એવો આશય નથી જ. તેથી ઉલટું પ્રકૃત રસ અગર તેને અનુકૂલ રસના પ્રકૃષ્ઠ અભિવ્યંજનને માટે અન્ય નવનવા ઉચિત પ્રબંધોની યોગના પ્રતિભાશક્તિથી કરવાને તે સર્વથા સ્વતંત્ર છે. પરંતુ તેણે માત્ર એવી યોગનાથી પોતાની કૃતિમાં મૂળ વસ્તુને, તેના પ્રકૃત રસને દેવળ વિદ્યુત કરી નાંખે, લોકસંમાન્ય પાત્રના પાત્રત્વને જ ઉલટાવી નાંખે, એવું કાર્ષ્ણ્ય અનુચિત, પ્રકૃત રસવિરોધી, નવું ગ્રામ્ય તત્ત્વ ન પ્રવેશે તેટલી ખાસ સાવધાનતા સેવવાની છે. તેથી જ ઉક્ત નિયમ સાથે જ આ ખીલો નિયમ જણાવેલો છે:-રસસ્ત્રવિયમે હેતુરોચિલં ચક્રવાચ્યયો:- (વક્તા-પાત્રની પાત્રતાના અને તેના મુખે કદાવાના વાચ્ય-કથનના નિર્દેશમાં માત્ર વસ્તુરસનો એટલે કે તેના ઉચિત અંશોનો યથોચિત નિર્વાહ કરવો, એ જ કાવ્યરચનાનું નિયંત્રણ છે.) તેથી જ રસરહસ્યનો એ સિદ્ધ શાસ્ત્રીય નિયમ છે કે,

અનોચિત્વાદિતે નાન્યદ્રસમંગસ્ય કારણમ્ ।

પ્રસિદ્ધૌચિત્યવન્વસ્તુ રસસ્યોપનિપત્તરા ॥

કાંઈ પ્રકારના અનુચિત અર્થને બાદ કરતાં રસભંગનું, અન્ય કાંઈ કારણુ શેષ રહેતું નથી; અર્થાત્ અનુચિત અર્થ એ જ રસભંગનું કારણુ છે. જાણીતી ઉચિત પ્રસિદ્ધિ-લૌકિક વ્યવહાર આદિ-થી યુક્ત કથાને ઉચિત અર્થોથી ખીલવવી, એ જ રસનું વાસ્તવિક રહસ્ય છે.

આથી એ જાણાશે કે ઇતિવૃત્તને શબ્દે શબ્દ વળગી જ રહેવાનું કવિને કાંઈ પ્રયોજન નથી. તે કાંઈ ઇતિવૃત્તને સર્વ રીતે વશ નથી; તે જેમ તેમાંથી પ્રકૃત રસને પોષક ન હોય એવાં આગંતુક તત્ત્વોનો નિરાશ કરવાને સર્વ રીતે સ્વતંત્ર છે, તેમ તેને પોષે, બહલાવે, અને ઉચિત અર્થોમાં ઉત્કર્ષવંત કરે, એવાં નવાં ઉચિત કથાતરો સંયોજવાને પણ સ્વતંત્ર છે જ, પરંતુ તે સર્વથા (સર્વાત્મના) રસપરતંત્ર તો છે જ. તેથી મૂળ કથાના પ્રકૃત રસને અનુચુલ સ્થિતિવાળા, અનુચિત પ્રસંગોને છોડી દઈ, અભીષ્ટ રસને પોષણ આપનારા અનુચુલ, નવનવા કથાપ્રસંગો પતિ-ભાથી કલ્પીને યોજવાની દરેક છૂટ ધરાવે છે. અભીષ્ટ રસને અને સંસાર્ય કાવ્યહેતુને પોષે એવાં વ્યંજક કથાતરો, કાં તો મૂળ વસ્તુને પાલટવી પડે તો ઉચિત રીતે પાલટીનેય અને નવાં કલ્પવાં પડે તો કલ્પીનેય, યોજવા-માં તેમ જ કાવ્યને નવપલ્લવિત અને રસભર કરવામાં જ કવિની સુચોગ્ય, પ્રતિભાશક્તિ, ખરી કલાવિધાન-શક્તિ અને સૂક્ષ્મ રસવૃત્તિની કસોટી છે. કવિકુલગુરુ કાલિદાસ, ભવભૂતિ, બાણ, દંડી આદિ શિષ્ટ કવિઓ તે માટે તો પંકજા છે.

આનાં અનેક દર્શાવો ટાંકી શકાય એમ છે, પરંતુ માત્ર એક જ, અને તેય પ્રસ્તુત આખ્યાનના અંગના અત્ર કથર્ત્રય હેતુને પુષ્ટ કરનાર, દર્શાવ પૂરવું છે. કવિ કાલિદાસે ‘અભિજ્ઞાન શાકુંતલ’ની રચના અહા-ભારતના એક વૃત્તાંતના આધારે રચી છે; પરંતુ તેણે તેના નાયક ભારત-નૃપતિશિરોમણિ દુષ્યન્ત અને નાયિકા શાકુંતલા એ બન્નેના ચારિત્ર્યને સંસાર અને નીતિના ઉચિત આદર્શબૂત નિરૂપવા-એ મહત્વની નવાં કથા-તરો યોજ્યાં છે. છતાં તેમની માનવ પ્રકૃતિની સ્વાભાવિકતા, સંપૂર્ણ કલા-

ચાતુરી અને રસસંવેદનથી જાળવી રાખી છે. તેણે તેમને આદર્શભૂત દર્શન વગેરે જતાં તેમની માનવતાનો લેશ માત્ર નાશ કર્યો નથી, પણ તેની પામરતા નિવારી હિંદી બહવાની છે. મૂળ વર્ત્તાતો દુષ્યન્ત રાજા અનેક પત્નીવાળો, કામી, અણ્ણત મોહવશ, નિષ્કુર અને અસત્યવાદી છે, ત્યારે, ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ’નો નાયક દુષ્યન્ત રાજા વિનયી, ધાર્મિક, દયાદ્રી અંતઃકરણવાળો, પ્રેમશૌર્યાન્વિત અને સત્યપ્રિય છે. કાલિદાસે દુર્વાસા મુનિના શાપનો પ્રસંગ યોજીને અહલુન કલાચાતુરીથી દુષ્યન્તની કામધિતા, પાપમયતા, નીતિભિરુતા અને પ્રશુદ્ધહીનતા નિવારી, તેના પ્રતિની તિરસ્કારપ્રતિવાચકના મનમાં થતી અટકાવી ઉઘડી, ઊંડી માનપ્રતિષ્ઠા, અને પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કર્યો છે. તે જ પ્રમાણે મહાભારતની શકુન્તલા લોલુપ, મોહવશ, અને કંઈક ધૃષ્ટ પણ છે, જે કે તેનું વર્તન પ્રસંગોચિત છે ખરું; પરંતુ નાટકની શકુન્તલા વિનીતહૃદયી, કામલ સ્વભાવવાળી અને સ્ત્રીસહજ લગ્નથી યુક્ત છતાં આત્મસંમાનથી સંપૂર્ણ અન્વિત છે. જેમ સર્વ રીતે મૂળ પ્રતિવૃત્ત, દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાની સ્વાભાવિક માનુષી વૃત્તિઓનું પ્રતિબિંબ પાડે છે, તેમ નાટકમાં પણ તેમની માનુષી વૃત્તિઓની સ્વાભાવિકતા જાળવવા ઉપરાંત પાત્રોનું પાત્રત્વ ઉત્તમ અને આદર્શભૂત થયેલું છે. અને એ જ એની ખુબી છે.

તે જ પ્રમાણે ઉત્તરનામચરિતમાં ભવભૂતિએ પંચવટીના તપોરણ્યમાં રામચંદ્ર અને સીતાના અપ્રકટ મિલનનો પ્રસંગ નવો જ રચ્યો છે. જે-શ્વસતી સીતાને અંરણ્યમાં કાઢી મૂક્યા પછી રામચંદ્ર સાથે તેનું મળવું થયેલું નથી જ. છતાં દેવી શક્તિઓની સહાયથી સીતાને અદૃશ રાખી રામચંદ્ર અને સીતાના અગાધ પ્રેમનો, સીતાની અદૌરિક પતિભક્તિ અને રામના કામલ અને સન્નિષ્ઠ પત્નીરોદનો રસભર પરિચય કરાવ્યો છે.

આથી એ સમજાશે કે આખ્યાનને સર્વાંગસુંદર અને રસભર કરવા કવિ ભલે નવનવા સાનુકૂળ કથાપ્રસંગો રચે કે મૂળમાં ઘટતા દેરકારો કરે, પણ તે પ્રસંગો અતુચ્છ અને ઉચિત હોવા જોઈએ, સંસાર અને નીતિવ્યવ-

હારના આદર્શ આલેખનારા હોવા જોઇએ અને કોઈ રીતે રસક્ષતિ કરનારા ન હોવા જોઇએ, એટલું જ નહીં પણ પાત્રની પાત્રતાને ઉત્તર અને મૂળ પ્રસંગને વિશેષ સુંદર અને લાવમય કરનારા હોવા જોઇએ.

પ્રસ્તુત આખ્યાનની વસ્તુસંકલનની, ઉપર કરેલી સમાલોચનાથી એ જણાશે કે, પ્રેમાનંદે પ્રકૃત અદ્ભુત રસને પોષનારા નવનર્વા કથાતરો ચોખ્યા છે અને મૂળના વૃત્તમાં પણ ધણાક ફેરફારો કર્યા છે; અને એમ કરતાં ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા અંશમાં તેનો પ્રયાસ સફળ થયો છે અને છઠ્ઠામાં સામાન્ય રીતે મર્યાદાસર છે; પરંતુ સાતમા અંશનો, દ્રૌપદી પાસે કૃષ્ણને નિર્વશતાનો શાપ દેવડાવવાની યોજનાનો પ્રસંગ ક્ષણભર સ્વાભાવિક અને આકર્ષક લાગશે, પણ તે ચમત્કારિક કે રસિક લાગતો નથી; અને પાંચ પતિને લાગી જાવા સાથે નાશી જવાની સતી દ્રૌપદીની તત્પરતાનો અને તેના, આર્ય સંસારને સંબોધી તિરસ્કાર દર્શાવનારા ઉદ્ગારોનો પ્રસંગ તો ખેશક અનીતિકર, અનુચિત અને રસભંગ કરનારો છે. બ્યારે કાલિદાસ દુષ્યન્તની કામપિતા આદિ તેમ જ શકુન્તલાના લોલુપતા આદિ દુર્ગુણોને નિવારનારાં રસયુક્ત કથાતરો ચોખે છે, ત્યારે પ્રેમાનંદ એવા દુર્ગુણોને બઢાવનારાં કથાતરોને ઉચિત લેખે છે. આ પણ તેના જમાનાની લોકરૂચિનું એક પ્રતિબિંબ નહીં તો ખીજું શું કહેવાય ?

પાત્રચોખનાં

કાવ્યરચનાનું ખીજું તત્ત્વ-પાત્રચોખના પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં ફેરું છે, તેનો વિચાર કરતાં, જેને પાત્રનિર્વહણ, (*spst-* *aitihastik* પાત્રો અને *manoe of character*) એટલે કે આદિથી તેમની પ્રતીતિની અગત્ય. અંત સુધી પાત્રની પાત્રતાનો એકસરખો ટકાવ કહે છે, તે યોગ્ય રીતે થયેલું જણાતું નથી. અદ્ભુતર-સની નિષ્પત્તિની અને તેના પોષણ-અર્થે વસ્તુસંકલનની ખીલવણી ઉપર પ્રેમાનંદે જેટલું ધ્યાન આપ્યું છે તેટલું પાત્ર-ચોખના ઉપર આપ્યું નથી. તેમ અલૌકિકત્વના પલટાથી અદ્ભુત રસને ચમત્કારિક રીતે બઢાવવાનું

તેને સૂઝ્યું નથી, એટલે પામર પાત્રત્વ ઉપર જ તેનું લક્ષ્ય ચોટ્યું રહ્યું છે, એ સ્પષ્ટ છે. નહીં તો મૂળ કથામાં ઉચ્ચ પાત્રત્વને રેફરેન્સ એવા અનેક સંસ્પર્શોથી તેની દૃષ્ટિ આગળ હોવા છતાં સરી ગયલાં દેખાય છે, તે સરી જત જ નહીં. તેણે ભૂતકાલનાં ઐતિહાસિક અને કંઈક અમાનુષિક પરંતુ પ્રસિદ્ધ પાત્રોને વર્તમાનકાલનાં માનુષભાવવાળાં પાત્રો રૂપે નિરૂપવાના પ્રયાસને જોટલો મહત્ત્વનો ગણ્યો છે, તેટલાં તેમની કુસીનતા, વાસ્તવિક પાત્રતા અને ઉચ્ચ અંશસ્થિતિને મહત્ત્વનાં ગણ્યાં નથી. તેણે જો તેમની ભૂતકાલની ઉચ્ચ ભૂમિકા અને તેમના કાલના વાતાવરણ સાથે, વર્તમાનકાલમાં તેમને ઝંકાત કરતાં તેમની વર્તમાન કાલનેય યોગ્ય ઉચ્ચ ભૂમિકા અને તેને અનુસરતા વાતાવરણનો પણ સમન્વય કર્યો હોત, તો તેનાં ના-યકનાયિકા આદિ મુખ્ય પાત્રોમાં સત્પાત્રતાની જે સંકરતા, વિરસતા અને વિસંવાદ બજાય છે, તે જણાત નહીં. તેણે (પ્રેમાનંદે) “મહાભારત-દિનાં લગ્ય પાત્રોને ગુજરાતનાં સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષો કરી મૂક્યાં છે” અને “આપણાં હમેશનાં સદવાસીઓ અને સગંવડાલાં જેવાં કરી દીધાં છે,^૧” તથા પ્રેમાનંદનો દોષ કાઢવામાં આવે છે, એમ કહેવું, એ પ્રેમાનંદની પાત્ર ચોક્કસનાનો દોષ કાઢનારા પક્ષને, તેની દલીલ સાંભળ્યા શિવાય, બેશક ઘોર અન્યાય કરવા જેવું છે. તેણે “અતિ દૂર દૂર થયલા પ્રાચીન સમયને વર્તમાન કરી આપ્યો” અને “વેદનાં રહસ્યોના ભંડારો સામાન્ય શ્રોતાઓને મન શુન્ય જેવાં હોવાથી, એ ભંડારોની રસભર ઝાંખી મહાભારતાદિ આદર ગ્રંથોના નિસ્તાર દ્વારા કરાવી”, તે માટે તે બેશક પ્રશંસાને પાત્ર છે, ગુર્જર ગ્રંથ તે માટે તેનો પૂરો આભારી પણ છે, અને તે માટે તેનો દોષ કોઈ કાઢવુંયે નથી; પરંતુ એક કાલનાં લગ્ય પાત્રને તેના જ કાલની પ્રસંગવદતા અને તેના જ કાલના વાતાવરણની છાયા સાથે અન્ય કાલમાં સંક્રાન્ત કરવામાં આવે ત્યારે, જે વિશિષ્ટ ગુણ, સક્રિય, અને લક્ષ્યને લીધે

૧. જુઓ “વસન્ત” સંવત ૧૯૬૮ નું પરાક્રમની પ્રેક્ષાદીના અવલોકનમાં રા. રા. આનંદચંદ્ર બાપુભાઈ દુવની દીકા. આ લેખકને તેઓ સાથે થયેલી વાતચિતને તેમાં પ્રકાશનતરે સ્થાન મળેલું છે.

તે પાત્રની પાત્રતા, વિશિષ્ટ પ્રતીતિ લોકમાં પરાપૂર્વથી બંધાતી આવી હોય, તે વિશિષ્ટ ગુણ, તે વિશિષ્ટ શક્તિ અને તે વિશિષ્ટ લક્ષણના સંબંધમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારા અને એના અંગની તેમની વિશિષ્ટ પ્રતીતિનું, કે, તેના 'ત્વ'નું ખંડન કરનારાં, વિરુદ્ધ-ગુણ, શક્તિ, અને લક્ષણ તેનામાં હોવાનું વણવવું, એ વર્ણનકારનો અક્ષમ્ય દોષ છે, એની કીચો રસત ના પાડી શકે એમ છે? દાખલા તરીકે,—સત્યપાલન માટે પત્ની અને પુત્રને પણ વેચનારા રાજા રશ્વંદ્રને ધડીભર માત્ર વચનમાં પણ સત્યથી ચળેલા વર્ણવવામાં આવે, અથવા તો એકપત્નીવ્રત રામચંદ્રને ક્ષણભર અનેક સ્ત્રી પ્રતિ મોહઅરત થયલા દર્શાવવામાં આવે, ભયંકર પરાક્રમી હામને કાચરતાને વશ થયેલા ચીતરવામાં આવે, તો તે ગમે તેટલું વર્તમાન માનવ સંસારમાં સહજ હોય, છતાં સર્વથા અધટિતજ છે. શું વર્તમાન માનવ સંસારમાં ભૂતકાળના ઐતિહાસિક દેવી પાત્રોને “આપણા હસ્તેશનાં સહવાસી અને સર્ગાવહાલાં જેવાં કરવા” સાડ તેમનામાં ન હોય, સંભવિત ન હોય તેવી પામરતા અને નિર્બળતા દાખલ કરવાની અગત્ય આવશ્યક છે. શું પામરતા અને નિર્બળતા સિવાય બીજાં કોઈ તત્ત્વોથી એ પાત્રોને વિશેષ સહસાસી અને સર્ગાવહાલાં જેવાં ચીતરી શકાય એમ નથી.

આ દૃષ્ટિથી વિચારતાં જણાશે જ કે ભૂતકાલની દ્રૌપદી સતી તરીકેની પ્રતીતિ તેના વિશિષ્ટ પતિવત્સલ ગુણને લીધે લોકમાં બંધાયેલી છે તેને, હાલના પ્રસંગ દ્વારા જનસમાજને પરિચિત કરાવતાં, વર્તમાન કાલના વ્યવહાર આચરતી દ્રૌપદી તરીકે રજૂ કરતાં, લગ્નસંબંધને કુટિલ ગણી તિરસ્કારાતી, પામર સ્ત્રી તરીકે વર્ણવવામાં આવે તો તે બેશક અક્ષમ્ય દોષ ગણાય જ. આવા પ્રકારની છૂટ નિરંકુશ હોઈને લોકનાં નીતિબંધનો અને સંસારમર્યાદાઓને વિરુદ્ધ કરનારી જ ગણાય. સુભદ્રાહરણના છેલા અંશમાં કવિએ દ્રૌપદીને, કર્મથી નહીં પણ વચનથી તો તે બેશક કુટિલ હોવાનું જ્ઞાન શ્રીતાને કરાવ્યું છે. આમાં કેટલાક દ્રૌપદીનું અંતઃકરણ આવે અજ્ઞાન હોવાનું જણવું હતું, એટલે તેનું બાહ્ય વર્તન તેની પ્રેરણા રૂપ હોવાનું

કહી, તેના આ નિંદા વર્તાવનો અર્યાવ કરે છે. પરંતુ એવો અર્થદ્વંધ બ-
ચાવ તો સાચો અને શ્રદ્ધેય ગણી શકાય જ નહીં.

પાત્રલેખનમાં આવા પ્રકારનું વિપરીત નવીનકરણ થતું અટકાવવા
કાવ્યશાસ્ત્રમાં આવો અડગ નિયમ સ્થાપેલો છે કે, વિનિયારના પ્રતીતિલ-
ખના ન જાયતે તાદ્ગર્વર્ણનીયમ્ ॥ (ધ્વન્યાલોક) પાત્રની પ્રતીતિનું અંકન
ન થાય, એવી રીતે વર્ણનશૈલી યોજવી, એટલે કે ઐતિહાસિક પાત્રની
તાદશ પાત્રતા (identity of character) અને તેની આસપાસનું
વાતાવરણ અને પ્રતીતિની વિચારસંગતિ (association of ideas)
એ રસપૂર્વક અને યોગ્ય કલાવિધાનથી જળવાઈ રહેવા જ જોઈએ; અને
તે પાત્રના વચ્ચેના કે આચરણોથી સામાને તેના સંબંધમાં વિરુદ્ધ બોધ
થવો ન જોઈએ.

અસ્તુત આખ્યાનમાં આ નિયમનું પ્રેમાનંદે (જે રચે તે અચૂક)
ઉલ્લંઘન કર્યું છે, તેને લીધે જ રસક્ષતિ થવા ઉપરાંત કેટલેક અંશે અની-
તિને પણ અવકાશ મળે છે. જો તેણે આવો એક સમાન પ્રસંગ કહ્યો,
તેને અનુકૂલ પાત્રો કહીયાં હોત અને આવી જ રીતે તેમને ઘાતરી તેમના
પામર મનુષ્યત્વને વર્ણવ્યું હોત તો તેમાં તે દોષપાત્ર ન કરતાં ઉલટો ' ય-
થાર્થત્વના નિરૂપક ' ' realistic writer ' ની કીર્તિ ખાટી થક્યો હત.
પરંતુ ઐતિહાસિક અને સંમાન્ય પાત્રોની પ્રતીતિનું અંકન કીધાથી તે
ટીકાને પાત્ર લેખાય છે. પ્રેમાનંદનો એક ટીકાકાર, આ લેખક આવા વિશદ
આશયથી તેના પાત્રનિરૂપણના દોષ બતાવે છે, એ આથી સ્પષ્ટ થશે.

પ્રેમાનંદે, નાયિકા, રાજકુંવરી સુભદ્રાને, જેની જાત, કુલ કે શીલથી
પોતે તદ્દન અજાણી હતી, એવા બાવાના રૂપમાત્રથી
સુભદ્રાની ઉચ્ચ સંસ્કૃત્તિ બોલાઈ થયેલો, અને અલખત માતાની સંમતિથી
વિતાનો પ્રશ્ન. અને ભાઈ કૃષ્ણની અનુકૂલ સહાયથી તેની સાથે
નાશી જવાને તત્પર થયેલી એક આધુનિક ઠાકરડી
જેવી આલેખી છે. અહીં કવિનો ઉદ્દેશ

કન્યાં વરયતે રૂપં માતા વિક્તં પિતા શ્રતં ।

વાન્ધવાઃ કુલમિચ્છન્તિ મિથાન્નમિતરે જનોઃ ॥

એ, પાત્રકન્યા અને સ્ત્રીજનને યોગ્ય નિયમ, અપ્રાધિત રીતે સર્વ સ્ત્રીજનને લાગુ પાડવાનો હશે, એમ જણાય છે; કારણ તેણે જેમ કન્યા સુભદ્રાને આ નિયમને વશ આલેખી છે, તેમ ઉત્તમ ગૃહિણી સતી દ્રૌપદીને પણ એવી જ, રે, સુભદ્રાથી પણ વધુ અધમ ચીતરી છે ! સુભદ્રા કુલીન અને ઉચ્ચ સંસ્કારિતાવાળી, યુદ્ધાદિની રણકલામાં પારંગત અને શૌર્યાદિ વીરશયિત ગુણવાળા પતિની કામનાવાળી, રસોદાસવાળી, રાજકુંવરી છે, એ વાત કવિના લક્ષમાંથી બહાર જ રહી ગઈ છે; રે, તેણે સુભદ્રાના આ વિશિષ્ટ ગુણને વિસાર્યો છે, એટલું જ નહીં પણ બ્રહ્મરામ આદિ સાથે યુદ્ધ મયવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થવા છતાં તેના આ લક્ષણની સ્પષ્ટતર પ્રતીતિ કરાવી નથી આથી પ્રસ્તુત આખ્યાનની સુભદ્રા તે મહાભારતની સુભદ્રા નથી, એવી પ્રતીતિ ઓતાને થયા વિના રહેતી નથી. તેણે શૃંગાર અને વીર એ બે રસોનાં ઉત્કર્ષક અને ઉદ્ધાસમયી તરવોને એળે જવા દીધાં છે. તેની સુભદ્રા યાદવ રાજકુંવરી ન લાગતાં ગરાસિયાની દીકરીનેા જ લાસ સર્વ રીતે આપે છે. દૂતીકાર્ય માટે તેને દૂતી પણ મળતી નથી, પરંતુ પોતે જ પ્રિયતમ અર્જુન સાથે સંકેત કરવા એકલવાઈ રાત્રે બહાર પડે છે. વળી તે શુદ્ધિની પણ બાદલી લાગે છે.

હરણના પ્રસંગમાં બલાત્કારે રાજકન્યાને ઉપાડી જવી, એ શસ્ત્રીરતાનું લક્ષણ ગણાય છે, એટલે કન્યાના પ્રેમસ્પુરણના સ્પષ્ટ નિર્દેશની ઝાઝી અગલ રહેતી નથી, એ વિચાર પ્રેમાનન્દને કદાચ આવ્યો હશે. પરંતુ મહાભારતમાં રાજગૃહમાં અર્જુનના નિવાસ દ્વારા અને તેનાં પરાક્રમેની કથાના પ્રસાર દ્વારા સુભદ્રાનો અનુરાગ અર્જુનમાં દઢતાથી બંધાયેલું અને રૂઢિમણી આદિ હેતીલી લાભીઓની સહાનુભૂતિથી તેમ જ માતા તથા કૃષ્ણની સંમતિથી હરણ થવા અગાઉ ગાંધર્વ વિવાહથી જોડાયેલું પણ સ્પષ્ટ કથન છે. ઉચ્ચ કુળવાળી રાજકુંવરીને માટે એ જ માર્ગ વિશેષ

ચોગ્ય છે. છતાં પ્રેમાનંદે આ, વિશેષ રસોત્પાદક અને નાયિકાની ઉચ્ચ ભૂમિકાને ચોગ્ય, પ્રશસ્ત માર્ગ લીધો નથી. બેશક આ માર્ગ તેની દૃષ્ટિ ખદાર નથી; કારણ દ્રૌપદી પાસે સુભદ્રાને મહેલ્લા રૂપે તે કહેવડાવે છે કે,

“પણ સંન્યાસી જોગીને મોહી તેમાં શું કીકું ખરું ?

જોગી અતીતને વરી અખળા રૂપ રૂડે વાન રે.

પણ બદલને યુદ્ધિ ક્યાંથી ? હીનમત શું લહે જ્ઞાન રે !

જે રાજ હોયે પૂર્વનાં તે આતુરી જણો તમો,

જેને તેને વરતાં હોડો, જોગી તારે મન ગમ્યો.

.....

તુંમાં એવું જ્ઞાન ક્યાંથી ? જે અતુર પુરુષને આજણે

જોગી સાથે ઉઠી ગઇ તું, જે વિમાસી મન વિધે.

(૧૬૦૦—૦૮, કડવું ૩૦)

આથી જણાશે કે કન્યા વચ્ચે રૂપ એ નિયમ પામર કન્યાને જ ઉચિત હોવાનું અને ઉચ્ચ સંસ્કારિતાવાળા કુલીન રાજકુવરીને ઉચિત નહીં હોવાનું કવિને પોતાને લાગ્યું છે; છતાં પોતે સિદ્ધ કરવા ધારેલા, પામર અને રાજન્ય મતુષ્યત્વ દાખવવાના નિયમની અતિધૂનમાં તે નાયિકાની સત્પાત્રતાનું ખરું મૂલ્ય આંધી શક્યો નથી જ.

તેણે આ જ ધૂનમાં, સ્વયંવરમાં અર્જુનને વરેલી, શૌર્ષપ્રેમી દ્રૌપદી કરતાં મોહાધ ‘ગે.વાલણી’ સુભદ્રા વધુ અધમ નથી, દ્રૌપદીની હીનપાત્રતા. અને તે પણ કેવળ રૂપથી મોહાધ થાય, અને પતિ-વ્રતને રમતમાં તિલાંજલિ આપે એવી પામર સ્ત્રી છે, એમ ખતાવવા દ્રૌપદીને પણ કેવી પામર અવસ્થાએ ઉતારી પાડી છે, એ દ્રૌપદી અને બાવા(અર્જુન)ના પ્રસંગથી જણાશે. આ સંબંધમાં તે પ્રસંગનો બાવાનો અને દ્રૌપદીનો નીચેનો સંવાદ વિચારવા જોવો છે:—

બાવો:— હું જગતના મનની વાત જાણું, તારે પંચ ભરતાર છે,
તેને હવેખતાં મહારાણી ! ખરે પાપ અપાર છે
કંઈને હવેખીએ તો ભૂમિ જય રસાતાળ રે”

દ્રૌપદી કહે: “આવાજી ! એ સર્વ આળપપાળ રે”

સૂર્ય લોકમાં માર્ગ મિથ્યા, ગહન ગતિ સંસારની
રહેંટમાળ કૂપ મધ્યે ભરે, ઢળે વારોવારની,
મારે મન તો સર્વથા બાવાજી ! તમ ચણે વરચું
પંચ કંથને પરહરી, તમારી સેવામાં ધંસું

*

*

*

દ્રૌપદી કહે કંથ પાંચે પરહરી મેં જાણી.

પાપપુણ્ય બ્રાહ્મણ તણાં વિશ્વાસ મનમાં આણી.

(૧૬૭૩-૮૬. કડવું ૩૦)

હાસસંબંધને ‘આળપપાળ’ અને ‘પાપપુણ્ય’ને બ્રાહ્મણના મુખનાં
ખાલી વચનો ગણવાનાં આવા અધમ હિંદુગારો સતી અને પતિ સાથે
આત કષ્ટિદાયી અનેકાનેક સંકટો સહેનારી દ્રૌપદી કાઠે અને પાંચે કંથને
પરહરવા અને પ્રાણ તજવા તત્પર થાય, એ બેશક તેની ભૂતકાળની સતી-
સ્વની યાત્રતાની પ્રતીતિને સમૂળ ખંડનારૂં વર્ણન જ ગણાય. આ વર્ણન
વર્ણન દ્રૌપદીને અધમ સ્ત્રીની કક્ષામાં મૂકનારૂં હોયને સર્વથા અનુચિત
અને ત્યાજ્ય છે.

વળી ક્યાં મહાભારતની કરેલ, શિયળ જોખમાય એવા દારણ્ય અને
અતિ અસહ્ય અનેકાનેક પ્રસંગોમાં પણ પતિ પ્રતિના પ્રીતિ-રતિભાવ, તે-
જ જ પરમ પૂજ્યભાવને લેશ માત્ર પણ નહીં લજનારી, ચિચારશીલ, દ્રૌ-
પદી અને ક્યાં સુભદ્રાહરણની કોંધાણ, અવિચારી, દાસીએ સંપત્તીના શા-
પનાં ભયથી ભભાવેલી, બહેમાવેલી અને પોતાની પ્રેમમૂર્તિ અર્જુનને શાપ
દેવા તત્પર થયેલી દ્રૌપદી ! તે કાલમાં કંઈ ક્ષત્રિયાદિને એકપત્નીવત્તુ
નિર્બંધન ન હતું, એટલે સપત્નીવાળા સંસારથી દ્રૌપદી કંઈ અપરિચિત ન
હતી. તેમ તેના પતિ અર્જુન અને સ્ત્રીમાં પણ કંઈ અન્ય સ્ત્રીઓ પર-
ણ્યા ન હતા એમ ન હતું. તો પછી-તે આમ પોતે જાણે છેક જ એવા
સપત્નીના સંસારથી અને પોતાની પ્રેમમૂર્તિ અર્જુનના સ્વભાવ આદિથી
તદન અપરિચિત જ હોય, તેમ સૌથી પતિ અને નિર્દોષ સપત્નીને એકાએક

‘શાપ’ દેહું, સતીત્વ દાખવેલું નહીં પર થાય, કે ‘ભગિની’ બ્રાતની ‘પ્રીતિ’ વાળા, ‘અહીં ઓપડી વેળાએ’ સહાય કરનાર, ‘સર્વાંતર્યામી’ કૃષ્ણને ‘મારો સરખુ તારે ઉજળું હોજો ફટકું’ એવા શાપથી સતીત્વનો પરચો એકદમ ઉજ્જરાઈ બતાવી દે, એ પણ ધણું અસ્વાભાવિક છે, જો કે, તે સામાન્ય શ્રોતાઓને આપાતતઃ આકર્ષક અને હિચિત લાગે ખરું.

આ રીતે પ્રેમાનંદે નિરૂપેલી કૃષ્ણની પાત્રતા પણ કેટલેક અંશે દોષ-પાત્ર છે. જેને ‘સર્વાંતર્યામી’, ‘વિશ્વાધાર’ આદિ કૃષ્ણની અધમ પાત્રતા ઉપમાઓથી યુક્ત, પૂરમપૂજ્ય ભગવંત આલેખવામાં આવે, જેના વડે તેના આશ્રિત જનોની કે મિત્રાદિની સંસારપ્રવૃત્તિ યથાસૂચી ચાલતી વર્ણવવામાં આવે, તેની જ પાસે ‘સહોદર’ બેનનો વંશ રાજ્યપાટ ટકાવવા સાડ દ્રોપદીના વંશના ઉચ્છેદની નીચ યુક્તિ અજમાવરાવે, એ બેશક માણભટ્ટીઆ કવિની, નહિ કે ‘હરિગુણ ગાવા’નો બોધ કરનાર કવિની ચતુરાઈ છે. તે જ પ્રમાણે હરેક નાના તેમ મોટા પ્રસંગે મોટા ભાઈ બલરામને કેવળ મૂખાં જ બનાવી શ્રીમદ્મા પાડતા કૃષ્ણને ચીતરવામાં આવે, એ પણ પાત્રતાની કંઈક ક્ષતિ ગણાય.

અર્જુનની પાત્રતાનું નિર્વહણ પણ જો કે દોષમુક્ત નથી, અને તે સંબંધમાં ટીકા કરવા જેવું ધણું છે, પરંતુ તેની પ્રતીતિ સંબંધમાં તે વિપરીત ભાવને પોષતું નથી, એટલે વિસ્તારના ભયથી, તેના ઉંડાણમાં ઉતરવા અપેક્ષા નથી રહેતી. છતાં એટલું તો કહેવું પડશે જ, મહાભારતના સૌરાષ્ટ્ર, શૌર્યમૂર્તિ ધનન્યને પ્રેમાનંદે પૂર બહારમાં ખીલવ્યો નથી, એટલું જ નહીં પણ રસોદાસનો ભોગ આપ્યો છે.

રસનિષ્પત્તિ.

હવે કાવ્યરચનાના ત્રીજા તત્ત્વ-રસનિષ્પત્તિ-સંબંધમાં કવિ પ્રેમાનંદે કેવું નિર્વહણ કર્યું છે, તે જોઈશું તો જણાશે કે, પોતાના જમાનાના લોકની સ્મૃત્તિને સંતોષે એવા વિવિધ આંખ્યાનો પ્રાધવામાં પ્રેમાનંદે એકલા

હતો. ધાર્યો રસ અભિવ્યક્ત કરવાની અને તેની ખુશી સર્વોચ્ચ દાખવવાની શક્તિ, ગુર્જર કવિઓમાં પ્રેમાનંદમાં અનુભવ છે. પરંતુ જનમનરંજનનો તેમ જ વર્તમાન સંસાર અને લૌકિક પ્રસંગોની યોજનાનો અને દન્તકથાઓનો મોહ તેના મન ઉપર એવો તો છવાયલો છે કે ધણી વેળા અતિ લૌકિક અને આપાતરમણીય પ્રસંગો ચીતરવાને તે દોરાર્ધ જાય છે અને સ્થાયી તેમ જ વાસ્તવિક રસના અભિવ્યંજનની કલા જે તે સારા પ્રમાણમાં ધરાવે છે ખરો, તેને ધડીભર પડતી મૂકવા લક્ષ્યાધ જાય છે, માત્ર તેનો આવો એક મોહ તેની ઉત્તમ રસાભિવ્યંજનની કલાના નમુના રૂપ નળાખ્યાન, ઓખાહરણ, ઋષ્યશૃંગાખ્યાન, મદાલસાખ્યાન, મૌઘાતાખ્યાન અને દશમસ્કંધમાં માત્ર તરી આવતો દીસતો નથી. છતાં એકંદરે રસનિષ્પત્તિ અને વસ્તુસંકલનાના સંબંધમાં, પ્રાચીન ગુર્જરસાહિત્યમાં, પ્રેમાનંદ જ કવિરાજપદને પાત્ર ગણાય.

અસ્તુત સુભદ્રાહરણ આખ્યાનમાં અદ્ભુત રસ પ્રધાનપણે, શૃંગારરસ તેના અંગમૂત તરીકે ગૌણ અંશે અને વીરરસ પણ તેથીયે ગૌણ અંશે છે. શ્રી કૃષ્ણની સહાય, અર્જુનનો અતીતનો વેષ, ચમત્કારો, વચનસિદ્ધિ, પૂજ્યભાવનો જમાવ, યાદવોની એકનાનતા, અર્જુનમાં વિશ્વતેજની સંક્રાંતિ, દ્રૌપદીના હલન અર્થે ધરેલો કપટવેષ, આદિ અદ્ભુત રસના ઉદ્દીપક તત્ત્વો તેમ જ વિવિધ અનુભવો પણ તેણે પૂરી ખુશીથી આલેખ્યા છે; જો કે તેમાં કેટલાક રસાભાસવાળા, વ્યભિચારી અને આપાતરમણીય ભાવો પણ પ્રવિષ્ટ થયલા દીસે છે ખરા. પરંતુ તેનો અદ્ભુત રસ સામાન્ય કક્ષાનો છે. અનેરો, ઉત્કૃષ્ટ દીવ્ય તત્ત્વો તેમ જ દૈવી, મહાપ્રતાપશાલી પ્રભાવક પાત્રો સમક્ષ હોવા છતાં ‘અહોણુદ્ધિ’ પ્રકટાવે અને રસમાં શ્રોતાઓનું આત્મભાન ધડીભર વિસરાવે એવો ઉન્નત ક્રાંતિનો અદ્ભુત રસ તે જમાવી શક્યો નથી જ.

અસ્તુત આખ્યાનમાં શૃંગારરસ જો કે ગૌણ અંશે છે, છતાં તેણે તે એક પ્રશંસાપાત્ર રીતે વર્ણવ્યો છે. છતાં કવિઓનો માનીતો શૃંગારસ વર્ણ-

વવામાં તેણે કૃપણતા અને સંકાયશીલતા દાખવી છે, એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. બલરામના મુખથી પોતાની પ્રેમમૂર્તિના નામનું શ્રવણ થતાં સુભદ્રા જ અર્જુનના સંતિલાગનું ઉદ્ગોષન, તેમ જ રાજ્યભુવનની મનોહર રચનાથી તે ભાવની વૃદ્ધિ, સુભદ્રાને જોતાં જ તેનો ચિત્તવિભ્રમ અને તેને પ્રાપ્ત કરવાની તાલાવેલી, સુભદ્રાનો ચર્ચુસ્પર્શ થતાં બાવાનું રોમાંચ, તેનાં નેત્રાનું સંમીલન, મુખવર્ણવિકાર, રાજવંશી ભોજનની નિરસતા, ચિત્તવિભ્રમ, સુભદ્રાની પ્રાપ્તિ માટે એકતાનતા, એવા એવા સાત્ત્વિક ભાવોનું અર્જુનમાં પ્રકટીકરણ; અર્જુનના તેજના અંખારભર્યા રૂપથી સુભદ્રાનો પ્રેમ, અને તેની જોડે નીકળી જવાનો અડગ નિશ્ચય, અર્જુનને મેળવવાની તાલાવેલી અને તેની અવિરત લગતી, તનમનાટ અને યનશ્રનાટ, સ્ત્રીસહજ લજ્જા અને માનના ત્યાગપૂર્વક અભિસારિકા પેરે તેની મઠીએ જવાનાં વલખાં, તેમ જ બાવાને પણ તેના ચિન્તનમાં જ મનમગ્ન થતાં નિદ્રાત્યાગ અને આત્મભાનનું વિસ્મરણ, સુભદ્રાના ભણકારા આદિ વ્યંજક ચિત્રો પરસ્પર પ્રેમાનંદની રસાભિવ્યંજનશક્તિનાં ઉજ્જવલ દર્શાવો છે. છતાં ક્યાં નળાખ્યાનની (કડવું ૧૧-૧૬) દમયંતીના સૌન્દર્ય અને અલંકારોની વર્ણનછટા ? ક્યાં મોહલેખાના રૂપ અને મોહકત્વની (ઋગ્વેદગાંધ્યાન કડવા ૧૦-૧૨) છટા ? અને ક્યાં સુભદ્રાના સૌન્દર્ય અને અલંકારોના વર્ણનની છટા ? માત્ર ક્યાં ચન્દ્ર અને ક્યાં ખલોત ! એટલું જ કહેવું પડશે. હતાયે એકંદરે ચિત્રો આલેખવાની શક્તિ ગુર્જર કવિઓમાં તો, પ્રેમાનંદના જ બાપની છે, એમ કહેવું પડશે.

વીરરસ તેણે પોતાના જગાનાના લોકને રૂચે એવી તદ્દન પ્રકૃત સૌન્દર્યમાં આલેખ્યો છે. એટલે શ્રોતાઓના મુખમાંથી જો કે તે વાહવાહના ઉદ્ગારો કઢાવે અને હાકારો પાડી ઉછાળા મરાવે તેવો વર્ણવાયો નથી, પરંતુ તેમાં રસાભાસ થતો નથી, તેટલે અંશે તેનું વર્ણન પ્રશસ્ત છે. તેમ તે પ્રકૃત રસ નહીં પણ આનુષંગિક રસ હોવાથી કવિએ તેના આલેખનમાં પોતાની શક્તિ ઓજરવી અંશે દાખવી નથી, એ પણ કંઈક હિચિત છે.

આ ઉપરાંત સુભદ્રાહરણમાં વચ્ચે વચ્ચે હાસ્ય અને રૌદ્ર રસના પણ ચમકારા છે, પરંતુ તે ખાસ મહત્વના નથી.

ઉપરની સમીક્ષાથી પ્રેમાનંદની શુદ્ધિશક્તિ, કાવ્યકલા, સંસ્કારિતા આદિ ઉચ્ચ લક્ષણોનો ક્યાસ ખાંધી શકાશે.

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં કાવ્યના ત્રણ જીવનતરવોનું નિર્વહણ કેવુંકે થયેલું તે જણાય છે. તેની એકંદર સમીક્ષા કરતાં, ઉપસંહાર. તે પ્રેમાનંદની વિક્ષેપભોગ્ય ઉચ્ચ કૃતિઓમાં નહીં, પણ લોકભોગ્ય સામાન્ય કૃતિઓમાં ઉચ્ચ સ્થાન પામે એવું છે. જો તેણે ઉપર દર્શાવેલી કેટલીક અસંભવિત અને રસભંગ કરનારી અનુચિત ઘટના જમાવી ન હતી, અને અર્જુનનો શુષિષ્ઠિરોદિતા સમાધાન છતાં વનવાસનો નિશ્ચય, ઉલૂપિ સહ લક્ષ્મણે બ્રહ્મચર્યભંગ સંબંધ માં અર્જુનનો સંક્રાંચ, ગિરનાર અને દ્વારકાના ઉપવનનું વર્ણન, અર્જુન અને સુભદ્રાની વિરહાવસ્થા, ઉત્તમવપ્રસંગનું યાદવોના જમાનાનું વર્ણન, સુભદ્રાની શૌર્યભરી રણસહાયતા, અને સુભદ્રા અને દ્રૌપદીનો સૌખ્યભર્યો સંસાર, આદિ રસભર વિવિધ અનેક પ્રસંગો ખીલ્યા હતા, તો તેની ઘટના વિશેષ આકર્ષક અને રસભર થાત. છતાં તેણે મૂળ વસ્તુને રસવામાં જો કાંઈક ચાતુરી અને રસશુદ્ધિ દાખવી છે તે, એક જ અપવાદ સિવાય કોઈ રીતે ઉતરતી નથી. રાજ્યમંદિરના બાહ્ય ભાગમાં વડિલોની દૃષ્ટિ ખદાર, સુભદ્રા અને અર્જુનનું નેત્રમિલન, રૌદ્રિણીનો સંકેત, કૃષ્ણની યુક્તિ અને અનુકૂલતા આદિ નવીન ઘટનાઓ તેની કલમને શોભાવે છે.

પ્રેમાનંદકૃત.

સુભદ્રાહરણ.

કડવું ૧ બું.

રાજ કેદારો.

મંગળાચરણ.

શ્રી ગણપતિ અને ગુરુરાય, સ્તવું સુત ગિરિનાથ,
વિઘ્નહરણ વાણી જડે તમ વડે રે.
હંસવાહિની ! સરસ્વતિ ! દેવી ! ટાળો દુર્ભતિ;
મૂઢ મતિ ધૃષ્ટિ માતા તમ વડે રે.

દાળ.

તમ વડે ધૃષ્ટિ માતા ! માહારી, કરો મુજને સાર, ૫
દીન નણી, દયા આણી, મને હિતારો પાર.
હંસવાહિની ! હસિતવદની ! આજ તારું સ્મરણ;
શુદ્ધ કૃપા સરસ્વતિ ! કરજો કહું સુભદ્રાહરણ.

૧ પ્રા. કા. પ્રત ૨ માં “ શ્રી ગુરુ ગણપતિના ગુણ ગાય, સ્તવન કરે ગિરિ-
નાથપતિ રાય; વિઘ્નવાણી તમથી જડે રે. ” ૩. પ્રા. દા. મારી દુર્ભતિ. ૪. પ્રા. કા.
પ્રત ૨ માં “ ધૃષ્ટિ માતા મૂઢમતિ, તમે લાડ લગવો રે ” ૫ પ્રા. કા. ૧ :
મૂઢપણું તમ વડે ટળશે. ૫-૬ પ્રા. કા. ૨ છ પ્રતિમાં “ તમ વડે ધૃષ્ટિ માતા
મારી, (તે) કરો મુજને સાર; દીન નણી દયા આણી (મુજને) આપો એ
આધાર. ” સાર કા. કરણાય. આણી કા. આણજે. મને કાંઈ રોકે છેલ્લે તાહારો:
રહેજો રૂઢ્યા માંહે. ૭. હસિતવદની પ્રા. કા. પ્રત ૨ છ માં-“ હસિત હરિવદની ”
(હરિ=ચંદ્ર) ૮ પ્રા. દા. ૧ થી અને ૨ છ : કરો તો.

પૂર્વ પ્રસંગનું કથન.

મહાભારતે આદિ પર્વ છે, પાંડવના ચરિત્ર;
 શ્રીતા ! શુદ્ધ મનસા સાંભળો, દેહ થાય પવિત્ર. ૧૦
 રાય જનમેજયે યજ્ઞ કર્યો, વર્યા ત્યાં દિગ્વિરાય;
 રાયને હત્યા અષ્ટાદશ લાગી, આવી વળગી કાય.
 મહારાજાએ મન વિમાશ્યુઃ ‘આ તો થયો અધર્મ;
 દિગ્વિહત્યા મારે શિર બેઠી, એ છૂટીએ ક્યાં કર્મ ?’
 એવું ભચારી, સરસ્વતે પૂછતો, પાપ ગયાની પેર; ૧૫
 વૈશંપાયન ઋષિ આવ્યા, એવે જનમેજય ધેર;
 પરિક્ષિતપુત્રે પાગ પખાળી, આપ્યું પવિત્રાસન,
 અર્ધપાદે પૂજા કરી, બોલ્યા ભૂપ વચન:
 “મહામુનિ ! મેં માફ કીધું, હણ્યા બ્રહ્મ ઋષિરાય,
 પાપ મારું સર્વે નાસે તેવો કરો ઉપાય.” ૨૦
 જનમેજય વચન શુણી, ઋષિ વહે તેણી વાર:
 “મહાભારત સાંભળતાં રાજા ! ઊતરશે ભવપાર.
 વેદબ્યાસની વાણી ઉત્તમ, જેનાં પર અહાર,
 તે તુજને સંભળાવું મહિપતિ ! જે સ્થપ્તી ઉદ્ધાર.
 પ્રથમ આદિ પર્વ કથા છે. વંશાવલિ વિસ્તાર, ૨૫
 સોમ-સૂર્યવંશી રાજા, વર્ણવ્યા વિવિધ કાર
 તુજ પૂર્વજ પાંડવ જે પ્રકટયા, કારવતો પરવાર;
 પ્રથમ કથા તાં કહી વિસ્તારી, રાય ! (ત)ને સલા મોઝાર.

૯ કા. પેહે આદિ પર્વ છે. ૧૦. મનસા પ્રા. કા. ૧-૨ મને. દેહ. કા. પવિત્ર
 થાએ પાંડવ પવિત્ર. ૧૧. આ લીટી કા. માં પડી છે. ૧૨. પ્રા. કા. રાય. લાગી કા.
 બેઠી. ૧૪. વિમાશ્યુઃ પ્રા. કા. વીચાર્યુ. ધીએ પ્રા. કા. છૂટીએ પ્રા. કા.
 પૂછી. ૧૬. ઋષિ આવ્યા પ્રા. કા. આવીયા. પ્રા. કા. જનમેજયને. ૧૭. કા. શુભ
 આસન. ૧૮. હણ્યા. પ્રા. કા. માર્યા બ્રહ્મર્ષિરાય. ૨૩. જેનાં કા. જે છે. ૨૪. અર્ધ. પ્રા. કા.
 અત ૨ માં : “તે કહું તમને ઉદ્ધાર.” પ્રા. કા. ૧ : થાયે તુજ. ૨૮. કહી-પ્રા.

(પછી) સધલા કૌરવે તુજ પૂર્વજને, લાક્ષાગૃહમાં આવ્યા;
તાંહાં સ્યકી ભગવતે રાખ્યા, ભક્ત માટે પ્રતિપાત્યા. ૭૦

શણુગે નાઠા, નદી કિતરી, ગયા ધરમ રાજન.
કુંતા માતા, નકુલ, સહદેવ, સાથે બીમ અર્જુન.
પછી હિડંબ દૈત્યને વન હણીને, વરી હેડંબા નાર,
પછી બક રાક્ષસને નીપાત્યો, સાર કદી મોરાર.

એમ કરતાં દ્રુપદ રાજના, સ્વયંવરની સણી ભાળ, ૭૧
ધીમ્મ સંગાથે પાંડવ આલ્યા, મળ્યા અનેક ભૂપાળ.

શ્રી કૃષ્ણ દેવની કૃપા સ્યકી ત્યાં, મત્સ્ય વેધ્યા અર્જુન,
પાંચે બાંધવ વર્યા દ્રૌપદી, કુંતા માતવચન.
પહેરામણી ધણી કરી દ્રુપદે, હજારો કુટુંબપરિવાર;

પાંડવ પ્રકટ થઇને આવ્યા હસ્તિનાપુર મોઝાર. ૪૦

પછી કૃષ્ણદેવ પાંડવ કને આવ્યા, રાય ધૃતરાષ્ટ્ર સમગળ્યા,
ઈન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ અપાવ્યું, તતક્ષણ તાં સહુ આવ્યા.

પછી અર્જુન વન આલ્યા, સમર્યા અશરણશરણ,
વનમાં વનિતા ત્રણ વરીને, કીધું સુલદ્રાહરણ "

કા. પ્રત ૨ : "કહુ." પણ ભૂતકાળમાં તે કયા કલાનું જણીતું હોવાથી અચુક્ત છે. પ્રા. કા. તે રાય-તાંહી 'રાયને' એવો પાઠ છે. પરંતુ વૈશંપાયન જન્મેજયને આ કયા કહેતા હોવાથી ત્રીજા પુરુષ રૂપે તેને કહે, એ વ્યાકરણના નિયમના નુસાર ચુક્ત નથી. તેથી 'રાય ! (ત)ને' એવો પાઠ હોવો જોઈએ. લેખનદોષથી (ત) ગયાનો સંભવ છે, એટલે ઉપર પાઠ કદર્યો છે. ૩૦ પ્રા. કા. "ભક્ત ભગવતનાં તે માટે, ત્યાંથી પ્રભુએ પાળ્યા." ૩૧ પ્રા. કા. "પછી ત્યાંથી મહાવનમાં ગયા યુધિષ્ઠિર." ૩૪-૩૫ પ્રા. કા. "પછી પ્રાકટમ અહુ કીધાં, પ્રતાપ વાધ્યો અનંત; કૌરવે કપટ ધણું કીધું પણ, રાખ્યા શ્રી ભગવંત, ૩૬ પ્રા. કા. "કન્યા દ્રૌપદી વરવા અર્થે ત્યાં ગયા ભૂપાળ." ૩૭ કૃપા પ્રા. કા. દયા. ૩૮ બાંધવ પ્રા. કા. હી પાંડવ. ૩૯ પ્રા. કા. દ્રુપદ. ૪૧-૨ પ્રા. કા. ૧-૨ માંનથી ૪૩ પ્રા. કા. ફરી વન ગયા આરાધવા ૪૪ ત્રણ પ્રા. કા. ચાર.

પ્રસ્તુત અસંગ સંગધી જનમેજયનો પ્રમ.

વૈશંપાયનનાં વચન સાંભળી, રાય જનમેજય પૂછે:
 “સુભદ્રાનું હરણ હવું તે ? કહોની કારણ શું છે ?
 રામકૃષ્ણની ભગિની કહાવે, જાદવ સરખા સહાય,
 ત્યાં જઈ હરણ કરે કેમ અબુન ? મુજ મન સદેહ થાય !
 તે કયા કહો વિસ્તારી, આઘ અંત મહિમાય,
 પરાક્રમ સંજુવા પૂર્વજ કેરું, મુજ મન છે ઇચ્છાય.”

૪૫

૫૦

વધાણ.

મંચા છે મન અતિ ધણી, એમ કહી, લાગ્યો ચરણ રે;
 વહે વિપ્ર પ્રેમાનંદ વર્ણવું, એ સુભદ્રાનું હરણ રે.

પ્રા. કા. ૬૪. વનમાં પ્રા. કા. “વનમાં વરીઆ ત્યાર પછી”; પ્રા. કા. ૨: “વનમાં વસીઆ ત્યાર પછી”. ૪૬ પ્રા. કા. કેમ હરણ. કહો તે. મુજ પ્રા. કા. એ આશયે વા. સદેહ પ્રા. કા. ૧: વિસ્મય. વધાણ-કા. ઉપલો. પર વહે કા. વહે વિપ્ર વક્ત્ર પ્રણવી. ૫૩. ઉત્તમ કા. એ. ૫૭ થી કર ને બદલે પ્રા. કા. માં-“જવ પાંડવ વરીઆ દ્રૌપદી, પામ પુરમાં આવ્યા; નવ નજરલોક સર્વે આનંદા, મુક્તાકુસુમ વધાવ્યા. નિજ મામે જઈ બેઠા બાંધવ, તે પાંચાલી ન્યાય; અંતરીક્ષથી એવે આકાશમાંથી આવીઆ અપિ ત્યાંય.” ૬૩-૬૬ પ્રા. કા. ની પંક્તિઓ છે તેને બદલે કા. માં વધારો :

પૂજા કરીને આસન આપું હૈયડે હરખ નં માએ,
 દુપદ શુતાને શીઝે લગાડી, માનુભાવને પાએ.

તેણે શંભે નારદ એમ ઝોચરે, ધરમપુત્ર શુણુ વાત.

તમે પાંચ વચે વીનતા એક રાખી નીશે(એ) પામશે પ્રા(પા)ત.

વલતા રાએ બુધીશ્વર બોલા, આણી ગન્યાન વીવેક,

અમ્યો પ્રાંચ ભ્રાંતનું સાંભળ્યો રૂખીજી, (મન) સદા થીર છે એક.

રાએ તણાં એવાં વચન સાંભળીને, બોલ્યા મન ઓલ્યાશ (ઉલાસ)

એક ઉપદેશ તુજને કહું રાજ, પુરાતન અ(ધ)તીહાસ;

કડવું ૨ બું

રાગ કેદારી.

દ્રોપદી સામે રહેવા સંબંધી નિયમ અને પ્રતિજ્ઞા.
 ઋષિ વૈશંપાયન બિચરે, રાય જનમેજય શ્રવણુ ધરે:
 “સૌથી ઉત્તમ પ્રશ્ન મને પૂછીયું રે.”

દાળ.

ઉત્તમ પ્રશ્ન પૂછ્યું તેં રાજ ! તેનો કહું મહિમાય ૫૫
 પરાક્રમ તુજ પૂર્વજનાં સૂણતાં, પાપી પાવન થાય.

આજે શંધ(સુંદ) ઉપશંધ(સુંદ), બેઝ હુતા તેણે તપ માંડો બધવનું;
 ઉઝ તપ દેખી આ(અ)જ આવા, માગો વછ(ત્સ) વરદાન.
 વચન શુણીને બ્ર(હ્મ)હાને વેગે, તતક્ષેણુ લાગા ચરણે,
 રતુતી કરી માગા વર બેહુએ, અમ્યો કોઇથી ન પાંચું મરણુ.
 બ્રંમાં કહે રે જે જનમ્યો પ્રાણી, કાલે તેહેન્યો નાશ,
 એ કારણુ ફેદે માંહાં ધરીને માગો વર આદ્યાશ.
 યછે બ્રાત બેહુએ વીચાર કરીને ધાતાશું બોલા ક્ષેવ,
 અમ્યો બ્રાત માંહો માંહાં વઢી મરૂં, અન્યથી નહી અશ્વ(અવશ્ય) મેવ,
 એ વર મુજને આપો પીતાણ, અશતુ કહી આલ્યાં બ્રહ્માંચે.
 યંછે બ્રાંત બેહુ આલ્યા શવ(સ્વ)સ્થાને, ફેદે માંહે હરખ ન માંચે.
 ત્રીલોક મધે શુ(સુ)નર રાજા મુતી દૂખી કરી શરવ પ્રાણી.
 દેવે શરવે શંધ કરી બ્રહ્માંતે તારે ધાતા બોલ્યા વાણી :
 તેજ તમારૂં આપો અમને આજ કરૂં એક કાજ;
 તારે તેજ સરવ દેવે મલીને આપું, કન્યા પ્રગટી ખેણુ મુઝર.
 ત્રીલોકમાં તેહેનું નામ જ પરફૂં, સુંદર મુખ શોભાલ
 કર શંમપુષ્ટ કરી કન્યા બોલી, બ્રહ્માંશું તતકાલ.
 મુજને જે કાજે પ્રગટ કરી, તે કારણુ કાહો નીરધાર;
 બ્રહ્માં કહે : અતૂલાક માંહાં વીખે, શંધ ઉપશંધ બેહુના કાર.

ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં પાંડવ આવ્યા, કુંતા દૌપદી સાથ,
 લોક હસ્તીનાપુર દેરા, આવી વરયા સાક્ષાત.
 યુગતાશ્વ કુસુમે વધાવ્યા, પ્રજાએ ધર્મરાજન;
 બ્રાત્ર આરે રહે સેવા વિષે, સદા થઈ સાવધાન.
 પ્રજા સરવને પ્રેમે પાળે, યુધિષ્ઠિર રાજન,
 દ્વિવસ દેવલે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવ્યા નારદજી ભગવાન.

૬૦

બન્યે બ્રાત્ર જે બળાવ્યા કહીએ, ત્રીલોકના હમનાર,
 તું તાંહાં જઇને મોહો ઉપજાવે જેમ તેમ થાએ એ નરધન.
 ત્રીલોક માંહાં પછે તાંહાંથી પરવરી આનંદ આણી મન;
 શંધ ને ઉપશંધ બેહુ ભગ્યા રમે જાંહાં વન,
 ત્રીલોક માંહાં આવી શહી જેતું વીજલડી મુખ ધામ,
 શંધ ઉપશંધ તેહને બેહુને દેખતાં, શયલ પ્રગટે કામ.
 પછે બેહુ જણાએ ગ્રહો જૈનને ત્રીલોકમાનો પાંશુ;
 તે અન્યોઅન પ્રદેતા હવા, બેહુ સાંત માંહો માંહ વાણ.
 સારે શંધ કેહે છે ઉપશંધને સાંભલ કહુ શત ઉપાએ,
 મેં એ વરી, અલગો રહે પાપી, એ ઘટે તાંહારી માએ.
 ઉપશંધ વળતો એમ વદે રે : તું બ્રાત્ર સાંભલ રે સોએ;
 પ્રથમ શ(સ)હી મેં એને વરી, તારે પુત્રી સ્થાનકે હોએ.
 શ્રી મુખ બન્યો જણુ ઉચરે, રાએ જુધીશ્વર અધીધાર :
 બેહુ ન મુકે તે શુંદરી, પછે માંડું જુધ અપાર.
 ગદાજુધ કરતા હવા તે શુભટ વીર વીક્ષાત,
 શંક્રાંમ રણુ શયલ્યો કરીને તે હિમે પામ્યા પાત.
 દ્વલ્લી વાગાં દેવનાં શુખ પામ્યા શુરેશ;
 માઠે પાંચમાં વીનતાં થકી સરવયા યાશે કલેશ.
 નારદ તણાં એવાં વાએક શુણીને બોલ્યા જુધીશ્વર રાએ;
 તમો સ્વામી અમ પ્રતે દોહો ત્યે કરું શદા ઉપાએ.
 પછે નારદ કેહે જો મન ગમે તોં કહુ એકે જ પેરે;

નારદજીએ કથા કહી દુષ્ટતાનયાની લાંબ,
પરસ્પર યહી અવધિ કરીને રહ્યા તે ધર માંય.
કોઈ કોઈનાં ધરમાં નવ આવે; પ્રતિજ્ઞા કરી એક;
અલયાર્થ ધરી, વનકુલ પહેરી, વન બાર વર્ષ રહે તેક.

૬૫

એ માસ ઘાઘ્ય દિન દુષ્ટી એક એક રાખો ધેર.
એમ અનુકરમે પાંચે જણાં ભોગવે દુષ્ટતાં જો નાર;
અવધ વીત્યાં દુષ્ટી કણે કણે નવ જાવું નીરધાર.
પંચાલીને વારા વીલા કો જાશે એકા દંન,
તે બાર વરસ જો વેઠશે રે માહાં ભયાનક વંન.
એવી પરઠણુ કરીને નારદ તાંહાંથી પલીઆ.
પછે રાજા કરે રાજા જીધીદર ધરંમ મારજો બલીઆ.
એ કથા રહી એટલે સાંભલો જનમેજે રાજ્ય;
રાજા કરે તાંહાં જીધીદર આનંદ અંગ ન માજો.

ઉપદેશો.

આનંદ અંગ ન માજો રે અને પ્રજા પાલે મહીપતી;
શાહાસ્ત્ર પુરાણુ ને હરી કથા વલી ભજે શ્રી લક્ષ્મી પ્રતી.

કડવું ૨.

શ્રી રાગ મારૂ.

લેષશંભપાએને રૂપી એણી પેરે બોલ્યા શુણુ જનમેજે રાજ્યે
કહું જશ હરીનાં વાહાલાનો શુણુતાં પાતીક જાજ્યે.

(આટલું લાંબું ઉમેરણુ અલગત મહાભારતના મૂળ કથાક્રમને અનુ-
સરીને દ્રૌપદી સાથેના પાંચે ભાઈઓના સહજમનની પ્રતિજ્ઞાનો વિશેષ સ્ફોટ
કરે છે, પરંતુ તેના વર્ણનમાં કંઈ રસ કે અલંકારાદિની કે વાણી છટાની
જીભી જણાતી જ નથી, તેમ માપમાં પણ કાંઈ પ્રમાણુ જ રહ્યું નથી. પ્રેમા-
નંદનું કાવ્ય પોતાને નામે ફેરવવા મથન કરતાં વિપ્ર વલ્લભે રસ્તે જવું
આ ઉમેરણુ રાચલા જેવું કરેલું છે.)

અર્જુનનો પ્રતિજ્ઞાસંગ.

પરથમ વારો વડવીર તણો, ધર્મરાય મુળણ;

મધ્ય નિશાએ દિજ એક આગ્યો, કરતો મહા ધુળાણ.

“ ધાઓ, ધાઓ રે ” ઋષિજી બોલે રાજદ્વારે કરે સોર;

“ મુજ મક સ્થકી ધેનુ લઇને હમણાં જાય છે ચોર. ” ૭૦

અર્જુને શ્રવણે સાંભળ્યો મહામુનિનો સાદ:

“ ઋષિની રક્ષા કરવા જાઉં, ચોર કરે ઉપાધ. ”

અર્જુને ત્યાં આયુધ જોયાં, (તો તે) અંતઃપુરે મોઝાર;

મુધિહિરના ગૃહ વિષે રહ્યાં, કરવો કવણુ પ્રદાર ? ”

દ્વાદશ વર્ષ વન મનમાં ઈચ્છી, શસ્ત્ર લઇને ધાયો, ૭૫

દડમડ હોટડી કાઢી રાજ, જઈ ચોર કર સાલો.

તસ્કર મારી, ધેનુ લીધી, ઋષિને જઈ આપી;

પારથ મન પસ્તાયો પછીથી: “અંગ અવિદ્યા બાપી.

“ ભલું ધા.હાણુનું કાર્ય કર્યું છે ક્ષત્રિય ધર્મવિભાગી. ”

એવું કહી વન જવા અર્થે સર્વની આજ્ઞા માગી. ૮૦

૬૬ કા. તણો છે. ૬૭ પ્રા. કા. યુમરાણ. ૬૮ કા. જોડ્યા. પ્રા. કા. કરતો.

૭૨ કા. કરે છે જીતપાત. ૭૩ પ્રા. કા. હવે કરવો કોણુ ૭૫ થી ૮૦ ને બદલે

કા. નો વધારો:

પછે વીપ્ર પ્રતે અરજીન કહે રે ધીરજ ધરો લુદેવ;

કાલે ગૌ તમને આણી આપીશ, શત વચન તોહાં એવ.

વડ ભાત તણે ઘેર શેહે(શ)સ્ત્ર માહારાં છે જતાં મુજને હાંણુ,

દ્વાદશ વરશ ભોગવવાં પડશે, રૂપી માંતો શહી નીરવાંણ.

ભારે વીપ્ર એહવું શાંભલીને આક્રંદ માંડુ અનંત;

ગૌ શાહે કરતાં વીલંબ કરે નવ ઘટે તુજને એ. મત.

દ્વીજ તણું એવું વાએક શાંભલીને પછી વીમાંશ મન માંહે;

ચખે. (ચમુએ) વસ્ત્ર વીટી નર જે, આવો તુ(તુ)પના ધર માંહે.

અસ્ત્ર ગ્રહી કપીધજ તતકાલ આવો બાહાર;

વનમાં પ્રયાણ અને જે સ્ત્રીઓ સાથે ભ્રમ.

પછી આજ્ઞા લેઈ વન વિષે સહી ચાલિયા અરજીન,
વિપ્ર અનેક મલા મારગમાં, સાથે લીધા તતક્ષણ.

ભગવત કેરું સ્મરણ કરીને ભગવાં ધરિઆં કાય,
વન ફરત ને તીર્થ કરતા, સાથે ઋષિસમવાય.

એ પ્રકારે બહુ તીર્થ કીધાં, દાન અપરિમિત સાર. ૮૫

ભવિષ્ય પદાર્થે અરજીનને વરી ઉલુપી નાર,
ચિત્રાંગદનું પાણીગ્રહણ કીધું, અતિ રૂઠું મન લાબ્યા.
શેષ નાગને શ્વશુર કરીને, મણિપુર માંહી આવ્યા,

પછે રથ ચઢી ધાઓ તદા, એક હેઠાં માત્ર મોઝાર.

પારથનો શબ્દ શ્રવણે સંભિન્નતાં, બળે ગડગડો આકાશ;

શુ(સુ)રભી તણ તણકર ગયા, મન શમજ ધરતા ત્રાશ.

તે ધેનુ લઇને શમરખી, હવે પધારો રૂખી દેવ,

ધેનુ લઇને પાછો વધ્યો વીપ્ર તાંહાં તતખેવ.

રૂખીએ આશરવાદ દીધો તુમને હજે રંણકલ્યાણ;

પાએ લાગીને અરજીન આવ્યો, ધરમ કને નીરવાણ.

કર શમપુષ્ટ કરીને આજ્ઞા માગી વન જવા અરજીન,

વહે જીર્ણીકર ગૌપ્રકાર જે દોશ નહી અરજીન.

ત્યારે પારથ કહે નારદનું વાએક કેમ ઉવેખું શાર;

ત્યારે રાએ કહે કુશલ જઇ આવો, આપણે ગ્રેહે દુવાર.

ઉપરની પ્રા. કા ની પંક્તિઓને બદલે આ વધારો કેવળ કવિત્વહીન

છે, એટલું જ નહીં પણ નરવીર અર્જુનની કાયરતા દર્શાવી તેના શૌર્યને
ગ્રાંખું પાડે છે.

૮૧-૮૨ ને બદલે પ્રા. કા. : “ પછી પાર્થ વનમાં ચાલ્યા, હર્ષ ધરીને મન;
ઋષિ મળ્યા હરિને વાટમાં, સાથે બહુ ઋષિજન.” ૮૩ પ્રા. કા.-સાથે છે ઋષિ-
રાય. ૮૫ દાન-પ્રા. કા. પૃથ્વીનો દાઢ્યો પાર. ૮૬ પ્રા. કા. ભવિષ્ય પદાર્થ વ-
ન વિષેથી, વનિતા વરીઆ સાર. ૮૭ થી ૮૮ ને બદલે પ્રા. કા.-“ પંચતીર્થની

બાહુવાહન સુત પ્રદટ્યો, પારથ થકી અવશ્યમેવ,
 આગા માગી લાં થકી, ચાલ્યા પંચકૂપ લણી ખેવ. ૯૦
 શાપ થકી આદા મુકાવી, પંચકૂપની જેહ,
 સુંદર રૂપ ધરી સહુ ચાલી, સ્વર્ગ વિષે તિહાં તેહ.
 પારથે પછી તીર્થ બહુ કીધાં, પ્રથવીમાં જે હોય,
 અવધિ વનની યદ્ધ પરિપૂરણ, વોળા દ્વિજ સરવ કાય.
 આપ આપણે આશ્રમ આળ્યા, દેતા આશીર્વાચન. ૯૫
 તવ પ્રભાસ તીરથ વિષે આળ્યો, કુંત્યા કેરો તન;
 કપિશ્વજે અવગાહન કરીને સમરા જગજીવન:
 તમ કૃપાએ તીરથ સહુ નાહ્યો, આપો મુજ દરશન.

વલણ.

આપો મુજ દરશન, પ્રણુ ! તેં લાડ પાળ્યાં અમ તાણાં રે,
 કર જોડી અર્જુન રત્નુત કરે, લક્ષ્મણસહ બિરદ વહે ધણાં રે. ૧૦૦

— ❦ —

કંડવું ૩ જી.

રામ સામેરી.

દુષ્ટ અને અરજીતર્ક મિલન.

વૈશંપાયન વાણી વરે, સુણ જનમેજય રાય !

પારથ રમરણુ કરે પ્રણુનું, મનસા શુદ્ધ વન મંચ.

આહ હૃદયારી, શોક સમૂળો કાપ્યો; હૃદયીશ ચીત્રાંગદા વરીને એક પુત્ર ત્યાં આપ્યો.
 શેષ નાગને શ્વસુર કરીને ત્યાંથી ચયા વિદાય; તેર વર્ષ મારે વનમાં રહેવું, એહું
 કહીને નચ. આહ હૃદયારી, ત્યાં ફરી આળ્યા વળી ગયા મણિપુર મોઝાર.
 ૮૬ તેને ૦ પ્રા. ૩. ત્યાં હૃદય રાજદ્વાર. ૯૦ થકી ૦ પ્રા. ૩. અર્જુને
 તેણી વાર. ૯૧-૨ પ્રા. ૩. માં પ્રકારાન્તરે ઉપર આવી છે. ૯૧થી ૧૦૦-૪ પ્રા.
 ૩. માં:—“વળે તીર્થ અપરિમિત કીધાં, કાઢ્યો પૃથ્વીનો પાર, વર્ષ વનમાં થયાં પૂરણ
 કરી પ્રતિજ્ઞા જેહ. વિદાય કીધા કપિમાત્રને, જે સાથે હુતા તેહ. આપ આપના

હમેં હરિનં સ્મરણુ કરતાં, ચતુર્ભુજ હાં આઘ્યા;

અર્જુને અવિનાશી દીકા, મનમાં મોહન ભાઘ્યા.

અન્યો અન્ય મળ્યા અતિ હર્ષે, દેતા આર્ધિંગન; ૧૦૫

કર જોડી કરી પ્રદક્ષિણા, માયા ધરી અર્જુન.

તે સમે શ્રી કૃષ્ણ પૂછે: “સૂણ પાંડુકુમાર !

ઈન્દ્રપ્રસ્થથી કેમ આઘ્યા ? કહો મુજને વિસ્તાર. ”

અર્જુને તાં અથ ઇતિ વારતા, કહી સરવે વિસ્તારી :

“ વલી જગના મનની વાત જાણો, પ્રીઠો શ્રી મોરારી. ” ૧૧૦

એમ કહીને સ્તુતિ કીધી પાર્થે વારંવાર.

સત્ય વચન સૂણી અર્જુન કેરું, મન રીઝ્યા વિશ્વાધાર.

ગિરિનાર ઉપર કૃષ્ણ અને અર્જુનનું આગમન.

પછી તિહાંથી મંત્રર્થા અર્જુન ને વિશ્વાધાર

પ્રભાસપાટણ આવિયા જિહાં સરસ્વતી છે સાર.

તિહાં થકી પ્રભુ પરવર્ષા, તીર્થ કરી જદુરાય, ૧૧૫

આત્રમ ગયા, અર્જુને દહ આશિર્વાદ. શુભ વચન ઋષિનાં સાંભળી, હરખ્યા મન આદહાદ. અર્જુનના મનમાં ઉપજ્યું છે, કૃષ્ણ મળ્યાને કાર: દ્વાદશ વર્ષ રહ્યા વન પુરણ, કૃપા શ્રી રણછોડ. નારાયણનું દર્શન કરવા અર્જુન દ્વારકા જાય: વૈરાપાસન.

વાણી વહે તું સૂણ જમમેજય રાય ! વલણ સુણ જનમેજય રાય ! તું પાર્થ વનવાસ પુરણ થયો રે; પછી દ્વારકાં વિષે અર્જુન કૃષ્ણ મળવા ગયો રે.

૧૦૫ કા. પરસ્પરે મલીઆ મોહન દેતા આર્ધિંગન. ૧૦૬ માયા પ્રા. કા. ભાષ. ૧૦૭ થી ૧૧૦ ને જલ્લે પ્રા. કા. માં આ ચંકિત્યો છે:—કુરાલ વાર્તા

અર્જુનને, પૂછતા પર જ્ઞક: “ બાર વરસ વનવાસ રહીને શાં કર્યા તેં કર્મ ? ”

પછી પાર્થ વહે વળતા નુન્ન જોડી દાય: “ જગતના મનની વાત જાણો, સ્વામી શ્રી જદુનાથ ! તમારી કૃપાથી પ્રભુછાં ! મેં તીર્થ કીધાં જાણ; અવ-

તાર સાર્થક થયો મારો, સાંભળો સારગપાણ ! ” ૧૧૦ પ્રા. કા. અપરમ-

યાર. ૧૧૨ મન રીઝ્યા—પ્રા. કા. હરખ્યા. ૧૧૩ વિશ્વાધાર પ્રા. કા. અવિ-

નાશ. ૧૧૪ આવિયા પ્રા. કા. વિષે આવી. જિહાં પ્રા. કર્યો સરસ્વતીનિવાસ.

૧૧૫ પ્રા. કા. વર વર્ષા. ૧૧૬ પ્રા. કા. ગદ ભણી તે જાય. ૧૧૭ તેં પ્રા. કા.

અર્જુનને તીર્થ કરાવવા ગિરિનાર ભણી તે જાય.
તે તીર્થે અવગાહન કરીધું પાર્થશ્વ ભગવાન.
પંડી દામોદર કુંડ માંહી વહી કરીધાં શુભ સ્નાન.
અર્જુનની અવધિ થઈ પૂરણુ તે સ્થળે નિરધાર;
તીર્થ સર્વ થયાં પરિપૂરણુ, વહી ગયાં વર્ષ જ બાર.

૧૨૦

સુભદ્રાના વિવાહ સંબંધી કૃષ્ણની સુક્તિ.

પ્રકટ થાવા પાર્થે મન વિમાશિયું તે દામ.
કૃષ્ણ કહે: “ એક વર્ષ રહો આવી અમારે ગામ. ”
ભગવંતના મન વિષે છે: “ ભાગિની સુભદ્રાય;
અર્જુનને તે વરે સહી, તો કારણ શુભ થાય.
વિવાહ કર્યાનું મન પ્રભુનું પણ નવ જાણે અર્જુન.

૧૨૫

પંડી અર્જુન કૃષ્ણ સંચર્યા આવિયા સ્વસ્થાન.
વાટે જાતી પાર્થ પ્રત્યે વહે જગદ્દાધાર:
“ અર્જુન ! એક કહું તે કરજો તમો ત્યાં નિરધાર,
“ અવધૂત રૂપ, અતીત થઈ, રહેજો નગર મોઝાર.
“ સાવધ થાં ભેખ રચવો”, શીખ દે મોરાર.
“ રખે કેા આગળ જાત પ્રકાશી, લોક માનશે ત્યાંના,
“ અવધૂત રૂપ ધરી તાપસનું તમે રહેજો ત્યાં જાના.
કાંઈ કારણ તમારું યાશે, ” એમ વહે શ્રી નાથ.

૧૩૦

સંકેત તીર્થ કર્યાં રહી. ૧૧૮ પ્રા. કા. દામોદર કુંડ વિષે જણે કર્યું. અર્જુને
જ્ઞાન. ૧૩૦ પરિં ૩ પ્રા. કા. ત્યાં પૂરાં. ૧૨૧ કા. પછે પ્રકટ થયા તે પારથ.
૧૨૨ વર્ષ કા. વાર. કા. તમો અમારે. ૧૨૩ કા. કૃષ્ણજના. ૧૨૪ પ્રા. કા.
અર્જુન તેને જો વરે તો. શુભ કા. કુંડ. ૧૨૪-૫ ને બહેલે પ્રા. કા:-શ્રી કૃષ્ણજના
મન વિષે વિવાહ કર્યાનું મન; અભિલાષ હરિને મન લાગે, તે ન જાણે અર્જુન.
૧૨૬ આવિયાં પ્રા. કા. જાનાને નિજ ગામ. ૧૨૭ વહે ૦ પ્રા. કા. વહી સુંદરશ્યામ.
૧૨૮ પ્રા. કા. અર્જુન એક કહું હું જુજો તે કરજો નિરધાર. ૧૨૯ અતીત પ્રા. કા.
અંતિય. ૧૩૦ આ પંક્તિ પ્રા. કા. માં નથી. ૧૩૧ પ્રા. કા. રખે વાત પ્રકાશ

અર્જુન મનમાં સંમળિયા: “એ મુલકાની વાત.”
વાત કરતાં દારિકામાં આવિયા નહુનાય.

અર્જુન દેરી આગા માગી પ્રજા મંદિરમાં જાય,
ગામ પાદર રહ્યા પારથ ધરવા અતીતનું રૂપ,
વૈશંપાયન વાણી વહે: ‘તું સજી જનમેજય ભૂપ !’

૧૩૫

પદ્ય.

ભૂપ ! સાંભળ એકચિત્તે પાર્થનાં પરાક્રમ બહુ રે,
ધનંજયે જે સ્વરૂપ લીધું, તે કયા માંડી કહું રે.

૧૪૦

કડવું ૪ થું.

અર્જુનને! અવધૂતવે.

રાગ સામેરી.

વૈશંપાયન વાણી વહે: શુણ્ણ જનમેજય રાજન ! રે,
પરિષ્પ્રહ પુરમાં ગયા પછી પાર્થ વિમાસે મન રે:
‘હાવાં હું જહીં સહી પુરી દારિકા મોઝાર રે.’
સ્વરૂપ મુંદર ધર્યું તાપસ રાય ! તું અવિધાર રે,
અદ્ભુત જોગી બન્યા પારથ, સંન્યાસી, મહાંત રે.

૧૪૫

કરતા. ૧૩૭-૪૦ એ પંક્તિઓ કા. માં ૧ થી, ૧૩૬ કા. મંદિર તાંદાં.
૧૩૭ પ્રા. કા. પ્રત ૨. “પાદર” “પધારી” પણ તે યુક્ત નથી: કારણ
અર્જુન દારિકાની ભાગોળ-પરામાં નિવાસ કરે છે, એમ આગળ જણાવે.
૧૪૧ કા. માં કડવું ૪ થું એ વિભાજ અહીં નથી પણ ત્રીજું કડવું ચાલુ છે
અને ૧૪૧ માં પંક્તિ એ નથી, તેમ આખા કડવામાં બધે સ્થળે ‘રે’ પૂરક પડ્યું નથી.
૨૪૦ ગયા કા. આવિયા. ૧૪૩ કા. હાલે સ્વરૂપ મુંદર ધરતો સહ દોષએ ન પ્રીતે
અંત. ૧૪૪ કા. માં નથી. ૧૪૫ અદ્ભુત-કા. ને પ્રા. કા. પ્રત ૧. “અધૂર”

કડકું ૫ મું.

લોકનો સત્કાર અને નિવાસનું નિમંત્રણ.

રાજ ગોડી દોહરી.

વૈશંપાયન વાણી વદે: જનમેજય ! અવિધાર,
પુરદારે ખાવોજી ઊભા, અતીત હુવા સાર.
બ્રજ સરવે જોવા મલી ઊભાં બાળક તે નરનાર.

૧૮૫

સર્વકો મોહ પામિયાં માનવ દારિકા મોઝાર.
જેણે જોયા તે સરવે મોહ્યા, જાદવનો જે સાથ.
ચિત્રની પેરે સહુકો ઊભા રહ્યા જોડીને હાથ.
તેવામાં એક જાદવ આવ્યો, વૃદ્ધ તેની કામ,
તે તો કર જોડીને લાગ્યો ખાવાજીને પામ.

૧૮૬

પ્રદક્ષિણા કરી, પગે લાગ્યો, હરખ ધરી મન સાથ,
સંન્યાસીએ સેવકને શિશ મેલ્યો અલયી હાથ.
પછી ખાવાને સહુકો નમિયા, પરમેશ્વર રૂપ જાણી,
'સુખી રહો' 'સુખી રહો', બાપુ ! ખાવો જોલે વાણી.
ચારે વરણુ જઈ ચરણે લાગી, હરખ ધરીને મન.

૧૮૭

પરસ્પરે સહુ કરે વારતા: "લાગ્ય આપણું ધન્ય."
કો કહે: 'એ જોગી જનમ થકી, કો કહે એ ક્ષત્રિય રૂપ.
અથવા અમર આવ્યો ભૂતલ એહવું ધરી સ્વરૂપ.

ફા. ત. પ્રતમાં નથી. ૧૮૪ હુવા-પ્રા. કા. "રૂપે." ૧૮૫ પ્રા. કા. પ્રજ સહુકો
જોવા ઉભી. બાળક ફા. લોક. ૧૮૭ સરવે-પ્રા. કા. 'સહુ'. જે ફા. સહુ. ૧૮૮ 'જોડે'
-પ્રા. કા. 'જોડી' ૧૮૯ થી ત. નો પાઠ શરૂ છે. ૧૯૨ ત. પ્રા. કા. ફા. શિશ ઉપર
પ્રા. કા. 'સંન્યાસીએ સેવક શિરપર અભા ત મુક્યો હાથ રે' ત. મેહલ્યો
હાથ. ૧૯૩ ત. નરના છે ૧૯૪ બાપુ પ્રા. કા. ત્યાં ખાવો જ જોલ્યા વાણી.
૧૯૫ ધરીને ત. કરીને. ૧૯૬ ત. ધન ધન આપણા કાચેજ. ૧૯૭ ભૂતલ

વળતા વાણી બોલ્યા બદલ, કર જોડીને ત્યાંય:

“ કહો ખાવાજી ! ક્યાં થકી આવ્યા ? (ક્યાં) બવાની ઇચ્છાય ? ૨૦૦

કોણ અભિધાન ખાવાજી ! તમ ? ક્યાં કહીએ સ્વસ્થાન ?

આ પૂરમાં કેમ કૃપા કીધી ? જીએ કહીએ ભગવાન ! ”

અર્જુનની અભિલાષા અને દ્વારિકામાં પ્રવેશ.

મધુર સ્વરે ખાવોજી બોલ્યા: “ અતીતને શાં ધામ ?

અવધૂત, જોગી, કે સંન્યાસી, ખાવાનું શું નામ ?

પ્રભાસપાટણ થકી હું આવ્યો, તીર્થ તણી ઇચ્છાય,

૨૦૫

સરવ તીરથ કરવાં પૃથ્વીનાં, એવું મુજ મન થાય.

ગોમતીજીના સંગમ વિષે નાહતાં સાંભળ્યું મેં નામ,

ધણું ભાવિક પ્રજા અહીં છે, અતીતનો વિશ્રામ.

તે માટે હું આવ્યો આહીં, રહેવા આતુર્માંસ;

અભિલાષ મનમાં ઘણો છે, રહું ગોમતીજી પાસ.

૨૧૦

મઠ પુરી દ્વારિકા મોઢે, કરી મઠી બંધન,

ચાર માસ રહેવાની ઇચ્છા. ” ખાવો બોલ્યા વચન.

પ્રા. કા. ભૂતળ ધરીને એહલું રૂપ રે. ૧૯૬ ક્ષત્રિય રૂપ-પ્રા. કા. એ ભૂપ. ૨૦૧ કા.ખા. વાજનું. પ્રા. કા. ‘(કોણ) અભિધાન શું ખાવાજીનું ? ક્યાં કહો સ્વસ્થાન રે ?’ પરંતુ બદલેનો જ આ પ્રશ્ન હોવાથી અને ખાવાજીને ઉદ્દેશીને જ આ લીટી બોલાવેલી હોવાથી જ પુરૂષને ઉદ્દેશિતા આ પાઠ અર્થયુક્ત નથી, તેમ ૨૦૨ લીટીથી જણાય છે, કે પ્રશ્નપરંપરા આજી જ છે, તેથી વચમાં ખાવો પોતે નસ્પૃહતાથી ઉત્તર આપે છે એમ સમજી શકાય છે. ૨૦૨ કીધી ત. કરી. જીએ-પ્રા કા. ‘તે કહો શ્રી ભગવાન રે;’ કા. તે કહીએ ભગવાન. સ્વીકૃત પાઠ ગ્રંથાથી પ્રત્યુત્તર ન આપવા વિનવિ કરતો હોવાથી જણાસાની પરાક્રાદ્ય દર્શાવે છે, માટે તે વિશેષ ધ્યાન્ય છે ૨૦૪ પ્રા.કા.ખાવા. જીનું શું; કા. માં નથી. ૨૦૬ તીરથ ત. સ્થિર. કરવાં કા. ત. કર્યાં. પ્રા.કા. પૃથ્વી પર. એવું કા. સંજ્ઞા કહી ન જાય. ૨૦૭. કા. આંહાં ગોમતી તીરથ નાહો તાંહાં, મેં સાંભલું નામ. નામ ત.મન.૨૦૮. ધણું પ્રા.કા.પ્રત ૨: ‘ધન્ય ભાવિક જગ છે અહીંનું’. ‘જળ’ ના કરતાં ‘પ્રજા’ પાઠ વધુ સારો છે. કા. અહીંની. ૨૦૯ કા. આંગે છે જ તે માટે પ્રા.કા. ‘એમ સાંભળી.’ ૨૧૦ કા. ગોમતીજીને. ૨૧૧ પ્ર.કા.મોટા મઠ. કા. આશ્રમ.

એવી વાણી ઇલળીને સહુ લોકો હરખ્યા મનઃ
‘એ સંન્યાસી પૂરમાં રહે, તો ભાગ્ય આપણું ધન્ય.’

“સુખે રહો પુરમાં બાવાજી ! સરવ તમારાં ધામ; ૨૧૫

અમ સેવકથી સેવા થાશે, તેય કરીશે સ્વામ !
ધન્ય ભાગ્ય દ્વારામતીનું, (ન્યાં) તમે ધાર્યા અરણ્ય,
તમારૂં દર્શન કરતાં થાશે પવિત્ર આરે વરણ્ય.”

એવું કહીને ગયા તેડી, બાવો આગળ થાય;
લોક સરવ સાથે હાડે , જાહવ માત્રનો સમવાય, ૨૨૦

સેવા માહે સહુ સજ્જ રહે, મનમાં ભર્યા ઉમંગ;
દાસત્વ કરીને ચાલતા કો બાવાજીને મંગ.

સમગ્ર જાહવ છે સાથે આવ્યા નગર મોઝાર,
વાંકા વળી વળી લોક નગરનાં કરેજી સહુ નમસ્કાર;
જે જે શેરીએ ગયા જોગી, અવધુત, ચતુરસુજાણ, ૨૨૫
નમે માનવ માત્ર સહુ કોઃ-‘બાવા ! નમો નારાયણ !’

એમ કરતાં તે આવિયા, જ્યાં જાહવનો નિવાસ,
અવધુત કેરૂં સ્વરૂપ જોઈ, પામ્યા મન ઉદ્ધાસ.

વલણ.

ઉદ્ધાસ સહુકો પામિયાં બાળક, વૃદ્ધ ને નર નાર રે,
વૈશંપાયન કહે જનમેજયને: “બાવો રહ્યા નગર મોઝાર” રે. ૨૩૦

કરી-પ્રા. કા. ફા. “કર્થી છે બંધન.” આગામી સંબંધથી જણાય છે,
કે અર્પણ મઠી બંધાવે છે, તેથી સ્વીકૃત પાઠ યોગ્ય સૂચક હોવાથી વિશેષ
ગ્રાહ્ય છે. ૨૧૩ પ્રા. કા. સહુ લોક. ૨૧૪ પ્રા. કા. આપણાં. ૨૧૫ ફા. આ
સરવ. ૨૧૬ તેં પ્રા. કા. તેણે કર્યું કામ. ૨૧૭ પ્રા. કા. પ્રભુ જ્યાં. ૨૨૦
જાહવ પ્રા. કા. ‘જહુ’. ૨૨૧ સહુ-પ્રા. કા. ‘સહુ સજ્જ થયા.’ સજ્જ રહે ફા.
સજ્જનો. ૨૨૨ પ્રા. કા. બાવાજીની. ૨૨૪ પ્રા. કા. કરે. સહુ પ્રા. કા. બાવાને,
ત. માં નથી. ૨૨૭ બાવા-પ્રા.કા. ‘કહી, બાવા જય નારાયણ’ ૨૨૮ પ્રા.કા. અવ-

કડવું ૬ કું.

અરજીનનો દ્વારદામાં લોકસત્કાર.

રાગ સારંગ.

વશંપાયન વાણી બોલ્યાઃ મૂલુ જનમેજય રાયછ;
 બાવોછ પુર વિધે પદાર્યા, સેવા થણી ત્યાં થાયછ.
 કોઈ એક જલ્દ જળ જઈ લાવ્યા, કો લાવ્યા આસનછ;
 કો પુષ્પ પરમ વિધિનાં લાવ્યા, કો લાવ્યા ચંદનછ,
 જરકશી છે જળમ તડિયા, ગલેયા પાથરતાછ; ૨૨૫
 અવધુત જોગી બેઠા આસને, સેવક સેવા કરતાછ,
 મૂળ અર્ચા મરવેએ કીધી, હર્ષ ધરીને મનંછ.
 થણી સ્વાગતા કરી બાવાની, કરાવે ભોજનંછ;
 ભોજન કરી બાવોછ ઉઠ્યા, આવ્યા ફરી આસનંછ,
 મંચુક્ત તાંબુલ ખીડાં લાવ્યાઃ “આરોગીએ સ્વામીનંછ ?” ૨૪૦
 બાવોછ તાંબુલ આરોગે, હૈંડે હરખ ન માયછ;
 સમગ્ર સેવક છે સેવામાં, જલ્દ જો કહેવાયેછ.
 કર જોડી કો આગળ ઉભા, પાનપાત્ર કો સાહેછ,
 શીતલ વાળા વીંઝણા કરીને, ઊભા નાંખે વાયછ;
 પરસ્પરે સહુ કરે વારતાઃ ‘લાઝ આપણાં ધન્યછ, ૨૪૫
 એ પરમ મુહરત આવ્યા પૂરમાં જોગી જનંછ.’

મૂલનું સહુ રૂપ. મન-પ્રા.કા. ‘અતિ’ ૨૩૦ પ્રા. કા. માં ‘વિપ્ર પ્રેમાનંદ કહે કયા
 બાવો રહેશે નગર મોઝાર રે; પ્રા. કા. પ્રત ૨: ‘વેશંપાયન કહે કયા, હવે
 રહેશે નગર મોઝાર રે.’ કડવું છ કું. રાગ ધંનાચી. ૨૩૨ વાણી કા. એણી પેરે.
 ૨૩૩ જળ-કા. પ્રા.કા. ‘જળ લઈ આવ્યા.’ ૨૩૫ પ્રા. કા. જરકશીના. ગલેયા કા.
 જલેયા. ૨૩૬ કા. આસન પર. ૨૩૭ પૂનં કા. આ જોગી પુર મધ્યે આવ્યા તે.
 લાઝ આપણાં ધન્યછ. ૨૩૮ બાવાની-પ્રા. કા. ‘બાવાજને.’ કરાવે પ્રા. કા. ક-
 રાબા: ૨૪૨ છે કા. કરે છે. ૨૪૬ મુહરત પ્રા. કા. ‘મૂર્તિ.’

જાદવ સહુની સેવા દેખી, અર્જુન હર્ષ ન માયછ.
આત્મા માગી આપ આપણે જય મંદિર નિશાયછ.

નિવાસ માટે પર્ણકુદીન રચના.

પ્રભાતે ઉડી સહુ આચ્યા, મોહ લગાડયો હૃદય.

પર્ણકુદી આવતે રહેવા, બાંધી આપી સઘછ

૨૫૦

વિશાળ મંડપ બાંધ્યો પછી વાડ, બેઠક કાઢી સારછ,

થાપી ભીંત, લીપી યોગમયી સેવક કરતા ત્યારછ.

સામ સામાં મૂક્યાં બારણાં, મઠ વિષે કીધો માળછ,

ખીછ શોભા કીધી સુંદર, અગ્નિકુંડ વિશાળછ.

જાન્યમ પાથરી, તકિયા મૂક્યા, બેઠક કાઢી લાંચછ;

૨૫૫

જે જે વસ્તુ જોગીતે જોઈએ, (તે) સર્વ લારી મઠ માંલછ,

પછી પર્ણકુદીમાં આવો બેઠા છે ગુણવંત છ.

જાદવ સહુ ચરણે લાગી કહે: “ પધારીએ મહંતછ ! ”

૨૬૦

તદા કાળ આવોછ ઉડ્યા, આવ્યા મઠને દારછ,

મઠી તણી રચના દેખી, હરખ્યા મન મોઝાર છ.

૨૬૦

ભોજનના નિત્યના વારા.

આવોછ બેઠા મઠી માંહે, સાથે જાદવ વીરછ,

સર્વ મળી પછી વારા કીધા ભોજનના મંદિરછ.

એકેકા દિવસ બાવાજીને તેડી જાયે ઘેરછ.

આરવાગત દરે અપરિમિત, ભોજન રૂડી પેર છ.

૨૪૭ અર્જુન ૦ ફા. હરખ્યા મન અરજીનછ. ૨૪૮ જશ ૦ પ્રા. કા. ૧ : નિ-
શાયે જય ૨૫૦ પ્રા. કા. ‘ પ્રભાતકાળે સહુકો આવ્યા, બાવો મોહ લગાડે ત્યાંયછ;
મઠ બાવાને રેવા બાંધી આપ્યો જાદવ સર્વે ત્યાંયછ. ’ ૨૫૧ મંડપ ત. મઠ. ૨૫૨
મઠી પ્રા કા મઠ. કીધો-પ્રા. કા. ‘ કીધો ’, ફા. કરો. ૨૫૭ પછી-પ્રા. કા. ‘ પછે
આવોછ તે મઠીની મઠ્યે; ’ ફા. પર્ણકુદી તતપેર કરી આપી બાવાજીને તે તાંહછ.
૨૫૬ તદા કાળ ત. ‘ તદાકાર. ’ ૨૬૦ પ્રા. મઠ ૬૧ મઠી ફા. મંદિરની. બેઠા-પ્રા.કા.

ગોમતી સંગમ માંહે નિત્યે અર્જુન નહાવા જાયછ; ૨૬૫
 વેડપાઠ, ઉપનિષદ્ લાણુતા આવે દ્વારિશ માંહ જી.

વલણ.

આવે લણુતા મઠ વિષે વિભૂતિ અંગે કરી રે,
 કુણુજી તે સર્વે જાણે, શ્રોતા જન સૌ જોડો હરિ રે.

કડવું ૭ મું.

અર્જુનનો મહિમા અને ચમત્કાર.

રાગ ગોડીની ચાલ હું દેડી.

વૈશંપાયન કહે: સણુ રાય ! પારથનો કહું મહિમાય.

ખાંધ્યો મઠ દ્વારિશ મોઝાર, અર્જુન રહ્યા તેણે કાર. ૨૭૦

જહવનાં સ્થાનકે જ્યાંય, જોગી અણુન રહ્યા ત્યાંય,

જહવ સહુકો સેવા કરે, વસ્તુ આણી વિવિધ ધરે.

નાનાવિધ લાવે મેવાય, ખાવાજીના ચાંપે પાય.

પ્રજા સરવ અર્જુનને નમે, સહુ ખાવાને મન ગમે.

ખાણક, ચૌવન, વૃદ્ધ અપાર, સૌ (ખાવાને) કરે નમસ્કાર. ૨૭૫

જોગી રૂપ જાણીને ધરમ, સેવા કરે ખાવાની પરમ.

ફા. 'પેઠા.' 'સાથે—' પાઠ પ્રા. કા. નો; તાં. ફા. તવ જોકા જહવ વીરજી. ૨૬૨
 વારા કીધા ત. 'વારતા કીધી.' સ્વામાચિક રીતે લોજનના વારા કર્યા એવું
 તાત્પર્ય હોવાથી તે અસાધ્ય છે. ૨૬૩ એકેકો પ્રા. કા. 'એક એક.' ૨૬૪
 અસ્વાગત પ્રા. કા. આગતાસ્વાગતા. ૨૬૫ ફા. પ્રસાને હસી ગોમતી મરજન,
 અરજુન નીત્યે જાયછ. ૨૬૭ લણુતા પ્રા. કા. લમતા. અંગે ફા. અણંગે.
 કડવું ૭ મું. ફા. માં 'જી' પૂરક બધી પંક્તિઓને આતે છે. ૨૬૯ પ્રા. કા. મુને
 કહું. ૨૭૦ ત. જઈ રહ્યાં ફા. રહ્યો. ૨૭૨ વસ્તુ ફા. અન્ન. આણી ત. આણી આગળ.
 ૨૭૬. ત. ફા. ખાવાજીની. પ્રા. કા. પ્રત ૨: "જોગી રૂપ જાણીને ધરમાં, સેવા ખા-

મંત્રજ્ઞાની કરે મન આશ, આવે ધણું બાવાની પાસ.
 મહામંત્ર લેવા વિદ્યાય, એકચિત્તે કરે સેવાય.
 કોને મુક્તિની ઇચ્છાય, આગળથી અળગા નવ થાય. ૨૮૦
 સિદ્ધ રૂપ જાણીને નાથ, કો કહે મુને મુકે હાથ.
 જે કો પુત્રની કરે મન આશ, તે આવે અતીતને પાસ.
 કોને કન્યા વરવા ઇચ્છાય, (તે) માગે । લાગી પાય.
 બાવાજી આશિષ હચ્ચરે, વાયક તે પાછું નહીં ફરે.
 કોને વિદ્યા લાણુવાનું મન, તે આવે જોગી આસન.
 કો મોહિની લેવા વશીકરણુ, બાવાજીને નમે જઈ ચરણુ. ૨૮૫
 (કો) ધાતુ માર્યાની ઇચ્છે વિદ્યાય, (કોને) સોનું રૂપું કરવા મન થાય.
 કો વળી રાજસભામાં જવા, ઇચ્છે મંત્ર માન જ પામવા.
 કોને ઇચ્છા કરવા વેપાર, તે આશિષ મુકે લંકાર.
 એણી પેર ઇચ્છા મન ધરે, લાવે ભક્તિ સહુકો કરે.
 સઘળા પુરમાં આવી વાત, સિદ્ધ રૂપ આવો સાક્ષાત્ ૨૯૦
 બીધેલા, રોગીલા, જેહ, મઠી લણી સહુ લાવે તેહ.
 પુર વિધેથી માંદાં જાય, પીંછી નાખતાં બેઠાં થાય.

જાણી કરી દાનમાં.” ૨૭૭ ત. ફા. પ્રા. કા. કો મંત્ર-; તે આવે-૨૭૮ ત. ફા. પ્રા.
 કા. કો મહા-; તે એક-વિદ્યાય ફા. ઇચ્છાય. એક૦ કા. તે આગળથી અલગો નવ થાયે.
 ૨૭૯ ત. કોઈ ઇચ્છે મુગતી ઇચ્છાયે. અળગા-પ્રા. કા. અલગ, ફા. અળગો. કોને પ્રા.કા.
 કોઈને છે. ૨૮૦ ત. પ્રા. કા. કોઈ. ૨૮૧ ત. જે કોઈ, પ્રા.કા.કો. ૨૮૨ ત. ફા. વરવાની.
 માગે-પ્રા. કા. કોઈ લાગતી કન્યા પાય. ૨૮૫-લેવા પ્રા.કા. “શિષે.” ૨૮૪-તે૦ પ્રા.
 કા. તે આવે યોગીને આસન. ૨૮૭ પ્રા. કા. “કે રાજસભામાં જવા ઇચ્છે, મંત્રવિદ્યા
 બાવાને પૂછે.” સ્વીકૃત પાઠમાં રાજસભામાં જવાની ઇચ્છા માન પામવા માટે થાય
 છે, એહું સૂચવેલું છે. ૨૮૮-ત.ફા.પ્રા.કા. તે લાવી. ૨૮૯-લાવે-પ્રા.કા. “લાવે ભગવદી
 સેવા કરે.” પ્રા.કા.લોક ઇચ્છા ૨૯૦ સાક્ષાત્-પ્રા.કા. “વિખ્યાત.” “સાક્ષાત્”માં વિશેષ
 મહત્તા સૂચવાયેલી છે. ૨૯૧ રોગીલા ત ફા. તથા રોગીઆ. મઠી, ત. મઠ.સહુ ફા.પ્રા.કા.
 લોક. ૨૯૨ પ્રા.કા. “પૂર વિધેતાં માંદાં જાય, પીંછી નાખતાં બેઠાં થાય.” જય ત.

વાર થઈ, ઘેર ચાલી જાય, તે બાવાનો મહિમાય.

કૃષ્ણદેવકૃપાએ સહી, દુઃખવંત જાયે વાર થઈ.

બાવો મંત્રી દોરા કરે, પાંચ જાતના જ્વર તે હરે. ૨૯૫

અતીત આપે ચીઠ્ઠી લખે, તે રાખે માદળિયાં વખે.

કડાં મંત્રાવીને સાર, હરખે ધાલે હાથ મોઝાર.

તે રાખે ધૂપી ધૂપ વડે, મૂઠે, નજર તેને નવ નડે.

અર્જુનની વિવિધ સેવાઓ.

એવો ગુણી જાણી અવધૂત, સેવા સરવ કરે અદ્ભુત.

ચારે વર્ણ મૂકીને ગર્વ, આશિકા બાવાની લેય સર્વ. ૩૦૦

નિલ નવાં ભોજન અતિ ઘણાં, એવાં પાખંડ અર્જુન તણાં.

નિલ નિલ વારા કર્યાં લાંબ, જમે સાથ જાદવના માંહ.

પ્રાતઃકાળે ઊઠે અરજીન, જાય ગોમતી કરવા મરજન.

કરવડો, દંડ ગ્રહી કા હાથ, સેવામાં જાય સાધુની સાથ.

મજ્જન કરી, વિભૂતિ ધરી, આવે અવધૂત આશ્રમે ફરી. ૩૦૫

મઠે નિત્યે આવે પ્રજાય બાવાજીનું દર્શન કરવાય.

નાના વિધવી લાવે ભેટ, બાવાજીને સમર્પે નેટ.

એમ સેવા બાવાની થાય, ચારે વર્ણ મઠી નિલ જાય.

લગી પુરમાં બાવો રહ્યા, ત્યાં લગી દુઃખી નવ થયા.

પરમ હ જાણીતે દેવ, પ્રજા સહુ પૂજે, કરે સેવ. ૩૧૦

એવું માન પામ્યો અર્જુન, તે કૃપા સહુ જગજીવન.

વૈશંપાયન કહે: શુણુ રાય ! અર્જુનચરિત્ર કહ્યાં નવ જાય !

જેહુ. ત. થાય તેહુ. ૨૯૩ તેં પ્રા. કા. બાવાજીનો મહિમા ગાય. ૨૯૬ આપે

-પ્રા. કા. 'મંત્રી'. તે રાખે-પ્રા. કા. માં "રાખે તે કા." ૨૯૭ કડાં ત. પ્રા. કા.

બાવા કણે કડાં-ફા. બાવા કણે કડાં મંત્રનાં સાર. ૨૯૮ ફા. એહેવા ગુણ.

૨૯૯ આશિકાં ફા. સેવા કરે બાવાની સર્વ-;પ્રા. કા. "કરે આસના વાસના

સર્વ." ૩૦૧ એવાં પ્રા.કા. "શાં કહીએ." પ્રા. કા. પ્રત ૨ જી: "એવાં વાયક તે અ-

ર્જુન તણાં." ૩૦૪ કરવડો-પ્રા. કા. 'કમરુજી', ફા. કરૂઓ. ૩૦૫ તા. ફા. મરજન.

પ્રા. કા. અંજ ધરી. ૩૦૬ મઠે, ત. ફા. મઠીએ ૩૦૯ ત. કોઈ દુઃખી ૩૧૦ કરે ફા.

વલ્લભ.

“ચરિત્ર કહ્યાં નવ જાય રાજા !” એમ રૂપિ વૈશંપાયન બિચરે;
એકચિત્તે સભા માંહે જનમેજય શ્રવણે ધરે રે.

કડવું ૮ મું.

રોગદોષ મટાડવાની શક્તિ

રાગ રામગ્રી.

વૈશંપાયન કહે: સજી રાયજી ! અર્જુનનો કહ્નું મહિમાયજી; ૩૧૫
પુરમાં હવું પાર્યનું માન જી, ખાવાજીને સહુ જાણે ભગવાનજી,

ઢાળ.

ભગવાનુ જાણી કરે સેવા, રૂઢે ધરીને હેત,
સરવ માને સાધુને સ્વકુટુંબ-વર્ગ-સમેત.
વર્ણુ આરે નિત્યે આપે, હર્ષ ધરીને મન;
ખાવાજીનું દર્શન કરવા, બેઠા રહે અનુદિન. ૩૨૦
ખોડાં, લૂલાં, બધિર, પાંગળાં, મટ્ટી વિષે સહુ જાય;
દર્શન કરતાં ખાવાજીનું જન્મ સાર્થક થાય.
દદુ, કહોદી ગલિત આવે, ક્ષુદ્ર જેહની કાય,
ખાવાજીની વિભૂતિથી સહુ રોગ દૂર પગાય.
અતીતની આશિકા લાઇને અંગે ચોળે પરત. ૩૨૫

કરી; કરેં પ્રા.કા. અવશ્યમેવ. વલ્લભ કા. બિચરો. કડવું ૮ મું. ૩૧૬ સહુ પ્રા.કા. સર્વ. ૩૧૭
પ્રા.કા. કુટુંબવર્ગ. કા.માં ૩૧૭-૮ ને એકત્ર કરીને નીચે પ્રમાણેની એકય પંક્તિ છે: વરણ
અઢારની તે આવે. હરખ રૂઢીઆ સમેત ૩૨૦ કરવા પ્રા. કા. ને કા. કરે. રહે પ્રા.કા. તે.
૩૨૨ સાર્થક ત. સારતિક. ૩૨૩ કહોદી-પ્રા.કા. “કુષ્ટી.” ગલિત-પ્રા.કા. પ્રત ૨. ‘કલિત,’
એટલે રોગમાં કળેલો; ક્ષુદ્ર-પ્રા.કા. પ્રત ૨: “ક્ષુદ્ર રોગ;” કા. અતી પ્રુદ્ધત. છેઈ. ૩૨૪ વિ-
ભૂતિથી કા. વાતે. સહુ કા. સહુના. ૩૨૫ અંગે ચોળે-પ્રા.કા. “આગે ચાલે તરત.” પણ તે

દુઃખ દેહનાં સર્વ વામે, સુખ પામે તરત.
પાયે પવિત્ર મંત્રી પાણી દુઃખીને યથાયોગ્ય;
ખાવોજી જેને સ્પર્શ કરે, તેના સઘ નાસે રોગ.

પરમેશ્વર સમાન લોકપ્રીતિ અને સેવા.

એવું દેખી પ્રજા માને પરમેશ્વરની પેર;
ઉત્તમ વસ્તુ જે હોયે તે, લાવે અતીતને ઘેર ૩૩૦
“હો ! ખાવોજી ! અહો ! ખાવોજી !” પ્રજા થઈ છે લીન;
અતિથિ વિના અદ્ધ ઘડી નહાં ચાલે, જગ્ન વિના જેમ મીન.
ખાવોજી સરવને દુઃખલ, વૃદ્ધ, યૌવન ને બાલ
સ્વમામાંથી જગી ઉઠે નિદ્રા માંહે તત્કાળ.
આમંત્રણ નિત્યે બહુ આવે, વિનય કરે આપાર, ૩૩૫

ખરાબર નથી. કારણ કે તેનો અર્થ (આશિકા લેધને તરત આગળ ચાલવા માંડે) તાણીતુ-
સીને ટીકાકરે કરેલો છે. વળી પ્રા.કા. પ્રત ૨જી માં “અંગ ચાલે પરત,” (પાછું):જે; તે
પણ ઉપરને કારણે સારો નથી. પાછલી કડીથી જણાશે કે દેહનાં દુઃખ વામે અને તરત
સુખ પામે, એ તાત્પર્ય છે, માટે પ્રથમ તેમ યતાં પહેલાં દુઃખી જનો ખાવાએ આપેલી
આશિકાની ભૂકી (પરત) અંગે ચોળે, એ જ ભાવ આવશ્યક છે; અને એ વિરોધ મ-
હત્તા સૂચવે છે. ૩૨૬ તરત-પ્રા.કા. ‘મરત’ (મર્ત્ય-માનવી); તરતમ શીઘ્ર દ્રવની
પ્રાપ્તિનો ભાવ રહેલો છે, મટે ટીકાકાર તેને મુગમ ગણે છે. ૩૨૮ ખાવોજી...કરે. પ્રા.
કા. ‘ખાવોજી જેને કોણ કરે,’ (વચન આપે); પણ આથી ખરાબર ભાવ દર્શાવાતો
નથી. કોણ-વચન આપવામાં સાત્તનરસાનો વિવેક કરવાનો હોવાથી રોગ મટાડવાની
શક્તિ મર્યાદિત જણાય છે. વળી પ્રા.કા.એ આપેલા પાકાંદરમાં આ કડી આમ છે:-
“પાયે મંત્રી પાણી, દુઃખ નિવારે લયે રોગ; ખાવોજીની સીકારસ કરે તેની સંગે
નાસે રોગ.” પ્રા.કા. ને કાંઈક મળતો આનો ભાવ છે. ખાવાની સીકારસ કરવી
પડે, એ તેની મહત્તાની ન્યૂનતા સૂચવે છે. ૩૩૧ અહો! પ્રા.કા. “વહે હો ખાવોજી,
હો ખાવોજી;” આનો અન્વય સીધી રીતે બેસતો નથી. ૩૩૨ અતિથિ પ્રા.કા. “અ-
તીત.” ૩૩૩. આમંત્રણ પ્રા.કા. “એમ લોક;” પ્રા.કા. પ્રત ૨: “એમ આમંત્રણ
તે સહુ આવી કરે બહુ પ્રકાર.” ૩૩૪ ત સરખાથી. ૩૩૮ મુજ પ્રા.કા. “તમે મુજ,

ધરિયા આવે તે જાવ ઘેર બઈ કરે આહાર.
 વિનય કરતાં બાલક આવે: “બાવાજી ! અવિધારે
 આજે ભોજન કરવા બાવા ! મુજ મંદિર પધારે.”
 કાલાવાલા, સેવા કરતા, બદલે બહુએ આવે,
 બાવાજીને ભોજન કરવા ઘેર પોતાને લાવે.

૩૪૦

આસન, ચંદન, પૂજન લાવે કૃષ્ણાશુરના ધૂપ;
 પંચામૃત ભોજન કરાવે, બાણી સિદ્ધ સ્વરૂપ.
 સરવ કુટુંબ ધરતી આવી, નમે અતીતને પાય,
 આશિર્વચન દઈ, આજા માગી, બાવો મદીએ જાય.
 માગ જતાં મનુષ્ય મળે તે, કરે સહુ નમસ્કાર.

૩૪૫

“હો બાવાજી ! હો ! બાવાજી !” બાલક બોલે વાર.
 બાવોજી મનશું આનંદા, સહુ સંધાતે પ્રીત;
 જોગીને સહુ યાદવ માને પરમેશ્વરની રીત.
 એણી પેરે રહ્યા અર્જુન, દારિકા પુર માંહ,

બાવાજી કા. સ્વામીજી; મુજ કા. માહારે. ૩૩૯ બહુએ પ્રા.કા. મોલા. બદલ કા.
 આવે મોટા સાર. ૩૪૦ ઘેર૦ કા. લાવે ઘેર નિરધાર. ૩૪૧ પૂજન કા. ભોજન.
 કૃષ્ણાશુર—પ્રા.કા. પ્રત ૧: “મૂક્યા ચંદન ધૂપ.” ૩૪૩ ત. સ્વકુટુંબ. ૩૪૨ દઈ ત.
 કા. લઈ; સ્વીકૃત પાઠ વિશેષ યોગ્ય છે. ૩૪૫ મનુષ્ય ત. મનીસ, કા. માણસ. ૩૪૬ બાલક૦
 કા. એમ સખદ કામોકામ. વાર ત. ત્યાર, પ્રા.કા. ‘વારોવાર.’ ૩૪૭ બાવોજી...આ-
 નંદા પ્રા.કા. કા. ‘બાવોજી સહુને મન સરખા.’ ખરી રીતે બાવાજીને મન સહુ
 સરખા એવો લાવ હોવો જોઈએ, કારણ એથી બાવાજીમાં સર્વ પ્રતિ સમાન લાવ
 હોવાનું સૂચવાય છે. સ્વીકૃત પાઠમાં બાલકોનાં વચનો અને સર્વ મનુષ્યોના નમ-
 સ્કારથી તેને આનંદ થાય, એ વિશેષ સહજ છે. વળી પછીનું પાઠ ‘સહુ સંધાતે
 પ્રીત’, આ પાઠ. ૧ લાવને જ દર્શાવે છે, તેથી પુનરક્રિતને કારણે અચૂક કરે છે.
 ૩૪૪: પરમેશ્વર૦—પ્રા.કા. “પરમેશ્વરની કીર્તિ.” પણ બાવોજી પરમેશ્વરની કીર્તિ છે
 એવું તેના રીકાકરે જણાવેલું. લાતપર્ક (પરમેશ્વરના જેવો લાવ રાખી અથવા પરમે-
 શ્વરની પેઠે) એ શબ્દોમાંથી તાણીતુસીને કાઢ્યા બદોબર જ છે. પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી માં

સેવા લોક કરે ઘણી, તે સાધુ જાણીને સાંચ.
પ્રસન્ન મુખ ધણું પ્રજા સર્વને, હર્ષ માંહે દિન જાય
બાવાજીની કૃપ થકી સહુ લોક મુખિયા થાય.

વસણ.

મુખી થાય સેવક સર્વકો લોક હરખે મન રે,
નગર સર્વ મોહ્યું સાં રહ્યા એમ અર્જુન રે.

કડવું ૯ મું.

રાગ-દ્વારમાં અર્જુનના મહિમાનું ગાન.

રાગ-સારંગતી સાથ હેકલી.

વૈશંપાયન વાણી વહે: રાય જનમેજય ! ધરજો રૂઢે
દારિકા માંહે અર્જુન રાય, ચારે વર્ણ કરે સેવાય. ૩૫૫.
પ્રજા તેને પરમેશ્વર લહે, “બાવાજી ! બાવાજી !” કરે
જે દિવસના અર્જુન સાં રહ્યા, થેલા લોક મોહ પામિયા,
બાવાજીનો બહુ મહિમાય, ચારે વર્ણ માને આજાય.
સરવકો હરખ ધરીને મન, આવે બાવાને આમન. ૩૬૦

“મન ગમતી સહુને પ્રીત” છે. પણ એથી ઉપરની પાંક્તિ જોતાં (પ્રીતિની) પુનઃ-
ક્તિ થાય છે. ૩૪૯-૩૫૦ પ્રા.કા. “એણી પેરે રહ્યા દ્વારકાં પુરમાં, સેવા લોક કરે ઘણી;
સેવા સાથે સવશા જાણી, ભક્તિ કરે પારથ તણી.” ત. કા. અને પ્રા.કા. પ્રત ૨૭
માં સ્વીકૃત પાઠ છે. ૩૫૩ મુખી થાય-પ્રા.કા. “મુખીઆ સેવક સર્વકો.” સેવક
કા. લોકાલોક-કા. અતિ. હરખે કા. હરખ પાયો. ૩૫૪ નગર-પ્રા.કા. “વહે વિપ્ર પ્રેમા-
નંદ એમ-રહ્યા સાં અર્જુન રે.” કા. “વૈશંપાયન રૂઢે જનમેજયને ત્યાં-” ૬૪૩ું ૬૪૫. ૩૫૫
ત.માં માત્ર આલીટીને છેડે ‘રે’ પૂરક છે. પ્રા.કા. ને કા.માં નથી. ધરજો કા. ધરતા. મોહ્યું
કા. મોહ્યા મન માંહ. ૩૫૬ થેલા-પ્રા.કા. કા. ‘માગે.’ આજ્ઞા માગવા કરતાં, આજ્ઞા
માનવામાં ભાવ વધુ સારો રહેલો છે. પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી ‘પાયે.’ પણ આમાં મરાઠી
અર્થ-ચઢાયા છે. ૩૬૦ આસન પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી: ‘સદન.’ ૩૬૧ પ્રા.કા. “ચારે દિક્ષા

ચારે દિશા પુરમાં નિરધાર, જોગીનો જશ વાધ્યો સાર;
 ઘેર ઘેર, સઘળે ગામ મોઝાર, કીર્તિ બાવાની થઈ વિસ્તાર.
 મોટા સાધુ સહુકો જાણે, અતીતને ઘણું વખાણે.
 સર્વ લોક મુખે વહે સહીઃ એ સરજો કો બીજો નહીં.
 એને પ્રભુતી પૂર્ણ કૃપાય, એમ પરસ્પર વારતા આય. ૩૬૫

ઘણા દિવસ એમ કરતાં ગયા, બાવાજી ત્યાં સ્થિર થઈ રહ્યા.
 એમ બાવાની સઘળે ખ્યાત, રાજ્યદ્વારે ચાલી વાત.
 વૃદ્ધ એક જાદવ નિરધાર, આવ્યો રામ સલા મોઝાર.
 તે બોલ્યો જોડીને હાથ, જાદવ કેહે સાંભળીએ નાથ:
 “સ્વામીજી! આપણા પુર માંય અતીત એક આવ્યો છે લાય. ૩૭૦

તેનું રૂપ વર્ણવ નવ લહૂં, શા શા ગુણ વિસ્તારી કહૂં ?
 શોક દેવતા કો નિરધાર થઈ આવ્યો જોગી આકાર !
 અથવા તે કોસલનો ભૂપ, કે બ્રહ્મા, ઈશ, અક્ષય સ્વરૂપ.
 સત્ય વચન માનો તમે સોય, વસુધામાં તેવા નવ હોય.
 સાંભળજો સ્વામી ! સરવથી, તેવા અમે કો દીઠા નથી.” ૩૭૫

પુરમાંની ધરી, જોગી જશ વાધ્યો દટ કરી.” પણ આ સરજ રીતે અર્થગમ્ય નથી.
 ૩૬૨ સઘળે પ્રા.કા. માં નથી. થઈ પ્રા.કા. “પામી” ૩૬૩ પ્રા.કા.—“મોટા સાધુ વહે
 સહુ જાણ, અતીતનું ઘણું કરે વખાણ.” વખાણે ફા. વીખાણે શોએ. ૩૬૫—એમ
 તા: “એમ પરસ્પરે વાત કરે પ્રજન્ય;” પ્રા.કા. “એમ (પ સ્પર) વાત કરે ઘેર જન્ય;”
 ફા. એમ પરસ્પરે કરે વારતાએ. ઉપર પ્રા.કા. પ્રત ૧ લીનો પાઠ છે. ૩૬૭ ચાલી
 પ્રા.કા. ચાલી ગઈ. ૩૭૧ તેનું.—પ્રા.કા. “તેનું રૂપ વર્ણવ હું લહું;” પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી
 માં: “તેનું રૂપ વર્ણવી મેં નવ લહ્યા, શા શા ગુણ વિસ્તારી કહ્યા.” આ પાઠ અર્થ-
 ગમ્ય નથી, તેથી પ્રા.કા. નો દીક્ષકાર સૂચવે છે કે “તેનું રૂપ વર્ણવી હું નવ લહું.”
 તા. માં આવા જ લાવનો પાઠ છે, માત્ર ‘વર્ણવીને’ બદલે ‘વર્ણવ્યું’ છે. સ્વીકૃત પાઠ
 ફા. નો છે; અને ખુબી તો એ છે કે શ્રીયુત્ કેશવલાલભાઈએ આ જ પાઠ કદપી સૂચવ્યો
 હતો. ૩૭૨ તે પ્રા.કા. એ ૩૭૩ ઈશ તા. ઈશ મન્દ્ર કે; પ્રા.કા. ફા. ઈન્દ્ર. અક્ષય ફા.
 ધરે. ૩૭૪ વસુધામાં—પ્રા.કા. “વસુધામાં એવો નહિ કોય;” તા. ફા. વસુધા માંહાં

જાદવની એવી સૂણી વાણી, વળતા રામ વદે આકૃષ્ટી:
 “કહોજી તે રહે છે કાણુ ઠામ ? કેમ આવ્યા તે આપણે ગામ ?
 એવો અતીત આવ્યો પૂર વિષે, મેં તો વારતા સૂણી આજ સુખે”
 બલિભદ્રનાં સૂણી વચન, વળતા બોલ્યા જાદવ જન:
 ‘રાય ! કેા જોગી છે જોહ, વન વિષેથી આવ્યો તેહ. ૩૮૦

પ્રદક્ષિણા પૃથ્વીની ફરવા, આંહી આવ્યો છે તીર્થ કરવા.
 રૂપે હદ વાળી બ્રહ્માય, ગુણે છેક વાળ્યો છે રાય.
 ચાર માસ રહ્યાની આશ, જાદવસાથમાં કરવો વાસ.
 મઠ બંધાવ્યો રૂડી પેર, વારા ભોજનના ઘેરે ઘેર.”

અભ્યુત્થાનનો નિમ જોવા વિષે બળરામ અને કૃષ્ણનો સંવાદ.
 જાદવનાં એવાં સૂણી વચન, હરખ્યા રામ રોહિણીતન. ૩૮૫
 કૃષ્ણ પ્રત્યે એમ વાણી કહી: “અરે ભ્રાત ! તું સાંભળ સહી:
 “કાલે આપણુ તેડીએ તેને, લોક વખાણુ છે જોને.
 “મારા મનમાં એવું ગમે, બાવોજી આપણુ ઘેર જમે,
 “ક્ષત્રીધર્મ બોલ્યુ એવ: જતી સંન્યાસીની કરવી સેવ.
 “તે માટે તેને તેડો વીર ! ભોજનને લાવો મંદિર.” ૩૮૦
 એવાં રામનાં સૂણી વચન, વળતા બોલ્યા જગજીવન.
 કૃષ્ણ કહે: “બાંધવ ! અવિધાર: મુંડ્યા માથાનો નવ લહીએ પાર.
 પદ્ દર્શનમાં બહુ પાખંડ, કેા સાધુ સંત ને હોયે ઝંડ;

૩૭૫ પ્રા.કા. સાંભળો સ્વામી તમે સર્વથી. ૩૭૭ રહે છે ફા. છે; ઠામ ફા. ઠાર.
 ગામ પ્રા.કા. પ્રતિધામ. આપણે ૦ ફા. આ નગર મોઝાર. ૩૭૮ રાણી પ્રા.કા. જાણી.
 ૩૮૦ કેા. પ્રા.કા. સુણો. ૩૮૧ પ્રદક્ષિણા-પ્રા.કા. “પરિક્રમા” ફરવા ત.ફા કરવા. ૩૮૨
 છેક-પ્રા.કા. “છેહ;” પણ અર્થ જોતાં આ પાઠ ઉપયુક્ત નથી. ભૂલમાં ‘છેક’ ને બદલે
 વપરાયો હશે. ૩૮૩ ત. ફા. પ્રા.કા. તેને ચાર. કરવો ત. કર્યો. રહ્યાની-પ્રા.કા. ‘રહેવા-
 ની;’ ૩૮૪ વારા ૦ પ્રા.કા. “વારા ફરતી ભોજન કરે ઘેર ઘેર;” પણ આથી લીટી લાંબી
 યાય છે. ૩૮૫ ફા. રોહિણીના. ૩૮૭ તેડીએ. પ્રા.કા. તેડીશું. ૩૮૯ ફા. ક્ષત્રી ધરમે.
 બોલ્યુ. પ્રા.કા. બોલું છૉં; ફા. બોલું. ૩૯૦ તેડો ત. તેડી. ૩૯૨ * મુંડ્યા માથા-

કો જ્ઞાની, કો ધ્યાની હોય, કો લંપટ, કોગડી સોય.

કો જોગી, સંસારી વખાણે, કો એક પરમેશ્વરને જાણે.

૪૯૫

કો સિદ્ધ, ને કોય અવધૂત, એવાં પદ્ દર્શન અદ્ભુત.

તે માટે વિમાસી વાત, પછી ઘેર તેડાવો ભ્રાત ! ”

એમ જે વારે ખોલ્યા હરિ, સારે હૃદયધરે વાણી ઊચરી:-

“ઘેલા કૃષ્ણ ! તૂં કાંઈ નવ જાણે, ઘેર ખેડાં આપ વખાણે.

તારે મન આવે છે જેવો, તે અતીત નથી કંઈ એવો.

૪૦૦

એક દિ સૂણો જગજીવન ! મૃગયા અર્થે ગયો હું વન.

હું આવતો તે મારગ ન્યાંય, સારે અતીત મેં દીઠો સ્યાંય.

આપણા સાથમાં રહ્યો છે ભાઈ ! ને કાંઈ હોશે ગુણમહિમાય.

“હું જાણું જનક” રામ ભાણે, “સાધુ વિના કો ઊભો નવ રાખે.

મેં દીઠો છે તે મોહા સાધ, તૂં કાં નિંદા કરે અપરાધ ? ”

૪૦૫

તે ને આંહી મૂકે પાગ, તો આપણા પિતૃનું ભાગ્ય.

ખાવોજી જેને ઘેર જાય, તેનો જન્મ કૃતાર્થ થાય.

નો' પ્રા.કા.તું પાકાંતર “એ મૂઠ મિથ્યાનો.” ૩૯૩ પદ્ દર્શન-પ્રા.કા. પ્રત ૧૬૧ “ખટક-

ર્શન તે પાખંડ.” ૪૦૩ ત. લંડ, પ્રા.કા. લંડ. ૩૯૪ કામકિ. પ્રા.ક. દાંશિક. ૩૯૬ વખાણે

ત. વિષય જાણે જાણે. ત. માને. ૩૯૭ ત. વિમાસી મન. તેડાવો ત. પ્રા. કા. તેહને.

તેડો કા. લાવો. ૩૯૯ ખેડાં ત. પ્રા.કા. ખેડો. તારે ત. મારે; તે પ્રમાણે અર્થ કર-

વામાં દ્રાવિડી પ્રાણાયામનો માર્ગ લેવો પડે એમ છે માટે તે ત્યાજ્ય છે. ૪૦૨ આવતો

ત. પ્રા.કા. આવ્યો. ન્યાંય ત. પ્રા.કા. માંય. કા. અતીતને. છે ભાઈ ! પ્રા.કા. સમાય.

ને કાંઈ-પ્રા.કા. “જેનો વિસ્તર્યો ગુણ મહિમાય રે;” પણ સ્વીકૃત પાઠથી ખરું તાત્પર્ય

નહે છે; તેનામાં ગુણ કોઈ હશે ત્યારે તે રહી આવ્યો હશે; આથી સ્વીકૃત પાઠ વિરોધ

સુદ્ધ છે. ૪૦૪ હું કા. નહીં તે જનકમાં ન રામાયે, હોશે સંતોષી કોયે; ત. હું

જાણું છો જનકને રામ ભાણે, સાધુ વિના કોને ઉભા નવ રાખે. જાણું પ્રા.કા. જોઈ. ૪૦૫

મેં દીઠો છે પ્રા.કા. “તું કાં નિંદા કરે અપરાધ, તે જોગી દીસે છે સાધ;” મેં દીઠો છે,

એમાં નિશ્ચય બળવત્તર છે. મેં કા. મેં દીઠો છે વણા સાધ. કરે. કા. કરે છે. ૪૦૬ તે

ને આંહી-પ્રા.કા. “તે ને આપણે ઘેર મૂકે પાગ.” તે જોગી. તે જોગી ને કાંઈ આંહી

જો તે આવે આપણે ઘેર, ભાગ્ય આપણું વાધે ફેર.
 આપણા કુળનો મહિમા સરે, સાધુસંત કા ભોજન કરે.
 માટે વિનય કરીને લાવો, ભોજન કરવાને પધરાવો.
 જો જોગી આવે આ કામ, થાયે પવિત્ર આપણું ધામ.
 પરમ સાધુ સંન્યાસી હોયે, તે સરખો નહીં ખીજો કાયે.
 કાને આશિર્વચન દીયે સાર, તો તે પામે પદારથ ચાર.
 ધર્મ, અર્થ, મોક્ષ ને કામ.” એવી વાણી બોલ્યા રામ.

૪૧૦

વલણ.

એવી વાણી રામની તે કૃષ્ણે સહુ શ્રવણે ધરી રે. ૪૧૫
 પ્રતિ-ઉત્તર તેણે સમે, પછી હલધરજી બોલ્યા હરિ રે.

કડવું ૧૦ મું.

બાવાનાં લક્ષણ વિધે કૃષ્ણનાં વચન.

રાગ સામેરી.

વૈશંપાયન વાણી વદે: સૂણ જનમેજય ભૂપાલ !
 બલિભદ્ર પ્રત્યે વચન બોલ્યા સ્વામી શ્રી ગોપાલ:
 “અહો ભ્રાત ! હું કહું તમને, એ સંન્યાસીની જાત !
 ભોખમાં સરવૈકા સમાયે, નવ જાણે કવણુ જાત.”

૪૨૦

મૂકો પાગ ૪૦૮ જો તે ત. જો તે જોગી; પ્રા.કા. ફા. તે જોગી. ભાગ્ય ત. ફા. તો ભાગ્ય.
 પ્રા.કા. “ભાગ્ય આપણે કરી જાણું મહેર.” આ પાઠમાં વ્યાકરણદોષ છે. કર્મણી પ્રયો-
 ગનું ક્રિયાપદ હોવાથી “ભાગ્યે આપણા.” એમ જોઈએ. ૪૦૯ આપણું-પ્રા.કા. પ્રત
 રણ: “આપણાં બાવન કુળ તરે.” ૪ લાવો ફા. લાવું, પ્રા.કા. લાવું; પધરાવો. પ્રા.
 કા. પધરાવું, ફા. પધરાવું. ૪૦૯ આપણાં ત.ફા. આપણું. ૪૧૪ ફા.ને કામ મોક્ષ.રામ ફા.
 પરતફા. કડવું ૧૦મું. ૪૧૭ વાણી વદે.ફા. બીયરે ૪૧૯ એ સંન્યાસી-પ્રા.કા. “એ સંન્યા-
 સીનું ગાત.” ગાત એટલે ગાત-દેહ અર્થાત્ સંન્યાસી છે. પરંતુ અનેકમાંથી એક પ્રકાર-
 નો સંન્યાસી છે, એ ભાવ સહજ હોવાથી સ્વીકૃત પાઠ યોગ્ય છે. ૪૨૦ નવ૦ પ્રા.કા. ન

એવા પાખંડી ને દંડી ધણા, આવે ઉન્મત્ત જોગી,
 જાયે ઘેરથી શીશ મુંડાવી, અન્ન-આહારના જોગી.
 ઘેર ઉદરપોષણ નવ થાયે, પછી હોયે અતીત;
 જ્યાં લોજન પામે ત્યાં એસે, પાખંડીની રીત,
 ઉદર પોતાનું ભરવા અર્થે લે વેપ વિવિધ પ્રધાર; ૪૨૫
 પાખંડ અરિત કર્યા વિના (કા) માને નહીં લગાર.
 જોગી હોયે તો રહે વન માંહે, સૂણો બાંધવ રામ !
 સાધુ પુરુષને આંહીં આવ્યાનું નગર વિષે કૂણુ કામ ?
 પાંચે ઇન્દ્રિય વશ રાખે તો, (તે) પોતે પ્રભુસ્વરૂપ.
 વિમાશ્યે અર્થ આવે તેહને, શું અધૂરું રૂપ ? ૪૩૦
 વન માંહે હરિ નારાયણશું એકમને ચિત્ત લાવે.
 જો મનસા એક કામે હોયે, જે જોધએ તે આવે.
 એવા પેટભરા પાખંડી પરમેશ્વર નવ જાણે;
 ડામકી દેખી મોહા, માટે લોક સહુ વખાણે.
 તેમાં તમે શું મોહા બાંધવ ? શું ગુણ દીકા કહેર ? ૪૩૧
 જાદવ માંહે જાતો હીડે નિત્યે ઘેર ઘેર.”

૧જીએ કોણુ જાત. ૪૨૧ દંડી-ત કા. “લંડી.” ને. પ્રા.કા. માં નથી. આવે. ત. આવે
 છે. ઉન્મત્ત જોગી પ્રા.કા. જોગી; કા. જોગી સાર; ત. ઉન્મત્ત જોગી. ૪૨૨ અન્ન ત. અ-
 ન્યન્ન. જોગી. ત. જોગી. ૪૨૩ અતીત કા. જોગી. ૪૨૭ જોગી ૦ કા. ને પ્રા.કા. જો સિદ્ધ
 હોય તો રહે વનમાં. સૂણો ત પ્રા.કા. સાંભળો. વેપ-માત્ર પ્રા.કા.માં “લે વેપ.” ૪૨૮ ત.
 આખ્યાનાં. લગાર-પ્રા.કા.ને કા. “નિરધાર;” પ્રા.કા. પ્રત ૨૭ ‘લગાર,’ ૪૨૮ કૂણુ-પ્રા.કા.
 કા. “શું.” ૪૨૮-૩૦ પ્રા. કા. માં આ કડી આમ છે:—“જો પ એન્દ્રિય વશ રાખે પોતે,
 તો, પાડે પ્રભુ પુરુ; વસ્તી માંહે શે” અર્થે આવે ? એને શું અધૂરું ?” પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી:
 “જો પ એન્દ્રિય વશ રાખે પોતે, તો સદાય તેને મુખ; વસ્તીમાં શે” અર્થે આવે તેને શું
 હોય કુ:ખ ?” સ્વીકૃત પાઠમાં વિચાર-સંકલ્પ-ગણનું પ્રાધાન્ય છે. ૪૩૧ વન ૦ પ્રા.
 કા. “વન વિષે રહી.” ૪૩૩ ત. પરમેશ્વર ત. પ્રા.કા. ને કા. પરમેશ્વરને નવ કા. પ્રા.કા.
 “શું.” ૪૩૨ ડામકી પ્રા.કા. “દમાકીને,” કા. ડમકીને, કા. દેખીને. લોક સહુ કા.પ્રા.કા.

બળદેવનો કૃષ્ણ ઉપર કોપ.

એવાં વચન સૂણતાં હલધરને ક્રોધ ચઢ્યો મન સાથ,
ચરણ થકી જવાળા પાવકની લાગી છે જઈ માથ.
કૃષ્ણ પ્રત્યે એમ વાણી બોલ્યા: “શું જાણે અજ્ઞાન ?
અરે ! બ્રાત્રી ! સાંભળ કહું તૂજને, તે જોગી ભગવાન. ૪૪૦

એ સરખા કા નહીં ભૂતલમાં જોને ઈચ્છે દેવ,
અમરનાથ સરખા નવ પામે સ્વપ્ન વિષે અશ્વમેવ.
તું શું જાણે અતીતને, એ, કેવળ છે કા બ્રહ્મ;
ધેર બેઠાં નિંદા કરે તેની, ફોગટ બાંધે કમ.

જો ભાવેગ હોયે આપણુ ધરનું, તો તે આવે જાય,
આપણુ કુલનો એ છે મહિમા,” રામ વદે મુખ લાય,
“પણુ શું જાણે ? આજ લગી તેં ગૌચારી ભૂદેવ !
સાધુસંતની નિંદા કરવા હજુ તુજને છે ટેવ.
આજ લગી તેં સિદ્ધ રૂપ કા, નથી દીઠા કાં ભાઈ ! ૪૪૫

તો તું બાંધવ ! ક્યાંથી જાણે ધર્મયુક્ત ચતુરાઈ ?
મારે તો તેહને તેડવો બોજનને ધર માંહ;
હવે વચન ફરી મુજ સાથે રખે બોલતો આંહ.

લોક. શા ગુણ-પ્રા.કા. “શા ગુણની દીઠી ચેર.” કહેર ત. અધાર. ૪૩૬ નિત્ય-પ્રા.કા.
કા. “નિત્ય માધુકરી ચેર ચેર.” ૪૩૭ સૂણતાં-પ્રા.કા. ‘શુણી.’ ક્રોધ પ્રા.કા. ‘કોપ.’
૪૩૯ શું પ્રા.કા. કા. તું શું. ૪૪૦ પ્રા.કા. ‘જોગી છે.’ ૪૪૧ કા ત. કોઈ. ભૂતલમાં
ત. ભૂતલ માંહાં, કા. ભૂતલ. પ્રા.કા. “તું શું જાણે એ અતીતને, છે કેવળ પૂરણ
બ્રહ્મ” ત: તું સુણ એ અતીત સરખા, નવ પામે કેવળ છે એ બ્રહ્મ. ૪૪૫ ત.
પ્રા.કા. આપણા, ૪૪૨ પ્રા.કા. અવશ્યમેવ ૪૪૫-૪૪૮ પ્રા.કા. ૧લી પ્રતમાં આ ચાર
લીટી નથી. ૪૪૬ છે ત. છેહ. ૪૪૭ શું પ્રા.કા. ત. તું શું. ૪૪૮ કરવા ત. કરતાં.
૪૪૯ ત. આજ લગી કા સિદ્ધ રૂપને તેંહ નથી-; પ્રા.કા. આજ લગી તેં સિદ્ધ
પુરૂષને-, ૪૫૦ તો તું પ્રા.કા. “તો શુદ્ધિ માધવ ક્યાંથી આણે !” ૪૫૨ પ્રા.કા.

સાધુ અથવા ખળ હોયે તે, જાત તણું શું કામ ?
એક વાર તે અંશન કરીને જાયે આપણે કામ."

કૃષ્ણે બલરામનું કરેલું સાંત્વન.

એવાં રામનાં વચન સાંભળી, બોલ્યા શ્રી જંગદીશઃ ૪૫૫

"મુજ અપરાધ ક્ષમા કરીને રામનાં તબે મન રીસ.

મેં અજ્ઞાને કાંઈ નવ જાણ્યું, (જે) બોલ્યો હું વચન.

શીઘ્રે જઈ બાવાને તેડો કરવા ઘર ભોજન.

કહો તો વળી હું સાથે આવું દંડકમંડલ લેવા;

તમારી આજ્ઞા કેમ કરી લોપું ? કરવા લાગું સેવા. ૪૬૦

જે કાંઈ ભાયેગ આપણું હોયે, અતીત આવે ઘેર;

કર્તાની ગતિ અનેરડી છે, ચાલો કરીએ પેર.

આપણુ બન્ને સાથે જઈને તેડી લાવીએ ઘેર.

આગતાસ્વાગતા સેવા કીજે ભોજન રૂડી પેર.

જે તમારા મનમાં આશ્યું, (તે) મારે કરવું પ્રથમ; ૪૬૫

જ્યેષ્ઠ ભ્રાત તણી આજ્ઞા, તે હું કનિષ્ઠ લોપું ક્યમ ?

"હાવાં ફરીથી હું વચન મુજ સાથે રજે બોલે આંચ." હવે ત. હવે હું. ૪૫૩

ખળ ત. "લંડ." ૪૫૪ જય-પ્રા.કા. ફા. "જરો." કામ ફા. ધામ. ૪૫૬ કરીને

પ્રા.કા. કરોને. મને પ્રા.કા. હવે. ૪૫૭ અજ્ઞાને પ્રા.કા. ત. અજ્ઞાનીએ. જે૦ ફા. જે

બોલ્યા મુખ વચન. ૪૫૮. જઈ-પ્રા.કા. "યઈ." કરવા૦-પ્રા.કા. "કરવા ઘર પાવન."

પ્રા. કા. પ્રત ૧લી "કરાવીએ ભોજન." ૪૬૦ કેમ ત. હું કેમ. ૪૬૧-૬૨

ફા. પ્રા. કા. ત:-"જે કાંઈ જાગ્ય આપણું હોય તો કોઈ અતીત ઘેર

આવે, અજ્ઞાન વચન કલાં હોય તે, રજે ભ્રાત મનમાં લાવે." પ્રા.કા. ની પ્રત.

૧લીને પાઠ સ્વીકારેલા છે. મરણ કે હાલી લીટીમાં બિવિધ્યમ બનનારા પ્રસંગનું

સૂચન કરવાની સાથે યુક્તિ સહિત કૃષ્ણે બલરામનું વેણ સ્વીકાર્યું છે, તેથી વ્હનિ

સારો છે. ૪૬૫. જે ત. ફા. "જો." તે ત. "તો." ત. કરવું. પ્રા.કા. મન ૪૬૬

એવાં કૃષ્ણનાં વચન સાંભળી, રામ થયા રળીયાત;
આલિંગન દેઈ હર્ષ ધરીને રૂઢ્યા આંખો બ્રાત.

વલણ.

રૂઢ્યા આંખો બ્રાતને, અલિસદ્ દરખ્યા મન રે,
હવે ભોગીને તેડવા રામ ભણે, સાથે ભંગણવન રે. ૪૭૦

કડવું ૧૧ મું.

અર્જુનને તેડવાં જવાની તૈયારી.

રામ રામગ્રી.

વૈશંપાયન કહે: સૂણુ રાયછ ! હવે કહું તમને શુભ કથાયછ,
બાવાછને આશ્રમ સારછ બવા હલધર થાયે તૈયારછ.

ચાલ.

બાવાછને તેડવા રામને હરખ ન માયછ;

વસ્ત્ર પેહેયી તે સમે પ્રવૃક્ષિત થઈ કાયછ.

(પદ્મી) અંન:પુરમાં જઈ કહું: "સામગ્રી કરજો તત્પર છ, ૪૭૫

આજે આવશે અતીત આપણે ઘેર કરવા આહાર છ.

તે માટે નાના વિધ ભોજન રચો રૂડી પેરછ;

સાધુજન સંતોષવા અર્થે આજ, તેડશું ઘેર છ."

તેં ત. પ્રા.કા.તે કનિષ્ઠ લોપે ક્યમ. ૪૬૭ કૃષ્ણનાં ત.શ્રી કૃષ્ણનાં. ૪૬૮ રૂઢ્યા મુ.કા.
હદે. કરલું અગીયારમું. ૪૭૧. શ્રુત-પ્રા.કા. "અહ." કા. પવિત્ર. ૪૭૨ પ્રા.કા: "બાવાછને
આશ્રમ બવા સારછ, યથા હલધર કૃષ્ણ તૈયારછ" ચાલ. પ્રા.કા. કા. રાજ.
૪૭૩ ત. માં આ રૂડવામાં દરેક લીટીને છેડે 'છ' પૂરક છે, પણ કા. પ્રા.કા. માં
નથી. હરખ કા. મન હરખ. ૪૭૪ તે સમે-પ્રા.કા. કા. "હર્ષ સાથે."
૪૭૫. તત્પર-પ્રા.કા. કા. "તૈયાર." ૪૭૭ કા. માટે નાના વિધની રસોઈ નીધા-
વળે, કહું છઈ રૂડી પેર. ૪૭૮ તેડશું પ્રા.કા. તેડું. સાધુ કા. જેમ સીધ રોગી

એવું કહીને ધામથી શ્રી રામ આવ્યા બાહાર જી;
 શ્રી કૃષ્ણને કહે: “ચાલો જાઓ જોગી કરે દાર જી.” ૪૮૦
 વચન એવાં સાંભળીને હરિ હરખ્યા મન જી:
 “ચાલો ભાઈ! તમ સાથે આવું જોગીને આસન જી.”

બાવાની મઠીએ જતાં લોકનો વિનય.

એવું કહીને સંજય થયા શ્રીકૃષ્ણ તેણી વાર જી,
 બલિભદ્રની સાથે સાંચર્યા પાછળ જગદધાર જી.
 સેવક પાછળ અપરિમિત છે, પાળા ચાલે રામ જી. ૪૮૫
 પુરનિવાસી મળે સામાં, કરે સરવ પ્રણામ જી.
 એમ કરતાં મઠી સમીપે આવ્યા રામકૃષ્ણ તે રામ જી.

મઠીમાં બાવા અને રામકૃષ્ણનું મિલન.

હર ચક્રી દેખી સભા સરવે ઉઠી બેઠા થાય જી.
 કો જાહેવે બાવાજીને જાળને કહ્યો સમાચાર જી:
 “રામકૃષ્ણ આંહાં આવે છે, બાવા! પધારો દાર જી.” ૪૮૦
 બાવાજી કહે જાહેવ પ્રત્યે: “કોણ આવે છે એહ જી?”
 જાહેવ કહે છે જોગી પ્રત્યે: “રામ નગરના જેહ જી,
 તમારું દર્શન કરવા આવે, ન જાણીએ શું કામ જી?”

હરખ પામે, આજ તે વેદુ થેર. ૪૮૦ હાર ફા. કૃષ્ણ. ૪૮૨. ભાઈ-પ્રા.કા. ફા. જી. આસન ફા. પ્રા.કા. આશ્રમ. ૪૮૪ પ્રા.કા. સચર્યા. ૪૮૫ પાછળ પ્રા. કા. કોથે, ચાલે-પ્રા. કા. “પોતે.” કરે-પ્રા. કા. પ્રત ૧લી: “કરે સદુને પ્રણામ.” સરવ ફા. કંઠ. પરંતુ નિયમ પ્રમાણે પુરના રાજવ શીને સર્વ લોક પ્રણામ કરે એ ભાવ યુક્ત છે ૪૮૭ તે ફા. પ્રા. કા. જી. ૪૮૮ બેઠા ફા. પ્રા. કા. બેઠી. ૪૮૯ કો પ્રા. કા. એક ૪૯૦ આહાં ત. બેહુ આંહાં; પ્રા. કા. આહાં આવે-પ્રા.કા. “પધારે.” ૪૯૧ ત. ફા. પ્રા. કા: ત્યારે બાવાજી- ૪૯૨ ત. મુઠે જાહેવ- જોહ પ્રા.કા. એહ. ૪૯૪ કરો-પ્રા.કા. ત. “કરો.” પ્રા.કા. પ્રત ૧લીમાં: “કરે સર્વને પ્રણામ.” રામકૃષ્ણ તમને પ્રણામ કરશે એમ કહેવા કરતાં એ રાજવ શી છે, માટે તમે તેમને પ્રણામ કરો, એવો બાવાનો મહિમા નહીં

માટે તમે દ્વારે આવો, હરો વિનય પ્રણામ છું”
એવું સાંભળીને બાવોછ આથી બેઠા આસન છ. ૪૯૫

પછી સાં આવીને હિલા હળધર, જગજીવન છ.
તેણે સમે નમ્યા સંહુ-જાદવ, આવ્યા જાણી રામ છ;
આસનથી અવધૂત નવ લેક્યા, બેઠી રહ્યા નિજ કામ છ.
બાવાછની સન્મુખ આવ્યા કૃષ્ણ ને શ્રી રામછ;
નેત્રપદ્મવી કરી પાર્યે પ્રભુને કર્યો પ્રણામ છ. ૫૦૦

નેત્રસમસ્યા માંહે મળ્યા અર્જુનને જહુરાય છ;
અલિલદ્ર જઈ બાવાછને વેગે લાગ્યા પાય છ.
દંડપ્રણામ કર્યો, પગે લાગ્યા, પ્રણિજા કરી ચાર છ;
“બાવાછ ! તમ દર્શનથી સફળ થયો અવતાર છ”
એવું સાંભળી જોગી હરખ્યા, દીધું આશિર્વચન છ. ૫૦૫

“સદા કાળ સુખી રહો બાપુ ! બેસો આ આસન છ.”
એવું સાંભળી તત્કણ બેઠા, કૃષ્ણ ને બલદેવ છ.
હિલા હતા તે જાદવ બેઠા, તે દેખી તતખેવ છ.
રામકૃષ્ણ સલામાં બેઠા બાવાછ સન્મુખ છ.
સંકર્ષણ સાધુને દેખી ગણું પામિયા સુખ છ ૫૧૦

જાણનારા અને રાજાને ઉચ્ચરાવગારી માનનારાઓએ સૂચના આપવી, એ વિશેષ સદ્ગત છે. ૪૯૬ જગજીવન કા. શ્રી સજવાન. ૪૯૮ વ. કા. પણ આસનથી. ૪૯૯ વ. કા. પ્રા.કા. પછે બાવાછની. ૪૯૯-૫૦૦-પ્રા.કા માં આ બેલીટી કલકાસુવટી છે. ૫૦૦ કરી કા. માંહાં. ૫૦૧ વ. પ્રા. કા. શ્રી જહુરાય. ૫૦૪ લાગ્યા વ. પ્રા.કા. લાગી. ૫૦૪ બાવાછ-પ્રા.કા. બાવાછ આજ તમ- પણ ‘અજ’ સંખ્ધી લીટી મોટી થાય છે. ૫૦૬ બેસો-પ્રા.કા. ‘બેસો બેસો.’ બાપુ-પ્રા.કા. કા. “બાપુ;” ત. બાબા. પરંતુ ‘બાપુ’ માં બંજાગીની ગંધ છે, ત્યારે ‘બાપુ’ શુદ્ધ શુભાવી છે. પ્રા.કા. પ્રત રજમાં સ્વીકૃત પાડ છે. ૫૧૦ પ્રા.કા: “હો છ બેઠે બાવો આવે” કૃપા કરી ક્યમ આવે.” ૫૦૭ પ્રા. કા. શ્રી કૃષ્ણ. ૫૧૦ ઘણું કા. ઘણું પામ્યા.

તેણે સમે બોલ્યા બાવાજી રામકૃષ્ણશ્રી સાથે જી:
 “કહો જી બન્ને બાંધવે કયમ કૃપા કરી આપે જી?”

બલરામનું બોજનનું નિમંત્રણ.

તદાકાળ કરે જોડી બોલ્યા બાવાજીશ્રી રામ જી:
 “દર્શન કરવા અમો તમારે આંહી આવ્યા છઈ સવામ ! જી,
 વળી એક કૃપા કરો અમને, હું માગું છઈ માન જી: ૫૧૫
 આજ અમારે ઘેર પધારો બોજનને ભગવાન જી.
 ધામ પવિત્ર કરો અમારે, સાં આવી તમે આજ જી;
 સેવા હું સેવકથી થાશે, તેવી કરીશ મહારાજ જી !
 હું તમને તેડવા આવ્યો છઈ, બાવાજી ! અવિધારો જી;
 કૃપા કરીને કહ્યુંસિંધુ ! મુજ મંદિર પધારો જી. ૫૨૦
 સેવક ઉપર દયા કરવી, સાંભળીએ જી બાવાજી !
 જોડો અવધૂત ! સાંપ્રત થાઓ સેવકને ઘેરે જાવાજી.”

વંદન.

જાવા ઘેર સેવકે તણે એમ રામ ધણી વિનતિ કરે રે;
 વચન સૂણી બલિભદ્રનાં પક્ષી બાવાજી શ્રી ઉચ્ચરે રે ?

૫૧૩ તા: કોહોજી બંન્નો બાંધવો આજ કીપા કરી કેમ આવ્યા આંહી. ૫૧૩ તદા-
 કાળ ત. તદાકાર. ૫૧૪ છઈ પ્રા.કા. છું. ૫૧૫ માન કા. તમ માન. છઈ પ્રા. કા.
 છું. ૫૧૬ બોજનને ત. ‘બોજન કરવા’. ૫૧૭-અમારે પ્રા.કા. કા. ‘અમારાં’ કાઠી-
 આવાડમાં હજી ‘ઘર’ બહુ વચનાથે વપરાય છે ૫૧૮ કરીય-પ્રા.કા. ‘કરશું.’
 હું સાથે બહુવચનનું ક્રિયાપદ ‘કરશું’ અયુક્ત છે. ૫૧૯ છઈ પ્રા.કા. છું. કા.માં
 આ પંક્તિ પડી છે. ૫૨૦ પધારો-પ્રા.કા. ‘પગ ધારો.’ ૫૨૧ પ્રા.કા: ‘સેવક’
 ઉપર દયા કરીએ સાંભળીએ નેજી બાવા !” ૫૨૨ સાંપ્રત પ્રા.કા. ‘શિઘ્ર;’ કા.
 ‘સજ,’ ૫૨૩ ઘેર કા. કુવાર.

કડવું ૧૨ મું

બાવાની નિરપેક્ષ અને રાજદ્વારમાં જવાની અનિચ્છાનું દર્શન.

રાજ રામચી.

વૈશંપાયન, બોલ્યાં વાણી છઃ સાંભળ કાજ ! ચતુરસુખણી ! છ પરપ
બાવાજીનાં ચરિત્ર જેહ છ, કહું વિસ્તારી તમને તેહ છ.

ચાલ.

વિસ્તારી કહું તમ પ્રત્યે રાયછ ! અવિધાર;

પછી બાવો વટે વાણી ગમકૃષ્ણશૂં તેણી વાર:

“મારે મન એવું ઉપજે સાંભળો કેશવરામ !

રાજદ્વારે હું નહીં આવું, અતીતને શું કામ ?

૫૩૦

સહ્યાની સૃષ્ટિ વિષે વળી રંક રાગ. હોય,

ધનવંત ને કા દરિદ્રી, એવી પ્રજા સરવ કોય.

આપ આપણે ઘેર સહુ મોટા, વિમાસી તું જોય,

સંન્યાસીને સરવ સરખા, અધિક ઓછું નવ કોય.

કહીં પંચામૃત હોયે ભોજન, કહીં કણ્ણવતની જુવાર. ૫૩૧

પણ અતીતને સ્વાદ સરખો, માન રાય ! નિરધાર.

જો હાવાં જોગી થયા, તો શા ઈચ્છવા ભોમ ?

અલખને ગમશે તે ચાશે, જે લિખિતના સંજોગ

કડવું બારમું. વાણી પ્રા.કા. વાણ. ચાલ પ્રા. કા. “કાળ.” પરં રામકૃષ્ણ-

શૂં પ્રા. કા. કા. રામશૂં. પરં સાંભળો કા. સુણો. ૫૩૦ નહીં કા. નવ

અતીતને પ્રા.કા. મારે અતીતને. ૫૩૨ એવી.— પ્રા.કા. “એવી પ્રજા છે સહુ કોય.”

૫૩૪ કોય ત. હોય. ૫૩૩ કણ્ણવતની કા. કણ્ણવતી; ત. કણ્ણવતનું. ૫૩૬ પ્રા.મ.

સરખો હોય. માન કા. માનો. રાય—પ્રા.કા. “નૃપ.” ૫૩૭ ચા કા. શા તે. ૫૩૮

આ નગરમાં નિત્યે જમું છલિં જાવને જમું ઘેર,
તે સરવે કરણા તમારી, જાહેતની છે સહેર.

૫૪૦

જે દિવસે જોગી યયા ભાર, કર્યો મન વિચાર:

“રાજદારે નવ જમું કા દિવસ કરવા આદાર:

કંઠાયિત જે લાં જમુંએ તો, શોભાં જોઈ મોહ સાગે;

ગૃહસ્થનાં ખરની દેખી રચનાં, તપે જોગીનાં લાગે.”

તે માટે ફૂં તમને કહું છજી, તે સ્થાનક નહોં આવું, ૫૪૫

સંન્યાસીને સ્વાદ ન કરવો, જે આવે તો આવું.”

જેલરામની શ્રદ્ધિમંત અક્ષાં અને કાલિવાદિ.

એવાં અતીતનાં વચન સાંભળી, રામે હરખ્યા મન;

વાત સૂણી વિશ્વાસ જ આળ્યો: (જે) ‘મોટા જોગી જન.”

અલિભદ્ર વિશ્વાસે મન વિષે: “કા નહિ એને તોલે.”

તેણે સંમે લાં કર જોડીને રામ ફરી શું બોલે:

૫૫૦

“હો બાવાંછ ! હો બાવાંછ ! અમને કરણા કીજે;

આજ કૃપા કરી, મોજન અર્થે અમ ઘેર તો આવીજે.”

કાલાવાલા કોડ કરે, વળી ભીડી બેઠાં થાય;

“સંભાવનાં સેવકની કીજે”, એમ કહી લાગે પાય.

અલખ-પ્રા. કા. “અલક્ષ્ય.” પ્રા. કા. લિખિત, ૫૩૯ છલિં પ્રા.કા. છું. ૫૪૦

જોગી-પ્રા.કા. “યોગી.” ૫૪૧ કા. જે દીવસે જરે જોગી-૫૪૨ નવ કા. કદિ ન.

૫૪૩ મોહું પ્રા.કા. ચિત્ત. ૫૪૪ દેખી પ્રા.કા. જોઈ. ત. જોગીનો. ૫૪૫ હું કા.તમો

નીચે જાણું હું તે. ૫૪૬ ન કરવો કા. કેહેવો. રામ કા. જણું રામ. ૫૪૮ જે પ્રા.કા.

જો. ૫૫૦ શું કા. મુખ. ૫૫૧ હો પ્રા. કા. અહો. અમને-પ્રા. કા. કા. “મુજને.”

પરંતુ બંને ભાઈઓની સાથે વિનવિ યાય તો તે વધુ પ્રબલ અણાય. ૫૫૩ કરે

કા. કરાવે. ૫૫૪ ત. સંભાવનાં. “કીજે-પ્રા.કા. કા. કરવી.” “કીજે” સ્વાભાવિક છે.

લાગે-પ્રા.કા. કા. “લાગ્યા.” વારવારની ક્રિયા થતી. ઉપર દર્શાવેલી હોવાથી

કૃષ્ણે કહેલું. પ્રશ્નિપત્ય.

અલિભદ્રનું મન રાખવા કૃષ્ણ વટે છે વાણી: પપ૫

“ઊઠો અવધૂત ! આવો મંદિર પરમ સત્ક આ જાણી.

આવડા કાલાવાલા વિનય કા કરાવો બાવા ?

અતીતને મન સરવે સરખા, ઊઠો મંદિર જાણો.”

, પછી હલધર એણી પેર બોલ્યા બાવાશું વચન:

બલરામની આજીબ હપર આજીબ.

“અવધૂત ! જોગી ! આવો મંદિર કહો તે લાવું વાહન. પ૬૦

હય, હસ્તીપર બેસો. બાવા ! રથ સાંપ્રત કરાવું,

રતનજીત સુખવાને બેસો, કહો તેમ ધર પધરાવું,

એક વાર મુજ મંદિર આવો બોજનને અવિનાશ !

હો બાવાજી ! હો બાવાજી ! રખે કરો નિરાશ.”

અર્જુનની ભોજનની પ્રતિજ્ઞા.

તદાકાળ બાવાજી બોલ્યા: “વચન સૂણો એક માણું; પ૬૫

હું આપું ત્યાં ભોજન કરવા મેં માન્યું વચન તમારું.

એક પ્રતજ્ઞા માહારે છે, ભ્યાં કરવા જાગીં ભોજન,

કુમારિકા ત્યાં આવીં ખીસે તો, હું કરું અશન.

તે માટે હું મન વિચારું, સાંભળીએ થી રામ !

અવધૂત, જોગી, સંન્યાસીને ગયાનું શું કામ ? પ૭૦

“ભાગે” ચોગ્ય જ છે: પપ૭ કા. કાલાવાલા શા કરાવો બાવાજી. વિને કરવો શું
આવો. પપ૯ બાવાશું કા બાવાજીશું; ત. વાયેસુ. પ૬૦ કહો તે પ્રા. કા. કા.
કહો’તો. પ૬૧ રથ-પ્રા.કા “અથે રથ કરાવું.” સાંપ્રતમાં અર્થ સ્પષ્ટ છે. પ્રા.કા.
પ્રત ૧લી: “અથે રથ સાંપ્રદ.” પ૬૨ કહો-પ્રા.કા. “કહો તે મધ્ય.” પ૬૩
ત. પ્રા.કા. કા. પણ એક વાર—પ૬૪. રખે ત.કા રખે કરો મુને નિરાશ. પ૬૫ ત.
તદાકાળ. સૂણો ત સૂણ. પ૬૬ ત. પ્રા.કા. કા. પણ એક પ્રતિજ્ઞા માહારે છે હું ન્યાં—
પ૬૮ અશન-ત. “ભોજન.” પ૬૯ કા. તે માટે શત માનજે, મુજ વચન એ

મારું પ્રત ભાગે તે માટે વિમાસું છું મન ”

બલરામનું પ્રતિજ્ઞા પાળવાનું વચન.

એવું સાંભળી રામ વહે એમ જોગી સાથે વચન:

“ એ તો વાત સહેલી છે બાવા ! બેન સુઅર્પા મારી;

લઘુ વય તે કુમારિકા પ્રીતે, સેવા કરે તમારી.

તે માટે જોઠો બાવાજી ! દર્વા ન કરવી વાર,

૫૭૫

આમત્રી સહુ સાંપ્રત થઈ છે ઘેર અમારે ત્યાર.

આજ અમોને કરો કૃતાર્થ, હું માગું છું મન,

સેવકને ઘેર બધું સર્વથા પધારીએ ભગવાન ! ”

બલિસદ્રે પ્રણીપત કરીને એહ કહ્યાં વચન.

સુભદ્રાનું નામ સાંભળી બાવો થયા પ્રસન્ન.

૫૮૦

વલણ.

નામ સાંભળી પ્રસન્ન થયા અવધૂન હરખ્યા મન રે.

હવે બાવોજી જશે રામને ઘેર કરવાને લોભન રે.

ત્યાં રામ. ૫૭૦-ગયાનું તત્ત્વ અને પ્રા.કા. પ્રત. ૧લી: “ વાહનયું. ” અહીં પ્રતની વાત પ્રધાન છે, અને કાંઈ ઘેર ઘેર એમ કન્યા પીરસનારી મળે નહીં, માટે શુદ્ધિને ત્યાં જવું યોગ્ય નથી, એવો ભાવ છે. પછીની લીટી આ ભાવને ટેકો આપે છે. માટે પ્રા.કા.નો પાઠ યોગ્ય હોવાથી સ્વીકાર્યો છે. ૫૭૧-તે માટે પ્રા.કા: “ તમ માટે વિચારું છું. ” ૫૭૪-પીરસે-ત. કા. “ પ્રીતરો. ” કરે-ત. કા. “ કરો. ” કા. તે તો અંત પીરસશે તમને, લઘુ વે છે બાલ કુમારી. ૫૭૫ પ્રા.કા. કા. હાવાં. ૫૭૬ ત્યાર પ્રા.કા. ત્યાર. ૫૭૭ ત. માં “ પધારીએ ભગવાન, ” ૫૮૦ છે. ૫૭૮-પ્રા.કા:-“ બલિસદ્ર પ્રણીપત કરીને એવાં વચ્ચા વચન. ” ૫૮૦ પ્રસન્ન કા. સાવધાન. ૫૮૧ ત. હરજો. જશે કા. જશે. પ્રા.કા:-વિપ્ર પ્રેમાનંદ કહે હાવાં બાવો કરવા જશે લોભન રે. ”

કલ્પ ૧૩ મું.

સાગરમાં જવોનો અભ્યુત્થાનની તૈયારી.

સાગર સામેરી.

વૈશંપાયન કહેઃ સજ્જાસયી પૂર્વજ્ઞ તારાનો અદિમાય;
અભ્યુત્થાન જવાને સજ્જા માય, સામને ઘેર બોજન કરવાય.

આલ.

બોજન કરવા સામને ઘેર થયા આવો તૈયાર રે; ૫૮૫
મઠી મારું જઈ લેગીઓ અંગે ધર્યો શાળગાર રે.
પવિત્ર શુદ્ધ વિભૂતિ આપી, અંગે કરી લેપન રે;
સર્વ તેજ આવીને અસિર્વા, (જે) હતા ત્રણ બોજન રે.
જટા બાધી મસ્તકે, પીટયૂ પીતાગર ઝોક રે;

પીતાગર ને પહેરણે સ્વરૂપથી વળીઓ છેડ રે. ૫૮૦
મુગ્ધાર્મ અંગે ઝોદીયૂ મધ્યે રક્ત વસ્ત્ર નિધાન રે;
છડી પીંછી હાથે લઈને, કરડૂઓ અલો ગુણવાન રે.

કલ્પ ૧૩ મું. સામેરી. કા. ભાગપદાશી. ૫૮૩ કા. રાયજ; અદિમાય; સાગર થાયેજ; કરવાયજ. પૂર્વજ્ઞ ત. માં આજ પાદ પટેલું છે. આલ-પ્રા.કા. 'દાળ.' ત. માં બધી ક્ષત્રીઓને અતે 'રે' પૂરક છે, પણ પ્રા. કા. કા.માં નથી. ૫૮૬-અંગે ધર્યો-પ્રા.કા. 'ધર્યો સર્વ,' પ્રા.કા. પ્રવ ૧લી "અંગે કર્યો." ૫૮૭-આપી-ત. પ્રા.કા. તે. અંગે ત. "અંગે ભસ્મ કરી લેપન." પણ 'વિભૂતિ' આગળ દોવાથી 'ભસ્મથી' પુનઃક્રિયા થાય, માટે તે ત્યાગ્ય છે. ૫૮૮ ત. કા. "અહીં તેજ આવી વસ્ત્ર અંગે, જે હૃદય ત્રણ બોજન રે." પ્રા.કા.નો પાદ વિશેષ સ્પષ્ટ અને મદત્વકર્ષક છે. ૫૮૦-સ્વરૂપથી-પ્રા.કા. "સ્વરૂપે વાળ્યો છેડ;" કા. ૩મે-૦ ૫૮૧ નિધાન પ્રા.કા. પરિધાન ૫૮૨ કરડૂઓ પ્રા.કા. કરવડો, અલો કા. લીધો. કાદંબ પ્રા.કા. "લાલે." પરંતુ લેગીઓ આખા શરીર ઉપર બાર રથાને

ત્રિપુણ્ડ તિલક વિશાળ લાગે અર્ધે મંદ્રાકાર રે;
તિલક દ્વાદશ શોભતાં જાણે ઈશનો અવતાર રે.
આબૂવણ છે હેમ મણિમય, અંગે ચયો ઉઘોત રે;

૫૬૫

ભરમ ઉપર ધણું શોભે, જયમ વિજળી ધન જ્યોત રે.
પાવડી ઉપર ચઢ્યા બાવો, રામ આગળ ચાય રે;
કૃષ્ણ સાથે વાત કરતાં ધેર તેડી જામ રે.
માર્ગે જતાં મળે માનવ, કરે સર્વ પ્રણામ રે.
“હો બાવાજી ! હો બાવાજી !” શબ્દ દાગે હામ રે.

૬૦૦

ત્રૈલોક્ય જાણે મોહ પમાડે તેવું શોભે રૂપ રે.
પ્રજા સરવે પાયે લાગે જાણી સિદ્ધ સ્વરૂપ રે.
ધેર ધેર સહુ બારણે બાલક વૃદ્ધ સુજાણ રે.
“હો બાવાજી ! હો બાવાજી !” સ્ત્રી આદિ બોલે વાણ રે.
જન તન ‘જે જે’ સાદે બીઠે, બાળક બોલે વચન રે.

૬૦૫

દ્વાદશ તિલક કરે છે, તેથી એ વિશેષ ચોખ્ખું છે. વળી પદ્મ ૩ી પંક્તિમાં ત્રિપુણ્ડ લાલે કર્યાં કહેલું હોવાથી પુનઃક્રિત પણ પાય. કહેવત છે કે ‘ઇસ મોજન પર દ્વાદશ તિલક.’ ઇચ ત. ‘ઇદ્ર.’ પણ તે અચોક્ષ્ય છે. મહાદેવ જોગી છે અને ઇદ્ર જોગી છે; તેથી દ્વાદશ તિલક મહાદેવને દોષ. અવતાર પ્રા. કા. પ્રત ૨ જી ‘અધિકાર.’ પા. ૫ ‘અંગે ચયો’ પ્રા.કા. ‘અંગે ચયું.’ પદ્મ-જણ પ્રા.કા. સ-અળ. પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી:—“તન ઉપર શ્યામ જણુ શોભે જાણે વિજળી દાનમાં જ્યોત.” ધન પ્રા.કા. ધનમાં. જયમ કા. હેમ. પદ્મ કૃષ્ણ પ્રા.કા. કા. ‘શ્રીકૃષ્ણ’ ૬૦૦ શબ્દ પ્રા.કા. એવા શબ્દ; કા. એમ સહુ: ૬૦૧ પ્રા.કા. ત: ત્રૈલોક્યને જાણે મોહ પમાડે. ૬૦૨ પ્રજા પ્રા.કા. “પૂજી.” રસ્તામાં પૂજન કરવા કરતાં સ્વાભા-વિક રીતે પગે લાગવાનો જ નિયમ છે, તેથી આ પાઠ અયુક્ત છે. સિદ્ધ પ્રા.કા. “જોગી.” પણ સિદ્ધમાં વિશેષ મહત્વ રહેલું છે. ૬૦૩ બાળક પ્રા.કા. ૨ જી માં: “બાળક થતાં રજી જાણુ.” વૃદ્ધ પ્રા.કા. ત. ચતુર: ૬૦૪ સ્ત્રી આદિ પ્રા.કા. ત. બાળક. ૬૦૫-જન તન પ્રા.કા:—“જનતન જય જય.” સાદે કા. પ્રા.કા. શબ્દ.

વૃદ્ધ સ્ત્રી સહુ વહે વાણી: “માવા ! નમો નારાયણ” રે.
 પ્રજા સહુનું માન દેખી, રામ હરખે મન રે.
 શ્રી કૃષ્ણજી તે સરવ જાણે, ચરિત્ર એ અભૂત રે.
 નરનારી જાદવ જાળક આદિ સહુ કરે નમસ્કાર રે.
 પછે રામકૃષ્ણશ્રી આવીઆ અવધૂત રાજદાર રે.

૬૧૬

પ્રતિહાર સેવક સરવકો કરે હંડ પ્રણામ રે,
 વાણી વહે સહુ હરખશ્રી: ‘કૃપા કીધી સ્વામ ! રે.
 રાજભૂવનની રચના નિરખનાં અવધૂત હરખ્યા મન રે;
 ચિત્રવિચિત્ર સહુ હેમમય તે, જોઈ રહ્યા અભૂત રે.
 રત્ન હીરા ઝળહળે છે, મણિમય જાતકાર રે.

૬૧૫

વિશ્વકર્મા ભૂલ્યો ભુવન જોતાં તે ન પામે પાર રે.
 જાળીઆં ગોખ તે ચિત્રામણ છૂટાં ઝરખા સાર રે.
 સમ જોમની મેડી અટાલી, રાવડી રંગ અપાર રે.
 હેમમય સહુ કામ જો, ઝળહળે જ્યોત પ્રકાશ રે;
 તે સરવ રચના દેખનાં, આવ્યા રંગ મોહોલને પાસ રે,

૬૨૬

ત્યાં શોભા અપરિમિત છે સલાની અદ્ભુત રે.
 તકીયા, જાજમ, ગલેયા, તે જોઈ રહ્યા અવધૂત રે.
 પાંચે લાગી જાવાજીને રામ કહે વચન રે:
 “જાવાજી ! આસને દાવાં ઘેરીએ સ્વામિન ! રે.

૬૦૬ વૃદ્ધો પ્રા.કા. ત. નાનાં જાણક. ૬૦૮ એ પ્રા.કા. ફા. જો. ૬૦૯ “જાદવ”
 પ્રા.કા.માં નથી. ૬૧૦ “પછે” પ્રા.કા. માં નથી. ૬૧૨ હરખશ્રી ફા. હરખ સાથે.
 કૃપા પ્રા.કા. ફા. “ભલે કૃપા—” વાળી ત. માં આટલું જ છે: “વાણી વહે
 સહુ સુમલો સ્વામ રે.” ૬૧૬ ભૂલ્યો પ્રા.કા. ભૂલ્યો. તે નં ફા. ન આવે પાર.
 ૬૧૮ અટાલી પ્રા.કા. અટારી. ૬૨૦ મોહોલને પ્રા.કા. મેદલને. ૬૨૧ સલાની ત.
 સમારાની. ૬૨૨ ગલેયા ફા. જલેયા, પ્રા.કા. ગાલિયા. ૬૨૩ ફા. ત. પછે પાંચે;

વધણું.

“જેશીએ સ્વામિન!” એના હલધરે વાણી મહા દે.
સંકર્ષણનું વચન સૂણી આવેછે એકા સહી દે.

કડવું ૧૪ મું.

રાજગૃહમાં નમન, સેવા, અને સત્કાર.

નિરાગ માર.

વૈશંપાયન વદે વાણી, પાંડવનો વંશ વખાણી:

“સાંભળ જનમેજય રાય! તારા પૂર્વજનો મહિમાય.

અતીત થઇને અર્જુન જેહ, આવ્યા રામને ઘેર તેહ.

બલિભદ્રછે હરખ્યા મન, પછી આવો એકા આસન. ૬૩૦

બલિભદ્ર કરે સેવાય, વીંઝણો ગ્રહીને નાંખે વાય;

લક્ષ્મી સેવા બાવાની થાય, પારથ હરખે મન માય.

આવ્યા સ્વજન ધરનાં સર્વ, જોઈ રૂપ તજે તે ગર્વ.

સહુ નમે બાવાને પાય, બાણે જન્મ કૃતારથ થાય.

જોમ અતીતને સહુ નમતા, આવો સહુને મન ગમતા. ૬૩૫

પ્રા. કા. પગે. ૬૨૪ હાવાં ત. હવે, કા. હાવે. ૬૨૬ સંકર્ષણનું પ્રા. કા.
પાકાન્તર “રામકૃષ્ણનું.” પણ તે બંધણેસર્વ નથી. કડવું ૧૪ મું. માર-પ્રા.
કા. મારની દેશી; કા. માલવ ગોડી. ૬૨૭-પાંડવનો-પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી: “પાંડવની
વ્યાસે વખાણી;” પણ આમાં જે કયા વખાણી તેની વાણી, એટલું અધ્યાહાર
લેખું પડે છે, એટલે તે સહજ નથી. વદે કા. વદે છે. ૬૨૮ ત. કા. રાયે. મહિ-
માયે. ૬૨૯ પ્રા.કા. કા. યથે. ૬૩૦ કા. આસન્ય. ૬૩૧ નાંખે કા. ત. લાવે. ગ-
હીને પ્રા.કા. ગ્રહી. ૬૩૨-પારથ-પ્રા.કા: “પાર્થ હર્ષ મન ન માય.” ત. કા.
હોખી પારથ. હરખે કા. હરખ્યા. ૬૩૩ સ્વજન-ત. “રાજનાં.” નિર્મિત ત. જોઈ
રૂપ તેજ ને મુક્યો ગર્વ. તે પ્રા.કા. છે. ૬૩૪ ત. કા. પાએ. યાએ. ૬૩૫ ત. કા.

આસકે, યૌવન, વૃદ્ધ અપાર, નારી માત્ર કરે નમસ્કાર.
સહુ પરસ્પરે પ્રખ્ય જોલે: “ નહિ કાએ અતીતને તોલે:
જાણે અનંત તણો અવતાર.” મોહો રૂપ દેખી પરિવાર.
પછી પાગે સહુકા લાગે, તે આશિર્વચન માગે.
બાંવે મસ્તકે મૂક્યો હાથ, ગયો ઘરમાં સરવ સાથ. ૬૪૦

સ્ત્રી સર્વકા પગે લાગી, ગર્ભ ઘરમાં આશિષ માગી.
કુંબુજી શુશ્રૂષા કરતા, આવાજની સેવા મોહા કરતા.
સિદ્ધને પરમેશ્વરના જેવા, જાણી સર્વ કરે છે સેવા.

અભ્યુત્પન્ન પ્રકટ પ્રસન્નતાનું કથન.

સેવા માન જોઈ રોજન ! આવોજ હરખ્યા તે મન.
પછી અતીત કરે: “ સજી રામ ! આ ધન્ય તમારાં ધામ. ૬૪૫
મેં ત્રિભુવનમાં દીકાં નથી. છે શોભા ધણી સરવથી.
મેં જોમનીમાં નાનાં નિર્વાણુ. સાંભળ્યું તમારું વખાણુ:
જે આ નગરમાં પ્રશવરામ, તે તો અતીતના વિશ્રામ.
પછી મેં તો વિ ાર્યું મન: ‘ આતુર્માંસ કરું આસન’

આવોજ. ૬૩૭ સહ પ્રા.કા. પ્રત ૧લી: “ સહુ પરસ્પરમાં પુરમાં જોલે.” કા. જે
પ્રા.કા. કા. ૬૩૮ કા. મોહો પરિવાર કા. સંસાર. તેં કા. આશિષ સરવ તે માગે.
તે પ્રા.કા. શુભ ત. પ્રા.કા. આશિર્વચનને. ૬૪૦ કા. મસ્તક, પ્રા.કા. મસ્તક, સ-
રવ કા. સધલ્યો, પ્રા. કા. સહુ. ૬૪૧ કા. સ્ત્રી સરવે આગન્યાં માગી, ગઈ ઘર-
માં પગે લાગી. ૬૪૨-કુંબુજી-પ્રા.કા. “શ્રીકુંબુજી સર્વશું અનુસરતા” અર્થાત્ સર્વ
કોઈનું તે અનુસરણ કરતા, એ પાઠ છે. પરંતુ પોતાની યુક્તિ ટકાવવા પોતે જ સદલ
ભાવે સેવા કરવા મંડી પડેલું, એ જ દંભને ચોગ્ય છે. પ્રા.કા. પ્રત ૧લી: “સહુ સુખ
કરતા.” ૬૪૩-ત. પરમેશ્વરના પ્રા.મા. પરમેશ્વર. સિદ્ધ નેન્કા. બલીભદ્ર કેદે શ્રીધ તેવા,
જાણે પરમેશ્વર જેહેવા. ૬૪૪ રાજન કા. અરબુન. તે પ્રા.કા. અતિ દીકાં. કા. દીકું.
૬૪૭ ત. કા. પ્રા.કા. ત્યાંહાં સાંભળ્યું. વમારું. પ્રા.કા. કા. વમ. ૬૪૯ એ તો.

રહ્યો જલદવમાં મઠ વાળી, બાંધ્યું આસન, આપ સંભાળી. ૬૫૦
 જો તમારા હેતની લેહેર, તો હું આપેા છજી તમ ઘેર.
 જોઈ તમ ધરની રચનાય, મન પ્રસન્ન અતિ મુગ થાય.”

બલસદ્રનાં ભારિક વચનો.

એવાં વચન સ્પષ્ટી હલધર બોલ્યા જોડીને બન્યો કરઃ
 “બાવા ! ધન્ય તમે પધાર્યો, આજ ઘણો હરખ મન મારે.
 તમ ચરણકૃપાએ સ્વામી ! સહુને મન મુખ અંતરજામી. ૬૫૫
 પવિત્ર થયાં મમ ધામ, તમ ચરણરેણુથી સ્વામ !
 ઘેર સેવકને કીધો કરણા, બાવાજી ! આવ્યા પ્રાહુણા.
 માંડે પૂર્વનું ભાગ્ય અનંત, જે ઘેર પધાર્યા સંત.
 હું તો સેવક સદા તમારો, આજ જન્મ કૃતારથ મારો.”
 એમ આતશે કીધું સ્તવન, ત્યારે બાવો કહેઃ “ધન્ય ધન્ય.” ૬૬૦
 પછી રામે બહેન બોલાવી, તતક્ષણ મુલદા પાસે આવી.

પ્રા.કા. મેં. કરે ત. ફા. કરે અહીં. ફા. ચાતુરમાથ. ૬૫૦ અતીત પ્રા.કા. ફા. અતી. આસન પ્રા.કા. આસને. ૬૫૧ છજી, પ્રા.કા.ફા. હું તમ ફા. તમારે. ૬૫૨ અતિ ત. ‘ચિત્ત.’ પણ પુનરૂત્થિતી તે ત્યાજ્ય છે. ૬૫૩ ‘સ્પષ્ટી’ ત. ‘સંભાળી.’ ૬૫૪ પ્રા.કા. “બાવાજી ! પધારો તમે, આજે ઘણું હરખયા હું અમે” પ્રા.કા. અત ૧લી: “બાવાજી ! પધાર્યા તમે, આજ, ઘણું હરખયા હું અમે મનમાં જ.” પરંતુ હરખ સાથે પોતાને ધન્ય માને એ બાવ વધુ ઉત્કૃષ્ટ છે. પધાર્યો ત. ફા. પ-ધારે. આજ ફા. થયો. ૬૫૫ ફા. ચરણપ્રતાપે, મન ફા. છે. પ્રા.કા. માં આ શબ્દ નથી. ૬૫૬ થયાં પ્રા. કા. ‘થયાં છે.’ અમ પ્રા. કા. અમ. ફા. ચરણપ્રતાપે સામ. ૬૫૭ ત. આપેા. બાવાજી. ફા. આજ સેહેને સ્વામી પ્રોહોણા. પ્રા.કા. પ્રા-હુણા પ્રા. કા. કરણા પ્રા.કા. પ્રન ૧: “સેવકને કરણા કરી, ઘેર બાવાજી આપેા હરિ.” ૬૫૮ પૂર્વનું ત. “પૂર્વ જન્મનું” પણ એથી લીટી વધી જાય છે ભાગ્ય ફા. ભાગ્યે. જે પ્રા.કા. જે અમ. ૬૫૯ સદા પ્રા.કા. પ્રન ૨ લી “દારા.” મારો ત. અહુમારો. ૬૬૦ ત. સ્તુત સ્તવન; ફા. શની સ્તવન. ૬૬૧ ‘તતક્ષણ’ પ્ર

સુરદાસના દર્શનથી ચકિત અર્જુન.

આવાજીને લાગી પાય, જોઈ પારથ વિસ્મય થાય,
આ બ્રહ્માએ નિરખી નારી, જોઈ જોગી રહ્યા વિચારી:
“મેં દીડી સ્ત્રી સરવ કાય, આવી સૃષ્ટિ વિષે નવ હોય,
મૃગનયની, ભાલવિશાળી, આ તો બ્રહ્માએ હૃદ વાળી. ૬૬૫
દેવાંગના, અશ્વરા, રંભા જેહ, આ રૂપથી હારે તેહ,
મુખ ચંદ્ર, નાસિકા કીર, સભ્યા સોળે શણગાર શરીર.”
મરાળી, માતંગી, મદ પરમ, જોઈ અર્જુન થયા ચિત્તભ્રમ.
“આવી વનિતા જોઈએ મારે,” એમ પારથ મન વિચારે:
“જો નારાયણ જીએ સામું, તો એ પ્રેમદા હું પામું: ૬૭૦
મેં તો તીર્થ કર્યા સમસ્ત, તેણે પુણ્યે ગ્રહું હું હસ્ત.”
એમ મોહો મન અર્જુન, તે સહુ જાણે જગજીવન.
પણુ રામ ન જાણે તેહ, આવાજીનું કલ્પિત જેહ.

માં નથી, પણ તેના અભાવે લીટી હુંકી થાય છે. ૬૬૨ ત. કા. વીરમે. ૬૬૩
જોગી કા. પારથ. રહ્યા પ્રા. કા. રહ્યો. ૬૬૪ આવીં પ્રા. કા. પ્રત ૧લી: “આવી
સ્ત્રીમાં કા નિશ્ચય મોહા.” ૬૬૫ ત. અગયાનેણી, કા. અગાનેણી. ભાલવિ-
શાળી પ્રા.કા. ભાલવિશાળ. આ તો-પ્રા.કા.: “આ તો અદ્ભુત રૂપ મરાલ.”
પંક્તિ ૬૬૮ માં મરાલની ઉપમા અપાયલી છે. એટલે અહીં પુનઃક્રિયા થાય છે,
અને આપેલો પાઠ વર્ણનવિશેષને લીધે સુંદર છે. ૬૬૫-૬૬ આ બે લીટી પ્રા.કા.
ની પ્રત ૧લીમાં નથી. ૬૬૬ ત. અપદ્ધરા. આ કા. આ તો. ૬૬૮ જોઈ-પ્રા.કા.: “જોઈ
ચિત્ત વિભ્રમ અતુલ ધર્મ ” મૂળ પ્રતની આપેલી પંક્તિ વિશેષ સરળ છે. અને
આ પાઠથી લીટી લાંબી તથા અર્થમાં કંઈક કૃત્રિમ બને છે. ચિત્તભ્રમ કા. ચિત્ત-
ભ્રમ. મરાળી-પ્રત ૧ લીમાં આ લીટી નથી. ૬૬૯. વનિતા-પ્રા.કા.: “નારી.”
વનિતામાં મોહનો ભાવ છે માટે તે વિશેષ યુક્ત છે. ત. કા. વિનતા. જોઈએ
કા. જો હોત માહારે. ૬૭૦-૬૭૧. આ બે લીટી પ્રા. કા. પ્રત ૧લીમાં નથી.
૬૭૦. પ્રમદા-પ્રા.કા. ‘પ્રેમદા’. પણ ખરો રાખ્દ એ નથી. હું કા. એહનો. ૬૭૨
મોહો કા. મોહા. ત. કા. પ્રા.કા. જાણવન ૬૭૩. કલ્પિત પ્રા.કા. ની પ્રત ૧

બાવાજી અને સુભદ્રાનો સંમિલન.

એન સુભદ્રાને કહે વાણી:-“ બાઈ! લાવો પાત્ર ભરી પાણી.

બાવાજીને આપો આણી, કરો સેવા સાધુ બણી.” ૬૭૫

સૂણી અંતઃપુરમાં ગઈ કુમારી, જળ લાવી ભરીને ઝારી.

બાવો બાહાર આવ્યા તત્કાલ, કરવા પગ ને હાથ પખાલ.

દ્વારે માંડ્યું કનકઅસન, ત્યાં જઈ બેઠા જોગી જન.

સુભદ્રા જળ રેડે, ગ્રહી ઝારી, ત્યારે બાવે ભસ્મ ઊતારી.

બાવાજીના અદ્ભુત રૂપથી મોહેલી સુભદ્રા.

જેમ અભ્રાંથી નીસરે ચંદ્ર, તેમ સોહે અંગ નરેન્દ્ર. ૬૮૦

ત્યાં અંગ બાવાનું ચળકે, જાણે ચંદ્રર્ણિગચ્છં અગ્રકે.

જ્યારે બાવે ભસ્મ ઊતારી, જોઈ મોહી તે રાજકુમારી.

સુભદ્રા વિભાસે મનઃ “ આ તો મોટો કાચે રાજન.

છે અદ્ભુત એનું અંગ, દેખી લાગે અતિ અનંગ.

આ કો મોટો દીસે છે ભૂપ, શેં અર્થે ધર્યું હરે રૂપ ? ૬૮૫

અથવા દૈવાશનો નાથ, (કે) બ્રહ્મા, ઇંદ્ર, વિષ્ણુ સાક્ષાત્.

માનવ તો કો ના હોયે બાવા, માંડે મન થયું સાથે જાવા.

લીમાં “૬૫૮.” ૬૭૫ સેવા ત. જોહેલી શેવા; ફા. એની શેવા. ૬૭૭ કરવા

ફા. કીધા. પગન પ્રા.કા. પાદહસ્ત પ્રજાલ. ૬૭૮ પ્રા.કા. કનકાસન. ફા. આસન્ય.

જોગી પ્રા.કા. ત. બાવો. ૬૭૯ ગ્રહી પ્રા.કા. ધરી. ભસ્મ પ્રા.કા. વિમ્મતિ. ૬૮૦

અભ્રાંથી પ્રા.કા. અભ્રાંથી નીસરે ફા. ઊતરે. સોહે ફા. શોભે. ત.માં પંક્તિ આમં

છે:-“ જેમ અભ્ર નિશે ચંદ્ર, તેમ શોભે અંગને રંગ.” પણ એ રૂપજ નથી.

૬૮૧. પ્રા.કા. “ જાણે ચંદ્રનું બિંબ ચળકે.” ૬૮૨ ત. જોઈને. મોહી પ્રા.કા. મોહો.

૬૮૩ વિભાસે પ્રા.કા. ફા. વિચારે. કાળે ફા. કો જોગી. આ તો-પ્રા.કા. આ તો

મોહકરો રાજન. ફા. ત. ને પ્રા.કા. ૧ લીનો પાઠ સ્વીકૃત છે અને તે બાવો નહીં

પણ રાજ હોવાનો અંતઃકરણનો પડથો પાડે છે તેથી સારો ભાવયુક્ત છે. ૬૮૪

અતિ ફા. કોટી. ૬૮૫ મોટો ફા. ખત્રી. રૂપ ફા. શરૂપ. શેં ત.માં નથી. ૬૮૬

ઈન્દ્ર પ્રા.કા. માં નથી. ૬૮૭ ના ફા. નહી, પ્રા.કા. ન. માનવ પ્રા.કા. નર. માંડે-

આ પુરૂષ બ્રહ્માએ ત્રિયોગ, એ તો મારા જીવશ્ચં જ હશે.

સુભદ્રાનો અર્ચનને પરણવાનો સંકલ્પ.

મેં લઘુ વયમાં કર્યો હોય પ્રેત, તે થાને મને પ્રત્યક્ષ.

એ સ્વામી જો હું પામું, તો ભવસાગર દુઃખ વામું.”

૬૯૦

સુભદ્રા વાત મનમાં લાવે: “મુજને બાંધવ કેમ પરણાવે ?”

હાવાં એમ મનશં કરવું: ‘એ નહીં વરે, તો સહી મેં મરવું.’

એમ વિચારીને ત્યાહિ, શક્તિસ્મરણ કર્યું મન માંહે:

“મા ! મુજને કરેણા કરજો, વિનતિ મારી ચિત્ત માંહે ધરજો.

આઈ ! તેં અમર હણ્યા છે બહુ, તેનો પાર નહીં પામું હું.”

૬૯૫

નિજ સેવકની પૂરો આશ, માટે મુજને છે વિશ્વાસ.

જો મુજ ઊપર દયા ધરીશ, તારા પ્રત હું લાવે કરીશ.

છે સુભદ્રા હૃદયા સાથ, કરજો કૃપા ભવાની માત !”

કરી રૂપ બાવાનું જોયું, વળી મહિલાનું મન મોહું.

વિચારે: “તેડે તો સાથે જાઉં, સેવા માંહે સાપ્રત થાઉં”

૭૦૦

એમ ઇચ્છે છે સુભદ્રાય, બાવાજી આવ્યા ઘર માંહિ.

સાથે સુભદ્રા સેવા કરતી, બાવાજીની સેવા માંહાં ફરતી.

પ્રા.કા. કા. માં “સુભદ્રાનું મન થયું સાથે જવા.” પણ ઉપરના સુભદ્રાના આ-
ત્મવચનમાં આ તૃતીય પુરૂષને ઉદ્દેશનારું વચન બાંધેલું પણ નથી. ૬૮૮ કા.
આ તો. એ તો ૧૦ કા. હવડાં હીરે છે અવતરીયો. ૬૮૯ વચમાં ત. વેધમાં. હોય
પ્રા.કા. ત. માં નથી. કા. તે તો. ૬૯૦ તો ૧૦ કા. પરમેશ્વર જોને મુજ સામું.
૬૯૧ મનમાં પ્રા.કા. એમ મન. ૬૯૨. પ્રા.કા:—“હાવાં મન નિશ્ચલ કરવું, એ ન
વરે તો સહીં મરવું.” ૬૯૪ શક્તિ ૦ કા. શક્તિ સમર્પણ કીધું તાંહે. ૬૯૫ મા
કા. માતા, ત. તમે મા. પામું હું કા. જાણી શહુ; પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી: પામે
સહુ. ૬૯૬ માટે ૦ કા. માતા તાહારો છે વિશ્વાસ. ૬૯૭ ત. ધરેશ. કરેશ. પ્રા.કા.
તો તારાં. ૬૯૮ છે ૦ પ્રા.કા:—કરી સ્તુતિ જોડી જે હાય; કા. છે સુભદ્રાને રૂદેઆ
સાત. ૭૦૦, સાપ્રત પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી ‘તત્પર.’ ૭૦૧ એમ ૦—પ્રા.કા. એમ ઇચ્છે
સુભદ્રા જવા, ૫’ બાવાજી ધરમાં આવ્યા. કા. ત. અને પ્રા.કા. હીમાં ઉપર

વલણ.

ફરતી પાછળ સેવા માંહે સુભદ્રા હરખે મન રે
પછે બાવેજી આસને બેઠા કરવાને લોજન રે.

કડવું ૧૫ મું.

લોજનને બદલે સુભદ્રામાં જ બાવાનું મન.

રાગ ધનાશ્રી.

વૈશંપાયન વાણી બોલ્યાઃ સંણ જનમેજન્ય રાજનં જી ! ૭૦૫
બાવેજી બેઠા આસન પર કરવાને લોજન જી.
તે આગળ સુંદર એક હેમતી માંડી થાળ વિશાળ જી,
પંચામૃત પકવાન જ પ્રીત્યા, લાવી સુભદ્રા તત્કાળ જી.
થાળ ભરી મૂક્યા બાવા આગળ, પછી કર્યું પૂજન જી.
કનકઝારી લઈ ભર્યો ક-ડૂંજોઃ ‘આરોગીએ સ્વામીનં ! જી’ ૭૧૦
બાવાજી લોજન આરોગે, મ-ડૂં નવ રેહે કામ જી.
ચિત્તવિભ્રમ થયો દેખી સ્ત્રી, દ્રૌપદીનો સ્વ મી જી.

પ્રમાણે છે. ૭૦૨ સેવામાં પ્રા.કા. પાછળ; ફા. ભગ્વીમા. ‘બાવાજી...ફરતી’ પ્રા.કા.
પ્રત ૧ લીઃ “મુખ હિંડે બાવાજીનું જોતી.” ૭૦૪ ફા. આસન પર. કડવું પંદર-
મું. ૭૦૫ ત. ફા. રાએજી. ૭૦૬ ત. પ્રા.કા. ઉપર ૭૦૭ હેમ તણી. ૭૦૮ પકવાન
ફા. લોજન. પ્રીત્યા-પીરસવા; લાવી ફા. આવી સુભદ્રા પ્રા.કા. સુભદ્રાએ. ૭૦૯
મૂક્યા પ્રા.કા. ‘મૂકી. પૂજન પ્રા.કા. “લોજન.” સંન્યાસીને જમાડતાં પહેલાં
તેમનું પૂજન કરવાનો વિધિ વિહિત હોવાથી સ્વકૃત પાઠ યુક્ત છે. વળી ૭૧૦ થી
પંજુ આ પાઠને ટેકા મળે છે, કારણ જો લોજન યુગ્મ એમ લઈએ તો ૭૧૦ માં
તેને એમ કહે છે કે ‘આરોગીએ સ્વામીનં જી’ એ અચક્ત કરે છે. ૭૧૦ ફા. માં
નીચીની જો પંક્તિઓ છેઃ-“કનક ઝારી જલે ભરી ભરો કરડૂં મો ગુણવાનજી; ચંદન
ચંદ્રીને પૂજ. કીધી, હવે આરોગીએ ભાગવાનજી.” લઈ ૦ પ્રા.કાઃ-“જળે ભરી-કર-
વડો, કંઠુઃ” ૭૧૧ મનડૂં ૦ ત. પ્રા.કાઃ પંજુ મન તેડેનું નહીં કામજી. ૭૧૨ સ્ત્રી પ્રા.

સુભદ્રાને જોઈને જોગી જમવું ગયો સરવ બૂલી જી,
સુભદ્રાની સાથે જવા દેહ રહી છે ફૂલી જી.

સુભદ્રાની શુભ સ્નાન.

જોગી પ્રત્યે કહે સુભદ્રા શુભ કરીને સ્નાન જી:

૭૧૫

‘નિશાએ હું તમ મઠ આવીશ, સત્ય સત્ય ગુણવાનં જી!’

‘નિશા’ એવું સાંભળી બાવાને હરખ ઉપ-થો મનં જી.

જોજન કરીને આવી બેઠા, જ્યાં છે શુભ આસનં જી.

લોજનનિવૃત્તિ પછી સંહાર.

બલભદ્રજી ત્યાં બીડાં લાગ્યા, લવિંગ એલચી સાથ જી,

સરવ સંયુક્ત કરીને આપે: ‘આરોગો જગનાથ! જી.’

૭૨૦

બાવોજી તાંબુલ આરોગે, રામને હરખ અપાર જી;

ફરી બાવાજી પાસે આવી, મળ્યો કુટુંબ પરિવાર જી.

આશિષ માગે બાવા કને મહુ, જઈને લાગે પાપ જી;

બાવો હાથ મૂકે મસ્તકે, જન્મ કૃતારથ થાય જી.

રોહિણીનું અશ્વિન પ્રતિ આર્પણ અને મન.

તેણે સમે રોહિણીજી હરખ્યાં, જોઈ બાવાનૂ મુખ જી,

૭૨૫

શરીરે સામુદ્રિકની શોભા નિરખી પામ્યાં મુખ જી.

રોહિણીજી વિચારે મનમાં દેખીને સ્વરૂપ જી:

કા: ‘શ્રી પરંતુ શું દેખી એ બાણવાની આકાંક્ષા પૂરી થવા માટે સ્ત્રી-સુભદ્રા એ શબ્દની અપેક્ષા રહે છે. તેથી મૂળ પ્રતને સ્વીકૃત પાઠ યુક્ત છે. ૭૧૩. જોઈ જોગી પ્રા.કા: “જોઈ જોઈ.” સરવ પ્રા.કા. મહુ. ૭૧૪ દેહ ત. દેહી. ૭૧૫ કહેન કા. કહે છે કન્યા. ૭૧૬ હું તમ પ્રા.કા. તમારે. ૭૧૭ નિશા-પ્રા.કા. કા. માં નથી. કા. પ્રા.કા. બાવાજીને. ૭૧૮ ત્યાં બીડાં કા. તાંબાલ બીડાંજી. ત. કા. લવેંગ. ૭૨૦ સંયુક્ત ત. કા. જુગત. આરોગો પ્રા.કા. કહે આરોગો; કા. આરોગીએ. ૭૨૧ કા. રામ. ૭૨૨ બાવાજી પ્રા.કા. કા. બાવાની. ૭૨૪ મસ્તકે પ્રા.કા: “મસ્તકે ઉપર.” ૭૨૫ હરખ્યાં જોઈ પ્રા.કા. જોઈ રહ્યાં. ૭૨૬ ત. નીરખીને. ૭૨૭ મનમાં કા. મન-

“ એ કા દેવ ઘટે સર્વથા, અથવા એ કા ભૂપ છા !

તે માટે હું એને આપું પુત્રી સુભદ્રાં છા.

એ વરે તો પરમ ભાગ્ય છે, મુજ મન એવું થાય છા.

૭૩૦

એની સેવા અર્થે આપું.” માતાને મન ભાવે છા:

“રામકૃષ્ણને એ અણુગમતું પુત્રી કયમ પરણાવે છા?”

મહિમા મધુસૂદનનો મોટો, સહુને મનગમતી વાત છા;

સંકર્ષણ મનમાં નહીં પ્રીછે, એક જણે જગતાત છા.

બાવોજી આજા માગીને સ્વસ્થાનક તે જાય છા.

૭૩૫

હલધર વળાવી ઘેર આગ્યા, આનંદ અંગ ન માય છા.

સુભદ્રાની ઇચ્છાને વશ રાહિણીનો સંકેત.

વશ પાચન કહે: જનમેજય ! બાવો પોહોતા ઘેર છા.

હવે કયા કહું હું તે સાંભળ સુભદ્રાની પેર છા.

અંત:પુરમાં આવી અચક્ષા માતા કેરે પાસ છા,

મોહ લાગ્યો છે બાવાજીનો, તેણે મન ઉદાસ છા.

૭૪૦

દ્વિધા ચિત્ત સુભદ્રાનું દેખી, જતુની પૂછે વાત છા:

“કહે કુંઅરી ! તારે મન શું છે?” કરને તે વિખ્યાત છા.”

સુભદ્રા શીતલ થઈ બોલ્યાં: “શું પૂછો છો માત છા ?

મુને અંતર ઘણી આપદા, શી કહું તુને વાત છા ?

પેલો અતીત અશન કરવા ઘેર આગ્યો હતો જેહ છા,

૭૪૫

શું. સ્વરૂપ છા ફા. અતીતનું શરૂપ છા. ૭૩૦ ભાગ્યં ફા. પ્રા.કા. ભાગ્યે મુજ એવું મનમાં થાયેછ. ૭૩૧ આવે પ્રા.કા. ફા. “ભાવે.” ૭.૨ અણુગમતું પ્રા.કા. ‘એમ ન ગમતું.’ ફા. તો પુત્રી, ૭૩૩ મન ગમતી પ્રા.કા: ફા. ‘ગમે મન.’ ૭૩૫ ફા. હવે બાવોજી. સ્વસ્થાનક તે પ્રા.કા. સ્વસ્થાનક પ્રતિ. ૭૩૭ ત. જનમેજયને. પોહોતા પ્રા.કા. પોચ્યા. બાવોં ફા. બાવો પોતે ઘેર જાયેછ. ૭૩૮ ફા. સાંભળજે. હું તે પ્રા.કા. હું, ફા. તે. પ્રા.કા. સુભદ્રા કેરી. ૪૩૬ પ્રા.કા. કેરી. ૭૪૦ પ્રા.કા. ફા છે મન. ૭૪૨ કરનેં ત. ફા. પૂછે છે વાણ માતછ. પણ ઉપરની પક્તિ સાથે પુનરૂક્તિ થતાં અગ્રાહ છે. ૭૪૪ અંતર ફા. અતી. ૭૪૫ અતીત ત. અતી. હતોં ત.

સર્વથા વરવા ઇચ્છા મારે, મનમાં આવે તેહ છ.
 ધણું ધણું શું કહું મુખ માતા ! કહેતાં આવે સાજ છ.
 સ્વયંવર કરી પત્ન્યાવો, જેમ ગમે મન માંછ છ.”
 વચન સૂણીને સમજ્યા માતા, પુત્રીશું વદે વચન છ:
 જો તુજને મોહ લાગ્યો ખાવાનો, હું કહું તે કર મન છ. ૭૫૦
 “આજ નિશાએ તારે જાવું ખાવાને મઠ પાસ છ;
 વચનપ્રબોધ કરીને વહેલી આવે તું આદાસ છ:
 ‘પ્રાતઃકાલે ઉત્સવ કરવા જાશે જલ્દ સાથ છ,
 કહીએ તે સ્થાનક હું આવીશ, તમો પધારો નાથ છ !
 એવી વાત કરે તું બાઈ ! રજે પણ જાણે જાત છ. ૭૫૫
 ગુપ્ત વાત તો રાખવી તારે, નહીં તો થાશે ઉત્પાત છ,
 સેવા કરવા તે અતીતની, પુત્રી ! સાથે જાઓ છ;
 તે સંઘાતે ગયા પછી અહીં મન માને તે થાઓ છ.
 તે મેં રૂડી પેરે જોયો, દીસે છે કે સુપાત્ર છ;
 મારે મનમાં ઇચ્છા એવી, તે થાએ જામાત્ર છ.” ૭૬૦

ફા. હવે. આહાં જેહછ. ૭૪૬ પ્રા.કા:-“ સર્વથા માડી મારા મનમાં વર વ-
 રવાતું આવે એહ છ ” પણ સ્વીકૃત પંક્તિ જેહલી આ સરળ નથી. ૭૪૭-માતા
 -પ્રા.કા. ‘માતાને’. ૭૪૮ કરી પ્રા.કા. પ્રતિ ૧ લી: “ખપ કરીને.” જેમ-પ્રા.
 કા: “જેમ જાએ મનની હાજ છ.” પણ સ્વીકૃત યાદમાં ગમે તેમ સ્વયંવર
 કે બીજા કોઈ રીતિથી પણ મને પત્ન્યાવો એ સાવ છે. તેથી તે વધુ સારો છે.
 ૭૪૯ પુત્રીશું ત. પ્રા.કા. પુત્રીનું વરવા મનછ. ૭૫૦ જો પ્રા.કા. ત:-“તેણે સમે
 માતાજી બોલ્યાં પુત્રી પ્રત્યે વચન છ.” ૭૫૧ ખાવાને પ્રા.કા. ખાવાજી દેરે પાસ
 છ. ૭૫૨ તું પ્રા.કા. થઈને. ૭૫૪ કહીએ પ્રા.કા. કહે, ત. કોડો. પધારો પ્રા.કા.
 ફા. પધારો. ૭૫૫ બાઈ પ્રા.કા. મીઠી. પણ ફા. “રજે જાણાવતી જાત છ;”
 પ્રા.કા. “પણ રજે જાતજાણના વાતછ.” ૭૫૬ તારે ત. જાની. તો ફા. રાખીને મન
 માંહે. ૭૫૭ તે પ્રા.કા. ને. પુત્રી સાથે ફા. જેમ તેમ કરીને. ૭૫૮ ત. માં આ
 પંક્તિ પહેલી દીસે છે. તેથી પ્રા.કા. ફા. ની પંક્તિ લીધેલી છે. કારણ કે તેમાં દ-
 શાવિદો સાવ આવશ્યક છે. ૭૫૯ ત. જોયો છે. ૭૬૦ પ્રા.કા. મારે મન ઇચ્છા છે

સુભદ્રા પ્રત્યે કહે માતા: “સાંભળ પુત્રી ! વાત છે,
સિદ્ધ રૂપ દીસે કો મોટો, તાપસ શુભ વિખ્યાત છે.”
એવું સાંભળીને સુભદ્રા પાંખી મન ઉદ્ધાસ છે:
“હવે નિશા મને થાય ને મેં જાવું બાવાની પાસ છે.”

વલણ.

બાવાજીની પાસ જવા સુભદ્રા હચકે રહી રે. ૭૬૫
ઋષિ કહે રાજા પ્રત્યે હવે અજીન વર વરશે સહી રે.

કડવું ૧૬ મું.

પાર્થની મોહબાણની આધિ.

રાગ કેદારો.

કહે એમ વૈશંપાયન: સૂણ જનમેજય રાજન !
મનમુદાયે કહું કથા પારથ તણી રે.

આલ.

કહું કથા પારથ તણી, જે થયા જોગી જન;
ભોજન કરી બાવોળ આબ્યા પોતાને આસન.

૭૭૦

એવી. તેમ-મૂળ પ્રત તથા ‘પ્રા. કા. માં “લે તે થાયે.” પણ ‘લે’ અજીન
સંમત હોવાથી અનાવશ્યક છે. ૭૬૧-ત. માં આ પંક્તિ નથી. ૭૬૨-સિદ્ધ-પ્રા.કા:
‘શિવ.’ પણ ત. કા. તથા પ્રા.કા. ની પ્રત ૧ લીમાં ‘સિદ્ધ’ પાઠ છે અને
તે યોગ્ય છે. વળી પ્રા.કા. ની પ્રત ૧ લીમાં “સિદ્ધ રૂપ દીસે કોઈ મોટો” એ
પાઠ છે. ત. કા. દીસે છે કો એક મોટો; પણ લીટીનું માપ વધે છે. પ્રા.કા. એ
તાપસ—, શુભ પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી રૂપ. ૭૬૩ સાંભળીને કા. કહેતામાં. ૭૬૪-
આજન પ્રા.કા: “આજ નિશાએ અર્ધિ જઈ.” ૭૬૬-ઋષિ-પ્રા.કા: ‘વિપ્ર એ-
માનંદ કહે હવાં.’ કા. ને પ્રા.કા. ની પ્રત ૧ લીમાં ત.નો જ પાઠ છે. રહી કા.
વલી. સહી-કા. મલી. ૭૬૭ ત. કા. “એમ કહે વૈશંપાયે, શુભ જનમે જયે

મોહ્યાણ વાગ્યાં આવતે, અનંગ વ્યાધો અંગ,
સ્મરણ કરે રહ્યા સુલદ્રાનું આવો ભર્યા ઉમંગ.
ભરે, ખેસે, સયન કરે, વળી મન માનુનીમાં લાવે,
વશ્ન ઓઢી સુતા આવો, પણ ઉંધ લગાર ન આવે.
વળી હાથમાં ખદાર નિમરે, લુએ ઉઘાડી દાર; ૭૫૫
ખડખડાટ કાંઈ સાંભળે ત્યારે, ‘જણે આવી નાર!’
એવા પ્રકાર કરે રહ્યા ત્યાં મઠ વિષે અલ્હુન.
શ્રીકૃષ્ણનાથ તે સરવે જણે, પ્રભુ જગજીવન.

સંકેત કરવા જતી સુસદ્રાને કૃષ્ણની નડતર.

(૫૬) માતાએ મોહલી સુલદ્રા અતીતનો મઠ જ્યાંહી:

“દા નવ દેખે તેમ કહીને, ફરી આવજો આહી.” ૭૮૦

મોકેતે સુલદ્રા આલી પ્રલાતે જવા માટે;

માર્ગે જતાં ભગિનીએ કૃષ્ણ ઉભા દીકા વાટે.

પાછી ફરી આવી સુલદ્રા જ્યાં બેઠા છે માત:

“માતા ! હું ત્યાં કઈ પેરે જાઉં? વાટે ઉભા બ્રાત.”

માતા કહે: “મુદ્દત એક પાછી તું ફરી જાજે કુમારી !” ૭૮૫

નિદ્રા અર્થે ધરમાં જશે સ્યામળ દેવ મુસરી.”

જાણી લુકિત લુગમ ધડી રહી, પાછી જાયે તે નાર,

ફરી આવી તોયે ત્યાં દીકા બાંધવ માર્ગ મોઝાર.

નાએ;” પ્રા.કા. કહે કથા-૦ (છાપર પ્રમાણે) ૭૭૦ કા. આવો. ૭૭૨ રહ્યા કા.
રહો; પ્રા.કા. માં નથી. ૭૭૩ સયન કા. આસન. કડકું સોળમું. ૭૭૪ પ્રા.કા. કા.
ખાવાજી. ૭૭૫ નિસરે કા. કા. નીસરે આવી; પ્રા. કા. આવી. ૭૭૬ પ્રા. કા.
સાંભળતાં, ૭૭૭ પ્રકાર કા. એન. ૭૭૮ કા. શ્રીકૃષ્ણજી. પ્રભુ ૦ કા. ચરીત્ર જે અ-
ચરુન. ૭૭૯ ત. સુસદ્રાને. ૭૮૦ કા. આવજો. ૭૮૧ સંકેતે પ્રા. કા. સંકેત કરવા,
કા. સંકેતને. આલી પ્રા.કા. આલ્યાં. ૭૮૩ બેઠાં કા. બેઠી. ૭૮૪ કા. કૃષ્ણ બ્રાત.
૭૮૫ તું ૦ પ્રા.કા. કા. જાએ તમે કુમારી. ૭૮૭-૪૨માં ત. માં નથી. સ્યામળ-૧.

વળી પાછી સુભદ્રા આવી, માતાને કહે પ્રશ્ન:

“કેમ જવાયે? ત્યાં માતાછે. હજી ઊભા છે કૃષ્ણ.” ૭૯૦

માતા કહે કુંવરીને: “ખેસં પુત્રી! આ ઠામ;

મધ્ય નિશા ઉપરાંત કૃષ્ણજી જશે આપણે ધામ.”

પણ કહ્યું છે જે કૃષ્ણજીએ “રખે જાણી હોય વાત;

બુદ્ધિ વાર તમે ગયાં તે દીકાં માર્ગ વિષે જાત.”

મધ્ય ઉપર ધરી ચારનો સમય થયો જણી વાર. ૭૯૫

હળવે હળવે જાતી તે સમે આવી રાજકુમાર.

કૃષ્ણને જોઈ સુભદ્રાનો ગમરાગ.

રખે મુજને કો જાતાં દેખે જોગીને મંદિર,

અર્ધ શેરીએ આવી અગળા, તવ આગળ દીકો વીર.

ધાર્ધ કૃષ્ણજી પાસે આવ્યા, ભગિની ઊભી જ્યાંય,

‘કહે બાપ! એકલી આ વેળા તું જાયે છે ક્યાંય?’ ૮૦૦

બાંધવ દેખી સુભદ્રા ઘણી પામી મનમાં લાજ;

શણ્ણગટ વાળીને મુંખે ઢાંક્યું: “ટુંથા થયું સહુ કાજ.

એ તો મુજને મારશે નિશ્ચે.” મનમાં ઉપજ્યો ત્રાસ;

તેણે સમયે વળી ભગિની પ્રત્યે બોલ્યા શ્રી અવિતાશ:

ને પ્રા.કા. પ્રત ૨ છ: “સાંભળ.” પરંતુ અહીં ‘સાંભળ’ પદની જરૂર નથી. ૭૮૮ મોક્ષાર કા. વીખે નીરધાર. ૭૮૯ ત. પાછી ફરીને. કહે પ્રા.કા. કરે ૭૯૦ હજી ત. હરિ. ત. શ્રી કૃષ્ણ. ૭૯૧ કુંવરીને કા. તું શવસ્ત યઇને. ૭૯૨ ઉપરાંત કા. સમે. ૭૯૩ પણું ત. પ્રા.કા:—વળી માતા પુત્રીને કહે. જાણી પ્રા. કા. જાણતા. ૭૯૪ દીકાં—પ્રા. કા: “માર્ગમાં દીકાં હોય જાત.” ૭૯૪ પછી કા. નો. વધારો:—“જો જાણું હશે તો સાંભળ પુત્રી, નથી પ્રયત્ન ઠામ; માહા ચકોર છે કૃષ્ણ દેવ, લેહે અવરના મનનું કામ.” ૭૯૫ કા. સમે. ૭૯૬ જાતી ત. માં નથી. પ્રા. કા. સમયે. ૭૯૭—રખે— ત.માં—“રખે મુજને કોઈ દેખતાં જાતાં.” ૭૯૮ ત. કા. ત્યારે ધાર્ધ. ૮૦૧—પામી—પ્રા.કા. કા. “પામતી.” મનમાં ત. માં નથી. ઘણી કા.

“હું જાણું છઉં તારું મન છે, જાવા અતીતને ઘેર; ૮૦૫
કારણ તારે શું છે તેશું મુજને કેહેની પેર ?
શેં અર્થે તૂં ત્યાંહાં પધારે ? મુજને કેહેની તેહ.”
તોય સુભદ્રા મુખે નવ બોલે લજ્જા પામી જેહ.

કૃષ્ણે પણ અર્જુન સાથે નાશી જવાનો દર્શાવેલો સંકેત.

તે સમે વળી કૃષ્ણ કહે: “બાઈ ! એક કહું તે કરશે ?
તે અતીતને જો તૂં વરે, તો કારણ તારું સરશે.” ૮૧૦

હજવેશું બોલ્યાં સુભદ્રા: “બ્રાત ! કહું તે વારું,
ધમ્માવર તે વરવા અર્થે નિશ્ચે મન છે મારું.
પૃથ્વીપતિ અથવા અમર કે તે સંન્યાસી દીસે,
એ અતીતની સેવા કરવા મારું મન ધણું દીસે.”
એવાં વચન સૂણી ભગિનીનાં બોલ્યા જગજીવન: ૮૧૫

“જેન ! સાંભળો ન હોયે જોગી, તે તો છે અરજીન.
કુંતાનો સુત એ પારથ છે, પાંડુ રાખ એનો તાત,
હસ્તીનાપુરનો છે એ રાજા, સત્ય જાણુજો વાત;
એ અતીતને વરતાં બાઈ ! બાધા કરી નવ ચાપ;
પણ એક બુદ્ધિ હું તુજને આપું, તે કરજો કપાય ૮૨૦

રેવનાચળ પર્વત છે ત્યાંહાં, ઉત્સવ કરવા કાળ
પ્રભાતે જાદવ સહુ જાશે, સજી સરવકે સાજ.

ધણું. ૮૦૪ વળી ફા. તાં. ૮૦૫ છઉં ફા. થઈ. ૮૦૬ તારું ફા. તારું વેગે હોયે,
૮૦૭ કેહેની પ્રા.કા. કહીયે ૮૦૮ બોલે ફા. બોલી. જેહ ફા. તેહ. ૮૦૯ તેં
પ્રા.કા. ‘તેણે સમે શ્રીકૃષ્ણ કહે.’ ૮૧૦ કારણ પ્રા.કા. કાર્ય. ૮૧૧ ત. ફા. પ્રા.
કા. ત્યારે હજવેશું બ્રાત૦ ફા. પ્રા.કા. “હા બ્રાત એ કહું તે વારું.” ૮૧૨ પ્રા.કા.
એ ઈચ્છાવરને; ફા. ધમ્માવર અતીતને વરવા નિશ્ચે— ૮૧૩ અમર ત. માં
નથી. પ્રા.કા. તો દીસે. ૮૧૪. કરવા પ્રા.કા. “કરતાં.” ૮૧૫ પ્રા.કા. ભગિની કેર
૮૧૬ બાધા૦ પ્રા.કા. બાધ કરો નવ ચાપે. ૮૨૦ પ્રા.કા. કરજો ઈ. ૮૨૧ ત્યાંહી

સારે તૂં હળધરને કહેજે, કૃષ્ણ તણો રથ જેહ,
 મુજને દેવે જવા અર્થે આણી આપવો તેહ.
 પછી રામને રથ હું આપીશ, તૂં ચાજે અસ્વાર.
 હરણ કરીને તુજને વરશે અર્જુન માર્ગ મોઝાર.”
 એમ રહીને કૃષ્ણ જોડ્યા: “હવડાં જ તૂં ધેર,”
 પુરુષોત્તમ કહે: “પ્રભાત વેળા થશે સર્વથા પેર.”
 એવું સાંભળી, ગર્ભ સુભદ્રા માતા ફેરી પાસ,
 વાત સર્વે કહી વિસ્તારી, પામી મન ઉદ્ધાસ.

૮૩૦

અર્જુનને કૃષ્ણે હીધેલી ધારણ.

પછી કૃષ્ણ જોડ્યા આઠવા જ્યાં છે જોગીનું આસન,
 હળવા જમને દાર વજડયું સ્વામી જગજીવન.
 ત્યારે ભડકીને ખાવોજ ઉઠ્યા, આવી જાણી તે નાર;
 હી ઉતાવળા દાર ઉઠાડ્યું દીકા દેવ મોરારિ,
 પારથ પરમેશ્વરને જોઈને લજ્જા પામ્યો મન.

૮૩૫

તે સમે એમ બાવાજીશું જોડ્યા જગજીવન:

“કહો અવધૂત ! આવડું જગ્યા તેનું કારણ શું છે ?
 (વળી) અનમન્યા સરખા દીસો છો,” શામળીઓ એમ પૂછે.
 સ્વણી વાણી વિશ્વંભરતી. રહ્યા પાર્થ જોઈ નીચું,
 લજ્જાકૂપમાં પડ્યો મહીપતિ, મુખ થયું નહિ ઉચું.
 ત્યારે તેના મનની શોચના, શ્રીકૃષ્ણે સહુ જાણી,

૮૪૦

પ્રા.કા: ‘એક’. ૮૨૨ પ્રભાતે ત. “તે પ્રત્યે”. ૮૨૪ ફા. દેવા. ૮૨૫ પ્રા. કા.
 યજ્ઞે. ૮૨૬ ત. ફા. પ્રા.કા. ત્યાંહાં હરણ— ૮૨૭ ત. ફા. પ્રા. કા. બાઈ હવડાં. ને
 તૂં ત. જયો; પ્રા.કા. જાઓ. ફેરી ત. ફેરે. ૮૩૦ પામી મન—પ્રા.કા: “સાંભળી યયો”. પછ
 ત. નો પાઠ વિશેષ સહજ છે. ૮૩૧ છે. ફા. જોગીને આશ્રમ. ૮૩૩ જાણી પ્રા.કા.
 “જણે.” ૮૩૫ જોઈને ફા. દેખી. ૮૩૭ પ્રા.કા: “કહો. અવધૂત આજ ક્યાં
 જગ્યા, એવડું કારણ શું છે ?” ૮૪૦ પ્રા.કા. મુખ થઈ નવ જાયું ૮૪૧ ત. હ.

હસતા હરિ પાસે આવીને આવી બોલ્યા વાણી:
 “ અરે રાય ! મેં સરવે જાણ્યું તારા મનનું હીર,
 કાલે સુલદ્રા તું પામીશ, રાખ હદેમાં ધીર.
 પ્રભાતે સહુ જાલવ જાશે ઉત્સવ કરવા માટે.

૮૪૫

અર્જુન ! તમે સવારાં હીર, જઈ બેસજો વાટે.
 મારે રથે સુલદ્રા બેસી, ત્યાંહાં આવશે જ્યારે,
 રાશ, આયુધ ગ્રહીને અવધૂત ! ચઢી બેસજો ત્યારે.
 સુલદ્રાને મેં સરવ કહ્યું છે, ” એમ કહે જગજીવન.
 કૃષ્ણનું એવાં વચન સાંભળી, હરખ્યો મન અર્જુન.

૮૪૬

(પદ્ય) કર બેડીને અર્જુન બોલ્યા નમી નાથને ત્યાં:

“ એ સરવે તમારી કૃપા રચકી, મોટા થયા જગ માંય.”
 મુહૂર્ત એક બેઠા ત્યાં માધવ, અર્જુનશું કરી વાત;
 પછી આજ્ઞા માગીને ઉડ્યા ઘેર ગયા શ્રીનાથ.
 સુલદ્રા સુતા મંદિરમાં, મઢી વિષે અર્જુન.

૮૪૭

રંગમોહોલમાં પ્રભુ પધાર્યા પોઢ્યા જઈ આસન.
 અર્જુનને નિદ્રા નવ આવે, વારંવાર જીએ રાત;
 બાહાર આવી રજની, જીએ ક્યારે થાશે, પ્રભાત ?

સતા હસતા હરિ— ૮૪૩ હીર ત. ફા. “કારણ”. પણ હીરમાં હીક લાવ ન
 હેલો છે. ૮૪૪ પ્રા.કા. સુલદ્રા. ધીર પ્રા.કા. “ધારણ”. ૮૪૬-સવારાં-પ્રા.કા.
 સવારે. ત. જઈને. ૮૪૭-ત્યાંહાં આવશે પ્રા.કા. ‘લહો આવતી’. જ્યારે ત. “એ
 ટલે”. ૮૪૮-ચઢી ત. “ત્યાં બેસજો તેટલે.” ૮૪૯ ફા. કહે છે. ૮૫૦ ફા.
 હરખો. ૮૫૨ ફા. અમે મોટા— ૮૫૪ પ્રા.કા. માગી હીયા. શ્રીનાથ ફા. જઈ
 નાથ. ૮૫૫ પ્રા.કા. મંદિર જઈને. ૮૫૬ ફા. પ્રભુજી. ૮૫૭ જીએ પ્રા.કા. જોઈ
 ૮૫૮ રજની. ત. પ્રા.કા. નિશા કેટલી છે; પણ હીટી વધી જાય છે. યાશે પ્રા.કા.

વલણ.

પ્રભાત થાશે ક્યારે, એમ વિચારે અર્જુન રે:

“ આજની નિશા તો યુગ સરખી થઈ મારે મન રે.”

૮૬૦

કડવું ૧૭ મું.

અર્જુનની તાલાવેલી.

રાગ ગોડી.

ઋષિ કહે : રાજા ! અવિધાર, ચાર જામ જાગ્યો ભૂપાળ.
પછી તે ઊઠ્યો તત્કાળ, જ્યાં થયો છે પ્રાતઃકાળ.

આદ્ય.

દંતવાવન કરી, અર્જુન જવા માર્ગ વિમાસે મન:

“ કૃષ્ણે કહ્યું તે સાચું સહી, મારે માર્ગે ખેસું જઈ.

જો આવે ત્યાં સુભદ્રા, તો અર્થ સહી માગે થાય.

૮૬૫

જાલમ સાથે સહુ જશે ત્યાં, દિત્તુવ કરવા તારથ માંય,

આપણ જઈ ખેસું તે માટ, સુભદ્રાની જોઈ વાટ.”

એવો સંકેત મનમાં ધરી, ઊઠી અર્જુને સમર્થ હરિ.

ચા. ૮૬૦-યુગ-પ્રા. કા. પ્રત ૧ લી; ત. શલા, ફા. શક્તી. થઈ પ્રા. કા.

“ લાગે ”. કડવું સત્તરમું. ૮૬૧-ઋષિ-પ્રા. કા. “ ઋષિ કહે સુણે ભૂ-

પાળ ”. ફા. રાજજી શુણે. ચાર ૦ ફા. મહીમાં કહુ કુંતી સુત તણે. ભૂપાળ-પ્રા.

કા. માં “ પાંડુ પાળ ” ૮૬૨-પછી-ચાર ૦ વાળું ૮૬૧-જીજી પાદ ફા. માં છે. ત.

પ્રસ્તુતકાલ તે પ્રા. કા. “ અર્જુન ”. જ્યાં-ફા. પછે થયો ત્યાં પ્રાતઃકાળ. પ્રા. કા. ની પ્રત

૧ લી માં ૮૬૧-૮૬૨ લીટીઓ આમ છે: “ ઋષિ કહે રાજજી ચાર જામ

જાગ્યો ભૂપાળ; અર્જુન ઉઠ્યા સહી પછે થયો પ્રાતઃકાળ ”. આ જે કડી પછી ત.

પ્રાતઃમાં ‘ હાળ ’ છે, પણ જીજી કોઈ પ્રતિમાં તેમ નથી. ૮૬૪ ફા. મારેગ

જીજી. ૮૬૫ ફા. મારગ માંહાં. ૮૬૬ સાથે ફા. માત્ર, પ્રા. કા. સાથે. ૮૬૮ આ

અહીંને સજ્જેલો વસ્ત્ર અને ચણગરનો ઠાંકમાઠ.

મંત્રપવિત્ર કર્યું શુભ સ્નાન, પછી રૂદ્રઆર્ચા ધરા ભગવાન,
પવિત્ર ભસ્મ કરી લેપન, દ્વાદશ તિલક કર્યા શોભન ૮૭૦

પીતાંબરે બાંધી જટા, તે ઉપર મોદેરી પટા,
ઉપર ક્ષત્રગી તોરા સાર, તેથી ચર્ધ રહ્યો જ્યોતકાર.
રૂદ્રાક્ષની પવિત્ર માળ, કંઠે આરોપી તતકાગ,
બીજા સૂત્ર તણા જે હાર, તે રાખ્યા જેનાં તે હાર.
કંઠી કાઢ પહેર્યું પીતાંબર, હેમ કડાં શોભે છે કર. ૮૭૫

કંઠે માદળિયાં તાવીત, હાર કનક મણિ મનભાવિત;
આભૂષણ સાથે જેટલાં, બાધે અંગે ધર્યાં તેટલાં.
તે ઉપર ઝોઢ્યું મૃગચરમ, પીત વસ્ત્ર છે મધ્યે પરમ,
દીસે જોગી, અવધૂત, નાથ, લીધાં કરૂંઓ, ઝોળી હાથ.
છડી લાલ, કર પીંછી ગ્રહી, શંખશબ્દ કીધો ત્યાં રહી. ૮૮૦
સર્વાંગની શોભા ધણી, ઉપમા કોણુ આપું તે તેણી.
ત્રિપુણ્ડ તિલક લલાટે ચગકે, શકે અર્ધચંદ્રશં ઝગકે !
પાવડી ઉપર પગ જ ધરે, બાવોજી ત્યાંથી અંચરે.
મઠીનું દેહને દાર, બાવોજી પધાર્યા બહાર.

લીટી પ્રા.કા. ની પ્રત ૧ લીમાં નથી. કા. શ્રીહરિ. ૮૬૬ સ્નાન કા. સ્થાન. પછી
ત. પ્રા.કા.:- પછી વિભૂતિ ધરી ભગવાન. પણ ૮૭૦ ની સાથે પુનરુક્તિ યવાચી
અગ્રાલ છે. ૮૭૦ કર્યાં શોભન ત. અંગે લેપન; પ્રા. કા. જેઈ મોઢે મન. ૮૭૨
કા. તોરો. ૮૭૪ કા. બીજે સૂત્ર તણા. જેનાં કા. જ્યાંહે જેહેનો હાર; પ્રા.કા.
પ્રત ૧ લી: 'જે રાખે જનોઈ તે હારે.' આ પાઠ અર્થયુક્ત છે. પરંતુ સ્વીકૃત
પાઠ વિશેષ વાત સૂચવે છે. ૮૭૬ ત. પેહેર્યો. કંઠી ૦ પ્રા.કા. કાઢ કંઠીઓ છે
પીતાંબર. ૮૭૭ બાધે ત. બાવે; પ્રા.કા. છે સાથે. ૮૭૮ તે ઉપર-પ્રા.કા. પ્રત ૨
છ: "ધનધોર પહેર્યું મૃગચરમ". મધ્યે ત. તે, પ્રા.કા. મધ્યે શોભે. ૮૭૯ લીધાં
ત. પછી કરૂંઓ લીધો હાથ. લીધો કા. લીધી. ૮૮૦ ત. કર વિષે. ૮૮૨ અર્ધ

લોકનો પ્રશ્ન અને અર્જુનનો હત્તર.

પ્રજા સરવકો પૂછે લાયક: “કહો બાવાજી ! પધારો કયાંય ?” ૮૮૫
 બાવો સહુને કહે તે કામ, રેવતાચલ ઉત્સવનું નામ:
 “રેવતાચલ પર્વતને પાસ, કહે છે ઉત્સવ થાશે રાશ.
 (મેં) રાત્રે સાંભળ્યો સમાચાર, તે માટે જાજી તે કાર.
 મોડા જતાં નવ મળે કામ, માટે હવડાં કાંધી હામ.
 તમ આગળથી જાઈશ સહી, પછી કામ જડશે શુભ નહીં.” ૮૮૦
 “આગળથી જાહેને કહું આસન” (વળી) સેવક જાહવ વહે વચન:
 “રહો બાવાજી ! જાહેશે સાથ, ધટિકા ચાર પછી ત્યાં નાથ !
 જે વારે લોક જાશે સમગ્ર, ત્યારે પ્રભુજી ! થાજો અગ્ર ”
 અવધૂત કહે હવડાં જવું, તે સ્થાનક જૈને જોવું નવું.
 આસા માગી અવધૂત જાય, પછી લોક સહુ સાંપ્રિ થાય. ૮૮૫

માર્ગમાં અર્જુનને રોષેયો જુડો.

પાધર ગઢ માર્ગમાં સહી, બાવે જુડો ચોઢયો જઈ,
 જ્યાં પ્રજાની જવાની શેરી, અતીત માર્ગ રહ્યો છે ઘેરી.
 કલ્પના પારથ મન થાય: હવે ક્યારે આવશે મુક્તિપ્રાય !

ત. અર્ક. ૮૮૩ ત. ફા. સાંચરે. ૮૮૪ મઠીનું ફા. પંનકુટીનું. ૮૮૫ પ્રા.કા.ફા.
 સહુકો. પ્રા.કા. પધારો છો, ફા. જાશે. ૮૮૬ ત. રેવતાચલ પર્વત આહવનું નામ;
 પ્રા.કા. રેવતાચલનું લેતા નામ. ૮૮૭ પાસ-પ્રા.કા. “કાર”. રાશ-પ્રા.કા. “સાર”.
 ૮૮૮ પ્રા.કા. સાંભળ્યા. જાજી-પ્રા.કા. “જાજી” છું. ૮૮૯-ત. પ્રા. કા. ફા. શુભ
 કામ. માટે-પ્રા.કા. “માટે વહેલાં જવાની હામ.” ૮૯૦-તમં પ્રા.કા: “તમે
 આગળ હું જાજી સહી.” પ્રા.કા. આગળ. જાઈશ ફા. હું જાજી. જડશે પ્રા.કા. જડે.
 ૮૯૧ જાહવ ફા. જહુ. ૮૯૨ પ્રા.કા. ફા. જાહજી. ત. ઘટી. ૮૯૩ ત્યારે ત. કહે
 અતીત મેં જવું અગ્ર. પ્રા.-કા: “જ્યારે અમે સર્વકો જાહજી, ત્યારે પ્રભુજીને
 સાથ તેજીશું.” ૮૯૪ અવધૂતં પ્રા.કા. પ્રત ૧લી: “કહે અતીત મેં જે વહી વાત,
 સ્થળ નહું જોવું સાક્ષાત.” ૮૯૫-બાવેં પ્રા.કા: “બાવાજી ત્યાં બેઠા જાહ.” ૮૯૭
 છે પ્રા.કા. ફા. તે. ૮૯૬-જાહેવ પ્રા.-કા. પ્રત ૧ લી:-“જાહ રહ્યો માંહુનો તન.”

માર્ગે રિપે રહ્યા અર્જુન, જર્મને મૂડા રહ્યો ગમન,
સમીરે પીંછી ફરતરે, બાવો ઊભા વિમાસણુ કરે.

૯૦૦

વટણ.

કરે ઊભા વિમાસણુ વજ્રું, અંતરમાં ફિચાટ રે,
કહે વિપ્ર પ્રેમાનંદઃ મુક્તદ્રાની અર્જુન જીવે છે વાટ રે.

કડવું ૧૮ મું.

યાદવોનાં વસ્ત્રામૂયણુ અને વાહનો.

રાગ આચારી.

વૈશંપાયન ઊચરેઃ જનમેજય અવણે ધરે.
જાદવ સામગ્રી કરે હિસવ જાવા દરખ ભરે રે.

ચાલ.

દરખે હિસવ જાવાને કરે સરવ શણગાર, ૯૦૫
ખાલ, યૌવન, વૃદ્ધ આદિ ધરે દરખ અપાર.
મલ્લશુદ્ધિ સ્નાને કરી, તિલક અંગ ધરે સરવ કોય,
અંગે આભરણુ શોભતાં, વસ્ત્ર સુંદર રહેય.

પ્રા.કા. કા. રહ્યો છે. ૯૦૦ ત. કા. ખાત્રોજી. ૯૦૨ કહેવ પ્રા.કા. પ્રત ૧લી 'કવિ.'
વિપ્ર પ્રેમાનંદે; કા. ભટ વલ્લભ. કડવું અક્ષરમું ૯૦૩ ત. ત્યાં અવણ. પ્રા.કા. "રાય
જનમેજય". ૯૦૪ જાવા પ્રા.કા. "જેવા." જાદવ કા. રાજ. કા. સદુ હિસવે
જાવા રે. ચાલ કા. કાલ. ૮૦૫ દરખે—કા. બોલવે સદુ દરખે, જાદવ સગે સદુ
શણગાર. દરખે પ્રા. કા. "દર્પશું". કરે પ્રા. કા. પ્રત ૨જી "ઘેર." ૯૦૬ ધરે—
પ્રા.કા. "ઘેર ઘેર દર્પ અપાર." છે. પણ એથી લીટી લાંબી થાય છે, અને સ્ત્રી-
કૃત પાદનો અન્વય સરળ છે. ૯૦૭ પ્રા.કા. "મલસ્નાન કરી અંગે પછી તિલક
ધરે સદુ કોય." સ્નાને કા. નાલી. ત. ધરે છે. ૯૦૮ આભરણુ પ્રા.કા. આમૂયણ,

કભાય, દોતા, જામા, ઝીણા, નીમાકુર રાતી સાર,
પાધડી પછેડી, ને પટકા, પામરી શ્રીકાર.

૯૧૦

બહુ રંગી બાંધ્યાં મોળિયાં, તિરક ભાલ વિશાળ,
તોરા કલગી કીનારી, તે દીસે ઝાઝમાલ;

ગોશ પેચ બાંધ્યાં પાધડી, તે હેમમય ઉઘોત,
કાને કુંડળ જળકતાં ને લળકતાં મોતી જ્યોત,
બાલુખંધ ને ખેરખા કાને, હેમમય પેચી હાથ.

૯૧૫

વેલિયાં, વીંટી, છીપા કાને જડિત હીરા સાથ.

કડા કાના કર વિષે છે હેમનાં નિરધાર,
સુવર્ણમય સાંકળી કંઠે મુક્તાફળના હાર,
માદળિયાં, તાપીત, કંઠી, કનકના શણગાર.

કટિબંધ બાંધ્યા રતનમય જડિત નંગ અપાર.

૯૨૦

આભૂષણ પર વસ્ત્ર પહેર્યાં હિલટ અંગ ન માય,
જેવાં જેને શોભતાં, તે ધરે તેવાં કાય,

ઉત્સવ જાવા સર્વકાને હરખ મનમાં ન માય.

વસ્ત્રાભૂષણ અંગે પેહેરી સાંપ્રત થયા સરવ કાય,

રેવતાચલ પર્વતે જાવા ઉમંગ સહુને મન.

૯૨૫

ફા. સુંદર. અંગે ફા. સર્વોંગે. વસ્ત્ર સુંદર ત. ફા. વસ્ત્રભૂષણ". ૯૦૯-પ્રા. કા:

"કભાય કારમા જામા ઝીણા નીમા ધારે સાર." પ્રા. કા. પ્રત ૧ લી:-"કભાય

કારમા જામા નીમા હીમરે રાતિ સાર." ફા. નીમા ફરતી સાર. આ સર્વનો

ખુલાસો અહીં નહીં કરતાં હીકામાં કર્યો છે ૯૧૦ પામરી ત. "છે પામરી નેર."

પણ તેનો અર્થ બદોબર નથી. ૯૧૧ બાંધ્યાં પ્રા.કા. બાંધે. વિશાળ પ્રા.કા. રસાળ.

૯૧૨ ત. તોરા કલગીરનાં. ત દીશતા ઝાઝમાલ. ૯૧૩ બાંધ્યાં પ્રા.કા. બાંધે.

૯૧૬ છીપા. પ્રા.કા: "છાપ". ૯૧૯ કંઠી પ્રા.કા. પ્રત ૧લી: "ગાંઠે". ફા. કો-

કાને. ૯૨૦ નંગ ત. 'અંગ'. ૯૨૧-વસ્ત્ર પ્રા.કા. "વસન". પેહેરી પ્રા.કા. પેરે;

ફા. પેહેરાં. ૯૨૨ શોભતાં ફા.શોભાએ. ધરે ફા. ધરીઆં. ૯૨૨ હરખ-પ્રા.કા. ફા.

"હર્ષ મનમાં હોય". પ્રા.કા. ની પ્રત ૧ લી માં આ પંક્તિ નથી. ૯૨૪ થયાં

-પ્રા.કા. "યાય સહુ કાય". ૯૨૫ રેવતાચળ ત. "રેવતાચળ પર્વત હપર".

આપ આપણા સેવકને કહે: સજ્જ કરો વાહન.

પછી વાહન સજ્જ કર્યા, રથ, વહેલ, હય હિંસાર,
સુનેરી રૂપેરી તેને ધરાવે વેશ શણગાર.

છત્ર, ચામર, પતાકા, તે કરે સેવક તૈયાર,

સજ્જ કરી લાવે સ્વામી પાસે, પ્રભુ થાય અસ્વાર. ૯૩૦

કો શણગાર હયને ધરાવે આપઆપણાં જાંઠાં કામ,
અશ્વ આગળ હિલા રાખે, કરે દડં પ્રણામ.

(એમ) વાહન સહુકો સજ્જ કરીને લાવે સેવક જન,

પ્રણામ કરીને એમ કહે: “જઈ બેસીએ સ્વામિન !

શોભતા રથ શણગારિયા, ધુધરીનો રણકાર, ૯૩૫

જનજમ, તકિયા, ગલેયા, પાથરી કરતા તૈયાર.

વૃષભ શણગારી કરીને વહેલ વિષે તે જોડે,

માહો માહિ સેવક કહે: “દોડાવશું પડયા હોડે.”

વાહન શણગારી લાવિયા, આપ આપણા જ્યાં રવામ.

જેને વાહન છે નહીં, તે પાળા જશે તે કામ. ૯૪૦

હમ'ગ૦-પ્રા.કા. માં “સહુકો યયા તૈયાર.” મન ફા. હોએ મન. ૯૨૬-પ્રા.કા.

માં આ લીટી નથી. પરંતુ ૯૨૯ લીટીમાં ‘કરે સેવક તૈયાર,’ એ વચન આ લી-

ટીની અપેક્ષા રાખે છે. ૯૨૭-પ્રા.કા:-“સજ્જ કર્યા વાહન કાજ રથ, જોઈ હય કરે

હિંસાર.” હય૦ ફા. નેહ હિંસાર. ૯૨૮ ફા. સોના ને રૂપા તણાં. વેશ પ્રા.કા.

માં નથી. ૯૨૯ તૈયાર ફા. સાર: આ પંક્તિની પછી પ્રા.કા.માં આ પંક્તિ છે:

“રત્ન જડિત્રતાં જન શોભે, મોતી ઝાલર સાર.” પણ ત. ફા. માં નથી. ૯૩૦

થાએ ફા. થાઓ. ૯૩૧ પ્રા.કા. આપ આપણે કામ. ૯૩૨ અશ્વ૦ ફા. આગળ લાવી

કરે જિભા. ૯૩૩ લાવે ફા. વદે. ૯૩૪ પ્રણામ૦ ફા. સનમુખ લાવી એમ દેહે. જઈ

ફા. જ. ૯૩૫ ફા. શણગારી કીધા. ત. શણગાર કીધા. ૯૩૫ રણકાર પ્રા.કા. ફા.

“ઝણકાર”. પ્રા. કા. પ્રત ૧લી: “શોભતા શણગાર કરી રથ, વખતે જોડી લાવ.”

આનો કાંઈ અર્થ બેસતો નથી. ૯૩૬-પ્રા.કા ની પ્રત ૧ લી માં આ પંક્તિ નથી.

ફા. જલેયા. કરતા ફા. કરા તાં, પ્રા.કા. કર્યા. ૯૩૭-વહેલ પ્રા. કા. “સમટ.”

પણ વહેલ સમટ સુદર છે. ૯૩૮. પડયા-પ્રા. કા. ફા. “વાટમાં” દોડાવશું ફા.

વલણ.

જશે સર્વકો ઉત્સવ કરવા, એમ પુરૂષો સામગ્રી કરે;
(હવે) સ્ત્રીઓ શણગાર સરવ કરશે, શ્રોતાજન વડો શ્રી ! ! !

કડવું ૧૯ મું.

યાદવીઓના શણગાર અને ચેષ્ટાળીઓ.

નાગ માર.

સુંદરી સજે શણગાર, સહુ ઉત્સવ જાવા,
કો આભૂષણ પહેરે અંગ, કો ખેડી નહાવા.

કો ગૂંચાવે શીશ, કો સેંધો ભરતી;

૯૪૫

કો હાથ વિષે દર્પણ, કો તિલક કરતી,

છે મસી દાખડી હાથ, કો અંજન સારે;

કો પહેરે રૂડા વસ્ત્ર, છે ભૂષણ ભારે.

ગોફણો રત્ન જડાવ, ભંમર લળકે છે;

ત્રિસેંથીઆ શીશ કુત્ર માથે ઝળકે છે.

૯૫૦

માળા મોતીનો હાર ઉર પર ઢળકે છે;

હોડાવ. ૯૪૦ ત. બશે. ૯૪૨ ફા. હવે જાદવ સ્ત્રીઓ-- કરશે ફા. સજે, પ્રા. કા. થરે છે. ફા. કહું શ્રોતાજન. વડો પ્રા. કા. કહો, ફા. બોલ્યો. કડવું યોગણીસમું. ૯૪૩ સજે ત. પ્રા. કા. કરે. ૯૪૪ ફા. આભરણ. પેહેરાં. અંગ ફા. અંગે, ત. અંજનમાં. ૯૪૫ ત. કોય સેંધા. ૯૪૫-૯૪૬ પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં આ બે પંક્તિ આમ છે:--“ કો ગૂંચાવે શીશ કો તિલક કરતી, મેંશ દાખડી હાથ, ગ્રહી કો આંજ ન-ચતાં સાર.” ૯૪૭ છે ફા. પ્રા. કા. ગ્રહી. ત. કો અંજન નયણે સારે. પણ લીટીનું માપ વધે છે. ૯૪૮ ફા. કોણે. પેહેરે ફા. પેહેર્યાં. છે પ્રા. કા. કો. ૯૪૯ ભંમર પ્રા. કા. “ ચમરી ” લળકે પ્રા. કા. ફા. ઝળકે. ૯૫૦-૯૫૧. અહીંયાં પંક્તિઓના ક્રમમાં મૂળ-પ્રત અને પ્રા. કા. માં ઉલટપુલટ છે. પણ પ્રા. કા. નો ક્રમ યોગ્ય હોવાથી નવીકાર્યા છે. ૯૫૦ ફા. માં આ પંક્તિ નથી. ૯૫૨ ફા. મોટાં મોતી કરે હાર.

જડાવ ચુડલો હાથ, કંકણ ખૂળકે છે.

તિલક ભમરી ને મોર ત્રોટી કાને છે;

દીસે અદ્ભુત રૂપ, રૂંડે વાને છે.

કટિખંધ હેમ જડાવ ઝાંઝર પાગે છે.

૯૫૫

ધૂધરી રાખદ ઝણકાર, લંગુર વાગે છે.

કલ્હા, કાંખી, અણુવટ, વીંછ્યા શોભે છે;

દેવાંગનાશાં વૃંદ અમરમન લોભે છે.

નાનાં તિલક વિશાળ સુંદર ભાળે છે;

સામી રહી ઝોઢે ચીર, સણગટ વાળે છે.

૯૬૦

કાનાં છટા અંખોડા વેણુ, દેવાને નેહરી,

કટાક્ષ નેત્ર વિશાળ, કા બેટી ઘેરી.

માહો માહો કહે નાર: ‘બાઈ! યાચો વેહેલાં;

ભિર પર ત. ભિર ૯૫૨ ત. કાંકણ. ૯૫૩ કા. ભમરનો. તિલક-પ્રા. કા. પ્રવ ૧ લી: “તિલકનો ભમરનો મોર.” ૯૫૪ રૂંડે પ્રા.કા. ગોરે. કા. દીસે અદ્ભુત રૂંડે વાન, શોભા માને છે. ૯૫૫ કા. રણકાર. રાખદ. પ્રા. કા. ‘સૂર’. ૯૫૭ કા. વીંછ્યા. શોભે છે. પ્રા. કા. માં “સોહે છે” છે. ૯૫૮ ત. દેવાંગનાનાં. પ્રા. કા: “દેખી દેવાંગનાશાં અંગ, અમર મન મોહે છે”. આ પાઠમાં વૃંદને સ્થાને ‘અંગ’ છે પરંતુ ‘વૃંદ’ સમૂહવાચક હોઈને અનેક સ્ત્રીઓ દેવાંગના બેવી છે, એવા ભાવ પ્રેરે છે, તેથી તે વિશેષ સુંદર છે ત. અમરને. કા. ધરાં શર વાગે ભુક્ષણ, દેહ અતી ઝોપે છે. ૯૫૯ કા. નાના વિંધ. ૯૬૦ સામી-પ્રા.કા. કા. “સમીર ઉરાડે ચીર.” સ્વીકૃત પાઠમાં કંઈક નિર્લજ્જનો ભાવ છે, તેમ સ્ત્રીઓ પરસ્પરની શરમ ન રાખતાં આમ વસ્ત્ર ધારણ કરે, એ સ્વાભાવિક છે. કા. પ્રા.કા.નો પાઠ પણ તેટલો જ સુંદર છે. ૯૬૧ પ્રા.કા: કોના છટા; કા.કો છોડે. દેવા કા.દેવાને. નેહરી ત. નેહરી છે. પ્રા.કા:—“કા છોડે અંખોડા માહોમાંય જોવાને હેરી”. અંખોડા નેહરી દેવાને છોડે એ સ્વાભાવિક છે, અને નહિં કે પ્રા.કા.માં જેમ હેરી-અરૂંપડે જોવાને છોડે, એમ ૯-હેઠું છે તે; માટે કદાચ ‘જોવાને હેરી’ ને બદલે ‘દેવા નેહરી’ હોતું નેહાય. ૯૬૨-કાં ૦ પ્રા.કા: “નેટી કા મેરી.” ત. ઘેરી છે. ૯૬૩ યાચો કા. યાચો, પ્રા.

ઊતાવળાં આપણે ત્યાં, જઈએ સૌથી પેહેલાં,
સહુ નાની મોટી નાર સામગ્રી કરતી.

૯૬૫

યથાયોગ્ય શણગાર, તે તેવા ધરતી,
લેઈ પૂજના ઉપહાર, સ્ત્રી બાંધે છેડે,
માંહો માંહો મારે હાક, સમજી સખીને તેડે;
ચરણાં, ચોળી, ચોર, પહેરે સૌ બાળા,
રતન રાખડી ચોક, કંઠ વિષે માળા.

૯૭૦

સગે સોળ શણગાર, છે જોખન વેશે,
રથ, વહેલ, ને સુખપાલ, વાહને જઈ ગેરો;
“કરો બાઈ ! ઇટલી ચાર !” પૂછે ઉલ્લાસે,
“કરો ઊતાવળ સહુ સાથ, અસુર ઘણું થાશે”.

ઉત્સવમાં જવાની સુલદ્રાની રાહ.

તત્પર થઈ સહુ લોક, ઉત્સવ લણી આવે,

૯૭૫

ઝંપે બેઠી નાર, સુલદ્રા બાળે.

એવું દેખીં ઊતરી બાળ, આવી મા પાસે,

જનની પ્રત્યે વચન કુંવરી પ્રકાશે.

સુલદ્રા કહે: “માત ! બાજ ઉત્સવ થાશે;

પ્રાણી માત્ર સહુ ક્રોધ ત્યાં જોવા જશે.

૯૮૦

કા. થા. વહેલાં પ્રા.કા. વહેલી. ૯૬૪ પ્રા.કા. ઉતાવળી. ત્યાંય ત. કા. માં નથી.
સૌથી કા. પ્રા.કા. સહુ. ૯૬૫ સહુ કા. પ્રા.કા. બહુ ૯૬૬ કા. જેહેનાં. જથાજોગ.
૯૬૭ પૂજના પ્રા. કા. ‘પૂજના’. પણ તે ભૂલ જ હતી. પ્રા. કા. પ્રત ૨ છ ‘પૂ-
જનાં.’ અને તે સ્વાભાવિક છે. ૯૬૮ સખી પ્રા.કા. સખી, કા: સખન. ૯૬૯-
ચોરં કા: ને વજ્ર પેહેરે સહુ બાલા; ત: સહુ વજ્ર પેહેરે છે. ૯૭૦ વિષે પ્રા.કા.
મોતી. ત. માળા છે. ૯૭૧ કા. પ્રા કા: “ઝોમ સખ્યા સોળ— ૯૭૪ ઘણું ત.
કા. પછે. ૯૭૫-થઈ ત. ‘થયાં’ ૯૭૭ ત. કા. ઊતરીને માત. પ્રા.કા. કા. માતા.
૯૭૯ માત કા. સુણ માત. ૯૮૦ સહુ ત. પ્રવત રાક, કા. પ્રજ સરવ. પ્રા. કા:-

(માટે). “હું જાણું તેણે ઠાર” કહી રાઢ જ લીધી.

માત વિના જાણે ન કાય કૃષ્ણે બુદ્ધિ દીધી.

પલણ.

કૃષ્ણશિક્ષા ન જાણે કોઈ, સુભદ્રા રાઢ લઈ રહી રે,
તેવે સમે પછે અંતઃપુરમાં સંકર્ષણ આળ્યા સહી રે.

કડવું ૨૦ મું.

કૃષ્ણના પ્રપંચથી અજ્ઞાત બલરામનું સાર્વન.

રાગ વેરાડી.

વૈશંપાયન કહે: સૂણ રાય ! પછી શું કરે સુભદ્રાય ? ૯૮૫

આવી પુત્રી બ્યાં છે માત હિતસવ જાવાની કહી વાત.

રઠ લેઈ રહી તેણે ઠામ, એવે ધરમાં આળ્યા રામ.

સુભદ્રા દેખીને બ્રાત, માત આગળ કરે આસુપાત;

તીર્થ જાવાને આકંદ કરે, બ્રાત જિહા તે શ્રવણે ધરે.

હલધર એમ વિમાસે મન: “ભગિની કાં કરે આજ રૂદન ? ૯૮૬

“પ્રાણી માત્ર જનેતા ! ત્યાં જોવાને જરો.” પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી. “પ્રાણી માત્ર
જન હોય ત્યાં જોવા જરો.” ૯૮૧ ત. કા. પ્રા.કા. એમ કહો. રાઢ જ પ્રા. કા. માં
‘હક છે’. ૯૮૨ ‘માત વિના’ પ્રા. કા. પ્રત ૨૭: ‘માત પિતા’. પણ અર્થસં-
ગતિયુક્ત થતી નથી. તેમ દીકરીની વાતથી મા જાણીતી હોવી જ જોઈએ અને
પિતા ન હોય એ જ સ્વાભાવિક છે. ૯૮૨ ન ત. નવ. કા. લીધી છે. ૯૮૪ તેવે-
પ્રા.કા:—“વિપ્ર પ્રેમાતંદ્ર કહે.” કડવું વીસમું. ૯૮૫ સૂણ-પ્રા.કા. ‘સુણો’. પછી-
પ્રા.કા: “પછે કરતી શું.” ૯૮૭ તેણે- પ્રા.કા. કુંવરી તે ઠામ. ૯૮૮ ત. સુભદ્રા-
ને. આસુપાત કા. વિદ્યોપાત; પ્રા.કા. અશ્રુપાત. ૯૮૯ ત. જાવા. કા. જિહા. ૯૯૦
આજ પ્રા.કા. માં નથી; કાં ત. માં નથી. પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી:—“તીર્થ જાવા એ
રૂદન કરો, બ્રાત જિહા તે શ્રવણે ધરો.” પણ તેનો અર્થ બંધણેસતો થતો નથી.

“જઈ માતાને પૂછીએ એહ, જેન આકંદ કરે છે જેહ”.

પછી માતાને પૂછે બળદેવ, સન્મુખ પાસ જઈને ખેવ.

કહો: “માતા ! સુભદ્રા આજ, રઠ લેઈ રૂવે કૂણુ કાળ ?
ભગિનીને ઈચ્છા હોય જેહ, માતાજી ! મુજને કહો તેહ”.

માતા વહે: “સાંભળ કુમાર ! આજ ઉત્સવનો દિન સાર. ૯૯૫

(ત્યાં) પ્રાણી માન જશે સરવ જન, (તે) માટે એવું જવા મન,
તીરથ દર્શન કરવા સહી, કઈ વારની રઠ લેઈ રહી.

ઉત્સવ સ્થાનકે એકલી, મેં કપમ જાયે પુત્રી મોકલી !

(તે) માટે કુંવર ! સૂણુ વાત, તમે જાઓ ફા એની સાથ,
અથવા એક કહું ઉપાય, જે આવે તારા મન માંહ. ૧૦૦૦

“શ્રીકૃષ્ણનો રથ છે જેહ, આણી અપાવો બાધને તેહ,
સાથે દાણક ખેડણહાર, જેસી જાયે તીરથ મોઝાર.”

(ત્યારે) રામ કહે: “સાંભળો માત ! એ તો સરવે સહેલ છે ખાત.”

ભગિની પ્રયે બ્રાત એમ વહે: “ધીર મતિ રાખ તું રહે,
હવડાં હું જાઉં કૃષ્ણ કને, આણીને રથ આપું તને. ૧૦૦૫

તે ઉપર યઈ અરવાર, સુખે જાજો તીરથ મોઝાર.

રઠ મૂકી મનમાં સુખ ધરા, રથે જેસી ઉત્સવે સંચરો.”

એવા રામનાં સૂણી વચન, સુભદ્રાનું હરખૂં મન,

૯૯૧ પ્રા.કા.જઈ. પૂછીએ પ્રા.કા. પૂછીએ આજ. છે જેહ પ્રા.કા.શેં કાળ. ૯૯૨ ખેવ પ્રા.કા.
તતખેવ. ૯૯૩ રૂવે ત. રઠન કરે કૂણુ પ્રા.કા. શેં; ફા. શા. ૯૯૫ વહે પ્રા.કા. ફા.કહે.
ત.કુમાર ફા. પ્રા.કા. કુમાર. ત. ફા. ઉત્સવનો. દિન ત. દિન છે, પ્રા.કા. દિવસ. ૯૯૬
સરવજન પ્રા.કા. પ્રત રજી: આણે દિન. માટે પ્રા.કા.ત્યાં. જવા છે. ૯૯૭ દર્શન-ફા.
યાત્રા. ૯૯૮ પ્રા.કા. ઉત્સવને પુત્રી પ્રા.કા. માં નથી. ત. “ઉત્સવ સ્થાનકે એકલી
કપમ જાય, કહો તે કહે ઉપાય.” ૯૯૯ પ્રા.કા. સૂણો. ૧૦૦૧ અપાવો-ફા. આપો;
પ્રા.કા: “આપવો”. પણ બ્યાકરણના નિયમ અનુસાર ‘અપાવો’ પાઠ લેઈએ. ૧૦૦૪
પ્રા.કા. તે વહે. ધીરં પ્રા.કા. બાઈ ધીરજ રાખ્ય તુજ હંદે; ફા. બાઈ રહે. ૧૦૦૫
પ્રા.કા. કૃષ્ણની. ૧૦૦૬ જાજો ફા. જાજો. યઈં ફા. જેસો નિરધાર. ૧૦૦૭ ત. ફા.

આતવચન સૂણી હાસે: “ હવે કારજ માંડે યાશે. ”

હરખ ઉપન્યો મન મોઝાર, જવા તીરથ વિષે નિરધાર. ૧૦૧૦

કૃષ્ણ પાસે જલરામની રથ માટે માગણી.

“ ભગિની ! સજ યા ” આસા કરી, આઠવા રામ છે જ્યાં હરિ.

જ્યેષ્ઠ બ્રાતને આઠવા જાણી, ઊઠી ઊભા થયા સારંગપાણિ.

કૃષ્ણજીએ કયો પ્રણામ, કહો: “ બ્રાત ! આઠવા કોણ કામ ” ?

વહે રામ: “ ભગિની આપણી, રઠ લાગી છે તેને ધણી,

ઉત્સવ તીરથ જવા સહી, સુભદ્રાને મનસા થઈ. ૧૦૧૫

નરનારી જે નગરમાં હોય, જશે ઉત્સવ કરવા સોય,

જાતાં દેખી બાઈને થઈ મન, ધરમાં રહી તે કરે રૂદન.

માટે રથ તમારો જોઈ, હું આઠવા છજી લેવા તેઠ,

દારકને મોકલો સાથ, રથહાંકણી વિદ્યા જેને હાથ.

ઉત્સવ બાઈને આવશે ફરી, કહો રથ લાવે જોતરી. ૧૦૨૦

આવી રામની વાણી સૂણી, વળતા કૃષ્ણ વહે આશુણી:

રથ સોંપવાથી હમા યતારા અનર્થની કૃષ્ણની શંકા.

શામળીઓ કહે: “ સાંભળો બ્રાત ! રથથી કાંઈ થાયે ઉતપાત.

સાંચરો, ૧૦૦૯ હવે પ્રા.કા. હમણાં. હવે ૦ ફા. બાવા કણે જવા મન ધરો. ૧૦૧૨
સજ યા ત. સાથે; પણ એ પાઠ અર્થહીન છે. ૧૦૧૨-જ્યેષ્ઠ ૦ પ્રા.કા. “ જ્યેષ્ઠ
બ્રાત આઠવા ત્યાં જાણ. ” “ જાણી ” વિશેષ ઉપયુક્ત છે. સારંગપાણિ-પ્રા.કા.
“ સારંગપાણ. ” ૧૦૧૩ કયો ત. કહો. ૧૦૧૪ વહે પ્રા.કા. “ કહો. ” ૧૦૧૬ જે
નગરમાં ત. જેના ધરમાં. જશે-પ્રા.કા. “ જશે આજ ઉત્સવને સોય. ” ૧૦૧૭
બાઈને પ્રા.કા. જોતરી. ૧૦૧૮ કહો પ્રા.કા. ૧૦૧૮ પ્રા.કા. રથહાંકણી વિદ્યા. ફા. છે જેહને.
૧૦૨૦ જો ફા. સજ કરી ૧૦૨૨ બ્રાત પ્રા.કા. પ્રતીતી “ વાત. ” ત. પ્રા.કા. એ રથથી. યાયે
ફા. યશે. ૧૦૨૩ કોય ૦ ત. પ્રા.કા. ફા. કહો બાઈ કોય; પ્રા.કા. માં માત્ર કોય નથી. અ-
વર ફા. અનં. રથ જોસે. ત. અવર જોસે તો; પ્રા. કા. નાંખે કોને ગર્તે. જ કોય
પ્રા.કા. ત. યાય. પરંતુ ઉપર લીધેલી પ્રા. કા. પ્રત ૧લીની પાંક્ત સરળ, અર્થ-

ફાં વિના સાંભળો કાચ, રથ બેસે, કલ્પાંત જ હોય,
આળીગારો છે મારો રથ, લેઈ જાશે, યાશે અનરથ.
બેસે એણે રથે સુભદ્રા, (તા) નિશ્ચે કે વિદ્ય જ યાય, ૧૦૨૫
તે માટે સૂણો વડવીર (રથ) નહીં આપું ” કહે શ્યામશરીર.

અવરામનો ક્રોધ અને કડવાં વેણ.

એવાં કૃષ્ણનાં સૂણી વચન, ચઢયો ક્રોધ હલધરને મન.
ક્રોધવચને એમ બોલ્યા રામ: “તારો રથ આવશે શેં કામ ?
જન્મ લગી તારી એ ટેવ, વીસરી નથી અસ્વમેવ.
રાત્રિદિવસ તું સ્ત્રીમાં રમે, તારૂં બોલ્યું મુને નવ ગમે. ૧૦૩૦
ધૂર્તવિદ્યા તારી નિરધાર, તેનો કાઈ નહીં પામે પાર.
મારી શિક્ષા થકી ભગવાન ! હજી તુને ન આવી સાન !”
સૂણી વચન હલધરનાં હરિ, વળી કૃષ્ણે વાણી બિચારી:

કૃષ્ણે રથ તૈયાર કરી સોંપતાં કરેલી સૂચના.

“ ફાં રીસ કરો છો જાત ! તમને ન ધટે એવી વાત.
મેં અન્ય ક્યોં હોય જોહ, બાંધવ ! ક્ષમા કરો મુજ તેહ. ૧૦૩૫
તમ આગા કેમ ઉથાપું ! હવડાં રથ અણાવી આપું.
મન માને તે બેસે સુખે, ” એવું વચન કહ્યું શ્રીમુખે.
દારકને કહે શ્રીહરિ: “ રથ લાવ આહીં સજ કરી.”

અન્ય અને અતિથ્યર્થ પરિણામ સૂચવનારી છે. હવે પછીનું પરિણામ ભોતાં રથ ગ-
ર્તમાં નાંખશે એમ કહેવું, એ યોગ્ય પણ લાગતું નયો. ૧૦૨૪ જાશે. ફાં. જાશે.
ત. ફાં. પ્ર. કા. પણ યાશે. ૧૦૨૫ ત. ફાં. ભે બેસે. ૧૦૨૬ ત. ફાં. સૂણ ભે. નહીં
પ્રા.કા. ન. ૧૦૨૮ પ્રા.કા. ક્રોધ વચન. ૧૦૨૯ તારી પ્રા.કા. પ્રત ૧ હી તારી. એ
ટેવ ફાં. એહેવી ટેવ, પ્રા. કા. કુટેવ ત. પ્રા.કા ફાં. તુજને વીસરી. અસ્વમેવ પ્રા.
કા. અવશ્યમેવ. ૧૦૩૦-સ્ત્રીમાં પ્રા.કા. પ્રત ૧ હી “સીમમાં.” પણ કૃષ્ણ સામાન્ય
રીતે સ્ત્રીવંપટ કહેવાય છે આથી આ ‘સીમ’ પાઠ અચૂક છે. ૧૦૩૧ નહીં
ફાં. પ્રા.કા. નવ. ૧૦૩૨ ત. તુજને. ૧૦૩૩ સૂણી ત. સૂણો. વચન પ્રા.કા.
પ્રત ૧ હી “ એવાં વચન. ” ૧૦૩૪ કરો છો ત. કરો તમે. ૧૦૩૫ મુજ પ્રા.કા.
સર્વ, ફાં. મુજને. ૧૦૩૬ પ્રા.કા. તમારી. અણાવી ફાં. આણીને. ૧૦૩૭ બેસે ફાં. બેસો, પ્રા.કા.

કુખનું વાપક શીર ધરી, દારૂક લાબો રથ જોતરી.
 હેમ રત્નજડિત શણગાર, યોગમ થઈ રહ્યો જાતકાર. ૧૦૪૦
 દારૂકે આવી કીધો પ્રણામ: “રથ સંપ્રિત કીધો છે સ્વામી!”
 જ્યમંગળ, હંસલો, રૂપધામ, જય વિજય જોડ્યા નામ.
 જ્યેષ્ઠ બ્રાતને આપ્યો સહી, વળતી વિદ્યે વાણી કહી:
 “સુભદ્રાને કહેજો ગુણવાન! રથ ઉપર ખેસે સાવધાન.
 મને ઉપજે એવું મન માંય: “રજે વિદ્વ કથું વારે થાય.” ૧૦૪૫
 સૂણી હલધર કહે: “ભાવ! તારા રથને કો નહીં ખાય?
 રહે ખેશી, તું જાણે શું? કણુ ધણું તને શું કહ્યું?”

ખલરામની સુભદ્રાને તૈયાર કરવાની વરધી.

એમ કહી રથ લાબ્યા દ્વાર, સુભદ્રાને કહ્યો સમાચાર.
 ખલભદ્ર ધરમાં જઈ ભણે: “ખેની! રથ આબો ખારણે;
 હવે કાં લગાડો લાર, રથ ઉપર થાઓ અસ્વાર.” ૧૦૫૦

વલણ.

“રથ ઉપર ખેસો સુભદ્રા!” એમ ખાંધવે વાણી કહી.
 એ વચન શ્રવણે સાંભળી, ભગિની મન હસે સહી રે.

કહેજો. ૧૩૦૮ ત. પ્રા. કા. “તીરથ.” ૧૦૩૬-જોતરી-પ્રા. કા. ૧. “સજ કરી.” પરંતુ તેથી ઉપર-
 ની પંક્તિ સાથે એક તો પુનરુક્તિ થાય છે, અને રથ જોતરવો એ વિશેષ સ્વાભા-
 વિક છે. ૧૦૪૧ છે કા. પ્રા. કા. મે. ૧૦૪૨ કા. રૂપનાં ધામ. પ્રા. કા. જય માંગલ્ય.
 જોડ્યા ૦ પ્રા. કા. જોડ્યા હરિ નામ; કા. ઘોરા ચાર તણાં નામ. ૧૦૪૩ સહી પ્રા. કા.
 રથ સહી. વળતી-પ્રા. કા. “વળી”. ૧૦૪૪-ખેસે ત. “ખેસજો થઈ.” ૧૦૪૫
 એવેવું ત. જોડેવું. વાય પ્રા. કા. “ચાય ત્યાંય.” કથું કા. કોઈ. ૧૦૪૬ સૂણી ત.
 કા. પ્રા. કા. વચન સૂણી. કા. કા. પ્રા. કા. કોઈ. ૧૦૪૮ પ્રા. કા. કહ્યા. ૧૦૫૦ પ્રા. કા.
 હાવાં. ૧૦૫૧ હરખે પ્રા. કા. હરિંત, કા. હરખી. સહી કા. ઘણી.

કડવું ૨૧ મું.

સુભદ્રાનો શરીરશૃંગાર.

શાગ માર.

કેહે ઋષિ વૈશંપાયન: રે તું સૂણુ જનમેજય રાજન! રે
 આધવનાં સલિળી વચન રે, સુભદ્રા થયાં પ્રસન્ન રે.
 પછી બિઠ્યાં તેણી વાર રે, મન મધ્યે હર્ષ અપાર રે. ૧૦૫૫
 સજે સુભદ્રા શણુગાર રે, તે જાવા તીરથ મોઝાર રે.
 ભસ્તકે ત્રસેચિયા શીશકુલ રે, છે સેથે ભાર અમૂલ્ય રે;
 દામણી ત્રોટી જડાવ છે કાને રે, દીસે સુભદ્રા રૂટે વાને રે.
 છે તિલક ભાલ વિશાળ રે, છે કંઠે મણિની માળ રે;
 મુક્તાકળનો પેહેર્યો હાર રે, અંગે થઈ રહ્યો ઉઘોતકાર રે. ૧૦૬૦
 જડાવ ચૂડો કર અળકે રે, ખેડુ હાથે સુંદર અળકે રે.
 હેમ મુદ્રિકા અંગુલિ રે, રામા રસિલી અણમૂત્રી રે.
 રતનચોકની પોતી હાથે રે, બિભી દાસી દર્પણ સાથે રે.
 બાળુબંધ માળા મેલી રે, જવેર જડિતરેખા હથેલી રે.
 હેમ સાંકળીનો રૂટે હાર રે, કટિબંધ રતનમય સાર રે. ૧૦૬૫

કડવું ૨૧ મું. માત્ર પ્રા.કા. મારની દેશી, ફા. મારણી. ૧૦૫૫-મનં પ્રા.કા. "મન હરખે
 તે અપાર રે." ઉઘોતકાર-પ્રા.કા. "ઝાતકાર." ૧૦૫૭ છં ફા. તેહેતું કો નવ જાણે
 મુલ રે; પ્રા.કા. છે સેથો બાળ અમૂલ્ય રે. ૧૦૫૮ ત્રોટી પ્રા.કા. મોટી. ૧૦૫૯ છે
 ત. ફા.માં નથી. ભાલ ફા.ભાલ રૂટે. છે કંઠે ફા. કંઠે માદળીયાં ને માલ રે. ૧૦૬૦
 પ્રા.કા.—ના પેહેર્યા. અંગે ફા. માંહે જડીત નંગ અપાર રે. ૧૦૬૧ અળકે ફા.
 ખળકે. પ્રા.કા. ચૂડો. ખેડુ પ્રા.કા. અવેરમય જવ અળકે રે. ૧૦૬૨ ફા. માં આ
 પંક્તિ નથી. ૧૦૬૩ ભણી દાસી ફા. ને પ્રા.કા. પ્રત ૧લી: હેમ વીંટી. ૧૦૬૪ ફા.
 બાળુબંધ ગણુબંધ માળા—જવેર જડિત રેખા પ્રા.કા. અવેર અળકે. ૧૦૬૫ રૂટે
 હાર ફા. દોરા રે. ફા. કટિબંધ તે રતન જડાવ રે. ૧૦૬૧-૬૫ આ પાંચ પંક્તિ
 પ્રા. કા. ફા. ની છે. ત. માં માત્ર તેને બદલે નીચેની બે જ પંક્તિ: "જડાવ ચૂડો

પગે ઝાંઝરના ઝમકાર રે, અણુવટ લંગર વૃધરી સાર રે.
 ચરણાં ચોળાં ધર્યાં શરીર રે, ઉપર પહેર્યું અમુલ્ય ચીર રે.
 મુગ નેત્ર, નાસિકા કીર રે, બૂક્ટી કમાન, નયણાં તીર રે.
 છે અંધરંગ પ્રવાળી રે, ચળકે મુક્તાકળની વાળી રે.
 મુખકમલ સુલકાનું ઝળકે રે, જાણે ચંદ્રબિંબનું ચળકે રે. ૧૦૭૦
 મદહસ્તી કર શુંકાર રે, વેણી જેવી વિપવર સાર રે !
 ઉદર પોયણુપત્ર સમાન રે, અદ્રશ્ય સુંદર રૂપ નિધાન રે.
 મુખ મધ્યે છે બીડાં પાન રે, મધુર સ્વર સુધા સમાન રે.
 સૂણી કંઠકોટીલા હારે રે, સૂણી સ્વર મન વાત વિચારે રે.
 રૂપે રંભા દેવાંગના માન મૂકે રે, તેથી તાપસ તપ થપી ચૂકે રે. ૧૦૭૫
 બંને નયન મધુકર ચાલે રે, જાણે મીન, ખંજન પડિયાં જાળ રે !
 સન્ધ્યા સોળ શણુગાર બાલા રે, ગજગામિની, ચાલ મરાલા રે;
 રૂપે માનુનીનું મન મોહે રે, પછી દર્પણમાં મુખ જોએ રે.

કર ચળકે રે, રત્નચોકની પોચી બળકે રે; આંગળીએ હેમ વીંટી વેલી રે, ઝળકે
 નાનરેખા હથેલી રે." પ્રા.કા. કા. ની લીટીઓમાં વર્ણનવિશેષ આવશ્યક હોવા-
 થી તેમ ચાર પ્રતિઓમાં તે હોવાથી, તે સ્વીકારેલી છે. ૧૦૬૬ સાર. પ્રા.કા. માં
 "ધમકાર." અણુવટ૦ કા. તેનો ચપ્પ હડે રણકાર રે. ૧૦૬૭ ધર્યાં ત. ધરી.
 પેહેર્યું ત. કા. પેહેર્યાં. ૧૦૬૮ કમાન કા. કમણ. ૧૦૬૯ પ્રવાળી પ્રા.કા. "પ્રવાળ."
 વાળી૦ પ્રા.કા. "મુક્તાકળની આળ રે." પરંતુ અંધર ઉપર નાકની લટકતી મોન
 તીની વાળી વધુ શોભે અને એ જ સ્વાભાવિક છે. ૧૦૭૦-ચંદ્રબિંબનું પ્રા.કા.
 "ચંદ્રબિંબ તે." ૧૦૭૫ ત. માં આ કડી આમ છે: "રૂપે રંભા દેવાંગના-
 નાં માન મુકાવે રે; તાપસ તપથી ચૂકાવે રે." ૧૦૭૧ કર ત. કા. માં નથી. વિ-
 પવર કા. વિશ્વાધાર. ૧૦૭૩ મુખ૦ કા. માં આ પાદ છે નહીં. ૧૦૭૪ સૂણી૦ કા.
 સૂણી કોટીલા મુકે માન રે. સ્વર ત. ઇશ્વર. સૂણી સ્વર૦ કા. માં આ પાદ નથી;
 પણ નીચેની પંક્તિ છે: "શોભે કપોત જેથી ગ્રીવા રે, અબલા અતીશે સુંદર કાચે
 રે." ૧૦૭૫ મૂકે ત. ચૂકાવે. તેથી૦ કા. રૂપે ચહ્નસ અકથાશી ચૂકે રે; ત. માં આ
 પાદ પર્યું છે. જાણે ત. કા. ખાળે. ૧૦૭૭ સન્ધ્યા૦ કા. માં આ પંક્તિ નથી. શ-
 ણુગાર પ્રા.કા. "શૂંગાર અંગે બાલ રે." ૧૦૭૮ મોહે ત. "મોહુ." જોયે-ત.

મુખ જોઈ, પામી ઉલ્લાસ રે, આવી માતાજીની પાસ રે,
જઈને પુત્રી પાગે લાગી રે, જાવા ઉત્સવ આજા માગી રે. ૧૦૮૦
જોઈ માતા હરખી મંત રે, જોડી સુભદ્રાચં વચન રે:
“જઈ વહેલા આવજો બાઈ રે !” તે સાંભળે બલિભદ્ર બાઈ રે.

સુભદ્રાને બલરામની શિખ.

ત્યારે હલધર બોલ્યા બ્રાત રે: “બાઈ ! સુભદ્રા ! સૂણો વાત રે,
હું શિક્ષા દીજી છજી તમને રે, બ્રાત કૃણો વાર્યા છે અમને રે;
કહ્યું આળીંગારો મારો રથ રે, એથી થાશે કાંઈ અનરથ રે. ૧૦૮૫
મુને એમ કહ્યું ભગવાન રે, માટે વાટે રહેજો સાવધાન રે.”

દારકને બલરામની સૂચના.

(પછી) દારકને દીધી શિક્ષાય રે: “રખે રથને વિઘ્ન કશું થાય રે; !
માટે રથ વિષે નિરંધાર રે, તું જેસજે થઈ હુંશીયાર રે.”

(પછી) રામ પ્રત્યે કહે જનાર રે: “પ્રભુ ! શું કહ્યું વારોવાર રે ?
હું હાંકું છજી નિત્યે એહ રે, જાણું છજી રથવિદ્યા જેહ રે. ૧૦૯૦

“જેયું.” ૧૦૭૬ ઉલ્લાસ ફા. હંકાર. ફા. આવી માતા પાસે તેણી વાર રે.
૧૦૮૧ પ્રા.કા. હરખ્યાં. ૧૦૮૨ તે સાંભળે પ્રા.કા:—“તમને બલે મળ્યા બલભદ્ર
બાઈ રે.” ત: “તમારા બલ બળભદ્ર બાઈ રે.” પરંતુ ફા. ને પ્રા.કા. પ્રત
૧લી નો રવીકરેલો પાઠ બલરામની હાજરી સૂચવે છે; અને પછી તે (બલરામ)
બોલે છે તેથી વધુ સુકત છે. ૧૦૮૪ ફા. પ્રા. કા. દેજી. પ્રા.કા. છું. ૧૦૮૫ એથી
પ્રા.કા: થાશે કાંઈ ને કાંઈ ૧૦૮૭ રખે પ્રા. બલિભદ્ર બોલ્યા પછે એમ રે. ૧૦૮૮
માટે ફા. હોએ. પ્રા.કા. હું છું. તું ત. પ્રા.કા. તું રહે ને બળકદાર રે. આની
પછી ફા. ને પ્રા.કા. માં આ પંક્તિ વધુ છે:—“રખે બાગે ઢળે માર્ગ મોઝાર રે,
તું જેસજે થઈ હુંશીયાર રે.” પ્રા.કા. પ્રત ૨ જીનો પાઠ રવીકૃત પાઠ સાથે સંમત
છે. ૧૦૮૯ જનાર ત. ને ત્યાર. રામ ફા. શુણી વચન વદે જનેતાથે રે. પ્રભુ ફા.
રામ બંધું. કહું ફા. કહીએ. ૧૦૯૦ પ્રા.કા. ફા. રથની વિદ્યા. હું હાંકું પ્રા.કા:
“હું કહું”. પણ તે તદ્દન અથાથ છે. કારણ દારક ચીકારીને કહે ક હું એનો

ધણું ધણું શું કહું સ્વામ રે !” ધરમાં આવ્યા રામ રે;
સુભદ્રાને કહ્યા સમાચાર રે, સૂણી ભગિની આવ્યા બહાર રે.

વલણ.

બહાર પધાર્યા પ્રેમદા રથ ઉપર બેઠા જઈ રે,
દારકે રથ રાશ અડી, પછી હય હાંક્યા સહી રે.

કડવું ૨૨ મું

સુભદ્રાનો શુભ શુકનોથી આનંદ.

રાગ રામગ્રી.

વૈશંપાયન કહે: સૂણુ રાયજી ! સુભદ્રા રથે બેસી ઉત્તવ જાયજી; ૧૦૯૫
માર્ગે થાયે શુભ શુકનજી, બેઠીને બાળા હરખે મનજી.

આલ.

મન માંહી હરખે સુભદ્રા, ને થાયે શુભ શુકન.
કુમારિકા સામી મળી છે, પુરણ વદન પ્રસન્ન.
સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી જળ ભરીને, મળી માર્ગ મુઝાર,
નેત્ર અંજન, તિલક ભારે, સંજ્યા અંગે સોળ શૃંગાર. ૧૨૦૦
શુભ શુકન દેખી સુભદ્રા વિચારે કે મન:
“અર્થ થાશે સહી મારો, મળે મારગે અર્જુન.”
અતિ આનંદે સાસરે જાતી મળી સુંદર નાર,
સુભદ્રા મનમાં હરખ પામી, કરે સ્તુતિ કિરતાર.
વળી સામી વત્સ સહિત એક મળી કપિલા ગાય. ૧૧૦૫

નિત્યનો હાંકનાર છે, એ સ્વાભાવિક છે. ૧૦૯૧ કહું ફા. કહીએ. કડવું બાવીસમું.
૧૦૯૬ બાળા ત. અબળા. આલ. પ્રા. કા. માં દા છે. ૧૧૦૦ સંજ્યા ૦ પ્રા.કા:
“અંગ સંજ્યા શૃંગાર.” ૧૧૦૫ કે પ્રા.કા “છે;” ફા. રહી, ૧૧૦૨ સહી પ્રા.
કા. “સ.” કા. માર્ગમાં. ૧૧૦૩-૪ આ બે પંક્તિઓ પ્રા.કા. ફા. નથી.

શુકન વંદે સુભદ્રાને ઉવટ અંગ ન માય.
સારથી શ્રીકૃષ્ણજીનો દારૂ જે કહેવાય,
રાશ ઝાલી તેહ બેઠો, ને રથ વિશે સુભદ્રાય.

વાહનો હાંકવામાં યાદવોની હોડ.

રથ વાયુવેગે ચાલતો, ધુધરીનો ધમકાર,
ટચકારશું હય દ્રોડ મૂકે, જળ્ય મારગ મોઝાર. ૧૧૧૦
ગામને ગોવાદરે રથ આવિયો નિરધાર,
આગળ પાછળ સરવ જલદ મળ્યા તેણે ઠાર,
સુખપાળ, મેગળ, ને રથ, કો હય વિષે છે સ્વાર,
નવનવી પાઘડી, વાધા, શોભતા સરવે શૃંગાર,
સરખે સરખાં વાહન હોયે તે સરવ રાખે જોડ. ૧૧૧૫
પાધર ગઢ માર્ગ દેખી, દોડાવે છે હોડ.
હય, રથ, વાહન, વેહલો ધણી દ્રોડાવે સહુ વાદ.
મોહામોહિ રસિયા ધણી હોકારાના કરે સાદ,
ધુધર ઘંટા ધમધમે વૃષભ હયને કોટ,
રાશ ગ્રહી ટચકાર કરતાં મૂકે મારગે દોટ. ૧૧૨૦
કો પાળા ચાલે, માર્ગમાં દ્રોડાવે વાહન,
પાધર ગઢ માર્ગ દેખી હરખ પામે મન.
વિશાળ ભૂમિ દેખી કરી ને મનમાં હરખ અપાર,

૧૧૦૯ ધમકાર ફા. ત. ઝંમકાર. ૧૧૧૦ પ્રા. કા. ટચકારશું. ૧૧૧૧ પ્રા.કા. ગોંદરે.
રથ ફા. સીગ્ર. આવિયો ત. આળ્યો. તેં ફા. રથ સાર. ૧૧૧૩ ફા. ત. અસ્વાર.
૧૧૧૪ ત. સર્વે શૃંગાર. ૧૧૧૫ જોડ ફા. જોડાં. હોડ ફા. ઘોડાં. ૧૧૧૭ વાદ ફા.
જોય. વાદ-પ્રા.કા: "વાટ" છે. પણ આખે રસ્તે દોડાવવાને બદલે વાદે ચઢી
દોડાવે, એ કંઈક વધુ સહજ છે. ૧૧૧૮ સાદ ફા. શોર. ૧૧૧૯-વૃષભ૦ પ્રા.કા.
"છે વૃષભને જે કોટ." ટચકાર પ્રા.કા. ટચકાર. ૧૧૨૧ દ્રોડાવે-પ્રા.કા. "દ્રોડાવે

અલભેદકા કુંવર જાદવના દ્રોહાવે હય સાર;
 શબ્દશ્ચ તે મારગ. ચાલે, આગળ પાછળ થાય.
 રેવતાયળ પૂર્વત સન્મુખ ઉત્સવે સહુ જાય,
 કેા હય વિષેથી પડે હેઠા, ફરી થાયે અસ્વાર;
 મારે ચાગકા અશ્વને દોડતાં માર્ગ મોઝાર.

૧૧૨૫

ખાવાને વાહનનું નિમંત્રણ અને તેનો ઉડતો ઉત્તર.

ખાવાજીની આગળથી સહુ જાયે જાદવ સાથ;
 અતીતને સહુ તેડતા: “હજી ઊંઝા કાં રહ્યા નાથ?”
 (ત્યારે) ખાવાજી કહે સર્વને: “તમો આગળથી જાઓ ત્યાંજ,
 હું આપું છું પાછળ થકો, મુજ સાથ છે પુર માથ.”
 પછી સુભદ્રાનો રથ આવ્યો ખાવાજીને પાસ;
 દૂર થકી દેખો પારથ મનમાં પામિયા ઉદ્દાસ.

૧૧૩૦

સુભદ્રાની દારૂકને રથથી ઉતારવાની યુક્તિ.

સુભદ્રા અર્જુનને દેખી કહે મન વિચાર:
 “આ દારૂક બેઠો રથ ઉપર, કઈ કવણ પ્રકાર?
 કેમ જીતરે એ ભૂમિ વિષે?” મન વિચારે નાર:
 “જો જીતરે તો કારજ મારું, સિદ્ધિ પામે સાર.”

૧૧૩૫

છે.” ૧૧૨૪ પ્રા.ખ. અલભેદકા જાદવના કુંવર. ૧૧૨૫ શબ્દશ્ચ ફા. સંવાદશ્ચ, પ્રા.કા: “સ્વારશ્ચ.” પણ ઉત્તમ વોડા શબ્દથી જ ચેતના હોવાથી તેઓ શબ્દ-બોધમાં શૂન્ય છે, એમ જણાવનારો પાઠ વિશેષ યોગ્ય છે. ૧૧૨૫-૨૬-આ કડી પ્રા. કા. માં ૧૧૨૭-૨૮-કડી પછી આવે છે. ૧૧૨૬ પ્રા.કા: “રેવતાયળ સન્મુખ ઉત્સવ સર્વ તે ત્યાં જાય.” ઉત્સવેઁ ફા. સહુ ઓછાં કરવા જાયે. સહુ ત. માં નથી. ચાય-પ્રા.કા. ‘જડ લહ યાય.’ ૧૧૨૮ ફા. દ્રોહાવે ૧૧૩૦ હજી ત. હાંજી. ૧૧૩૧ જાઓ ફા. જાયો, પ્રા.કા. જાવ. ફા. ઊંઝા કાં રથ નાથ. ૧૧૩૩ ફા. પ્રા.કા. ખાવાજીની. ૧૧૩૪ ત. પામ્યા, ફા. પામીઓ. ૧૧૩૫ કહે ત “ક્યો”. પણ તેનો કર્તા સુભદ્રા ત્રીજી વિમરિતમાં નહિ હોવાથી તે વ્યાકરણવિરુદ્ધ અને ‘અસ-મત’ છે. ૧૧૩૭ વિચારે ફા. ત. “વિચારે છે”, પ્રા.કા. વિમાસે. ૧૧૩૮ ત. જો દારૂકને ઉતારે.

તત્કાળ ઊતારી નેપૂર નાખ્યું મારગ માંથી;
 (૫૯) દારૂક પ્રત્યે સુભદ્રાજી વચન જોડ્યાં ત્યાંય:

૧૧૪૦

ફેંકેલું નેપૂર લાવવાની દારૂકને આજ્ઞા.

“ રાખ રાખ ! હો ! દારૂક ! રથ, હર્ષા શો કરું પ્રકાર ?

નેપૂર મારા પાવનું તે પડ્યું હો ! નિરધાર.

ઓ ! પેલું પડ્યું છે, લાવ ! ઝટ તું, જઈ તેની પાસ,

તું આવશે ત્યાં મુધી, હું અહીંશ હયની રાશ. ”

એવું સાંભળી તેણે સમે દારૂક વિચારે મન:

૧૧૪૫

દારૂકની વિમાસણ અને ઘોડાની ચિંતા.

“ હું રથ રથકી ને ઊતરું, તો થાયે કાંઈ વિધન !

રથે સુભદ્રા સહિત રથ અથ્થ ઊડયા જાય !

કદાચિત માર્ગે ઢોળે, તો કરું કવણુ ઉપાય ?

પડે વાગે સુભદ્રાને તો મુજને મારે ઠાર.

હું ઊતરું કેમ રથથી ? ” એમ કરે મન વિચાર.

૧૧૫૦

સુભદ્રાનાં તિરસ્કારવચન અને ધમકી.

તેણે સમે ત્યાં જોરતારશું વળી વઢે સુભદ્રાય:

“ અરે મૂરખ ! લાવ નેપૂર, હેટું પડે, રથ જાય.

તો—૧૧૩૯ માંહ. ત. ફા. “ મોઝાર ”. નેપૂર ત. નેપૂર પગનું, પ્રા.કા. પ્રત ર
 જી: “ નેપૂર કન્યા ઊતારી કન્યા ”. ૧૧૪૦ ત્યાંય. ત. “ ત્યાર. ” ૧૧૪૪-રાખ
 પ્રા.કા. ફા: “ હાં હાં દારૂક રાખ્ય રથ. ” ત. રાખ રથ. ૧૧૪૨. પડ્યું પ્રા.કા.
 ફા. “ પડ્યું મારગ મોઝાર. ” સ્વીકૃત પાઠમાં રાંકા કાઢી નાંખનારો લાવ ઠીક છે.
 ૧૧૪૩ ઓ-પ્રા.કા: “ ઓ પડ્યું છે જ લાવ ઝટ તું. ” ૧૧૪૪ આવશે પ્રા.કા.
 “ આવીશ. ” ત્યાં ફા. તે વાર. અહીંય-પ્રા.કા. “ અહીં રાખીય ”; ફા: અહું
 ૧૧૪૫ વિચારે ત. વિમાસે. ૧૧૪૭ રથ ફા. એ. ઊડયા પ્રા.કા. ઊડયા. ૧૧૪૯
 ત.કોણુ ફા. કવણુ. ૧૧૫૦ રથથી ફા. જુમી વીજે. માર્ગે પ્રા.કા. ફા. “ સાગે ” ૧૧૫૧
 તેણે-પ્રા. કા: “ તેણે સમે જોલે ત્યાંય વળી સુભદ્રાય. ” સ્વીકૃત પાઠ ત્રુ

કદાચિત જો દેખશે તો લેશે નેપૂર કાચ;
 નેપૂર વિના ક્યમ તીરથ જાઉં? મન વિમાસી તું જોય. ”
 એવું શાશ્વી દારૂક કહે: “ બાઈ! સાંભળો મુજ વાત; ૧૧૫૫

“ કદાચિત હું ઊતરું તો અથ કરે હિતપાત,
 હું જાણું છું ગતિ હયની, શ્રીકૃષ્ણના છે એહ;
 મુજ વિના કોને હાય ન રહે, તેમાં નહીં મંદેહ.
 પાછળથી કાઈ આવશે, લાવશે નેપૂર તેહ,
 આપણું નેપૂર જાણુ રાખે! વિચારો મન એહ. ” ૧૧૬૦

એવી વાણી સાંભળી કહે સુભદ્રા ત્યાં:
 “ અરે! દુષ્ટ! પાપી! ફરી ફરી મુખ શું વદે છે હાય ?
 લાવ નેપૂર માહરં, જે પડ્યું મારું મોઝાર.
 જો ન લાવે તો બ્રાતને હું કહી મરાવું કાર. ”
 એવું સાંભળી દારૂક તે મન માંહી પામ્યો ત્રાસ, ૧૧૬૫
 સુભદ્રાના કર વિષે તતકાળ આપી રાસ.

દારૂકનું હેઠું ઊતરતું અને સુભદ્રાનું ઘોડાને હોડાવતું.

રથથી કંઈયો દારૂક એવી બોલ્યો વાણી:
 “ સાવધ થમ રથ રાખજો, રખે હય જાવ તણી. ”
 એવું કહીને આવ્યો દારૂક જંગમ પડ્યું જે કાર.

સદજ છે. ૧૧૫૬ તો. પ્રા.કા. ને. ૧૧૫૭ હયની કા. એહની. છે એહ કા. હય
 નેહ. હું-“ હું જાણું છું ગતિ એહની શ્રીકૃષ્ણના રથ એહ. ” રથ કૃષ્ણના છે,
 એમાં કંઈ જાણવા જેવું નથી પણ ઘોડા-કૃષ્ણના હોઈ તે વિષેય લક્ષણવાળા છે,
 એ જ જાણાવતું જરૂરી છે. ૧૧૫૮ તેહ કા. તાંહે. એહ કા. માંહે. ૧૧૬૨ ત. મુખે.
 ૧૧૬૪ હું પ્રા.કા. કા. માં નથી. ૧૧૬૫ સાંભળી પ્રા.કા. સુભદ્રા. કા. સુભદ્રાને.
 દારૂક પ્રા.કા. દારૂકને. પામ્યો કા. સખળ પામ્યો, પ્રા.કા. હયન્યો. ૧૧૬૭ પ્રા.કા.
 રથ વિષેથી. એવી ત. માં નથી. ૧૧૬૮ તાણી પ્રા.કા. રથ તાણી. ૧૧૬૯ જાંજર

તેણે સમે પછી સુભદ્રાએ હયને કયો ટચકાર.

૧૧૭૦.

ચાણુક ચારે હયને મારી, દોડાળ્યા તેણી વાર;

દોડતો રથ દેખી દારૂક, પાછળ કરે પોકાર.

નેપૂર લઈને દોડ્યો મારે સુભદ્રાને હાક:

“અરે ! તું બળ કરી ગ્રેહ હયને, દોડતો રથ રાખ.”

દારૂક પ્રત્યે કેહે સુભદ્રા: “એ કૃષ્ણના હય જેહ;

૧૧૭૫.

જેહ સમ્યક્ પ્રકારે તાણું છજી, પણ નથી રહેતા એહ.

એમ કહીને સુભદ્રાએ દોટ મૂકવી ત્યાંય,

તતકાળ રથ તે આવિયો, અર્જુન ઊભા જ્યાંય;

અર્જુનનું રથ ઉપર આરોહણ અને અશ્વને મંત્રની પ્રેરણા.

પાર્થ પ્રત્યે સુભદ્રા ત્યાં વદે એમ વચન:

“શીઘ્રે થઈ હાવા રથ ઉપર બેસીએ સ્વામીન !”

૧૧૮૦.

એવું સૂણતા પીછી, કરડૂઓ, પાવડી જે સાર,

તે ઉરાડી સરવ નાખ્યાં આવે માર્ગ મોઝાર.

રથ ઉપર બેઠા ચડી જઈને સુભદ્રાને પાસ,

અશ્વમંત્ર ઉપદેશ કરીને, અહીં પોતે રાશ,

પાર્થનો ટચકાર સૂણી હય ઊડ્યા આકાશ.

૧૧૮૫.

દારૂક એવું દેખતાં મન ત્રિષે પામ્યો ત્રાસ.

૧.કા. નૂપૂર ૧૧૭૦ પ્રા.કા. ડચકાર ૧૧૭૧ ચાણુક પ્રા.કા. ચાળ્યા. મારી ત. ને

૧.કા. માર્યા. ૧૧૭૧ દોડાળ્યા. પ્રા.કા. દોડ્યા. દોડાળ્યામાં પરાણેનો ભાવ રહેલા

વાચી તેમાં ખુબી વિશેષ છે. ૧૧૭૨ દારૂક પ્રા.કા. માં નથી. ૧૧૭૩ હાક પ્રા.

૧. હાકો. ગ્રેહ પ્રા.કા. ગ્રેહો. રાખ પ્રા.કા. રાખો. ૧૧૭૫ કૃષ્ણના પ્રા.કા. કૃષ્ણ-

ના. ૧૧૭૬ જેહ સમ્યક્ પ્રા.કા. ધણે. ૧૧૭૭ એમ કહીને પ્રા.કા. પછી. દોટ

. પ્રા.કા. ફા. દોટ અશ્વને મૂકવી છે ત્યાંય. ૧૧૮૦ બેસીએ ત. બેસી. ૧૧૮૧

ણતાં પ્રા.કા. કેહેતાં. કરડૂઓ પ્રા.કા. ઝાળી. ૧૧૮૨ સરવ ફા. અરવ, પ્રા.કા.

વે. નાખ્યાં ફા ત. લાક્ષાં. ૧૧૮૩ પ્રા.કા. સુભદ્રાની. ૧૧૮૪ અહીં પ્રા.કા. સાહી.

૧૮૫ ત. હડ્યા. ૧૧૮૬ ધાઓ ધાઓ ત. ધાયા ધાયા, પ્રા.કા. ધાવ ધાવ. ૧૧૮૬

હાથકની વાહા ધાવાની રામ ને જાહેવાની તૈયારી.

પોકાર તે કરતો હવે: “ ધાઓ ધાઓ રે સહુ રૂર ! ”

ખૂમ પાડે, શીશ ફેરે, વદે વાણી ફૂર:-

“ કો શીશ થઈ રામકૃષ્ણને જાણુ કરો જઈ ભાઈ !

ચેલો અતીત કહીએ સુભદ્રાનું હરણુ કરીને જાય.”

૧૧૬૦

એહવી વાણી સાંભળી, ત્યારે હવે હાહાકાર.

કામ કામથી ધર્યા જાહવ, મળ્યા સર્વ અસવાર.

શ્વતુખ્યાણુ ગદા ગ્રહીને, ધનંજય લણી જાય,

સાંગ, ફરશી, ત્રિશૂળ આદિ, પરિત્ર લેઈ કો ધાય.

“ કહે નવ જાયે જોગી જીવતો, જે કરે એવા કામ.”

૧૧૬૫

તે સમે પુરમાં જાણુ થયું દોડ્યા કેશવરામ.

વલણુ.

દોડ્યા કેશવરામ આગ્યા, સૈન્ય સહી અર્જુન લણી રે;

વૈશંપાયન કહે જનમેજયને ! ક્યા કહું હવે તે તણી રે.

જઈ કા. રે. ૧૧૬૦ કહીએ પ્રા.કા. કહેજો. ૧૧૬૧ સાંભળી ત્યારે પ્રા.કા. સાંભળીને.
૧૧૬૨ ત. સ્વાન ૧૧૬૪ ત. લેઈને. કો કા. માં નથી ૧૧૬૬ થયું ત. કા. યજ્ઞે.
ને કા. તવ. ૧૧૬૮ વૈશંપાયન-પ્રા.કા. “ત્રિપ્ર પ્રેમાનંદ” ને હાવા. ૧૧૬૭ પ્રા.કા.
૧ કા ત. કા દોડ્યા કેશવરામ રે આવશે અરણ્યન લણી. હવર પ્રા. કા. ને
પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

કડવું ૨૩ મું.

બલરામના બખાળા અને કૃષ્ણને ઉદ્દેશોધ.

રાગ આદોલ ગોડી.

“સ્વામીજી !” સેવક બોલ્યા નામી શીશ રે, રીસ રે કરી મન અતિ ઘણી રે.

“સ્વામીજી” શું બેઠા થઈ નચિત રે, સુભદ્રાનંદરણુ હવું વાટે તૃપમણી ! રે. ૧૨૦૦

ચાલ.

“વાટમાંથી હરી ગયો આંહી રહેતો જોગી જોહ,

રથ ઉપર બેઠો ચઢી, સહુ વેષ મૂક્યો તેહ.”

એવી વાણી સાંભળી, બલભદ્રને ચઢી રીસ,

ક્રોધ-અગ્નિ જ્વાળા પ્રકટી, જઈને લાગી શીશ.

કોપે લોચન રક્ત થયાં, અને ધૂનની નિજ કાય,

૧૨૦૫

વચન સૂણી વિષધર પેરે રામ વ્યાકૂળ થાય.

ક્રોધ કરીને વાણી કહી: “સજ્જ કરો સેના, સાથ,

હું સિંહના મુખમાં કવણુ કુમતિ દુષ્ટ ધાલે હાય?”

એવાં રામનાં વાયક સાંભળી, સજ્જ થયાં જલદ જોધ;

અણુન સામા ધસી આંખા, ધરી મનમાં ક્રોધ.

૧૨૧૦

શ્રીકૃષ્ણને બળદેવ કહે: “તું શું બેઠો છે બ્રાત !

ભગિનીને લઈ જાએ જોગી, થયો મહા ભીતપાત.

જુઓ એ જોગી થઈને રહ્યોતો પૂર મોઝાર:

કડવું ત્રેવીસમું. પ્રા.કા. હિંદોલ ગોડી. ૧૨૦૦ સ્વામીજી પ્રા.કા. અહીં નચિત પ્રા.કા.

નિશ્ચિત. પ્રા.કા. સુભદ્રાહર્ણ. વારેં ત. કા. પ્રા.કા. ૧ લી: વાર માંહે રે. હવું કા. થઈ.

૧૨૦૨ સહુ પ્રા.કા. સહી. ૧૨૦૪ ક્રોધેં કા. આધ રૂપી ભગ અંગની. પ્રકટી ત. પાવક;

અણુ તે લહીયાની ભૂલ છે. ૧૨૦૫ નિજ પ્રા.કા. ત્યાં. ૧૨૦૮ કુમતિં ત. મૂર્ખે ધાલ્યો

હાય; પ્રા.કા. દુર્મતિ ધાલે હાય. ૧૨૧૦ મનમાં ત મન. ૧૨૧૨ જાયે-પ્રા. કા.

માં “ગયો” છે. થાય-પ્રા. કા. માં થયો છે. ૧૨૧૩ રહ્યોતો કા. રહ્યો હતો,

નર્મ્યા ખાધું ત્યાં પાખંડીએ પાત્ર લાંબૂં સાર.
 મેં જાણ્યું એ અલગતી, સાધુ સિદ્ધ છે સ્વામ,
 પ્રથમ મેં એ દુષ્ટનાં આવાં નવ જાણ્યાં કામ ! ”
 એવું સાંભળી શ્રીકૃષ્ણને મન ચઢ્યો ક્રોધ અપાર.
 “ અરે ! બાધવ ! શું વદે છે । ” એમ વદે મુશર.
 “ મુલદ્રા સામું જુએ એવો ભૂમિ વિષે કાણુ વીર ?
 આલો તમારી સાથે આવું જઈને જિતાડું નીર. ”
 બ્રાત્ર સહુતાં શ્રી કૃષ્ણજી એમ વચન બોલ્યા રીસઃ
 “ હવડાં જઈ તે અધર્માનું સઘ છેદું શીશ. ”

૧૨૧૫

૧૨૨૦

રામકૃષ્ણ અને યાદવોની યુદ્ધ માટે સજ્જતા.

સાર્થીને આજ્ઞા કરી તે લાવિયો રથ સાર,
 મન ક્રોધ આણી રામ દેશવ બન્ને થયા અસ્વાર.
 દુદુલી, નિશાન, બણુર્ગા, નદેરી, રણવર,
 રામકૃષ્ણની સાથે સૈન્ય ચઢ્યું સાગરપૂર.
 હળમૂશળ લઈ રામ ધાયા, સારંગ લેઈ રણુછોડ.

૧૨૨૫

(એમ) આપઆપણાં આયુધ લેઈને ધર્યા છપ્પન કોડ;

ઉગ્રસેન, અકૂર, ઉદ્ધવ, સાત્યકી, બલરત,
 નાના પ્રકારનાં બ્રહ્મ આયુધ આબ્યા કરવા અંત.

૧૨૩૦

પ્રા.કા. ૧૬૦. ૧૨૧૪ મોઝાર ફા. માંહે. સાર ફા. તાંહે. ૧૨૧૫ સિદ્ધ પ્રા.કા. સંત.
 સાધુ-પ્રા.કા. ૧૬૧: “ સાધુ શ્રી છે રામ. ” ૧૨૧૬ મેં...એ ત. માં નથી. દુષ્ટતાં
 પ્રા.કા. દુષ્ટતાનાં. ૧૨૧૭ મન પ્રા.કા. માં નથી. ૧૨૧૮ વદે પ્રા.કા. ફા. કહે. ૧૨૧૯
 ભૂમિં પ્રા.કા. પ્રત ૧૬૧: “ એવું શું લાગ્યો વીર. ” ૧૨૨૦ જઈ ત. માં નથી.
 ૧૨૨૩ તે લાવિયો ફા. જોલાવીઓ. ૧૨૨૪ દેશવ ત. કેહે સર્વ. ફા. ત. બંન્યો.
 ૧૨૨૫ બણુર્ગા ફા. વાગે. ૧૨૨૬ સૈન્ય ચઢ્યું ફા. પ્રા.કા. સેના ચઢી. ૧૨૨૭
 સારંગ પ્રા.કા. ચક્ર, ફા. સાંગ. ચક્ર સઘ વિનાશકારી હોઈને સારંગ (સાહંગ.)
 જોગ્ય છે. ૧૨૨૮ આયુધ પ્રા.કા. શસ્ત્ર, પ્રા.કા. હુ અજ. ૧૨૨૯ સાત્યકી પ્રા.કા.

ખીજા જાદવ અપરિમિત, સુરસેન, વસુદેવ,
યોગમેથી સરવ ધાયા પાર્થ લાણી તતખેવ.

કર ગ્રહાં આયુધ મહા દારૂણ, ગદા, ખાણ, પ્રયંડ,
સાંગ, ફરશી, શળ, આદિ વજ્રગોહના દંડ,

ખડગ, ખપૂતા, કટારી, ને ઝગકતી તરવાર, ૧૨૩૫

જગદીશ સાથે ચઢ્યા જાદવ આબ્યા કરતા માર.

અથ, ગજ, રથ, વાહન તે સુમટ સર્વે અસ્વાર,

હાથ, વાંસે, આયુધ કટિમાં, પાળા તણા નહીં પાર.

સૈન્ય સર્વે સજ્જ કરીને દોડ્યા દેશવ રામ,

પારયતો રથ યોગમાં જઈને વીંટયો તેણે હામ. ૧૨૪૦

હાહાકાર વરતી રહ્યો, ખલભદ્ર જે દ્યા રીસ:

“નવ જાત જોગી કુશળો અહીંથી, હવડ છે ‘શીશ.’”

રથમાર્ગે ઘેરો યોગમાંથી, મત્યા જાદવ શર,

ખલભદ્ર કહે: “એ રખે નાસે, કરો મારી ચૂર.”

એવી વાણી સૂણી રામની અર્જુન વિમાસે મન: ૧૨૪૫

‘અંગ્રામ દારૂણ થશે સહી, હવે સહાય જગજીવન.’

સાત્યકીર્તિ. ૧૨૩૩ ગ્રહાં: પ્રા.કા: ‘ગદા’. ૧૨૩૪ શૂર કા. ત્રીશૂલ. ૧૨૩૬
આબ્યા પ્રા.કા. આવી. ૧૨૩૮-હાથ, વાંસે, ત. તે પ્રા.કા. પ્રત ૧લી: “હાથવાંસી
કરમાં આયુધ.” (વાંસી. એ હથીઆર છે.) પણ અહીં હાથ, વાંસે અને કહે
આયુધ હોવાનો ભાવ વિશેષ યક્ત હોવાની આ પાઠ અચૂત છે ૧૨૪૨ ત. કા.
કહે તત— કુશળો ત. કુશલ ૧૨૪૩ રથ માર્ગ ત. “રથ ઘેરો.” પણ રથ ક-
રતાં તેનો માર્ગ ઘેરો એ વિશેષ યોગ છે. શૂર ત. પૂર ૧૨૪૪ નાસે કા. જતો
નાસી. ૧૨૪૫-રામની ત “વહી રામની”. વિમાસે ત. “વિચારે.” ૧૨૪૬
સહાયત. ‘સાથે’. પણ તે અચૂત છે. કારણ કે અર્જુન સૂણી જ રામજીતો

વધણ.

‘હવે સહાય શ્રીકૃષ્ણજી,’ એમ અર્જુન મન ચિંતા કરે રે,
તેણે સમે પછી પાથ પ્રત્યે સુભદ્રા શું જીયરે રે ?

કડવું ૨૪ મું.

સુભદ્રા અર્જુનને યુદ્ધનું પ્રોત્સાહન.

રાગ ગાડી.

સુભદ્રા એમ બોલે વાણુ : “સાલિળો સ્વામી ! ચતુરસુખણુ !
રખે ધીરજપણું પરહરો, રણમાં યુદ્ધ એ સાથે કરો. ૧૨૫૦
રથ વિધે આયુધ છે જોહ, શીઘ્ર આપ ચઢાવો તેહ;
મારો જાદવને જળવંત ! સદા સહાય તમને ભગવંત.
મુજને છે સાચો વિશ્વાસ, સામા નહીં વદશે અવિનાશ.
તમારું જલ પરાક્રમ હોય જોહ, રામને દેખાડો તેહ.”
સુભદ્રાનાં સૂણી વચન, વળતી વાણી વહે અર્જુન : ૧૨૫૫
“હૂં કોથી નવ પામું ખીક, મુજથી રણે નથી કો અધિક,
એ સર્વને હણું કાણું આજ, (પણ) શ્રીકૃષ્ણની રાખું છઠાં લાજ.”
ત્યારે સુભદ્રા કહે : “નાથ ! એકે વાર દેખાડો હાથ.
રથ વિધે છે પ્રીઠાં આયુધ, ગ્રહી, કરો જાદવશું જુદ.
કૃષ્ણ તમ સાથે ન કરે સંગ્રામ, તમ સાથે કાપ્યા શ્રી રામ.” ૧૨૬૦

હતો કે તેને પેતાને તો શ્રીકૃષ્ણની પરી ઓથ છે. કડવું ચોવીસમું. ૧૨૪૬ બોલે
ફા. પ્રા.કા. બોલ્યાં. ૧૨૫૪ વદશે ત. ફા. ચહે. ૧૨૫૬ કો ત. “કોઈ.” ૧૨૫૭
પણું પ્રા.કા. “લાજ કૃષ્ણની રાખું છું આંધ.” આજ પ્રા.કા. માંધ. ૧૨૫૮ ત.
આ રથ ગ્રહી ત. પ્રા.કા. ફા. કર ગ્રહી. પ્રા.કા. યાદવ યુદ્ધ. જુદ ત. જુદ.
૧૨૬૦. કૃષ્ણ ત. “શ્રી કૃષ્ણજી.” સાથે પ્રા.કા. હપર. કાપ્યા પ્રા.કા. ‘કોપ્યા

અર્જુન સામા આવિયા, ફરી માંડ્યો સંગ્રામ,
રામ કહે રે: “ ચેત જોગી ! હવે તું આ વાર.

૧૩૧૫

મૃત્યુ આભ્યું તારે શીરે, માનજે નિરધાર. ”

“ આ વાર નહીં તું ઊગરે, ” એમ વચન જોડ્યા રામ.

“ અરે પાપી ! અધર્મી ! તુને સઘ માફં હામ, ”

એમ કહી સન્મુખ આવ્યા, આયુધ ગ્રહી બગદેવ.

(ત્યારે) કાળ રૂપી બાણ અર્જુને ચઢાવિયું તનખેવ.

૧૩૨૦

હળમુસગ આયુધ ગ્રહીને, રામ આવ્યા પાસ,

એ જુધ દેખી ગગનમાંથી અમર પઃમ્યા ત્રાસ.

હળધરે જઈ પારથ ઉપર કર્યો મૂસળપ્રહાર;

બલરામને આવેલી મૂર્છા.

પછી અર્જુને બાણ મૂક્યું, હવો હાહાકાર.

બલિભદ્રને જઈ બાણ વાગ્યું, થયા મૂર્છિત રામ.

૧૩૨૫

(ત્યારે) હાહાકાર વર્તી રહ્યો રણ ત્રિષે તેણે હામ.

તેણે સમે પછી રામ પાસે, આવિયા મુરાર.

એક મુહૂર્તમાં ટળી મુરછા, રામ થયા હુશીયાર.

અરજુન ઉપર તે ધસ્યા વળી, મનનાં આણી રીસ;

તેણે સમે પછી રામથાં એમ વદે શ્રી જગદીશ:

૧૩૩૦

કૃષ્ણ સંતવન અને અર્જુનનું યોગબાણ.

“ અરે ખાંવ ! કહું છું ને મૂળો મારી વાત:

પ્રા.કા. “ વેગે ધાયા. ” ૧૩૧૪ માંડ્યો ફા. માંડ્યો, પ્રા.કા. માંડ્યો ૧૩૧૫ પ્રા.

કા. ચેતજે. ૧૩૧૬ તારે શીરે ત. ટાહાફં સહી. ફા. માનજે તું. ૧૩૧૭ વાર પ્રા.

કા. વારનો. ૧૩૧૮ પ્રા.કા. આ હામ. ૧૩૨૦ ત. બાણ એક. ચઢાવિયું ત. કાહા- +

ડ્યું. ૧૩૨૧ પ્રા.કા. અમર સહુ. ૧૩૨૩ પ્રા.કા. માં આ પંક્તિના શબ્દો આકા

અવળી છે. ૧૩૨૪ મૂક્યું ફા. મુકાં. ત. ત્યારે હવો. ૧૩૨૫ મૂર્છિત ફા. ત. મુરછા.

૧૩૨૬ તેણે ત. તે. ૧૩૨૭ ત. દેવ મોરાર. ૧૩૨૮ રામ ત. પ્રા. કા. હલધર.

૧૩૩૦ એમ પ્રા.કા. માં તથી. ૧૩૩૧ હું તે ફા. તમને. ૧૩૩૨ ફા. પ્રા.કા. ઇદ-

એ ઝોળખ્યો મેં ઈંદ્રનો સુત, અર્જુન એ સાક્ષાત્.
 આપણી ફાઈ ક્રંતા તણા છે પુત્ર એ પાવન,
 સંગ્રામે શૂરા, બળે પૂરા, ઈંદ્ર અંશ એ તન.
 રણ વિષે એને નવ જિતે કો સુભટ મહા બળવંત. ૧૩૩૫
 એનાં ચરિત્ર હું સરવ બાણું, ” એમ કહે શ્રી ભગવંત.
 “ એ સમાન ખીન્ને વર નહીં કહું સત્ય માને રામ !
 જથારથ આપણા કુળને એ થયું ઘટતું કામ,
 અથવા એશું યુદ્ધ કરતાં નહીં જિતો તમે બ્રાત !
 એ સરવને રણ સંહારીને કરે પૃથવીપાત; ૧૩૪૦
 રથ આપતાં મેં પ્રથમ વાર્યા, ” વહે સ્વામશરીર:
 “ નેટ અનર્થ થયો સહી, મન વિમાસો ને વીર ? ”

કૃષ્ણને બદરામનાં કોપવચન.

એવું સંજ્ઞતાં રામને મન કોધ ચઢ્યો અપાર,
 બ્રાતશું એમ કોધવાચક વહે તેણી વાર:
 હરિ પ્રત્યે હાગધર કહે: ‘ મુને પ્રોગ્ધે છે શુંય ? ૧૩૪૫
 એટલાં વાનાં કરાવે છે, કૃષ્ણ કાળા ટુંપ. ”
 “ આગળ ગ્હી તું એમ કગાને, ” વહે વાણી રામ,
 “ અન્યથા કો ખીન્ને હોય તો સઘ માડે ઠામ. ”
 કૃષ્ણને તારસકાર કરીને, બ્રાત મોત્યા રીમ,

સુત છે. ઈંદ્રનો સુત. ૧૩૩૪ ઈંદ્ર અંશ ૦ કો એ તેા ઈંદ્રનો સંગ્રામ. ૧૩૩૭
 નહી કહું પ્રા.કા. નથી કો. ૧૩૩૮ ત. ફા. યજ્ઞ. ૧૩૪૦ રણ ત.માં નથી. કરે
 પ્રા.કા. કરશે. ૧૩૪૧ વહે પ્રા.કા. એમ કહે. ૧૩૪૨ થયો ફા. થઈ. વિમાસો ને ત.
 ફા. વિમાસી બુઝો. ૧૩૪૪ પ્રા.કા: “ બ્રાત શુણ મગ કોધવાચક, શું વહે તેણી
 વાર. ” ૧૩૪૫ મી પંક્તિ ભેતાં તેમ જ શબ્દાન્વય લક્ષમાં રાખતાં પાઠાંતરમાં
 આપેલી પંક્તિ અર્થહીન લાગે છે. ૧૩૪૬ કરાવે ત. કરાવ્યાં. ૧૩૪૮ અન્યથા ૦
 પ્રા.કા. “ અન્યાય થકો ખીન્ને કોઈ હોય. ” આ પાઠ અર્થયુક્ત નથી. પ્રા.કા.
 ના ટીકાકારે અર્થસંજ્ઞિતો પ્રયત્ન તાણી તુટીને કરેલો જણાય છે. ૧૩૪૯ કૃષ્ણને

“ મહા જીલ્લ કરી, અજીનનું જઈ હવમાં છેહું શીશ.” ૧૩૫૦

કૃષ્ણ બળરામને વાર્યા.

કૃષ્ણ કહે: “ એ વાત કરતાં થાશે ધીન્ના વીર !

એક વાર ગયા ગંગામ કરવા, ઊતર્યું ત્યાં નીર.

ફરી નવ રણ માંહે ભવું, મન માંહે વિચારો ભાત !

એ ઇંદ્રનો સુત સર્જને મારી, કરશે પૃથ્વીપાત. ”

કૃષ્ણ કહે છે: “ આપણી ભગિનિ ભયે છે શુભ કામ. ” ૧૩૫૫

એમ વિવિધ વચન કહી, હરિએ પ્રીછગ્યા શ્રી રામ.

વૈશંપાયન બોલિયા સૂણુ જનમેજય રાય !

અજીન રથ હાંકી કરી હસ્તિનાપુર (ભણી) ભય.

વલણ.

ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં આવિયાં રથ વિષે સુભદ્રાય રે.

વહે વિમ પ્રેમાનંદ: “ હરિ કહેા આતાજન સૂણો કથાય રે.” ૧૩૬૦

પ્રા.કા. શ્રી કૃષ્ણને. જ્ઞાન પ્રા.કા. જ્ઞાતે હાજની રીત. ૧૩૫૦ અજીનનું પ્રા.કા. અજીનનું, ત. અરજન. ૧૩૫૧ ત. ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ કહે રે. થાશે પ્રા.કા. થશે. ૧૩૫૩ ભવું ફા. ભળું. પ્રા.કા: “ ફરી મન માંહે વિમાસો રણમાં ન ભડું જાત.” ૧૩૫૪ કરશે પ્રા.કા. કરે. ૧૩૫૫ કહે છે ફા. પ્રા.કા. કહે. પ્રા.કા. જો ભયે છે. ૧૩૫૬ ત. શ્રી હરિએ. ૧૩૫૭ બોલિયા સૂણુ ત. કહેવાણી. ૧૩૫૮ ત. માં બો. પૂકિત નથી; પડેલી હાથે છે, ૧૩૫૯ મી પંક્તિ જોતાં તેની જરૂર છે. ૧૩૫૯ ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં ત. ફા. પ્રા. કા. હસ્તિનાપુરમાં. પાછળ ટીકા જુઓ. ૧૩૬૦. પ્રા. કા:—“ વહે પ્રેમાનંદ હરિ કહેા, આતાજન સૂણો કથાય રે.” ત:—“વહે વિમ પ્રેમાનંદ આતાજન સર્વથા હરિ કહેા કહું કથાય રે;” ફા:—વહે વિમ વરજન.

કડવું ૨૬ મું.

અર્જુનનું ઉદ્દેશ્યમનન.

રાગ સારંગ.

ઝેણી પેર બોલ્યા વૈશંપાયનઃ સાંભળ જનમેજય રાજન !
 અર્જુન આબ્યા નગર મોઝાર, સુભદ્રા સાથે છે નાર,
 આબ્યા જાણીને અર્જુન, પાંડવસાથ હરખ્યો મન;
 જય જયકાર વર્ષો પૂર મહિ, કુંતાસુત યુધિષ્ઠિર જ્યાંય.
 હવે દારિકામાં ચૂં ચયા, ઋષિ કહે રાય-સાંભળો કથાઃ ૧૩૬૫
 રથ વાળ્યો જ્યારે અર્જુન, રામ પ્રત્યે કહે જગજીવનઃ

કૃષ્ણનાં ટાઠાંમીઠાં વચન, અને બળરામનું વળેલું મન.

“કાહો ભાઈ ! હવે શું થાય ? જગામિયે તો ઉદર પર ધાય.
 કુંતાજીનો એ છે સુત, વિચારતાંમાં ભાસે અહમુત.
 કહો હવે શું કરવું કામ ! ખીજે હોય તો મારું કામ !
 હું મનમાં વિચારું આજ, બાંધવ ! તારા મનમાં શું કાજ ?” ૧૩૭૦
 ત્યારે રામે વાચક કહ્યું : “થનારું, સર્વે થઈ રહ્યું;
 બ્રહ્માએ જે લખિયા લેખ, તે પાછા ક્યમ અજે વિશેષ.
 હવે ફાકટ શો સંગ્રામ ?” એવી વાણી બોલ્યા રામ.
 “સુભદ્રાને મગવા તણી મુજને ઈચ્છા છે અતિ ધણી.
 તે માટે તુજને ગમે જેહ, બ્રાત સર્વથા કરૂં તેહ. ૧૩૭૫

હરિકેહો, શેતા જન શારથીક થાએ રે.” કડવું છઠ્ઠીસમું. ૧૩૬૧ સાંભળ ત. પ્રા. કા. કા. ત. સાંભળ. ૧૩૬૨ આબ્યા પ્રા. કા. આવે. હરખ્યો ત. હરજા; કા. આનહો. ૧૩૬૪ કુંતાસુત કા. પ્રા. કા. ધર્મરાજ. કા. છે નહો. ૧૩૬૫ ચૂં ત. માં નથી. રાય પ્રા. કા. માં નથી. ૧૩૬૬ ત. કા. પ્રા. કા. ત્યારે રામ. પ્રા. કા. “જગામિયે ઉદર પર શું થાય ?” ૧૩૭૦ આજ પ્રા. કા. છું આંચ. બાંધવ૦ પ્રા. કા. બાંધવ શું છે તમ ચિત માંચ. ૧૩૭૧ વાચક પ્રા. કા. એક વાચક. થનારું પ્રા. કા. “થનારું એક સર્વે

પાર્થ ઉપર નહીં મારે રીશ. ” ત્યારે જોલ્યા શ્રી જગદીશ:

બેનબનેવીને વળાવવાની પહેરામણી.

“ આપણે બાંધવ । કરિયે એમ, સધળે મહિમા વાધે જેમ,
 પૂઠે પૂજા મોકલો જ્ઞાત । નાના ત્રિધની વસ્તુ જાત,
 જે તમ ચિત્ત હોયે પ્રસન્ન, (તો) મોકલિયે ધન વાહન,
 આપણુ સાથે જમયે રાય । ભગિનીને પૂજ્ય વળાવાય, ” ૧૩૮૦
 એવાં વચન સૂણી બળદેવ, મન પ્રસન્ન થયા તતખેવ.
 હરિવચને ધણું હર્ષિત હતા, સામગ્રી કરે મળવા જવા.
 એક લક્ષ તુરા સજ્જ કર્યા, માણેક ને હીરે પાખર્યા,
 સર્વ પલાણુ સોનેરી સાજ, વાગે નેપૂરના બહુ વાજ.
 એક સહસ્ત્ર ત્યાં છે માતાંગ, તેહનાં મદ કરતાં અંગ; ૧૩૮૫
 અંખાડી ગજ ઉપર શોભે, દેખી દેવનાં મન લોભે.
 તેમાં વસ્તુ ભરી અતિ ધણી, રતન, હીરા, મુગતાદિય, મણિ.
 સહસ્ત્ર એક રથ હેમ ઉઘોત, મણિ માણેકની ઝળકે જ્યોત.
 વાયુવેગી હય તેને જોડયા, દોટ મૂકાવતાં જાય દોડયા;

કૃષ્ણ સાથે બળશમર્ત્ત ઇદ્રપ્રસ્થગમન.

વસ્તુ અમુલક તેમાં ભરી, આગળ કરી જાયે હલધર હરિ. ૧૩૯૦
 સો ગાડાં સુચરું ભર્યા, તે સર્વ લેઈ આગળ ધર્યા.

મથું. ” ૧૩૭૫ ત. અતિ જેહ. ૧૩૭૬ મારે તા. માહારી. ૧૩૭૮ વસ્તુ ફા. વ-
 જ્ઞાની. ૧૩૮૦ પૂજ્ય ત. ફા. પુર. ૧૩૮૧ મન ત. પ્રા.કા મન માંહાં. ૧૩૮૨ મળવા
 ફા. છે તાંહાં. ૧૩૮૪ સાજ પ્રા.કા. ત. સાર. વાગે ત. પાગે, પ્રા.કા. પગે. બહુ
 વાજ ત. પ્રા.કા. ઝમગર. ૧૩૮૫ તેહનાં પ્રા.કા. તે સહનાં. ૧૩૮૬ પ્રા.કા. દેવ-
 તાનાં ચિત્ત. ૧૩૮૭ મણિ ફા. પ્રા.કા. તણી. ૧૩૮૯ પ્રા.કા. “વાયુવેગી હય તેની
 જોડે, જાય મૂક્યા વેતા દોટ દોડે.” ૧૩૯૧ ધર્યા ફા. પ્રા.કા. કર્યા. ૧૩૯૨ ચાર

આર સહસ્ર આગળ ગાય, સોનાશીંગી, રૂપાંધુરી પાય.
બીજી ઘેતુ અપરિમિત સહી, બલમદ્ર કૃષ્ણ જાય છે લેઈ.
હીરા, મણિ, મુગતાદળ જાણુ, મોટાં તેડાં આમળાં પ્રમાણુ.
દાસ, દાસી, સેવકનો સાથ લેઈ સાથે આત્મા જઠુનાથ. ૧૩૬૫
બલિભદ્ર કૃષ્ણ જન્મે જાય, ખેન વળાવા સાથે જાય.
સાથે જાદવ છપ્પન કોડ, મળવા જાયે શ્રી રણુકોડ.
એવી સમપ્રથ્વ પાંધવ બેઠ, ઇદ્રપ્રસ્થ જઈ પોહોત્યા તેડ.

ઇદ્રપ્રસ્થમાં સત્કાર અને લક્ષ્મી આનંદ.

પાંડવને ગર્ભ વધામણી, (જે) આવે છે દારકાનો ધણી,
પાંડવ સાથે સર્વે સન્નિધિ થયા, પરજલના સમા મયા. ૧૪૦૦
પરસ્પરે તે બેટ્યા જઈ, માન દેઈ ઘેર તેડ્યા સહી;
જીતારા આપ્યા શુભ હામ, ત્યાં જીત્યાં કેવલરામ.
કૂરી વિવાહમંડપ ત્યાં કર્યા, અર્જુન સુમદ્રાને વર્ષા.
પહેર:મણી કીધી જઠુપતિ, સરવ સાથે સંતોષ્યો અતિ,
સુભદ્રાને મળિયા રામ આજ્ઞા માગી જવા ગામ. ૧૪૦૫
સુભદ્રાએ કર્યા વિદાય, જાદવ માત્ર દારિકા જાય.
આજ્ઞા માગી હલધર મયા, કૃષ્ણજી પાસે રહ્યા.
અર્જુનને દરિદ્ર હેતુ જ ધણું, સદા પામું પરજલ જ નહું.

પ્રા.કા. બાર. ૧૩૬૩ બલિભદ્ર કા. જ્ઞાત બન્યો જાયે લેઈ. ત. શ્રી કૃષ્ણ. ૧૩૬૬
કૃષ્ણ ત. પ્રા.કા. કૃષ્ણજી. ખેન ત. પ્રા.કા. બેરને. ૧૩૬૩ જાયે પ્રા.કા. જાય છે.
કા. સંમ. ૧૩૬૮ સમપ્રથ્વ કા. શોષા શું લેઈ કા. બને. તેડ કા. ચને. ૧૪૦૦
સન્નિધિ ત. પ્રા.કા. પ્રભુ. કા. ત. પરજલને. ૧૪૦૨ તેડ્યા કા તેડી લાવા. ૧૪૦૨
જીતારા પ્રા.કા. જીતારા. ૧૪૦૪. સંતોષ્યો અતિ, "સંતોષ્યા લગી." કા.
રતિ. ૧૪૦૫. રામ-પ્રા.કા: "શ્યામ". પ્રા. કા. નાં લીકાકરે એટલું મળું ભેડું
જાણું તથી કે ૧૪૦૭ મી પકિતમાં કૃષ્ણ દેવ ઇદ્રપ્રસ્થમાં રહ્યા ને અને બળરામ
આદિ દ્વારકા પાછા વળ્યા એમ જણાવેલ છે; તેથી "શ્યામ" = કૃષ્ણ, એ પાઠ

વલ્લભ.

ખાસે રવાા શ્રી કૃષ્ણજી, સુલદ્રા હરખે મન રે,
ઓતાબન ! સહુ હરિ કહે, એમ વર્ધા અર્જુન રે.

કડવું ૨૭ મું.

રાગ મેવાડા.

એક દાસીની અર્જુન ઉપર વૈર લેવાની વૃત્તિ.

વૈશંપાયન ત્રાણી બોલ્યાઃ સૂણુ જનમેજય રાય જી !
અર્જુન સુલદ્રાને વરતા, સરવ લોક સુખી થાય જી.
સ્વજન મિત્ર સહુ આનંદા (પણ) દુર્યોધનને રીસ જી;
સ્થામ મુખ થયાં શત્રુનાં, તે કૃપા શ્રી જંગદીશ જી,
અર્જુન આવી બેઠા સમામાં, સાથે સારંગપાણિ જી. ૧૪૧૫
દેખી દાસી આવી ધરમાં, જ્યાં બેઠાં પટરાણી જી.
પૂર્વે એક દિવસ કિંકરીને ખીજ્યા છે અર્જુન જી,
લપકાક એક મારી લધુ વયમાં તે દાસીને રાજન જી !
તે દિવસની કોધાકાંત છે, અર્જુન ઉપર રીસ જી.

દ્રૌપદીને હંકરણી.

દ્રૌપદી પ્રત્યે વચન વહી જઈ દાસી નમાવી શીશ જી:

૧૪૨૦

ભિલકુલ યુક્ત નથી જ. ૧૪૦૬ કયાં ત. માં નથી. કડવું સત્તાવીસમું. ૧૪૧૨ સરવ
લોક પ્રા.કા. સહુ લોકને, કા. સંસાર. સુખી કા. સુખીઓ. ૧૪૧૩ સ્વજનના પ્રા.
કા. સ્વજન મિત્ર સર્વ આનંદા. મિત્ર ત. લોક. ૧૪૧૪ પ્રા.કા. મન રીસ જી.
૧૪૧૬ ત. પ્રા.કા. દાસી એક. બેઠાં ત. છે. ૧૪૧૭ પ્રા.કા. "પૂર્વે એક દિવસ
પ્રત્યે બોલ્યા છે અર્જુન જી." આ પંક્તિ ખરોખર નથી. એક તો તે કુદી છે ને
"બોલ્યા" શબ્દમાં "ખીજ્યા"નો ભાવ સચોટ હતોલો નથી. દિવસ ત. દિવસ
એ. ૧૪૧૯ કોધાકાંત પ્રા.કા. કોધાંતકાળ. ૧૪૨૦ વચન વહી જઈ દાસી પ્રા.

“અરે ! બાઈ ! સાંભળ કહું તુજને દાર આબ્યા અહુનં છ,
ઓ બેઠા છે સભા વિષે તે સાથે જમજવન છ.”

દ્રૌપદીએ આનંદથી કરેલી સત્કારસામગ્રી.

એવી વાણી સૂણી દાસીની દ્રૌપદી થયાં રળીયાત છ,
અતિ આનંદ થયો રાણીને, આવ્યા બણી નાય છ:

સામગ્રી પૂજની કરતી, હર્ષ થણો મન માંય છ, ૧૪૨૫

આજ ધનંજયનું થશે દર્શન, સાથે શ્રી સુરાર છ;
પુષ્પ, ચંદન, અર્ધ્ય, આરતી, ઉપહાર કર્યા તૈયાર છ;

(૫૯) વધામણી દાસીને આપવા, માંડી ઉત્તમ સાર છ.

દાસીની ભંભેરવણી અને શોક્યતા સાલેમાં ખ્યાલ.

તેણે સમે ફરી દાસી બોલી: “ શું હરખ્યાં છો માત છ

અહુનં વરિયા સુભદ્રાને, શી કહું તમને વાત છ? ૧૪૨૭

રામ-કૃષ્ણની ભગિની કહાવે સુભદ્રા નિંધાર છ;

તેને પટરાણી કરશે અહુનં, અર્ધ્યાગે રાખે એ નાર છ.

હવે તુજથી પ્રેમ ઊતરશે, અહુનંનો જે સર્વ છ;

નિત્યે તમને દેખી સુભદ્રા થણો આણુશે ગર્વ છ.

ભ. કા. નર્મ વચન કહ્યાં દાસીએ. ૧૪૨૧ વ. કા. કાંદે ૧૪૨૨ ઓઁ કા. સભા
વિષે તે તો બેઠા છે. ૧૪૨૩ સૂણી કા. સુણ્યાં. ૧૪૨૪ એકલી ત. માં આ પંક્તિ
નથી. પરંતુ ભાવ અર્થે તે જરૂરી છે તેથી પ્રા.કા. કા. માંથી લીધી છે. ૧૪૨૫
થણો વ. ધરી. મન માંયછ-ન. “ મન માંયછ ”. ૧૪૨૬ થી સુરારછ-પ્રા.કા. કા.
“ થી મહારાજછ. ” ૧૪૨૭ અર્ધ્ય પ્રા.કા. કા. “ અમર. ” પરંતુ “ અર્ધ્ય ”
એક આવરયક ઉપહારસામગ્રી હોવાથી સ્વીકૃત પાઠ ઉચિત છે. કર્યા ત. પ્રા.કા.
કા. કરા સરવ. ૧૪૨૮ માંડી કા. સાડી. ૧૪૨૯ કા. હરખો છો. ૧૪૩૦ વરિયા
પ્રા.કા. વરિયાં; વ. વરી આળ્યો, કા. તો વરી. અહુનં કા. પ્રા.કા. અહુનં:
તમને ત: તુજને. ૧૪૩૨ કરશે અહુનં કા. ફરી ચાપશે. રાખે એ કા. રાખશે.
૧૪૩૩ તુજથી પ્રા.કા. તુજ પરથી, વ. તુજને. જે ત. જે હતો. ૧૪૩૪ એકલી

તેને વશ વરતશે પાસ્ય, તમ ઉપર નહીં પ્રીત જી. ૧૪૩૫
મુજ જોતાં અર્જુન મન તેજ્યં ચંદ્રચક્રાંની રીત જી,
તે બેહુને વશ તમે વરતશો, તે મુજને છે શોક જી."

દ્રૌપદીનાં રસણાં અને શાપ દેવાની તૈયારી.

એવાં વચન સૂણતાં, પટરાણી હર્ષ થયો સર્વ ફોક જી,
રીસ અપરિમિત ચહી રાણીને, ક્રોધે જનુલમાન જી;
સુભદ્રા અર્જુન પરણ્યાં જાણી શરીરે નવ રહી સાન જી. ૧૪૪૦
દીન મુખ શોકાતુર થઈને, તજ્યો સર્વ શયુગાર જી,
હિંદોળા ઉપર જઈ બેઠી દ્રુપદરાજકુમાર જી;
મસ્તકે કર ઈર્ષ્યે બેઠી, આસુધારા વહે ચક્ષ જી,
પછી અર્જુનને શાપ દેવાને જળ લીધું પ્રલક્ષ જી.

કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ યુક્તિ અને સુભદ્રાને વિનયશિક્ષા.

શ્રી કૃષ્ણજીએ દ્વારથી જાણ્યું, 'જે સતી કરે ઉત્પાત જી'. ૧૪૪૫
એકાંતે તેડી સુભદ્રાને બાઈએ શીખરી વાત જી.
શિક્ષા સ્વામળીએ એમ દીધી: "તું જઈને લાગજે પાપ જી;
પટરાણીને પગે લાગતાં, કરશે સઘ કૃપાય જી.

ત: માં આ પંક્તિ નથી; પરંતુ ૧૪૩૫ માં પંક્તિનો ભાવ ('તેને જોઈએ કોને. સુભદ્રાને જ) વિશેષ સ્પષ્ટ અને સચોટ થવા ખાતર તેની જરૂર છે; તેથી પ્રા.કા. ફા. ની પંક્તિ વિશેષ યોગ્ય હોવાથી સ્વીકારેલી છે. ૧૪૩૫. પ્રીત ત. "પ્રેમ". પરંતુ ૧૪૩૬ માં પંક્તિમાં 'રીતજી' શબ્દ સાથે પ્રાસ બેસતો આવતો નથી, તેથી તે યોગ્ય નથી. ૧૪૩૬ મન ફા. મયે. પ્રા. કા. તે. ૧૪૩૭ તેં ત- "તે મુજ. દેહ છે શોપજી." ૧૪૩૮ પટરાણી પ્રા.કા. ફા. પટરાણીનો. ૧૪૩૯ ક્રોધે. પ્રા.કા. ક્રોધ થયો જનુલમાનજી. ૧૪૪૦ શરીરેન્દ્રા. નવ રહી શુધ ને સાંનજી. ૧૪૪૧ તજ્યો પ્રા.કા. ફા. તજ્યા. ૧૪૪૨ ત. રાજકુમારીજી. ૧૪૪૩ ત. બેઠી છે. આંસુ-ધારા. પ્રા.કા. આંસુધાર બે ચક્ષજી. ત. વહે છે. ૧૪૪૫ દ્વારથી ત. દ્વારિકાંથી; પણ લક્ષી-આની ગેરસમજ છે, કારણ કૃષ્ણ તે વેળા ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં જ હાજર હતા. ૧૪૪૬

(ત્યારે) તુજને તે વરદાન આપશે, હર્ષ ધરી ચિત્ત માંય જી,
તું તે વારે એમ માગજો: “મારા પુત્રને રાજ જી.” ૧૪૫૦
એ વિધિએ શિક્ષા દીધી, હર્ષે હરિએ તેણી વાર જી,
સુભદ્રા અર્જુનને તેડી, આવ્યાં અંત:પુર માંલ જી.

વલ્લભ.

આવ્યા અંત:પુરમાં જાએ હરિ દ્રૌપદીને મળવાય રે;
નર, નારાયણ એ જોડ સાથે લગિનિ સુભદ્રાય રે.

કડવું ૨૮ મું.

રાગ રામગ્રી.

અર્જુનમાં જગતનાં સર્વ તેજની સંકાન્તિ.

આવ્યા અવાસ માંહે અર્જુન નાય જી, શ્રી શારંગધર હરિ છે સાથ જી; ૧૪૫૫
શ્રી કૃષ્ણજીએ મન કર્યો વિચાર જી: “પટરાણીને ક્રોધ અપારજી.

ભાઈએ૦ કા. ભાઈ શીખવે વાતજી. ૧૪૪૯ માંય પ્રા.કા. મોઝાર. ૧૪૫૦ એમ
માગજો ત. પ્રા.કા. માગજો કહીએ. રાજ પ્રા.કા. રાજ્યાધિકાર. ૧૪૫૧ એ વિધિએ
પ્રા.કા. એવી. હર્ષે૦ કા. માં આને બદલે ૧૪૫૨ નું બીજું પાદ છે. હર્ષે પ્રા.કા.
લગિનીને. ૧૪૫૨ ત. અરજુનને સાથે; પ્રા.કા. અર્જુન સાથે. આવ્યા પ્રા.કા:—
આવ્યા હરિ. કા. માં ૧૪૫૧-૨ આમ છે:—“મેં એ કહું તે વીધે કેહેજે બાઈ,
માન વચન નીરધાર; એ વીધે શીક્ષા દીધી હરીએ, આવ્યા અંતરપુર મોઝાર.”
૧૪૫૪ એ જોડ સાથે પ્રા.કા. જોડ સાથે, છે. કડવું અઠ્ઠાવીસમું. ૧૪૫૫ ત. શ્રી શાર-
ંગધરની સાથજી. આવ્યા...નાયજી—પ્રા.કા: “આવ્યા અવાસમાં હરિ ઝાલી હાય-
જી.” ત્યાર પછીનું પાદ જોતાં, આ પાદ અયુક્ત લાગે છે. કારણ ‘આવ્યા
ઝાલી હાયજી’ અને “હરિ છે સાથજી” યી સહજમનની પુનરુક્તિ થાય છે. વળી
આ દોષ ટાળવાને ‘હરિ’ નો અલ્પપ્રચરિત અર્થ ‘અર્જુન’ લેવો પડશે.

આવ.

“ ક્રોધે પૂરી છે પટરાણી, રખે-દેતી આપ.”

પછી ભેદ એક-રચ્યો સહી, માર્ગ માર્ગે વિશ્વંધાપ.

અહ્વાની સૃષ્ટિ વિષે જે તેજ ત્રિભુવન;

તે મૂકીજીં અર્જુન વિષે પ્રભુ જમજીવન.

૧૪૬૦

(ત્યારે) કાન્તિ થઈ અર્જુનની સૂરજકિરણ આકાર,

શકે અરક ઉદે થયો જાણે રાજભુવન મોઝાર.

પ્રથમ તો એ કહેવાય છે નરનારાયણ અવતાર,

તેવા માંહે વળી તેજ મૂક્યું, થઈ રહ્યો આતકાર.

સૂરજકિરણ વસુધાકર થયાં, અંગે મહા ઉઘોત,

૧૪૬૫

પણ વિજયીના તેજથી, વિશેષ જળકે જ્યોત.

અર્જુનના કામોદ્દીપક શૃંગાર.

અનંગ જાયે માન મૂકી; દેખી અર્જુન ભૂપ,

દેવાગનાને મોહ પમાડે, છે શોભા સાગર રૂપ.

મુકુટ મરતક મનોહર છે, શોભિતા શણગાર;

આભુષંધ, ગેરખા, પોંચી, સોહે મુગતાદળ હાર.

૧૪૭૦

હેમમાળા મુદ્રિકા ઘણું તેજ કરમાં જળકે,

કટિબંધ શુભ રત્ન-કાન્તમય તે જ્યોતમાં ઘણું ચળકે,

૧૪૫૬ ત. પટરાણી છે. ૧૪૫૭ દેતી કા. દેતાં. ૧૪૫૮ વિશ્વંધાપ પ્રા.કા. આપ;

કા. અતી આપ. ૧૪૫૯ જો-પ્રા.કા. શ્રી પ્રભુ રયામળ વર્ણ. ૧૪૬૦ મૂકીજીં

પ્રા.કા. મૂક્યું. પ્રભુ પ્રા.કા. શ્રી પ્રભુ અચરણ શર્ણ. ૧૪૬૧ પ્રા.કા. થઈ છે. રૂ-

રજો પ્રા.કા. સુવર્ણ કિરણાકાર. ૧૪૬૨ રોકે પ્રા.કા. રોકે દ્વાદશ સૂર્ય કળ્યા

રાજ-દ્વાદશ સૂર્ય કળ્યા એ વચનથી ભાવ વિશેષ પ્રગટ અને સ્વયં યાય છે.

૧૪૬૩ પ્રા.કા. પ્રથમતા ૧૪૬૫ સૂરજ પ્રા.કા.-સૂર્યકિરણ સમાન થયાં, પાર્ય

અર્જુન-રચીકૃત પાઠમાં સારી અલંકારજગ્યા છે. ૧૪૬૬ પણ પ્રા.કા.-વિદ્યુતકેરા

તેજથી, જળકે પ્રા.કા. દીપે ૧૪૭૭ પોંચી પ્રા.કા. માં નથી. સોહે ત:-મુગતા-

કેશ આરોધ્યા હાર. ૧૪૭૨ શુભ પ્રા.કા. સુભગ રત્ન કનક તેજ-જ્યોતમાં ત.

બાવના ચંદન, અગર બહેકે, કેમર, કપૂર, કસ્તૂરી,
અસર, ચૂઆ, શુભાખચં વપુલેપને વાસ મધુરી.
મૃગમદ સહિત કેસરની અર્ચા શોભે લાલ અર્ધ ઈંદુ; ૧૪૭૫
કાને કુંડળ લગકે, ચગકે લાલ રતનના બિંદુ.
વત્ર અમૂલક કૃષ્ણકૃપાથી કીર્તિ છે પરિવાન,
અંગે આભરણુ વત્ર શોભાથી રૂડા દીપ્તે રાજન.

અર્જુન કૃષ્ણ અને સુમદ્રાનું દ્રૌપદી સાથે નિશન.

આગળથી આલે કૃષ્ણ અર્જુન કર મહિમાદિ ઝાલી;
પાછળથી સુમદ્રા રાણી માણેમાણે ચાલી. ૧૪૮૦
મદા ક્રોધવચ પટરાણી બેઠાં છે જોણે ઠાર,
તેણે સ્થાનક આપ્યાં અર્જુન, સુમદ્રા, ને મોરાર.
પ્રતિબિંબ તેજ પડે ઘણું ને કાન્તિ બહુ પ્રકાશ,
અગમગ જ્યોત રહી ઘણું ઉઘોત મધ્ય આવાસ.

અંતરહી દ્રૌપદીની રીસનો ભાર.

દેખી દ્રૌપદી બેઠાં ચર્ચા, માનુની પામી લાજ; ૧૪૮૫
“બેસો બેસો મારા સમ છે”, શ્રી દુરિને કહે મહારાજ !
દ્રૌપદીના અંતઃકરણમાં જઈ વચ્ચા શ્રી જગદીશ;

તેજ માંદાં. ૧૪૭૪ શુભાખચં પ્રા.કા. શુભાલ સદિત. વધુ-પ્રા.કા. વધુ સુનંધ
બહેક મધુરી. ૧૪૭૫ વ. મૃગમદ. અર્ધ વ. અર્જુની; પણ લલીખાની ભૂલ છે.
૧૪૭૬ લાલ વ. માં નથી; ફા. કોટીમાં. ૧૪૭૮ ફા. રૂડા ૧૪૭૬ પ્રા.કા.-કૃષ્ણને
અર્જુન કરમાં ઝાલી. ૧૪૮૧ જોણે વ. તેણે. ૧૪૮૨ આપ્યા વ. ફા. આગા.
અર્જુન પ્રા.કા.-માં નથી. પ્રા.કા. દેવ મોરાર. અર્જુન-ફા. કૃષ્ણ અર્જુન, સો-
લકા છે સાર. તેજ ફા. માં નથી, પ્રા.કા. ને. ૧૪૮૫. માનુની-પ્રા.કા.નું પા-
દાંતર:-“મનની તે મૂકી લાજ.” સ્વીકૃત પાઠ સ્ત્રીની સ્વાભાવિક લગ્ન અને
પતિપ્રેમનો સાવ દર્શાવે છે, તેથી સુગ્રાહ્ય છે. ૧૪૮૬ પ્રા.કા. ની પ્રવ બીછ:-
“બેસો બેસો મારા સ્વામી હો, શ્રીદુરિને કહે મહારાજ.” શ્રીદુરિને પ્રા.કા. ફા.

તેણે કરી પટરાણીની તવ જિતરી સહુ રીય.

જલઅંજલિ દ્રૌપદીએ નાંખી દીધી, દેખી અર્જુન નાથ;

પ્રણામ કરીને રહી જભી, અંખળા જોડી હાથ.

૧૪૬૦

સતી વિમાસે: “ ઘણે દિવસે. આવ્યો મારો સ્વામી, ”

ક્રોધ તણ, સ્તુતિ કરે, અંખળા, મનમાં લજ્જા પામી.

દ્રૌપદીનો લજ્જાથી પશ્ચાત્તાપ અને કામપરિતાપ.

“ હું અણુધ અંખળા, છુદ્ધિ થોડી, નીચ નારીનો અવતાર;

મારા કંથ ! સદા કુશળ રહો, લક્ષ કરો તમે નાર. ”

વહાલપણું સતીને આવ્યું — “ કામળ મારો કંથ

૧૪૬૫

ઘણે દિવસે વનથી આવ્યા, સાધુશિરોમણિ સંત. ”

વિરહ વાધ્યો, રાણીએ જઈ દીધું આલિંગન,

પાંચાલીને ભુજ ભરી બેઠ્યા, ભાવ ધરી અર્જુન.

પાંચ દેખી પટરાણી, પાંખ્યાં મન આનંદ;

સતીશ્રાપથી અર્જુનને એમ રાખ્યા શ્રી ગોવિંદ.

૧૫૦૦

સુભદ્રાનું દ્રૌપદીને નમન.

પછી સુભદ્રાજી પાસે આવ્યાં, મનમાં હર્ષ ન સાય,

ઠર જોડી કાંધી પ્રદક્ષણા, નમ્યાં રાણીને પાય.

વલણ.

નમ્યાં જઈ પટરાણીને, પગે લાગણું ઘણું કરે રે,

સુભદ્રા શીશ હાથ મૂરી, સતિ આશિષ ઉચ્ચરે રે.

શ્રી હરિ. ૧૪૮૭ કા. શ્રી હરિ દ્વપર્વના— ૧૪૮૮ તવ પ્રા.કા. કા. માં નથી; સંહુ કા. મન. ૧૪૯૧ ઘણે ત. થેણે. કા. આવ્યા મારા. ૧૪૯૪ કરો કા. વરો. ૧૪૯૫ સતીને આવ્યું પ્રા.કા. અતિશે વ્યાખ્યું. ૧૪૯૬ ત. ઘણાં. ૧૪૯૭ પ્રા.કા. મેહે. પ્રા.કા. કા. રાણીને. ૧૪૯૯ ત. માં ‘મન’ નથી. પ્રા. કા. પાંચતે. પામી. ૧૫૦૦ પ્રા.કા. ત્યાં એમ. ૧૫૦૨ કા. નમી. ૧૫૦૩ પટરાણીને ત. કા. પગે રે. પગે ૦ પ્રા.

કડવું ૨૯ મું.

રામ સામેરી.

દ્રૌપદીએ સુભદ્રાને આપેલાં પાંચ વરદાન.

દ્રૌપદી વાણી વદે: “અભિધાપ તારે હૃદે;

૧૫૦૫

તમેા વરદાનને માગે, લાજ સર્વ પરિત્યાગે.”

ચાલ.

“લાજ મૂકી માગે વર,” સતી એમ યોલ્યાં વાણુ રે.

તેણે સમે યોલ્યાં સુભદ્રા જોડીને જેહુ પાણુ રે.

પ્રદક્ષિણા કરી સતીની, સુભદ્રા વચ્ચતાં વાણી વદે રે:

“આઈછે ! એક આરત પૂરજો, અભિધાપ છે મારે હૃદે રે. ૧૫૧૦

એક વાર વર મુજ આપીએ,” એમ કહે સુભદ્રા વે.

(ત્યારે) સતી કહે છે: “શીઘ્રે માગે, જે મન ઈચ્છા થાય રે.”

“પ્રથમ વર એક આપિયે મા ! નિત્ય તમારું દર્શન રે,

તમ ચરણની સેવા ત્રિપે સદા સ્થિર રહેા મુજ મન રે.

ખીન્ને વર આજ્ઞા તમારી નવ લોપૂં દિન ને રાત રે. ૧૫૧૪

તમાગ હેતની કંઠણા સદા ત્રિપે મુજને માત રે.

મ. ‘પરે લાગ્યાં વહું કરી રે.’ પ્રા.કા. હચ્ચરી રે. કડવું ઓગલ્યાસમું. ૧૫૦૫
 પ્રા.કા. હોય તારે. કા. તે વરદાનને માગ; લાજ સર્વ પરિત્યાગ; પ્રા.કા. “તે વ-
 રદાનને માગે લાજ તછને હૃદે.” પણ હપરની પંક્તિ જોતાં “માયે” ખજી
 ને તેને મળતેા અનુપ્રાસ જોઈએ, તે પ્રા. કા. ની પંક્તિમાં નથી તેમ આ પં-
 ક્તિમાં “હૃદે” નો અર્થ “હૃદયમાંથી” પરાણે કરવો પડશે. ચાલ પ્રા.મ. માં ‘દાદ’
 છે. ૧૫૦૭ વાણુ પ્રા.કા. વાણી ૧૫૦૮ વાણુ પ્રા.કા. વાણી. કા. માં ‘પરેહું ચરણ’
 પડયું છે. ૧૫૦૯ વાણી કા. મુખ. પ્રા.કા. ને કા. માં ‘વલતાં’ નથી. ૧૫૧૦,
 આરત પ્રા.કા. ને કા: “આરા.” “આરત” માં આતુર માગણીને બદલે દીઠ
 રહેલા છે. ૧૫૧૧ મુજ પ્રા.કા. માં નથી. ૧૫૧૨ કા. ‘હચ્ચા’ ને કા. ‘દયે’
 ૧૫૧૪ પ્રા. કા. રહે. ૧૫૧૬. હેતની પ્રા.કા: “હિતની.” હિતની કંઠણા કંઈ

ત્રીજો વર તમ પાસે રાખો સેવાને હું દાસ રે;
 ધર્મથી મતિ ચળે નહીં, એ માગ્યાતી મુજને આશ રે.
 ચોથો વર કો દિવસ માતા ! ન કરવી તમારે રીસ રે,
 અપરાધ મારા ક્ષમા કરવા, જે હોયે અહરનિશ રે.” ૧૫૨૦
 એવાં સુભદ્રાનાં વચન સૂણી, સતી કહે: “તું ધન્ય રે.
 એ સર્વ હોં તોરે વિષે, વળી માંજ ખીન્નું વચન રે.”
 ત્યારે સાધુ મુદ્રા સુભદ્રા મુખ મધુર બોલે સ્વર રે;
 મહા દીન વાણી મુખ વદે; જોડી બન્ને કરે રે:
 “હે માતાજી ! જે કૃપા કીધી મુજ ઉપર આજ રે; ૧૫૨૫
 તો સર્વથા હોય પુત્ર મારો તેહ પામે રાજ રે.”

પ્રપંચી વચ્ચાયનાથી દ્રૈ પદીનો કોથ.

એવું સાંભળી થઈ સતી રોષે જાળૂતમાન રે,
 સુભદ્રાનું વચન સૂણતા શરીરે રહી નહીં સાન રે.
 કોથે વાણી વદે વળતા: “હાણે શિક્ષા દીધી તુને રે !
 એવું માગવા તારે મતિ કયાંથી ? જ્યારથ કહેજે મુને રે. ૧૫૩૦
 કાણે શુદ્ધિ આપી તુજને જેણે માગ્યું વરદાન રે ?

હશે ? પ્રા. કા. ના દીકાકારને આમાં કંઈ કેમ નહીં ખૂચું હોય ? એમ લાગે છે
 કે એ લહીંઆતી ભૂલ હશે, અને દીકાકારે તે ઠાકવી રાખી હશે ! દીઆ ત. પ્રા.
 કા. માં નથી. ૧૫૧૬ ચોથો પ્રા.કા. ફા. ચતુર્થ. તમારે ફા. પ્રા.કા. “તમે”.
 ૧૫૨૦. જે હોય—પ્રા. કા. “જે જડે મુજમાં મિથ રે.” પરંતુ માણસ ભૂતને
 પાત્ર હોવાથી હું કદાચ રોજ ભૂત કહે તો પણ તમારે માફ કરવી, એ વધુ યોગ્ય
 છે. ૧૫૨૨ માગ ફા. માગો. ૧૫૨૩ પ્રા. કા. કરી, ફા. ઇ. ૧૫૨૪ ફા. વદે છે.
 ત. ફા. બન્યો. ૧૫૨૪ જે ત. તમે પ્રા.કા. જે તમે. ઉપર પ્રા.કા. માં નથી; ત.
 અતિવશી. ૧૫૨૭ રોષે ફા. પ્રા.કા. રીસે. ૧૫૨૮ રહી પ્રા.કા. માં નથી. ૧૫૨૯
 તુને પ્રા.કા. તેહ. વળતા પ્રા.કા. મુખથી. ૧૫૩૦ તારે ફા. પ્રા.કા. તારી. ક્યાંથી
 ફા. પ્રા.કા. નહી. જ્યારથ ફા. પ્રા.કા. સત્યાથ. પ્રા.કા. કહે એહ રે. ૧૫૩૨ ત.
 માંહે શ્રી ભગવાન રે. ૧૫૩૧—શુદ્ધિ આપી પ્રા. કા. “જ્ઞાન આણું” જેણે

હું જાણું છું કે તુજને શીખવ્યું છે માર્ગમાં ભગવાન ને
સહ કૃષ્ણના આપ્યા વિના તારે નવ આવે મન ”

કૃષ્ણ પ્રતિ ક્રોધવચન અને અભિશાપ.

એવું કહીને કૃષ્ણ પછી વટે ક્રોધવચન ને:

“ કામણુગારા કાળિયા ! અધ્યા ! હું તારી શત્રુ નથી ને. ૧૫૩૫

“ મેં તારું શું વણુસાડ્યું ? ” એમ ક્રોધશું બોલી સતી ને.

“ તારા મનનું સર્વે જાણ્યું હેત હરિ ! મેં આજ ને

ધાઈને પેસે ધર માટે, બહેન ! કહી મહારાજ ને !

ભગિનિબ્રાતની પ્રીતિ તારી સરવે લહી મેં ફેડ ને.

બેન તે સુભદ્રા ખરી, હરિ ! હું તે લોકલોક ને. ૧૫૪૦

હુલામણુ બોલાવતો તું દૂર રહી ભગવંત ને,

સુભદ્રાને શીખતી ત્યારે જાણ્યું સર્વ વૃત્તાંત ને.

એ સર્વ તારાં સંધ્યાં લક્ષણુ, સુભદ્રાનો નથી વાંક ને;

ગળ્યું એનું કેટલું ? એ શું જાણું ? જાપડી રાંક ને.

મારો વંશ ઉચ્છેદ કરતાં, (તારી) છૂંકા ચાલી સડક ને, ૧૫૪૫

મારા સરખું તારે થાજે, હજે ઉજળુ ફટક ને.

સોળ સહસ્ર જી તારે છે ધેર, માઠ સહસ્ર ગ્રંતાન ને,

(પણ) હું સરખો થઈ બેસજે, તું અંતે શ્યામજીવાન ને. ”

પ્રા.કા: ‘ માન્યાનું’, કા: “ માગવું.” ૧૫૩૩ સુક પ્રા.કા: “ મતિ.” ૧૫૩૪ કૃ-

ષ્ણુશું પ્રા.કા:—“ કૃષ્ણ (દ્રૌપદી) પછે શું.” પરંતુ સ્વીકૃત પાઠ સદજ લાગે

છે; કારણ હવે સુભદ્રા સાથે તેને વધુ બોલવાનું કાંઈ પ્રયોજન ન રહેતાં કૃષ્ણ સાથે

બોલવાનું થાય છે. ૧૫૩૫ કાળિયા કા. શામળા. ૧૫૩૭ હેત પ્રા. કા. માં ‘ હેન’

છે. ૧૫૩૬ બોલી પ્રા. કા. બોલે, કા. બોલ્યાં. ૧૫૩૯ પેસે પ્રા.કા. કા. પેસતો.

૧૫૪૦ તે કા. તાહારે. ૧૫૪૧ દૂર રહી. પ્રા.કા. “ સુજને સહી”. પણ “ દૂર

રહી” માં ભાવ ઠીક રહેલો છે. ૧૫૪૨ કા. મેં જાણ્યું. ૧૫૪૩ નથી પ્રા.કા.

નહી, ત. નથી કરો. ૧૫૪૫ સડક પ્રા. કા. ચટક. ૧૫૪૬ ત. માં ‘ હજે’ પડ્યું

એ જાપ સતીનો કૃષ્ણને તું જનમેજ્ય અવિધાર રે
સમુદાય સુત શ્રી કૃષ્ણના તે માટે થયા સંહાર રે.

૧૫૫૦

કૃષ્ણ દ્રોપદીને સંતોષી.

ક્રોધ દૃષ્ટી સતીનો શ્રી કૃષ્ણ કરે છે ઉપમા રે:

"અપરાધ જે હોય મારો તે, પાંચળી ! કરજો ક્ષમા રે.

એ માહે વાંક મારો નથી બાઈ ! ભવિષ્ય ભાયેગતી રતિ રે,"

વિનયવચન વિવેક કહીને સંતોષી પ્રભુએ સતી રે.

વદણ.

સતી સંતોષી શામળિયે અંતઃપુર મોઝાર રે;

૧૫૫૫

સુભદ્રા ને અર્જુન હરખ્યા હવો જયજયકાર રે.

કડવું ૩૦ મું.

રાગ મેવાડો.

સહપત્નીઓના વિનોદ અને ટોળ.

વૈશંપાયન બોલિયા સૂણુ જનમેજ્ય રાય !

પાંચાળી પ્રસન્ન હવાં હરખ સરવને થાય.

આલ.

સુભદ્રા અર્જુન હરખ્યા નારી બન્ને અથ.

પારથ એમ સવળે ઊગર્યો, બે કૃપા પૂરણુ જગનાથ.

૧૫૬૦

છ. ૧૫૪૭ સાક ફા. આઠ. ૧૫૪૬ ત કૃષ્ણ. ૧૫૫૦ શ્રી કૃષ્ણના ફા. સંતુ.
૧૫૫૪ પ્રભુએ કા. ત: "દ્રોપદી". "સંતોષી" - ફા. "સમલવી દ્રોપદી સતી રે."
કડવું ત્રીસમું: મેવાડો-પ્રા. કા. માં "ધનાશ્રી" રાગ છે. આત્ર પ્રા. કા. માં હાજ
છ. ૧૫૫૮ પ્રસન્ન ફા. પર હરખ તે સરવકોને મન યાએ રે. ૧૫૫૬ પ્રા.કા.
ફા. "સાથ છે". ૧૫૬૦ કૃપા પ્રા.કા. "કૃપાળ શ્રી જગનાથ છે." પૂરણુ ત.

પછી પાથું ધણું સુખ પામ્યો રામા; રાન્યવિલાસથી,
 દ્રૌપદી સતી, સુભદ્રા બેઠું અગગી નવ યાથે પાસથી.
 બન્ને સ્ત્રીમાં પ્રેમ ધણો છે, રમે, જમે, ને સાથે સુએ;
 કંથ ઉપર હેત રાખે, માંદોમાદો સુખદુઃખ કહે.

એક દિન અર્જુન સભા ગયા છે બન્ને સ્ત્રી બેઠી મળી. ૧૫૬૫
 અતિ હાસ કરતી માહો માહો, ત્રિનોદ મન માંડે રળી.
 “કહે બાઈ! તમે કેમ વર્ધી?” અન્યોઅન્ય વારતા કરે,
 વચન સાંભળી દ્રૌપદીનાં સુભદ્રા શું ઉચ્ચરે?

સુભદ્રાનો પોતાના હસનો ઇતિહાસ.

“અર્જુને અતીન્નું સ્વરૂપ લીરું, મહંત, ગંન્યાસી થયા,
 ગોમતી સંગમ તીર્થ કરવા, આવી તે દ્વારિકા રહ્યા, ૧૫૭૦
 એક દિવસ અવધૂતને ભોજન બ્રાત લિક્ષાને લાવિયા,
 ત્યારે મેં ત્યાં સ્વરૂપ દીઠું, મન મારે લાવિયા.
 મનમાં મેં નિશ્ચય કર્યું, બે વરૂં તો એને વરૂં;

(પછી) ઉત્સવ જાતા નાથજીએ હરણુ તે વન માંહે કર્યું.

મુજ નિમિત્ત બ્રાને મુદ્દ કાઢું જદુ દાર મનાવિયા. ૧૫૭૫
 સંગ્રામ રણ જિતી કરીને (પછી) વરી મુજને લાવિયા.
 સંસાર માંહે થઈ વારતા સુભદ્રાનું હરણુ થયું,

માં નથી. ૧૫૬૧ પામ્યો ફા. પામીયા, પ્રા. કા પામ્યા. રામા ત. રામ; પણ લ-
 હીઆની ચૂક હશે. ૧૫૬૩ સાથે સુએ પ્રા.કા. “સુએ રહે.” ૧૫૬૫ ત. દિવસ.
 સભા પ્રા. કા. ફા. સભા માંદાં. ૧૫૬૭ વારતા પ્રા.કા. “વાતો.” વર્ધી ત.
 પધારી; પણ તે યોગ્ય નથી. ૧૫૬૯ મહંત-પ્રા. કા: “મહાન”; પાંદું ‘મહંત’
 માં ‘સાધુ’ નો ભાવ છે. ૧૫૭૦ કરવા ફા. નાદાવા. ૧૫૭૧ પ્રા. કા: “એક
 સુમે અવધૂતને ઘેર બાંધવ ભિક્ષા લાવીયા.” ફા. માં બીજું ચરણ પડ્યું છે.
 ૧૫૭૨ ફા. માં પહેલું ચરણ પડ્યું છે. ૧૫૭૪ “વન માંહે” ફા. ને પ્રા. કા. “માં-

જે વર્ષા મુજને ધનંજય, વૃત્તોત મેં તમને કહ્યું.
હવે બાઈ! કહે તમે કેમ વર્ષા ?”, સુભદ્રા વાણી વહે,

દ્રૌપદીનો લગ્નનો ઇતિહાસ.

“તે સાંભળવા પટરાણીજી ! અભિલાષ છે મારે હટે.” ૧૫૮૦

(ત્યારે) દ્રૌપદી કહે: “પિતા મારે સ્વયંવર મંડાવિયો,
દેશદેશના મહારાજ આગ્યા, જાણુ ભૂપતિને થયો.
નવખંડના નરપતિ મલિયા; સર્વગંવાસી દેવતા,
સ્વયંવર સાંભળી તે આગ્યા, ત્રણે-ભુવનમાં જે હતા;
મારા પિતાએ પણ પોકયું:— મત્સ્યવેધ-જે નર કરે. ૧૫૮૫

(તો) સર્વથા દ્રૌપદી પુત્રી જઈને તે વરને વરે,
પછી, સર્વ રાજા ઉઠિયા કાણુ મત્સ્ય વેધાયો નહીં,
(ત્યારે) પિતા મારે એમ જાણ્યું જે કન્યા કુંવારી રહી;
પછી પાંચ પાંડવ જ્યાં હતા અર્જુન ત્યાંથી ઉઠિયા,
સાન છીધી સામજે (ત્યારે) ધસી સ્તંભ પાસે ગયા. ૧૫૯૦
પાવક ધનુષ્યને પ્રજામીને પછી મત્સ્ય વેધ્યો બળ કરી,
બહુ સુમટ બળિયા દેખતાં, મેં વરમાન જઈ કંઠે ધરી;
(ત્યારે) જોડ્યા બળિયા ઉઠિયા, સંગ્રામે સામા આવિયા,
મહામોટા અતુલ બળિયા સર્વ ભૂપ હાર મનાવિયા;
મુખભંગ સર્વે કર્યા શત્રુ, જિત તે દળ મહિ ફરી. ૧૫૯૫

રમમાં. ૧૫૭૮ તમને ફા. માંડી. વર્ષા ફા. વરી. ૧૫૭૯ વહે-ફા. એમ વહે.
૧૫૮૦ અભિલાષ પ્રા.કા: “અતિ ઇચ્છા” ત. અભિષેક. ૧૫૮૧ મંડાવિયો ત.
મંડાવક; ભૂતા રૂપનો સંસ્કાર લક્ષ્યાનો છે. ૧૫૮૨ થયો પ્રા.કા. ફા. થયું: ૧૫૮૫
પોકયું ફા. પરકયું. ૧૫૮૫-૮૬. પ્રા. કા. માં આ બે યેંક્તિ આવ્યા છે:—

“મારા ભાત પિતા સહુ જોતાં પણ પુત્રીપતિમાં ધરે,
મત્સ્યવેધ જે કરે તેને સર્વથા દ્રૌપદી જઈ વરે.”

૧૫૮૭ ત. ઉઠ્યા. ૧૫૯૧ ત. પ્રજામીને. ૧૫૯૨ બહુ પ્રા.કા. સર્વ. પ્રા.કા. મેં
વરમાળા કંઠે ધરી. ૧૫૯૨ ત. આવયા. ઉઠ્યા. ૧૫૯૩ ત. મનાવ્યા. ૧૫૯૫ શત્રુ

(પછી) પિતા મારે પ્રજ્ઞાવી, હું એ વિધિ પાસથને વરી.
સ્વયંવરમાં હું વરી પૃથ્વીપતિ સહુ દેખતાં;
ત્રિભુવન મહિ હાક વાગી (જે) પાંડવ સાથે થયા છતા.
એવું બધું દેખી હું વરી, વળી પ્રાકૃત મોટું કર્યું.

જેગીને મોહવાનું સુભદ્રાને મહેનું.

(પણ) સંન્યાસી જેગીને મોહી તું, તેમાં શું દોહું ખરું? ૧૬૦૦
જેગી અતીતને વરી અબળા રૂપ રૂડે વાન રે,
પણ જાદવને શુદ્ધિ કાઢી સ્થકી? હીનજાત શું લહે જ્ઞાન રે?
જે રાજ હોયે પૂર્વના, તે આતુરી જાણો તમે,
જેને તેને વરતા હીડો, જેગી તારે મન ગમ્યો.
તેમાં તે બળ તે શું શુભ દોહું? વિભૂતિ અંગે ભરી. ૧૬૦૫

(પણ) હું જાણું છું ભૂરખી નાખી, અવધૂતે તુજને વરી,
તુજમાં એવડું જ્ઞાન ક્યાંથી? ચતુર પુરુષને જોળમે;
જેગી સાથે ઉઠી ગઈ તું, જેની વિમાસી મન વિષે.
એવા વચન કહ્યા હાસ્ય કરતાં તે સુભદ્રાને સાલતાં;
સુભદ્રા મન દુઃખ જાણે, વિનોદ-હર્ષે મહાલતાં ૧૬૧૦

તા:-શું તે જીતી કરી. ૧૫૯૬ પાસથને પ્રા.કા. પાર્થ વેરે. ૧૫૯૭ હું ત. માં
નથી. ૧૬૦૧ વરી-પ્રા.કા. “વર્યો” છે. પણ એમ લાગે છે કે કદાચિત્ છાપવામાં
ભૂલ થઈ હશે. સુભદ્રાને ‘અતીતને તું વર્યો’ એમ કહેવાય નહીં; કદાચિત્ ‘અ-
તીત તને વર્યો’ એમ હોય તો તે સાર્થક થાય ખરું. કા. ‘વરો’; આમાં ‘વરતાં
ફરો’ના ભાવ સારો છે. ૧૬૦૨ ક્યાં યદ્રી. ૧૬૦૩ જો...તો પ્રા.કા. કા:-“જો
રાજ હોયે પૂર્વના તો” એમ છે. આ પાઠનો સમન્વય બરોબર થતો નથી.
“તમે જો રાજ પૂર્વના હોયે તો” એમાં ક્રિયાપદ “હો”, નહિ કે “હોયે,”
હોયું જોઈએ. ૧૬૦૫ શું શુભ પ્રા.કા. કા. શુંય. ૧૬૦૭ એવડું પ્રા.કા. એવું ચ-
તુર પુરુષને પ્રા.કા. “ચતુર મૂર્ખને” છે. આ પાઠનો અર્થાન્વય તાણીતુસીને કરવો
પડે છે; કોણ ચતુર અને કોણ મૂર્ખ, એ વિવેકભેદ તું સમજે, એ સાવ સહજ
નથી નીકળતો પણ કહાડવો પડે છે. ૧૬૦૮ જેની પ્રા.કા. કા. જો. ૧૬૦૯ ક્યાં

બન્ને રાણી વિવાહ કરે, (પણ) સુભદ્રા હારે સહી;
 દ્રૌપદીના વિનોદ આગળ, સુભદ્રાની ગતિ નહી.
 એક દિવસ અર્જુન સાથે, ઘરમાં સુભદ્રા એકલી મળી.

મહેણાંના સાલથી સુભદ્રાની પતિને ફરીયાદ.

(ત્યારે) સ્વામીને સર્વે કહ્યું પટરાણીનું મીઠીણું વળી:-

“સદા જન્ય છે સભા, ત્યારે એ ખોલ મુજને કહે: ૧૬૧૫
 “એ જોગીને તું શું વરી”? એ વચન મુખથી જાયરે;
 “અપવાદ મુજને ઘણા ખોલે, શું કહું મારા નાથ જી?
 વાએક ફીપીયા બાણ મારે, શી કહું તમને વખત જી?
 માટે કંથજી! એવું કરો, જે મન એહનું જિતરે.”

સુભદ્રાની ખાતર અર્જુનનો સાધુવેષ.

સુભદ્રાને ધીરજ આપી, પછી અર્જુન શું કરે? ૧૬૨૦
 દાર આવી સભા કીધી, દુંદુભી દીધું સહી;
 સુભટ સર્વકો આવિયા ત્યાં સેનની સંખ્યા નહી,
 અશ્વ, ગજ, રથ, સાર્ક વાહન, અંખાડી સાંપ્રત કરી;
 સુખપાલ, ચમર, વીજળા, નેળ ખ્વળ સહી ફરહરી,
 ચતુરંગી સેના, સ્વાર, પાળા, ગીત ગુણીજન ગાય છે. ૧૬૨૫
 પંચ દુંદુભી સ્વર પાઠ્યા: “અર્જુન મૃગયા જન્ય છે,”

પ્રા.કા. ત. કહે; આ પાઠ લેતાં નિત્ય નિત્ય આવાં મહેણાં દ્રૌપદી મારતી એવો
 અર્થ લેવો પડે છે. ૧૬૧૨ વિનોદ પ્રા.કા. કા. વિવાહ. ૧૬૧૪ સ્વામીને ત. સ્વરથ
 ચિત્તે. પટરાણીનું-પ્રા.કા. “પરજ્યા તરું”. ૧૬૧૫ એ-પ્રા. કા. રા. “હાર્ય એ
 મુજને કરે”. ૧૬૧૬ એ-પ્રા.કા. કા:-“તેમાં શું દીકું બળ ખરે”. કા.માં ‘બળ’
 ને બદલે ‘સ્વરથ’ છે. ૧૬૧૭ ત. ધણો. ૧૬૧૮ વાએક પ્રા.કા. વાક્ય. ૧૬૧૯ માન
 ત. મન. ૧૬૨૦ પ્રા. કા: ધૈર્ય આપ્યું. ૧૬૨૨ ત. આવયા. સેન કા. ત. સેન્યા.
 ૧૬૨૪ વીજળા પ્રા.કા. વ્યંજન, નેળ ત. માં માત્ર નેં શબ્દ છે. ૧૬૨૫ કા. માએ
 છે. ૧૬૨૬ પંચ-પ્રા.કા. પંચ શબ્દ દુંદુભી, કહેવરાવીયું ત. કહેવરાવર, કાં.

દારે એમ કંબજ કરીને રાણીને કહેવરાવિયું:—

બન્ને સ્ત્રીને કહ્યું સેવકે, જે અરજીને મુખ કહાવિયું.

અતઃપુરમાં જઈ કહ્યું:—“જે અર્જુન મૃગયાને ગયા.”

સેન સરવને આજ્ઞા કરીને પાર્થ અંતર્ધાન જ થયા. ૧૬૩૦

પછી સ્વરૂપ લીધું પૂર્વનું અવધૂત સંન્યાસી હવા,

વિભૂતિ અષ્ટે અંગે ચોળી દ્રૌપદી મોહ પમાવવા;

પીતામ્બરનો કાછ વાળ્યો, આભૂષણ અંગે ધર્યા,

મૃગચર્મ ઓઢ્યું, પામરી ધગી, તિલક દાદશ શુભ કર્યા;

અર્ધચન્દ્ર ત્રિપુણ્ડ લાલે, તિલકચિન્દુ શોભે વળી. ૧૬૩૫

આભૂષણ અંગે શોભતા, જે વિવિ ચળક વિજળી !

વિજ્યાપ્રેમથી આંખ રાતી, જટાએ કલગી ઝળકતી,

તોરો મૂક્યો હેમનો, રહી સેર કર્યું લગકતી;

રતનજડિત રૂદ્રાક્ષમાળા, હેમમય હાથે કડા,

ખીર્ન આભૂષણ શોભતા, જાણે વિશ્વકર્માનાં ધર્યા. ૧૬૪૦

વિભૂતિ ગોળા ઝોળી ખાંધે, હાથમાં પીંછી ગ્રહી,

કહેવડાવીક, પ્રા. કા. કહાવીયું. ૧૬૨૮ કહ્યું સેવકે ત. જીને કહેજે. પ્રા. કા:—

“મુખ સાફે આજે જઈ મૃગયા, (જઈ) પરિજને કુઃખ ઉપજવીયું”, અહીં

પાઠનો ગોઠાળો છે, તાત્પર્ય સ્પષ્ટ છે. પણ ઉક્તિ નિર્માલ્ય છે. ૧૬૨૯ ત. “તેણે

અંતઃપુરમાં—” ફા. મૃગયાએ. ૧૬૩૦ સેન પ્રા. કા. સેવક ૧૬૩૧ સ્વરૂપ પ્રા.

કા. રૂપ. હવા—પ્રા. કા. માં “થયા” છે. ૧૬૩૨ દ્રૌપદી—પ્રા. કા. “સુલ-

દ્રાની લાવી દયા.” એમ છે. અદ્રખત સુમદ્રાની દવા ખાતર તેણે આમ કર્યું એ

સાવ યોગ્ય છે, પણ દ્રૌપદીને મોહ પમાડી માનભંગ કરવા ખાતર પાછો સાધુવેષ

ધર્યા, એ સાવ વિશેષ યોગ્ય છે. ૧૬૩૩ વાળ્યો ફા. કહો. ૧૬૩૪ ધરી ત માં

નથી, ફા. ‘છે’. ૧૬૩૭ ત. કલગીર. વિજ્યા...રાતી ફા. વિજ આપવાળી;

પ્રા. કા. “વિજ્યા પ્રેમથી આવેસતા.” આ પાઠ સ્પષ્ટ નથી

તેમ તે કંઈ વર્ણનવિગેષ રહ્યું કરનો નથી. ૧૬૩૮ તોરો મૂક્યો હેમનો પ્રા. કા.

‘તોરો શીરો હેમનો.’ ૧૬૩૯ ત. રૂદ્રાક્ષની માળા. ૧૬૪૦ વિશ્વકર્માનાં પ્રા.કા.

શંખ, શીંગી, સાથ લીંઝા, વિવિધ વસ્તુ ખીજી સહી;
(પછી. પાવડી હપર ચઢીને. ઘરવાડીમાં આવિયા,

સ્વરૂપથી મોઢે ત્રિભુવન, અમરગણ-મન-ભાવિયા,
નેવા અંતરિક્ષ અમર આવ્યા પાર્થના સ્વરૂપને.
વિમાન ગગને રહ્યા છે, સહુ જીવે અર્જુન ભૂપને.

૧૬૪૫

દ્રૌપદીની વાડીમાં સાધુવેષે અર્જુન.

આવધૂન આવો બન્યા પારથ વાડીમાં જિહ્વા જઈ,
દ્વારે વાડી મોઢે દ્રૌપદી રમવા, પુષ્પ લેવાને ગઈ.
તેણે સમે દષ્ટિએ પડયો જોગી રૂપમાં મહાંત છે,

‘વિશ્વકર્માએ’. ૧૬૪૧ હાથમાં પ્રા. કા. મોરની ૧૬૪૪ પ્રા. કા. ‘તે સ્વરૂપ
નેઈ ત્રૈલોક્ય મોઢે’. ૧૬૪૩ ચઢીને પ્રા. કા. ચઢ્યા પોતે. ત. આવ્યા. ત. આવ-
યા. ૧૬૪૫ ગગને ફા. સ્વર્ગમાં. ૧૬૪૫-૬ ત. માં આ જ લીટીએ લખવામાં
લાહીઆએ ગોટા બહુ કર્યા છે. ૧૬૪૭ દ્વારે વાડી ફા. હવારવાડી, પ્રા.કા. ઘરવાડી.
૧૬૪૮ અહીં પ્રા.કા. માં આ કડવું સમાપ્ત કરતાં વલ્લભ તથા નીચેની કડી આ-
પેલી છે:—

વલ્લભ.

પુષ્પ લેવા ગઈ ગોરી જોગી જોયું રૂપ રે,
જન પ્રેમાનંદ વર્ણવે શું ? નર રૂપ ભારે ભૂપ રે.

સ્વાભાવિક રીતે એમ લાગે છે કે પ્રસંગભેદ થતાં આજી કડવું સમાપ્ત થઈ
નહું કડવું નવીન પ્રસંગના સ્ફીટ સાથે આજી થયું જોઈએ. પરંતુ સર્વત્ર આ રીતિ
અનુસારી જ નોઈએ, એવો કાંઈ અબાધિત નિયમ પ્રાચીન કાવ્યકૃતિઓમાં પ્રવર્ત-
તો જણાતો નથી. તેમ હોત તો આ આખ્યાનમાં જ સોળમું કડવું જ્યાં અર્જુન
સાથે સંકેત કરવા કૃષ્ણ ભય છે ત્યાં વહેંચાતું જોઈવું હતું. પરંતુ તેમ થયું નથી.
વળી આ જ કડવું ૧૬૧૯ પછી વહેંચાતું જોઈએ. આવા ખીજા અનેક દાખલા પ્ર-
સ્તુત તેમ જ અન્ય આખ્યાનમાંથી નીકળી શકે છે. તેથી અહીં કડવું બદલાવું જ
જોઈએ, એ નિયમ ચુસ્તપણે લાગુ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. તેવું એક વિશેષ
આંતરિક એ કારણ છે કે આ આખ્યાનના છેલ્લા કડવામાં જણાવ્યા પ્રમાણે કવિએ
એકત્રીસ કડવાં લખ્યાં જણાવ્યું છે. (જુઓ લીટી ૧૭૨૫). તેથી જો પ્રા.કા.માં

(ત્યારે) પાસે જઈને પ્રણામ કીધો, (જેમાં) સકળ કળાનું વિંત છે. ૧૬૫૦

અર્જુનના પ્રલોભનથી ચળેલી દ્રૌપદી.

દ્રૌપદી મનમાં વિમાસે: “કૈલાસનો એ પતિ સહી,
સાક્ષાત્ શંભુ પધાર્યા છે, તેમાં કંઈ સંદેહ નહીં.”

જઈ, કર્ણેડી નમસ્કાર કીધો, મોહ મન પામી ધણું,

“હો બાવાજી! બેસો આ, સ્થળ સ્થાનક છે તમ તણું

“પ્રભુ! કાંઈ સ્થળી પધાર્યા! વળી ક્યાંહાં જશો તમે? ૧૬૫૫

આ સ્થાનકે ક્યમ કૃપા કીધી? જીવન! વચન એ પૂછું અમો.”

(ત્યારે) બાવોજી કહે: “ગગનમાર્ગે હું જતો હતો વહી,

આ શીતલ વાડી દેખીને મુજને જોવાની ઈચ્છા થઈ.

અંતરિક્ષથી હું ઊતર્યો, મનોહર સ્થળ દેખી કરી,

તોડયા પ્રમાણે આ કડવું સમાપ્ત ગણી નહું કરવું શરૂ થયેલું ગણીએ તો બત્રીસ કડવાં થાય છે. તે લીટીના ક્યનસંબંધમાં, પ્રા. કા. ત. અને પ્રા. કા. ની બીજી બે પ્રતો તેમ જ સંવત ૧૮૩૬ ની કા. આદિ સર્વે પ્રતો સંમત છે. વળી બીજી બે કારણ છે કે—જે કે પ્રા. કા. માં નહું કરવું શરૂ કરી, “મારે રાગ” આપેલો છે તે પછી સર્વે પંક્તિઓના ચડકા તપાસતાં મેવાડો રાગ ચાલુ હોવાનું અને નહીં કે રાગ બદલાતો હોવાનું સમજાય છે. આથી અહીં કડવું મૂળ પ્રત તથા કા. અનુસાર ચાલુ જ ગણેલું છે. ૧૬૪૬ કા. માં આ પંક્તિ આમ છે:—“તેણે સમે જે લેગી રૂપ, મા-હંત છે શ્રીધ ચંત. રૂપમાં પ્રા.કા. જે રૂપમાં. મહંત પ્રા.કા. મોહિત; ‘મહંત’ માં મહંતના જેવો એવો ભાવ છે; ત્યારે ‘મોહિત’માં થોડો મોહ. પામેલો હોવાનું જણાવનારો ભાવ છે. ૧૬૫૧ પ્રા. કા. કૈલાસ નૃપતિ; તે ૧૬૫૦ ના વિત્ત’ શબ્દ જોડે પ્રાસસગાઈ સારું થોભયો છે. ૧૬૫૨ પધાર્યા છે કા. વર સહી. ૧૬૫૪ આ પ્રા.કા. આંહી. આ ત. એ સરવ. ૧૬૫૫ પધાર્યા કા. કારણ કીધી. ૧૬૫૬ જીવન કા. જીરે વીને વચન પુછું તમે; પ્રા. કા. તમને પૂછું છું અમો. ‘જીવન’ માં પ્રેમસૂચન સત્વરોપ અને ઉત્કટ છે. ૧૬૫૭ ગગનમાર્ગે કા. ગગન-મંડલ; પ્રા. કા. સાંભળો આ મારગ. હું જતો પ્રા. કા. જતો. પરંતુ અદ્ભુત રસની સામાન્ય જમાવટ માટે તેમ જ ૧૬૫૬ માં અંતરિક્ષથી ઊતર્યાનું તે જણાવે છે, તેથી સ્વીકૃત પાઠ યોગ્ય છે ૧૬૫૮ વાડી પ્રા. કા. છાયા કામ. ૧૬૫૯ અ-

આ રચના સરવ નિરખી, હવડાં જાગે જાગે પાછો ફરી. ૧૬૬૦
 અંતરિક્ષ માં ધામ છે, જે શુભ સ્થળ રૂઢું બહુ
 બહા, વિષ્ણુ; રૂઢ ધર્યે, સદા દર્શન એ તણું,
 ધંધસદન, વૈકુંઠ ને કૈલાસથી શોભા ધણી,
 વિશ્વકર્મા બ્રમે ભૂલ્યો, જોઈ રચના તે તણી.
 દ્રૌપદી મન વિમાસે છે: “ધન્ય લીલા જોગને, ૧૬૬૫
 સંસારસુખ એ સરવ મિથ્યા, શું કીજે સુખજોગને?”

સાધુ અર્જુન સાથે દ્રૌપદીની નાશી જવાની તત્પરતા.

સતી મનમાં મોહ પામી, સાથે જવા મનસા થઈ,
 તેણે સમે કર જોડીને એમ બાવા પ્રતિ વાણી કહી:
 “સ્વામીજી! એક વિનતિ છે, અસત્ય હું નવ બચડું,
 તેડો તો તમ સાથ આવું, સેવા તમારી હું કરું. ૧૬૭૦
 નિત્ય દર્શન કરવા તમારું, હરખ છે મારે રૂઢે”
 વચન સાંભળી સતીનું પછી, બાવોજી વળતું વહે:

સતી દ્રૌપદીની પતિસંબંધની ભાવના!!

“હું જગતના મનની વાત જાણું, તારે પંચ ભરતાર છે;

તરિક્ષથી—પ્રા. કા. માં “અંતરિક્ષથી જોવા બાર્યો હું” ૧૬૬૦ પ્રા. કા. બહુ
 છું. ૧૬૬૧ જે. પ્રા. કા. “જે સર્વ સ્થળે રૂઢું બહુ.” શોભે ત. શ્રેષ્ઠ. બહુ ત.
 બહુ; ‘બહુ’ થી પુનરુક્તિ થાય છે તેમ ૧૬૬૨ ના ‘તણું’ સાથે પ્રાસસંગઠિ-
 માં છૂંટે પડે છે; કા. નો પાઠ યોગ્ય છે. ૧૬૬૪ ભૂલ્યો પ્રા. કા. ભૂલ્યે; સ્વીકૃત
 પાઠ વસ્તુસ્થિતિ દર્શાવી અદ્ભુતતા જમાવે છે. ૧૬૬૫ ત. ત્યારે દ્રૌપદી—જોગને
 પ્રા. કા. જોગની. ૧૬૬૬ પ્રા. કા. માં “શું કીજે ધર્યા જોગની” એમ છે.
 સ્વીકૃત પાઠ વધુ સારો છે, કારણ કે કયાં જોગની વિભૂતિ અને કયાં સુખજોગ ?
 અર્થાત્ બાવા જોગ આગળ સુખજોગ શી વિસાતમાં છે, એ સર્વ યથાર્થ રીતે
 ફલિત થાય છે. ૧૬૬૭ મનસા પ્રા. કા. તથા કા. “ધર્યા” ત. કા.
 જવાની. ૧૬૭૧ હરખ—પ્રા.કા. “હરખે છે મારું હરે.” ૧૬૭૨ વહતું ત. પ્રા.

તેહને જીવેખતાં રાણી ! ખરે પાપ અપાર છે,
કંથને જીવેખિએ તો ભૂમિ જય રસાતાલ રે. ”

૧૬૭૫

દ્રોપદી કહે: “ બાવાજી ! એ સરવ આળપંપાળ રે ! !
મૃત્યુલોકમાં મારગ સરવ મિથ્યા, ગહન ગતિ સંસારની,
રહેંદમાલ દૂષ મધ્યે બારે, ઠલવાયે, વાર નહીં.

મારું મન તો સર્વથા બાવાજી ! તમ ચર્ણે વસ્યું,
પંચ કંથને પરહરી, જી તમારી સેવા માંહા હું ધસું. ”

૧૬૮૦

(ત્યારે) જોગી કહે: “ શું કશું તુજને ! પંચ તારે કંથ છે,
અન્યાય એવો કયમ કરું ? એ અધર્મ મારગ પંચ છે.
કદાચિત જો જાણશે તો મુક્ત મુજ સાથ કરે,
જીવેખતાં તુજને પાપ લાગે, જો વિમાસી બુદ્ધિ શરે. ”

દ્રોપદીનો પાપ-પુણ્યનો ખ્યાલ.

(ત્યારે) દ્રોપદી કહે: “ કંથ પાંચે પરહર્યા મેં જાણુજો.
પાપપુણ્ય પરિબ્રહ્મ જાણે ! વિશ્વાસ મનમાં આણુજો. ”

૧૬૮૫

કા. વક્ષતા. ૧૬૭૩ પ્રા. કા. જગત મનની. જાણું ત જાણું છજી. ૧૬૭૪ રાણી
પ્રા. કા. મહારાણી. ખરે ત. ઘણો, ફા. તે. ૧૬૭૫ ભૂમિ ત. બુધ. ફા. ભૂતલ.
૧૬૭૭ માર્ગ સર્વ પ્રા. કા. “ સગપણ ”. પરંતુ સ્વીકૃત પાઠમાં સંસારવ્યવહાર
ચલાવવાના માર્ગ-પ્રણાલિઓ રૂપ વ્યવસ્થિત વર્ણો તથા આશ્રમોનો સમાવેશ
થતા હોવાથી તેમાં બાવ વિશેષ રહેલો છે અને લક્ષના નિયમો અને બંધનો તેને
અંગે જ સંસારીઓને આવશ્યક મનાયલાં છે. ૧૬૭૮ બારે ફા. ફરી.
ઠલવાયે ત. ઢળે વારે વારની; ફા. નો પાઠ ઉપર લીધો છે. પ્રા. કા.
“ દેહ કાચના દૂષાવત છે, ઢળતાં ન લાગે વારજી. ” સ્વીકૃત પાઠમાં
અર્થઐતર્ય સાફ અને સ્થાને છે. સંસારચક્ર રહેંદમાળ સમાન જ ગણાય
છે અને નવનવા સંબંધો થતા તથા જૂના દુરતા હોવાનું કુદરતી રીતે સૂચવે છે.
૧૬૮૦ જીવ ત. પ્રા. કા. તમારી સેવા માંહે ધસું. ૧૬૮૨ ત. ફા. મારેગ. ૧૬૮૩.
જાણશે ફા. પ્રા. કા. જાણુ. કરે પ્રા. કા. કરે સહી. ૧૬૮૪ બુદ્ધિશરે-પ્રા. કા.
માં “ બુદ્ધિમાં વહી ”. તુજને ફા. મુને. ૧૬૮૬ પ્રા. કા. “ પાપ પુણ્ય બાલણું

સર્વથા મારે આવવું, જ્યાંહાં તમારું રહેકાણુ છે;
જો મુને મૂકી જશો તો એવાં તબૂં પ્રાણુ છે.”
પ્રાણુ તબવા બેઠી અળળા, કીધું મન દેહ મૂકવા.

સાધુવેષથી મુક્ત અર્જુનને જોતાં દ્રૌપદીતી લજ્જા.

(ત્યારે) સંન્યાસીનો વેષ મૂકી, બાવોજી અર્જુન હવા. ૧૬૬૦

મૂળ રૂપ ધર્મ ધનંજયે, તવ ભૂપતિ થયા સહી,
(ત્યારે, દ્રૌપદીએ સણગદ વાળ્યો, લજ્જાએ નીચું જોઈ રહી.

(એવે સુસદ્રા આવ્યા અંતઃપુરથી, વાડીમાં વહેલાં ગયા,
દ્રૌપદી અર્જુન દેખી, પ્રસન્ન ધણું મનમાં થયાં
અર્જુને એમ જણ્યાં દ્રૌપદી સતીને વાડી માંહે સહી. ૧૬૬૫,
પછી સુસદ્રાને મીઠીણું દેતી પાંચાત્રી નિશ્ચે રહી.

જે શોકોનો સંધાશે સંસાર.

પછી બંને રાણા હરખશું ધણું પાર્થની સેવા કરે,
પાગે ઢાંગી પરવરે તે, અંતઃપુર માંહે સંચરે.

તણાં' છે વિશ્વાસ-પ્રા.કા. “વિશ્વાસ મન નવ આણ્યો” આત્મા
એટલે ‘નહીં’ શબ્દથી અર્થ તદ્દન ઉલટાઈ જાય છે. દ્રૌપદી બાવાને
આવે એમ બોલવા છત્રે છે ત્યારે પ્રા. કા. નો પાઠ એ વિશ્વાસ, લઈ દે
છે, માટે તે અયોગ્ય છે શા માટે ટીકાકારને તે ખૂચું નહીં હશે? કદાચિત્ ‘પાપ-
પુણ્ય’ લાગે એવી માન્યતામાં વિશ્વાસ રખે મૂકતા, એવા લાવ ટીકાકારે લીધાં
પણ હોય તેમ હોય તો તે અચુક્ત નથી ૧૬૮૭ મારે પ્રા. કા. મં. તમારું પ્રા.
કા. તમારો કામ. ૧૬૮૮ જશો પ્રા. કા. જશો. તબૂં કા. હું તબૂં આ પ્રાણુ;
પ્રા. કા. આ તબૂં મારા પ્રાણુ છે. ૧૬૮૯ અળળા પ્રા. કા. કા. બાળા. તબવા ત.
જવા. ૧૬૯૦ સંન્યાસીનો પ્રા. કા. સંન્યાસનો. વેષ કા. લેખ. ૧૬૯૧ ધનંજયે
પ્રા. કા. “ધનંજયનું”. અહીં જહીં વિલક્ષિત અચુક્ત છે. નહું વાક્ય હોવાથી કાણે
ધર્મ, એ કર્તાની આકાંક્ષા ‘ધનંજય’થી પૂર્ણ થાય છે. તવ તં. પ્રા. કા. તે
૧૬૯૩ એવે સુસદ્રા-પ્રા.કા.-“એટલે સુસદ્રા આવીઓ.” ૧૬૯૫ સતી-
ને પ્રા. કા. તે સતી; કા. સતી. ૧૬૯૭ ધણું પ્રા. કા. બાણી; ત. માં નથી.

(૫૯) - સેવા કરતી સ્વામીની સુભદ્રા મન નિર્ભય થઈ,
 પણ દ્રૌપદીની આજ્ઞા માંહાં રહે છે અળખા સહી.
 દ્રૌપદીને સુભદ્રામાં પ્રેમ વાંધે નિત્ય ધણો,
 પ્રીત ધણી છે મહિમાહિ (જેમ) અમૃતરસસિંધુ તણો.
 વૈશંપાયન બોલિયા: સૂણુ જનમેજય રાજન રે !
 કહેતાં પાર પામું નહીં હું ચરિત્ર જે અર્જુન રે.

વલ્લભ.

ચરિત્ર અર્જુનનું બહુ પરાક્રમનો મહિમા ધણો રે, ૧૭૦૦
 વદે વિપ્ર પ્રેમાનંદ ભાવ સાથે શ્રોતાજન શ્રીહરિ લણો રે.

કડવું ૩૧ સું

રાગ ધનાશ્રી.

પાર્થનો મહિમા અને અન્ય પરાક્રમો.

અપિ એમ બોલ્યા સાંભળો રાયણ ! પાર્થ મહિમા કહો ન જાય છ
 જેને કરુણાસિંધુ સહાયણ, જશ કીર્તિ જગતમાં થાય છ.

૧૬૯૮ પરવરે તે ત. ફા. પરવરી. સંચરે ત. ફા. સચરી. ૧૬૯૯ કરતી પ્રા.કા.
 કરતાં; ફા. કીધી. મન પ્રા. કા. માં નથી. ૧૭૦૦ પ્રા.કા.:-“ તે દ્રૌપદીની આજ્ઞા-
 માં રહે વરમતિ અળખા તે સહી.” ૧૭૦૧ પ્રેમ-પ્રા.કા.:-“ પ્રેમરતિ વાંધે
 ધણી.” ૧૭૦૨ તણો પ્રા. કા. તણી. ૧૭૦૩ પ્રા.કા.:-“ રે ” નથી. ત. બોલ્યા. ફા.
 માં ૧૭૦૪ પ્રા. કા. ફા. માં “ રે ” નથી. ૧૭૦૫ બહુ પ્રા. કા. વળી; ફા. બહુ
 બલ. પ્રા. કા. ફા. પરાક્રમ. લણો પ્રા. કા. અતિ ધણો. ૧૭૦૬ પ્રેમાનંદ-ફા. “ વ-
 લ્લભ.” શ્રી ત. સહુ. કડવું એકત્રીસમું. ધનાશ્રી ફા. રાગ રામઝો. ૧૭૦૭-૮ ત.
 માં માત્ર આ એક જ પંક્તિ છે:-“ અપિ એમ બોલ્યા સાંભળો રાયણ, જેને
 કરુણા શ્રી હરિ સાંભળ.” પરંતુ પાછલું વલ્લભ જોતાં આ પંક્તિમાં કોઈ અર્થ
 પુનરુક્તિ કર નથી અને ચાલનાં આરંભનાં વચનો વિચારતાં કોઈક પડયું હોય એમ
 સ્પષ્ટ સમજાય છે, તેથી તે સ્વીકારેલી નથી. ૧૭૦૭ સાંભળો રાયણ પ્રા.કા. પાંડવ

ચાલ.

જશ મહિમા થાયે જગત મહિ, જેને સહાય સારંગપાણુ છ,
અર્જુનને કરુણા અતિ કીધી કેવળ પુરૂષ પુરાણુ છ. ૧૭૧૦
અર્જુન વનવાસ થયો પૂરણુ, વર્યો જ્યજ્ઞકાર છ
ગહમલ શાપ ઊતર્યો અર્જુન, વર્યા વન જે નાર છ.

ચિત્રાંગદા ને સુભદ્રા બેહુ વરી વનિતા વન છ,
બહુવાહન ચિત્રાંગદાસુત, સુભદ્રા અભિમન્યુ છ.

પંચ તીર્થથી ગ્રાહ ઉદ્ધારી, પામી મૂલગાં કામ છ. ૧૭૧૫
દ્વંદ્વસભા વિષે તે આવી, જ્યાંહાં પોતાનું ધામ છ,

નારદવચને પૂર્વ પ્રતિગા પારથે સહુ પાળી છ,

(પછી) અગ્નિનું અર્જુનું ટાલ્યું, ખાંડવ વન પ્રભળી છ.

મય દૈત્યને બળતો રાખ્યો, તેણે સભા રચી આપી છ;
અગ્નિએ જે ભાથા આપ્યા, ગાંડિવ ધનુષ્ય સ્થિર થાપી છ. ૧૭૨૦

પછે પાર્થ થયા મન નિર્ભય, કૃપા અશ્વરણુશરણુ છ;

વૈશંપાયન કહે જનમેજયને: “ પૂર્ણુ થયું સુભદ્રાહરણુ છ.

આદિ પર્વની કથા અતિ ઉત્તમ, અર્જુનનાં ચરિત્ર છ,

રાયછ; ફા. વૈશંપાયછ. પારથઃ ફા. પ્રા.કા. માં આ પાદ છે. ૧૭૦૮ કરુણાસિંહ
ત. ફા. કરુણા શ્રી હરિ. જશઃ પ્રા.કા. નો પાદ; ફા:-ઓતાજન લાગો જશ મ.
હીમાએછ. ચાલ પ્રા.કા. ઠાળ. ૧૭૦૯ જેને સહાય.-પ્રા. કા. માં “ જેની સાથે ”.
આ કરવામાં પ્રા.કા. તથા ફા. માં દરેક પંક્તિને અંતે “ છ ” પૂરક રાખે નથી.
પણુ ધનાશ્રીમાં ‘ છ ’ આવશ્યક ગણાય છે, અને ત. માં છે. ૧૭૧૦ પુરૂષ-
પ્રા.કા. ફા. “ બ્રહ્મપુરાણુ. ” ૧૭૧૧ પુરાણુ પ્રા.કા. “ સંપૂરણુ, ” ફા. પરિપૂરણુ.
૧૭૧૩ બૃહતલ ફા. વેહેલ, ત. વ્રેહેલ, પ્રા.કા. બ્યંડળ. ઊતર્યો ફા. પ્રા.કા.
ઉતાર્યો. વન પ્રા.કા. ત. વન માંહાં. ૧૭૧૪ વનિતા ત. ફા. વિનતા. વરી પ્રા.કા.
વર્યા; ફા. વરો. ૧૭૧૫ મૂલગાં ફા. મૂલગો; પ્રા.કા. મૂલનો. ૧૭૧૬ પ્રા.કા. છે
ધામ. ૧૭૧૮ ટાલ્યું પ્રા.કા. ટાળીયું. ૧૭૧૯ દૈત્યને પ્રા.કા. દાનવને. ૧૭૨૦ આંડીવ
ફા. ત. ગાંડીવ. ધનુષ્ય ત. ધનુષની; ફા. ધનુષને સ્થિર ફા. માં નથી. ૧૭૨૧

શુદ્ધ મને જે સાંભળે તે પ્રાણી થાય પવિત્ર જી.”

કાવ્યપ્રબંધ અને આત્મનિવેદન.

કડવાં એકત્રીસ, પદ પ્રબંધ છે આઠસેં પાંત્રીસ જી; ૧૭૨૫
રાગ રાગણી, ચાલ જુજરી, દેશી છે છત્રીસ જી,
સંવત સત્તર અઠ્ઠાવન વર્ષે, ફાલ્ગુન માસે નિધાન જી,
શુક્લ પક્ષ દશમી ગુરુવારે પૂર્ણ થયું આખ્યાન જી,
સૂર્યપૂર તાપી દક્ષિણ તટ, ત્યાં કવિએ કર્યો વિશ્રામ જી,
શ્રી ગુરુચર્યકૃપાથી પામ્યો, જ્ઞાનરત્ન મહા ધામ જી. ૧૭૩૦
સૂર્યપૂરમાં કથા કરી, ગુરુ ગોવિંદના વિસ્તાર જી,
આતુર્વિંશી જ્ઞાતિ બ્રાહ્મણ વર્ણ ન્યાતિ સાર જી.
અંબાજીનો દાસ નિરંતર વિપ્ર પ્રેમાનંદ જી;
સરસ્વતીની પૂર્ણ કૃપાથી થયું આખ્યાન પદબંધ જી.

કવિનાં વિનયવચન અને આખ્યાનનું શ્રુતિક્ષ્ણ.

રનેદે કથા જે સાંભળશે બાળક વૃદ્ધ, નરનાર જી, ૧૭૩૫
તેને કૃપા કરે શ્રીકૃષ્ણજી, જીવન જગદાધાર જી.

નિર્ણય પ્રા.કા. નિષ્કે. તે પ્રા.કા. માં નથી. ૧૭૨૩ નાં પ્રા.કા. કેફે. ૧૭૨૫ આ-
ઠસેં પાંત્રીસ ત. પ્રા.કા. નો પાઠ; ફા. આઠસેં ચાળીસ નિધાન. ૧૭૨૫-૨૬
આ બે પંક્તિ ત. માં ૧૭૨૭-૮ પછી આવે છે પણ તેમાં ક્ષણીઆએ ચૂપથી કં-
મફેર કરેલો સમજાય છે. ૧૭૨૬ તથા ૧૭૨૭ મહાત્મની એ બે લીટી ફા. માં ઉ-
તારેલી નથી. ૧૭૨૮ ફા. સોમવારે. ૧૭૨૯ વિશ્રામ ફા. વાસ. ૧૭૩૦ જ્ઞાન-
“ પ્રસેક જ્ઞાનજી ”. પણ તે ક્ષણી જ કુંકી છે. તેથી પ્રા. કા. નો પાઠ ઉપર સ્વી-
કાર્યો છે. ફા. માં ‘ પાર્થુ જ્ઞાનપ્રકાશ ’ ૧૭૩૧ કથા કરી પ્રા.કા. કથા કવી; ફા.
પુરણ કીધું. ત. વિસ્તારી. પ્રા.કા. ફા. વિસ્તાર. ૧૭૩૨ ત. ને ફા. માં આ પંક્તિ
ઉપર પ્રમાણે જ છે. વર્ણ-પ્રા.કા. ‘ મંદ મતિ અવિધાર જી ’. ૧૭૩૩ નિરં-
તર ફા. નિર્મલ. ‘ વિપ્ર પ્રેમાનંદ ’ ફા. ‘ વિપ્ર વૈદ્ય નિધાન ’. ૧૭૩૪ પદબંધ-
પ્રા.કા. “ થયો પદબંધ પૂર્ણાનંદ ”. થયું ફા. કેફે. ૧૭૩૫. સાંભળશે પ્રા. કા. ફા.

કહે કવિતા નિમિત્ત માત્ર છર્જી, કરનાર શ્રી ભગવાન જી,
 શ્રોતાજન કો ખોડ માં દેશે, કહી કથા બુદ્ધિનિધાન જી.
 એકમનથી જે કો સાંભળે, એ સુમદાનું હરણ જી,
 તેને કૃપા કરે અવિનાશી, સ્વામી અશરણુશરણ જી. ૧૭૪૦
 શુભમસ્તુ, કલ્યાણુકારી જય મંગલ હરિનું નામ જી,
 લક્ષ્મીવરના પદને પામે, જે ગાય ગોવિંદના શુભગ્રામ જી

વલણ.

ગોવિંદજી કૃપા કરે અંતર ધરી આનંદ રે
 કર નોડી કહે વિપ્ર પ્રેમાનંદ હરિજન ભણો ગોવિંદ રે. ૧૭૪૪

ઈતિ શિવમ.

શુભમસ્તુ.

“સાંભળે”. ૧૭૩૭ કા. હું નિમિત્ત. કરનાર પ્રા.કા. કા. “કરનારો” છે. ૧૭૩૮
 શ્રોતા કા. સંત. ૧૭૩૯ એક પ્રા.કા. માં “એ કથા જે સાંભળે.” પ્રા.કા. કરતાં
 મૂળ પ્રત માં ભાવ ઠી રહેશે છે. ૧૭૪૩ પ્રા કા માં આ પંક્તિ આમ છે:—
 “ગોવિંદજી કૃપા કરે શ્રોતા સમક્ષે મૌ રે.” ત. ગોપીજન ગોવિંદજી— ૧૭૪૪
 કા. માં આ પંક્તિ આમ છે:— કર નોડી કહે વિપ્ર વલ્લભ, હરિ ભક્તે જન ગોવિંદ
 રે.” ત: શ્રી હરિ ભક્તો હરિજન રે.

હરણુ—(સં. દ્વ=પ્રાત્ન =પરાણે પકડી જતું.) કન્યાને તેની રાજ્યપુત્રીથી, પરંતુ તેના પિતા આદિની સામા પકડીને, કે તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ બળાત્કારે પોતાને ત્યાં વિવાહ અર્થે પાડી જવી, તેને હરણુ કહે છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં વિવાહ આઠ પ્રકારના કહેલા છે. તેમાં ક્ષત્રિયને યોગ્ય ચાર છે:—આસુર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ અને પૈશાચ. ક્ષત્રિયો બલસંપન્ન હોવાથી તથા સમાન કે હ્રદય ક્ષત્રીવાળાં રાજ્યો સાથે સંબંધ બાંધવાની અગર તો પ્રતિસ્પર્ધિ રાજાને નમાવવાની તેમને સ્વાભાવિક રીતે ઉત્કટ લાલસા હોવાથી તેમને માટે સ્વયંવર, હરણુ આદિથી રાજકન્યા મેળવવાનો વિધિ યોગ્ય અને માનનીય ગણેલા છે. હરણુનો સમાવેશ રાક્ષસ વિવાહમાં થાય છે. સ્મૃતિકાર મનુ તેનું આ લક્ષણ આપે છે:—

હત્વા છિત્વા ચ મિત્વા ચ ક્રોશન્તીં રુદ્ધતીં ગ્રહાત્ ।

પ્રસહ્ય કન્યાહરણં રાક્ષસો વિધિરુપ્યતે । અધ્યાય ૩. શ્લોક ૩૩.

કન્યાનાં સંબંધીઓને મારી નાંખી, તેઓનાં સૈન્યાદિનું હેતનભેદન કરી, રહતી અને ચીસો પાડતી કન્યાને રાજગૃહમાંથી બલાત્કારે હરી જવી, એ રાક્ષસ વિવાહ કહેવાય છે. સારાંશ કે રાક્ષસનાં જેવાં ક્રૂર કર્મો કરીને આ વિવાહ આદરાય છે; તેથી તે રાક્ષસ વિવાહ મનાય છે. કેટલીક વખત કન્યાની સાથે જવાની ઈચ્છા હોય છે તો તેને રહતી અને ચીસો પાડતી લેઈ જવી પડતી નથી. પણ પુત્રીથી છે; જેમકે સુભદ્રાહરણમાં સુભદ્રા, રૂકિમણીહરણમાં રૂકિમણી અને દ્રૌપદીહરણમાં દ્રૌપદી. તેમ કેટલીક વખત કન્યાની સંમતિ સાથે તેનાં માતાપિતાની પણ સંમતિ હોતાં તેમની સાથે પણ સુહૃદસંગ્રામ આદરવાને અવકાશ હોતો નથી; પરંતુ પ્રતિસ્પર્ધિ રાજાઓના ઈર્ષ્યાગ્નિને સમાવવા રક્તપાતનું પ્રયોજન રહે છે. આ સર્વ કારણોથી રાક્ષસ વિવાહ ક્ષત્રિયોને માટે માનપ્રદ અને યશસ્વી મનાયલો છે; કારણ તેમાં એક ક્ષત્રિયનાં ઉત્સાહ, બલ, શૌર્ય, ધૈર્ય અને સાહસની યોગ્ય કસોટી થાય છે. રામાયણ અને મહાભારત જેતાં સમગ્ર છે તેમ તે કાળે સ્વયંવર સંમાન્ય વિવાહ-વિધિ લેખાતો હતો. પરંતુ સ્વયંવરથી કરવાનાં તત્ત્વ ઉપર કાંડે કરીને અંકુશ મૂકતો ગયો. પરિણામ એ આવ્યું કે, સ્વયંવરની પ્રથા, રાજાઓની પ્રતિસ્પર્ધા અને કન્યાએ રાજકુલોની પરસ્પર ઇર્ષ્યાગ્નિ તથા તેભેદેષને અંગે, તેમ જ ખુદ કન્યાને પસંદ

પડતો ક્ષત્રિય તે જ કારણે પસંદ કરતાં અટકાવવાની તેના બ્રાતપિતાદિ કે પ્રતિસ્પર્ધિ રાજાઓની યુક્તિ અને દુરામહને અંગે, ધીરેધીરે હુમ્મ થવા લાગી અને હરણે તેનું સ્થાન લેવા માંડ્યું. તેથી જ શ્રી કૃષ્ણે હરણ કરવાનો માર્ગ અનુસરવા અર્જુનને પ્રતિબોધ્યો. મહાસારતમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુનને સુમદ્રા મેળવવાનો ઉપાય કહેતાં હરણ એટલે શું તેનો ખ્યાલ યોગ્ય રીતે નીચિના શ્લોકથી આપે છે:—
સ્વયંવરઃ ક્ષત્રિયાર્ણા વિવાહઃ પુરુષર્ષભ ।

સ ચ સંશયિતઃ પાર્થ સ્વભાવસ્યાનિમિત્તતઃ ॥

પ્રસન્ન હરણં ચાપિ ક્ષત્રિયાર્ણા પ્રશસ્યતે ।

વિવાહહેતુઃ શૂરાનામિતિ ધર્મચિદો વિદુઃ ॥ આદિપવ અધ્યાય ૨૧૯ શ્લોક ૨૧-૨૩

ભાવાર્થ.—હે પુરૂષોમાં ઉત્તમ અર્જુન ! ક્ષત્રિયોને માટે સ્વયંવર એ જ વિવાહનો યોગ્ય પ્રનાર છે, પરંતુ સ્ત્રીનું ચિત્ત શૈર્ષ્ય કે પાંડિત્યની અપેક્ષા કરવા કરતાં આપાતતઃ રમણીય પુરૂષ નિરખી તેના ઉપર મોહી પડવું હોવાથી તેનું ઇષ્ટ પરિણામ આવવા વિષે સંશય રહે છે. (તેમ ગર્ભિત આરાય એ છે કે સ્વભાવ-છર્ચા, તેજદ્વેષ, વૈરવૃત્તિ-થી કન્યાને સ્વયં ઇચ્છા અનુસાર જોડજોડા યોગ્ય ક્ષત્રિયો હોય તે બધાંમાંથી વરણ કરતાં અટકાવાતી હોવાથી તેમ ઉલ્લેખ અધોગ્ય પુરૂષને સ્વયંવરને નિમિત્તે બ્રાતપિતાદિ આપી દેવાની યુક્તિ રચતા હોવાથી સ્વયંવરણ થવાનો હેતુ માર્થો નય છે. આથી ક્ષત્રિયોને માટે તો પરાણે ઇષ્ટ રાજકન્યાનું હરણ કરવું, એ જ પ્રસંસાપાત્ર માર્ગ ગણાય છે) ધર્મજ્ઞો હરણને જ શૂરાના વિવાહનો હેતુ ગણે છે. તેટલા માટે તું મારી કલ્યાણિની બેનનું હરણ કર; કારણ સ્વયંવરમાં એ શું કરશે અગર તેની વૃત્તિને યથેચ્છ અવકાશ વરણીમાં અપાશે કે નહીં, તે કાણ જાણે !

સુમદ્રાહરણમાં વર્ણિત પ્રસંગથી સમજાય છે તેમ બલરામનો આરાય સ્વયંવર નિમિત્તે દુર્યોધનને સુમદ્રા પરણાવવાનો હતો. અને કૃષ્ણને તે યોગ્ય લાગ્યું ન હતું તેમ સુમદ્રાને પણ તે યોગ્ય વર થઈ શકે તેવી પાત્રતા દુર્યોધનમાં નહતી; અર્જુન સર્વથા યોગ્ય વર હતો. એ સર્વ કૃષ્ણ જાણતા હોવાથી તેમણે સ્વયંવરને બદલે હરણનો માર્ગ અર્જુન પાસે લેવરાવ્યો હતો.

કડવું ૧ હું.

મંગલાચરણ—સમાસિકામો મંગલમાચરેત્ અંથસમા- સિતી
કામનાવાળાએ મંગલાચરણ કરવું, એ વિધિને કવિ અહીં અનુ-

સ્વર્ગી છે. ૧-૮. આ પંક્તિઓ દ્વારા કવિ પોતાનાં ઇષ્ટ દેવદેવીને અને ગુરુને નમન કરે છે. શિષ્ય ગ્રંથનો આરંભ કરવા માટે મંગલાચરણના આશીર્વાદમસ્તિ-યા-ચક્ષુ, એ ત્રણ પ્રકારમાંથી, ગમે તે એક પ્રકારે મંગલ ગાવામાં આવે તેને મંગલાચરણ કહ્યું કહેવાય. એ ત્રણ પ્રકાર આ છે: (૧) આશિર્વાદાત્મક, શ્રોતાઓને દેવની કૃપા યાઓ એવા આશિર્વાદ દેવા તે, શાશ્વત્વમાં દાક્ષિણ્ય કરે છે તેમ; (૨) નમસ્કારાત્મક, પ્રભુને નિર્વિઘ્ને કાર્ય આટોપવાની શક્તિ દેવા નમસ્કાર-પ્રાર્થના કરવી તે, કે જેમ પ્રેમાનંદે આ ગ્રંથમાં કહ્યું છે તેમ અને (૩) વસ્તુ-નિર્દેશાત્મક, વર્ણવવાની વસ્તુનું સૂચન કરવું તે, કે જેમ ભૂળાખ્યાનમાં પ્રેમાનંદે કહ્યું છે તેમ. આમાંની કોઈએક રીતિથી મંગલાચરણ આરંભવાનો પ્રાચીન ગ્રંથકર્તાનો રવૈયો પણ ગણાયો જ છે. પ્રસ્તુત મંગલાચરણમાં નમસ્ક્રિયા દ્વારા કવિ, વિંધનાજી ગણપતિ, બુદ્ધિપ્રેરક ગુરુ અને વાણીદાત્રી સરસ્વતી, એ ત્રણેને નમન કરી, વાણીના અળળળ-પ્રવાહ અભિગુહ્ય થાક્યો હતો અને ગ્રંથ સહસ્રકાટ થાકે તે માટે વિંધનો દૂર કરવા અને બુદ્ધિ પ્રેરવા વિનવે છે.

૧. શ્રી (સં. સંપત્તિ), ઐશ્વર્યવાન દેવ કે મહત્તી વ્યક્તિ કે મહાન ધર્મગ્રંથના નામની પૂર્વે તેના અંતર્લિપ્ત ઐશ્વર્યનું કે મહત્તાનું કે પવિત્રતાનું સૂચન કરાવવા વપરાતું પદ. ગણપતિ (સં. ગણ = સમૂહ. જગત્પતિ સંહારક મૂર્તિ, શિવના અનુચરોના સમૂહનો + પતિ, નાયક) શંકરનો મંગલકારી પુત્ર; તે બુદ્ધિનો પ્રેરક અને રિક્ષિચિદ્ધિનો દાતા દેવ છે. કોઈ શુભ કામ, તેનું નામસ્મરણ કર્યા વિના થઈ જ નથી; તેમ તેના નામનું સંકીર્તન કરનારને વિંધન પણ નહીં નથી, એવી પરંપરાગત લોકમાન્યતા છે. જુઓ ઓખાહરણ પ્રેમાનંદકૃત કરવાં ૫-૬-૭

મહાદેવે મસ્તક ચોઢિયું, વરદાન દીધું હાથ

માહારે હાથે દુઃખ જ પાર્યો, મુજ પેહેલો પૂલય.

શુભ સમયે સમરણ કરે, તેહેનું સિદ્ધ કારણ થાય.

ગુરુ—શાસ્ત્ર પ્રમાણે, જે પુરુષ, વિદ્યાર્થીને સંસ્કારથી પવિત્ર કરી, વેદનો વિદ્યા શોખવે તે; યાજ્ઞવલ્ક્યપ્રણીત મિનાક્ષરામાં ગુરુનું આ લક્ષણ આપેલું છે—
સ ગુરુર્યઃ ક્રિયાઃ કૃત્વા વેદમસ્મૈ પ્રયચ્છતિ । તે પછી ગુરુનાં લક્ષણ સંબંધી સામાન્ય માન્યતા નીચે પ્રમાણે પ્રસિદ્ધી છે—

ત્રિવલયતિ કુત્રોષં વોઘયત્યાગમાર્યમ્

સુગતિકુળંતિમાર્ગો પુણ્યપાપે વ્યનક્તિ ।

અવગમયતિ કૃત્યાકૃત્યમેવે ગુરોર્યઃ

અવજલનિધિપોતસ્ત્વં વિના નાસ્તિ કશ્ચિત્ ॥

આવાર્થઃ—જે કુબોધને દળે છે, જે આગમ-વેદના અર્થનો સુબોધ કરે છે, જે સારી અને માઠી ગતિ વા માર્ગ તેમ જ પુણ્યપાપનો વિવેક સમજાવે, જે અને જે કરવા તથા નહીં કરવા યોગ્ય કામોનો લેદ મન ઉપર ઠસાવે છે, એવા હે ગુરુ! તારા વિના ભવસાગરનું નાવ અન્ય કોઈ પણ નથી. સર્વેય ગુર્જર કવિઓ ગુરૂપ-ભાગાં અનીવ શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા એ સુપ્રસિદ્ધ છે. ગિરિનિધય—(સં. ગિરિ=હિમાલયથી + જ્ઞાતા હાત્ર થયેલી પુત્રી) પાર્વતી. અહીં ગિરિનિધનો પુત્ર એવા અર્થ લેવાનો છે. કવિએ છઠી વિકાસિતના પ્રત્યય “નો” નો લોપ કર્યો છે, અને શ્લોક-તોચાર ખાટે ‘ય’કાર હમેયો છે. સ્તપ્તુ (સં. સ્તુ) સ્તુતિ કરે. સુત-સુતને. કવિતાના માપના બંધનથી કવિએ દ્વિતીયા વિકાસિતના પ્રત્યય “ને” નો લોપ કર્યો છે. ૨. વિદ્યનહરણ—અંચ બાંધવામાં કોઈ પણ પ્રકારનાં નડતાં આગતુક વિદ્યને હરી લેનારી. ગણપતિ, વિદ્યનાશક અને બુદ્ધિપ્રેરક ગણાતો હોવાથી, વિદ્યો દૂર કરવાની વિનંતિ કવિ તેને કરે છે. વાણી—વચનોનો પ્રવાહ. ૩. હંસવાહિની, (હંસ જેનું વાહન છે તે) સરસ્વતી દેવી. હંસ, દૂધ અને પાણીનો, અર્થાત્ સારાનરસાનો વિવેક કરનાર પક્ષી, તેમનું વાહન ગણાય છે. વિદ્યા મનુષ્યને આવી વિવેકશક્તિ પ્રાપ્ત કરાવે છે, સત્ય અને સૌહાર્યનું અહણ કરાવે છે અને અસત્ય, હનુર્ણાદિને અહાતા અટકાવે છે; તેનું સૂચન થાય છે. હર્મતિ, (સં. હુ = હૃદય + સંતિ = બુદ્ધિ) નહારી બુદ્ધિ-વિચાર. સરસ્વતિ, વાણિજ્યની દેવી. ગ્રંથાની પુત્રી. ૪. ગૂંડપણુ, જોડા, રહસ્ય જાણનારી. કાલિદાસ આદિ કવિઓને સરસ્વતીએ દૃષ્ટા કર્યાનાં દૃષ્ટાંત ગ્રંથોમાં મોજૂદ છે. ૫. સાર, (સં. સ્ત=ગતિમાં મુકવું) સદાચતા. ૬. ઊતારો (સં. ઉત્ + તૃ = તારવું) ઓળવાવો. પાર (સં. પર=પરે અંતે છે તે) અંત; કવિતા રૂપી સરિતાનો સામો કિનારો, અર્થાત્ “આ કાવ્ય રૂપી નદી અને નિર્વિદ્યો ઓળવાવો.” ૭. હસિતવદની, હાસ્યયુક્ત વદન=મુખવાળી સરસ્વતી, શુદ્ધ વર્ણનો અને હીમના જેવા શુદ્ધ હાસ્યભાગી, ગણાય છે. સ્મરણ—(સં. સ્મૃ = યાદ કરવું.) યદ્દિગરી. અવગં કીર્તનં જ્યાનં સ્મરણં પાદસેવનં આદિ નવ પ્રકારની ભક્તિમાંનો ધ્યાનનો એક પ્રકાર. સરખાવો કુકિમણી હરણુ—

હંસવાહિની, હસિત વદની, પુણ્યશાળી પ્રખ્યાત,

જે સ્મરે હવિવદની તને, તેને આવે ન હંચો આંચ. (કડવું ૧૬ ૬-૭.)

૮. શુદ્ધ-(સરસ્વતી નિર્દોષ હોઇને) દોષ વિનાની. સુભદ્રાહરણુ-અર્જુને સુભદ્રાના કરેલા હરણું આખ્યાન. ૯. મહાભારત-અસંખ્ય આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનો સાથે ભારતના વંશનો ઇતિહાસ આપનાર, અતિ પ્રસિદ્ધ; વીરરસપ્રેરક, આકર મહાપાત્ર્ય ગ્રંથ. એક રીતે તે રાજ્યનીતિ, સ સારનીતિ, બ્રહ્મોપદેશ, તત્ત્વજ્ઞાનદર્શન આદિનો જ્ઞાનસંહાર કહી શકાય. પાંડુ અને ધૃતરાષ્ટ્રના વંશનો વચ્ચે હરિનાપુરના રા. ન્યાસન માટે થયેલી સ્પર્ધાઓ અને શુદ્ધનો ઇતિહાસ આ ગ્રંથ મુખ્યત્વે, વર્ણવે છે. તેનાં ૧૮ પર્વ છે. શ્રીકૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસ તેના આદ્ય ગ્રંથકાર-ગ્રંથનાર મનાય છે. આદિપર્વ-અંદાર પર્વમાંનું પ્રથમ પર્વ. એમાં પાંડવોના પૂર્વજોનાં તેમ જ પાંડવોનાં આદિ ચરિત્રો વર્ણવેલાં છે. ચરિત્ર (સં. ચર્ = ચાલવું) પરાક્રમ, આખ્યાન.

૧૦. શુદ્ધ મને-રાગદ્વેષ આદિ વિકાર કાઢી નાંખી ચોખ્ખા મનથી. ધર્મ. શાસ્ત્રનો એ વિદિત નિયમ છે કે, શુદ્ધ ચિત્તથી કરેલું કૃત્ય ધર્મ કૃત્ય આપે છે. દેહ થાય પવિત્ર-મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો સાંભળવાથી સર્વ ગિન્મિથનો નાશ થાય છે અને તેથી દેહ પાવન થાય છે, એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે. ૧૧. જનમેજય-જે રાજાને હરેશીને શ્રીકૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસના શિષ્ય વૈશંપાયને મહાભારત કહેલું હતું તે રાજા. એ અર્જુનના પુત્ર અભિમાન્યુનો પૌત્ર હતો. તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે શ્રી વ્યાસ મુનિએ આવીને વાર્તા કે—

“હે રાજન ! સમય બદલાયો છે તેથી તારે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવો નહીં. પણ તારાથી તે ક્યાં સિવાય રહેવાશે નહિ. તેથી જો તું યજ્ઞહોમ કરે તો તેમાં તારે યુવાન બ્રાહ્મણોને નોતરવા નહીં. પરંતુ તે પણ તું કરવાનો. અને તેમ કરતાં જો તું યુવાન બ્રાહ્મણોને નોતરે તો ક્રોધ કરતો નહીં; પણ તેય તારે હાથે થશે; છતાં જો તારાથી કોંઈ યજ્ઞ જવાય તો કાંઈ પણ વસ્તુ હાથમાં આવે તેણી મારતો નહીં; પણ ભાવિ પ્રબળ હોવાથી તેમ થશે. સમય જતે વ્યાસ મુનિના કહેલા પ્રમાણે જ થયું. અશ્વમેધ યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિસમયે રાજા જનમેજયની પત્ની વૃષુપ્તમાએ મૃત અશ્વનું લિંગ હાથમાં ધારણ કર્યું. પરંતુ કામવાસનાથી અને જનમેજયનો યજ્ઞભંગ કરવાની લાલસાથી ઇન્દ્રે તે અશ્વલિંગમાં પણ પ્રવેશ કર્યો, અને તે લાલસું. આમ ચોતાનો પત્નીની નિર્લક્ષના યતાં જનમેજય યજ્ઞીય બ્રાહ્મણો ઉપર ચીડાયો; તેમને એમ લાગ્યું કે,

તેમણે અશ્વને ખરોખર નહીં હજીવો હોવાથી આમ તેનામાં જીવ આવ્યો. આમ સમજી તેણે એ બ્રાહ્મણો ઉપર ત્રામઠ છૂટું માર્યું અને તેણે ચક્ર રૂપ બની જઈને યજ્ઞમાં નિમંત્રેલા અઢારે બ્રાહ્મણોને મારી નાંખ્યા. પણ તેને ખખર પડી કે ઈન્દ્રની દુષ્ટ બુદ્ધિનું એ પરિણામ હતું. પરંતુ તેને અઢાર બ્રહ્મહત્યા લાગી તે લાગી જ. એ અઢાર બ્રહ્મહત્યાઓ ટાળવાને વ્યાસે તેને મહાભારતનાં અઢાર પર્વો સંભળાવ્યાં. પરંતુ એક કુશંકાથી એક બ્રહ્મહત્યા તેની ટળી નહીં. આવી આખ્યાયિકા છે. (જુઓ હરિવંશ ભવિષ્ય પર્વ અધ્યાય ૩.)

૧૨. વર્ધા—(સં. વૃ = પસંદ કરવું) વરણ કર્યું. યજ્ઞ કરાવવા માટે પસંદ કરી તેમને પૂજન-અર્ચનથી યજ્ઞકાર્યમાં યોગ્યા. દ્વિજરાય-ઉત્તમ, પાત્ર બ્રાહ્મણો; અહીં ‘રાય’ પદ ઉત્તમતાનું વાચક છે. ‘દ્વિજોમાં રાય.’ ૧૨. વળગી કાય-કાયાને બાંધી, અર્થાત્ કોઢ રૂપે કાયા ઉપર દેખાઈ. બ્રહ્મહત્યાના પાપથી કુષ્ટ આદિ રોગ યાચ એવું સ્મૃતિવચન છે. મનુસ્મૃત્તિનો ૧૧ મો અધ્યાય જોવો. વળી જુઓ:-વ્રહ્મહા ક્ષયરોગિત્વં । ચરક સૂત્ર ૪૩, જનમેજયને અઢાર જાતના કોઢ વળગ્યાનું અને મહાભારતનાં અઢાર પર્વો સાંભળવાથી તે રોગની નિવૃત્તિ થયાનું કહેવાય છે. ૧૩. અધર્મ—(સં. અ = નહિં + ધર્મ) ધર્મથી વિરુદ્ધ કર્મ. ૧૪. શિર ભેઠી—મને લાગી. કર્મ—કર્મથી, કર્મ વડે; અહીં ‘થી’નો હોપ કવિએ કર્યો છે. એ=એને. છૂટીશ (સં. છૂટ્ = કાપવું) કાપીશ. આ અર્થ અપરિચિત છે. છૂટીશ...કર્મ—એ પાપકર્મનું ફલ હું શી રીતે ભોગવી, તેમાંથી મુક્ત થઈશ. કર્મ કર્મ પ્રાણને ભોગવવાં પડે છે, એવો શાસ્ત્રનો સત્તાતન નિયમ છે. બ્રહ્મહત્યાનું પાપ અઘોર મનાતું હોવાથી અનેક જન્મે મુક્ત કરવાથી તેમાંથી ઉત્તરોત્તર જન્મે કર્મે કર્મે પ્રાણ છૂટો થાય છે. ૧૫. ગયાની—શી રીતે ટળે તે વિષે. ચેર-રીતિ, શુદ્ધિ. ૧૭. પરિક્ષિત—અભિમન્યુની સ્ત્રી ઉત્તરાનો પુત્ર અને જનમેજયનો પિતા. પાગ પખાળી—(પ્રક્ષાલી) ઋષિ કે પવિત્ર બ્રાહ્મણ ઘેર આવતાં તેના સત્કાર કરવાને તેના પગ ધોઈ, આસને બેસાડી, અર્ધપાલથી પૂજા કરવાનો નિયમ ગૃહસ્થને માટે શાસ્ત્રમાં કહેવો છે. પવિત્રાસન—(‘પવિત્ર’નું આસન) દર્શનું આસન, દર્શનમાં પાવન કરવાનો શુભ મનાવાથી તેને ‘પવિત્ર’ કૃપતામ અપાયું છે. ૧૮. અર્ધ—(સં. અર્ધ = પૂજા કરવી) દેવ કે પૂજ્ય પુરુષોના પૂજનની સામગ્રી સામાન્ય રીતે અર્ધમાં પાણી, અક્ષત, ગંધ અને પુષ્પ હોય છે. સર્વ એક પાત્રમાં

એકું કરી બ્રાહ્મણના હાથમાં રેડાય છે. પાદ્ય-પદ્મ = પગનો અંગુઠો ધોવાનું જલ.

વૈશંપાયન—વર્તમાન વૈવસ્વત્ મન્વંતરનો ૨૮ મો પર્યાય ચાલુ છે; તેના દ્વાપરયુગમાં, કૃષ્ણ દ્વૈપાયન નામના ૨૮ મા વ્યાસ થયા હતા. તેને બીજો શિષ્ય વૈશંપાયન હતો. તે તૈત્તિરિ ઋષિના કુલમાં હતપત્ર થયેા હતો. ઈતિહાસકથા કહેવામાં તે વિશેષ વિખ્યાત ગણાયેલા હોતો.

પરિક્ષિત—(પરિ—ચારે કોર, ઈક્ષ્ જેતું.) અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુનો પુત્ર; જનમેજયનો પિતા; તે ઉત્તરાના ગર્ભમાં હતો ત્યારે પાંડવોના કુલનું નિકંદન કાઢવાની પ્રતિજ્ઞા અશ્વત્થામાએ દુર્યોધન સમક્ષ તેના મનોમિલાપને સંતોષવા લીધી હતી. એ પ્રતિજ્ઞા પાળવાને અશ્વત્થામાએ પ્રહાસ્ય મૂક્યું ત્યારે કુંતા માતાની પ્રાર્થનાથી પાંડવ કૃત્તની પ્રતિષ્ઠાના નિભાવ અને તે બાલકના રક્ષણ અર્થે શ્રીકૃષ્ણે તેમાંથી તેને ગર્ભસ્થમાં જ ઉગાર્યો હતો. તે ગર્ભમાંથી બહાર આવ્યા પછી પરિ—ચારે કોર સહુના મુખ તરફ તાકી તાકીને ઈક્ષાણુ—નજર કરતો હતો, તેથી પરિક્ષિત કહેવાયો.

૧૯. મુનિ—સાધુ. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં મુનિનું આ લક્ષણ આપેલું છે:—

દુઃસ્વેપ્વનુલ્લિસમનાઃ સુલેપુ વિગતમ્પ્રહઃ ।

વીતરાગમયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥ અ. ૨ શ્લો. ૪૬.

દુઃખમાં જેતું મન ચિંતાતુર થતું નથી, મુખમાં જે સ્પૃહા રાખતો નથી, જેના રાગ, ભય અને ક્રોધ જતા રહેલા છે, એવા નિશ્ચય, શુદ્ધિવાળો પુરૂષ મુનિ કહેવાય છે.

માહું—ખરાબ કામ. (અહીં વિશેષણનો નામ તરીકે ઉપયોગ થયેા છે).
બ્રહ્મર્પિરાય—બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાત્માઓ. સં વ્રહ્મ—બ્રાહ્મણ
વ્રહ્મ જાનાતિ વ્રાહ્મણઃ બ્રહ્મ નિરાકાર પરમાત્માને જાણે તે બ્રહ્મણ. ક્ષપિ ક્ષ-
પતિ—પ્રાપ્નોતિ સર્વાન્ મન્ત્રાન્ જ્ઞાનેન પશ્યતિ સંસારપારં વા મર્ત્ય મન્ત્રો-
નાં રહસ્યને પ્રાપ્ત કરે વા જ્ઞાનરાજિથી સંસારનો પાર જીએ તે રાય—એ શ્રેષ્ઠતા
વાચક શબ્દ છે. ઋષિઓ સાત પ્રકારના છે: ૧ બ્રહ્મર્ષિ, ૨ દેવર્ષિ, ૩ મહર્ષિ,
૪ પરમર્ષિ, ૫ કાણ્ડર્ષિ, ૬ શૃતર્ષિ, અને, રાજર્ષિ. ૨૦. નાસે (સં. નદા=મર્ણ
પામલું. નાશ થવો.) બુંસાર્થ જય. ઉપાય કરે—સાધન થાજે. ૨૧. તેણી,
(વિશેષણ). કવિતામાં સ્ત્રીલિંગ વાચક ‘તે’ ને બદલે વપરાય છે. વાર—વેળા.

૨૨. મહાભારત, (જીઓ ૯ મી પંક્તિની ટીકા). ઊતરશે-(સં. ઉત્ + શૃ = તરી પાર ઉતરવું.) સંસારને સમુદ્ર રૂપ માનેલા હોવાથી તેના એક માયાવાળા કાંઠેથી સામા માયાથી રહિત જીન કાંઠે, મૃત્યુ લોકમાંથી બ્રહ્મ લોકમાં જવું તે ભવ-પાર ઉતરવું કહેવાય છે. અપારસંસારસમુદ્રમધ્યે નિમજ્જતો મે (મણિરત્નમાળા) ૨૩. પર્વ, (સં. પર્વત = ગ્રંથી. સેરગીની પેરાઈને પર્વ કહે છે). મહાભારતનો એક ભાગ, એવા સુખ્ય ૧૮ પર્વ છે:-૧ આદિ; ૨ સભા; ૩ આનંદ્ય, (વન) ૪ વિરાટ, ૫ ઉલોગ, ૬ લીખ્મ, ૭ દ્રોણ, ૮ કર્ણ, ૯ શલ્ય, ૧૦ ગદા, ૧૧ સૌ-મ્નિક, ૧૨ સ્ત્રી, ૧૩ શાન્તિ, ૧૪ આશ્વમેધિક, ૧૫ આશ્રમવાસિક, ૧૬ મૈસલ, ૧૭ મહાપ્રસ્થાનિક અને ૧૮ સ્વર્ગારોહણ. ૨૪. મહીપતિ. (સં. મહ = માન આપવું.) મહી = પૃથ્વીનો પતિ એટલે પાલન કરનાર; પતિ-સં. પા=પાલન કરવું. રક્ષણ કરવું. ઉદ્ધાર-(સ્વ-ધૃ કંચે લાવવું.) સુક્તિ; સંસારસમુદ્રના પાપરૂપી બંધનમાંથી છૂટકો થવો તે. સ્વયંકી-થી, પંચમી વિકસિતના 'થી' વું મૂળ; (સં. સ્થા યવું.) : થઈ, થઈ એ પંચમીના જૂના પ્રત્યયો છે. (જીઓ ૨ા. બ. કે. કૃત કાંદંબરીની ટીકા પાનું ૧૭૫).

૨૫. આ કહીથી કવિ, મહાભારતના પહેલા પર્વથી આરંભી કયા સર કરે છે. પ્રસ્તુત કયા આદિપર્વના પેટાપર્વમાં એટલે અજ્ઞાનવનવાસ પર્વમાં આપેલી છે. એટલે કવિ પોતાના સંપ્રદાય પ્રમાણે ત્યાં સુધીની પાંડવોને લગતી સર્વ હકી-કત હુંકમાં આપી જાય છે. વંશાવલિ-વંશની આરંભ. વંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રપૌત્રાદિકનાં નામોની ક્રમવાર સૂચિ. અહીં છઠ્ઠી વિંકસિતના પ્રત્યય “ ને ” નો લોપ થયો છે. વંશાવલિનો વિસ્તાર, એમ જોઈએ. વિસ્તાર-ફેલાવ. ૨૬. સોમ-વંશી-સોમ-ચંદ્રના વંશથી ઉતરેલા પાંડવાદિ સૂર્યવંશી-સૂર્યના વંશથી ઉતરેલા-રાજાઓ, રાવવાદિ. ૨૭. પૂર્વજ-(સં પૂર્વ = પહેલા જન્મમેલો) ધર-ડેરા. પાંડવ-શન્તનુ રાજાના પુત્ર ત્રિચિત્રવીર્યનો, તેની વિધવા લાર્યા અંબાલિ-કાને વિષે, નિયોગ દ્વારા વેદવ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલા, ક્ષેત્રજ પુત્ર, પાંડુ રાજા. તે પિત્ર રોગી હોઈને પાંડુ કહેવાયો. તેને પાંચ પુત્ર હતા. તેમની ઉત્પત્તિ કુંતિ અને મા-દ્રીથી થઈ હતી. “ સ્ત્રીસમાગમથી જીવજરો ” એવા શ્રાપ પાંડુ રાજાને મુગયા કરતાં મળ્યો હતો; તેથી તેની પત્ની કુંતિએ કુર્વાસા મુનિની કૃપાથી બાલ્યાવસ્થામ મેગવેલા વરદા-નને અંગે પતિની સંમતિથી ધર્મ, વાયુ અને ઈંદ્રની લાજનાથી સુધિષ્ઠિ, બીમ અ

અર્જુનને અને માદ્રીએ જે અશ્વનીકુમારોની સાવનાથી સહુદેવ અને નકુલને વ-
નનિવાસમાં ઉત્પન્ન કર્યા. એ પાંડુના ક્ષેત્રજ પુત્ર હતા. આ ઉપરાંત કન્યા અવ-
સ્થામાં કુંતિએ સૂર્યના કર્ણ (કાન) દ્વારા સમાગમથી 'કર્ણ' નામનો કાનીન
પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો. કૌરવ--કુરુ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે. વાસ્તવિક રીતે
પાંડવો પણ કૌરવો કહેવાય, પરંતુ લક્ષણથી ધનરાષ્ટ્રના પુત્રો-દુર્યોધનાદિના સંબં-
ધમાં એ પદ વિશેષે વપરાય છે. સાંપ્રત દિલ્હીની હતરનો પ્રદેશ કુરુ દેશ ગણાતો હતો.
એથી કુરુ દેશમાં રાજ્ય કરનારા તે કૌરવો ગણાયા. લાક્ષણિક અર્થમાં દુર્યોધન
આદિ ભાઈઓ કૌરવો ગણાય છે. રાજ્યતુ રાજના પુત્ર વિચિત્રવીર્યનો, તેની ત્રિ-
ધવા ભાર્યા અભિકાને વિષે નિયોગ દ્વારા વેદવ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષેત્રજ પુત્ર
ધતરાષ્ટ્ર. તે જન્મથી જ અંધ હતો; તેથી તે રાજપાટ માટે અયોગ્ય ગણાયા. તેની
સાધ્વી પત્ની, ગાંધાર (કંઈહાર) દેશના રાજા સુમલની પુત્રી ગાંધારીએ, દુર્વાસાની
કૃપાથી સો પુત્રને સાથે લાગો જન્મ આપવાનું વરદાન મેળવ્યું હતું. તે પ્રમાણે
તેણે સગર્ભાવસ્થા પૂર્ણ થતાં એક મોટા છંડાને જન્મ આપ્યો. તેમાંથી દુર્યોધનાદિ
સો પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. (અગ્નિપુરાણમાં તેમ જ મહાભારત આદિપર્વ અધ્યાય
૧૧૫-૭ માં આ કથા સચિસ્તર છે.) પરિવાર, (સં પરિ = ચારે કોર. વૃ=ઠાં-
કું) વંશજો, ૨૮. રાય તને, પાઠાંતરમાં નોધેલી ટીકા જોવી. મોઝાર--(હિમ-
ચંદ્ર દેશી મજ્જાર-સં. મધ્યમ્ + અગાર = ધર.) ઠવિલામાં સાતમી વિકસિત
"માં" ના અર્થમાં વપરાતો શબ્દયોગી અવ્યય. ૨૯. લાક્ષણગૃહ--લાક્ષ, લાખ
આદિ વહેલા સળગી હો એવા પદાર્થોથી બાંધેલું ગૃહ; ગુરુ દ્રોણ-
ચાર્યને, ઇચ્છિત ગુરુદક્ષિણા આપવાને અર્જુન આદિ પાંચ બાંધવાએ તેના મિત્ર-
દ્રોણી સહાધ્યાયી પાંચાલ રાજા દ્રુપદને હરાવ્યો--એ કાર્યમાં દુર્યોધનાદિ કૌરવો
નિષ્ફળ ગયા હતા. તેઓ પાંડવોની આ જિતંથી ઇર્ષ્યાવાન થયા, તેથી તેમનો
ખોડો સહાને માટે કાઢવા તેમણે વાગ્લાવતમાં લાખનું એક મંદિર બંનાવવાનું
અને ઉત્સવ નિમિત્ત પાંડવોને ત્યાં મોકલી, રાત્રિએ પુરોચન દ્વારા તે મંદિરને
પાંડવો સમેત બાળી નાંખવાનો સંકેત રચ્યો. રાણા વિદુરજી આ સંકેત જાણતા
હોવાથી તેમણે પાંડવોના ઉગારા માટે સઘળી તદ્દનીર અગાકથી જ ચૂરધાર દ્વારા
ચલાવી, અને યુધિષ્ઠિરને તેના ભેદથી વાકેફ કર્યા. તેમ ચળસાક ભીમ પણ એ
ગૃહમાં પ્રવેશ કરતાં વેંત જ ગંધ ઉપરથી ચેત્યો અને દુર્યોધનનો એ છત જાણી
ગયો. પછી સમય સાધી, ભીમે જ દુષ્ટ પુરોચન સહિત એ લાક્ષણગૃહ બાળી

દીધું અને વિદૂરજીની સૂચના અનુસાર આગળથી કરાવી રાખેલા ગુપ્ત ભૂમિમાર્ગે તે માતા અને ભાઈઓને ખમે અને કેડે બેસાડીને ગંગાતટે નીકળી આવ્યાં. વિદૂરની તદ્દખીર અનુસાર હોડીમાં બેસી, તેઓ સર્વે પેલી પાર ઉતરી, પડ્યાં. (આ કથા માટે મહાભારત આદિપર્વ પેઠા પર્વના ૧૪૧-૧૫૧ અધ્યાય જોવા) આ ગૃહની રચના મહાભારતમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવેલી છે:

નિપુણ્ શિલ્પશાસ્ત્રી પુરોચનને પૈસેટકે સતોષી તથા સંકેત ગુપ્ત રાખવાને વિધાસુ વચનો કહી, દુર્યોધને વારણાવત જવાની આજ્ઞા કરી અને કહ્યું કે:—

તત્ર ગત્વા ચતુ શાલં ગૃહં પરમસંવૃતમ્ ।
 નગરોપાન્તમાશ્રિત્ય કારયેયા મહાધનમ્ ॥
 ક્ષણસર્જરસાદીનિ યાનિ દ્રવ્યાણિ કાનિચિત્ ।
 આગ્નેયાન્યુત સન્તીહ તાનિ તત્ર પ્રદાપય ॥
 સર્પિસ્તૈલવસામિશ્ર લાક્ષયા ચાલ્પનલ્પયા ।
 મૃત્તિકાં મિશ્રાયેત્વા દ્વ લેપં કુલ્લેષુ દાપય ॥

× × × ×

યથા ચ તત્ર પર્યેરન્પરીક્ષન્તોઽપિ પાણ્ડવાઃ ।
 આગ્નેયમિતિ તત્કાર્યમપિ ચાન્યેઽપિ માનવાઃ ॥
 આસનાનિ ચ દિવ્યાનિ યાનાનિ શયનાનિ ચ ।
 નિધાતવ્યાનિ પાણ્ડૂનાં યથા તુષ્યેચ મે પિતા ॥
 યથા ચ તત્ર જાનન્તિ નગરે ધારણાવતે ।
 તથા સર્વં વિધાતવ્યં યાવત્કાલસ્ય પર્યયઃ ॥
 જ્ઞાત્વા ચ તા મુવેશ્યસ્તાઞ્જશ્યાનાનકુતોભયાન્ ।
 આગ્નસ્ત્વયા તતો દેવો દ્વારતસ્તસ્ય વેશ્મનઃ ॥

(આદિપર્વ—અધ્યાય ૧૪૪ શ્લોક ૭-૧૮)

ભાવાર્થ:—તું વેગવાળાં ખન્યરો જોડેલા સ્થામાં બેસી આવજે જ વારણાવત જા. ત્યાં જઈ નગરની પડોશમાં એક ચોખંડું અને ઘણું જ ખંધીયાર મોટું મંદિર બંધાવ. વળી શણ, રાજ વગેરે વહેલા સળંગે એવા સઘળા પદાર્થો તેમા વાપરજે; અને ઘી, તેલ, ચરબી અને ખૂબ લાખ તથા લાકડાં અને તેના બંદર વગેરે માટી સાથે

મેળવી, ભીંતો ઉપર તેનો લેપ કરાવજો. વળી ધરના પેટામાં લી, તેલ, ચરબી, લાકડાં એવી રીતે બરી રાખજો કે જેથી પાંડવો કે અન્ય માણસો એમ કળી મકે નહીં, કે એ થર સળગે એવા પદાર્થોનું ઝનાવેલું છે. તેમાં દિવ્ય આસનો ગથ્યાઓ, વાદનો ઈત્યાદિની ગોઠવણ કરજો; જેથી ગામારા પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રસન્ન થાય... પછી પાંડવો નિશ્ચિત થઈને નિદ્રાવસ્થા થાય ત્યારે હું આગલે બારણેથી એ મંદિરને સળગાવી મૂકજો.

સરખાવો ગ્રેમાનન્દન દ્રૌપદી સ્વયંવર-આદિ પર્વ (કરુું ૬, આરંભ)..

પાંચ પાંડવ માટે પુરોચને મહા સ્વાભ્યાં વિચારણ રે. ૩૬

સુંદર રમ્ય સ્થલ અતિ સારજી, કનકપાત્રી હીરા અપારજી.

સાંકડી સંસાર દેખી મોહ પામે સદુ રે જી. ૧

મોહ પામે દેખતાં થયાં કામ એહવાં સાર,
હયરાજા ભલી શોભીએ, ગનગાજા વિચિત્ર અપાર. ૨

કનક કુંડલી રચી રત્ને તેની શોભાનો નહીં પાર,
ગજહળાર મહે થઈ રહ્યો, સુરજ કાંતવત આકાર. ૩

લાખ, ચણ મેળી ભીંત કીધી, ઉપર સુનો નાણ
તે વાત જણાવી મૂરંધારે, વિદૂરને નિરવાણ. ૪

ખાખ્યા-સળગાવ્યા. દંતકથા એમ છે કે પુરોચને લાક્ષાગૃહને અગ્નિ સળગાવ્યો અને પાંડવોને કપાલીને લીધા, વિદૂરે તૈયાર કરાવેલી સુરંગ દ્વારા ગંગા-તટના પ્રદેશમાં નીકળી ગયો. પરંતુ મૂળમાં ફેર છે. પાંડવોએ જ વિદૂરની સલાહ અને સંકેત પ્રમાણે સુરંગ ખોદાવી દત્તી અને ભીમે જ અગ્નિ પ્રકટાવી, પુરોચન સાથે લાક્ષાગૃહને ખાળી, સુરંગવાટે ગંગાનદે પ્રયાણ કર્યું હતું. (ભુવિંશ આદિ પર્વ અ-ધ્યાય ૧૪૬ શ્લોક ૩૦; અધ્યાય ૧૪૭; ભીમે સળગાવ્યું અધ્યાય ૧૪૮, શ્લોક ૮-૧૦) દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં (કરુું ૧૦ કડી ૨૪-૨૭) ગ્રેમાનન્દે પુરોચને અગ્નિ પ્રકટાવ્યાનું વર્ણવ્યું છે. પણ તે દંતકથા અનુસાર છે, મહાભારતને અનુસર્યું નથી.

૩૦ તાંહાં સ્વકી-તેમાંથી. ખાખ્યા-(સં પા = રક્ષણ કરવું; કારક પાલ) હગાર્યા. કહેવાય છે કે “જેને રામ રાખે તેને કાળ ચાખે.” રાખ્યા-રક્ષણ કર્યું ભગવંત-જ પ્રકારનાં ઔશ્ધવૈવાળા, પ્રભુ, દેવૈશ્વસ્ય સમગ્રસ્ય વીર્યસ્ય વગસઃ પ્રિયઃ જ્ઞાનવૈરાગ્યયોશ્ચ વળ્લ્યાં મગ દેતોરણા ॥ (વિષ્ણુપુરાણ) સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૨૦૭ મો). આ નગરના એમાનદ્વંત સુંદર વર્ણન માટે દ્રોપદી સ્વયં-
વર અવલોકાણો:—(કડવું ૭૧, ૧૦-૧૬).

ઈન્દ્રપ્રસ્થ નગર અતિ સુંદર સમુદવત ગંભીર

સુરજ દોર સમ પ્રભા ઝગકે, એ સ્થાન સદા તણધીર

અતિ શોભાદત નગર છે, વાટિકાનો નહીં પાર

સદા કાલ દુઝી દુઝી છે, વનસ્પતિ ભાર અદાર.

૪૩. વન આદ્યા-અહીં અર્જુનના ફરી વનવાસના સૂચન દ્વારા મૂળ
સુમદ્રાહરણના વસ્તુના બીજાનો નિર્લેપ કરવામાં આવ્યો છે. અશરણશરણ—
(સં. જ = નહીં + શરણ = આશરો) જેને કોઈનું શરણ-રક્ષણ નહીં તે અશરણ;

તેના શરણ એટલે રક્ષક અર્થાત્ રક્ષણવિદ્યાણના રક્ષક પ્રભુ, પરમેશ્વર, અહીં શ્રીકૃષ્ણ.

૪૪. વનિતા, (સં. વન = પ્રેમ ધરવા.) પ્રેમ ધરાવનારી અર્થાત્ સ્ત્રી

ત્રણુ-મહાભારતના આદિપર્વ અર્જુન વનવાસ પર્વમાં માત્ર એ જ સ્ત્રી ઉલ્લેખી

અને ત્રિયાંગદા અર્જુન સાથે વર્ષાનું કરેલું છે; પણ કવિએ સુમદ્રાને ત્રીજી ગણી

હશે. જુઓ “ત્રિયાંગદા અને સુમદ્રા બેહુ વરી વિનતા વનજ” ૧૭૧૩, પાનું ૧૨૨

થું. ૪૭. રામ-જનરામ. સહાય-(સં. સાહાય્ય) મદદ કરનારા. ૪૮. મન-

મનમાં; સમ્મતીના પ્રત્યયનો, લાઘવને અર્થે લોપ. વિરુમય-(સં. વિ = વિશેષ +

સ્મય = હસવું) આશ્ચર્ય. ૪૯. મહિમાય-(સં. મહત્ = મોટું) પ્રતાપ. કવિ-

તામાં અન્તના આકારાન્ત શબ્દો લખાવી “ય” હમેશાની રીતિ છે.

૫૨. વિપ્ર-(સં. વપ્ = વાવડું, ચોરડું) બ્રાહ્મણ. વિપ્રત્ન મૂળ લક્ષણ

એ છે, કે તે વેદપાઠી વિધાવાન હોવો જોઈએ. (વેદપાઠી ભવેદ્વિપ્ર અથવા

વિદ્યયા યાતિ વિપ્રત્વમ્)

કડવું ૨ જી.

૫૩. શ્રવણ-(સં. શ્રુ = સાંભળવું) કાને. અહિં “શ્રવણે”નો સમ્બોધનો

પ્રત્યય લોપ કરવામાં આવ્યો છે. ૫૬. પાવન, (સં. પૂ = પવિત્ર થવું.) પવિત્ર.

૫૮. આ પંક્તિ દ્વારા હસ્તિનાપુરની ગાદીના હક્કાર ધર્મિષ્ઠ પાંડવો પ્રતિ

લોકોનો પ્રેમ સૂચવાયો છે. સુકતા = મોતી. (સં. સુક્ત, સુક્ત) કુસુમ = ફૂલો.

વધાવ્યા (સં. વર્ધ્) સત્કાર કર્યો. ભક્તિના કે પ્રસન્નતાના ઉદ્વાસમાં ફુલ,

ચોખ્ખા કે મોતી ઉછાળી, પૂજ્ય કે પ્રિયનો સત્કાર કરવો તેને 'વધાવણું' કહે છે.
૫૯. ધર્મરાજન-યુધિષ્ઠિરને.

૬૨. નારદહ-સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં યજ્ઞના પ્રધાનના હર માનસ પુત્રોમાંના એક. એ દેવર્ષિ હતા. તેઓ વર્તમાન વૈવસ્વત મન્વંતરમાં શાપને અગે ઋષિપુત્ર તરીકે જન્મ્યા હતા. તે નિત્ય બ્રહ્મચારી હતા. ભારત શાંતિપર્વ અધ્યાય ૩૦ માં તેની ઉત્પત્તિની કથા વર્ણવી છે. ત્રિંગુણાદિમાં તેની ઉત્પત્તિ ભૂદેવી રીતે વર્ણવી છે. તે સંગીત શાસ્ત્રી હતા; તેઓ મનુષ્યોને ધર્મનો ઉદ્દેશ કરતા, એથી તેમનું નામ સ્વાર્થ હતું. (નરસ્ય ધર્મ નારં = માનવ ધર્મ + દા = દાતા આપનાર) તેમની ગતિ સર્વ લોકમાં હતી. ભગવાન-છ ભગ-ઐશ્વર્ય તત્ત્વવાળા હોઈને નારદ ભગવાન લેખાતા હતા.

૬૩. કથા-દ્રૌપદી પૂર્વ જન્મે કોણ હતી અને તે મૃત્યુ લોકમાં શા માટે અવતરી તથા તેને પાંચ પતિ થવાનો યોગ શાથી પ્રાપ્ત થયો, તે સંબંધી વાર્તા.
જુઓ અઘ્નિર્વ, અધ્યાય ૧૮૭ તનંયા—(તનયી ઉત્પન્ન થયેલી) છોકરી.
૬૪. અવધિ-સમયનો નિયમ, દ્રૌપદી સાંધે વર્ષનો કેટકેટલો ભાગ પ્રત્યેક ભાઈએ એકાન્તમાં રહેવું, તેના સમયનો નિયમ. (સં સ્વ + ઘા = નક્કી કરવું.) ધર-ગૃહસ્થધર્મના પાલનનું નિવાસસ્થાન. ૬૫. પ્રતિજ્ઞા-પરતુ મૂળમાં પ્રતિજ્ઞા આ પ્રમાણે છે:—

દ્રૌપદ્યા નઃ સહાસીનાનન્યોન્યં યોઽભિદર્શયેત્ ।

સ નો દ્વાદશ વર્ષાણિ વ્રહ્મચારી વને વસેત્ ॥ (અઘ્નિર્વ-અધ્યાય ૧૬૨-૨૬)

ભાવાર્થ:—આપણા બધામાંથી જે ભાઈ પોતાના બીજા ભાઈને દ્રૌપદી સાથે એકાન્તમાં જોડેલા દેખે, તે બાર વર્ષ પર્વત બ્રહ્મચર્ય પાળે અને વનમાં વસે.

સરખાવો દ્રૌપદી સ્વયંવર:—(કુલું ૬ કું, ૮-૧૦).

દ્વે માસ ભોગવે નારને વહી દિવસ ઉપર બાર,
જેહને મંદિર નાર હોયે, તેહને ઘેર જે કો વ્યય.
પૃથવીપ્રદક્ષિણા તે કરે નહીં તો સઘ યાપૂં રાયે
પ્રથમ વારો ધર્મનો, પછી ભીમ ને અરજુન.

.....

જોકે એથી ચૂકશે, મરનદ હોયશે સાર

તેહને બાલી બસમ કરે. હેલાં માત્ર મેજાર.

૬૬. બ્રહ્મચર્ય—(અહીં) વિષય, કામવિવાસ નહીં ભોગવવાનું મત. (સં. બ્રહ્મણે વેદગૃહજર્ણ્યં ચર્ચ્ય વ્રતમ્ । તેનો મૂળ અર્થ આ છે:—વેદનું રહસ્ય ગ્રહણ કરવાને અર્થે આચરેલું મત. પૂર્વ કાલમાં શાસ્ત્રનો એ નિયમ હતો કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યના બાલકે ઉપવીત લીધા પછી આચાર્ય સાથે રહી બાર વર્ષ વેદનો અભ્યાસ કરવો તથા અન્ય વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કરવી. મતુ મહારાજ (જુઓ મતુસ્મૃતિઅધ્યાય ૨ ભે, શ્લોક ૧૭૫ મે) બ્રહ્મચારીના નિયમોનું સેવન કરવામાં પ્રથમ ઇદ્રિયસંયમને આવશ્યક ગણે છે. સન્નિયમોન્દ્રિયગ્રામં તપોવૃદ્ધયર્થમાત્મનઃ ॥ પોતાના તપની વૃદ્ધિને અર્થે ઇન્દ્રિયના સમૂહને સંયમમાં રાખવા. કાલાન્તરે બ્રહ્મચર્યનો મુખ્ય હેતુ વેદાભ્યાસ કંઈક અંશે ગૌણ થયો અને ઇદ્રિયસંયમ પ્રધાન અંશે ગણાયો લાગે છે. એ ગ શાસ્ત્રમાં આપી બ્રહ્મચર્યનું આ લક્ષણ બાંધ્યું છે: બ્રહ્મચર્યં ગુપ્તે દ્વિયસ્યોપસ્થસ્ય સંયમઃ શુભે ઇદ્રિય ઉપરચર્યે સંયમઃ, એ અર્થ. તેના લાભમાં પાત જવ એ પદાર્થોમાં કહે છે કે બ્રહ્મચર્યપ્રતિષ્ઠાયાં વીર્યલાભઃ ॥ બ્રહ્મચર્યની પ્રતિષ્ઠાથી વીર્યનો લાભ થાય છે. વીર્યના રક્ષણનો લાભ વિચારણીય છે. આ સૂત્ર ઉપરનું લાભ્ય મનનીય છે. તેમાં જણાવેલું છે કે વીર્યતામર્થ્યં यस્ય લાભાદપ્રતિમાન્ ગુણાનુત્કર્ષયતિ સિદ્ધેશ્ચ વિનેયેષુ જ્ઞાનમાધાતું સમર્થો મવતિ । વીર્યના લાભથી સામર્થ્ય પ્રાપ્ત અમૂલ્ય ગુણોનો ઉત્કર્ષ શિષ્યોમાં સિદ્ધ કરી શકે છે અને તેના જ્ઞાનના અંકુરો સ્ફૂરાવવાને તે સમર્થ થાય છે. વનકુલ, વનમાં પહેરી જવાનાં વસ્ત્ર. (વલ્કલ ઉપરથી વલકલ અને વનકુલ. આમાં ‘લ’ નો ‘ન’ થયો છે.) વૃક્ષના છાંયલનાં વસ્ત્રો. રામચંદ્રાદિએ વનવાસ સમયે છાંયનાં વસ્ત્ર પહેર્યાનું પ્રસિદ્ધ છે. હાલમાં આફ્રિકામાં આવાં વસ્ત્રો બને છે.

૬૭. વારેઠ, (સ વાસર = દિવસ) અમુક કારાવેલા અંતરે ક્રમ પ્રમાણે આવતો સમય. ૧૬- સં. વૃદ્ધ પ્રા. વહ્નો = સૌથી મોટો) મોટા. વીર-માર્ઠ. પાંડવોમાં સૌથી મોટા બાંધવ = યુદ્ધિષ્ઠિર. તણો-કવિતામાં વપરાતો છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય. સુબાળ- (સં સુ + જ્ઞા સારી રીતે જાણુ.) શાણા. ૬૮. દ્વિજ, (સં. દ્વિ = બે ૧૨ + જ = જન્મેલો) પ્રથમ ગર્ભમાંથી જન્મ

અને પછી સંસ્કારથી *જન્મ*-એ બે *જન્મ*વાળો. અર્થાત્ (અહીં) જન્મ. સાત્રમાં છે કે જન્મના જાયતે શ્રદ્ધઃ સંસ્કારાદ્ દ્વિજ ઇચ્ચતે ॥ *જન્મ*સમયે પ્રત્યેક મનુષ્ય શરૂવત્ અવસ્થા છે, અને સંસ્કાર થવાથી દ્વિજ કહેવાય છે. જન્મ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ત્રણે સંસ્કારના યોગથી પૂર્વ કાળમાં દ્વિજ કહેવાતા હતા, પરંતુ કાળે ફરીને ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોમાંથી સંસ્કારક્રિયા ભૂંસાઈ જવાથી તેવો પ્રાણી ગણાયા અને કેવળ બ્રાહ્મણો દ્વિજ ગણાતા રહ્યા. ભૂંસાણુ (અવાજનાચક બૂમ + રણુ = રણકાર) ભુમરાણુ, કળકળાટ, ૬૯. ચોર-ચોરબકાર, ઘાંટઘાટ. ૭૦. ધેતુ, (ધયતિ સૂતાન્; ધીયતે વર્સઃ ગાય. મઠં સ્થકી = (સં મઠ્ રહેલું મઠમાંથી ૭૧. કહે—કરતો હોય. ઉપાધિ- સં. વ્યાધિ = પીડા) સત્તાપ; અહીં પ્રસ આતર 'ધિ'નો 'ધ' કરેલો છે. ૭૩. લેયાં-ખોળ્યા. અંતઃપુર-રણવાસ. દ્રોપદીતું શયનશુદ્ધ. ૭૪. ઠવણુ-શો, કાળર્ન પૂર્વ રૂ. પ્રકાર-કપાય. ૭૬. ચોર-જઈને ચોરને હાથથી પકડ્યો; સાહ્યો-પકડ્યો. ૭૮. પારથ પૂયા = કૃતિનો પુત્ર; અર્જુન. લોકે ત્રણ ભાઈઓ કુંતામાતાના પુત્ર હતા, પણ અર્જુન એ નામથી ખાસ ઓળખાતો. પસ્તાયો-(પેં આ કામ ચા મટે કર્યું એવો) પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. મન-મનમાં અંગ-અંગે = અંગમાં. અહીં કવિતાના માપને અંગે સહમી વિકલ્પિતો પ્રત્યય પડેલો મૂકાયો છે. અવિદ્યા-(સં. જ = નહીં + વિદ્યા જ્ઞાન) અર્થાત્ અવિચારીપણું (આ અર્થે અપરિચિત છે) “ અવિચારીપણને વશ થઈ દ્રોપદીના અંતઃપુરમાં નહીં ચેસવાની મેં પ્રતિજ્ઞા તેડી. જુઓ દ્રોપદી સ્વયંવર, કહ્યું ૭૬ મું, ૧૨-૨૩ કડી. એ દેહનારો પશ્ચાત્તાપના નથી, પણ કાર્ત્વિયાલનના સતોપના છે. મહાભારતમાં આ પ્રસંગ ઘણો જ ઉત્તમ ભાવ પ્રેરે એવો છે. કવિ પ્રેમાનંદે એ પ્રસંગ, અહીં અર્જુનનો અતિ પામર મનુષ્યભાવ આલેખવા લાગ્યાં, બગાડ્યો છે. હેપોદ્વાપમાં એ સબંધી વિવરણ લેવું. વસ્તુતઃ ધર્મી અર્જુનને બ્રાહ્મણ અને ગાયના રક્ષણ અર્થે કરેલા પ્રતિજ્ઞાભંગ માટે ન્યાયિ થતી ન તھی. કેવળ ધર્મી કર્તવ્ય તરીકે જ, સત્યનો ખાતર, દારોરસ્ય વિનાશને ધર્મ એવ વિદિગ્ધ્યતે ન વ્યાજેન ચરેદર્મ.મિતિ મે મવત શ્રુતમ્ । ન સત્યાદિ-ચલિપ્યામિ રુત્વેનાયુષ્માલમે ॥ અવા દેહ નિશ્ચયથી ન, તે બ્રાહ્મણના તરફને મારી, સુદિગ્ધિગાદિએ તેને પ્રતિજ્ઞાભંગ નહીં લેખવાનું રહ્યા છતાં તેમનાથી ઉપર-મતો થઈને વનમાં સીધાર્યો હતો. પ્રેમાનંદે એ મહાન ઉચ્ચાશયી વીર અર્જુનના ચારિત્ર્યને અહીં વિકારી કર્યું છે, એ કેવળ અનુચિત ન છે.

૭૯. અશ્વિનના મુખથી આ લીટીના ઉદ્ગાર કર્તવ્યના સંતોષથી નીકળ્યા છે:—“કંઈ નહીં, બ્રાહ્મણનું ભહું તો કર્યું છે, એ પણ સાદું જ થયું છે. આ જ ઉદ્ગાર તેના મુખને સર્વથા શોકે એવા છે.” ધર્મવિભાગી-ક્ષત્રિયને ભાગે નિર્માણ થયેલું કર્તવ્ય. ગૌ-બ્રાહ્મણનું પ્રતિપાલન કરવાનું કાર્ય. શ્રી મદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે કર્માણિ પ્રવિભક્તાનિ: સ્વભાવપ્રભવૃણૈ: સર્વં વર્ણોનાં કર્મના મેં વિભાગ કર્યા છે. ક્ષત્રિયનાં કર્મ આ પ્રમાણે બહાવેલાં છે:—

પ્રજાતાં રક્ષણં દાનમિજ્યાધ્યયનમેવ ચ ।

વિષયેવપ્રસાક્તિશ્ચ ક્ષાત્રિયસ્ય સમાસતઃ ॥ મનુ. અધ્યાય ૧ શ્લોક ૮૯.

ભાવર્થ:—પ્રભુનું રક્ષણ, દાન, યજ્ઞ, અધ્યયન અને વિષયોમાં અનાસક્તિ એ છે કર્મો ક્ષત્રિયનાં છે. અહીં જે કર્મ અશ્વિને કર્યા:—પ્રભુનું રક્ષણ અને પત્ની દ્રૌપદીની આસક્તિનો ત્યાગ.

૮૧. હર્ષ ધરીને—લીટી ૭૪ મીમાં “પસ્તાયો” અને “અવિધા વ્યાપી” એ વચનો સાથે આ વચનને સંરખાવેલો. ૮૩. ભગવત કેરું—ભગવાનનું. ભગવાં—ગેરૂના પાણીમાં બોળેલાં અનુમાન થાય છે કે આ શબ્દ કદાચિત્ ભગવાન શબ્દ ઉપરથી હતરી આવ્યો હશે. સંન્યાસીને ભગવાન કહેવાનો પ્રચલિત નિયમ હોવાથી તેમનાં વસ્ત્રો ભગવાં કહેવાયાં. સંન્યાસીને સામાન્ય રીતે ‘ભગવી ચુંદડી’ એ ઉપનામથી ઓળખાવાય છે. તે પછીથી કાળે જતાં ગૃહસ્થી સાધુઓ પણ ‘ભગવાં’ વસ્ત્ર પહેરતા થયા છે. બાકી તો બ્રહ્મચારીએ શ્વેત વસ્ત્ર પહેરવાનો વિધિ છે સુતરનાં વસ્ત્રને ગેરૂમાં બોળી, રંગવામાં આવેલાં વસ્ત્ર ‘ભગવાં’ કહેવાય છે. તે માટે શાસ્ત્રનો નિયમ છે કે એક ભાગ ગેરૂના લઈ, તેને ચાર, આઠ કે સોળ ભાગ પાણીમાં ઉકાળવેા અને પછી ગોથો ભાગ રહે, એટલે તેમાં વસ્ત્રો બોળીને રંગવાં. કાચ-સં. ચીયતે અસ્મિન્ અંસ્થ્યાદિકં હૃતિ કાયઃ જેની અદર અસ્થિ વિગેરે એકત્ર થાય છે તે દેહ) શરીર, કાયાં ઉપર. સાતમીના પ્રત્યયનો કવિએ લોપ કરેલો છે. ૮૪ તીર્થ- (સં. તૃ = તારકું) તારનાર સ્થાન. આ સંસારસમુદ્રમાં મનુષ્યો શુદ્ધ થાય તો તે તરી સ્વર્ગ પામે છે, એવો શાસ્ત્રનિયમ છે. પવિત્ર સ્થળો, નદીઓ આદિ, મનુષ્યોને શુદ્ધ કરવાનાં સાધન હોવાથી તીર્થ તારનારાં કહેવાય છે. તે ઉપરથી કવિત્ નદીનાં જલને ‘પણ’ તીર્થ’ સંજ્ઞા અપાતી રહી છે; જેમકે ‘તીર્થ’ પીધું;

‘તીર્થ’ માથે ચઢાવ્યું’. સમવાય-સમૂહ. (સં સમવે એકઠા થવું, ટપ. અપ-
 રિમિત-(અ = નહીં; પરિ + મા = પૂરું માપ કાઢી ન શકાય એટલાં. અસંખ્ય.
 ૮૬. લાવિષ્યપદાર્થે—બનવા કાળ હતું તેથી; લાવિષ્ય નિર્માણ થયું હતું
 તેથી. ઉલૂપી-ઐશવત નામના નાગકુતરા રાજા કૌરવ્ય નાગની કન્યા. બાર વર્ષ
 બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો નિયમ ધરી અર્જુન વનવાસે નીકળ્યો તે પહેલાં ગંગાદ્વાર
 સીધાર્થી. ગંગામાં સ્નાન કરતો હતો ત્યારે ઉલૂપી નાગકન્યા તેના રૂપથી મોહ
 પામી અને તેને પાતાળમાં ખેંચી ગઈ. તેણે પોતાને પરણવાનું અર્જુનને કહેતાં
 બાર વર્ષના ‘બ્રહ્મચર્ય’ ની પ્રતિજ્ઞાનો અંતરાય જણાવ્યો. પણ ચતુર ઉલૂપીએ તે
 નિયમ દ્રોણની સાંબંધમાં જ પાળવાનો હેતુ મૂળ પ્રતિજ્ઞાનો હોવાનું સમજાવી
 લક્ષ્ય કીધું અને તેના સમાગમથી ઉલૂપીને ઇરાવાન નામનો બલાઠય પુત્ર થયો.
 મહાભારતના યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી યુનિષ્ઠિરે આદરેલા અશ્વમેધ યજ્ઞવેળા
 અર્જુન ઇન્દ્રવાહનને હાથે મારણ પામ્યો ત્યારે અમૃત આપી ઉલૂ-
 પીએ તેને સજીવ કીધો હતો; અને મહાપ્રયાણ અર્જુનને કીધું ત્યારે તેણે ગંગામાં
 પોતાના દેહને ત્યાગ કીધો હતો. (મહાં આદિં અ. ૨૧૪; મહાપ્રસ્થાનિક પર્વ,
 ૭. અ. ૧.) આ ઉલૂપીના સમાગમથી બ્રહ્મચર્ય તૂટ્યા સંબંધમાં શ્રીવ્યાસે આપ-
 દ્વર્ધર્મના અપવાદથી શુદ્ધાસો કરી અર્જુનના મનનું સમાધાન કીધું હતું પણ એ-
 માનન્દને તો એવો પ્રશ્ન જ થયો નથી. ૮૬. શેષનાગ-કૌરવ્ય નાગરાજ; પ્રેમા-
 નંદે અતિશયોક્તિના તાત્પર્ય, એને શેષનાગ કહ્યો છે. નાગોનો રાજા.
 એને હજાર ફેણા હોવાનું કહેવાય છે. તેનું નામ અનંત છે. પુરાણ-
 કારે એવી માન્યતા આવેએ છે કે પૃથ્વી તેની ફેણાઓ ઉપર સ્થિર
 રહેલી છે અને શ્રી વિષ્ણુ તેના ચરીર ઉપર પેઢે છે. ૮૭ મણિપુર-કર્ણિંગ દેશની
 રાજધાની. ચિત્રગાહન તેનો રાજા હતો તેની પુત્રીનું નામ ચિત્રાંગદા. અર્જુન
 તેની સાથે વનવાસમાં પરણ્યો. તેનાથી ઇન્દ્રવાહન નામનો પુત્ર થયો.
 મણિપૂરના રાજાના વંશમાં કુવપરમારથી એક જ અપત્ય થઈ અને
 તેનાથી તેનો વંશ રહેતો. આ નિયમે ચિત્રગાહનને માત્ર એક જ પુત્રી નામે ચિ-
 ત્રાંગદા હતી. એટલે રાજપુત્ર થવાનો સંભવ નહીં રહેવાથી રાજ્યગાદી માટે વાર-
 સની અપેક્ષા રહેતાં ચિત્રગાહન રાજાએ અર્જુન સાથે પોતાની પુત્ર ચિત્રાંગદા
 એની શરતે પરણાવી કે તેનાથી જ પુત્ર થાય તેને તમારે અને સોંપી દેવો. અ-
 ર્જુનને તેમ કહ્યું. આવી શરતથી કીચેલા લક્ષ્યવિધિને શાસ્ત્રમાં “ પુત્રિશ-

હેતુવિધિ ” કહે છે. મનુસ્મૃતિમાં તેનું વિધાન છે. વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે ઉલૂપી ચિત્રાંગદાની સહચરી હતી તેથી કવિએ અહીં તે સંબંધ દાખવ્યો છે (મૂળમાં ૮૭૩મી પંક્તિ છે તે ૮૭૩મી ભેઈએ.) ૮૯. બ્રહ્મવાહન- મણિપુરના રાજા ચિત્રવાહનની પુત્રી ચિત્રાંગદાને અર્જુનથી થયેલા પુત્ર ચિત્રવાહનના મરણ પછી તે ગાદીએ બેઠો. મહાભારતના યુદ્ધ પછી અશ્વમેધ યજ્ઞિષ્ટરે આદરતાં અશ્વ મણિપુર આવ્યો, ત્યારે બ્રહ્મવાહને પિતા અર્જુન સાથે યુદ્ધ ન કરવાના હેતુથી ઉપાયનો આણી સન્મુખ ધર્યા પછી ઉલટો તેથી અર્જુન ક્રોધે ભરાયો અને તેનો નિર્ભક્ષના કીધો. એટલે બ્રહ્મવાહને યુદ્ધ કર્યું તેમાં અર્જુન મરણ પામ્યો; પણ નાગકન્યા ઉલૂપીએ મણિપુરી અમૃત આપી સજીવ કીધો. (જૈમિનીકૃત અશ્વમેધ, અં ૨૧-૪૦; મહાભારત આશ્વમેધિક પર્વ અં ૭૬-૮૧). અવશ્યમેવ-(અવશ્યમ્ + एव) ચોક્કસ, નક્કી.

૯૦. ૫ અર્કપ, મહાભારતમાં વર્ણવેલાં, દક્ષિણ સમુદ્ર ઉપરનાં પાંચ તીર્થઃ—
૧ અગસ્ત્ય. ૨ સૌભદ્ર ૩ ધૌધોમ. ૪ કારંધમ અને ૫ હવ્યમેધકૃદ્ધ. આહ, (સં. ગ્રહ = પકડવું) મગરીઓ. પાંચ મગરીને અર્જુને, આ તીર્થમાંથી ઉગારી હતીઃ—
૧ વર્ગી. ૨ સૌરભેદી. ૩ સમીચી. ૪ યુદ્ધુદા અને ૫ લતા. આ સંબંધમાં આવી આખ્યાયિકા મહાભારતમાં છેઃ—

દક્ષિણ સમુદ્ર ઉપર તપસ્વીઓથી ભરપૂર પ્રદેશમાં પાંચ તીર્થોનાં દર્શન અર્જુને કર્યાં; તે ઉજ્જગડ હતાં. તપસ્વીઓએ તેને કહ્યું કે આ તીર્થોમાં સ્નાન કરનારાને તેમાં રહેલી પાંચ મગરીઓ મારી નાંખે છે, તેથી કોઈ તેના જળનો ઉપયોગ કરી શકતું નથી. એટલે અર્જુન સૌભદ્ર તીર્થમાં સ્નાન કરવાને ઉતર્યો. અને એક મગરીએ તેનો પગ પકડયો. પણ અતિબલ્લી અર્જુને તેને બલથી ખેંચી પાણી બહાર આણી. તરત તે અસ્તરા યત્ની ગઈ. અર્જુને તેને આમ કેમ થયું તે સંબંધી એ અસ્તરાને પ્રશ્ન પૂછ્યું, તેના ઉત્તરમાં તે બોલી કે “ હું તથા મારી ચાર પુત્રાળી અસ્તરાઓ કુબેરને ત્યાં જતી હતી. રસ્તામાં રૂપાળો બ્રાહ્મણ અમે બેસ્યો. તેના તપથી વન તેજોમય થયું હતું. તેના તપમાં વિદ્ય નાંખવાનું અમે મથન કર્યું અને તેને લોભાવવાને મર્યાં. પણ તે નિર્ભંગ બ્રાહ્મણ ચળ્યો નહી. તેણે અમને ઉલટા એનો શપ દીધો કે તમે છુંડ થઈ સો વર્ષ જળમાં રહેજો. અમે તેનું સાંત્વન કરી ક્ષમા માગી. ત્યારે તેણે અમને કહ્યું કે-કોઈ શ્રેષ્ઠ પુરુષ તમને જળ બહાર કાઢશે, એટલે તમારો ઉદ્ધાર થશે અને તમે પુનઃ પૂર્વરૂપ પામશો. પછી અમે ત્યાંથી ચોગ્ર તીર્થ

શોધતાં-શોધતાં ચાલ્યાં. માર્ગમાં નારદ મુનિએ અમને આ તીર્થો ખતાવ્યાં અને અર્જુન તમારો ઉદ્ધાર કરશે એમ જણાવ્યું.”
આ કથા જણ્યા પછી અર્જુનને બીજી ચારે અસરાઓને પણ યોદ્ધાઓની જેમાંથી મુક્ત કરી. (મહાભારત આદિપર્વ અધ્યાય ૧૯૬-૭) વળી જુઓ વિગત માટે એમાનદંદુત દ્રૌપદીસ્વયંવર ૬૬૩ ૭૭ કડી ૨૨ સી ૭૮ સુ કડકું આપું.

૯૪. વેળા-(સં. વલ્લ, વળકું.) વળાવ્યા; તેમને પોતપોતાને સ્થાનકે-
વળાની દીધા ૯૬. અભાસ, (વિગત માટે જુઓ ૧૧૪ સી લીટી.) ૯૬. કુંત્યા-
ચક્રક્રમમાં ઉત્પન્ન થયેલી, સૂર રાજની પુત્રી, પૃથા. કાશીના કુંતીસોજ રાજા
છાકરા વગરનો હોવાથી તેણે પૃથાને દત્તક લીધી હતી. તેથી તે કુંતી નામે
સુપ્રસિદ્ધ થઈ. કાશીમાં તે રહેતી હતી ત્યારે કુર્વાસા મુનિ આવતાં તેનો
સારો સત્કાર કુંતીએ કર્યો એટલે તેમણે પ્રસન્ન થઈ પાંચ દેવો, સૂર્ય, ચંદ્ર,
વાયુ, ઇન્દ્ર અને અશ્વિનીકુમારથી પુત્રપ્રાપ્તિ થવાનાં વરદાન તેને આપ્યાં.
કન્યાવસ્થામાં એ વરદાનની કસોટી કરવાની ઉત્સુકતા થતાં કુંતીએ સૂર્યને આરાધ્યો.
તરત જ તે પ્રત્યક્ષ થયો અને સમાગમની ચાલના કરી. એટલે તે ગભરાઈ. પણ
સૂર્યે સમાગમ કીધા વિના પાછા નહીં જવાનો આગ્રહ ધર્યો, અને તેને ભોગવી.
એથી ગર્ભ રહ્યો નવ મહીને પુત્ર જન્મ થતાં દારી સાથે એક પેટીમાં ઘાલી તેને
ગંગામાં તરતો મૂકી દીધો. તે હસ્તિનાપુરના ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના રથ સારથી સૂતને
હાથ આવ્યો અને કંઈ કહેવાયો. પછી કુંતી પાંડુને પાળી. પાંડુ મૃગીના શ્રાપથી
પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા માટે અશક્ત નીવડતાં દેવોના આરાધનથી કુંતીએ પાંડુની
રજની ત્રણ પુત્ર ઉત્પન્ન કીધા. ચમ-ધર્મથી સુધિષ્ઠિર, વાયુથી ભીમસેન અને
ઇન્દ્રથી અર્જુન મહાભારતના યુદ્ધ પછી ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે કુંતી વનમાં સીધાઈ
હતાં. અને ત્યાં દાહથી બળી મુઆં. (આદિપર્વ અ. ૧૧૨; વનપર્વ, ૩૦૩-૩૦૭
અને મહાપ્રસ્થાન પર્વ)

૯૭ કષિદવજ-કષિ-હનુમાન જેના રથની ધ્વજને સ્થાને છે તે, જેની
ધ્વજ હનુમાન-કષિથી અંકિત છે તે. (જહુગ્રીહી સમાસ) અર્જુન. બાર વર્ષ
વનમાં રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને હુતમાં હારી પાંડવો વનમાં સીધાર્યા. તે દરતા
ફરતા લોભશ રૂપિની સાથે ગંધમાદન પર્વતે આવ્યા. ત્યાં પાંચાલીને પ્રસન્ન
કરવા કમલ લેવાને ણિંકુ સરોવરમાં ભીમસેન ગયો, ત્યારે હનુમાન સાથે યુદ્ધ
યથું. આખરે હનુમાન પ્રસન્ન થયા અને અર્જુનના ધ્વજદંડ ઉપર રણસંગ્રામ વેળા
હાજર રહી યુદ્ધબળ આપવાનું વરદાન આપ્યું. (વનપર્વ અ. ૧૫૧; શ્લોક ૧૬-૧૯;

આખી કયા માટે જીઓ વનપર્વ, અધ્યાય ૧૪૫ થી ૧૫૧). ૯૭ અવગાહન—
(સં. અવ + ગાહ) જગજીવન—જગતને જીવાડનાર, જગતના જીવનરૂપ, શ્રીકૃષ્ણ.
૯૮ મુજ—મુજને. ૧૦૦ ધિરદ—ભક્તનું વ્રત પાલન. વહે—ચિરે ઉઠાવે. (સં. વહ)

કડવું ૩ જી.

૧૦૨. મનસા—મનથી; શુદ્ધ-શુદ્ધ થઈને. વન-અસાસપાટણ પાસેનું પ્રાચીનું
વન માંચ-માંહી અંદર. ૧૦૩. અતુલુજ—(સં. ચતુઃ=ચાર+મુજ=હાય) ચાર હાય
વાળા શ્રી કૃષ્ણ. ૧૦૪. અવિનાશી—(સં. અ = નહીં + વિનાશિન = નાશ થાય
એવો વિ + નશ્ = નાશ થવો). શ્રી કૃષ્ણ, પ્રભુના પ્રધાન દશ અવતારોમાંના એક
અવતાર ધરનારા હોવાથી પ્રભુની પેઠે નાશ રહિત મનાયલા છે. મનમાં મોહન
ભાવ્યા—મોહનને જોઈ મનમાં પ્રસન્ન થયા. મોહન—(સં. મુહ = મોહ થવો)
શ્રી કૃષ્ણ, વાંસળીથી તેમ જ શુણ્ણશક્તિથી ભક્તોનાં મન વશ કરી લેતા; માટે
મોહન કહેવાયા. ભાવ્યા, (સં. માવ - મૂ) પ્રીતિનું પાત્ર થઈ પડ્યા. ૧૦૬.
અદક્ષિણા—દક્ષિણ એટલે જમણી બાજુ તરફ મુખ રાખી, ડાબી બાજુએથી
જમણી બાજુએ વળી, પૂજ્ય દેવ કે શુરની આસપાસ ફરવું તે. માયા ધરી—
સ્નેહ, પૂજ્યશુદ્ધિ મનમાં આણીને. અર્જુન-અર્જુને. કવિતામાં તૃતીયાર્થે પ્રથમા.

૧૦૯. અથ ઈતિ—આદિથી તે અંત સુધીની. હમેશાં કયા 'અથ' થી શરૂ
થતી હોવાથી 'અથ' નો અર્થ 'આરંભ' રહ્યો; અને કથાનો અંત 'ઈતિ' થી
થતો હોવાથી 'ઈતિ' નો અર્થ 'અંત' થયો. ૧૧૦ મોરારી—મુરારી, મુર
નામના, નકરામુરના અનુયાયી દૈત્યને શ્રી કૃષ્ણે માર્યો તેથી તે 'મુર' ના 'અરિ'—
શત્રુ કહેવાયા. (ભાગવત ૧૦ સ્કંધ, અં ૫૯) ૧૧૨. વિશ્વાધાર—(સં. વિશ્વ
= સમસ્ત લોક + આધાર = ઠકાવનાર) પ્રભુના દશાવતારમાંના શ્રી કૃષ્ણ.
૧૧૪. અસાસ પાટણ—આ નગર ઘણું જ પ્રાચીન છે. જૂનાગઢ પાસે વેરા-
વળ બંદર નજીકના સમુદ્રકાંઠે તે આવેલું છે. પ્રસાસ નામનું પટન, નગર.
રુદ્રેન્દ્રપુરાણમાં અસાસખંડમાં આ નગરની ઉત્પત્તિ, તેની પવિત્રતા, મા-
હાત્મ્ય આદિ સંબંધી વિસ્તૃત વર્ણન આવેલું છે. એ દેવ-પાટણ,
સોમનાથ-પાટણ અને હાલ વેરાવળ-પાટણના નામથી ઓળખાય છે.

સ્કંદપુરાણમાં તેની સીમા આ કહેલી છે:—પૂર્વે તત્સોદકઃ સ્વામી પશ્ચિમે
માધવઃ સ્મૃતઃ । દક્ષિણે સાગરસતત્તદ્વદ્વા નલુચેરે મતા ॥ (અભાસખંડ
અધ્યાય ૪ થો.) તેની ઉત્પત્તિ સખધી વિવિધ કલ્પખંડમાં આ એક
પ્રાચીન ઉલ્લેખ છે:—

પ્રથમે ભાસિતં દૈવિ સર્વેષાં ભુવિ તેજસોઃ ।

તીર્થનામાદિતીર્થે યત્ પ્રમાસં તં સુકીર્તિતમ્ ॥

અથવા દક્ષશમેન ચેન્દુના નિપ્પ્રમેણ ચ ।

તત્ર દૈવિ પ્રમા લઘ્વા તેન પ્રામાસિકં સ્મૃતમ્ ॥

એવી આખ્યાયિકા છે કે અન્નપતિ દક્ષની ૨૭ નક્ષત્ર કન્યાઓને અંદ્ર વર્ષો
હતો. તેમાં તે માત્ર રેહિણી ઉપર જ પ્રીતિ દર્શાવતો હતો, આથી બીજી પુત્રીઓ
રહતી રહતી પિતા પાસે ગઈ. દક્ષે, અંદ્રને, સર્વમાં સમાન પ્રીતિ પ્રદર્શનું લાગ્યું
હતું, પણ અંદ્રને ગળે તે ઉતર્યું નહીં; એટલે દક્ષે શ્રાપ આપ્યો કે તું સ્વપ્નાગી થશે.
પછી રોગી અંદ્ર અનેક તીર્થો ફરતો ફરતો આ સ્થળે આવ્યો. અને શિવની કૃપાથી તે
પંદર દિવસ શુક્લપક્ષમાં ક્ષય રોગ મટે એવું વરદાન પામ્યો. અંદ્રને અહીં અમા-
હાન્તિ મળીતેથી આ સ્થળ પ્રમામપાટણ કહેવાય છે. (આ આખ્યાયિકા માટે 'અમા-
સખંડ' ના અધ્યાય ૧૮-૨૦ જોવા). વળી અમાસપાટણ ૧ કુન્દની નિયતિ એવી
છે કે તે સસુદેના કાળમાં આવેલું હોવાથી સૂના ત્રિજોથી તેનું ખૂબી ઓર
દેખાવ આપે છે. તેનું એક નામ 'અર્ધસ્થળ' છે (જુઓ સ્કંદપુ. ૧૩, અમાસ-
ખંડ અધ્યાય ૧૨ થો) અમાસ નામની ઉત્પત્તિ વિષે કહેવાય છે કે:—

પ્રત્યક્ષં માસ્કરો યત્ર સદા તિષ્ઠતિ ભામિનિ ।

તેન પ્રમાસનામેતિ ત્રિપુ લોકેષુ વિશ્રતમ્ ॥

(અમાસખંડ, અધ્યાય ૧૧ થો).

આ સ્થળ શંકરનાં દ્વાદશ બ્યોતિર્લિંગમાંના સોમનાથેશ્વરને નામે સુપ્રસિદ્ધ અને
યાત્રાનું પ્રાચીનતમ તીર્થ છે. મદમદ ગત્રાવી, આકાઉદીન ખીલ, ગુલશતના
પહેલા બાદશાહ સુબ્દર, અને તે પછી ઔરંગઝેબે આ નગર હવે દલ્હો કરી,
સોમનાથનું દેવળ લગ્નિતદોર ૧ કહ્યું હતું. બલભલા રાલપુત્રે ૨ હી થેલાઓએ તેમાં
પોતાના પ્રાણ સમર્પ્યા હતા. હલ્હો હલ્હો ઔરંગઝેબે કર્યો અને નામનિશાને
નહેવા દેવડાવ્યું નહીં. એટલે મૂળ સ્થાનથી થોડે અંતરે ૧૭૮૩ નાં હોડકરનાં વિ-

ધવા રાણી અહલ્યાબાઈએ સોમનાથનું નવું મંદિર બાંધાવ્યું. પાટણ પાંચ વિષય માટે પ્રસિદ્ધ છે:

પ્રભાસે પંચરત્નાનિ નદી નારી તુરંગમાઃ ।

ચતુર્થઃ સોમનાથશ્ચ પેંચમં હરિદર્શનમ્ ॥

આ સ્થાન પૂર્વે, કાઠીઆવાડના વ્યપારનું મુખ્ય બંદર હતું. (આની ઐતિહાસિક વિશેષ વિગત માટે જુઓ “જુનાગઢનું ગેઝેટીઅર.” ૧૮૮૪ નું, પાનાં ૧૩૭-૪૮)

૧૧૪. સરસ્વતી—અલાસપાટણમાં સમુદ્રને મળતી પવિત્ર નદી છે. અહીં ત્રિવેણીસંગમ થાય છે; સરસ્વતી, હિરણ્યા અને કપિલાનો. આ સ્થળે યાદવો આંતર કલહ કરી, પરસ્પર કપાયા હતા. તેથી તે યાદવાસ્થળીને નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ સ્થળે પિંડદાન મુકવાથી પિતૃઓ ઉદ્ધરે છે, એમ મનાય છે. અલાસ-પાટણથી પંદર માઇલ ઉપર સરસ્વતી નદીનો ‘આચી’ નામનો પ્રખ્યાત કુંડ છે. ‘આચી’ પૂર્વ દિશા તરફ આ ભાગમાં સરસ્વતી નદી વળતી હોવાથી તે આચી કહેવાય છે. મૂળ આચી કુંડ હાલના સ્થળથી ૮ માઇલ ઉપર ‘અનેટા’ માં હતો. ત્યાં ‘એકશ ખીપજો’ છે. તેના દર્શનથી ભૂત ચલતા પિતૃઓ ઉદ્ધરતા હોવાનું કહેવાય છે. કાર્તિક, ચૈત્ર અને શ્રાવણ સુદ ૧૫ એ આ તીર્થમાં નહાવાના પર્વ દિવસો ગણાય છે. અહીં આચી માધવની પવિત્ર મૂર્તિ વિષ્ણુની છે. તે ચાર શીટ ઉંચી છે. પાંડવો આ આચી સરસ્વતીમા નહાયા હતા. ગયાજી કરતાં આ તીર્થ પિતૃઓના ઉદ્ધાર માટે વિશેષ પવિત્ર લેખાય છે. (જુઓ જૂનાગઢનું ગેઝેટીઅર, પાનાં ૧૩૨-૩૩ સને ૧૮૮૪ નું).

૧૧૬. ગિરિનાર—એ દેવતાચલ પર્વત પણ કહેવાય છે. આ પર્વતનાં પાંચ પ્રસિદ્ધ શિખર છે. તેના ઉંચામાં ઉંચાશિખરની ઉંચાઈ ૩૬૬૬ શીટ છે. યાદવો આ પર્વત ઉપર લક્ષ્મિ નિમિત્ત આવતા. આ પર્વત અગ્રેયીઓ અને યોગીઓનું સ્થાન છે. જૈનોનાં પવિત્ર દેરાસરો પણ અહીં છે, તે ઉપર છુડાસમા (ચદ્રવશી) રાત્રનો કોટ છે. (તેની કથા આખ્યાયિકા તેમ જ ઇતિહાસ માટે જુઓ, ‘જુનાગઢ ગેઝેટીઅર’ ૧૮૮૪ નું, પાનાં ૮૬-૯૧).

૧૧૮. દામોદર કુંડ—શ્રી કૃષ્ણ દ્વારામતીમાં રહેતા હતા, છતાં અવારનવાર દેવતાચલ-ગિરિનાર ઉપર આવતા અને રહેતા. તેમનું નામ દામોદર હતું. દામવ-

દોરડું જેને હરે બાંધેલું છે એ દામોદર; કૃષ્ણ તોફાન કરતા તેથી એક સમયે ચરોદાએ તેમને પેટ દોરડું બાંધી, ખાણીઆ સાથે બાંધ્યા. પણ ખાણીઆ સથે તેઓ જંગલમાં દોડ્યા, અને તે વડે ચમલ અને અર્જુન એ નામનાં બે વૃક્ષો ભાગ્યાં. આથી તેઓ દામોદર કહેવાયા. કૃષ્ણના એ દામોદર નામ હવેથી ગિરિનાર તળેટીના કુંડનું નામ દામોદર પડેલું છે. ત્યાં દામોદરજીનું મંદિર હજી છે. નૃસિંહ મહેતાના હારનું આ સ્થળ ગણાય છે. ખરી રીતે એ કુંડ નથી; પરંતુ ગિરિનારની નદી દામોદરાના બે કીનારા બાંધેલા છે, માટે તે દામોદર કુંડને નામે ઓળખાય છે. આ સ્થળ પવિત્ર મનાય છે. આ કુંડના પાણીમાં હાડકાં ઓગાળવાનો શુભ છે. અહીં લોકો દૂર દૂરથી આવી પોતાના પૂર્વજનાં હાડકાં નાંખે છે. તે રાખ શીટ લાંબો અને ૫૦ શીટ પહોળો છે. દામોદર કુંડની પાસેની ટેકરી રેવતાચલ કહેવાય છે. ત્યાં રેવતી કુંડ છે. શુકાસમા રાત્રીઓના સમયમાં રાહ જયમલના પુત્ર રાહ મેહપેએ બાંધાવેલો ગણાય છે; સં. ૧૨૦૧-૧૨૩૦ ના અંતરાલમાં. (વિગત માટે જુઓ જૂનાગઢ ગેઝેટીઅર, ૧૮૮૪ નું પાનું ૮૭-૮૮ અને ૧૦૭ મું).

૧૧૬. અવધિ—વનવાસ કરવાનો સમય. નિરધાર—(સં. નિ = તીવ્ર. પછે + ધૂ = પકડી રાખવું) નક્કી. ૧૧૧. વિભાશિયું—(વિ + મર્શ, વિચાર કર્યો.

૧૨૩. અહીં કૃષ્ણની મનપા જણાવી, કવિ મૂળ આખ્યાનના હેતુનું બિન્દુ બીજ રૂપે પ્રકટ કરે છે. ૧૨૪. કારણ—(સં. કાર્ય = કામ) લક્ષ્મીને હેતુ. પાણ્ડુવંશી રાત્ર સાથે યાદવકુલની કન્યાનો સંબંધ બાંધવાનો હેતુ. થાય—સથાય. ૧૨૫. નવભણે અર્જુન—અહીં કવિ મહાભારતના કથાભાગથી વેગળો જાય છે. મૂળમાં અર્જુનને સુભદ્રામાં મોહિત થયેલો જોડને જ પોતે શ્રી કૃષ્ણ, સુભદ્રા મેળવવાની પેરની સુઝાડે છે. પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં શ્રીકૃષ્ણનું બહાનું વર્તન, તેમનો આ આંતર હેતુ ગ્રંથ રહે તેને અનુકૂલ હોવાથી, અર્જુન પણ નાણતો નથી, એમ કવિ સૂચવે છે. ૧૨૮. આ કથન દ્વારા, બીજને ખીલવવાના પોષક હેતુનો જર્સ કવિ અહીં નાંખે છે. અર્જુન જાણે ભોટ હોય તેમ આતું રૂપ ધરવાનું કારણ પણ કૃષ્ણને પૂછતો ગાજતો નથી. ૧૨૯. અવધૂત—(સં. અવ = નીચું, હેઠળ. ધૂ = ખંખેરી નાંખવું.) જેણે માયાના વિષયો અને વૃત્તિને ખંખેરી નાંખ્યાં છે તે, અર્થાત્ વિરાગી-વેરાગી. આગળનું વર્ણન જોતાં કવિ અહીં કેવળ ‘લેગટો’ એ અર્થમાં આ શબ્દ વાપરે છે. અતિથિ (અ + તિથિ) પડેલો. એક દિવસથી વિશેષ સમય સુધી ન રહે

તે. હવે તો મૂળ યોગિક અર્થ રહ્યો નથી; માત્ર ‘મહેમાન’ એ અર્થમાં વપરાય છે. અતીત (સં. અતિ = મર્યાદા પાર + ઈત્ત = ગયેલો. ઈ = જવું) સંસારની વિષયમર્યાદાને વટાવી જનાર અર્થાત્ વિષયોમાં નહીં લોભાનાર, સાધુ, સંન્યાસી. ૧૩૦. સાવધ—સાવચેત, જાગૃત. હોખ—(વેષ) કૃત્રિમ વેષ. ૧૩૧. રખે... પ્રકાશો—સુમદ્રાના હરણનો ઈષ્ટ હેતુ સિદ્ધ કરવાને શુભ રહેવાનો સંકેત સાચવવાની સૂચના અહીં કવિએ કરેલી છે. માનશે—ખરું સમજશે. ભાવાર્થ—જો તમે અર્જુન છો એ વાત પ્રકટ નહીં કરો તો દુઃસ્વપ્ના લોક ધર્મધર્મા હોવાથી તમને ખરા અવધૂન-અતીત માનશે, અને સેવા જઠાવશે. ૧૩૨. તાપસ—તાપરવી. તપ આદરનાર છોના—(સં છન્ન-છદ્ = છુપાઈ રહેવું) શુભ વેષે. ૧૩૩. કાંઈ... આશે—સુભદ્રા સાથે તમારું લગ્ન થાશે, એ કાર્યનું કાર્ષ્ણિક માર્મિક રીતે, શ્રીકૃષ્ણ અહીં સૂચન કરે છે, આશાનો ગોળ તાળવે લગાડે છે. શ્રીનાથ—શ્રીલક્ષ્મીના પતિ, કૃષ્ણ. ૧૩૬. પાદર—(હેમ દેશ્ય. પદરમ્ = સં. પદ, ગામ) ગામની ભાગીળ, ચરો. ૧૪૦. ધનંજય—(સં ધનં = પૈસા + જય = જિતે છે તે.) અર્જુન. તેનું આ નામ કેમ પડ્યું તેની વ્યાખ્યા મહાભારતકારે અર્જુનના મુખે જ આ પ્રમાણે કહેવેલી છે.

सर्वाङ्गनपदाङ्गित्वा वित्तमादाय केवलम् ।

मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मि धनंजयम् ॥ (મહાભારત).

ભાવાર્થ:—‘સર્વ લોકને જિતીને, કેવલ ધન લાવી, તે ધનના ઢગ વચ્ચે હું રિથિત કરી રહું છું તેથી લોક મને ધનંજય કહે છે.’

કહવું ચોથું.

૧૪૪. તાપસ—તાપસનું. ૧૪૫. અહ્યુત—(સં નિરુત્તરકારે ન મૂત્તં = અદ્મુત્તં કહે છે. પૂર્વે જેના જેવું કંઈ પણ થયું નથી તે અર્થાત્) વિરમયજનક. સંન્યાસી—અહીં ખરો સંન્યાસી ન માનવો; કારણ કે અર્જુન તો ગૃહી છે. એટલે કેવળ સાધુ એવો અર્થ લેવો. (સં. સં + જ્યસ્ = જેણે ઔદિક વાસનાઓ, વૃત્તિઓનો પરબ્રહ્માં

સંપૂર્ણ નિરોપ કરી સ્વત્વ વિધાત્યુ' છે તે) ભગવદ્ગીતામાં અ. ૧૮. ૨. કહેલું છે કે:
 કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ॥ કામનાવાળાં કર્મોના ફલને
 ત્યાગ કરનાર એ સંન્યાસી છે. એમ શાસ્ત્ર પુરુષો કહે છે. તેમ જે કોઈનો દ્વેષ કરતો નથી
 તેમ કાંઈ આકાંક્ષા રાખતો નથી તે નિત્ય સંન્યાસી છે. (ભગવદ્ગીતા અ. ૫. શ્લોક ૩.)
 સંન્યાસીના ધર્મ, સંન્યાસ ક્યારે લેવો, વિગેરે માટે મનુસ્મૃતિ અ. ૬ શ્લોક ૩૩ થી
 ૬૪ પર્યંત જુઓ. મહંત—(સં મહત્ = મોટું) મઠનો સર્વોપરી આલક. કાકી-
 આવાડમાં મધવગિર, રાઘવગિર આદિ ઘણા મહંતો છે. તેઓ ગૃહી સાધુઓ
 છે. અહીં અર્જુનનો વેપ મોટે ભાગે આ મહંતોના વેપને જ મળતો કવિએ આ-
 લેખેલો છે. ૧૪૬. સાધુશિરોમણિ—(સં સાધ્ = સિદ્ધ કરતું) સાધુ, સદા-
 ચારી, શાન્ત પ્રકૃતિવાળો, વિરાગી—એવા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ. શિરોમણિ—શિર =
 માથું—મુકુટનો (મુખ્ય) મણિ અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ. સાધુનું સામાન્ય લક્ષણ આ છે:—
 સાધ્નોઃ પ્રક્ષોપિતસ્યાપિ મનો નાયાતિ વિક્રિયામ્ ॥ અર્થાત્
 વિશાળ અર્થમાં લેતા, કોપ આદિ કોઈ પણ વૃત્તિથી જેનું મન વિ-
 હારને ન પામે, એ સાધુ—નિર્વિકારી. એવા પુરુષોને વિપત્તિ અને સંપત્તિ સમાન
 હોય છે. તેથી તેમને હુપ કે શોક થતો નથી. (જુઓ ભગવદ્ગીતા—અ. ૨.
 ૬૪-૫.) સંત—(સં સન્ = સદાચારી) સાધુ પુરુષ. કવિ જગન્નાથ (૧-૧૧૩)
 કહે છે કે—અવિરતં પરકાર્યં કૃતાંલતાં મધુરિમાત્તિક્ષણેન પયોઽમૃતં અવિરત
 પરંતુ કાર્ય કરનારા સત્પુરુષોની અનિશય મધુરતાવાળી વાણી અમૃત સમાન છે.
 કાલિદાસ પણ રઘુવંશમાં સદસદ્વ્યક્તિહેતવઃ સન્તઃ સારા અને નરસાનો વિવેક
 કરનાર—કહે છે. સર્વાંગ—સર્વ અંગોએ, આંગે શરીરે. ૧૪૭. બાવના અંદન—
 બાવનાનાં અંદન, તિલક, અહીં અંદન તિલકના અર્થમાં છે. બાવના એ સુકઠની એક
 જાત એ અતિશય સુગંધી હોય છે. તેને વસી તૈયાર કરેલો લેપ. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં
 બાર સ્થાને તિલક કરવાનો વિધિ હોય છે: મસ્તક, કપોલ, કંઠ, બે સ્કંધ, છાતી,
 બે બાહુ, બે હસ્ત, નાભિ અને પીઠ. ચાર—અંત, સીમા; નિઃસીમ તેજવાળો
 થયો. ૧૪૮. પીતાંબર—(સં. પીતં = પીળું + અંબર = વસ્ત્ર) પીળું રેશમી
 વસ્ત્ર. કાળા કૃષ્ણને પીળું અંબર શોભતું હતું. પરંતુ હવે ગમે તે રંગના રેશમી
 સોળાને પીતામ્બર કહે છે સાર—સાર, ઉત્તમ ૧૪૯ વ્યાધ્યામ્બર—(સં વ્યાઘ્ર
 = વાઘ અર્થાત્ ધર્મ + અંબર = વસ્ત્ર) વાઘના ચામડાનું વસ્ત્ર. શૈવી જગમોનું

વસ્ત્ર. ગજચરમ (સં. ગજ = હાથી + ચર્મ = ચામડું) હાથીનું ચામડું. ૧૫૦. રૂદ્રાક્ષ—(સં. રુદ્ર = શિવ + અક્ષ = મણકો) મહાદેવને પ્રિય ગણાતા ભારડી જેવા એક વૃક્ષના મણકા રૂદ્રાક્ષમાં વિજ્ઞાનિક બળ સધરવાની શક્તિ છે, એમ વૈજ્ઞાનિકો પણ માને છે. સોહે—શોભે. પરમ—ઉત્કૃષ્ટ રીતે. ૧૫૧. કાંઈ—(સં. કચ્છ—અથવા કક્ષા ઉપરથી દેશ્ય) ઘોલીઈ' કે પીતાંબરની પાટલી છૂટી ન રાખતા પાછળ કેડના બધમાં ભેરવવી તે. કછિયો=કચ્છ વાળ્યો (નામ ઉપરથી ક્રિયાપદ). માળામેખલા—માળા રૂપી મેખલા, કેડે કંદોરાને બદલે માળાના કરેલા કંદોરામાં કચ્છ ભેરવ્યો. ૧૫૨. નાથ—(સં.) નિયામક: શૈવી સાધુઓ (લિંગાયત કામના) કંઠમાં અથવા તેા ઝાળીમાં જે શિવલિંગ રાખે છે અને વૈષ્ણવી સાધુઓ જે શાલિગ્રામ ઝાળીમાં રાખે છે તેને ' નાથ ' કહે છે. ગોખના કાનફા શિખેા ' નાથ ' સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. માંહ મૂક્યા નાથ રે—અહીં પ્રા. કા. ના ટીકાકારે વાક્યનો અન્વય કરવામાં ગોચું ખાધેલું જણાય છે “ માંહ મુક્યા નાથ રે ” એનો તે એવો અન્વય કરે છે કે નાથે (અર્જુને) ઝાળીમાં શંખ આદિ મૂક્યાં હતાં આ અન્વય યોગ્ય નથી. સામાન્ય રીતે સાધુઓ શાલિગ્રામ કે શિવલિંગ પાસે રાખવાને ચૂકતા નથી, માટે ' નાથ ' નો સ્વાભાવિક અર્થ ' શાલિગ્રામ ' થા શિવલિંગ છે. એથી પ્રથમાન્ત ' નાથ ' રાખીને જ તૃતીયાન્ત “ તે નાથે ” એમ ધારી લેવાની ફરજ નહીં પડે. ૧૫૩. જોગમાર્ગની જેહ—યોગીને પોતાના યોગની સાધનામાં આવશ્યક ઉપકરણ—સામગ્રી. ૧૫૪. સુદ્રિકા—(સં. સુદ્રા = વીંટી ઉપરથી અદ્યપાર્યસૂચક) નામના ટુંક લેખવાળી વીંટી. અહીં છાપાં. શ્રીકૃષ્ણ કે શિવનાં હરતપાદાદિ સૂચવનારાં ચિહ્નોવાળાં લાકડાંનાં કે ધાતુમાં ચોક્કાં. વૈષ્ણવોએ દ્વાદશ તિલક સાથે સુદ્રાઓ પણ અંગ ઉપર કરવી, એવો નિયમ છે. કંકુલુ—શૈવી જંગમ સાધુઓ મંત્રેલાં કંકુલ પાસે રાખી, ભક્તોને તે પ્રસાદ તરીકે આપે છે. ઝાળી—બુલતી, ખલે લટકાવેલી રહે તે. ૧૫૫. માદળિયાં—માદલ, મૃદંગના આકારની લુગળીયો. ભૂત, પિશાચ આદિને વશ કરનારાં, ' જંતરમંતર ' નાં કાગળિયાં, ભૂર્જપત્ર કે દોરાને રાખવાની ત્રાંબા કે ચાંદીસોનાની ઝોળ, ચોખંડી, નાની લુગળિયો. પોતાને મત્રજંત્રમાં પાવરધા મનાવવાને અનેક માદળીયાં અર્જુને રાખ્યાં હતાં, એમ સૂચવી કવિ તેને પ્રાકૃત બેઠી સાધુડો કહ્યે છે. ખરી રીતે માદળિયાં સાધુઓ કોણીએ કડાં ઉપર પહેરે છે, કોટમાં હારની જગ્યાએ કવિ કહે છે તેમ નહીં. ૧૫૬. આંખ રાતી—સામાન્ય રીતે ગાંભી આદિ માદક પદાર્થની ચલમથી

સાધુઓની આંખમાં લાલાચ નજાય છે. ચરમ અને લાંગતા સેવનનું પણ તે ચિહ્ન છે. અરુણ—સૂર્યનો સારથી. કૃત્યી હત્ય તથેયો કથય મુનિનો પુત્ર. એની પીઠ ત્રાંબા જેવી લાલ કલ્પેલી છે. (વિશેષ વર્ણન માટે મહાભારત, આદિ પર્વ અધ્યાય ૨૨૪ જુઓ) સૂર્યનાં કિરણો તેની પીઠે અટકતાં તે ઉપરથી પડતો પ્રતિબિંબિત પ્રકાશ અરુણોદય કહેવાય છે. આ એક કલ્પના છે. પ્રભાતમાં સૂર્યપ્રકાશ લાલચોળ હોવાથી આ કલ્પના ઉદ્ભવેલી નજાય છે. ૧૫૭ જરકંશી (ફા. જર + કસમ) જુઓ ૨૪૦ મી પંક્તિ. ૧૫૮. છોગો—કપોળ અને કર્ણપ્રદેશ ઉપર રાખેલો વાળનો ગુચ્છો. સામાન્ય બાવાઓ માથાના બધા વાળ ન વધારે છે; લીંદી ૧૫ માં “જટા બાંધી” એમ કવિ કહે છે; છતાં અહીં ૩૫માં એક નવીનતા કલ્પવાને હાલના મહાધિપતિ “ગિર” નો વેપ કલ્પી, છોગાં રખાવે છે. આથી વર્ણનસંસ્કરતા નજાઈ આવશે. જરીની સેર—કેંદાનો લટકતો કસબી તોરો. ૧૫૬. સૂત્રની—જોગીઓ માથે સુતરની દોરી નટાની આસપાસ ગુંથે છે તે. અંતરિક્ષ—આકાશ. (સં અંતરા-સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચે ક્ષાંતં આવેલું). ૧૬૦. કૌતુક (અર્જુનપુ કૌતુક) (સં. કુતુક) આનંદ આપનારું અને જોવાની ઈચ્છાને ઉત્કટ કરનારું કથ્ય. અમર—મરણ ન પામે તે, (અ + મર) દેવો. ૧૬૧. ખીંછી—ખોરનાં પીછાંની જુડી; અગર જૈન જતિઓ સુતરના તાંતણાની જુડી રાખે છે તે. ૧૬૨. કરવડો—(સં. કર = નાળચું + વૃત્ત = વળેલું) નાળચાવાળું નલપાત્ર. સંન્યાસીઓ કમંડલુ રાખે છે ત્યારે બાવાઓ પિત્તળનો કે અન્ય ધાતુનો નાળચાવાળો અને નાળચાળો લોટો રાખે છે, તેને કરવડો કહે છે. ૧૬૩. છડી—(સં. ચષ્ટિ) ગુચ્છા કે મુંઠગણી લાકડી. જતિઓ છડી રાખે છે. ૧૬૪. ત્રૈલોક્ય કેરું—ત્રણે લોક, સ્વર્ગ મૃત્યુ, અને પાતાંજનું અહીં અદ્ભુત રૂપ દાખવવા તેજના અંબારના લખલખાટની કલ્પના કવિ કરે છે. ૧૬૫. અતંગ—(સં. અન્ = તલો + જંગ = શરીર) અહીં ઉત્પ્રેક્ષા છે. હામદેવને શિવે બાળી નાંખવાથી તે મરણ પામતાં, તેની સ્ત્રી રતિએ તપ કર્યું. મહાદેવના વરદાનથી તેનો પતિ અનુમ્ન રૂપે શ્રી કૃષ્ણને ત્યાં અવતર્યો, એવી-પુરાણ પ્રસિદ્ધ કથા છે. હરિવંશના વિષ્ણુ પર્વમાં આ કથા વિગતવાર આપેલી છે. ૧૬૬. ત્રિપુણ્ડ—આ શૈલી ચિહ્ન છે. ત્રણ રેખાવાળું તિલક. શિવે શાલમાં અર્ધચન્દ્ર રાખેલો હોવાથી શૈલીઓ એના આકારનું ત્રિપુણ્ડ કરે છે.

૧૬૯. માણુમાણુ—માંડમાંડ, મદમદ, ધીમે ધીમે; બારેખમ ગતિએ, પ્ર-
યાસપૂર્વક: આ લક્ષણ, મોટાઈ, કે ગૌરવનું મનાય છે. હળવા—(હેમ-દેશ્ય.
હલ્લો-લલુક) હલકા; બાર ન પડે તેમ. ડગ—પગલાં. ૧૭૦. શા આશરા-
શું ગલુ, માનવોની શી ગુંજશ કે તેઓ વિસ્મય ન પામે. મોહ્યા ખગ—
'ખ' (આકાશ)માં વિચરનારા અર્થાત્ અનેકાનેક દૃશ્યો જોનારા, દેવો
અર્જુનનું રૂપ જોઈ મોહ પામ્યા તો પછી માણુસો તો શી વિશાતમાં? અર્થાત્
તેઓ તો માત્ર માનવ લોકમાં વિચરનાર હોવાથી તેમને અદ્ભુતતા અંશે
અદ્ભ જોવાનો અવકાશ મળે, તેથી તેઓ આણું અદ્ભુત રૂપ જોઈ, વિસ્મય પામે
એમાં તે શી નવાઈ?

૧૭૧-૧૭૫. અર્જુનના અતીત રૂપના અદ્ભુતપણાથી, વિસ્મયચકિત ભાવ
કવિએ અચ્છી રીતે વર્ણવ્યો છે. પશુ મોહ્યાં—શ્રીમદ્ ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણની ખં-
સરીના નાદથી ગાયોને મોહ થયાનું ઉલ્લેખ વર્ણન છે, પશુને મોહ થવો, એ રૂપના
અદ્ભુતપણાની પર કષ્ટા છે. હાર—પશુઓની હારની હાર, હારખંધ. ૧૭૨.
રહ્યાં—ચાર ચર માનું ભૂલી જઈ, કેવળ ટગરટગર જોઈ રહ્યાં. ૧૭૪. સંસાર-લોહ—
(સં. સં + સૃ-સરતિ) જે ચક્રની પેડે નિરંતર ફર્યા કરે છે તે: આર્થ વિદ્વાનો
આ જગતને ચક્રની ઉપમા આપે છે. દાખલા તરીકે: નીચૈર્ગચ્છત્ર્યુપરિ ચ દશા
ચક્રનેમિક્રમેણ ॥ લાક્ષણિક અર્થ—સાંસારિક લોક. ૧૭૫. વિમાસે—, સં. વિ +
સૃશ) તિયાર કરે. કૈલાસનો ભૂપ—શંકર, હિમાલયના શિખર કૈલાસ ગિરિ
ઉપર સદશિવનો વાસ મનાય છે. ૧૭૬. શકે (ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર.) ૧૭૮. વધાવે—
(સં. વૃદ્ધિર્ઽપ્રેરક) અભિનદન આપે. કીર્તિ, જય કે સુખની અમિષ્ટદ્ધિ ઈચ્છે.
નગર કે ગૃહના પ્રવેશસમયે મહાન્ વા મંગલકારી સન્મનને સત્કાર કરવાનો
નિયમ આર્યોમાં પ્રાચીન કાલથી પ્રચલિત છે. સામાન્ય રીતે તે માટે અક્ષત વપ-
રાય છે. ગાહી લોકો ધનાઢ્ય હોવાથી પોતાના હર્ષનો અવધિ દર્શાવવાને ' મોત્રી
અને પુષ્પોના વર્ષાદ'થી બાવાને વધાવી લે છે. પર્જન્ય—વર્ષાદ. ૧૭૯. ચિત્રની
પેટ્ટે—ચિત્ર જેમ કંઈ પણ ચેદ્ય કે ઉદ્દગારથી પોતાની લાગણી દર્શાવવા અસક્ત
છે, તેમ લોક બાવાના (અર્જુનના) અદ્ભુત રૂપથી અતિશય આશ્ચર્યચકિત થયા
અને કંઈ પણ ચેદ્ય કરી શક્યા નહીં તેમ જીસ જડાઈ ગયાથી કંઈ ઉદ્દગાર પણ
કાઠી શક્યા નહીં. એ વિસ્મયની પરાકાષ્ટા છે, સરખાવો: “ ચિત્રાપિતારંમ દ્વ-

વાવત્તથ્યે” રંધુ. સર્ગ ૨. ૧૮૦. પૃષ્ઠ—સાર્થ છે, કારણ હમેશાં ટોળાનો નાયક, આગેવાન વૃદ્ધ હોવો જોઈએ, એવો પ્રાચીન સંપ્રદાય છે. સામાન્ય રીતે એવો નિયમ છે કે અતિથિને કુશલ સમાચાર પૂછી “આવો, ક્યાંથી પધાર્યા,” કહ્યાદિ પ્રશ્નો પૂછવા. અહિં સ્વાગતમાવિશાસનમિદં. ૧૭૬-૮૦ બે લીટી મોટી છે: ખરી રીતે તે આમ જોઈએ।—“ચિત્ર પેરે સહુ (કો) જુએ, મુખે (કોણે) નવ જોલાય રે; ક્યાંથી આવ્યા? ક્યાં જશે, (એમ) કોઈએ નવ પૂછાય રે.” ૧૮૨. થોડે થોડે—(સં. સ્લોક) ૬૬ બંધ.

કડવું ૫ મું.

૧૮૪. અતીત. (સં. અત્તિ + દ્વ = મર્યાદાથી પાર જવું) ઇંદ્રિયાદિ વિષય-વૃત્તિનાં સાધનો જેના મન ઉપર અસર કરવા અશક્ત છે તે: સૂચમી ૧૯૧. અહીં, કરી, ધરી, એ અતર્થમક છે. એમાનંદની રૈત્રીમાં તે પરિચિત નહીં હોવાનું જો ફેટલાક જણાવે છે, તે વાસ્તવિક નથી. આથી પણ વધુ ખુશીવાળા અતર્થમકો એમાનંદની પૂર્વાના કવિઓનાં અને ખુદ એમાનંદનાં કાવ્યોમાં અનેકાનેક છે. ૧૯૨. અભયથી—(સં. નાસ્તિ કૃતોડમયમ્) ભયથી રહિત. સંન્યાસી વા મહાત્મ પુરુષની પ્રસન્નતાનું આ એક લક્ષણ છે. ૧૯૬-૨૦૧. ગામડીયા લોકોની સ્વાસ્થાવિક અટકળોનું હુબહુ ચિત્ર છે. ૨૦૨. અહીં લોકોની જીજ્ઞાસા અતિશય તીવ્ર દર્શાવવા કવિ ઉપરાધાપરી પ્રશ્નો પૂછાવે છે અને ‘તમે એકાથી નહીં પણ “જમે”-વચ્ચ નથી ઉતાર આવો’ એ કથન દ્વારા તેની પરાકાષ્ટા વર્ણવે છે ૨૦૨. અભિધાન—(સં અભિ + ઘા) સાંકેતિક ઓળખ. સાધુ પુરુષ સંસારીઓની પેઠે સામાન્ય નામથી ઓળખાતા નથી. તેઓ પરમાત્મા વાચક કોઈ સાંકેતિક નામ ધારણ કરે છે.

૨૦૩. અતીતને—જેણે ઇંદ્રિયાદિનો સંયમ કર્યો છે, જેણે વાસના ત્યાગી છે, તેને તે વળી રહેવાના ખાસ સ્થળની શી જરૂર છે? સર્વે તેને મન તો પોતાનાં જ સ્થળ છે. ધામ—(સં. ઘા) રહેવાનું સ્થાન; સામાન્ય રીતે પવિત્ર તીર્થસ્થળના અર્થમાં પણ વપરાય છે. ૨૦૪. અવધૂત—જાવો, જોગી, સંન્યાસી, કવિ એવું સર્વસાધારણ નામ યોગીને માટે યોગ્ય છે. કોઈ પણ વિશેષ નામ તો ખવાની અગત્ય પણ શી છે? સંન્યાસી યનાં પોતાના પ્રાપ્ત નામનો છે તેથી તો તેને ત્યાગ કરવો પડે છે. વાચારંમણ વિકારો નામધેયં—એ સૂત્ર પ્રકારાન્તરે

અહીં ઉપવસિત થાય છે. અહીં તેનું નિઃસ્પૃહીપણું વ્યક્તિત છે. અર્જુન શુધ્ધ વેદાંતિનો, પ્રક્ષીભૂત દયાયે પહોંચેલા સંન્યાસીનો ડોળ કરે છે. ૨૦૮. ભાવિક—ભાવ-પ્રેમ-વાળી, સાધુસંત ઉપર સારી નિષ્ઠા રાખનારી. અતીતનો—અતીતને આશ્રય આપવાવાળી; સેવા પરાણાગતથી સંતોષનારી ૨૦૯. આતુર્ભાસ—ચાર મહિના. લાક્ષણિક અર્થ: ચોમાસાના ચાર મહિના. શા હેતુથી ચાર માસ એક સ્થળે રહેવું તે વિષે ધર્મશિલ્પિના દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં આમ કહેલું છે: સંન્યાસીએ આતુર્ભાસ રહેવાનો સકલ્પ નીચે પ્રમાણે કરવો:—

અહંતાવજિવત્સ્યામિ સર્વમૂતહિતાય વૈ ।

પ્રાયેણ પ્રાવૃષિ પ્રાણિસંકુલં વર્ત્મ દશ્યતે ॥

અતસ્તેષામર્હિસાર્થે પક્ષાન્વ શ્રુતિસંશ્રયાન્ ।

સ્થાસ્યામશ્વતુરો માસાનન્નવાસતિ વાધકે ॥

સંન્યાસીએ કોઈ ગામમાં મહિના પર્યંત રહેવું નહીં, એવો નિયમ છે, પણ આતુર્ભાસમાં વર્ષાદથી હદ્દભવેલાં જીવજંતુના પગરવથી હિંસા ન થાય, એ કારણે કોઈ એક જ નિયત સ્થળે રહેવાની આજ્ઞા આપેલી છે. આપાદ સુદ ૧૧ થી કાર્તિક ૧૧ સુધીનો સમય આતુર્ભાસ ગણાય છે.

૨૧૧. મઠ—(સં. મઠ્ = રહેલું) સાધુ સંન્યાસીઓનો આશ્રમ. મઠી = નાનો મઠ ૨૧૬. કરીશે—કરિશ્યતું ધસાવું રહેલું રૂપ, કરીશું. ૨૨૦. જાદવ માત્ર—સવળા યાદવો. સમવાય—(સં સમ્ + અવ + ઇ) જ-મેલો; સમૂહ. ૨૨૫. શેરી—(દેશ્ય, સિદ્ધિવિણી) ગલી, રાજ્યમાર્ગના ઉદ્દેશાટા નાના મહોલ્લા. ૨૨૬ " નમો નારાયણુ "—સામાન્ય રીતે સંન્યાસીને નમન કરતાં આ સંબોધન વપરાય છે; કારણ કે તે નારાયણ, વિષ્ણુસ્વરૂપ ગણાય છે; પરંતુ પ્રેમાનંદનો બાવો અર્જુન તો જોગી, જતિ, જંગમ, સેવડો, સંન્યાસી, કાનકડો, મહંત, જે સાધુ, વૈરાગી કહો તે હોવાથી તેને મન ગમે તે સંબોધન યોગ્ય જ છે.

કંઠુ ૬ કું.

૨૩૩-૨૪૭ આ પંક્તિમાં હિસાબી લોકોના વિવિધ સેવાના પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. હજીયે ગામડામાં કોઈ સાધુ આવતાં તેનો આવી જ રીતે લોક પક્ષ પરીને સત્કાર કરે છે. ૨૩૪. પરમ વિધિ—હતમ ભતિનાં. ૨૩૫. જરકંશી—(કાર-સી-ન/૨ = સોનું + (અરબી) કસબ = ભરત કામમાં વપરાતી ફેરી) સોના અને ચાંદીના ઝીંજા તાર અને સુતરના દોરાઓની મિલાવટવાળું ભરત. બતજમ—(પર્યંત) લાંબું, પહોળું રંગીન, બિજાવાનું પાથરજું. ગલેચા—હતના ગુચ્છા ભરેલી ચેતરછ. ૨૩૮. સ્વાગત—(સં. સુ. વાગતા) અતિથિની સેવાચાકરી; સત્કાર. ૨૪૦. સંયુક્ત—લવિંગ, એલચી, ચોપારી સાથે વાળીને (સંયોજને); જુઓ ઉદાહરણ—“બલિસદ્રજ લાવ્યા ત્યાં બીડાં લવિંગ, એલચી સાથે; સુરવ સંયુક્ત કરીને આપે” ક્ષાયિત આ પણ અર્થ દોય:—એ કે તેથી વધારે પાનનાં વાળેલાં, બાસક બીડેલાં પાનની બનાવેલી બીડી હતમ ગણાય છે. એ હક્તિ સુર-ખાલો: ‘બીડે બાસક પાન.’ સ્વાગત—જેમને જે સર્વસ્વ અર્પણ કરેલું છે અને જે તેના માલિક છે તે. અહીં બાવાને યાદનો અતિ પૂજ્યભાવથી પોતાના પ્રભુ માને છે. ૨૪૧. હંડે હરખ—પોતાની પ્રિયા મુસદ્દાના સંબંધી યાદોની સેવાથી અનુનતને થતા પરમ હર્ષ અહીં વર્ણવેલો છે. માય—(સં મા-માપડું) સમાય તાંબુલ—પાન, નાગરવેલનાં હતમ ગણાય છે; ચુનો, કાથો, લવિંગ, એલચી સાથે વાળીને બીડી કરી ખવાય છે; તેથી લાત્ર તાંબા જેવો રંગ આવે છે, એટલે તે ‘તાંબુલ’ કહેવાયાં હશે. આરોગિયે—(દેમ. દેશ. આરોગિયં સં. સુક્ક. આરોગ્ય—અ + રોગ-રોગ નહિત.) મિથાત્ર જનકું; અહીં ‘પાન જેવી હતમ વસ્તુ ખાઓ.’ દેવ તેમ પૂજ્યને માનભરે ખાવાનું કહેતાં ‘આરોગો’ કહેવાય છે. ૨૪૩. પાનપાત્ર—પાણીનું વાસણ. સાહે—(સ સહ વ. સહ + હ) પડે. ૨૪૪. વાળા—વીરણવાળા. એ સુગંધી અને શીતોપચારને થોડા દોરાથી તેના વીંજણા બનાવી, તે કનાળામાં વાપરવામાં આવે છે. વીંજણા—(સં. વ્ય-જન, વ્યજ્. વા નાંખવા માટે વાંસની પટ્ટીઓનો ચોખરો, કે તારછાંતા પાંદડા-જો ગોળાકાર પદાર્થ. ગૃહસ્થ ભોગી પુરુષો કનાળામાં વીરણવાળાના પણ વિંજણા બનાવે છે. ૧૪૬. સુદૃઢ—(સં. સુદૃઢ-૪૮ મિનિટનો સમય) સારા થોડાંમાં. (જા-પતી સુદ છે. “આપણા પુરમાં બાવા ભેગી જતલ” લેખકે.

૨૪૯-૨૫૪. આ પંક્તિઓ ગામડાંમાં કે જંગલમાં સાદાં પણ સુઘડ છુપડાં-
ઓ કેમ બંધાય છે તેનો ખ્યાલ આપે છે. પ્રેમાનંદે પોતાના જમાનાનું ગામડાના
રહેણાંકનું હુબહૂ અને સ્વાભાવિક ચિત્ર આપતાં, મહાભારતના કાળની અદ્ભુત
રચનાવાળી અને લક્ષ્મી તથા વલ્લભથી છલકાતી દ્વારકાને ધડીસર ખ્યાલથી બહાર
રાખી છે. એ જ મોહલ તે દ્વારકાં જેવી વિશાળ અને ભવ્ય નગરી માટે વારંવાર
'ગામ' શબ્દ ચોક્કસ છે.

૨૪૯. મોહ લગાડ્યો-મોહથી બાંધી લીધા. હૃદ-નિઃસિમ. ૨૫૦. પહુડુંકુટી-
(સં. પર્ણ + કુટિર) ; પાંદડાંથી છાયેલી છુપડી. પૂર્વે સામાન્ય રીતે પર્વતાદિનાં
કોટર-કોટરમાં બાવાઓ વસતા, અને તે વાંકાંચૂકાં (કુટ-વાંકું થવું) હતા.
પછીથી બાવાઓની છુપડીઓ કુટિર, કે કુટિ કહેવાવા લાગી. સ્પષ્ટ = તરત.
૨૫૧. પ્રથમ ખપ જોગી મઠી બંધાળ્યા પછી સારો મઠ ચાલેવાએ બાંધ્યા,
એમ કહેવાનું પ્રયોજન છે. વારુ-(સં. વરમ્ = ઉત્તમ) સારો; સુંદર. બેઠક-
દિવાનખાતું; સર્વ લોકોને મળવાનું સ્થાનક. ૨૫૨. થાપી-(સં. સ્થાપું પ્રેરક સ્થાપ)
માઠીના લાંદા ઉપર લાંદા ચઢાવીને તૈયાર કરી. ગામડામાં 'ઘટોરી' છુપડાં સામાન્ય
રીતે નથી હોતાં, પણ મડ, મટોહું, પંક, કાદવની ભીંતો થાપીને બંધાય છે.
હજીયે ગામડાંમાં ધારાળાઓ અને ટેડાઓ એવાં છુપડાંમાં રહે છે. ત્યાર-તૈયાર
૨૫૩. સામસામાં-હવા અજવાળાની સારી સોઈ સૂચવે છે, આથી તે
વેળાના ગૃહશિક્ષણના ઉત્તમ નિયમનું બાન થાય એમ છે. ૨૫૪. અગ્નિકુંડ-
આહુતિ આપવા માટે અગ્નિનો કુંડ; ગામડાંમાં બાવા ચલમ ભરવા માટે ધૂણીઓ
ધીકાવે છે તેવી પણ એક ધૂણી, પણ એ હોય. ૨૫૬. મહત-અહીં મહંત શબ્દ
દ્વારા કાઠીઆવાડમાંના " ગિર " નામના અતીતનું સૂચન કરેલું છે. તેઓ સંન્યાસી
હોતા નથી, પણ ગૃહસ્થધર્મી સાધુ, પેરાગી હોય છે. ૨૫૬. તદાકાળ-તે
સમયે; તુર્ત જ.

૨૬૨. વારુ-(સં. વાસર = દિવસ) કમ પ્રમાણે કાને ઘેર કીયે દિવસે
બાવાએ જમવા જવું તેનો નિયમ; પાળી. ૨૬૪. આરુવાગજી-આગતાસ્વાગતા

—તું હુંકે રૂપ. અપરિમિત—(સં જ = નહીં + પરિમિત = પ્રમાણ) અથાક. પેર— સં પ્રકાર) રીત. ૨૬૬. વેદપાઠ—સત્રિયને વેદવિહાર છે એનું અહીં સૂચન છે; અહીં કવિ ‘ઉપનિષદ’નું પુનરાવર્તન સૂચી ‘અર્જુન’ ની વિદ્વતા અને પાંડિત્ય સૂચવે છે; તે ધૃત્તિવાળો, ચલમચસુ બાવો નથી એમ પણ જણાવી આપી જાય છે. ૨૬૮. શ્રીકૃષ્ણ—શ્રીકૃષ્ણ હવે અર્જુન; રાજમંદિરમાં શી રીતે આવે તેની પેરનીમાં છે, એમ સૂચવી, કવિ અહીં વસ્તુસાધનાનું બીજ નાંખે છે.

કહવું સાતમું.

૨૭૦. તેણે કાર—તે કાર; તે સ્થળે નામનો પ્રત્યય વિશેષણને પણ લગાડીને કવિતામાં “તે કાર” ને બદલે “તેણે કાર” કહેવાની પદ્ધતિ પ્રચલિત છે. સંસ્કૃત વાક્યપ્રયોગનું શુદ્ધ અનુસરણ છે. ૨૭૧-૨૭૩. ભાવ (સેવા) મૂર્તિ સ્વરૂપમાં ચાલેલાએ દાખવ્યાના પ્રકાર અહીં વર્ણવેલા છે. ૨૭૪. સહુ જન-મન ગમે—સર્વેની ઉપર અર્જુન સમાન પ્રીતિ રાખે; અર્જુનની મોહિની નાંખવાની અદ્ભુત શક્તિનું સૂચન છે. ૨૭૫. (સૌ) બાવાને કરે નમસ્કાર, એમ જોઇએ. ૨૭૬. ધરમ—કર્તવ્ય, સંન્યાસીની ગૃહીને પૂજા-સેવા કરવી એ શાસ્ત્રે ઉપદેશીતું કર્તવ્ય છે પરમ-ઉત્તમ રીતે. ૨૭૭-૨૮૮. લોકો નિષ્કામ વૃત્તિથી નહીં પણ સકામ વૃત્તિ-ફલની ઇચ્છાથી સેવા કરતા હતા, એમ સૂચવી સર્વના અભિક્ષાપ બતાવ્યા છે.

૨૭૭-૮. મંત્રજન સાધવાની લોકની વૃત્તિવર્ણવેલો છે; આ સ્થિતિ લોકોની ઉચ્ચ કોટિ સૂચવતી નથી, પણ એમાનદારી જમાનાના બહેમપોષી પ્રકૃતિવાળા સમાજની હલકી સ્થિતિ સૂચવે છે. ૨૭૭. મંત્ર—(૧) મૂળ અર્થ: વેદની સંહિતાનો સ્વોક્ષ-જ્ઞાપ. (૨) દેવને પ્રસન્ન કરવાને જાપ જપવાનો, પ્રભુસ્તુતિનો સ્વોક્ષ (૩) (ધારે ધીરે એ અર્થમાં વિકાર થતાં) મારણ, ભરણ, ઉચ્ચાટન વશીકરણ—ઇત્યાદિ માટે, તેમ જ વીર, મેલકી, જક્ષ, પિશાચ આદિ સાધવા સાડ તેમજ સાપ, વાઘીના જેવા ઉતારણ માટે જપાતો, સંચાતો સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત શ્લોક. એવા મંત્રવડે પાણી, કે માદળાઈ કે કોઈ વસ્તુ મંત્રવાનો રિવાજ છે. જન—(સં. ચંત્ર)

(૧) મંગળ, શનિ, આદિ નહતા એહોની શાંતિને અર્થે ચોક્કસ સંખ્યા સૂચવતા આંકડા કે અક્ષરો કોતરી તૈયાર કરેલું ત્રાંખાનું કે અન્ય ધાતુનું પતર કે તેલું લખેલું મૂર્તપત્ર. (૨) ધીરે ધીરે આ લાવનો વિકાર થતાં, ભૂત, પિશાચ, મેલડીથી ખીરાતા મનાતા જીવોના વિકાર મટાડવા ભૂર્તપત્ર ઉપર આકરાના દુધ કે એવા જ કોઈ પ્રવાહિથી મંત્ર કે આંકડા કે અક્ષરો લખી તૈયાર કરેલા પત્રને ‘જંતર’ કહે છે. ઘણું—આ ‘ઘણા’ વિશેષણનું અવિહારી; અવ્યય રૂપ છે. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ અવિહારી રૂપ જ બહુધા વપરાયલું જણાય છે. કંદે મન આશ—સૂત આદિની સિદ્ધિ માટે મંત્ર, અને જંત્ર પેદા કરી લેવાની આશા-લાલચ કરે. ૨૭૮. મહામંત્ર—સર્વ મંત્રજંત્રને પણ ટપી નાખ એવા મંત્ર ઉપજવવાની વિદ્યા—જ્ઞાન. ૨૭૯ અહીં લોકની મોક્ષની ઉત્તમ વૃત્તિ સૂચવી છે. અળગા—અલગ, વેગળા, દૂર; પાસે ને પાસે બેસી રહે, જેથી તેમની હેતુ સાધનાની ઉત્કટતા સૂચવાય છે. સુકિત—પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી જીવપણથી છૂટા થવું તે. આ ઇચ્છા ઉચ્ચ પ્રકારની છે. એવા સાધકને અન્ય કશાની ગરજ ન હોવાથી તે અનુન પાસેથી લગાર પણ અલગ—આલો ન હોતો જતો, એવો ભાવ છે. ૨૮૦—૪ અહીં પુત્ર, ધન આદિ વાંચના વર્ણવી છે. ૨૮૦. સિદ્ધનો હાથ માથે પડતાં સદાની આધિ, વ્યાધિ અને હપાધિ એ ત્રિવિધ બાધાઓ ટળતી હોવાથી એમાંની કોઈ બાધાથી મુક્ત થવાની ઇચ્છાવાળા લોક હતા, એ ભાવ છે. અતીતને—અતીતની; છઠ્ઠીનો ‘ની’ પ્રત્યય હતાવળે બોલવાની ધાટીથી કવિતામાં વિકાર પામ્યો છે. ૨૮૩. વાયક—(સં વાક્ય) અહીં અક્ષર ક અને ચ ઉલટાયા છે, વાણી; વચન. ‘પાછું’—વૃથા ન થાય, અર્થાત્ ફળે. ૨૮૫. અહીં મેલી વિદ્યાનું સૂચન કરેલું છે. મોહિતી—મોહ પમાડવાની, ભુરૂંચી નાંખવાની કલા. વશીકરણ—(સં. વશ = તાળે કરવું) પતિ, પત્ની, શત્રુ આદિને વશ—(તાળે) કરવાનો પ્રયોગ. સ્થંભન, મારણ, ઉચ્ચટન, વશીકરણ આદિ તાંત્રિક સિદ્ધિઓ ગણાતી હતી, હાલ તે કેવળ મેલી વિદ્યાનાં જ તરંગો થઈ પડેલાં છે. ૨૮૬. અહીં વૈદ-હૃત્તર સાધવાની વૃત્તિનું સૂચન છે. ધાતુ માર્યાની—પારો તથા ખીજ કોઈ કાચી ધાતુને અગ્નિમાં પકવ્યા વગર, એમની એમ અન્ય માફક પદાર્થો ભેગી ભેળવવી, તેને સામાન્ય રીતે ધાતુ મારવી કહે છે; કેટલીક વખત અગ્નિનો પણ પુટ-પાક ધાતુઓને મારવા માટે આપવો પડે છે; તેમ વનસ્પતિના રસ પણ ભેળવવા પડે છે, એ રીતિ શીખવનારી કલા ને ધાતુ માર્યાની વિદ્યા કહેવાય છે.

સોનુંરૂપું—ક્રીમીઆની કલાનું સૂચન છે. એકદમ ધનવાન થવાનો લોકનો અભિષેક સૂચવે છે. નેવી પણ શક્તિ અર્જુનમાં હોવાનું કવિ સૂચવે છે. ૨૮૮. આ-શિકા (સં. આશાનક)—(૧) સારાની આશા આપનારી વસ્તુ; (૨) દેવને કે મહાન સાધુને ચઢાવેલી વસ્તુ (જલ કે પુષ્પ) નો કે યજ્ઞની રક્ષાનો પ્રસાદ (લાભ). એવા પ્રસાદથી ઈષ્ટ લાભની વૃદ્ધિ થાય છે, એવી માન્યતાથી હજી પણ, વેપારીઓ ગદલા ઉપર તેને મૂકે છે; અને બ્રાહ્મણો એવી આશિકા આણી આપવાનો 'ધર્મો' કરે છે. ૨૯૧-૯૩. અહીં દોષ કે રોગ મટાડવાના ચમત્કાર વર્ણવ્યા છે. બીચેલા—(સં. સી) ભય પામેલા. ૨૯૨. પીંછી નાંખતાં—પીંછી ફેરવી દોષ હરી લેતાં. પ છીથી કરાડી મુક્તાં રોગની શાન્તિ થાય છે, એમ મનાય છે. હજીયે ધારાળા, કોળીઓ મોરનાં પીંછાંની પીંછીઓનો આવા જ કામમાં બેસુતમ ઉપયોગ કરે છે. ૨૯૪. અહીં અર્જુનમાં આવા ચમત્કારની શક્તિ શી રીતે આવી, એવી શંકાનું સમાધાન કરતાં કવિ કહે છે, કે યાદોને મોહિની લગાડવાને શ્રી કૃષ્ણે આવી સિદ્ધિ તેને આપી હતી; તેથી એ કૃષ્ણની દૃષ્ટાનું ફળ છે. અદ્ભુત રસની પૂરી છાપ પાડવા કવિએ અર્જુનમાં દેવી, કૃષ્ણની પ્રેરણાથી સવળાં અદ્ભુત તરવો, શક્તિઓ અને સામર્થ્યો આવી વસ્તુઓ વર્ણવ્યું છે. તેણે તેમાં કરો વિવેક કે વિચાર કર્યો નથી. પણ 'બહુ તંતો બળવંતો' એ ન્યાયે હરકોઈ શક્તિ, વિદ્યા, દેવી તરવ અર્જુનમાં હજી, એમ બતાવવાના મોહને વશ કવિ થયો છે. વાફ-સારાં. ૨૯૫. પાંચ જાતના જનર—ઘાટો, હનો, એકાંતરીઓ, ચોથીઓ અને શૂળીઓ (શૂળ નાંખનારો.) ૨૯૮ મૂઠ—શત્રુને મારી નાંખવાને સઘાતો મંત્રપ્રયોગ—ચોટ. નજર—(સં. મુદ્રિ) અદેખાની કે ભૂતની કે મેલડીની દુષ્ટ ભાવવાળી દષ્ટિ પડવી, તેને નજર પડવી કહે છે. એથી જેની ઉપર એવી નજર પડી હોય તે માંફ પડે છે, અને દેટલીક વખતે તલ્કાલ લોહી ઓડી મરણ પામે છે, એવી માન્યતા છે. નડે—અડચણ કરે. ૨૯૯. ગુણી—ગુણ, લક્ષણો, શક્તિઓ ધરાવનારો. અહલુત—અસાધારણ રીતે. ૩૦૧. પાખંડ—દોંગ, હેતરપીંડીના પ્રકાર, ચરિત. ૩૦૩. અહીં અર્જુનની દિનચર્યા વર્ણવતાં યાદોના લાવપૂર્વક—સહાયતા વર્ણવી છે. મરજન—(સં. મરજ્ઞ=પાણીમાં ઢૂંબકી મારવી) સ્નાન. ૩૦૪. કરવડો—(સં. કર=હાય+વૃત્ત=વાળેલું) વાળેલા નાળચાવાળો લોટો. ૩૦૫. વિભૂતિ—(સં. વિ=ખાસ કરીને+મૂ=હોવું-મહત્તા) ભસ્મ, રક્ષા. (યજ્ઞની કે યોગની મહત્તા દર્શાવનારી વસ્તુ). ૩૦૬. અભય—કવિતામાં 'ય' કાર ઉમેરાયો છે. ૩૦૭. સમર્થ—(સં. સં=સારી પેઠા+મર્થ=આપવું) ભાવથી અર્પણ

કરે. ખાલી હાથે 'ગુર', કે રાત્રી કે પૂજ્યજન આગળ નહીં જવાનો નિયમ સૂચવાયો છે. રિક્તપાણિર્નગચ્છેત રાજાનં દેવતાં ગુરં । નેટ—(સં. ન+હૃ) નક્ષી (દૃઢતાસૂચક છે). ૩૦૯. દુઃખી—દુઃખ પળી ગયું અહીં ખાવાની કલ્યાણકારી હાજરી સૂચવી છે. ૩૧૧. જગજીવન—જગજીવનની, કૃષ્ણની. છઠી વિસ્ક્રિતનો પ્રત્યય અધ્યાહાર છે. ૩૧૨. ચરિત્ર—વક્તવ્ય.

કડવું ૮ મું.

૩૧૮. સ્વકુટુંબવર્ગો સમેત=પોતાના કુટુંબનાં માણસો તથા વર્ગ-જ્ઞાતિ-બંધુઓ સહિત. સમેત—(સં. સમ+ઈ=ન/વું) સાથે. ૩૨૦. અનુદિન—(સં. અનુ=પછી+દિન) (દિનં દિનં અનુદિનં, ઉપપદ-સમાસ). પ્રતિદિવસ. હરહમેશ. ૩૨૧. અપગેને પણ આપ્યા અંગવાળા કરવાની અનુનતી ચમત્કારિક શક્તિનું સૂચન છે. ખોડાં—(ખૂટ, હણપ, ખામો) અપંગ, કોઈ અવયવ, અંગની ખામીવાળાં; પરંતુ સામાન્ય રીતે ' 'ત્રેંકાયલા પગવાળાં.' લૂલાં—(સં. લૂલ્ગ) સામાન્ય રીતે રોગદોષથી લંગડાં, લંગડાતા પગવાળાં; પરંતુ 'વાંકા' કે નિર્ગત, નખળા, સંધિ-સાંધા સાથે ખરોખર નહીં બેઠેલાં, લટકતાં અવયવવાળાને પણ લૂલો કહી સમય; જેમકે લૂલી કાયા, લૂલા હાથ, લૂલી ગરદન વગેરે. બધિર—(સં. બધિર) બહેરા. પાંગળાં (સં. પંહુગુ) સામાન્ય રીતે જન્મથી પંગતી ખોડવાળાં; યાંધા, નખળા હાથવાળો પણ 'પાંગળો' કહેવાય છે; એટલે કે 'અશક્ત'. ૩૨૨. સાર્થક—સફળ. અંગ આખાં યતાં જીંદગીનાં કામ કરવાનો હેતુ સમ્પાદ્ય. "પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા" એ કથન પ્રમાણે "આરોગ્ય" એ જીવનની પહેલી સાર્થકતા કહેવાય છે. ૩૨૩. દુર્દુ—(સં) દાદર. (કહોડનો એક નરમ પ્રકાર ગણાય છે. કહોડી—(સં. કુટ્ટી ; ચામડીનો રોગ; આ રોગથી સઘળી કે થોડી થોડી ચામડી સફેદ કે રેતુમડી સફેદ થતી જાય છે. ગલિત (સં. ગલ્ = ખરી પડવું) કહોડનો રોગ શરીરમાં વધુ જામતાં પગનાં, હાથનાં આંગળી ખરી પડે છે તેને ગલિત કહેવામાં આવે છે. ક્ષુદ્ર-અધમ, (કોઈ રોગ આદિથી) વિદ્યારવાળી (કાયા); વાળ ઘસાર્થ જવા; તલના કે કસોળીઆના કાળા કાથ પડવા, ખીલ યવા વિગેરે, નિહાનમાં કહેલા ૬૦ રોગોમાંનો કોઈ એક રોગ. ૩૨૪. પળાય—(સં, પલા-પરા=સામો બાહ્ય+ઈ=જઈ) નાશી જાય; જતા રહે.

૩૨૫. પરત—(પરતલું) બીણી ભૂકી: ભસ્મ. ૩૨૬. પામે (સં. વમ્) જતાં રહે. ટળે. ૩૨૭. મંત્રી—હાથ મૂકી મંત્ર બાણી તૈવાર કરેલું. યથાચોગ્ય—જેવો રોગી તે પ્રમાણે. ૩૨૭-૨૮. અહીં પાણી પીવાથી અત્રે સ્પર્શ કરવાથી પણ રોગ મટાડવાની અર્જુનની શક્તિ વર્ણવી છે. નહાસે, જતા રહે, નાશ પામે. ૩૩૧-૩૪. ખાવા-અર્જુનની મોહિનીથી ભૂરકાયલાં યાદવ ખાલસ્રી-પુરુષોની લગતી વર્ણવેલી છે. ૩૩૧-૩૨. માપ ધણું વધી નય છે. ૩૩૨ અદ્યધી-અર્ધધરી, અડધી ધરી પણ. ૩૩૩ સ્વપ્નમાંથી—ખાવાથી મોહેલાં, લાર ઉધમાં પડેલાં છોકરાં સ્વપ્નમાં પણ ખાવાનું નામ સાંભળતાં પ્રેમથી ભગી હઠતાં. આ તેમ જ પછીની પંક્તિમાં ખાવા ઉપરનો ખાળકોનો નિર્દોષ પ્રેમ વર્ણવેલો છે. ૩૩૫. વિનય—વિવેક. ૩૩૬. કાલા-વાલા-(કાલા, કાવલા) કાલું, તોતલું અને કાવલું બોલવું તે, આજીવ. ૩૪૧. કૃષ્ણાગરુ—અગરુ એ એક જાતની અતિ સુગંધી સુકટ છે. તેમાં કાળો અગરુ વિશેષ સુગંધી છે; એ અષ્ટ ગંધમાનો એક ગંધ છે. ૩૪૫. પંચામૃત—અમૃત જેવાં સ્વાદુ, કુદ, દહીં, માખણ, ઘી અને સાકર, એ પાંચ અમૃત દ્રવ્ય ગણાય છે; તેના વિવિધ પદાર્થો ભોજનમાં જનાવેલા. ૩૪૬. વાર—વારે વારે. ૩૪૭. આનંદા—(સં. આનંદ) ખુશી થયા. ૩૪૮. રીત—(રીતિએ) = પેઠે. ઘણું—પ્રાચીન અવિકાસી રૂપ.

કડવું ૮ મું.

૩૫૭. હહે—ગણે અને માને. ૩૫૯. માને આર્ય—જે કોઈ ફરમાવે તે પ્રમાણે વર્તે. ૩૬૧. ચારે દિશા—ચારે દિશાએ, સઘળા ગામમાં. ૩૬૨. અર્થ વિસ્તાર—ફેલાઈ. ૩૬૫. પ્રણતી સંપૂર્ણ કૃપા હોવાથી જે ધારે છે તે થાય છે. પ્રણ તેને હાજરાહજુર છે, એ ભાવ છે. ૩૬૭. અહીંથી રાજદરબારમાં અર્જુનના પગ શી રીતે થયા, તેનું બીજ ન જાય છે. ૩૬૮. રામ—બ્રહ્મરામની; કૃષ્ણના મોટા ભાઈ, રૈહિણીથી વસુદેવ વડે જન્મેલા. એ રોષનાજનો અવતાર મનાતા. તે પહેલાં દેવકીના ગર્ભમાં સાતમા બાળક રૂપે આવ્યા હતા. તે શક્તિના પ્રતાપે રૈહિણીના ગર્ભમાં સંક્રાન્ત થયા, તેથી સંકર્ષ નામથી ઓળખાયા. તે કૃષ્ણની સાથે ગાંડુળમાં નંદને ઘરે ઉછર્યા હતા. તે ગદાધુક્કમાં નિપુણ હતા. ધુર્યોધનને ગદાધુક્ક તેમણે શીખવ્યું હતું. કંસને મારવામાં તે કૃષ્ણની સાથે હતા. (ભાગવત ૧૦, અં. ૬૫, ૭૮-૯; વારત, ઉદ્યોગ ૧૫૭, તે

મદિરાસકત અને છુતવ્યસની હતા. પશ્ચિમ સમુદ્રતીરે યોગબળથી તેણે દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો.

૩૭૧. અહીં ચકિત થયેલા સેવકની, સેવ્યને વર્ણવવાની મુંઝવણ ચીતરેલી છે. યાદવને પ્રથમ એ પ્રશ્ન પાડ્યો છે, તેના રૂપ વિષે હું કહું પણ તરત જ ખાવાના અદ્ભુતપણાનો વિચાર કરી, કહે છે કે હું બરાબર તેના રૂપનો ચિતાર મનમાં ઉતારી આપી શકીશ નહીં; પછી ગુણનો વિચાર આવે છે અને તેમાં પણ તેવા ગુણના અનેકપણાથી ક્રીયા ગુણ વિશેષ છે, એ કેમ કહેવું તેનો વિચાર થઈ પડે છે. વર્ણવ-પ્રસાંસા, તારીફ. ૩૭૨ થઈ જોગી આકાર-જોગીનું રૂપ ધરીને.

૩૭૩. કોસલનો ભૂપ-કોસલનો રાજા. રામચંદ્ર; અર્થાત્ વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, અને ઇશ્વર, એટલે શંકર અહીં ગણાવેલા હોવાથી રામચંદ્રરૂપ “વિષ્ણુ” અર્થ બરાબર લાગે છે. કોસલ-અયોધ્યાની ઉત્તરનો પ્રદેશ. રામચંદ્રના માતામહા- (કૌસલ્યાના પિતા)નો દેશ; એ દેશના રાજા અતિ સુંદર ગણાતા. ઇશ=શંકર (ઈશ=તત્ત્વ ચલાવવું.) જગત્તું તત્ત્વ ચલાવવાની શક્તિ હોવાથી ઇશ કહેવાય છે. ૩૭૪. સૌથ-તે (સં. સઃ પ્રથમા વિભક્તિનું તદ્દનું રૂપ.) (કવિતામાં વપરાય છે. નર્મકાષ) વસુધા-(સં. વસુ-ધન+ધ્વા, રથાન) પૃથ્વી. ૩૭૬.

આશ્રણી-(આપણ ઉપરથી) પોતાની મેળે, અર્થાત્ કોઈની પ્રેરણા સિવાય, તરત જ. ૩૭૭. કોણુ ઠામ-ક્રીયે સ્થળે. ૩૭૮. સુખે-સુખથી, આનંદથી. ૩૮૦.

વન વિવેચી-વનમાંથી અહીં અર્જુનની મહત્તા બતાવવા તેના આગમનનું કોઈ ખાસ સ્થળ ન સૂચવતાં તે જંગલમાંથી જ પરમાર્થો આગાનું સૂચવ્યું છે.

૩૮૨. રૂપે.....વાળી-બ્રહ્માએ તેને અતિશય અનુપમ રૂપરૂપનો ભંડાર બનાવેલો છે. છેક વાળુઓ-ઉલ્લામાં છેલ્લી કક્ષા પર્યંત રૂપમાં સર્વથી ચઢીયાતો થયો છે. ૩૮૯. બોલ્યુ-બોલ્યો, (પ્રાચીન પુલિંગ રૂપ), ક્ષત્રીધર્મ કહેવાયો છે.

૩૯૧. જગજીવન-જગત્તા જીવનરૂપ, જેને આધારે જગત્તા પ્રાણીઓ જીવન છે, તે. ૩૯૨. સુંડયા માથાનો નહિં પાર-માથું સુંડાવીને જોગી ચલ્યાઓનાં

હૃદય-હૃદયની વાત કોઈ પામી શકવું નથી; અર્થાત્ તે ખરો યોગી છે, કે ખોટો તે સમજવું મુશ્કેલ તે. સરખાવો:-“ વાટચું ઓસડ ને મુંડ્યો ગોંસાઈ. ” “ માથું સુંડાવ્યું પણ મન મુંડાવ્યું નહીં, ત્યાં સુધી સંત નહીં. ” “ માથું મુંડાવ્યે જતિ નહીં અને ધુંધટો નાણ્યે સતી નહીં. ” “ જોગી જીવત જતા નહીં, કપડે રંગે તો ક્યા હુવા ? ” અહીં કૃષ્ણ પહેલેથી અજ્ઞાતકુલશીલસ્ય વાસો દેવો ન

કસ્યચિત્ એ નિયમથી ગૃહસ્થાશ્રમીએ સાવધ રહેવાનું સૂચવી, પાછળથી કાંઈ યતાં પોતાને માથે તેનો દોષ રોપલો ન આવે એવો ચેતરો રચે છે; અને પોતે આ તરફટ ઉછું કયું છે, છતાં નિરાળા નિર્લેપ હોવાનો દંસ દેખાડ્યો છે. ભગદેવની અધશક્તિ ભયત કરવાને કૃષ્ણે પોતે સાધુ અર્જુનને રાજ્યદ્વારમાં બોલાવવાની વિરક્તિ હોવાનો પ્રપંચ રચ્યો છે, અને ભગદેવ તેમાં આખાદે ફસાય છે.

૩૯૩. **પદ્મદર્શન**—દર્શન=દ્રશ્યતે યથાર્થતયા જ્ઞાયતે તત્ત્વં અનેન=યથાર્થ-પણે જ્ઞેનાથી તત્ત્વ જાણી શકાય છે તે દર્શન. વેદ-ઈશ્વરના અસ્તિત્વ ને માનનારો તે આસ્તિક અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વને નહીં માનનારાં તે નાસ્તિક, એમ બે પ્રકારનાં દર્શન છે. અર્થાત્ પરલોક જેવું કાંઈક છે અને તેનો દૃષ્ટા ઈશ્વર પણ છે, એવા મતવાળાં આસ્તિક દર્શનો અને પરલોક તો છે જ નહીં તથા તેનો કોઈ દૃષ્ટા ઈશ્વર હોઈ જ શકે શાનો ? એવા મતવાળાં નાસ્તિક દર્શનો કહેવાય છે. છ આસ્તિક દર્શન, તેના દર્શનકાર સાથે નીચે પ્રમાણે છે:—(૧) ન્યાયદર્શન—ગૌતમ મુનિ. (૨) વૈશેષિક કે ઔલુક્ય દર્શન—કણાદ. (૩) સાંખ્ય—કપિલ. (૪) યોગ—પતંજલિ. (૫) પૂર્વ મિમાંસા—જૈમિનિ અને (૬) વેદાન્ત વા ઉત્તર મિમાંસા—આદરાયણ—બાસ. નાસ્તિક છ દર્શન આ પ્રમાણે છે:—(૧) ચાર્વાક વા લૌકાયતિક. (૨) માઘ્યમિક. (૩) યોગાચાર. (૪) સૌત્રાન્તિક; (૫) વૈશાલિક અને (૭) દિગંબર. ખરી રીતે ૨, ૩, ૪ અને ૫ નો સમાવેશ બૌદ્ધ દર્શનમાં જ થવો જોઈએ.

સંક્ષેપમાં છ આસ્તિક દર્શનોનાં મંતવ્ય આ પ્રમાણે છે:—

(૧) **ન્યાયદર્શન**—આ દર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ ગૌતમ છે; તેનું બીજું નામ અક્ષપાદ હોવાથી ન્યાયદર્શન ‘અક્ષપાદ દર્શન’ તરીકે પણ ઓળખાય છે. તે પરમાણુવાદને માને છે. સોળ પદાર્થ—પ્રમાણ, પ્રમેય, સિદ્ધાન્ત વગેરે સોળ અંગો—ન્યાયદર્શનનાં છે. મોક્ષના ઇચ્છુકે તે વિશેષરૂપે જાણવાનાં છે. કેટલાકના મતે તે નાસ્તિક, ઈશ્વરને નહીં માનનારા લેખાય છે, પણ તે વેદને શિરોધાર્ય ગણતા હોવાથી, તેમ ઈશ્વરને વિશ્વતું કારણ માનનારૂં સૂત્ર આ દર્શનમાં છે એટલે, તે આસ્તિક દર્શનકાર લેખાય છે. (સિદ્ધાન્ત) “દેહાદિ અનાત્મ વસ્તુમાં આત્મશુદ્ધિ રૂપ અજ્ઞાનથી દ્વેષ, રાગ, મોહ આદિ દોષોનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ દોષોથી પાપ રૂપ અથવા પુણ્યરૂપ પ્રવૃત્તિ યાંચ છે. પ્રવૃત્તિથી ધર્માધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ પૂર્વપુણ્યના પ્રભાવથી સદૃશ્ય પ્રાપ્ત કરી ‘આ સર્વ દુઃખનું સ્થાન છે અને દુઃખથી અનુરક્ત છે.’ એમ જાણે છે, ત્યારે અજ્ઞાનથી આરંભી દુઃખ

સુધીના સ સારથકને હેય ગણે છે. સર્વત્ર મૂળ અજ્ઞાન છે એમ જાણતાં તેની નિવૃત્તિના ઉપાય-તત્ત્વજ્ઞાન માટે તે પ્રયત્ન સાધે છે. તેથી સર્વ દોષ પળાય છે. દુઃખની નિવૃત્તિ તે જ મોક્ષ છે. અનુમાનથી ઈશ્વરત્વ સિદ્ધ થાય છે. ઈશ્વર પ્રસાદ મોક્ષ માટે આવશ્યક છે.”

(૨) વૈશેષિક દર્શન—“તેના સ્થાપક કણ્વાદ-(કણ્ =પરમાણુ + અદ=ખાલું-કારણ માનવું; વળી કણ્=કાગડો+અદ=ખાલું, એટલે ઉલુક=ધ્રુવડ). આ દર્શનમાં વિરોધને પદાર્થ માનવામાં આવે છે તેથી જ તે વૈશેષિક કહેવાય છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બે નિત્ય તત્ત્વો છે. નવ દ્રવ્ય-પદાર્થો મુખ્યત્વે નિત્ય માનેલા છે. અદૃષ્ટ કારણ વિરોધ જડ પરમાણુઓ સંમિશ્રિત થાય છે; અને પરિણામે વિશ્વ, સ સાર ઉત્પન્ન થયા છે. જગત્તરું કારણ નિરપણ કરવું, એ વૈશેષિક દર્શનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આત્મકર્મસુ મોક્ષો વ્યાખ્યાતઃ (૧-૨-૧૬) દેહાદિ આત્મા નથી, એવો નિશ્ચય યતાં જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે અને રાજદ્રેષ પળાય છે; એટલે ધર્માધર્મની પ્રવૃત્તિ જન્મતી અટકે છે અને દુઃખનો નાશ થાય છે. અને દુઃખનો આત્યંતિક નાશ એટલે મોક્ષ. (સિક્ષાન્ત) દુઃખનું સાત સર્વને છે, તેથી સર્વે તેની નિવૃત્તિ હચ્છે છે; આ નિવૃત્તિ ઈશ્વરસાક્ષાત્કારથી થાય છે; અને ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર શ્રવણ, મનન અને નિર્દિધ્યાસનથી થાય છે. મનન માટે અનુમાન અને તેનો અંગી પદાર્થવિવેક આવશ્યક છે. પદાર્થવિવેક પ્રાપ્ય હોવાથી તેની શાસ્ત્રવ્યવસ્થા આ દર્શનમાં કરેલી છે, આત્યંતિકી દુઃખનિવૃત્તિ એ જ મોક્ષ છે.”

(૩) સાંખ્ય દર્શન—કપિલ, ગૌડપાદ આ દર્શનના મુખ્ય પ્રવર્તક છે. સાંખ્યવાદ પરિણામવાદ કહેવાય છે. આ દર્શનમાં પ્રકૃતિ, વિકૃતિ ઉત્પાદક અને અનુસયાત્મક એ રીત્યા ચાર પ્રકારના પદાર્થ-મનાય છે. પુરુષ અનુસયાત્મક છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ નિત્ય છે. પ્રકૃતિના વિકારથી આખો વિશ્વવ્યાપાર ઉત્પન્ન થયા છે. પ્રકૃતિ યોગે જ વિશ્વવ્યાપારનું આદિકારણ છે, તેનું મૂલ નથી. પુરુષ ચેતન સ્વરૂપ છે, સુખ-દુઃખથી રહિત છે. તે વિકારી નથી; તે અકર્તા છે. અધ્યયનમાં પચીસ પદાર્થો મુખ્ય માનેલા છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આત્મ વાક્ય એ ત્રણ પ્રમાણ છે. સાંખ્યવાદ એ સત્કાર્યવાદ છે, કારણ તે મત પ્રમાણે કાર્ય ઉત્પત્તિની પૂર્વે સત્ છે. કાર્ય કારણથી સિદ્ધ ન હોવાથી સુખદુઃખમોહાદિનું કારણ ત્રિગુણાત્મક પ્રધાન મનાય છે. પ્રધાન અચેતન હોવાથી, પુરુષના મોક્ષરૂપ પ્રયોજનને લીધે તેની પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન છે. અધપંગુ સંબંધ જેવો પુરુષપ્રકૃતિનો સંબંધ છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિના અન્યત્વનું જ્ઞાન એ મોક્ષ મનાય છે.

(૪) યોગ દર્શન—યોગમાં ઈશ્વરનું વ્યાન આવશ્યક હોવાથી આ સૈધ્ધિ સાંખ્ય કહેવાય છે. તેના મુખ્ય પ્રવર્તક પતંજલિ મુનિ છે. ઘણી બાબતમાં સાંખ્ય અને વૈશેષિક દર્શનોમાં મળતાપણું છે. ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એ યોગ છે. તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાનથી એ ક્રિયાયોગ સધાય છે. સાંખ્યનાં પ્રધાનાદિ પચ્ચાસ તત્ત્વોમાં છઠ્ઠીસમું તત્ત્વ યોગદર્શન કહેવાય છે. ધર્મવિપાક અને આરાયના સ્પર્શથી પરમ પુરુષ પોતાની ઇચ્છાથી નિર્માયલા શરીરમાં રહી, ભૌતિક અને વૈદિક સંપ્રદાયને પ્રવર્તાવે છે; અને તે સંસારતાપથી તપતાં પ્રાણીઓ ઉપર અનુ-ગ્રહ કરે છે. ક્રમે ક્રમે સ્વેચ્છાથી રહિત કર્મ કરતું, એ જ મોક્ષસાધન છે. સંસાર, સંસારહેતુ, મોક્ષ અને મોક્ષના ઉપાય, એ ચારનો વિચાર આ દર્શનમાં કરેલો છે. સંસાર દુઃખમય હોવાથી ત્યાગ્ય છે. પુરુષ અને પ્રધાનનો સંયોગ હેય ભોગનો હેતુ છે. આત્મતિષ્ઠિ નિવૃત્તિ, એ તેનો નાશ છે. સમગ્ર દર્શન એ ના-શનો ઉપાય છે.

(૫) પૂર્વમિમાંસા—આ નૈમિનીદર્શન વા કર્મમિમાંસા કહેવાય છે. શ્રુતિ-વિશેષનો અર્થ અને રમૃતિશ્રુતિના વિરોધનો સમન્વય—એ આ દર્શનનો ઉદ્દેશ છે. શ્રુતિવિશેષના તાત્પર્યનું નિરૂપણ અને શ્રુતિ, રમૃતિના વિરોધ સંબંધી સંદે-હનો વિચાર તથા સિદ્ધાન્તસ્થાપન, આ દર્શનમાં કરેલું છે. આ વ્યાપારને અધિ-કરણ કહે છે. આમાં પુષ્કળ અધિકરણો છે. પ્રત્યેક અધિકરણનાં પાંચ અંગ છે; વિષય, સંદેહ, પૂર્વપક્ષ, ઉત્તરપક્ષ તથા સંગતિ. વેદના કર્મકાંડનાં સિત્ત સિત્ત વાક્યોની સંગતિ દર્શાવવી, એ આ દર્શનનું મુખ્ય પ્રયોજન છે; વેદ અપૌરુષેય મનાય છે. શ-ખ્દના નિત્યત્વને આધારે, તેનું અપૌરુષેયત્વ સિદ્ધ થાય છે. વેદ સ્વતઃ પ્રમાણ છે. કર્મકાંડ ચક્ષુષાગાદિ દ્વારા સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ, એ પરમપુરુષાર્થ મનાય છે.

(૬) ઉત્તરમિમાંસા—આને વેદાંત દર્શન પણ કહે છે. પૂર્વમિમાંસા પણ વેદાન્ત દર્શન પ્રકાશિત થયેલું મનાય છે. બાદરાયણ વ્યાસ તેના પ્રણેતા ગણાય છે. આ વિભાગ બ્રહ્મમિમાંસા અથવા જ્ઞાનકાંડ લેખાય છે. વિવર્તવાદ મુખ્યત્વે મા-નેલો છે. જગત્તું વિવર્ત ઉપાદાન—અભિન્નનિમિત્તોપાદન કારણ, બ્રહ્મ છે. આ મત માયાવાદ કહેવાય છે. આમાં નિષ્કામ કર્તા જ્ઞાનિએ કર્મરોપને નિર્મિત કરી જ્ઞાનમય—બ્રહ્મમય, કેમ થતું, એ વેદ-ઉપનિષદનાં વચનોથી સમજાવેલું છે. આ દ-ર્શનમાં જ્ઞાન પ્રધાનમૂલ છે, અને કર્મો અમુક અવધિપર્યંત આવશ્યક ગણેલાં છે. વસ્તુતઃ જીવ, એ શિવ-પરબ્રહ્મ છે. જીવશિવના અભેદનું ચર્ચા જ્ઞાન એ આદર્શ પ્રયોજન છે.

હવે વેદ વિરૂદ્ધ દર્શનોનું તોત્ત્વ અવલોકીએ.

(૧) આર્વાક દર્શન—આ દર્શન લૌક્યાત્મક-લૌકોને વિષે આપત ફેલાયતું પણ કહેવાય છે. ચાર, લોકસંમત વાક્ય-લોકગાયાઓનો આશ્રય આ દર્શન કરે છે, અને પારલૌકિકને માનતું નથી. તેથી જ તે લૌકાયતિક છે. જ્યારે વેદસંમત દર્શનો અનુમાનને પ્રમાણ ગણે છે, ત્યારે આ મત પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણ માને છે. અને અનુમાન તથા શબ્દપ્રમાણનો નિષેધ કરે છે. આત્મા અથવા શરીર વિશિષ્ટ ચેતન કેવળ જડનું પરિણામ છે એવો તેનો મત છે. ઇશ્વર, પરલોક અને દેહાતિરિક્ત આત્માને આ દર્શન માનતું નથી. તેથી તે નાસ્તિક દર્શન કહેવાય છે. આ દર્શન પ્રમાણે દેહસુખ એ જ પુરુષાર્થ છે; સંસારનું સુખ એ જીવનનો ઉદ્દેશ છે. આત્મોન્નય અથવા શરીર-છેદ એ મોક્ષ છે. વેદના આચારવિચારને એ ધૂતોનો ઢાંગ માને છે; અને શ્રાદ્ધાદિકને મૂર્ખ લોકનો મિથ્યા શ્રમ ગણે છે. તેઓ પરમેશ્વર સ્વર્ગ, નરક, પુણ્ય કે પાપનો અંગિકાર કરતા નથી. તેનો સિદ્ધાંત આ છે.

યાવજ્જીવં સુખં જીવેન્નાસ્તિ મૃત્યોરમોચરઃ ।

મસ્મીભૂતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કુતઃ ॥

(જ્યાં સુધી જીવવાનું થાય ત્યાં સુધી પૂર સુખમાં રહેતું; મૃત્યુની ચેક્ષી પાર કંઈ પણ નથી. દેહ બળીને ખાખ થયા પછી તે પાછો શી રીતે હયાલીમાં આવવાનો હતો ?)

આર્વાક નાસ્તિકશિરોમણિ કહેવાય છે. આર્વાક અથવા બૃહસ્પતિ એ મતના એક આચાર્ય હતા. તેમાં બે મત છે:—એક દેહને અને બીજો મત અસ્તિતાને માને છે.

૨—૫. બૌદ્ધદર્શન—આના ચાર વિભાગ છે:—(૧) માધ્યમિક, (૨) યોગાચાર, (૩) સૌત્રાન્તિક અને (૪) વૈશાલિક. આ દર્શન પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન, એ બે પ્રમાણ સ્વીકારે છે. ચાર ભાવનાઓના વારંવાર નિશ્ચયપૂર્વક વિચારથી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે:—(૧) સર્વ ક્ષણિક છે. (૨) સર્વ દુઃખ છે. (૩) સર્વ સ્વલક્ષણ છે. અને (૪) સર્વ શૂન્ય છે. આ ભાવનાઓથી સકલ વાસનાઓની નિવૃત્તિ થતાં શૂન્ય રૂપ પરનિર્વાણનો અવિર્ભાવ થાય છે. અજ્ઞત્વના જ્ઞાનની નિવૃત્તિ માટે પૃચ્છા એ યોગ અને ગુરુએ કહેલા અર્થનો અંગીકાર એ આચાર છે. ભાવ માત્ર સત્ તેમ જ અસત્ કે સદસત્ નથી. તે અનિર્વચનીય અને નિઃસ્વભાવ છે.

માધ્યમિક—બૌદ્ધ દર્શનનો એક ભાગ. આ મતવાળા સર્વ શૂન્યવાદી છે. આમાં પદાર્થ માત્ર કેવળ શૂન્ય રૂપ મનાય છે. વસ્તુતઃ કોઈ વસ્તુ ખરી નથી;

કારણ સર્વ અવરથાઓમાં તે નબરે પડતી નથી. ઉપર્યુક્ટ ચાર ભાવનાઓનું ચિત્તન થતાં ભાવ વિશીર્ણ થાય છે. યુદ્ધે પ્રથમ જેઓ પ્રતિ સર્વ શૂન્ય છે એમ કહ્યું અને તેમાંથી જેમણે શુરના જે વચનનો શ્રદ્ધાથી સ્વીકાર કર્યો, તેઓ કનિષ્ઠ નહિ, તેમ જ બુદ્ધિ વાપરી શૂદ્ધ ન હોવાથી માટે એક નહીં, એટલે મધ્યમ અને માધ્યમિક કહેવાયા.

ચોથાચાર—બૌદ્ધો ભાવના અતુલ્યને નિર્વાણનો હેતુ માને છે, પણ બાહ્ય પદાર્થને શૂન્ય માને છે; અને આંતર અર્થ સ્વયંવેદન હોવાનો સ્વીકાર કરે છે. તેના મતે ક્ષણિક વિજ્ઞાન રૂપ આત્મા જ સત્ય છે. અનાદિ મિથ્યા વાસના અજ્ઞાનથી સ્વયંવેદનબુદ્ધિથી સિત્તવત્ ભાસે છે અને તેથી બુદ્ધિથી અભિન્ન બાહ્ય અર્થ સિત્તવત્ ભાસે છે. આ મતવાળા ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી મનાય છે.

(આ સર્વના સફોટ માટે બુદ્ધો. સર્વદર્શન સંગ્રહ, જે ના. ગાયકવાડ સરકારની મદદથી પ્રકટ થયો છે.)

સત્ત્વનિષ્ઠ બૌદ્ધો—બાહ્ય વસ્તુને કેવળ શૂન્ય નહીં માનતાં તેને અનુમેય માને છે. તે બહારની વસ્તુને સત્ય અને અનુમાનસિદ્ધ કહે છે. બાહ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન નિરંતર ન થતાં ક્ષાયિત્ થાય છે. આ બૌદ્ધો આલયવિજ્ઞાન અને પ્રવૃત્તિ-વિજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરે છે.

વૈભાષિક—બૌદ્ધો બાહ્ય અર્થને પ્રત્યક્ષ માને છે. સંકલ્પ જ્ઞાનને અપ્રમાણ અને નિર્વિદ્ય જ્ઞાનને પ્રમાણ માને છે.

દિગંબર અથવા આહુત દર્શન—આ દર્શનવાળા જીવમાત્ર ઉપર દયા કરવી, એને મુખ્ય ધર્મ સમજે છે. તે બૌદ્ધોના ક્ષણિકતાના મતનું ખંડન કરે છે. જોને કર્મફળ સ્વીકારે છે, પણ જગતનું નિત્ય મૂલ કારણ હિંમરનો સ્વીકાર કરતા નથી. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શુદ્ધ, એ ત્રણ પ્રમાણ માને છે. શુદ્ધપ્રમાણમાં પોતાના આગમ-સર્વજ્ઞના શબ્દને માને છે. તે અનુસાર સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ આરિચયથી મનુષ્ય આવરણનો ક્ષય કરી, સર્વજ્ઞ થઈ શકે છે. આ મતમાં બે મુખ્ય તત્વ છે: જીવ અને અજીવ. તે બન્ને અનાદિ અને અનંત છે. શ્વેતાંબરો તીર્થંત્રોની મૂર્તિને અલંકારોથી શોભાવે છે. દિગંબરો સોળ સ્વર્ગ અને સો ઈન્દ્ર માને છે. શ્વેતાંબર ચતિઓ વાસણમાં ખાય છે, દિગંબરો હાથમાં ખાય છે. શ્વેતાંબરો ઓળંગેલા અધિકાર છે એમ માને છે તો દિગંબરો તેમ માનતા નથી.

પદ્ દર્શનમાં પાખંડજી દર્શનોમાં કેટલીક એવી બાબતો છે કે જે

અણુસમજીને પાખાંડ=ધર્મ ધૂતપણાને માર્ગે લઈ જાય એવી છે. પાખાંડ=ધર્મમાં હોંગીપણું.

સરખાવો:— દર્શન લેદ દાવા મત ધણા, ગઠ બાંધી રહ્યા આપ આપણા
એક એક ચે' હુકી રહ્યા, અમે પામ્યા, બીજા વહેતા ગયા.

(અભિનવભાવ અંગ.)

ખટ દર્શન કરતા વિખવાદ, મધ્યે માયા યોધે સ્વાદ

... ..

અખા બાળકની ચેરે થયું યોગ સાટે ધરેલું ગયું. (વિભ્રમ અંગ.)

દર્શનવેષ તણી કહું વાત, પંથ પુરાતન સઘળી ધાત.

... ..

રાજવેષ ધર્યે નોય રાજ, પંથ રહે કાંઈ ન સરે કાજ.

અંતઃકરણ એવું કાંઈ નથી, નિર્દાવે વર્તે તે જતિ. (વેષવિચાર અંગ.)

કે. સાધુ—આ યદ્ દર્શનોના અતુયાધીઓમાં કેટલાક સમજનો હોય છે, ત્યારે કેટલાક માતેલા સાંઠે જેવા મતસરવાળા હોય છે. જા'ડ—મતસરવાળા, અલ-મસ્ત, માતેલા, હુમ્મ્યા. (હુ'ડો-વાવડો, હપરથી) હુ'ડા જેવા ટટાર, નર્યું ન આપે એવો; “જાંડાહુલણ” ૩૯૪. અહિંથી કવિ છ વેદમતાનુકૂલ અને છ વેદખાલ દર્શનોના અતુયાધીઓ ગણાવે છે. જ્ઞાની—આત્મજ્ઞાન ધરાવનારા (વેદાંતી); દયાની—દયાનમાં મગ્ન, (સાંખ્ય); ચિત્તનો નિગ્રહ કરવાવાળા યોગી—(પાતંજલ મત-યોગવાળો.) લ'યટ-કેવળ સંસારમાં જ હપટાનાર; ચાર્વાક મતવાળા. ક્ષણ કૃત્વા વૃત્તં પીવેત્ Eat, Drink & Be merry—ખાઓ, પીઓ અને હહેર મારો, એ જ મતના છે, હામકી-હીમાક, બહારની ટાપટીપવાળા, આડંબરી. દૌલિફ-ખોલ્હો-માધ્યમિક, યોગાચાર, સોત્રાન્તિક અને વૈશાપિકવાળા. આ મતા-તુયાધીઓ સ્વકીય મતના, અતિ હકામણી હોવાથી દૌલિક કહેવાય છે. ૩૯૫. જોગી—મિમાંસકનું તરવ તહીં જાણનાર, પણ કેવળ તેના મતને અધિતાથી અનુ-સરનાર કર્મકાંડમાં જ મન રાખી, સંસારમાં જ મનને વૃષ્ટિ પમાડનાર, આ મત-વાદીઓ મનાય છે. સંસારી—શુદ્ધ ધર્મના હિમાયતી, મહાધિપતિ મદતો,

કે વહીલી સંપ્રદાયના મહારાજોના જેવું ગૃહી જીવન. એક પરમેશ્વર—કૃષ્ણદાદિના મતના અનુયાયી, એકેશ્વરવાદી. ૩૯૬. સિદ્ધ—ગૌતમ મતાનુયાયીઓ. અવધૂત—જૈનો. ૩૯૭. તે માટે.....આ સર્વ પ્રકારના સત્ય જ્ઞાનથી વિરક્ત મન અને આચરણવાળા સાધુઓ, બાવા, ભોજડા, જતિઓ, જંગમ, સેવકા, કાનકડા, ગોં-સાઈ, વેરાગી, સંન્યાસી આદિ ઢોંગી ધુતારાઓ પણ હોય છે. માટે તેનો પ્રથમ વિચાર કરવો. ઘેર બેઠાં—અંતઃકુરમાં રાણીઓમાં ભરાઈને સ્ત્રીઓની પેઠે ટુંકી નંજરવાળો બની પોતાની જ જાતની પ્રશંસા કર્યા કરે. ૩૯૬-૪૧૪. આ પંક્તિઓ બ્રહ્મરામની સાધુ જીવનની અંધ શ્રદ્ધા વર્ણવે છે. ૪૦૦. તારે—તને લાગે છે એવો એ સાધુ લાંઠે, ધુતારો નથી. ૪૦૩. રહ્યો—રહી શક્યો છે; અર્થાત્ જેનામાં ગુણ ન હોય તેને યાદવો સુએ પોપે જ નહીં; એક ક્ષણ પણ દંભીને અપરમંધા યાદવો પોતાના સાથમાં નહવા, ટકવા દે નહીં. ૪૦૪ માં ૪૦૩ નો આશય. ૪૦૫ નિંદારૂપી અપરાધ. કાં-શો માટે ? ૪૦૬ એવાના પગથી પિતૃઓ ઉદ્ધરે, પિતૃ-ઓનું ઉદ્ધરવાનું સદ્ભાવ્ય હોય તો એવા સંતજન આપણે મંદિર પગ મૂકે. ૪૦૭. કૃતાર્થ—સદ્ગુણ. ૪૦૮. કુંહેર—નિર્મયાદિત, બેહુક; વાઘે-ખીલે. સરે-સિદ્ધ થાય, સદ્ગુણ થાય. ૪૧૦. ચિનય—વિવેક. ૪૧૩. ચાર પદારથ—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ.

કંઠવું ૧૦ મું.

આ પ્રકરણમાં વિવિધ પ્રકારના બાવાઓનાં લક્ષણ એકત્રિત કરી, તેનો નિર્દેશ કરી, બાવો બનેલા અર્ચુન સંબંધમાં બળદેવના મતમાં શંકા ઉત્પન્ન કરવાનું બીજ કવિએ નાંખેલું છે; જેથી ભવિષ્યમાં યતિ રૂપ અર્ચુનને હાથે યથેવા અપહરણના કૃત્ય માટે કૃષ્ણને માથે નિમિત્ત હોવાના દોષનો પરિહાર થાય.

૪૧૮ ઓપાલ—જો, ગાયો વા ઇંદ્રિયોનું પાલન કરનાર કુંભ. ૪૧૯. સંન્યાસી—શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં, કર્મમાં ક્ષણજીવિનો ત્યાગ કરનારો ખરો સંન્યાસી કહેવાય છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૫ મા અધ્યાયના ૩ થી ૮ શ્લોકો જોવા. અહીં કવિ “ગમે તે ભગવી ચીંદણી વાળો” એ અર્થમાં આ શબ્દ વાપરે છે. ૪૨૦. ભેખમાં જ્ઞાત—ભેખ લીધો, ત્યાગી થયો, ભગવંતું પહેર્યું એટલે પછી જ્ઞાતિ,

જાતિનો પણ ત્યાગ કર્યો એમ મનાય છે. પણ તે ત્યાગી મૂળ ઉંચી જાતિનો કે કુલનો હતો તે જાણવાનું કોઈ સાધન રહેતું નથી. હાલ તો સાધુઓનો કાળે કાળે સખ જાણુ, જેવો વિવેક વગરનો ભેળસેળીયો વર્ગ થઈ ગયો છે. તેથી ‘જાતભાતના ભેદ વિના સર્વ જ્ઞાતિના ખાવાઓ એક જ જાતના થઈ જાય છે.’ કહેવત છે કે ‘ભીખ ખડા બ્યાપાર કે ઉસમેં લાજ નહોતી’ સરખાવો:— ‘મૂડયા માથાનો નહીં પાર’ (કરકું ૬. પંક્તિ ૩૯૨) ‘વાટયું આપડ ને મૂડયો ગોંસાઈ.’ તેની જાતભાત કોઈ જાણે નહીં, “સુખે સુખે જોગી અવધૂત.” ૪૨૧. પાખંડી—દોંગી. દંડી—દંડ ગૃહણ કરનાર સંન્યાસી, જોગી. ઉન્મત્ત જોગી—યોગીની ભોગ વાસના મરી જવી જોઈએ ત્યારે જોગીઓની તો, ભોગની બુદ્ધિ ઉન્મત્ત થયેલી હોય છે. વિષયાધિ ભોગાસક્ત, ભગવદ્ગીતાના વાર્તિકકાર મહિન મનના સંન્યાસીતું વર્ણન આપે છે:—

પ્રમાદિનો બહિશ્ચિત્તાઃ પિશુનાઃ કલહોત્સુકાઃ ।

સંન્યાસિનોઽપિ દશ્યન્તે દૈવસન્દુષિતાશયાઃ ॥

૪૨૨. અન્ય આહારના જોગી—ઘેર સારું સારું ખાવા ન મળે એટલે ખીજના ઘરનાં પકવાન મિથાન ખાવાનો જોગ શોધનારા જોગી, ભેખધારી જોગી. ૪૨૩. ઘેર.....અતીત—રજવાની શક્તિ હોય નહીં, એટલે ભીખને જ પેટ ભરવાનો ધંધો ગણનારા ખાવા. સાચે સરખાવો:—

“ટોપી લાલે ત્રણ ગુણ, નહીં વારો નહીં વેક;

ખાવો ખાવો સહુ કહે, સુખે ભરે પેટ.”

“શિરમુંડનમાં ત્રીન ગુણ સિરદી જલે લાજ;

ખાનેમેં લહુ મીલે ભોગ કહે મહારાજ.”

અતીત—જે ઇન્દ્રિય ખલ-વાસના-આસક્ત કરવાના બળ-થી મુક્ત છે તે. અહીં કેવળ ‘ખાવો,’ સાધુડો એ જ અર્થ છે. ગુજરાતમાં અતીત જાતના ખાવા પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ ગૃહી હોય છે. ૪૨૪-૨૫. ન્યાં...રીત—સરખાવો:—‘ન્યાં મળી રોટી ત્યાં પડ્યા લોટી.’ “ભીખ તેને ભૂખ શી,” “ભીખારીને ન્યાં જાય ત્યાં ઘર.” શ્રીમાન શંકર ભગવાન કહે છે:—

જટિલો મુખ્ધી લુચ્ચિતકેશઃ કાપાર્યાવરવહુધુતવેપઃ
પશ્યન્નપિ ચ પશ્યતિ મૂઢઃ વદરનિમિત્તં વહુકૃતવેપઃ

(ચર્પટ પંચરિકા-૩)

૪૨૬. લોકમાં માનશુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવા માટે જોડા ત્યાગી થઈ, ખરા ત્યાગીનાં અનેક ચરિત્ર કરવાને તૈયાર થયા હોય છે; કારણ બીજી રીતે જો મૂઢો પેટ ભરવા પોતાને અશક્ત માને છે. ૪૨૭. સાધુ સિદ્ધ—પોતે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય તો તેમને વનમાં બેઠાં બેઠાં જ નિર્વાદનાં સાધનો આપોઆપ કુદરતથી, આદ્યશક્તિથી મળી રહે. ૪૨૮. નગર એ દુષ્ટતાસનાઓમાં લલચાવનાર હોવાથી સાધુ ત્યાગી પુરુષે શાંતિનાં સ્થાન—જંગલ છોડી આવાં લાલચોનાં લલચાવનારાં, મોહ-માં ફસાવનારાં, સ્થાનોમાં શા માટે આવવું ? કૃષ્ણ—કિમ્. મૂળ પ્રશ્નાર્થક રૂપમાં ‘શું’ ના અર્થમાં વપરાયો છે.

ઢોંગી બાવાઓનાં પાખરો વિષે ભગત લોભે કહે છે:—

દેસિ સંવ તણી લાવી રે લોળાં કરે બાવો ને બાવી.
મોઠાં કપાળે ટિલાં કરે ને વળી ટોપી પરકાવી.
કંઠો ને ખલતો, માળા ગળામાં, કાને મુદ્રા લટકાવી.

... ...
લોભે ભગત કહે રાખ્યા આહુમાં, ભેળે તો ભરમાવી રે.

+ + + +
ભેળ તો ભાવર થકી મૂંડા, મેલા અંતરમાં છોડા.
કંઠો પૈસો ટેલ ગામ ગામ નાંખે, વળી ખેતર ખેતર હુડાં,
જેની વાંસે ધાયે તેનો કંઠો ન મૂકે, જેમ કંઠનાં હુંડાં રે.
ત્રાંબિયા સાફે ત્રાશું કરે ને વળી કામ કોધનાં કુંડાં,
ધન ધૂતવા દેશ દેશમાં કરે જેમ મલકમાં મુંડારે.

+ + + +
જેઈ દેવો જગતના બાવા રે ધર્યાં ભેળ ધુવીને ખાવા.

... ...
રૂપ કરે, ને બાવો ધ્યાન ધરે, લોળાં લોહને ભરમાવા,
લોભે ભગત કહે ભાવશું સેવે એને, જમપુરીએ જાવા.

૪૨૯. પાંચે—કાન, ત્વક, આંખ, શ્રણ અને નાક. ૪૩૦. વિભાસ્યે—સંકલ્પ કર્યે, અહીં આદેશનું બળ વર્ણવેલું છે. આવે—સન્મુખ પ્રાપ્ત થાય. ૪૨૯-૩૨. જે ઇન્દ્રિય વશ હોય તે પછી સબ્દ, સ્પર્શ આદિ પાંચ વિષયો તેના મનને લલ-આવી શકતા નથી; અને પાંચ વિષયો પરાસ્ત થયા, એટલે પોતે જ સર્વ ઇદ્ર સાધન મેળવવાને શક્તિમાન છે. એવા સિદ્ધને સત્યસંકલ્પબળથી ધારી વસ્તુ આપોઆપ મળી આવે. વનમાં રહી, પરમાત્મા સાથે ચિત્તને સંલગ્ન કરે અને મન(મનિષા)ને પરમાત્મપદથી ચળવા ન દે, એકાગ્ર કરે, તે તેને સર્વ વસ્તુ આપોઆપ સાધ્ય જ છે. (મનસા=મનિષા) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા કહે છે:—

અનન્યાશ્ચિત્તયંતો મામ્ યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વદામ્યહમ્ ॥

પ્રભુ જ તેની ચિંતા રાખી ભરણપોષણનો ભાર ઉપાડી લે છે.

૪૩૩. પણ જોઓ કેવળ પેટ ભરવા અર્થે જ, આત્મવસ્તુની ઓળખ માટે નહીં, ખાવા થયલા છે તેઓ પરમાત્માનું સ્વરૂપ શી રીતે સમજ શકે ? એકે કામે—એક જ લક્ષ્ય અર્થાત્ પરમાત્મામાં સ્થિર. બાહ્યે—ઓળખે. ૪૩૪. ડામડી—ડીમાડી, ત્યાગીના ડીમાડ-દમામવાળા; બહારના વેષના આડંબરથી મોહી પડ્યાથી લોકો એવાઓને વખાણે છે. અહીં લોકની મૂઠ્ઠા બુદ્ધિ-સદ-સદ્વિવેક બુદ્ધિના અભાવનું યથાર્થ સૂચન કરેલું છે. ૪૩૫. કૂંહર—ગજબ, અહોહો કરાવે એવા બેહદ. ૪૩૬. જે સિદ્ધ તે પછી ભદ્રેને ઘેર નિત્ય ખાવા જવાની કડાકૂટમાં શીદ પડતો હશે—એ તે સ્વાદીયો છે, પેટભરો, પાખંડી છે માટે એમ કરે છે, એવું સૂચન છે.

૪૩૭. સરખાવો:—‘ નખથી તે શીખ લગી; ’ ‘ રોમેરોમે. ’ ૪૩૮-૪૫૫. આ પંક્તિઓમાં ભગવાનની બાવામાં જડ શ્રદ્ધાનું વર્ણન કરેલું છે. ૪૪૦. ભગવાન—ઐશ્વર્યવાન, સિદ્ધિવાળો પૂજ્ય. ૪૪૧. જોને દેવ પણ જોવાની ઈચ્છા કરે. ૪૪૨. અમરનાથ—અમરો, દેવોનો દેવ, ઇન્દ્ર. અશ્વમેધ-અવ-શ્યમેવ, નક્કી. ૪૪૪. ફોગટ.....કર્મ—નાહક નિંદા કરી પાપકર્મનો પોટલો ખાંધે છે, વહોરે છે. ૪૪૭. આ પંક્તિથી ભગવાન, કૃષ્ણની સાથે પુરુષને નહીં ઓળખી શકવાની શક્તિનું હાસ્ય કરી, તેનું કારણ બતાવે છે. ગૌચારી હું ગાયો ચરણી ખાનાર, ચપલાડી, જગલી જેવો, બુદ્ધિહીણ, વિવેકહીન, જડ, જટ ગોવાળીઓ જ છે, એક જ ઇન્દ્રિયતા જ્ઞાનવાળો છે. પરંતુ ભગવાન પોતે જ

કૃષ્ણના જો ચારનાર સહચારી હતા તે વાત ભૂલી જાય છે. ૪૫૦. ધર્મચુક્ત અતુ-
રાર્થ—ધર્મ, આચારને અનુસરતી, કુશલતા; અર્થાત્ ધર્મ આચારકુશળ સંતજનો.
૪૫૨ રમે—વડીલના હેવટના સત્ત્વ, મૌન રહેવાની આજ્ઞાનો ઉપયોગ. ૪૫૩-૫૪.
આપણે તો સાધુ જાણીને તેને લોજન કરાવીએ છીએ; તેની જાતલાતનું કે તેની
સાધુતા કે જાળતાનું આપણને શું પ્રયોજન છે ? પણ ‘ પેઠા તે પાર ’ નીકળે એ
વ્યવહારકુશળ વચન ઉતાવળીયા જાળરામ વિસરી જાય છે. ‘ પેઠાના ઘા સોંસરા.’

૪૫૬-૬૪. શ્રીકૃષ્ણે જાળરામને અર્જુન પ્રતિ લોભાયા (ક્ષાયા) જાણી,
ખરાખર હેતુ હવે નક્કી કરી, નમતી મુક્તિ; અને ભાર્ગવું સાંત્વન કરવા મંડી ગયા.
૪૬૨. આપણું ધાર્યું શું થાય છે ? કર્તાહર્તા શ્રી જગદીશની પ્રારબ્ધને ક્ષા-
ન્વિત કરવાની યોજના અનેરડી, ઐર, અદ્ભુત ન કળાય તેવી છે, તે આપણે
કેમ જાણી શકીએ ? જે ભાવી હશે તે થતાર જ છે; મારું તારું ટાળ્યું ટળનાર
નથી જ. માટે મારો આગ્રહ આ રહ્યો પડતો; આપણે ચાલો અતીતને નોતરવાની
પેરવી કરીએ. અહીં ભવિષ્યમાં થનારી જાળતનું સૂચન આડકતરી રીતે થયેલું છે.
૪૬૬. અહીં વડીલ ભાઈની આજ્ઞા, કનિષ્ઠે નહીં લોપવાનો આર્યધર્મનો સિદ્ધાંત
કવિએ નિરૂપ્યો છે.

કડવું ૧૧ મું.

આ કડવામાં કવિએ અર્જુનને તેડવાની જાળરામની આતુરતા અને ખાવાની
દાંલિક નિરુપ્તતા અને જાળરામને વિશેષ આતુર કરવાની ચુક્તિનું સચોટ વર્ણન
કરી, મનુષ્યસ્વભાવ સારી રીતે ચીતર્યો છે.

૪૭૨. અહીં “ કૃષ્ણ થયા ” એટલું અધ્યાહાર છે, ગયા કડવાના અંતિમ
નિર્દેશ સાથે તેના સંબંધ જોવા. હલધર—ખલરામ; તેમણે આપ્યું ‘ હલ ’
હતો. ૪૭૩. રામને—રામના મનમાં હર્ષ માયો સમાતો નથી. ૪૭૪. સરખાવો.—

“ એક નૂર કાયા, સો નૂર કપડાં,

હજાર નૂર ટાપટીપ, લાખ નૂર નખરાં.”

‘ અર્ધા વસાણું માનવી, વીસ વસાણું છુગડું’.

૪૭૫. તત્પર—તત્-એ અતી તને, પર-ઉદ્યોગ; અર્થાત્ તેના સત્કારને અતુ-
કૂલ. ૪૭૬. લોજન રમે—લોજનને અર્થે રસોઈની વાનીઓ નીપાવજો. ૪૮૨.
આસન—એકે, એટલે કે આમથે, મઠે. સરખાવો:—‘ ફકીરનો તકીયા.’ ૪૮૫.

છે અને તેના ઉત્તરની પણ રાહ જોતા નથી. ૫૬૧. સાંપ્રત, સમ્પ્ર. સુખપાલ
ખુરશીની બેઠકવાળી પાલખી, તાવદાન. ૫૬૪. અવિનાશ, અવિનાશી. અર્જુનને
સંબોધન. ૫૬૫. અહીં અર્જુન ખરેખર તાલ આવેલો જોઈને સુભદ્રાની સેવા મેળવ-
વાનો સંકેત સાધે છે અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા નિમિત્તે પોતાની પ્રેમારુપ સુભદ્રાને હાથે
લોબન પીરસાય, એણે વચન માગી લે છે. અહીં કવિએ પ્રેમખીજનો નિરૂપ અ-
ત્યુત્તમ રીતે કર્યો છે. ૫૭૩. સહેલી—(ઘનપાલ દેશી-સુહેલી-સં સુખ +
કેલી;—હેમચંદ-સુહેલી-સુહલો-સં. સુખમ્.) સરળ. ૫૭૬. પ્રણિપત—
(સં. પ્ર + નિ + પત્) માનપૂર્વક પગે લાગણું તે. ૫૭૩. સાંપ્રત (સં
સંપ્રતિ) હાલ.

૫૮૦. પોતાની પ્રેમારુપ સુભદ્રાનું નામ શ્રવણ કરવાથી સ્વાભાવિક પ્રસન્ન-
તાનું અને અર્થ સરવાની આશાનું સૂચન કવિ કરે છે.

કડવું ૧૩ મું.

આ કડવામાં જહલદ્રને ત્યાં ખાવો અર્જુન જમવા જવા તૈયાર થતાં વિવિધ
શણ્ગારો સજે છે. આ શણ્ગારોમાં કવિ એક જ પ્રકારના ગોંસાઈનાં ઉપકરણો તેને
ચળવાને બદલે જૂદી જૂદી નતના સઘળા ગોંસાઈઓ અને સાધુઓનાં ઉપકરણો સ-
ળવી, એક તાદશ સંગનિયુક્ત ચિત્રને બદલે ખીચડીયાં ઉપકરણો સજેલી “બહુરૂપી”
મૂર્તિ રજુ કરે છે. અહીં ખરેખર વિવિધ ઉપકરણોની ગણતરી ગણાવવાનો લોભ
કવિએ રાખેલો જણાય છે. જેથી વર્ણનવિશેષનું ચાતુર્ય માર્ગે જાય છે. અન્ય
કાવ્યોમાં તે એક ચીતારાની પાંછીને જળ આપે એવી ખુખીથી તાદશ વ્યક્તિનો
ખ્યાલ વર્ણનવિશેષથી આપે છે, તેણે અહીં જણાવું નથી; પણ ઉલટો ગાગરીયા
કવિની પાંતિમાં ચઢી જોસે છે.

૫૮૩. પૂર્વજ, પૂર્વ પુરુષ, અર્જુન. તારાનો, ખરી રીતે “ તારા પૂર્વ-
જનો ” એમ જોઈએ; પણ કવિતામાં નામને બદલે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા
વિશેષણને કે સર્વનામને પણ વિશક્તિના પ્રત્યય લગાડવાની એક પ્રણાલિ પડેલી
છે. ૫૮૭. પવિત્ર, (સં પૂ = શુદ્ધ કરવું) યજ્ઞમાં સંસ્કાર પામેલી; શુદ્ધ,
કસ્તર વિગેરે કાઢી, દૂધ આદિથી ધોઈ, તપાત્રી, સાફ કરેલી. ૫૮૮. લોબન.

ભુવનમાં, લોકમાં; સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ લોકમાં. ૫૮૯. પીતાંબર (પીતં
 સ્વૈરં यस્ય સઃ) પીળું રેશમી વસ્ત્ર. કૃષ્ણને તે અતિ પ્રિય ગણાય છે; મહાત્મા
 રેશમી સાદો બાધે છે તેનું અનુસરણ કરાવ્યું છે. ૫૯૦- પહેરણે, ધારણ કર્યાથી;
 આ રાધા વલ્લભી સંપ્રદાયના ગોંસાઈઓનું ઉપકરણ છે. વળીયો છેક, (સં.
 ચલ્) હદ યદિ (હેમન્દેશ્ય છેક) ૫૯૧. મૃગચર્મ, મૃત મૃગનું ઉતારેલું ચા-
 મડું, ‘અડાલેક’ જગાવનારા, સાધુ-સંન્યાસીનું ઉપકરણ. ઓઢીયું, (દેવ્ય ડ-
 લીસ્યં સં. જહં-વહ્ અથવા અપિ + વાનું અપિધાન), મધ્યે, છાત્રીના બા-
 ગની ઉપર, પહેરણની જગ્યાએ. રક્ત, રાવું. ૫૯૨. છડી, લાકડી. આ તથા પીંછી
 એ જૈન ગોરબનાં ઉપકરણો છે. કરડવો-(સં કર + વૃત્ત વળેલા તાળયાવાળો)
 કંઈક કમડલના જેવું પાણીનું પાત્ર; સાધુસંન્યાસીનું ઉપકરણ.

૫૯૩. ત્રિપુણ્ડ, (સં. ત્રિ + પુણ્ડ-કમલ) શૈલી કે શાક્ત સાધુનું ઉ-
 પકરણ. (ત્રણ અર્ધ ચંદ્રાકાર રેખાઓ ભસ્મની ફરે છે તેને ત્રિપુણ્ડ કહે છે; એ
 શિવે અન્દ્રને ભાળ ઉપર રાખ્યાની નિશાની છે). ૫૯૪. દ્વાદશ તિલક-(ચોથા
 કડગાની પક્ષિ ૧૪૭ માં જુઓ) શૈલી ઉપકરણ. ઇશ, મહાદેવ, શિવ.

૫૯૫ હેમ, મણિમય, આભૂષણ-સંન્યાસીઓ, બાવા કે સાધુઓ દરદાગીના
 પહેરે નહીં. અહીં કવિ, વૈષ્ણવી આચાર્ય, ‘મહંત’ આદિ ધનાઢય ગુરુઓનાં
 ઉપકરણનો કાલ અર્જુનને સંભવે છે. ઉદ્યોત (સં. વદ્ + ઘોત્ - ઘુત્)
 પ્રકાશ. ‘હેહ જાનવલ્યમાન થયો.’ ૫૯૬. જેમ વાદળોમાં વિજળીનો ઝમકારો
 ચમકે છે તેમ શરીરની કાળસરી ભસ્મ ઉપર ઝમકારા મારતાં અભૂષણો ચળકે
 છે; લખણ છે. ૫૯૭. પાવડી, (સં. પાદટું વા, + વૃત્તિનું વટ + ડી - વડી)
 લાકડાની હોય છે, આ સંન્યાસીઓનું ઉપકરણ છે. ૬૦૧. પમાડાં, પમાડવાં; ભૂતાં
 લખાણોમાં ભૂતાળનાં રૂપોમાં ‘ય’ કાર લગભગ સાંપડતો જ નથી. ૬૦૫. જન
 તત્ર, ચત્રતત્ર, જ્યાં ત્યાં સર્વ રચણે. ‘જે જે’-જય જયકારના ધ્વનિ. ઉકે, નીકળે.
 (વત્+થા) ૬૦૬. સંન્યાસી સામે મળે ત્યારે “નમો નારાયણાય” એવા ઉચ્ચાર
 કરી, પગે લાગવાનો વિધિ છે; સામાન્ય રીતે “બાવા” ને માટે આ વચન વપ-
 રાવું જાણ્યોમાં નથી.

૬૦૭. અવલદે, અર્જુનના, નગરવાસીઓને હાથે યતા, સત્કારથી દુર્પરિણા
 આપ છે; પણ કૃષ્ણ જાણે છે કે ભંજ દેને છેતરવાને જ અર્જુને આ (ચરિત્ર)

ઢોંગધુતારાથી લોકને મોહ પમાડ્યા છે; અને પૂરેપૂરો વેષ લગાવ્યો છે. ૬૧૦-
રામકૃષ્ણ શુ, સાથે. ૬૧૪. જોઈ રહ્યા, જોતાં આશ્ચર્યચકિત થયા, સ્પંહ્યા.

૬૧૪-૬૨૦. ઓખાહરણની નીચેની પંક્તિઓ સરખાવો:—

સસ ભૂમિનાં ભુવન તે ભાસે, જોતાં-ભૂખ તરસ તે નાસે
ખડુ ધન કળય બિરાજે, જોતાં અમરાપુરી તો ઘાજે
શોકે છનનં ઝરખા ને માળ, મલિમય થંભ આઝમાળ
વાંકી ખારી અને ગોખે બળી, નીલા કાચ મૂક્યા છે ઢાળી
હીંપી લીંતે સોનાની ગાર, ચળકે તે મીનાકાર

(કડવું ૨૦. બૃ. કા. ભાગ. ૧.)

વિપ્ર જાઓ કે આ શું હોય ? નગર દીકું કે મનકું મ્હોય.
જોઈ જોત ને થયો ગાભરો ઘણો, આ તો કોઠ હશે લંકા તણો.
માનવીનાં આવાં કયાંથી ગામ ? મેં તો જોયાં કામ કામ.
કચ્છી કળા ને ઘોળા ધવળ, આ તો સોનાના હીસે સખળ.
જોયા કોટિ રૂપાના કાંચરા, અહીં તો હીરા માણેક મૂક્યા છે ઘણા.
પોખરાજની પ્રાદી પાળ, હીરા મોતી મેલ્યાં પ્રવાળ.
શકે મારો ભૂતે દેહ લગાવ્યો, કે મુને અમરાપુરી લાગ્યો.

(રત્નમણીહરણ. કડવું ૫, ૧૦-૧૩).

મંદિરની અનુપમ શોભા વર્ણવી તે દ્વારા કવિ અનુર્જનના મનમાં રતિભાવ
ઉદ્દીપ્ત કરે છે. ૬૧૫. જાતકાર, જ્યોતકાર, ઝગઝગાટભર્યા.

૬૧૬. વિશ્વકર્મા, વેદકાળમાં આ, સૂર્ય-ઈંદ્ર સમાન એક દેવ મનાતા, તે
પછીથી અત્યાર સુધી પણ શિલ્પશાસ્ત્રના આચાર્ય મનાય છે. મહાગ્વેદમાં જ તેમને
આદિ કોર આંખવાળા અને અનેક હાયપગવાળા વર્ણવ્યા છે. તેમને સ્વર્ગ અને
પૃથ્વીના સરજનહાર, સર્વ લોકના પિતા, દેવાના નામકરણ સંસ્કાર કરનારા વર્ણ-
વેલા છે. શતપથ બ્રાહ્મણ અને મહાસારામમાં તેમનું વર્ણન અદ્ભુત આપેલું છે.
પુરાણોમાં તેમને આઠમા વસુ ઝાસાસની પત્ની યોગસિદ્ધાથી યયલા પુત્ર ગણ્યા
છે. વિશ્વકર્માની પુત્રી સંહ્યા સૂર્યને પરણાવી હતી, પરંતુ તે સૂર્યનો અતિ નવ-
લંત પ્રકારા ખમી ન શકી, અને પીથેર નાસી આવી પણ વિશ્વકર્માએ ન સંધરી
આદે અશ્વિની યદ કુર દેશમાં રહી. ત્યાં સૂર્યથી અશ્વિનીકુમાર થયા. પછી વિ-

શ્રદ્ધાએ, સૂર્યમંડળને સરાણે ચઢાવ્યું અને સૂર્યને મંડળાંકાર કીધો. તેમણે શિવને ત્રિશૂળ, કાર્તિકે સ્વામીને સાલો, વિષ્ણુને ચક્ર અને ઈંદ્રને વજ્ર બનાવી આપેલું કહેવાય છે. તેઓ તમ્બુક, દેવદારિંક, સુમન્યન આદિ દેવવાય છે. તે સાંપ્રત સમયે સુતારોના પૂર્વજ લેખાય છે અને એ નામથી સુતારોને ખોલાવાય છે. ૬૧૮. રાવટી, નાની દેહેસાના ઘાટની દેવડી. અટ્ટાલિ, અટ્ટાલિકા, અટ્ટારી મોહોલને, મેહેલની. ૬૨૧. સલા, સલામંડપ. ૬૨૫. તકિયા, બાજમ, સુમતમાનો સાથેના સંપર્ક પછીનાં સલામંડપનાં ઉપકરણો.

કડવું ૧૪ મું.

આ કડવામાં કવિએ વર્ણન અને રસજમાવટની હદ જ વાળી છે. તેમ જ સર્વ સંકેત ગોઠવવામાં પણ સારી ચાતુરી દેખાડી છે. અર્જુનની સેવાના સત્કારનું વર્ણન કરી, ક્રમે ક્રમે સુમદ્રાનું દર્શન કરાવી, અર્જુન મોહી પડ્યો તે વર્ણન કર્યું છે તે અદ્ભુત છે. પરસ્પરનો લગ્નસંબંધ બાંધવાનો નિશ્ચય પણ કવિએ આ પ્રસંગે ચોક્કસ છે. બંનેની તાલાવેલીનું ચિત્ર અતિશય આકર્ષક છે.

૬૧૭ વખાણી, મૂળ અર્થ—આખ્યાનમાં કતારી, (વિ + આલ્યા) વિગત સાથે કહેવું. અહીં ‘ પાંડવના વંશનું આખ્યાન કરી ’ એવો અર્થ છે. ૬૩૧. વીંછણો (સં. વ્યજન) પંખો.

૬૩૩. તને ગર્વ, અર્જુનનાં રૂપ અને તેજ લેકેને, સર્વેએ પોતાના રૂપ-તેજનું અભિમાન છોડી દીધું. યાદો પોતાના સૌંદર્ય માટે અભિમાની ગણાયા છે, તેથી કવિએ અહીં અર્જુનના રૂપદર્શન દ્વારા તેમનું એ અભિમાન કાત્યાનું સૂચવ્યું છે. વળી સુમદ્રા અને તેની માતાને અર્જુન પ્રતિ મોહયુક્તિ લગવાનો અવકાશ પણ ઠીક ચીતર્યો છે. રતિભાવનું ઉદ્દીપન એથી થાય છે. ૬૩૪. કૃતા-રથ, કૃતાર્થ (સં. કૃત કર્ય) ને અર્થ—પ્રયોજન માટે દેહ સરળથો છે તે, અર્થની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવી, અર્થાત્ સફલ થવી. ૬૩૫. સહના હૃદયમાં રોડભાવ લગાવ્યો. ૬૩૮. જાણે, કલ્પેના અલંકાર. અનંગ, કામદેવ (સં. અન નદી + અંગ) શંકરે અંગ બાળ્યાથી કામદેવ ‘અનંગ’ કહેવાય છે. (નુઓ શિવપુરાણ અ.)

૬૪૫-૬૫૨. અર્જુન ધીરે ધીરે પોતાની મનીષા વ્યક્ત કરતો જાય છે.

૬૪૭. નિર્વાણુ, ખચિત (નિર + વા = નેરથી કુંકું). વખાણુ, (વિ + આ + ય્યા). તમારા ગુણોની પ્રશંસા. ૬૪૮. અતીતને વિશ્રામ આપનારા, નિવાસ, લોભનાદિથી સત્કાર કરનારા કેશવ અને બલરામ છે.

૬૫૦. આસન ખાંદ્યું, આસન સિદ્ધ કર્યું. રિયર આસન જેનું હોય તે યોગ સાધી શકે છે અને યેગસિદ્ધિથી જ સ્વત્વ સંભાળાય છે, માટે જ કવિ તેની ઉપયુક્તતા અહીં જણાવે છે. યોગસિદ્ધિનું પહેલું લક્ષણ આસનબંધની સિદ્ધિ છે. આપ સંભાળી, મારા સ્વત્વને સાચવતાં, યાદવપુરીનાં લોભાળાં, મોહાળાં આકર્ષણોમાં હું ફસી ન પડું તેવી પૂરતી સાવચેતી રાખતાં.

૬૬૦. અતિશે, અતિશય:

૬૬૨-૬૬૬ માં અર્જુનને સુમદ્રાનું અનુપમ સૌંદર્ય જોઈ, થયલો દર્શનમોહ વર્ણવે છે. નળાખ્યાનના “વેલ જાણે હેમની અવેવ કુલે કુલ્લી” થી માંડી આખા યે ૧૫ મા કડવામાં દમયંતીના રૂપનું વર્ણન આનંદ છે, અને આને તો તે છઠામાં વર્ણન અને અલંકારની ધમકમાં ક્યાંયે ટકાર મારે એવું છે. તેમ તે આનાથી વિશેષ રસ ઝરતું અને હૂબહૂ છે. ૬૬૫. મૃગનયની, હરણનાં જેવાં ચપળ અને સુંદર નયનવાળી, આંખોવાળી. ભાલવિશાળી, વિશાળ ભાળવાળી. મોટું કપાળ એ સુંદરતાનું અને સુભાષ્યનું એક ચિહ્ન છે. હાલ વાળી, અનુપમ, નિઃસીમ ૩૫-વાળી બતાવી.

૬૬૭. નાસિકાકીર, પોપટની ચાંચ જેવું વાંકું અને તીલું. સરખાવો:—

“કીર આનનપર શ્રીખંડ શોભે” નળાખ્યાન.

હારે, પાછી પડે. રંભા, રૂપરૂપનો અંબાર ગણાતી ઈન્દ્રની માનીતી અપ્સરા. કૃત્તિકા નક્ષત્રમાં સૂર્ય હોય છે ત્યારે સૂર્યમંડલાધિપતિ વિષ્ણુ નરમના આદિત્ય સાથે સંચાર કરનાર વિશ્વ મિત્રાદિ ઋષિઓ, રંભા આદિ અપ્સરાઓ વગેરે સહકાર કરે છે. (ભાગવત ૬૨ મો સ્કંધ, અધ્યાય ૧૧).

સરખાવો:—સુંદરઉપસુંદરને છળવા આવેલી મોહિનીનું વર્ણન, (દ્રૌપદી સ્વયં-વર કડવું ૪૬ મું ૨૧-૨૭.)

જાલ જુમણાં, કાને કુંડલ, ધર્યાં સોળ શણગાર રે

ચંદ્રવદની, મૃગનેણી, છે તેજ તણો અંબાર રે ૨૩

તે વર્ણવી ન શકું, મન મોહ પામ્યું મહીપતિ રે

.....
 સુંદર વાણી સુંદરી સોલ વરસનો સુંદરી માત્ર રે
 નેત્રકાન્તે મોહ પમાડે, ઠીલાં કરે સુનિનાં માત્ર રે ૨૫
 કોઠીલા સમ સ્વર નીકળે, જાણે મધુર ગાન રે
 વૈયેકાર કરતી આલી, મારવા મોહબાણુ રે ૨૭

૬૬૮. મરાળી. મરાળની પત્ની, હંસીના, જેવી મંદ મંદ પણ ગૌરવસરી ચાલવાળી, માતંગી, (માતંગની માતા) હાથિણીના જેવી મદમરી, ડોલતી. થયા ચિતભ્રમ, ચિત્ત, મોહના ચક્રોળે ચઢ્યું. ૬૬૯. વિનતા, વનિતા (‘હ’કાર હલવાથી ‘વિ-નતા’ થયું છે.) (સં. વન = પ્રીતિ ધરવી) પ્રેમ ઉત્પન્ન કરતારી સ્ત્રી. ૬૭૦. જીએ સામૂં, મીઠી દૃષ્ટિ કરે, એમના મનમાં ઉતરે. પ્રમદા, (સં. પ્ર + મદ) ચૌવનમદથી માતેલી.

૬૭૧. તેણે, વિશેષણને પણ વિકસિત લગાડવાની પ્રયા પૂર્વે હતી. મોટે અર્જુનના હૃદયમાં સજ્જન નમાવડ કીધાથી સઘળાં પુણ્યો પણ સુમદ્રાના કરમહ-ણના સાઠમાં સમર્થવા તૈયાર થયા.

૬૭૩. કદિપત, શક્તિ, જે હેતુથી બાવો બની, અર્જુન ક્ષારકા આગ્યે હતો તે હેતુની કલ્પના. કૃષ્ણ મૂળથી જ આ પ્રપંચથી વાકેફ હતા; પણ બિયારા ભોળા ભગવાન અધારામાં હતા. એટલે પેરે પેરે તેમની પાસે જ એ પ્રપંચ-યુ-ક્તિની સફલતાના ઉપક્રમે કવિ ચોંલવે છે. ૬૭૫. સાંધુ જાણી, ભગવાનનું નિ-ખાલસ દિલ દર્શાવે છે. ૬૭૬. ઝાઝરી, નાળચાવળો લોટા, જલપાત્ર; અસંગ, દૂરથી ન અડચણ તેમ, તથા ધરધડ જડી ધારા ન થાય તેમ પાણી રેડવાને નાળચા વાળું જલપાત્ર બહુધા વપરાય છે.

૬૭૭. ઘરને ચોરલે સંન્યાસીએ ભોજન પહેલાં પગદાય ધેવા, એવો નિયમ છે. પ-ખાલ, પ્રક્ષાલન, ધોવાને. ૬૭૮. આહી કવિ, કંઈક તત્પુરતો એકાંત મળતાં બન્ને પ્રેમાત્માની દૃષ્ટિ મળે અને તારામૈત્રક રચાય, એવો ઉપક્રમ ખુબીબંધ રહે છે. અર્જુનનાં રૂપતેજ વશીભોની દૃષ્ટિ બહાર કીણવટથી નિરખવાનો પ્રસંગ સુમદ્રાને આપી, તેના હૃદયમાં રતિભાવનું આતિથ્ય હદીપન કરે છે. આ સાથે નળના (નળાખ્યાનમાં) તેમ જ અનિરુદ્ધના (ઐશ્વમદરજીમાં) રૂપનું વર્ણન સરખાવવા જેવું છે.

૬૮૦. સોહિ, શોકે. જ્યોતકાર હીસે. જેમ ચોમાસામાં વાદળાંથી ચંદ્ર નિ-
રાળો થતાં શોકે છે તેમ ભસ્મથી દંકાયલું તેજ, રૂપનો લખલખાટ ભસ્મભરતાં
અગ્રગી રહ્યાં. ૬૮૧. ચંદ્રમિમણું = ઊંચ સદૃશ-સમાન, ઉત્પેક્ષા અલંકાર. ૬૮૩.
અહીં કાળિદાસની ઉક્તિનો ભાસ છે:—

અસંશયં ક્ષત્રપરિગ્રહક્ષમા યયાર્થમસ્યામભિલાષી મે મનઃ ।

સંતાં હિ સંદેહપદેષુ વસ્તુષુ પ્રમાણમન્તઃકરણપ્રવૃત્તયઃ ॥

સુભદ્રાની ખાનરી થાય છે કે અહીંન બાવો નહી પણ કોઈ રાજા છે,
અને તેથી જ મારું મન એની પ્રતિ આકર્ષાય છે. તે ભૂપ છે, એટલે મારા જેવી
રાજપુત્રીને તે સર્વથા વરના યોગ્ય છે; એવી અલંકારણી સ્ફુરણા તેને થાય છે.

૬૮૪. લાજે અતિ અનંગ, હામદેવ પણ રૂપમાં પાણી ભરે. અતિરેક અ-
લંકાર છે. વસ્તુતઃ અનંગ ઉપમેય છે; પણ તેના કરતાં અહીં ઉપમાન અહીંનના
રૂપની અધિકતા વર્ણવી છે. અતિરેક અલંકાર છે. ૬૮૫. શે' અર્થે, શા માટે—
શા શુભ, ન કળાય એવા પ્રયોજનથી ચેરાઈ આવું બાવાનું રૂપ તેણે લીધું હશે;
એવો સંશય સુમદ્રાને થાય છે.

૬૮૬. લાસનો નાથ, મહાદેવ શંકર, હિમગિરિના ઉચ્ચતમ શિખર
કૈલાસ પર્વત ઉપર વસે છે, એવી પૌરાણિક માન્યતા છે. ૬૮૭. સુમદ્રાના મનની
અતિક્રાંતતા, કેવળ તલ્લીનતા દર્શાવાઈ છે.

૬૮૮. શુવશું, જીવ સહ: જીવ સાથે. જડિયો, જડી લીધો, એટલે રૂપ,
અભિનતાથી સચુક્ત કીધો. અહીં આકૃતિર્ગુણાન્કયયતિ એ ન્યાયે રૂપ જોતાં જ
સંસારસુખનો અનુપમ લાવો આપવાના શુભો અહીંનમાં હોવાનો સત્તજડ વિશ્વાસ
સુભદ્રાના હૃદયમાં જામે છે.

૬૮૯. લઘુવયમાં, કુમારિકા અવસ્થામાં. વ્રત, ગોર્યો, કાળની વગેરે વામ્,
ખોહું. ૬૯૧-૩. અહીં કુલાભિમાની, મોટા ભાઈ બળરામ અત્યંત કુજશીલવાળા બાવા
સાથે પચણવા ના પાડશે, એ વિચારથી પાણી પડતાં સુમદ્રા સંકલ્પસિદ્ધિને અર્થે
દેવી યજ્ઞ-શક્તિ સહાય માગે છે. અખલાના સ્ત્રીસ્વભાવનું સહજપણું આમાં કવિએ
સારી રીતે ઉદાર્યું છે.

૬૬૨. હાવાં...કરૂં, હવે મનથાં (સાથે-માં) એવો નિશ્ચય કરવો કે “બાવો અર્જુનને લે મને ન જરૂરે તો અવશ્ય મારે મરવું.” એ, મારે આ પ્રયોગ લાગે છે.

૬૬૪. શક્તિસમરણ રૂક્મિણીહરણમાં પણ રૂક્મિણી, કૃષ્ણને મેળવવા, દેવીની સહાયતા માગે છે. બન્ને સ્થળે કેટલેક અંશે પ્રસંગ પણ સરખો છે. એકમાં મંદિરેથી તો બીજામાં મેળામાંથી બહારોણદાર નાગિકનું ઘરણું થાય છે, પણ બન્નેમાં ભાઈ ઈશ્વરને વરવામાં આડા આવે છે; રૂક્મિણી હરણમાં રૂક્મિણી અને સુભદ્રાહરણમાં અવરામ. સરખાવો પ્રેમાનંદકૃત રૂક્મિણીહરણ કડકું ૧૨ મું.

૬૬૭. લે...હયા ધરીશ, આ મનુષ્યસ્વભાવનું તાદૃશ ચિત્ર છે. દેવીને લલ્લે કલ્યાણવાળી હોય તેમ સુભદ્રા તેને પ્રાર્થીતી કહે છે કે લે તું મારા હપર દયા-કરીશ તો હું ભાવપૂર્વક તારાં જન કરીશ. આવી સન્નિધિ નિષ્ઠાથી થોડો દેવદેવીની બાધા-આખડ સામાન્ય રીતે રાખે છે. ૭૦૦. તેડે...ભણી, અહીં સુભદ્રાના મનમાં અર્જુન સાથે નાસી જવાની શક્તિ હૃદયવાળી, કવિ હરણનું બીજું રોપે છે. સાંપ્રત, તત્પર. ૭૦૨. સેવા દ્વારા કવિ સુભદ્રાને અર્જુનના વિશેષ સમાગમમાં લાવી પ્રેમ આકર્ષવાની વધુ સરલતા કરી આપે છે.

કડકું ૧૫ મું.

આ કડકામાં, અર્જુનનું સુભદ્રામાં જ પરોવાયકું મન ભોળામમાં ચોટતું નથી; પણ સુભદ્રાના વિચારમાં જ મક્ક થયાનું વર્ણન કવિએ કટુરૂપ રીતે કર્યું છે. કામ-દયાની પેહેલી મોહાવરયા વર્ણવેલી છે.

૭૦૭. હેમની, સોનાની. લે અર્જુન ખરો સંન્યાસી હોત તો તેને પત-રાજું જ મૂકાયું હોય; પણ આ તો કોઈ મહાધિપતિ બાવો હોય તેમ કાકપૂર્વક ભોળામ માટે ખેડા હોય તેમ કવિ વર્ણવે છે. સંન્યાસીને ધાતુચાત્રને સ્પર્શવાનો નિષેધ છે. થાળ (સં. સ્વાલી) ટાટ. ૭૦૮. ખીન્ધ્યાં (સં. પરિ + લેપ), આગળ ધર્મી. ૭૦૯. પૂજન, સંન્યાસીને ભોળામ કરાવતાં પહેલાં તેનું પૂજન કરવાનો વિધિ શાસ્ત્રવિદિત હોવાથી, પ્રથમ સુભદ્રા તેની પૂજા કરે છે. આ પૂજનસંધિને લાલ લહ, સુભદ્રા પ્રતિ અર્જુનનું ચિત્ત વિશેષે આકર્ષવાની ખરી તક કવિ યોગ્ય છે. તેમ તે એ દ્વારા પ્રેમપાત્રને હૃદય સમર્પણ કરાવવાની સધિ સાથે છે. ૭૧૦. સ્વામિનહ, અહીં ગર્ભિત રીતે સુભદ્રા તેને પતિ-સ્વામી રૂપે સંબોધી પોતાનો

દેહ અર્પવાનું સૂચવે છે. ૭૧૧. બાવોછ આરોગે, અર્જુનનો 'રંતિભાવ' દૃઢતર થતો જતો હોવાનું સૂચન. મનહૂં નવ રહે ઠામ, ઠકાણે નહીં; ભમરું: આકળવિં-કળ થતું હવું; આ હૃદીમ મનોદશાનાં દશ લક્ષણોમાંનું એક છે. અહીં 'હૂં' થી 'મન' ની ભમવાની તિરસ્કારને પાત્ર વૃત્તિ સૂચવી છે. 'લાલવ', તિરસ્કાર, સૂચવવા 'હૂં'-'ઓ', વપરાય છે. ૭૧૨. દ્રૌપદીનો સ્વામ, દ્રૌપદીના સ્વામીને ચિત્તવિભ્રમ થયો. અહીં કાવ્યનિરંકુશતાનો લાલ લઈ, કવિએ ચોથીના પ્રત્યયનો લોપ કર્યો છે. દ્રૌપદીમાં જ અર્જુન પ્રેમાસક્ત હોવાનું સુપ્રસિદ્ધ હોય તેમ જ દ્રૌપદી પણ પાતિત્રત્યવાળી સતી હોવાથી સૂચક વચન છે. ૭૧૪. દેહ રહી છે શૂદ્ધી, દેહનાં સર્વ અંગો દીપ્તિત વસ્તુ સુમદ્રાની પ્રાપ્તિની આશામાં પ્રસન્ન થયાં-વિકાસને પામ્યાં.

૭૧૫. અહીં પુરુષ કરતાં સ્ત્રીના હૃદયની વિશેષ અધીરતાનું સૂચન કવિ કરે છે. અર્જુનની એકા પોતાના મનોરથને અતુરપ તેમ જ પ્રેમની પરાક્રાશ દર્શાવનારો ચિત્તવિભ્રમ ભેઈ, સુમદ્રા અર્જુનની સાન કરવાની રાહ ન લેતાં એકએક મોહવેલછાથી પ્રેરાઈ, કાઈ ન જાણે એમ પોતે જ તેને ખુશીખંધ એમ જણાવી કે છે કે હરણને શુભ સંકેત કરવા રાત્રે તમારે ત્યાં હું આવીશ. અહીં બન્નેના મનોરથની પરિવૃત્તિ થવાની આશાનું બીજ રોપાય છે દશ કામદશામાંની મોહસુગ્ધ દશા અન્હી વર્ણવાઈ છે. ૭૧૬. અલરામની મનીષાની પરિપૂર્ણતા સૂચવાઈ છે. હર્ષની ઉચ્ચતમ કક્ષાએ પહોંચ્યા પછી ચક્રનેમીના નિયમે ગ્લાનિ, સંતાપમાં સરવાની દશા આવે છે, તેનું સૂચન અહીં યાય છે. ૭૧૭. સંન્યાસી, સંત વિદાય યાય ત્યારે સર્વેએ તેમની પસેથી આશિષ લેવી, એવો પ્રધાત છે કવિ આતો લાલ લઈ, અર્જુનનું શરીરસૌન્દર્ય, સામુદ્રિક લક્ષણાદિ જોવાનો પુનઃ પ્રસંગ સુમદ્રાની માતા શેહિણીજીને આપે છે; અને સુમદ્રા તથા અર્જુનના લાગી સંબંધની સરળતા કરી આપે છે. ૭૧૮. આ પંક્તિ બાવાને પગે લાગવાનો બાળકનો આશય સૂચવે છે.

૭૨૬ સામુદ્રિક, (સં સમુદ્રેણ પ્રોક્તમ્ વેલ્લધીતે) હાય, પગની મુદ્રા આકારેલાં શંખ, ચક્ર આદિના જેવાં ચિહ્નોથી લવિષ્ય પારખવાની વિદ્યા. સામુદ્રિક વિદ્યા સુપ્રસિદ્ધ છે.

૭૨૮. દેવ કે રાજ સિવાય અન્યને રાજપુત્રી પરણાવવી, એ ચોચ નથી; પરંતુ આ બાવો નથી પણ દેવ કે રાજ છે મૃદે તે જમાઈ તરીકે ચોગ્ય છે, એવો વિચાર શેહિણીજીને સ્ફુરે છે. અહીં કૃષ્ણની અર્જુન સાથે જેન સુમદ્રાનો સં-

અંધ બંધાવવાની યુક્તિથી રોહિણી પણ અભણી છે, એમ કવિ સૂચવે છે. સર્વથા, સર્વ રીતે.

૭૩૨. પરાંતુ રોહિણીને એવા વિચાર થાય છે કે વેપારી બાવા સાથે, બહેનને પરણાવવાની સંમતિ કુશાભિમાની બલરામ અને કૃષ્ણ શી રીતે આપશે? અહીં સમજવા જેવું એ છે કે વસુદેવ હયાલ હોવા છતાં પતિની સંમતિની દરકાર રોહિણી કરતી નથી કે સુભદ્રા પિતાની સંમતિની કરતી નથી. ઘણાં હિન્દુ કુટુંબોમાં વૃદ્ધ પિતાની સંમતિ આવી બાબતોમાં હજીયે લેવાતી નથી. પણ માતા અને કરના-કારવતા વડીલ પુત્ર, માંમા કે એવા કોઈનો જ મત લેવાય છે. ૭૩૩. મહિમા, મધુસૂદન-કૃષ્ણનો પ્રતાપ મોટો છે; અર્થાત્ તે મોટા મનનો હોવાથી બાવાની યોગ્યતા સમજી શકશે એટલે સમજાવ્યો સમજશે અને સંમતિ આપશે. અહીં કૃષ્ણના સર્વાન્તરયામીપણાનો ભાવ સૂચવાયો છે, તેમ સહુને મન ગમે તેવી વાત સાંભળવા દેવાનો તેનો સરળ સ્વભાવ આવેખાયા છે.

મધુસૂદન-(મધુ + સૂદૃ = કાપવું)—મધુ નામના મધુરાંના પતિ-દૈત્ય-રાજાને મારનાર-કૃષ્ણ. ૭૩૪. સંકર્ષણ, બલરામ, સ્વમતાગ્રહી અને ખીળના હૃદયની ઝીણવટ સમજે એવા ન હોવાથી પ્રીયરો નહીં, સમજાવ્યો સમજશે નહીં.

૭૩૯-૭૪૭—આ પંક્તિઓમાં સુમદ્રાના, કામથી મોહિત થયેલા, મનની અસ્વસ્થ દશા વર્ણવી, કવિ વિપ્રલંબ શૃંગારની ઉદ્વેગ નામે કામદશા આલેખે છે અને સુભદ્રાને, તેની માતાએ ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ મટી કરી આગેલી અનુકૂળતા સૂચવે છે.

૭૪૦. ઉદાસ, (સં. વત્ + આસ્ તટસ્થ બેસવું, એ મૂળ અર્થ) ઉદ્વેગ ભર્યું. કોઈ પણ વસ્તુમાંથી હડી ગયેલી હોસ-ઉલટ વિનાશ; ચિંતાહર, ચિંતા નાશની કામદશાનું વર્ણન. સરખાવો:—

તત્તઃ સુમદ્રા લલિતા લક્ષ્મીભાવસમન્વિતા ॥

સુમોહ શયને દિવ્યે શયાના ન તથોચિન્તા ।

.....

સુમદ્રા ચાપિ ન સ્વસ્થા પાર્થ પ્રતિવમૂલ્લ સા ।

કુશા વિવર્ણવદના ચિન્તાશોકપરાયણા ॥

નિશ્વાસપરમા મદ્રા માનસેન મનસ્વિની ।

ન શર્યાસનમોગેષુ રતિં વિન્દતિ કેનચિત્ ॥

ન નક્તં ન દિવા શેતે બભૂવોભ્મત્તદર્શના ॥

૭૪૨. વિખ્યાત, (સં. વિ = રૂપા = વિગત સાથે કહેવું) સ્પષ્ટ જણાવવું તે. ૭૪૩. શીતલ, ઠંડી, ચાન્ત. માતા પોતાના ઉદ્દેશનું કારણ જાણે છે, એમ સમજવાથી તેનો ઉદ્દેશ ચાન્ત પડે. રાગ નામની કામદયા વર્ણવી તેની શ્રાંતિનું સૂચન કરેલું છે. શું પૂછો છો, તું જાણે છે જ; એટલે પૂછવા જરૂર કંઈ રહેલું જ નથી. ૭૫૧. સુસદ્રા રાજકુમારી હોવાથી આપ દાસી સાથે સંકેત મોકલી શકે એમ હોવા છતાં જાણે એક નાના કાકરડાની છાંટી હોય તેમ જાણે જાય છે; કવિને યાદવ રાજકુમારીના પૈસવનો ખ્યાલ રહ્યો નથી; કદાચિત્ તેણે મોટા રાજદરબારો નહીં જોયા હોય. ૭૫૨. વચનપ્રબોધ, જવાના સંકેતનું સૂચન. અહિં રોહિણી બાવા સાથે ચાલી જવાનો સંકેત સુસદ્રાને સૂચવે છે. બુદ્ધરામ આદિ નહીં માને એમ લાગવાથી સુસદ્રાએ બાવા સાથે નાસી જવું, એ માર્ગ તેને ચોગ્ય લાગે છે; અને તેની યુક્તિ સુઝાડી પેરવી અને સરળતા કરી આપે છે. ૭૫૫. ગીડી, (સં. મિટ) મધુરી, બહાલી. રજો...વાત, તારે આ સંકેત એવી રીતે કરવો કે તેની બળર લાઈ બળરામને ન પડે. ૭૫૬. થશે ઉત્પાત, બળભળાટ થશે, ઉથલપાથલ થશે. બળરામ ન કરવાનું કરી બેસશે. સંઘાતે, (સં. સમ્ = સાથે + વાત-હજૂ-જવું) સાથે. ૭૫૮. મન માને તે થાઓ, પાછળ અહીં કવિ તે યાય, તેની તારે દરકાર કરવી નહીં, હું મારે સર્વ ફોડી લઈશું. ઘરના કર્તાકર્મ રક્ષતાને સ્ત્રીઓ કેવી રીતે ડાળો મૂકે છે અને ધાણું કરે છે, તેનો આ સચોટ દૃષ્ટાંત છે. ૭૫૯. તે બાવો...સુપાત્ર, સારી ચોગ્યતાવાળો છે. ૭૬૨. તાપસ, તપસ્વી. ૭૬૯. મેં, મારે.

કડવું ૧૬ મું.

૧૫મા કડવામાં સુસદ્રાની મોહદશા અને મનની ઘડલાંગ વર્ણવી, તેના નિવેશનો માર્ગ કવિએ સૂચવ્યો. હવે અહીં કવિ નાયક એનું નની મોહદશા અને મનોવ્યથા વર્ણવે છે. ૫૪ી સુસદ્રાનો લાઈઓથી ગુસ્સાપણે બાવાને મળવાનો સંકેત કુશળના જણ્યામાં આપ્યો જણાવી, તેમની દ્વારા એ સંકેત વધુ સરળતાથી અને સફળતાથી કેમ પાર પડે તેની યુક્તિ કવિ વણી જાણીથી વર્ણવે છે.

૭૬૯. સુદા, હર્ષથી; આનંદથી હલકાતા નથી. ૭૭૧. મોહમાણ, કામ-
દેવનાં પાંચ બાણ ગણાય છે, અને તેમાં મોહ પમાડવાની શક્તિ મનાય છે. એ
પાંચ બાણ આ છે:—

અરવિન્દમશોકં ચ ચૂતં ચ નવમલ્લિકા ।

નીલોત્પલં ચ પચ્ચૈતે પંચવાણસ્ય સાયકાઃ ॥

અથવા

સંમોહનોન્માદનો ચ શોપગસ્તાપનસ્તથા ।

સ્તસ્મનશ્ચેતિકાપ્રસ્ય પચ્ચ વાણાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

અંગ, રોમે રોમ કામ બ્યાખ્યા. અહીં ‘અનંગ’ નાં અંગમાં બ્યાખવાના
સામર્થ્યો વિશેષામાસ દેખાડ્યો છે. ૭૭૨ ભર્યા ઉમંગ, સુમદાનો સંકેતથી
પોતાની ઇચ્છાનુકૂળ વાત બનવાની આશાથી ભર્યા, અહીં બાંધાની સ મોહન-અવ-
સ્થાનું સૂચન છે. ૭૭૩. ઉદે, અહીં બાંધાની મનોદશા અસ્વસ્થ દર્શાવી, કામદ-
શાનું ઉદ્વેગ અંગ, કવિએ વર્ણવ્યું છે. માનુની, (સં. માનિની) માન-અભિમા-
નવાળી. ૭૭૫. ચિંતા નામની કામદશા વર્ણવી છે. ૭૮૩ થી ૮૦૫. અહીં નાશી
નવાનો સંકેત સુમદા અર્જુનને જણાવવા જાય છે તેમાં વિવેન નાંખી કદિ તેને
ખુબીથી આકુળવાકુળ કરે છે. ૭૮૭ જુગ્મ (સં. જુગ્મ) બે. ૭૮૨. આ-
પણે, પોતાને. ૭૮૩. અહિં કુદરતી રીતે રોહિણીને કૃષ્ણ માર્ગમાં મોડે સુધી લેવા
રહ્યાનું જાણી, કૃષ્ણ તેમનો સંકેત જાણી ગયા હોવાની શકા સ્થાને થાય છે. ૭૮૪.
જુગ્મ, (સં. જુગ્મ) બે ભાત, ભાતાઓ, ભાઈઓ. રાજકુમાર, રાજકુમારી.
‘વાર’ ભેડ પ્રાસસ્વાર્થ માટે ‘ધ’ કવિએ લેખ કરી છે.

૭૮૮. ત્રીજી વેળા સુમદાને અર્ધે માર્ગે જવા દેવા સાર કૃષ્ણ આગમ્યવળા
ગયા અને તરત જ અધવચ આવી, સુમદાનો હાથ પકડી, તેના ગમરાટનો પાર
પામી, પોતે અનુકૂળતા કરી આપે છે. પોતાની મૂળ સુક્તિ, વધુ સચોટપણે બર-
આણવાનો માર્ગ કૃષ્ણ તેને સુઝાડે છે અને ભોળા બગરામને વધુ હેતરી, પોતાની
સુક્તિ અદ્વંજ નથી અટકાવે છે. અમળા, જળ રહિત, પરાધીન સ્ત્રી. ૮૦૦. ભાઈ,
ખા મરાઠી પ્રયોગનું અનુકરણ છે. ૮૦૨. લાઇને મોંઢું ન દેખાડી ચકાયાથી મોંઢું
દોંધું. શણગટ, (શણ + ગાંઠ) સોડીઈ વાળી લાલ કાઠડી તે. અનુમાન છે
કે અંગાક સ્ત્રીઓ માયા ઉપરથી કેડ પર્યંત અવશ્યક ન બાંધતી, અને તે કાચ ‘શણ’

તું હશે, અને તે કોઈને મુખ ન બતાવતું હોય ત્યારે મુખ ઉપર ત્રીટી લેવાતું હશે. તે ઉપરથી 'શણગટ' શણગટન નો અર્થ સોડીયું થયો હશે. પણ 'સમવચ્ચકનં'; સમ્યક્ રીતે બાંધતું તે, એ ઉપરથી 'શણગટ' વિશેષે સંબંધ છે. ૮૦૩. મારશે, સ્ત્રીસ્વભાવનું તાદરશ વર્ણન; રાત્રે એકલી નીકળવા માટે ખરાબ ચાલ માટે વેહે-માઈને ટપલાટપલી કરશે, એવા બચ કદરતી રીતે સુભદ્રાને ચાંચ છે. ૮૦૬. તેશું, 'તે સહ,' તેની સાથે.

૮૦૯. કરશે, 'કરચ' ઉપરથી. તું કરીશ. અહીં કૃષ્ણ, સુભદ્રાની લગ્ન-નું કારણ જણાતાં છતાં પોતે જ પોતાની ઇચ્છા જણાવી, તેના મનનો ગમરાટ દૂર કરી, પોતાની ઉપર તેનો વિશ્વાસ બેસાડે છે, અને ઇષ્ટ કાર્યસાધનાની સરક્તતા કરી આપે છે. ૮૧૦. કાર્ય કરશે, મનોરથ સફળ થશે. ૮૧૧. હળવેશું, હળવેથી. વાહું, સાહું, ઠીક. ૮૧૨. ઇચ્છાવર, ઇચ્છા અનુસાર મળે તે વર, મનનો માન્યો વર. ૮૧૪. હીસે—(સં. હેષ) હર્ષ પામે. ૮૧૬. અહીં કૃષ્ણ સર્વ પદોત્તર કાઢીનાંખી, સત્યવાત જણાવી અર્જુન સાથે સુભદ્રાને નસાડવાની પોતાની યુક્તિ તેને સૂચવે છે. ૮૧૮. રાજા, અર્જુન હરિતનાપુરનો રાજા હતો નહીં છતાં કથા-પ્રવાહમાં કવિ તેને એવી મહત્વની પદ્ધતિવાળો વર્ણવે છે. ૮૧૯. બાધ, (સં. બાધ) અડચણ, પ્રતિવાચ. ૮૨૦. યુક્તિ, યુક્તિનો વિચાર. ૮૨૧. દેવતાચળ, ગિરનાર જૂનાગઢ પાસેનો પર્વત. ૮૨૨. સાજ, વાહન આદિ. ૮૨૪. દેવે...આણી આપવો, બળદેવે મંગાવી અપાવવો. પ્રા. કા. ના ટીકાકાર 'દેવ' નો અર્થ દેવની જત્રાએ એવા કરે છે. પરંતુ 'દેવ' શબ્દ મોટાભાઈને માટે વપરાય છે. અહીં અર્જુન સુભદ્રાનું હરણ સફળતાથી કરી ચક્ર અને કદાચ યુક્તસંગ્રામ જામે તો એકલો અર્જુન બળવાન શૂરા યાદવોથી પાછો ન પડે, એવો માર્ગ કૃષ્ણ સૂચવે છે; કૃષ્ણનો અલંગ અને અમોઘ અસ્ત્રશસ્ત્રથી સજ્જો, દૈવી અશ્વ ભેરોડો રથ અર્જુનને મળે એવી પેરવી કરે છે. પોતાને હાથે વણ માગે રથ આપે તો બળ-રામ આદિને કૃષ્ણનો પ્રપંચ જણાઈ જાય અને કુટુંબકલહ જામે, માટે સર્વને અન્ધારામાં રાખે છે અને કાર્ય છાની રીતે સાધે છે. આપવો, પ્રા. કા. માં 'આપો' પાઠ છે.

૮૨૭. અર્જુનને સંકેત સૂચવવાનું, હરણનો માર્ગ સુઝાડવાનું કામ કૃષ્ણ પોતાને માથે લેઈ લે છે, અને બેનના માથાનો, ચિંતાનો ભાર દૂર કરે છે, અને કાર્યસિદ્ધિની ખાત્રી આપે છે. ૮૨૮. થશે, સર્વથા સધળા પેરવી. યથાયાગ્ય થઈ નશે. અર્થાત્ કૃષ્ણ કહે છે કે હું અર્જુન સાથે તે વિષે બીધી જોડવણ કરી લઈશ.

૮૩૩. અર્જુનને બનાવવાની પેરવી કૃષ્ણે કીધી; બધે કોઈ બોલીતી સ્ત્રીએ ખારણું કોડ્યું હોય એવી ધુળી કરી; તેને લડકાઓ. ૮૩૬. અનંમન્યા, (અનં + મન) અસ્વસ્થ, હૃદય મનવાળા; અગર ઉત્તરેથી ઘેરાયેલી આખોવાળા. ૮૪૧. શોચના, (સં. શુચ્) ચિંતા. ૮૪૩. હીર, (સં. હીરક) દેવતા. “તારે મન કેટલું સત્વવાળું છે તે મેં બોલ્યું”. ૮૪૪. ધીર, ધારણ. ૮૪૬. સ્વપારાં, (સં. સુ + વાર) પ્રાતઃકાળમાં પોહ ફાટવાં. ૮૪૯. રાશ, (સં. રક્ષી = લગામ) ઘોડાની લગામ. ૮૫૩. માધવ, (સં. મા = લક્ષ્મી + ધવ = પતિ) લક્ષ્મીના પતિ; કૃષ્ણ. ૮૫૭. હજી કેટલી રાત રહી, જ્યાંનો વંખત રખે વહી જતો, એવી ચિંતામાં હૃદય પણ તેને આવતી નથી; તેનું તાલાવેલીવાળું ચિત્ત વર્ણવાયું છે.

૮૫૮. ક્યારે—કઈ વારે. અહીં તારા કે ચાંદની ઉપરથી સમય વીત્યાની અટકળ, ધૃતિકાયંત્રની શોધ થવા અગાઉ, કેમ કરવામાં આવતી તે સૂચવ્યું છે.

૮૬૦. નિશા યુગ સરખી, રાત અતિરાય લાંબી, ખૂટાડી ન ખૂટે એવી.

કડવું ૧૭ મું.

આ કડવામાં અર્જુનની તાલાવેલી, ઉત્સવમાં જવા, શુંગાર સજવાની ઉત્સુકતા અને માર્ગમાં સુલકાની વાટ ભેઈ રહ્યાની આતુરતા વર્ણવેલી છે.

ભમ, (સં. = યામત્ર) તથા કલાકનો સમય. ૮૬૯. મંત્રપવિત્ર, મંત્ર વડે પવિત્ર થઈને. ૮૭૧. કોઈ “ગિર”, બાવાનો પોપાક સજ્યાવું વર્ણન.

૮૭૨. ભાતકાર, જ્યોતકાર, ઝળહળાટ. કલગરિતોરા, કુલના ગુચ્છાનું લટકાણીયું. ૮૭૪. રાખ્યા, શરીર ઉપર થોડું સ્થાને બીજા દાર ખાંધ્યાં. ૮૭૫. કાંઈ, કંઈ. કચ્છટો. ૮૭૬. તાવીત, (અરખી તાવીજ.) સામાના બદ્ધ કે મંત્રપ્રયોગની અસર ન થાય તે માટે મંત્ર કે જંત્ર લખેલાં લોખંધવાળું માદળીક (થામણ). માદળીયાં, ધાતુની, પોલી, લંબગાળ ધાતુની ત્રસ્તુ. તે રોકે કે કોણી ઉપર કે હાથે ખાંધવામાં વપરાય છે. તે માદળ એટલે મુદ્દગના વાટનું હોવાથી માદળીયું કહેવાય છે. મનભાંજિત, મનને ભાવે, પસંદ, પડે એવાં. ૮૭૭. આયે, (મહે-સં. વહે.) આખે.

૮૭૮. પરમ, પરમ, વિશેષ, ૮૭૯ નાથ, કાનકદા ધાવાઓના શુદ્ધ નાથ
કહેવાય છે, જેમ ગોરખનાથ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ વગેરે. ૮૮૦. પીંછી, ગોરખનાથ રાખે
છે તેને મળતું જ કોઈ ઉપકરણ. છડી, દરડ. ૮૮૧. ઉપમા આપું, કોની સાથે
સરખાતું. ૮૮૨. શકે, ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર. ૮૮૭. રાશ, રીતસર; નિયમસર, (દર
વર્ષે થાય છે તેવા.)

૮૮૯. હવડાં, (અહુણા-અધુના) આઠલી વહેલી, અત્યારથી. ૮૮૯. કામ,
પછી બેઠક જમાવવાની સારી જગ્યા મળે નહીં. ૮૯૦. આગળથી, આગળ સ્થાને,
આગળથી, પહેલાં. જડશે, મળશે. ૮૯૨. જઈશે, ‘ જઈ રાઈ’, જઈશું.

૮૯૭. શેરી—(દેશ્ય-સિહરિણી-વળાતી ઝડાતી-સંમાર્જિતા) નેળ; સાંકડો
માર્ગ. ૮૯૯. ઝુંડો, વાવટો.

૯૦૦. સમીરે, (સં. સમ્ + ર્ + ઈર્ = બેઠે ધાંટે, ધીરે ધીરે વાય તે) પવનથી.
૯૦૨. ઉત્પ્રેક્ષા, ચિંતા, આવશે કે નહીં આવે એવી ચિંતાના હિંચાળે મન ચડ્યું.

કડવું ૧૮ મું.

આ કડવામાં ચાહવાની વસ્ત્રાભૂષણ અને વાહનની વિવિધ તૈયારીઓ વર્ણવી
છે, અને તે સર્વે સાજવારી પ્રેમાનંદના અને નવાબીની અસર હેઠળ આવેલા,
જમાનાની જ છે.

૯૦૭. મળશુદ્ધિસ્નાને, તીર્થમાં દેહની શુદ્ધિ પહેલાં, મળત્યાગ કરી, ઘર
જે સ્નાન કરાય તે. દિશાએ જઈ આવ્યા પછીનું સ્નાન. ૯૦૮. રહેાથ, સોહે,
શોભે. ૯૦૦. કલાય = (કલા-“ય” વધારાને છે) ફારસી તથા અરબીમાં પ્ર-
ચલિત શબ્દ “ કલા ” છે. ફાર્સિ હિન્દુસ્તાની કોષમાં એનો અર્થ ‘ a kind of
long gown ’ એક ભત્તને લાંબો ઝભ્ખો, એ આવેલો છે, કુલેકામાં પરણતી વખતે
પહેરવાતું કીનખાળનું અંગરખું.

સરખાવાઃ—સરખાવ આપ્યા ભાટને ધન, અર્થ, કનક કલાય વીરજ.

કલાય કોને પામરી પટકા નામ વ ભયે ગણીયાંજ, મામેરે-પ્રેમાનંદ.

“ કેસરી વાઘો પહેરજે શોભતી ભેડે કલાય ”—પ્રેમાનંદ ગીત.

દોતાં, હર્ફ “ ફૂતા ” સુંદર આ કલાયનું વિશેષણ છે. જામા, મૂળ-ફા-

રસી ચબ્દ 'નમા.' શુંવાતીમાં તેનું એક વચન "નમો" ગણાય છે. ગળાથી કમર સુધીનું અંગરખા ધોતું ચુસ્ત અને કમરથી પગ સુધી ઘાસરા પ્રમાણે કાંચક ઘેરદાર હોય છે. કબા કોઈ પણ રંગનો બનાવી શકાય છે. પણ નમાનું વસ્ત્ર સફેદ રંગનું જ હોવું જોઈએ. નમાની બાંહી, હાથ કરતાં વધારે લાંબી હોય છે. પણ પછીથી તેને કાંસા સુધી લહેરખંઘવાળી ચૂડદાર કરી હાથની બરાબર કરી પહેરાય છે. એ આબરૂદાર શેઠશાહુકારોનો પહેરવેશ છે. હજીયે સુરત આદિ નવાબી શહેરોમાં સાનનમાં કેટલાક લોકો નમા પહેરે છે. નીમા, (ફારસી નીમ-કપરનો કબલો.) છટ્ટીદાર કપડાંનો કમરે પડીવાળો મોટા ઘેરનો અંગરખો, નમાથી હજી ને થોડા ઘેરનો. નીમાંકુર, જોકે આ ચબ્દની બરાબર બ્યુત્પત્તિ થઈ શકતી નથી, છતાં કબા અને નમાનો પૂર્વ સંબંધ જોતાં એમ જણાય છે કે એ પણ એક જાતનું વસ્ત્ર હશે. નીમા ફારસી ચબ્દ છે મી ટ્રેબર્સ તેનો આ અર્થ આપે છે:—a garment like a Jama, but not so full at the breast નમાના જેવું વસ્ત્ર પણ છાતી આગળથી એટલું બરેલું નહીં અર્થાત્ ખુલ્લું. નીમાસ્ત્રીનને મેળવું આ વસ્ત્ર હશે. નીમાસ્ત્રીન એક જાતનું "લેહેર" છે. અઘાપિ મારવાડ અને મેવાડમાં રાજપૂતો પણ અંગરખાની ઉપર તે પહેરે છે. તે એ રેશમનું કે મુખમલનું હોય છે અને તેની ઉપર જરી વગેરેનું ભરતકામ પણ હોય છે. પાઘડી, (હેમચંદ્ર-દેશ. પાઠૂન-પાઠૂતમ્-પ + પાઠૂતમ્ વિશેષતાસૂચક આભરણ, વિશેષ શૃંગારવાનું) હાથ સવા હાથ પનારું વસ્ત્ર જ લાંબું, પુરુષને માથે બીંટાળવાનું વસ્ત્ર, તે અનેક આકૃતિનું, પ્રતિક, નાગરિક આદિ ભેદને, લઈને, હોય છે. પટકા, (સં. પટ = વસ્ત્ર. અલ્પાર્થસૂચક.) કમરે કે માથે વિંટાળવાનો વેંત દોઢ વેંત પહેળો અને ચાર પાંચ હાથ લાંબો ખેસ. પછેડી, પીઠી—(પિં પીઠ = પછવાડે + ઓઠવું સં. જા + વૃ) ખાંધ ઉપર બે પાસ હાથનું, અંગર બરાબર ઉપર ફરીવળવું પાતળું કપડું; ખેસ. વડોરાઓ હજી આવી પિઠોડી ઓઢે છે. જનર હિન્દમાં સ્ત્રીઓ પણ જે સફેદ કપડું હુગડા ઉપર ઓઢે છે તેને પણ પિઠોડી કહે છે. ચામરી, (હેમચંદ્ર-દેશ-પોમર-કસુમવ રાઈ વસ્ત્ર અથવા પામીર-રેશમ માટે વખણાયેલો ઉત્તર અફઘાનિસ્તાનના પ્રદેશ.) જન અથવા રેશમનું વણેલું ખસે ઓઢવાનું વસ્ત્ર. શ્રીકાર, (સં. શ્રી-ચોસા + કાર-ક્ર) સારી ચોસાવાળી.

૯૧૧. મોળિયાં, (મૂળ-મોરીયું, મુખર ઉપરથી) પાઘડીનાં કસબનાં ડોળાં; કાંચળી, ચોળી, લેધી આદિને પણ કસબની કે હીરાગળની દેવાતી કોર. ૯૧૨.

તોરા, (અરબી) પાધડીના હોડાનો કસળી, સોનેરી હોળાવાળો હોડો. કલગી, (ફારસી) સુકુટ કે મંદીલ ઉપરનું પીંછા ધારતું હોય; કીનારી, કોર. ઝાક-ઝમાળ, (સં. જ્ઞગજ્ઞમ્) અતિશય ચળકાટવાળાં. ૯૧૩. ગોશપેચ, ગોશપેચ-ગોશ (ફારસી) કાન અને પેચ એટલે વળ; ગોશપેચ-કાન સુધી જનો પેચ પહોંચ-તો હોય અથવા કાન ઉપરથી પસાર થતો હોય એવો, જમણી બાજુએ બાધેલો શિરપેચ. ૯૧૫. બાબુબંધ, (ફારસી-બાબુ = બાંલ. કોણી ઉપરનો સાગ + બંધ) કડાની જગ્યાએ પહેરવાનું જડાવ; ધરેલું. ખેરખી, (સં. વિ-વિશેષાર્થ-સૂચક + રક્ષી) માદળીઆ કે મણકાનું ગાંઠેલું સ્ત્રીઓને કોણી ઉપર પહેરવાનું ધરેલું. ૯૧૬. વેલીઆં, (સં. વલ્હી) વળીઆં પોરેલા વાંક. વીંટી, (સં. વેટ્ટ) આંગળીએ પહેરવાના વેટ. છાપ, (કદાચ) ખાપ (ચાટું) હશે. ૯૨૦. હંટિ-બંધ, મેખલા, કંદોરા, ૯૨૧. ઉલટ આંગ ન માય, હર્ષ ઉભરાઈ નય. ૯૨૭-હિંસાર, ઘોડાનો અવાજ, હણહણાટ. ૯૨૯. ચામર, ચમરી ગાયના પુછડાંનું બનાવેલું ચમર. ૯૩૦. પ્રભુ, રોક મી. ૯૩૨. દંડપ્રભુમ, કેટલાક લોકો વાહનમાં બેસતાં પહેલાં વિદ્ય ન નડે માટે પ્રભુસ્તુતિ-પ્રણામ કરે છે.

૯૩૬. જાજમ, હિંદી શબ્દ છે. એને કેટલાક ફારસી કે અરબી ધારે છે પણ તેમ નથી. ચેતરંજ. ૯૩૮. પડ્યા હોડે, સરત મારીને.

કડવું ૧૯ મું.

આ કડવામાં ચંદ્રીઓના શણગાર અને ચેષ્ટાળીઓ વર્ણવેલાં છે.

૯૪૫. શીશ ગાથાના વાળ. ગૂંથાવે, (સં. ગ્રન્થ) ભાતભાતની સેરો પાડી અંબોડા બંધાવે. સેંથા, (સં. સીમા + અન્ત) કપાળ ઉપરના, માથાના વાળના બે ભાગ વચ્ચેની લીંટીમાં સિંધુર આદિ સરવાની રીતિ છે. ૯૪૭. મસી, (મેંશ, સં. મપી વા મસી) કાળળ. દાબડી, (અબડબ ઉપરથી) કંકુ, મેષ વગેરે માટે ધાતુ થા લાકડાની નાની બનાવેલી હોય છે. અજન, (સં. અજ્ઞ-ચોપડેલું), સારે, (સં. સ્ત) હાથની મધ્યમિકા આંગળી ફેરવી મેંશ આંખમાં આંજે. ૯૪૮. ભારે, (સં. મૃ) મોટી કિંમતનાં, યા, વજતદાર, નકકુર.

૬૪૯. ગોદણો, (સં. ગુમ્ફ-ગુપ્તું + કળા = સાપની ફેલું.) 'અંબોડે
 સટકું' રાખવાનું સોનારૂપાનું ધુધરીઓવાળું ઘરેલું. અંબોડાના વાળકાળા ભમ્મર
 રંગના હોવાથી માયા ઉપરનો ઘાટ સાપની ફેલું જેવો જણાય છે. જડાવ, રત્નથી
 જડેલો. ભમ્મર લળકે છે, ભમર ચળકચળક ચાય છે; ફેટકીકે સ્ત્રીઓ
 કાળજી ભરીને ભમ્મરને ચળકતી કાળી બતાવે છે તેનું સૂચન છે. ૬૫૦.
 ત્રિસે'થીઆ, ખંદી. સે'યાની લીટી ઉપર એક સેર અને કપાળ ઉપરની
 ટોચની લીટીના બે છેડાની બે સેર-એમ મળીને ત્રણ સેરનું સે'થી ઉપર ખાં-
 ધવાનું જડાવ ધરેલું, તેને ખંદી પણ કહે છે. શીશકુલ, શીર્ષકુલ. અંબોડામાં
 ચાકને બદલે જડાવનું ધરેલું ધાલે છે તે. ૬૫૨. ઊર, છાતી, ખરી રીતે ઉપસેલાં
 સ્તન ઉપર. લળકે છે, ખુશીખંધ, લળતો ચોભે છે. ૬૫૨. ચૂડો, (હેમ. દેશ્ય
 ચુડો. સં. વલયમ્) લાકડા, હાથીદાંતે કે કચકડાનું સોને મઢેલું યા મઢયા વગરનું,
 હંથી કીનારી વાળી, પહોળી પટ્ટીનું બંધાયું. કંકણ, કાચની પહોળી પટ્ટીની કાંગરી-
 વાળી ખંગડી; ખળકે છે, ખળ ખળ અવાજ કરે છે, ખખડે છે; 'ચુડો' ચમ્દ-
 માં સામાન્ય રીતે બે ત્રણ યા 'હાતર' ની ચુડીઓનો 'ખખખો' સમાય છે.
 ૬૫૩. ત્રોટી, તોટી, ટોટી, કાનની ખુટે પહેરવાનું, ખુટના કાણામાં ખોસવાનું
 'ચુની'થી લગાર મોઢું, ચળકું ગોળ ધરેલું. મોર, મોરના આકારનું ખુટે પહેર-
 વાનું સોનાનું ધરેલું. ભમરી, ભમ્મરને તારાટપકાંથી ચણુગારાય છે, તેને ભમરી
 કહે છે. ૬૫૪. વાને, ચારીરે. (સં. વર્ણ).

૬૫૬. લંગર, (દેશ્ય લંગલ-સં. લાક્કુલમ્-પુંછડી) સાંકળાં; હલકી ચાંદી
 ની ધુધરીઓ ખાંધ્યાથી ચલ્લરણે છે. ૬૫૭. અણવટ, સ્ત્રીઓને પગે અને અંશુડે
 પહેરવાનું ધુધરીઓવાળું રૂપાનું ધરેલું. ૬૫૮. દેવાંગનાંશાં, દેવાની અંગનાઓ,
 સ્ત્રીઓના સદશ, જેવાં. અમરમન, દેવાનાં મન. વૃંદ, ટાળાં. લોભે, લોભાવે
 ખેંચે. ૬૫૯. ભાળે, ભાલ, કપાલ ઉપર. ૬૬૦. સારી, એક એકના સામું ભેટી,
 ચારીરનાં લઘાટાં ત્વક્તસલાં કેટલાંક અગો વિષે ચેષ્ટા કરતી. ૬૬૧. વેણુ, વેણી.
 નેહરી, તેલ ધાલી માયાના વાળ બે પડખે કરી, હોળવા તેને નેહરી દેવી કહે છે.
 ૬૬૨. ઘેરી, ખુમારીલયું. ૬૬૭. ખાંધે છેડે, હજી પણ ગુજરાતમાં દેવદર્શનેજતી
 ઘણી સ્ત્રીઓ મંદિરનાં પાથરણાંમાં નાંખવાને અને દેવના ઉપરે ઢગલીઓ કરવાને
 ચોખા વિગેરે અન્ન હુગડાને છેડે ખાંધીને લંચ છે. હ્યા ઉપદાર રાખવાથી અલગ
 વિંદાળવા પડે-માટે સોડીયાને છેડે ખાંધી કંડે ખોસે છે. ૬૬૬. ચરણાં, ચણીયાં.

૯૭૦. રાખડી, રક્ષા. સોના કે રૂપાની ગુચેલી દોરી અને ધુધરી કાંડે પહેરવાનું રત્નજડિત ચોકવાળું ધરેલું. સોળ, સ્ત્રીઓનાં મુખ્ય મુખ્ય શણગાર ‘સાળ’ ગણાય છે તે આ:—(૧) મળનન, (૨) ચાંચીર તનધારણ, (૩) તિલક, (૪) નેત્રાંજન, (૫) શ્રુતિતાંટક, (કાનતું), (૬) વેસર, (નાકની), (૭) કેશસંમાર્જન, (૮) પુષ્પમાલાદિ, (છાતી), (૯) કટિમેળલા, (૧૦) કરકંકણાદિ, (૧૧) કુશલેપ, (૧૨) અંગરાગ, (૧૩) નેપુરાદિ (પગ), (૧૪) દૃગ-વિલોકન, (૧૫) તંબોલચર્ચણ, (૧૬) ગતિ; ચાતુર્ય. (પાદસંચાર, કટાક્ષાદિ). ૯૭૪. અસુર, મોહું. (સં. ચત્ + સર્વ) જુઓ મરાઠી ‘હશીર’; સૂર્ય માથે ચઢશે. સંધ્યાકાળ પહેલાં ગૃહીઓએ થાળે પડી જવું, એ નિયમનું ભાન થાય છે. ૯૭૮. અકાંશે, (પૂર્વના સંકેત અનુસાર) પ્રકટ રીતે કહે. ૯૮૧. રાઠ, (૨૬-૨૭) જક્. ૯૮૩. કૃષ્ણશિક્ષા, કૃષ્ણ પોતાનો રથ બળરામ પાસે મંગાવી આપવાની આપેલી શિખામણ, બુદ્ધિ.

કડવું ૨૦ મું.

આ કડવામાં સુભદ્રાની દેવતાયજના ઉત્સવે એકલી જવાની જક્ પૂરી કરવા બળરામે કૃષ્ણ પાસે રથ માગ્યો, પણ કૃષ્ણ જાણે સુભદ્રાની જીદથી તદ્દન અનુકૂળ હોય અને પછી ભવિષ્યમાં હરણનો પ્રસંગ બનતાં પોતાને સિરે પ્રપંચમાં હાથ હોવાનું આજ ન આવે, માટે પોતાનો આળીશારો રથ આપવાની ના પાડે છે અને તેથી થનારાં વિઘ્ન સૂચવે છે, તેમ તેમ ભોળા બળરામ તેમની જળમાં વધુ ક્ષેપાય છે અને આખરે તેનો રોષ નખથી તે શીખ પર્યંત વાધતાં કૃષ્ણ નમતી મૂકી પોતાની મૂળ ધારણા પ્રમાણે તૈયાર રખાવેલો રથ સુભદ્રાને સોંપે છે અને ભાવિ ભયનું સૂચન કરી અટકે છે. ૯૮૮. આંસુપાત કરે, પુષ્કળ આંસુ પાડે. બળરામને જોઇને વિશેષ કલ્પાંત કરી કામ કાઢી લેવાની યુક્તિ સુભદ્રા આપાદ અનુભાવે છે. ૯૯૦. રૂદન કાં કરે, ચા માટે રૂવે છે? ૯૯૧. પૂછીયે, (સંલભેદ), જાણું. રૂપ ‘પૂછીયે,’ પૂછ. ૯૯૨ લીટી આમ જોઇએ:—‘સનમુખ જઇને તતખેવ’, કારણ કે કપાયલું ખોટું છે. તતખેવ, તત્કાલ, તત્કાલ, ૯૯૭ આવી થાવનને આરે પહોંચેલી ઓકરીને એકલી, કોઈ વિશ્વાસુ સાથ વિના કયમ મોકલાય?

૯૯૯. અહીં રોહિણી એકદમ કૃષ્ણનો રથ આપવાનું, પ્રપંચનો વહેમ ન જાય માટે, બળરામને સૂચવતી નથી પણ બે ભાઈમાંથી કોઇને તેની સાથે જવાનું

અને તેમ ન બને તો પછી કૃષ્ણનો રથ સુભદ્રાને અપાવવાનું સૂચવે છે. અહીં કવિ સુભદ્રા નાના ઠાકરડાની છોકરી હોય તેવો ખ્યાલ આપે છે, બાકી અનેક વિશ્વાસપાત્ર યાદવ સુભદ્રામાંથી હરકોઈ સાથે તેને મોકલવાનું સૂચવી શકાત.

૧૦૦૨. ખેડણહાર, (ખેડણ + હાર) ખેડનારો, રથહાંકનારો (સરખાવે સરજનહાર). ૧૦૦૩. ખાત, ખાખત. (સં. રયા, ખ્યાત) ૧૦૦૬. ઉદલાસે, ઉદ્ધાસ, આનંદ પામે. (સં.-ઠ્ઠ + લસ) ૧૦૧૩. કોણુ, એ સામાન્ય રીતે કવિતામાં “ યા ” પ્રત્યયક વિશેષણ રૂપે વપરાય છે. ૧૦૧૫. મનસા, મનીષા, ઇચ્છા, મનનો સંકલ્પ. ૧૦૧૯. રથહાંકણીવિદ્યા, રથ હાંકવાની, ચક્ષાવવાની વિદ્યામાં જે કુશળ, પારંગત છે તે. જેને હાથે, જેના હાથમાં રમી રહી છે. ૧૦૨૦. રથ ભેતરી, ઘોડા ભેડી લાવે. ભેતરી, (યોક્ત્ + યુજ્ = ભેડવું ઉપરથી) ઘોડા સાથે રથને ભેડી. ૧૦૨૧. આદ્રણી (આપણી) એકાએક; આપોઆપ.

૧૨૨૧ ઉત્પાત, તોફાન. ભવિષ્યમાં સુભદ્રાના હરણ રૂપ તોફાનનું સૂચન પ્રથમથી જ કરી લઈ, પોતે પ્રપંચમાં ભળ્યાના આશ્લેષથી મુક્ત થવાની મુક્તિ કૃષ્ણ રથે છે. રથથી રથને અંગે.

૧૦૨૩. કલ્પાંત, (મૂળ શબ્દ કલ્પાન્ત = ક્-અલ્પાર્થ, અર્ધમતાર્થસૂચક + લ્પ્ = બોલવું = ક + લ્પ + અન્ત = છેડો) વ્યવસ્થા-નિશ્ચિત અર્થનો અંત નાશ આવવાથી શોક થાય છે તે કલ્પાંત કહેવાય છે. હું વિના, મારા વિના. (જૂનો પ્રયોગ). ૧૦૨૪. આળીગારો, આળ ચલાવનારો. (આળ + ગારો. ગાર = ચલાવનાર, આણનારના અર્થમાં વપરાય છે.) થાશે કૃષ્ણ વિદનની શકા દર્શાવી અશક્તતા નથી, પંજુ ચોક્કસ અનર્થ થવાનો છે, એમ સ્પષ્ટ કહે છે, જેથી ભવિષ્યમાં પોતે ઠપકાપાત્ર ન કરે. આનંધ, હાનિ. (અન્ + અર્ચ = હેતુ ઉલટી નંધ એવું). એણે, વિશેષણને સહમાનો પ્રત્યય લગાડ્યો છે; સંસ્કૃત પ્રયોગનું અનુસરણ. ૧૦૨૫. વડવીર, વડા-વૃદ્ધ ભાઈ. શ્યામશરીર, કૃષ્ણના શરીરનો = હું શ્યામ છે માટે.

૧૦૨૮. તારે...કામ, જે આજે અણીને વખતે સગાંવડાલાંને તારે રથ કામમાં નહીં લાગ્યો તો પછી ક્યારે કામે લાગવાનો હોતો ? ૧૦૨૯. અરુવમેર = (અવશ્યમ્ + એવ) નક્કી જ. જન્મ લગી, જીવ રહેશે ત્યાં સુધી, (જન્મ અવતા-). ૧૦૩૦. સ્ત્રીમાં રમે-સ્ત્રીઓના વિલાસમાં જ હું જુલાયો રહે છે; એટલે તારામાં સર્ગ દોષ અનુસાર ખેરક શુદ્ધિ અને ખીહીક સદાયે રહેવાનાં જ અને હું ચીના-

વહું અને કાયદું બોલવાનો જ, તેથી મને તારા એવા ચાવળા શબ્દોનું ગમતા રચતા નથી. ૧૦૩૧. ધૂત્તવિદ્યા, હુમ્મ્યાઈની કળા; ‘હુમ્મ્યાઈ તારી હુમ્મ્યાઈ કોઈ સમજી ચકતું નથી.’ તું હરેક બહાનાં પ્રપંચ શોધી, મૂળ અર્થ ઉઠાવે છે; એટલે તારી હૃદય કળી ચકાતું નથી. તું હુમ્મ્યાઈનાં નાકાબારી રાખી અચાવનો માર્ગ ખુલ્લો રાખે છે, એ તારી છેતરપીંડીની કળાજ છે.

૧૦૩૪. ઘટે, શોભે. મોટા ભાઈ થઈ મને સ્ત્રીલપટ કહેવો, એ તમને છાને નહીં. ૧૦૩૫. અન્યા, અન્યાય, અધરિત કામ. ૧૦૩૬. ઊથાપૂં. (સં.-વત્ + સ્થા તું પ્રેરક) ઉચલાતું, લોપું. તમે જે આજ્ઞા કરો તેનો વિરોધ હું શી રીતે જઈ શકું ? હું વિરોધ ગયો જ નથી. ભલેને સુભદ્રા, અગર જે કોઈ વ્યક્તિને મારા રચમાં બેસતું હોય તે તમારી મુનસરી પ્રમાણે તેમાં બેસીને જાય; મને કંઈ તે સાથે લેવાદેવા નથી; મેં તો મારે ચેતવણી રૂપે જે કહેવાનું હતું તે કહ્યું, એટલે મારી ફરજ તેટલેથી પતી.

૧૦૩૯. વાયક, વાક્ય; વચન, કવિતામાં વાક્યનું “ વાયક ” કહે સ્થળે થયેલું હીસે છે. એ અક્ષરક્રમ ઉલટાવાનો દાખલો છે. ૧૦૪૨. જયમંગળા આદિ, કૃષ્ણતા ઘોડાનાં નામ; અમર કોશમાં તેમ જ મહાભારતમાં આ નામ છે:- ભશ્વાજ્ઞ શૈવ્યસુગ્રીવમેઘપુષ્પવલાહકાઃ ॥ શૈવ્ય, સુગ્રીવ, મેઘપુષ્પ અને બલાહક. સરખાવો:- તેજોવલ્લજવોપેતૈઃ શુક્રૈઃ હયવરોત્તમૈઃ । વાજિમિઃ શૈવ્યસુગ્રીવમેઘ-પુષ્પવલાહકૈઃ ॥ (આદ્યપર્વ). ૧૦૪૫. અહીં પાછું લયનું સૂચન કરી, બળરામને પાછા કૃષ્ણ તેથી સાવધાન થવાની સૂચના સુભદ્રાને આપવા કહે છે; તેમ બળરામ પણ કૃષ્ણનો હેતુ ન સમજતાં તેનો ઉલટો અર્થ લે, તેમને હસી કાઢે છે. કંશૂં, (કિમ્ ઉપરથી) કંઈ પણ. ૧૦૪૬. કોઈ ખાચ, કોઈ ઉપાડી જાય. ૧૦૪૯. ભણે, કહે. ૧૦૫૨. મન હસે, મનમાં હર્ષ પામે. ૧૦૫૦ લાર, વાર જોઈએ, છપાઈની ભૂલ છે.

કડવું ૨૧ મું.

આ કડવામાં સુભદ્રાના શરીરના શણગારોનો, રૂકિમણીહરણમાં રૂકિમણીના ૧૨ મા કડવામાં વર્ણવેલા શણગારો સાથે તેમ જ મોંઘેરામાં લક્ષ્મીજીનાં આભરણ સાથે (કડવું ૧૪મું) મુકાબલો કરવો યોગ્ય થઈ પડશે. કવિએ, જેમ નળાખ્યાનમાં હમથંડીનું સૌંદર્ય (કડવું ૧૬ મું.) અનુપમ રીતે વર્ણવ્યું છે તેમ અહીં

તેટલી તેા શું પણ તેથી અર્ધાંચે અનુપમતા વર્ણવેલી નથી. 'ત્યાં' શૃંગાર ઉપર કવિએ સાર મૂક્યો નથી જ, પણ અહીં સામાન્ય કાકરીને શૃંગારે તેમ સુસદાને શૃંગારવિવેક વસારીને આરૂપણેથી ખરડી છે. નળાખ્યાનમાં શરીરસૌંદર્ય અને અહીં અલંકારદિત્તિ, ઝળદળી રહે છે.

૧૦૫૮. દામણી, (સં. દામન્) કપાળની ઉપર હીરામોતીની ખંદી કર્પાળ ઉપર છેક વાળ આગળના પ્રદેશ ઉપર બંધાય છે. ૧૦૬૦. ઉદ્યોતકાર, ઝળદળાટ. ૧૦૬૪. જયેર, જવાહીર, મોતિહીરાના ચોઢવાળા પાંચ આંગળીની પાંચ વીંટીઓ સાથેની પહોંચી. તે હાંપની હથેલીના પાછલા ભાગ ઉપર સ્ત્રીઓ પહેરે છે.

સરખાવો:—પ્રેમાનન્દકૃત “ મામેરા ” માં લક્ષ્મીચંદ્ર વર્ણન.

પ્રભુ પુઠે કમળા રાણી રે, સસા મોહી જોઈ રોકાણી રે;
સહુ લાળ ભ્રમર રાજે રે, રત્નનરિત રાખડી છાજે રે.
વિશાળ લોચન, ચંચળ ચાલે રે, શું ખંજન પડીઆં જાળે રે;
છે અધરખિંચ પડવાળી રે, મસ્તક ઉપર વેણુ વિશાળી રે.
બાન્નખંધ, ગળુખંધ માળ રે, નાકવેસર ઝાંઝમાળ રે;
હડી ધમકે શુદ્ધવાળી રે, પહેરણુ ચંપકવરણી સારી રે.
ઝમકે ઝાંઝર ઉત્તરવલ પાગે રે, વિછુવા આણવટ બદ્ધ વાગે રે;
જડાવ ચૂંટ્યો કંકણ ખળદાવે રે, માયા મહેતી રૂપે આવે રે.

વળી રૂકિમણીદરણ (કલ્પ ૧૨ કડી ૮૦૧૪)

પાયે ઝાંઝર ઝગમગે, વિંછીયા, પગપાન,
વાગે લંગુર મળતી ધ્રુવરી, વાળે સંગીત તાન. ૮
બે મોઢે હીરા જડયા, કંઠે એકાવળ હાર,
ગળુખંધ ને સાંકળાં, માંચ મોતીની માળ. ૯
બાંધે બાન્નખંધ બેરખા, સુવર્ણ ચુરો રસાળ,
કમળ સરખી હથેલીમાં, લીધો હેમનો યાળ. ૧૦
બે કમળ નેત્ર કન્યા તણાં, વાળીએ વાંક મોર,
આવી અધરે અડધું છે હુમનું, શું ત્યાં વસ્ત્રો ચિતચોર. ૧૧
અર્ધચંદ્ર કપોળ છે, છે બિંદીનો વરમાવ,
તારા જેવી શોભે દીવડી, ઝાલ રત્નજડાવ. ૧૨

જે ભ્રમુદીએ ખાણ ચઢાવિયાં, છટા મૂક્યા છે કેશ,
જાણે શંકર સતી છળવા નીસરી, લીધો લીલડીનો વેશ. ૧૩
ચોળી પહેરી કીનખાખની, ચોઢી ચુંદડી રસાળ.

વળી પ્રેમાનંદકૃત દ્રોપદીસ્વયંવરમાં મોહિનીનો શૃંગારવેષ (કડવું ૭૫ મું) :
પાયે નેપુર રે, અમકે નાના રીતસું, વીંછીયા અણવટ રે પેહેયો પ્રભુજ પ્રીતસું.
કટિમેખલા રે, સોવણ નંગ જડાવસું, બ્રુમણાં જામણાં રે હાર પેહેરે મનભાવસું.
માળા મોહન રે, સુંદર મુગતાફલ તણી, માદળિયાં ઉર રે પેહેરે ત્રિભુવનધણી.
હાથે પોહાંચીયા રે, જડિત ઝવેરે શોભાએ, કસકણ રે જોતાં દષ્ટ ન થોભાએ.
ગોફણી હેમની રે, ચુડાં ઝાંઝરી હેમની, ચુડો સોહે રે કાંકણી સ્વલ્પયાં પ્રેમની.
ખાભુખંધ રે હાથે હથરોટ અતિભલા, કાંને ગુલર રે જડાવ સોહે વીંટલા.
જાલ ઝળકે રે ગાલ સાથે લાગી રહી, ઉપર શ્રીકળા રે મોગરડે શોભા લહી.
નાકે વેસર રે મોતી અતિ તેજનાં, ચાંદલા ચમકે રે ચોહોડયા મનહેજનાં.
આંખ આંજ રે અણીઆલી ટીલી ભલી, શીશ ગુચું રે ચોટલો સુંદર શોભણી.
શીશકુંડ રે સેંચો કુલ્લી તરશે થયું, નાક નમણું રે ચમરી ને વળી કુમરું. ૧૧

૧૦૬૫, કટિખંધ, મેખલા. ૧૦૬૬. અસુલખ, અમૂલ્ય, ભારે કિંમતરૂં.
૧૦૬૭. હરણ જેવી ચપળ આંખો. પોપટની ચાચ જેવું ઢળકતું નમણું નાક, ધનુ-
ષ્યના જેવી વાંકવાળી ભ્રમર, તીરની પેઠે પ્રેમાસ્પદના હૃદયને ભેદનારાં તીર જેવાં.
કટાક્ષ ફેંકતાં નયન, આંખો. ૧૦૬૮. અધર, મીચલો હોઠ. અવાળી, પરવાળાંના
રંગ જેવો લાલચોળ. ૧૦૭૦. ચન્દ્રબિંબશૂં, ચન્દ્રબિંબસદશ, ચન્દ્રના બિંબના
જેવું. ૧૦૭૧. હાથોની સુંઠ જેવા ભરાઉ, મરોડદાર હાથ વિષધર, (સં વિપનદ)
સાપ; વેણી, કેશકલાપ; સાપના જેવો લાંબો અને મળો બહુક લટકતો ચોંટલો.
૧૦૭૨. પોચણુપત્ર, ચંદ્રની પ્રિય, પોચણી, રાત્રિકમલના પાન જેવું સુંદર
પહોળું. ઉદર, પેટ. રૂપનિધાન, રૂપનો નિધિ, ભંડાર. ૧૦૭૩. સુધા, અમૃત
જેવો મીઠો. ૧૦૭૪. કંઠ અવાળ; કંઠમાંથી નીકળતો હોઈને 'અવાળ' જે કંઠરૂં
નામ અલંકારિક રીતે અપાપ છે. કોઝીલા હારે, ટાગલ જેના કંઠનો મધુર અવાળ;
મધુર કંઠમાં કોઝિલા પણ તેનાથી હાર ખાય, ઉતરે. સૂણી-જાણે મારી બીજ કોઈ
પ્રતિસ્પર્ધિની કોઝીલ જાગી એવા વિચારથી વિમાસણમા પડે.

૧૦૭૫ રંગા, ઇન્દ્રની માનીતી અપ્સરા. દેવાંગના, દેવની સ્ત્રી. (અહીં
અંગનાનો અર્થ પત્ની લેવાનો નથી.) માન મૂકે, ગર્વ, અભિમાન છોડી દે.

ચૂકે, ચળે. તાપસ, તપસ્વી. ૧૦૭૬. મધુકર, લમરા; પુષ્પોના પરાગમાંથી મધુ
ચૂસતા હોવાથી લમરાને આ નામ અપાય છે. ખંજન, એક જાતનાં પક્ષી (હીવાળી
ગોરા). એ હાંખી પુછડીવાળાં હોય છે અને વારે વારે તેની પૂંછડી દિલ્હીમાં જ ફરે
છે. તેનો આંખનો રોળો નિરંતર ફરતો જ રહેતો હોવાથી સુંદરીના આંખના
ચંચળ રોળાને ખંજન સાથે કવિઓ સામાન્ય રીતે સરખાવે છે. અને આંખના
કામલાને જાળતું ઊપમાન આપે છે. જાળે પડયાં, આંખના કામલા રૂપી જાળ-
ખંધનમાં પડયાં. રતિન, મત્સ્યના જેવી સુંદર ઘાટીલી આંખ. જાણે કીકીને બદલે
મીન અને ખંજન જ તેની આંખરૂપી જાળમાં ઘેરાયાં હોય નહીં. તેમ કીકી ચપ-
ળતાથી ફરે છે. ૧૦૭૭. ખાલા, ખાલાડ, ખાલાએ; 'ઉ' તૃતીયાનો પ્રત્યય ઘસાયો
છે. ગજગામિની, ગજ-દાશિણી-ની પેઠે મદલરી-જોતલરી, દિલ્હાવાળી. આલ,
ગતિ. મરાલા, હંસી, મૃદુ મૃદુ રીતે પગલાં માંડવામાં હંસ પંકાય છે. ધખધખ,
ભારે પગ પડે એ પકિનીનું લક્ષણ ગણાતું નથી પણ શંખિનીનું ગણાય છે. અર્ધો
કવિ સુમદ્રાને પકિનીના જેવી ગતિવાળી વર્ણવે છે. ૧૦૭૮. સાતુની, (સં. સા-
નિની)-આત્મસંમાનવાળી; અહીં કેવળ સ્ત્રી. ૧૦૮૦. હજારામને હજારવાનું વચન
માતા શેહિણી દહે છે.

૧૦૮૪. શિક્ષા, શીખામણ. દીર્ઘાં, દર્ઘાં, આપું. વાર્યાં, સમજવીને કહ્યું.

૧૦૮૮. હું'શીયાર-(સં. રોસ+યાગ) ચેતનવાળો, સાવધ. ૧૦૮૯. જાતાર,
દારક. ૧૦૯૩. પધાર્યાં, પદ-ધર્યાં, ગયાં.

કડવું ૨૨ સું.

આ કરવામાં સુમદ્રાને પોતાનો મનોરથ સફળ થાય એવા શુભ શુભો સામા
આરંભમાં જ મળે છે, કાળીદાસના ધ્રુવાખ્યાનમાં તપ કરવા જતા ધ્રુવજીને મળતા
શુભોના વર્ણન સાથે આ વર્ણન કર્ષક સરખાવવા જેવું છે. શુભ વર્ણવીને. પછી
કવિએ વાદ્યોના હાંકવાની યાદોની ઠોડનું અને તે પછી રથ ઉપર અર્જુનને લેવા
સુમદ્રાએ સુપૂર ટાટી નાંખી દારકને તે લેવા મોકલવાની સુચિત્તું વર્ણન કરેલું છે.

૧૦૯૬. શુભ, કસ્યાણકારી, અર્થ સિદ્ધ થાય એવા અનુદ્રૂગ. શુકન, (સં.
શક્ત; એક જાતનું પક્ષી, ધણુંખરૂં એક જાતનું ચાસ. આ પક્ષી વટેમાર્ગને જમણે
પરખેથી જરૂં જણાય તો તે કસ્યાણ થવાનું સૂચવે છે.) સારો ચિહ્ન. ૧૦૯૮.
અમ્મ-હસતી. સરખાવો:-

શુકને મળી સર્વસી ગાય, સુવાસણી બેઠું ભરી નય. -
 વરુન્યા પરણીને મળ્યાં, વેદ લણતા વિદ્યાર્થી મળ્યા. (કાલીદાસકૃત કુવાળ્યો.
 ૧૧૦૧. કે, અનેરા, સારા ભવિષ્યના સુખના વિચાર કરે. ૧૧૦૨. અથ
 હેલુ. સહી થાશે, ચાકસ સંરશે. ૧૧૦૫. કિરતાર, પ્રણીત; અહીં છઠીના પ્રત્ય
 ચનો લોપ થયો છે. કપિલા, રતાર અને વધારે પ્રીણાશ મારતા રંગની. અ
 ગાયના શુકન ઉત્તમ મનાય છે. ૧૧૦૬. વદે, (સં.-વન્દ) માન આપે, સત્કા
 કરે. (જૈનોમાં અન્નને વાંદવું-માન આપવું કહે છે, એવો અહીં અર્થ છે.)

૧૧૧૦. ડચકારશું, ડચાર સાથે, હાંકનારનો ડચકારો નીકળતાં વેંત જ
 અર્થાત્ વિના ચાખુક હલાવે, શબ્દવેધી ઘોડા જેવે દોડયા જ નય. આવા શબ્દો
 તુસારી ઘોડા ઉચી જતના ગણાય છે. કહેવત છે કે " તેજને વુંકારો બસ છે. "
 ૧૧૧૧. ગોવાંદરે, (ગો + વદ્) ગાંધરે, ગાયને ચરવાની ગામના પાદરની ચરા-
 ની જગા, એ ગામની હદ સૂચવે છે. ૧૧૧૩. મેગળ, મદ્ગળ, મદ્ કરતા હાથી.
 સુખપાલ, એક જાતનું તાવદાન, જેમાં ખેસનારને હલો હરકત ન આવે, અને
 સુખે જવાય, એવી પાલખી. ૧૧૧૪. વાઘા, સુગંધવાળાં, રંગીન કે રંગની છાંટવાળાં
 શુભ અવસરે પહેરવાનાં મૂલ્યવાન કપડાં. ધણુંખરે મૂર્તિનાં કપડાંને વાગા કહે છે.
 કૈતાળામાં કાકોરજને ચંદનના વાગા ચઢાવે છે. ૧૧૧૫. જોડ રાખે, દમોદમ, સાથે
 સાથે રાખે. ૧૧૧૬. પાધર, (હે પદ્મરંસીધું), ગામની બહારનો રસ્તો.
 સીધો, સપાટ પ્રુલ્લો સાજમાર્ગ. હોડ, ચરત (હેમચંદ્ર દેશ્ય હુલ્લા = પલ)
 ૧૧૧૭. વાઢ, (સં. વદ્) વાદે ચઢી; (હરીશ્ચંદ્ર બકા.) ૧૧૧૮. રસિયા, રસ-
 વદીયા, રસે ચઢનારા. ૧૧૨૦. કોટ, કોટે, ગળે. (સં. ક્રોડ) ૧૧૨૪. અલખે-
 લડા, (અલ્ + લયલા ચાલના ઉપહારના વહેંચનાર) મૂળ ઉદાર, પછીથી શો-
 ખીન, મોજમજલહ હડાવનારા અને રંગીલા, રંગરાગમાં ગુલતાન. ૧૧૨૫. શબ્દશું,
 શબ્દ-સહ-થી સમજ. ઘોડા તે પ્રમાણે સૂચવાયલા માર્ગે ગતિભેર દોડે. 'શબ્દ'
 ને અનુસરનારા ઘોડા ઉત્તમ લેખાય છે. ૧૧૨૮. ચાખકા, (સં. ચાખુક) સાટકા.
 ચાખુક નરમ હોય છે; ત્યારે ચાખખા સખ્ત હોય છે.

૧૧૩૦. સહુથી વહેલા નીકળેલા બાવાને પાછળ પડેલાં જોઈ સહુ નવાઈથી
 પૂછે છે કે આટલા ધીર કેમ પડ્યા ? ચાલો આમારા વાહન ઉપર ચઢી જાઓ.
 ૧૧૩૨. સુજ સાથ, મારી બેડીદાર.

૧૧૩૬. કેવલ, કેવો; ચો. જૂની લાખાનો આ સંસ્કાર છે. ૧૧૩૬. દારૂ રથે હોય તો અર્જુનથી ચક્રી ન ચક્રાય, માટે તેને હતાચવાનો પેતરો રથ છે. તે સાથે કૃષ્ણના ઘોડાને હાંકનાની પોવાની કૃશગવાની ખાત્રી તેને છે, એ તેનું ખરું કૃત્રિયાણીપણું પ્રકટાય છે. ૧૧૩૮. અહીં, શરૂતલા રાખીએ એકાવક્રી ભરાયાના નિમિત્તે કૃશ્યંતને ભેવા લાગ સાથે છે, તેમ સુસદા નેપૂર રથથી હેડુંનાખી દે છે અને દારૂકને હતારી અર્જુનને રથપર લેવાની પેરથી કરે છે. ૧૧૪૪. ચાલીશ, પંદરી રાખીય; ઘોડાને અંકુશમાં રાખીય. ૧૧૪૭. અથ્થ હાડયા, ઘોડા પવન વેગે હપટયા. હોય્યા. ૧૧૪૯. મારે દારૂ, મારી જ નાંખે.

૧૧૫૧. ભેરતારમાં, ભેરથી અને તારથી અર્થાત્ લીજા સ્વરથી. ૧૧૫૨. છેદું પડે, નેપૂર અને આપણા વચ્ચે અંતર વધે છે, માટે રથ ચાલતો અટકાવ અને હેઠો જીતરી લેઈ આવ. ૧૧૫૬. ઉત્પાત, તોફાન. ૧૧૫૭. ગતિ, અન્ય કાર્જના હાથે નહીં રહેવાની ટેવ; વા કેમ રોકવા કે ચલાવવા તેની ગતિ. ૧૧૫૮. કેાને હાથ ન રહે, કોઈના કબજામાં ન રહે. ૧૧૬૨. ભ્રમ રામાયણમાં રામને લયમાં લાણી રક્ષણ અર્થે પોતે રહેલો હોવાથી તેને એક્ષી મૂકી જતાં ખચકાં ખાતા હરમણને સ્ત્રીતા કરવા ન કરેવાનાં વચનો કહે છે તેમ અહીં અર્જુનને રથ ઉપર લેવા માટે દારૂકને હેઠો હતાચવા, સુસદા ફેડવાં વચનો બોલે છે. માત્ર ફેર એટલો જ છે કે સ્ત્રીતાનાં સ્વાભાવિક વચન છે, ત્યારે સુસદાનાં કપટભર્યાં છે; તેમ શિરોજીનીનાં અને દારૂકની જોક્કીને, નહીં કે રાજકુમારીને, જાણે એવાં છે. હજી પાટીદારો, કોળીનાળી હસકે ને તસકે “દાર મારીય,” “મરાવીય,” એમ પોતાના વિશ્વાસપાત્ર નોકરને કહે છે. પ્રાચીન-કાલમાં રાજાઓના સારથી પૂજ્ય અને પરમ વિશ્વાસુ ગણાતા, તેમણે આહું અપમાન કુટીન કુંવરી કરે, એ તફાત અલ્પવસ્તુ છે. ૧૧૬૪. આ વચનો રાજપુત્રીને જાણવાં નથી, કોઈ રાજ્યમદમાં, ધનમદમાં હુબેલાની પુત્રીને જાણે એવાં સાંપ્રત કાલને ઉચિત છે. દારૂ મરાવું, (કામ) જીવું નય એમ તેને તે ભગ્યાએ લગાદે ચસકવા દીધા સિવાય મરાવું.

૧૧૬૮. તાણી, રોકવા છતાં ન રોકતાં રથને બેચી ભય. લાંજર, (કમ કમ અવાજ કરતાં) ઝીણી ઝીણી રથાની ઘુઘરીવાળાં, નાના ઘાટનાં કંઠાં. ૧૧૭૫. દારૂકનાં જ વચન દારૂકને સાચાં મારી, કૃષ્ણના ઘોડા હાથ નથી રહેવા એવું નિમિત્ત થરી ઘોડાને પૂરપાટ દોડાવી ભય છે. ૧૧૮૦. બેસીય, બેસીય, બેસિ, બેસિય, ભયો. બેથી. ૧૧૮૨. રાડી, હવામાં ફેંચી દીધાં. (સં. રહું હું પ્રેરક.

૧૧૮૪. અશ્વમંત્ર, ઘોડાના કાનમાં એ મંત્ર હેવાથી ઘોડા પવનવેગે પૂર નેશથી દોડે છે. નળને એ વિદ્યા સાધ્ય હતી અને તેણે ઝકટુપર્ણ રાત્રને આપી હતી, એમ નળાખ્યાનમાં છે. થાહી, પકડી. ૧૧૮૫. ઘોડા વાયુવેગે દ્રોહ્યા. ૧૧૮૭. શૂર, શૂરવીરો, જેનામાં શૌર્ય હોય તે.

૧૧૯૧. હવે હાહાકાર = સરખાવો.

હ્રુઘાસ્તેનાથ શબ્દેન મોજવૃણ્યન્ધકાસ્તદા

અન્નપાનમપાસ્યાથ સમાપેતુઃ સમન્તતઃ ॥

તત્રજાસ્તુનદાક્ષાણિ સ્પર્ધ્યાસ્તરણવન્તિ ચ

મણિવિદુમચ્ચિત્રાણિ જ્વલિતાગ્નિપ્રમાણિ ચ ॥

મેજિરે પુરુષવ્યાઘ્રા વૃણ્યન્ધકમહારથાઃ

સિંહાસનાનિ શતશો ધિણ્યનીવ હુતાશનાઃ ॥

તચ્છ્રુત્વા વૃણિવીરાસ્તે મદસરંક્તલોચનાઃ

અમૃત્યમાણાઃ પાર્થસ્ય સમુત્પેતુરહંકૃતાઃ ॥ (આદિપર્વ. અ. ૨૨૧. શ્લોક ૧૨-૧૫)

જુઓ પ્રેમાનંદકૃત દ્રૌપદી સ્વયંવર કરું ૮૦ સું, તથા પ્રેમાનંદકૃત દશમ-સ્કંધનો સુંદર મેવાડાએ રચેલો ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૮૬ મો, કરું ૧૯૮ સું. જુઓ

જુઓ પરિશિષ્ટ ૧ છું. અને પરિશિષ્ટ ૨ જુ.

ક્યાં મહાભારત, દ્રૌપદી સ્વયંવર અને દશમ સ્કંધનાં રસભર વર્ણન અને ક્યાં પ્રસ્તુત સુસદ્રાહરણવું શાબ્દિક વર્ણન.

૧૧૯૩. ધનંજય, અર્જુન. મહાભારતમાં આ નામ શાથી પડ્યું તે વિષે અર્જુન પોતે આમ કહે છે કે:—

સર્વાજ્ઞનપયાજિત્વા વિક્તિમાદાય કેવલમ્

મધ્યે ધનસ્ય તિષ્ઠામિ તેનાદુર્મી ધનંજય ॥

સર્વે લોક-દેશને જિતી હું કેવળ વિત્ત આપું છું, અને ધનની મધ્યે હશે રહું છું. તેથી લોક મને ધનંજય કહે છે.

૧૧૯૪. મહાભારતના મૂળ પ્રસંગમાં આથી પણ અનેક શસ્ત્રઅન્ન મહાબ્યાં છે.

ક્રૃષ્ણ ૨૩ સુ.

આ કડવામાં યુદ્ધ માટે મયતા બલરામ ગર્વભર્યા વચનો ઉચ્ચારી, કૃષ્ણને સુદ્ધ આદરવા સાથે સન્ન થવા પ્રેરે છે અને કેવી રીતે બધું બન્યું છે તે બાણનારા શ્રી કૃષ્ણ અબાણપણું દાખવી, માત્ર બહારનો જ ઉપર ઉપરનો ક્રોધ દાખવી લડવા તૈયાર થાય છે અને યાદને લડવા પ્રેરાય છે.

૧૧૯૯. રીસ, ચીઠ. ૧૨૦૦. નચિત, નિશ્ચિત; બાણે કાંઈ અવનતું ન બન્યું હોય તેમ બેકામ થઈ નફરો કેમ બેઠા છો? વાટે, ઉત્સવ અર્થે રેવતાયલ જવાના માર્ગમાં. નૃપમણિ, નૃપો રાજાઓથી શ્રેષ્ઠ. ‘મણિ’ શ્રેષ્ઠતાવાચક છે. ૧૨૦૨. વેષ મૂક્યો, બાવાનો સ્વાંગ છોડ્યો. રીસ, ચીઠ, ક્રોધ.

૧૨૦૪. ક્રોધ—શીશ, સરખાવો:—“નખથી તે શીખ લગી ક્રોધ ચડ્યો.” ૧૨૦૫. ધ્રુવલી, અત્યંત ક્રોધ બાપ્યાનું લક્ષણ છે. ૧૨૦૬. વિષધર, બલરામ શેષ નાગનો અવતાર છે જેનું સૂચન છે; અથવા જેમ સાપ ક્રોધે ભરાઈ ગણેતર થઈ ઠંસ દેવા દોડે છે તેમ બલરામ અન્ય સર્વ બાળતરું બાળ મૂક્યા એમ કવિ કહે છે. ૧૨૦૮. હું સિંહના, (જૂનો પ્રયોગ). ‘મારા જેવા સિંહના સુખમાં હાથ ધાક્કનાર એવો તે કોયો મૂખ છે?’ કૃષ્ણ, કોણ-કોયો. ધાલે, ધાલવાનું સાહસ કરે. ૧૨૧૪. સરખાવો—બેસવાની ડાળ કાપી, ‘ખાધું તેનું ખોણું,’ હરામ કર્યું. મૂળની પંક્તિ જુઓ. બલરામનાં ઉપરનાં વચનો સાથે નીચેનાં વચનો સરખાવવા જેવાં છે:—

કિમવાગુપવિષ્ટોઽસિ પ્રેક્ષમાણો જનાર્દન ॥

(કૃષ્ણને બળદેવ કહે હું શું બેઠો છું જાત!)

સત્કૃતસ્ત્વકૃતે પાર્થઃ સર્વૈસ્માભિરચ્યુત ।

ન ચ સોઽહતિ તાં પૂર્જાં દુર્બુદ્ધિઃ કુલપાંસનઃ ॥

કો હિ તત્રવ મુક્તવાજ્રં માજર્ણ મેત્તુમર્હેતિ ।

(જ્યાં ખાધું ત્યાંહિ પાખંડીએ પાત્ર લાંબું બહાર)

મન્યમાનઃ કુલે જાતં બાત્માનં પુરુષઃ ક્વચિત્ ॥

સોઽવમન્ય તથાસ્માકં મનાદત્યં ચ કેસવમ્ ।

પ્રસહ્ય દૃતવાન્નય સુમદ્રાં મૃત્યુમાત્મનઃ ॥

(સગિનીને લઈ જઈને જોગી થાયે મહા ઉત્પાત)

કથં હિ શિરસા મધ્યે કૃતં તેન પદં મમ ।

મર્પયિષ્યામિ ગોવિન્દ પાદસ્પર્શમિવોશ્નઃ ॥

અથ નિષ્કૌરવામેકઃ કરિષ્યામિ વસુધરામ્ ।

નહિ મે મર્પણીયોઽયમહુનસ્ય વ્યતિક્રમઃ ॥

(આદિપર્વ અ. ૨૨૦. ૨૫. ૩૧.)

૧૨૧૯. અહીં, જાણે કૃષ્ણ-અર્જુન-બાવાની આ યુક્તિથી કેવળ અંતર્યામી હોય તેમ બળરામ સાથે મળી જઈ ક્રોધ કરતા હોય તેમ કવિ તેમને વર્ણવે છે, પણ મહાભારતના મૂળ પ્રસંગમાં તેમ નથી. અર્જુન શુભદ્રાને હારી ગયાના સમાચાર સાંભળી બળરામ આદિ ક્રોધે ભરાય છે, ત્યારે કૃષ્ણ પ્રસ્તુત અણીને પ્રસંગે શું કરવું તેની સલાહ લેવા શાળા યાદવ વીરોની સલાહ ભરવાના નિશ્ચય ઉપર આવે છે, અને એવી સલાહ ભરાતાં તેમાં કૃષ્ણ, નીચે પ્રમાણે સર્વનાં મનનું સાંત્વન કરે છે:—

તતોઽબ્રવીદ્વાસુદેવો વાક્યં ધર્માર્થસંયુતમ્

નાવમાનં કુલસ્યાઽસ્ય ગુહાકેશઃ પ્રયુક્તવાન્

સન્માનોઽભ્યધિકસ્તેન પ્રયુક્તોઽયં ન સંશયઃ

અર્થલુબ્ધાન્ન વઃ પાર્થો મન્યતે સાત્ત્વતાન્ સદા ॥

સ્વયંવરમનાદૃવ્યં મન્યતે ચાપિ પાંડવઃ

પ્રદાનમપિ કન્યાયાઃ પશુવત્કોઽનુમન્યતે ॥

વિક્રયં ચાપ્યપત્યસ્ય કઃ કુર્યાત્પુરુષો ભુવિ

પુતાન્દોપાસ્તુ કૌન્તેયો દૃષ્ટવાનિતિ મે મતિઃ ॥

અતઃ પ્રસહ્ય હૃતવાન્કન્યાં ધર્મેણ પાંડવઃ

અવિતશ્ચૈવ સંવન્ધઃ સુભદ્રાં ચ યશસ્વિનીમ્ ॥

પુપયાણી દશઃ પાર્થ પ્રસહ્ય હૃતાવાનિતિ ॥

ન તં પશ્યામિ યઃ પાર્થ વિજયેત રણે વલાત્

યોદ્ધા પાર્થશ્ચ શીઘ્રાશ્ચઃ કો નુ તેન સમો ભવેત્ ॥

ન ચવર્તયત સ દૃષ્ટાઃ સમૈષા પરમા મતિઃ

યદિ નિર્જિત્ય વઃ પાર્યો વલ્લહન્નૈસ્ત્વર્ક પુરમ્ ॥

મગસ્યેદ્દો યશઃ સઘો ન તુ સાંત્વે પરાજયઃ ॥

(આદિપર્વ અ. ૨૨૨. શ્લો. ૧-૧૧)

૧૨૧૬. તિખાલસ અવરામ પોતાની મૂલ અને કૃતાવળીયાપણું આપોઆપ ક્યવ કરે છે અને પસ્તાતો દાખવે છે. ૧૨૧૮. શું વેદો હો, શું હો હો? શું જરેખર લેગીએ એમ ક્યું, ગળળ યથો, એમ કહી કૃષ્ણ આશ્ચર્યચક્રિપણું દાખવે છે. ૧૨૧૯ સામું લુએ. કૃષ્ણી નિહાળે. મીરમાદ માંડી એઈ ન ચડે તો ક્યારી તો શી રીતે ચડે, એ ભાવાર્થ છે. ૧૨૨૦. હિતાઈ નીર, પાણી-મળનું અભિ-માન તોડી દરાવું. (તરવાર વિગેરેની તીક્ષ્ણ શક્તિને નીર-પાણી કરે છે. અને તેની એ શક્તિ છુટી યાવ ત્યારે પાણી છાંયું કરેવાય છે.) ૧૨૨૨. રીસ, રીસે, રીસ ચઢાવી. ૧૨૨૩. અધર્મી, કૃષ્ણે ન આ પ્રપચ અર્જુન પાસે કરાવેલો હોવાથી તેમના મુખમાં આ વચન યોગ્ય નથી, છતાં કવિએ ત્યારે કૃષ્ણને પ્રપચી કૃષ્ણા, લુકાં ચિતર્યા છે ત્યારે તો એ વર્ણનને, એવો વેપ બરોબર પાર કીતાવરા માટે એ કથિત ન છે.

૧૨૨૫. અણુમાં, રણચિત્રમાં (ખંડ-બંદ). નફેરી, (ફા. નફીર અવાજ) એક ભવનું વાદ્ય દોહ, કુંકુંભી, કુમકુમ અવાજ કાઢનારાં દોહ. નિશાન, (ફા.) વાવચાવાળી મોખવ. રણુપુર, નજમાં શૂર ચઢાવવા વગાડાતી હુરી-(clarion). ૧૨૨૬. સાગરપૂર, ભણે સમુદ્રમાં કલગવું પૂર આવ્યું હોય તેમ ધસમસવું. ૧૨૨૭. રણુછોડ, (ઝણ + છોડાવવું) પિતામાતાને ઝણમાંથી મુક્ત કરવા માટે કૃષ્ણ રણુછોડ કરેવાય છે. ૧૨૩૦. કરવા અંત, અર્જુનનો અંત લાવવા, દણવા.

૧૨૩૫. ખપૂવા, મોચી ઘોડો જે પદોળા આપુવાવાળા ઓતરથી ચામડું ચોરે છે તેને ખપૂવો કહે છે. (તે ફરસી જેવું હોય છે, તેને હાથો દોનો નથી.) ૧૨૩૬. કરતા માર, મારો, મારો, એવો ઉચ્ચાર કરતા; અથવા એકે ચાસે, આથું-પાથું ન જોતાં કેવળ મારવાની ધુનમાં હોડતા. ૧૨૩૭. સુભદ, (સં. સુ = સારો + મદ = પરાક્રમી વીર.) અતિપરાક્રમી યોદ્ધો. ૧૨૪૦. ગ્રોગમાં, ચારેગમથી, સઘળી બાલુએથી. ૧૨૪૧. વર્તી, ભમી. દેવાઈ. ૧૨૪૨. કુશળો, સાજે ચરીરે, હવેતો. રથમાર્ગ, રથને આગળ ધપવાનો રસ્તો. ૧૨૪૪. ચૂર, ચૂર્ણ, 'ચૂરો કરો.'

૧૨૪૬. કવિ અર્જુનને કૃષ્ણની સહાયતા ઉપર રાખે છે. મૂળમાં અર્જુન આત્મબળે હજુઓ છે, એમ છે. ૧૨૪૭. તેણે, વિશેષજ્ઞને સમમીનો પ્રત્યય લાગ્યો છે.

કડવું ૨૪ મું.

અહીં ખરી રાજપૂતાણી હોય તેમ રાજકુમારી સુમદ્રા, અર્જુનને એકલવાયો હોઇને કૃષ્ણ અને બલરામ સાથે રાક્ષ કરતાં ખચકો ખાતો. એકને ચાહેવો સાથે ખાપ લીડી, પરાક્રમ દાખવવાનો જીજ્ઞાસુવશ પ્રભોધ કરે છે. અને અર્જુનનો કૃષ્ણ આદિ સાથે લડવાનો ક્યવાત દૂર કરે છે. આ કડવુંમાં વીર રસ કવિએ પોતાની ઢબે ઉત્કૃષ્ટ રીતે દાખવ્યો છે. છતાં મહાભારતમાં સુભદ્રા જેવી હિમ્મત દાખવી, રથ હાંકી, લડવાની સહાયતા અર્જુનને આપે છે, તેનો આભાસ માત્ર પણ કવિ કરાવી શક્યો નથી. એ તત્ત્વ એણે ખીલવું હોત તો વીર રસની જમાંવટમાં ઓર બહાર આવતો.

૧૨૫૦. ધીરજપાણુ, ધીરજ. અહીં ભાવવાચક નામના બેવડા પ્રત્યય લાગ્યા છે. પરહરો—(સં. પરિ + હ) તદન છોડી દેતાં. એ લોકો બહુ છે, અગર તો મારા સગા છે, મહાન યોદ્ધા છે, એ વિચાર જ કરતા નહીં; ધીરજ રાખી લડશે તો તમારો આખરે વિજય જ છે. ૧૨૫૩-૫૪. કૃષ્ણે અતુલકૃતા કરી આપ્યાથી તેની તરફની વિરક્તતા નહીં જણવાનો વિશ્વાસ દર્શાવાયો છે. ૧૨૫૬. લાજ, મર્યાદા. સરખાવો:—અર્જુનસ્ય પ્રતિજ્ઞે દ્વે ન દૈત્યં ન પલાયનમ્ । ૧૨૫૭. ક્ષણ, એક ક્ષણમાં. ૧૨૫૮. હાથ દેખાડો, પરાક્રમ દાખવો. (હાથ વડે પરાક્રમ થતું હોવાથી એ અર્થમાં ' હાથ ' રાખ્ઠ વપરાય છે.) એક વાર તો તમારાં પરાક્રમનો પ્રતાપ દાખવો, પછી બધુયે, એટલે કૃષ્ણ ચીકારો તોયે, યદિ રહેશે. મહાભારતમાં યુદ્ધપ્રસંગે સુભદ્રા કહે છે કે,

વદીર્ણરથનાંગાશ્વમનીકમભિવીક્ષ્ય તત્ ।

ઽવાન પરમપ્રીતા સુમદ્રા મદ્રમાપિણી ॥

સંગ્રહીતુમભિપ્રાયો દીર્ઘકાલકૃતો મમ ।

યુદ્ધમાનસ્ય સદ્ગમે રથં તવ નરપેમ ॥

ઓજસ્તેજોયુત્તિબલૈરન્વિતસ્ય મહાત્મનઃ ।

પાર્થ તે સારથિત્વેન મવિતા શિક્ષિતાસ્મ્યહમ ॥

(આદિ પર્વ, કુભકોણની પ્રતિ અધ્યાય ૨૪૪ શ્લોક ૬૮.)

૧૨૫૯. ઔઠાં, (પ્ર ઉત્કૃષ્ટાર્થ સૂચક + જઠ) હયા અને ઉત્કૃષ્ટ. ૧૨૬૧.

રીસ, રાપ, કોધ. ૧૨૬૨. ટંકાર, (સં. ટં + કૃ.) ધનુષ્યની પ્રત્યયા ચક્રાવતાં
 ફોરી ખેંચવાથી ને અવાજ થાય છે તે. 'હાહાકાર', હા, હા, હવે શું થશે,
 'ત્રાહી ત્રાહી' એવા પોકાર. વર્ત્યો, (સં. વૃત્-વર્ત = યર્થ) મચી રહ્યો. ૧૨૬૪.
 અર્જુન દે ગાળ, અહીં કવિ સામાન્ય માણસની પેઠે અર્જુન પાસે કૃષ્ણને,
 રોળ ખાતર, ગાળ દેવરાવે છે, ત્યારે મનમાં તેમનું નામસ્મરણ કરાવે છે; પણ તે
 કેવળ અયોગ્ય છે. ૧૨૬૫. ટાળું, શીઠાડું. ૧૨૬૬. નિર્વાણ, (સં. નિર્ + વા.)
 મૂળ અર્થ પ્રાણ નીકળી જવા તે; તે ઉપરથી 'ખચિત' ચોક્કસ. ૧૨૬૭. કોધા-
 કાંત, કોધથી ભરપૂર.

૧૨૭૧. સુહગર, હથોડીઓ. (સુદં મિરતિ, યજુના સરીસમાં આનંદથી પેસે
 તે.) લોગલ, ('લુ' અવાજ કરતી અર્ગલા-આગલો) ખારણાની આઠે વામતી
 ત્રેણ રખાતો લાકડાનો કે લોહાનો ગજળો. ઓખાહરણમાં અનિરક્ષે એ વાપર્યાનું
 અણીતું છે. ૧૨૭૨. તરકસ, (ફા. તીર + કસીદન, સં. કૃપ્ = ખેંચવું)
 ખાણનાં ભાયાં. ૧૨૭૩. મૂસળધાર, પ્રચંદ વૃષ્ટિ મેઘ કરે છે તેમ અસ્ખલિત અને
 અતિ તીવ્ર ગતિવાળા પ્રહાર. ૧૨૭૫. લઘુલાઘવી, (સં. લઘુ = અલ્પ. પરંતુ
 અપળ સાથે નિપુણતા અર્થમાં વપરાય છે + લાઘવી = નિપુણતા) અંચળતાથી
 તેમ જ ખારીક સફાઈથી યુક્તિ કરવી તે. સરખાવે:—"લાંબો કર કરી લઘુલાઘવી-
 માં પંખીનો કર આલ્યો." પ્રમાનંદ ફળ નળાખ્યાન. ૧૨૭૬. "સુમદ્રા, પોતાનું
 અંગ" અશ્વ અને રથને ઈજા ન પહોંચે અને યજુને ઈજા ન થાય, એવી નિપુ-
 ãતાથી સંગ્રામ મચાવ્યો.

કડવું ૨૫ સું.

કવિએ આ કડવામાં અર્જુનની નિપુણતાની ચુદ્ધકળા વર્ણવી છે. અર્જુન યાદવો
 અને બાળરામને હાર ખવરાવે છે, તેમ સુમદ્રાના પોતસાહનથી અગ્નિ ઉત્સાહી થઈ,
 બાળરામને મૂર્છા પમાડે છે. પછી કૃષ્ણ તેમને નિરર્થક ક્રોધ છતાં અટકાવી શાન્ત પારે છે.

૧૨૮૦. સુભટ, (સં. સુમટ) મહાબળીયા. ૧૨૮૨. કંધાંત ૦ 'ત્રાહ-
 ત્રાહ' વર્તાવી મૂર્છા. ૧૨૮૫. જુહાર, (સં. જુહ-યોદ્ધાર, યુયુત્સુ) હડવાને
 સંજુમી રહેતા. ૧૨૮૭. મંત્રપ્રયોજિત, મંત્રથી મંત્રી યોજેલાં, મંત્રબલથી તેમાં

શક્તિ આવે છે, એવી બાણાવલિઓની માન્યતા અને સંકલ્પ હોય છે. ધનુર્વેદ એના મત્રોનું પ્રતિપાદન કરે છે.

૧૨૮૯-૯૭. કવિ, અંગબલથી બાણની સંખ્યા, ચંદતા ક્રમમાં અનેકગણી થયાનું સૂચવે છે. જોડ, સાથે લાંગાં. ૧૨૯૦. ભલા, ભલભલા, નામાંકિત, મહા-રથી, અતિરથી. ૧૨૯૩. રણુમાં રહ્યું નવ જાણ, મારથી હિમ્મત હારી જતાં સામા ઉભું રહી ન શકાય; અર્થાત્ નારી જવાનું મન થાય. જહુમાન, જે કાંઈ યાદવ રણભૂમિમાં હતા તે સધળાએ, એકેએક યાદવ.

૧૨૯૭. આપ્યો, (સં. કર્, કર્ણ 'પડવું' નું પ્રેરક 'પાડવું') હડો પાડ્યો, અટકાવ્યો ૧૩૦૦. દ્વાદશ મેઘ, બાર સૂર્યની પેઠે બાર મેઘ ગણાય છે. તેનાં નામઃ—(૧) નક્ષક, (૨) કંબલ, (૩) હિમમાલી, (૪) મહેન્દ્ર, (૫) વન્દદ્ધ, (૬) પ્રયુઘ, (૭) નંદશાલિ, (૮) વિષપ્રદ, (૯) કરકોટક, (૧૦) વાસુકી, (૧૧) પ્રભુમત, (૧૨) હરિઐતુકિ. (હયારામ-વસ્તુ વૃંદાવીપિકા-કાવ્યસંગ્રહ ભાગ ૧. શુ. પ્રેસની) સંસ્કૃત કાવ્યોમાં ત્રીસની સંખ્યા આપેલી છે અહીં આપેલાં બાર નામ જાણે સાપનાં હોય તેવો ભાસ થાય છે, પણ હયારામે પૂરી તપાસ કરી ઉપર આપેલાં નામ આપ્યાં છે; તેમ નવકલ નાગ કહેવાય છે, બાર કલ નહીં, એટલે પણ ભ્રમ નિરર્થક છે. ૧૩૦૨. સણુસણાટ, સણણ, સણણ, સરસ, સરસ, અવાજ; હવામાંથી અતિ શીઘ્ર ગતિ જવાને લીધે એવો અવાજ ઉઠે છે. સોંસરાં, (સં. સમ + સ્) આખાદ આરપાર. પૂર ગતિથી સરતાં.

૧૩૦૪. શૂં જુઓ છો ? શાનો વિચાર કરો છો ? કેમ વિલંબ લગાડો છો ? જાણુ, જાણકાર, જ્ઞાતા. ૧૩૦૫. ઠાડુણુ, (સં. દ = ફાડી નાંખવું) ભયં-કર ૧૩૧૦. વાયુ, જેમ પ્રચંડ વાયુના વેગથી આકાશમાંનાં વાદળાં વિખેરાઈ જાય તેમ અર્જુનની બાણવૃષ્ટિથી સર્વ યાદવો છિન્નભિન્ન થઈ પલાયન કરી ગયા. ૧૩૧૨. થોભે, (સં. સ્થા) ખડો રહી રાકે. ૧૩૧૩. રણુધીર, રણસંગ્રામમાં ધૈર્યથી ટકી રહેનાર.

૧૩૨૬. વર્તી, પ્રવર્તી, ફેલાઈ. ૧૩૩૨. ઈંદ્રનો સુત, કુંતાજી બાલ્યાવસ્થામાં હતાં ત્યારે તેમણે પાલક પિતા કુંતિભોજને ગૃહે અતિથિ રૂપે પધારેલા હુર્વાસાને પૂજાવિધિથી પ્રસન્ન કરી, તેમની પાસેથી પુત્રપ્રાપ્તિનાં પાંચ વરદાન મેળવ્યાં હતાં. હુર્વાસાએ પાંચ દેવ સૂર્ય, ધર્મ, ઇંદ્ર, વાયુ અને બે અશ્વિનીકુમારની ઉપાસનાના

અમત્રો આપી, તેમની દ્વારા સંતતિ મળશે, એવું વરદાન આપ્યું હતું. કુંતાજીએ કન્યા-અવસ્થામાં એ વરદાનનું ખરાપણ જાણવાની ઉત્સુકતાથી સૂચેને આવાહનમાં બોલાવેલો. પછી કન દ્વારા સૂર્ય પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો તેથી તેનું નામ કર્ણ પડ્યું. પછી કુંતાજી સમ્રાથી પાંડુ રાજાને પરણ્યાં અને પાંડુને મૃગયામાં સંસારસુખ ભોગવતાં મૃત્યુ થવાનો આપ મજબો હતો. એટલે પાંડુયા કુંતાજી પુત્રો ઉત્પન્ન કરી શકે એમ ન હતું; પરંતુ પાંડુએ સંમતિ આપ્યાથી કુંતાજીએ ધર્મ, ઈન્દ્ર આદિ દેવાનું આવાહન કરી, ત્રણ પુત્રો મેળવ્યા. તેમાં ઈન્દ્રથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર અર્જુન હતો. ૧૩૩૩. ફેઈ, (દેશ-પિઠ + રજા પુષ્પા-પિતૃવસા) શૂની પુત્રા અને વસુદેવની બહેન માટે કુંતા ફેઈ. ૧૩૩૫. જીઓ સુંદરકૃત દશમસ્કંધનું કડવું ૧૯૮ મું, કઠી. ૧૩૩૮. જથારથ, આપણા કુળને યોગ્ય જેવો શૂરવીર અને કુતીન વર જોઈએ, એવો જ મજબો છે. ૧૩૪૦. પૃથ્વીપાત, પૃથ્વીન પણ થોડા-ઓના સંહારના ભારથી ચળાવવી તે. ૧૩૪૧. વાપ્યા, (સં. વૃ = અટકાવવું) મિથ્યાકાંચા. આ વચનથી કૃષ્ણે ભ્રજરામને તેમની મૂર્ખાઈનું ભાન કરાવવાથી તેઓ અતિશય ગુસ્સે થયા. ૧૩૪૨. નેટ, (ન + હઠ) નક્કી. ૧૩૪૪. કોધ-વાયક, કોધથી ભરેલું વાક્ય, વચન. ૧૩૪૫. પ્રીછવે, (પૃચ્છ ઉપરથી) સમજાવે.

સરખાવો:—“કૃત્તમ સર્વે પ્રીછયું અને પ્રાછવી ધરન રે.” હરિદાસ.

૧૩૪૬. વાનાં, (ધનપાળ દેશી = વળિગમો સં વસ્તુ) વાત, “આટલી અધી વાત-ખાખત તે જ કરાવી છે.” કાળા, અહીં કાળા, કુટિલ કર્મનો ધ્વનિ છે.

૧૩૫૯. હસ્તિનાપુર, ૧૩૯૮ લીટીમાં અર્જુન અને સુમદ્રા ઈંદ્રપ્રસ્થમાં હોવાનું કવિ જણાવે છે અને ખરી વાત એ છે. દ્રૌપદીસ્વયંવરમાં વિનય મળતાં, કૌરવ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધનના ઉપરમતા થઈને પાંડવોને રાજ્યપાટમાં ભાગ આપવો પડ્યો હતો અને ધમરાજાએ પોતાના ભાગના રાજ્યની રાજધાની ઈંદ્રપ્રસ્થ નિજની રચાવી હતી. તે પછી સુમદ્રાહરણનો પ્રસંગ બન્યો છે; માટે અહીં હસ્તિનાપુર કહેવામાં કવિની વિસ્મૃતિ થઈ છે.

કડવું ૨૬ મું.

આ કડવામાં નીચેનું વર્ણન છે: અર્જુન ઈંદ્રપ્રસ્થ પહોંચે છે અને કૃષ્ણ ભ્રજરામને જાત પાડી. સભાદાને યોગ્ય પહેરામણી મોકલવા સમજાવે છે: અને

પૌતાની સાથે તેમને પાંડવોની રાજનગરીમાં લઈ જાય છે. અને અનુનનાં ચયાવિધિ લગ્ન થાય છે.

૧૩૬૩. પાંડવસાથ, પાંડવો આદિ સાથે પાંડવો અને તેમનાં સગાંરને-
હીઓ. ૧૩૬૫. ચથા, જે પ્રમાણે. ૧૩૬૬. વાળ્યો, (સં. વલ્-ફેરવતું) યાદવો.
સામા થતા અટક્યા, એટલે રણમાંથી રથ ફેરવી ઇન્દ્રપ્રસ્થ ભણી હાંક્યા.

૧૩૬૭. ઊગામીયે, (સં. ઉદ્ + ગમ્ = ઉદ્યે ગતું) ઉપાડીને. ઉદરપર,
સુલદ્રા સહોદરી બહેન અને તેનો પતિ, એટલે એની ઉપર ધા ઊગામવો, એ એન
ઉપર અથવા ફેઈના પુત્ર ઉપર અને આયદે આપણા પૌતાના પેટ ઉપર ઊગામવો,
એ સરખું છે. ૧૩૬૮. કુંતાજીનો સુત, આપણા પિતાની સહોદરી કુંતિનો પણ
એ પુત્ર છે. વિચારતાં ભાસે અદ્ભુત, આપણા પિતાની સહોદરીનો પણ એ
પુત્ર છે, તે વિચારતાં જે ઘટના ઘડાઈ છે, તે અદ્ભુત, અસાધારણ થઈ છે; અર્થાત્
જો બહો જ શું ચલણુભર્યો પ્રસંગ ઊભો થયો છે. નિકટ સગા હોવાથી એને મરાય
એમ નથી; અને એ આપણી લાજ લઈ ગયો છે, એટલે એને મારવો તો ભેષ્યો,
કતાં મારી શકાય એમ નથી જ, આમ “ દ્વિપાસા રજ્જુ ” જેવું સંકટ આવ્યું
છે. ૧૩૭૦. શું કાજ, તમને હવે શું મુડે છે? કૃષ્ણ અહીં એ પાસનું સંકટ સૂચવી,
ખરો માર્ગ બજારના મુખેથી જ ચુકિતસર કહેવાડાવે છે.

૧૩૭૨. બ્રહ્માએ-સરખાવો:—“ લખ્યા લેખ મિથ્યા નવ થાયે હરિહરના
જે જીઆ. ” પ્રચલિત ભક્તિ. વિશેષ, (સં. વિ + શિષ્) ખાસ નિર્માણ
થયા તે. ૧૩૭૩. ફેડકટ, (હેમ. દેશ્ય ફુક્ક) મિથ્યા. ૧૩૭૮. જાત, જાતિની.
૧૩૮૦. પૂજ્ય, પૂજને યોગ્ય. બનેલી હસ્તેશાં પૂજ યોગ્ય ગણાય છે. વળાવાય,
(સં. વલ્ = પાસું ફેરવતું-તું પ્રેરક) વિદાય કરવા, ઘેર પહોંચાડવા. ૧૩૮૨.
સામગ્રી, પહેરામણીની વસ્તુઓ. સરખાવો મહાભારત આદિપર્વ અધ્યાય ૨૨૨
શ્લો. ૪૩-૫૬; કુંભકોણ પ્રતિ અધ્યાય ૨૪૭ શ્લો. ૩૪-૪૮. કવિને લાણે સંખ્યાની
કાંઈ ગણતરી જ ન હોય તેમ તે હરેક વસ્તુની સંખ્યા અપરિમિત જણાવે છે. એક
રાત્ર્યમાં એટલી સંખ્યા એટલી વસ્તુ હોઈ શકે કે નહીં તેનો કવિએ વિચાર કર્યો
જ નથી. પુરાણીઓની પરિપાઘીને તે અનુસર્યો છે. સુલદ્રાને:—પ્રવાલાનિ ચ
હારાણિ ભૂષણાનિ સહસ્રશઃ । કુવાસ્તરપરિસ્તોમાન્વ્યાઘ્રાજિનપુરસ્કૃતાન્ ॥
સુધિગિરને:—વિવિધ રત્નોતા ઓઘ, ચયન, આસન અને વાહનો. ખયા પાંડવો

વચ્ચે:—આનાં કાઢનાં જ્ઞાનામ્ કિંક્રિગોજાલમાલિનામ્ સૂત્રે: કુશલશિક્ષિતે:
 રૂપેતાનામ્ સહસ્રં ॥ મયુરા દેશની પુણ્ય વર્ચસ્વવાળી ગવામયુતમ્ । શુદ્ધા-
 નામ્ વાહવાનામ્ (ઘોડાઓ) સહસ્રં હેમભૂષિતમ્ । વાતરુંદ્રસામ્ અશ્વતરીણાં
 (ખચ્ચરીઓ) દરેકને ૫૦૦, ૫૦૦, દરેકને સારા વેષવાળા મુંદર, અને સુવર્ણ
 ચણુગારેડી, હાતર હાતર સ્ત્રી, આલિહ ક દેશના સી હાતર (લાખ) ઘોડા. ૬૪
 મનુષ્યના વજનનું સોનું. હાતર મદ ઝગતા હાથીઓ. વરરાત્ર અર્જુનને કમ્બલો
 અને વસ્ત્રો, મહા ધન અને રત્નના ઓધ; અને મહાગજ.

લક્ષ્મણહરણમાં દુર્યોધન કૃષ્ણના પુત્ર સાંબને જે પહેરામણી આપે છે તેની
 પંક્તિઓ (કડવું ૧૫મું આખું) તેમ જ અનિમચ્ચુ આખ્યાનમાં સુમદ્રાના સીમંત પ્રસંગે
 (કડવું ૧૭, આખું) જે પહેરામણી અક્ષયમ આપે છે તેનું વર્ણન અને ‘કુંભર-
 આઈના મોંઘરા’ નું (કડવું ૧૪-૧૫ આખું) પણ સરખાવવા જેવાં છે. સ્થળસં-
 કોચથી તે તે પંક્તિઓ અહીં ઉતારી નથી.

૧૩૮૨. પાખર્યા, (હેમ. દેશ. પાકલરા, સં. તુરજ સંતાહ-પક્ષર)
 પાખરરાળા કર્યા, પાખર ચઢાવી. ઘોડા ઉપર નંખાવું અખતર તે પાખર. ૧૩૮૬.
 અંઆડી, (અરખી અમારી) હાથી ઉપરની બેઠક. ૧૩૯૦. અમુલક, (અ =
 નહીં + મૂલ્ય) અચાક કિંમતી. ૧૩૯૨. ખુરી. (સં. છુર્) ખરી, પગની રૂપાની
 ગાંઢરી. શૃંગી, શીંગડાંવાળી, સોને મડેલાં શીંગડાંવાળી ૧૩૯૪. આમળાં જેવડાં
 મોઢાં મોઢી આ મોઢી અતિશય મોંઘરા મૂલ્યનાં અને અસાધારણ હોય છે.
 ૧૩૯૬. વળાવા, સાસરે સાસરવાસા સાથે પહોંચાડવા. ૧૩૯૮ સનકશૂં, સા-
 જવારી સાથે. ૧૩૯૯. પરબ્રહ્મ, કૃષ્ણ. ૧૪૦૦. સાથ, અર્જુનનાં સગાં.

૧૪૦૭. કૃષ્ણને હજી દ્રૌપદીના સાંતવન અર્થે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં રાખવાની અગત્ય
 હોવાથી કવિ તેમને ત્યાં રાખી, બીજા બન્ધા યાદોને દ્વારકાં પાછા વળાવે છે.
 ૧૪૦૮. અર્જુનને... પરબ્રહ્મ તથા, બન્ને નરનારાયણ હોવાથી એક એકથી અળગા
 નથી, એવો ભાવ છે.

કડવું ૧૨ મું.

અહીં, રામાયણમાં જેમ મંથરા રામ ઉપરના પૂર્વના વૈરના સ્મરણથી દેશીને
 ભરતી રામને વનવાસ કઠોવે છે, તેમ અર્જુન સામે તેમની ધર્મપત્ની દ્રૌપદીને

હરેરી, એક દાસી બંને વચ્ચે ઉંચાં મન ધરાવી સંતિને હાથે અર્જુનને આપ અપારવાની બાજી ખેલે છે. કૃષ્ણ તે સમજી નય છે અને અદ્ભુત રીતે, ચુકિતથી, એ બાજીમાંથી પોતાની બેન અને અર્જુનને બેચાલે છે.

૧૪૧૩. દુર્યોધનને, શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જણાવેલું છે કે બુદ્ધરામનું મન દુર્યોધનને સુભદ્રા આપવાનું હતું. પરંતુ હરણ કરી અર્જુન તેને લઈ ગયા તેથી તે આઘાતો. ૧૪૧૬ પટરાણી, પટરાણી. રાજ્યપાટ ઉપર બેસવાને યોગ્ય. ૧૪૧૮. લપડાઈ, (સં. લિપ્ = ચોપડું.) નખથી તે ઠાંડા સુધીના હાથનો ભાગ, હથેલીથી મારેલો તમાચો. લઘુ વયમાં, નાની ઉંમરમાં

૧૪૧૯. ક્રોધાકાંત, ક્રોધથી ભરેલી. રીસ, (સં. ર્જ્વા) થી ૧૪૨૩. અહીં દ્રૌપદીના મનની સ્વાભાવિક સરળતા અને સતી પત્ની તરીકેની સ્નેહલક્ષતા દર્શાવ્યામાં આવી છે. રણીઆત, ખુશી (રલું ઉપરથી). ૧૪૨૩-૨૬. આવે સતી સ્ત્રી, પરદેશથી લાંબે સમયે પતિ પાઠા કરતાં તેનો સત્કાર કેવી રીતે કરે છે તેનું ચર્ચાસ્પદ ચિત્ર. ૧૪૨૭. ઉપહાર, (સં. ઉપ + હૃ) પૂનર્ગત સામગ્રી.

૧૪૩૦. અર્જુન, આ વાત કંઈક અસંગત લેવી લાગે છે. કારણ મૂળ મહાભારતમાં તો અર્જુન યુધિષ્ઠિરાદિની સંમતિ મેળવ્યા પછી જ સુભદ્રાનું હરણ કરે છે. આ હકીમત અલગ રાખતાં પણ અર્જુન ઈર્ષ્યરુચિ સુભદ્રા સાથે આવી સલામાં બેઠો, શ્રીકૃષ્ણ બલરામ આદિએ પહેરામણી સર્વ સગાંને મળણક આપી, ત્યાં સુધી પણ દ્રૌપદી તેના લગ્નની વાતથી કેવળ અજ્ઞાત રહે, એ માનવું પણ કંઈક મુશ્કેલ જણાય છે. ૧૪૩૧. અર્જુનના સંસારમાં દિવારોથી યનારા કુસંપનું બીજ અહીં ન ખાયું છે. આગળ દ્રૌપદીના માનભંગના અને સતીત્વની હાનિના સૂચક પ્રસંગનું બી પણ કંઈક અહીં રોપાયું છે. મંથક્રાન્તમાં કે હાલના સમયમાં ભમ દાસીઓ રાજની રાણીઓને ભેરવી, રાજગાદી માટે કલહ-કંકાસ કરાવે છે, તેમ કવિ અહીં પણ એવા એક સ્વાભાવિક ઉપક્રમ યોજે છે. ૧૪૩૨. પટરાણી, (અહીં) માનીતી રાણી, નવી. ખરી રીતે પહેલી પરણેલી સ્ત્રીને જ મહિષિનો અધિકાર છે. પરંતુ કવિ એ ક્રમ કંઈક બદલાઈ ગયાનું સૂચવે છે, એમ જણાશે. પરંતુ અહીં 'પટરાણી'નો શાસ્ત્રીય અર્થ લેવાનો નથી. રાજ્યો નવી સ્ત્રીને માનીતી ગણી જુનીને અણમાનીતી કરાવે છે, એનું સૂચન અહીં છે. ૧૪૩૪. આજુરો ગર્વ, સરખાવો:-“બાણીની માનીતી દેવડી આખું ગામ અલગાવે.” અભિમાન-ભર્યું ભેઈ પોતાની સરસાઈનું પ્રદર્શન કરશે. ૧૪૩૫. વંશ વર્તીશે, તાંબે રહેશે.

કલામાં રહેશે, તેનો નાથ્યો પ્રેરાશે. ૧૪૩૬. સુખ જોતાં, મને લાગે છે તે પ્રમાણે તો. ચંદ્ર ચક્રેર, જેમ ચક્રેર પક્ષી, ચંદ્ર કીરણના પાનથી જ છવે છે તેમ અનુન તેને જોઈને જ ઘેલો થયો થઈ જશે અને તેને જ દેખ્યાં કરશે. ૧૪૩૭. વરશ વર-તરશે, તેના કલાગરા થતું પડશે. અનુનની માનીતી સુભદ્રા હોવાથી તમારે, પટરાણી હોવા છતાં, તેના કલામાં રહેવું પડશે અને તે તમારા ઉપર હુકમ ચલાવશે. મધ્યકલના અને હાલના રજવાડાનો ચિતાર કવિ ચિતરે છે.

૧૪૩૮. ફેાકે થયો, મિથ્યા ગયો, જતો રહ્યો. (હેમચંદ્ર દેશ્ય = ફુફ). ૧૪૩૯. જગુલમાન, જગવલ્યમાન, અતિશય જવલત, પ્રદીપ્ત, અતિશય તેજદાર. ૧૪૪૦. શરીરે ન રાહી સાન છ, શરીર, મનમાંથી સમન્વયક્ષિત ચાલી ગઈ; આ-વરી, બહાવરી બની ગઈ.

૧૪૪૦-૪૪. અહીં કવિ માનસંગ, નાચિકાની ક્ષિતિ વર્ણવે છે. ૧૪૪૧. દીન, ઘ્વાન, કરમાયલું. ૧૪૪૩. મસ્તકે કર દઈ, અતિશય નિરાશ થઈ. જ્યારે માણસ નિરાશ અને કંઈ આશો ન રહે ત્યારે માથે હાથ દઈ બેસે છે. ચક્ષુ, ચક્ષુ, આંખમાંથી. ૧૪૪૪. શાપ દેવાને, અહીં સતી પોતાના સતીત્વથી ચળવા જેવું અને અતિ માનુષી, સાધારણ સ્ત્રીને પણ લગાર ઓછું જાનવું કાર્ય કરવા તત્પર થાય છે. સતીત્વની કવ્ય ભાવનાના આદર્શરૂપ દ્રૌપદીને આમ પોતાના પ્રેમારપદ પતિ અનુનને શાપ દેવા જેવું, આણુધરું કામ કરવા પ્રેરવી, એ હોનપાત્રાલેખનનો હોય સૂચવે છે, અને દૂષિત રસસંકરનું ભાન કરાવે છે. અલગત મહાભારતની દ્રૌપદી અનુન ઉપર સપત્ની (શોક) સુભદ્રાના આગમનથી આરંભમાં કંઈક ચીકાય છે ખરી, પણ તેને શ્રાપ દેવા તત્પર કરવી, એ અતિ પરવું છે. મૂળમાં માત્ર એટલું જ છે કે દ્રૌપદી સ્વાભાવિક રીતે સપત્ની (શોક) આવવાથી ચીકાય છે અને અનુન ઉપર પ્રણયકોપ કરે છે. અનુન પણ તે પૂર્વે આવી ધટના થશે એમ કળી જાય છે, એટલે સુભદ્રાને ગોવાલણીના વેષે દ્રૌપદીને પગે લાગવા મોકલે છે અને તે કદાચ સખત વચન કહે તો તે સાંખી પણ લેવા સલાહ આપે છે. સુભદ્રા ગોવાલણી બની જાય છે, એટલે દ્રૌપદી તેને વદાલશેર વધાવે છે અને વરદાન દે છે. પછી અનુન જતાં તે પ્રણયકોપથી માત્ર એટલું જ કહે છે કે, તત્રવ ગચ્છ કૌન્તેય યત્ર સા સાત્વજાત્મજા । સુવદ્વસ્યાપિ મારસ્ય પૂર્વવધઃ શ્લયાયતે ॥ ત્યારે અનુન 'બહુ વિધ વિધાપ કરતી' દ્રૌપદીના મનનું સાંત્વન કરે છે.

પ્રકાશનંદે અભિમન્યુ આખ્યાનમાં પ્રેમાનંદે દ્રૌપદી પાસે સુભદ્રા અનુનિને સાપ દેવરાવવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો છે. સુભદ્રાના સીમંતપ્રસંગે સદ્ગુને પેદે-રામણી બાલરામે આપી પણ દ્રૌપદીને વિસરી ગયા. ‘કુંવરગાઈના’ ‘ગોમેશ’માં, જેમ તેણી નણ્ણની છાત્રી વિસરાઈ ગઈ હતી તેવું બન્યું. દ્રૌપદીએ રાપ ચઢાવી, રાપ હીધો-નુઓ ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’, કડવું ૧૮ મું કડી ૨ થી ૧૩.

પેદેરામણી કરી પત્રવાળી રે, પાંડવને ત્યાં વનમાંથી,
ક્રોધ કરીને બોલ્યાં પટરાણી, સુભદ્રાની પ્રત્યેછ
બાઈ હરિ તો બાઈ છે તમારા, પણ ટ્યહો તોડ્યો ચરતેછ,
એહેવું કહીને અંતઃપુરમાં અનુનિને દેવી આજછ.
સુભદ્રા ગઈ કૃષ્ણની પાસે, પડી પેટડિયામાં કાજછ.
સાન કરીને કાળુ કૃષ્ણને, જે વિસરીયા પટરાણીછ,
એક રવાસે માર્છ આવ્યા ધરમાં સારંગપાણીછ.
દ્રૌપદીએ કરે અંનલિ લીધી, આપ અનુનિને દેવાછ,
એકલે હરિ આવી લલા, અને વચન ન દીધું કહેવાછ.
આસનથી ઉભી થઈ અબળા, મનમાં લલ્લ પામીછ,
બેસો બેસો મારા સગ છે, નરહરિ બોલ્યા સિર નામીછ.
કહે દ્રૌપદી હું ભણે રાણી, સુભદ્રાએ વાગવંતછ,
હું તો આપત નરનારીને પણ તમે દુશાઓ અંતછ.
મન કલિપત ટળે નહીં માઁ, મને લય્યા કુટુંબમાં લેખીછ,
હવે સુભદ્રાને સંવસાચી, વહવું સીમંત ન દેખેછ.

+

+

+

મન મનાવીને વળ્યા મોહન, વાલ્મેળને દેવરાત્રી આપછ,
અભિમન્યુ મુઓ ધૃષ્ટરાષ્ટ્રઃ તે દ્રૌપદીના પ્રતાપછ.

૧૪૪૫-૫૨. અહીં કવિ કૃષ્ણને પોતાના સમયના જનસમાજની માન્યતા પ્રમાણે પ્રપંચી ચીતરે છે. કેટલાક લેખકો દેવ આદિ અવતારી પુરુષોમાં માનવભાવ ઉતારવાની કળાને સદાજ પાત્રાલેખનની નિપુણતા ગણે છે, તેની ના પડાય એમ નથી; પરંતુ જ્યારે એક મહાપુરુષનું આરિચ્છ જ ઉલટું પ્રપંચમય કરી નાંખનાર માનવ-તાના અધમ અંશે દાખલ કરાય છે, ત્યારે તો એ કલાને દ્વિધિત જ કલા વિના ચાલતું નથી. ૧૪૪૭. મૂળમાં અનુનિ ગોવાલણીના, નહીં કે રાજકુંવરીના, વેશે.

દ્રૌપદી પાસે સુમદ્રાને મોકલે છે અને તેને નિચેની શિખ દે છે—ગોપિકાયાસ્તુ
વેપેળ ગચ્છત્વં વૃજિનં પુર । કામવ્યાહારિણી કૃષ્ણા રોચર્તા તે વચો મમ ॥

૧૪૪૯. અહીં સતી સીતા સહન ક્રોધન હૃદયનું પ્રતિબિંબ કવિ હૃદય રીતે
પાડે છે. ૧૪૫૦. મારા પુત્રને રાજ્ય, આ વચન દ્વારા કવિ દ્રૌપદીના મુખથી
જ પોતાનું પરશુરામ પદ લેખવાની વાત કહે છે. એ કે ભાવિ છે તેમ આખરે
પરિણામ આવે છે પણ એ જ; અને તે એ કે સુમદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુનો પુત્ર
જનિશ્ચિત રાજપાદ ભોજવે છે, છતાં મહાભારતમાં આમ દ્રૌપદી પાસેથી વરદાન
લેવાયાની વાત નથી. કવિ લલિત્યના પ્રસંગને આમ વરદાનનું રૂપ આપી, કંઈક
અદ્ભુતતા દર્શાવે છે.

કંઈકું ૨૮. સું.

આ કડવામાં કવિ અભુતમાં વ્યંધાકથનું તેજ મૂકી, દ્રૌપદીને કામવાસનાથી
વિહ્વલ કરે છે અને સુમદ્રાને તમામ કંઈકું તેના કોથને સમાવે છે અને પોતાની
કપડ તેના કોથને આપ રૂપે વહોરી લે છે.

શારંગધર = (શરૂ શાક્ષધર, શાક્ષ = વિશ્વનું ધનુષ્ય + ધર = ધર-
નાર) વિશ્વ, કૃષ્ણ. ૧૪૫૮. ભેદ, યુક્તિ. વિશ્વવ્યાપ, વિશ્વવ્યાપક દૃષ્ટિ.
૧૪૫૯. ત્રિભુવન, ત્રિભુવનમાં. સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ-ત્રણે ભોકમાં. ૧૪૬૦.
જગજીવન, જગજીવને. ૧૪૬૧. ત્રણે દેહમાંથી કિલ્લ ફૂટવાં હોય એવી ન્યાતિમય.

૧૪૬૨. શરૂ, કલ્પેશાલંકાર, બાર સૂર્ય કહેવાય છે:—

આદિત્યઃ પ્રથમં નામ દ્વિતીયં તુ દિવાકરઃ

તૃતીયં માસ્કરઃ પ્રોક્તં ચતુર્થં પ્રમાકરઃ ॥

પંચમં તુ સહસ્ત્રાંશુઃ ષષ્ઠં ચૈવ ત્રિલોચનઃ

સપ્તમં હરિદશ્વશ્ચ અષ્ટમં તુ વિભાવસુઃ ॥

નવમં દિનકૃત્ પ્રોક્તં દશમં દ્વાદશાત્મકમ્

एकादशं त्रयोमूर्तिर्द्वादशं सूर्य एव च ॥ (આદિત્યહૃદયરતોત્ર.)

૧૪૬૩. અભુત, નર હોવાથી મૂળમાં જ તેજોમય હતો, એમ કહેવાનો
આશય છે. ૧૪૬૪. આલંકાર—ન્યાતિકાર.

૧૪૬૫. સૂર્યકિરણ વસુધાકર, જાણે વસુધા ઉપર રહેલા અર્જુન રૂપી સૂર્ય-
માંથી નીકળતા કિરણો. (સરખાવો.—૬૪૬ ૧૬ થું નળાખ્યાન, જ્યેષ્ઠ કોમ જે
સોમ.); અથવા હુધાકર પાઠ લેઈએ તો તેમાં વિરોધતા જણાય છે કે ખાર સૂર્યનું
તેજ પ્રચંડ અને અતિ અસહ્ય છે, તેથી અર્જુન તેવો અસહ્ય તેજવાળો ન થતાં
ચન્દ્રના જેવો મીઠા મધુરા તેજના અંખાર જેવો થયો. ૧૪૬૬. વિજયોના તેજથી પણ
અતિશય ઝળકે. ૧૪૬૭ માન મૂછી, કામદેવ પણ પોતાના રૂપનું અસિમાન છોડી જાય.
૧૪૬૮. સાગર રૂપ, સમુદ્ર સમાન ગંભીર અને રૂપથી હલખલતા દેવાંગના, દેવા-
ની અંગના, અસરાઓ. ૧૪૭૩. આવના અંદન, એક હતમ નતની સુકટ. બ-
હેંકે, મગમગાટ પમરી રહે. ૧૪૭૪. છુઆ, નાળાએરની કાચડી બાળી તેમાંથી
કાઢેલા તેલમાં ખુશખો મેળવી, બનાવેલો સુગંધી પદાર્થ. ૧૪૭૫. મુગમદ,
કરેવરી મુગનો ઝરેલો મદ. અર્ધ ઈંદુ, અર્ધચન્દ્રાકાર ત્રિપુંડ. જાણે ચંદ્ર હોય,
એમ ઝળકજો. ૧૪૭૬. લાલ રતનનાં મિંદુ, કુંડલમાં જડેલાં માણેકના કટકા. ૧૪૮૦.
માણુમાણુ, મદઝરતી હાથિણીની ચેટ ડાલતી અને મહાલતી, ધીરે, ધીરે.

૧૪૮૫. અહીં કવિ, કોધાણ દ્રૌપદીમાં પણ, રૂપતેજના અંખાર પ્રિયપતિ
અર્જુનને જોયાથી ક્રોધ ઊતર્યાનું અને પોતાને થયેલી ગ્લાનિ તથા આવેલા અધ-
ર્મ વિચાર માટે પરતાવો કરતી હોવાનું અંતરે છે, એ ખરેખર સહજ ચિત્ર છે.
માનુની, માનની ભરેલી સ્ત્રી. અહીં “ માનુની ” પદ્યથી કવિ એમ સૂચવે છે કે
માનની ભરેલી હોવા છતાં તે લજ્જા પામી. ૧૪૮૭. દ્રૌપદીનાં અહીં કવિ, કૃષ્ણ-
દ્રૌપદીના મનમાં ઊતર્યા, એનું અદ્ભુત રસનું સૂચન કરતાં દ્રૌપદીના સહજ સ્નેહ
અને પતિભાવને કંઈક ન્યૂન કરે છે, એ સહજ નહીં પણ કૃત્રિમ દેખાય છે. અદ્-
ભુતતા આણુવા જતાં સાહજિકતાને હાનિ પુગે છે. ૧૪૮૬. જલાંજલિ, જલની
અંજલિ, શ્રાપ દેવાને પાણી હાથમાં લીધેલું તે નાંખી દીધું. ૧૪૯૦. અમળા,
(અ = નહીં + લ) પતિને દેખતાં પૂર્વ સ્નેહનું સ્મરણ થતાં, બળહીન થઈ,
વિવશ બની ગઈ. ૧૪૯૧. વિમાસે, વિચાર કરે, પરતાય. ૧૪૯૩. અબુધ, દ્રૌપદી
જેવી માની સ્ત્રીના મુખમાં સ્ત્રીની અધોગતિના ઉદ્ગારો ન છાને. નીચળ પોતાના
સમયનો ખ્યાલ દ્રૌપદીના મુખમાં કવિએ સૂક્યો છે.

૧૪૯૪. લક્ષ કરે તમો નાર, આ તમારી નારી, સ્ત્રી ઉપર મીઠી નજર
રાખો; અગર મારા કંઈ કુશળા રહેશે તો તે મારે ખસ, લલેને લાખ સપત્નીઓ

(શોક્યો) લઈ આવે; ‘નાય કુચળ તો હું કુચળ’, એ ભાવ. ૧૪૮૫. વહાલ-
પૂર્ણ-વહાલ. અહીં ભાવવાચક નામનો પ્રત્યય બેવડો લાગ્યો છે. ૧૪૮૮. બુન
ભરી, બે હાથ વચ્ચે ઘમી. ૧૫૦૦. શ્રી ગોવિંદ, શ્રી ગોવિંદે, કૃષ્ણે. અહીં
કવિતામાં તુનીયાતા પ્રત્યયનો લોપ થયો છે. રાખ્યા, રક્ષણ કર્યું. ૧૫૦૨. પ્રદ-
ક્ષિણા, હાથેથી જમણી બાજુએ જઈ, પૂજ્યની આસપાસ ફરતું તે પ્રદક્ષિણા કહેવાય છે.

કડવું ૨૯ મું.

આ કડવામાં સુમદ્રા દ્રૌપદીને પગે લાગી પાંચ વરદાન મેળવે છે અને છેલ્લું
પોતાના પુત્રને માટે રાજ્યપાટ મેળવવાનું વરદાન માગતાં બે કે દ્રૌપદી તે આપે
છે, છતાંયે એવાં વરદાન માગવાનું સુઝાડનાર કૃષ્ણને શાપ દે છે.

૧૫૦૫. અભિલાપ, (સં. અભિ + લપ્) વાંછના. હિંદે, હૃદયમાં. ૧૫૦૬.
ચરિત્યાગો, - (પરિ + ત્યજ્) પૂરેપૂરી તથા લો. લાજ, શરમ, સંકાય; મોકળા
મનથી માગો. ૧૫૧૦. આરત, માગણી. (સં. આર્ત, કૃષ્ણ આપવું) સંતોષાયા.
વિના જીવને કરાર ન વળે એવી ઈચ્છા. ૧૫૧૨ અહીંથી વરદાનપરંપરા ચાલે છે;
કવિ તેમાં ખુશી વાપરી, “ જર તમારું તો કહે વાસ કાઢો, ” એ કહેતી પ્રમાણે
સુમદ્રા પાસે દ્રૌપદી પ્રતિ સ્નેહભાવ અને પૂજ્યભાવ ટકે એવા પ્રકારની આર્જવ-
યુક્ત માગણી કરાવી, પછીથી તેના ભવિ હૃદયમાં નિખાલસપણું જમાવી, તેના
પુત્રને બદલે પોતાના પુત્રને રાજ્યપાટ મળે એવી માગણી કરાવી, સતિનાજ હિંદા
અભિલાપનું નિકંદન તેની પાસે કરાવે છે. ૧૫૧૩. નિત્ય તમારું દર્શન, તમા-
રાથી હું ઘડી-પણ વેગળો ન પડું. આવો વર સપત્ની-શોક માગે અને તે પ્રમાણે
બે બંનેનો સંસાર ચાલે તો બે બાપડીના ભરથારને ‘ સાહ જેની સારાન બુડી રે
તેની અક્ષણ ગઈ છે છુડી રે ’, એવાં આત્મહિરસ્કારનાં વચન ઉચ્ચારવાનો અવ-
કાશ જ ન રહે. ૧૫૧૫. આજ્ઞા લોપવાની વૃત્તિ જ ન યાય. ૧૫૧૭. હું, મને..
કવિતામાં “ મને ” ને બદલે “ હું ” ને ” વપરાય છે. અહીં ‘ કવિએ ’ દ્વિતીયાતા
“ ને ” નો લોપ કર્યો છે. એવાને રાજો, તમારી સેવા હાથવવાનો મને જ અ-
ધિકાર આપો. ૧૫૧૮. ધર્મથી, કૃત્રવધુને ચોગ્ય કર્તવ્યથી. ચળે, (સં. ચલ્
ગણું) ડો. ૧૫૧૯. આ વરદાનમાં ધીરે ધીરે, યુક્તિ પ્રવેશેલી જણાય છે. અપ-
રાધ થાય છતાં તમારે (દ્રૌપદીએ) કદિયે મારી ઉપર ક્રોધ ન કરવો એમ કહી,

પછી પોતાના પુત્રને રાજ્યપાટનો હક્ક મળે એમ જણાવી, હંદરું તેને કોધ ઉપજાવે એવું કાર્ય કરે છે. સતિનો શાપ ટાળવાની એ એક ખુશી છે. રીસ ન કરવાનું વરદાન આપ્યાથી, પછી તે તેના ઉપર રીસ ન કરી શકે, એવી યુક્તિ દ્વારા સુમદા પ્રથમ, સતીના શાપના ત્રાસથી મુક્ત થઈ, પોતાનું કામ કાઢી લે છે. બેરી હંદરની પેઠે કુકી કુકીને કરડવાની આ રીતિ છે. ૧૫૨૦. માણસ ભૂલને ખાત્ર હોઈને મારા રોજ અપરાધ થશે છતાં તે તમારે તો માફ કરવા જ. ૧૫૨૩ સાધુસુદ્રા, મોંઠાનો ભાવ શીળો અને નિર્દોષ જણાય એવી મોંઠળાવાળી. ૧૫૨૪. મહાદીન, અતિશય આનંદપૂર્વક. સરખાવા:—

નમેં નમેં મેં ફેર હય બહોત નમેં નાદાન,
દુઝબાજ દોરા નમેં ચિત્તા ચોર કમાન.

એ પ્રમાણે દ્રૌપદીનું સર્વસ્વ તેની પાસેથી જ હરી લેવાની યુક્તિ કરતાં અતિશય નિર્દોષભાવ કૃષ્ણની બહેન, સુમદા ધારણ કરે છે કૃષ્ણ કપડી એટલે તેની બહેન પણ કપટભાવ ખુશીથી યોજી શકે, એમ કવિને કુદરતી લાગેલું જણાય છે. ૧૫૨૬, સર્વથા, સર્વ પ્રકારે અર્થાત્ ગમે તેવા સંલોગ હોય છતાંયે મારા પુત્રને જ રાજ્યાધિકાર થાય.

૧૫૨૫. સુજ...આજ, આજે મારી ઉપર. અહીં કવિ સમ્પ્રભીનો ભાગ દર્શાવનારો શબ્દપ્રયોગી અન્યથા “ઉપર” નો લોપ કરે છે.

૧૫૨૭. અહીં કવિ દ્રૌપદીના ક્રોધ દ્વારા, સ્વાભાવિક ક્રોમળતાવાળી આ પણ પોતાનું સર્વસ્વ હણાતાં ક્રોધે ભરાય છે તેનું દૃષ્ટાંત—ચિત્ર આલેખે છે. જાજુલ-માન, જાજુલ્યમાન, તેજથી બળતીજળતી. એવું—પોતે સુમદાને તેનાપર રીસ ન કરવાનું વચન આપ્યાથી દ્રૌપદી તેને શાપ ન દેતાં એવી સ્વાર્થબુદ્ધિ સુઝાડનાર કૃષ્ણને શાપ આપે છે. કવિ અહીં સુમદા ઉપર રીસ ન કરવાની દ્રૌપદીની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ ન થાય અને કુદરતી રીસનો બિભરો કાઢી શકાય તેમ કૃષ્ણના વંશ-એકના ભાવિનિર્માણના નિમિત્તનું બીજ રોપી અતુકૂળ માર્ગ પૂરી ખુશીથી ચોળે છે. ૧૫૩૧. જેણે, જે બુદ્ધિથી પ્રેરાઈને. ૧૫૩૨. ભગવાન, ભગવાને—કૃષ્ણ. તૃતીયાંતા પ્રત્યયનો લોપ કરાયો છે. ૧૫૩૩. મન, તારા મનમાં. સમ્પ્રભીના પ્રત્યય “માં”નો લોપ થયો છે.

૧૫૩૪. કૃષ્ણશૂં કૃષ્ણ સાથે, પ્રત્યે. ૧૫૩૫. કામણુંગારા, (હેમચંદ્ર દેશ્ય કામણં સં. કાર્મણમ્, કેમનુ-કુ = કરું + ગાર ફારસી) વશીકરણ કરનાર મોહિ

પ્રમાણનાર. શ્રી કૃષ્ણ પુરાણે પ્રમાણે ગોપીઓના લાડીલા ગણાતા હોવાથી તેમના સંબંધમાં આ વિશેષણ ધણું જ વપરાય છે, ‘કમલુ દુમલુ રૂંડું’ એટલે ‘વચ કરી લેવું’ એમ કહેવાય છે. કાળિયા, મૂળ કૃષ્ણ વર્ણવાળા, પણ કાળાં કર્મમાં સામેલ થનારા. હું.....નથી. મેં કાંઈ તારે બંગારનું નથી, તેમ હું તારી દુધન નથી છતાં તે મારા પુત્રનો રાત્ર્યદક્ક જીનથી, તારી બાણિજને અપાવવાનો પ્રપંથ સાધ્યો, એ યોગ્ય નથી. ૧૫૩૬. વલુસાડયું, (વિ + નદાર્દ પ્રેરક) બગાડયું. તને આમ માફ-બગાડવાનું શું કારણ મળ્યું ? મેં તો તને એવું કાંઈ નિમિત્ત પણ આપ્યું નથી.

૧૫૩૭. તારા મનનું હેત જાણ્યું, હું મને કૃષ્ણા, બહેન : કીને જે હેત કાખવતો હતો, તે ખોટું ઉપર ઉપરનું હવું, અનું હું મને બહારો હતો, તેની અને આજ ખાતી થઈ છે. તારે બહાર ખોટું હવું તે જણાઈ આવ્યું. ૧૫૩૮. ધાઈ, દોડી. સરખાવો:—

“જે આવે બેનનો ભાઈ, તો પેસે ધરમાં ધાઈ;

જે આવે ભાઈનો ભાઈ, તો કમ્પો રહે કમાઈ સાલી.”

દીયર કે જેઠ ભાઈ ધરમાં ન હોય તો ધરમાં પેસતાં સંકોચ પામે અને બહારથી ખખર કાઢી પાછો જાય, ત્યારે બેનનો ભાઈ (સાળો) બનેલી ધરમાં હો કે ન હો, પણ “બહેન” કહેતો, ભવે રહેલો ધરમાં પેસે, એવો હાલ જે સિવાજ પડી ગયો છે, તેનું ચિત્ર. ૧૫૩૯. લાડી, નણી. ભાઈ બહેનની આપણી પ્રીતિ મિથ્યા હતી, સ્વાર્થની હતી, એની મને સમજણ પડી. સરખાવો:— ‘સગપણ તે સોનું અને પ્રીત તે પિતળ.’ “ભાઈ તે લેખાં અને બીજાં તે જૈયાં (નકામાં).” ૧૫૪૦. એત સુભદ્રા, ખરી બહેન તો તારી સુભદ્રા, હ તો બીજા લોહીની એટલે માત્ર કહેવાની. માન્ય બહેન વધુ ઠરી = તે “સગપણ તે સોનું અને પ્રીત તે પિતળ” એ કહેતી ખરી કરી આપી. Blood is thicker than water. લોહાલોહ, સામાન્ય લોક જેવી. એક લોહીની બહેન જેવી વડાલી નથી. ૧૫૪૧. હુલામણું, ખુશીયો, કમળકાથી લાડતો લાડતો. દૂર રહી, દુરથી પણ અંતરનો કમળકો કાખવી. શીખવી, ચકાવી, જાણવી. ૧૫૪૨. જાણ્યું. પાંડુ તે માફે સર્વસ્વ દરાવી લેવાનું તારી બહેનને શીખવ્યું ત્યારે જ મેં જાણ્યું કે, એ સર્વ તારાં સ્નેહ આદિ ઉપર ઉપરનાં-લોકને દેખાડવાનાં હતાં. ૧૫૪૩. સાંચ્યાં, દાંચ્યાં, દાંચાં (સં = સ + ચિ = સચવું). લક્ષણ, ચરિત્ર. નહીં પાંક, એમાં સુભદ્રા-

ના કાંઈ હોય નથી. એ તો તારૂં શીખતું બોલી છે. તે બુદ્ધિપૂર્વક, આવી યુક્તિ રખા નથી; એટલે હું તેને સાપ ન આપતાં, એ યુક્તિ સુઝાડનારને, તને જ સાપ આપું છું. ૧૫૪૪. ગળું, શક્તિ (મૂળ ગળું. શું બું; શૂક, છુપાવતું. જે ઉપરથી એટલે વાત, સંકેત વગેરે ગુપ્ત રાખવાનું સામર્થ્ય.) રાંક, રંક, ગરીબ. ૧૫૪૫. વંશ ઉચ્છેદ કરવા, મારા પુત્ર અને તેના વંશને રાખ્યાગાદીનો હક્ક પડાવી લેવો, અને એ રીતે એ વંશને રાખ્યવંશથી ભ્રષ્ટ કરવો તે નિર્વંશ કરવા સરખું છે. ઉચ્છેદ, (સં. ઉદ્ + છિદ્ કાપવું) નિર્મૂળ. સંદક, ચટ્ટ દધને. ૧૫૪૬. મારા સરખું, મારું જેવું તે ઇચ્છ્યું તેવું, એટલે મારો વંશ નિર્મૂળ થવાનું ઇચ્છ્યું તેમ તારો વંશ પણ નિર્વંશ થશે. “ જેવું ઇચ્છ તેવું ફળે ”. “ આંધળાનો ગોળો બહાર અને ધરનો સંહાર ” એ કહેતી સત્ય થશે. ઉજળું ફટક થશે, તારું સર્વ ઉજળું થશે. નિકંદન જશે. જેમ ડાઘાવાળું લુગડું ઉજળું થતાં એ લુગડાનું સત્ત્વ હણાઈ જાય છે, તેમ તારો વંશ બધો ધોવાઈ જશે અને તું ધોએલા મૂળો જેવો ઉજળો ફટક રહેશે. ફટક, (સં. સ્ફટિક) સ્ફટિકના મણકા જેવું ધોળું-ધબ. ૧૫૪૯-૫૦. મૂળ મહાભારતમાં દ્રૌપદીના સાપથી આવું પરિણામ આવ્યાનો પ્રસંગ હોયો થયો જ નથી. પણ દુર્યોધનને કૃષ્ણે અવળી મતિ આપી, કૌરવોના ઉચ્છેદનો માર્ગ મોકળો કરી આપવા માટે, ગાંધારીએ કૃષ્ણને આજ્ઞા આપી આપ્યાનું સૂચ્યું છે. ૧૫૫૧. ઉપમા કહે છે, (Gives credib) મીઠાં વચન કહી સાત્ત્વન કરે છે. ૧૫૫૩. રતિ, (સં. રમ્) લીલા. ભાચેગની રતિ, ભાવિની લીલાએ જ મને એવી યુક્તિ સુઝાડી, એટલે જે ભાષ્યમાં થવાનું હતું તેવું બી આમ રોપાયું. ભાચેગ, (સં. માચ્ય) બોલવાના વિકારથી ‘ય’ ઉલટાવાયો, એટલે ‘ભાચમ’, ‘ભાચમ’ થયું.

કડવું ૩૦ મું.

આ કડવામાં કવિ બે પત્નીવાળા સંસારીના સંસારનો તાદૃશ ચિતાર આપે છે. તેણે અહીં અતિશય સહજ ચિત્ર આપેલું છે, પાત્રનો તેમાં હોય હોય તો તે એટલો જ છે કે, દ્રૌપદી જેવી સતિ સ્ત્રીને અતિશય માનુષીભાવવાળી ચીતરી, તેની પાસે સતિત્વ તથા એવા અને સતિત્વને કલ્પિત કરે એવાં ન છાજતાં વચનો કવિએ બોલાવ્યાં છે. જે તેને બદલે કલ્પિત પાત્ર ચીતરી આમ કહ્યું હોય તો તેની

મનને સવિશેષ એમ આપનારે ગણાત. ૧૫૧૦. સધળે, સર્વે મુશ્કેલીઓમાંથી
બચ્યા. દ્વારિકામાંથી જાગેવ આદિના હાથથી આરંભી, ઠઠ દ્રૌપદી સાથેના નિવન
સુધીની સર્વ વિદખણાઓમાંથી સહીસલામત પાર લાગ્યો ઊગર્યા. (સં રત્ન +
જુ બહાર નીકળવું) વગર આવે બચ્યા. ૧૫૬૨. રામારાજ્યવિલાસ. સુંદર
પત્નીના રનેલ્લોગથી અને રાજ્યપાટના વિલાસથી. ' રામરાજ્ય વિલાસ ' થી એવો
પાઠ છે; પણ અહીં ' રામા ' લખિત છે, નહીં કે ' રામના જેવું રાજ્ય '.

૧૫૬૫. અહીં કવિ, જે શોક્યો વચ્ચે વિનોદમાંથી હયાં મન થયાનું અને
દ્રૌપદીનું માનસંગ થયાનું બીજ નાંખે છે. " રેનરૂ મૂળ ખાંસી અને કંઠપ્રનું
મૂળ હાસી " એ કહેવત પ્રમણે પરિણમ આવે છે. શ્રી-દ્વ ભાગવતના દ્વયમ રસ-
ધના ઉત્તરાર્ધના ૯૩ મા અધ્યાયમા દ્રૌપદી કૃષ્ણની બધ પરાણીને ને તેના કૃષ્ણને
શા ગુણથી અને કેવા સંભોગમાં વરી તે વિષે બહુ વિનોદમરી પૃચ્છા કરે છે, તે
ઉપરથી આ પ્રસંગ કહાય કવિને રૂપો હશે પરંતુ તે પ્રસંગ જ્યારે આનદમાં સમાપ્ત
માય છે, ત્યારે આ પ્રસંગ દ્રૌપદીના સતીત્વને ઉગાવનારો હીન નીવડે છે. ૧૫૬૬.
અતિહાસ, અતિરાય હાસ્ય. મનક અલલિત ઉક્તિ છે — " અતિ હસવું સારું
નહિ કે શામળીયા, અતિ હસવે થાયે શોક રે પાતળીય. " રળી, રળીયાત થઈ.
૧૫૭૨. મન...ભાવિયા, મનને ગૂંચ્યા; હૃદયમાં સંચોટ વસ્યા. (સં મનું પ્રેરક).

૧૫૭૩. નિશ્ચય. નક્કી એને, અર્જુનને. ૧૫૭૩. જહુ હાર મનાવિયા,
ચાલેવોને હાર ખવરાવી કબૂલ કરાવ્યું ૧૫૭૭. સંસારમાં થઈ વાત્સી, લોકમાં
હરણની, બલાતકારે અર્જુને આજ્ઞાની વાત પ્રચરા, પણ ખરી રીતે એ પ્રેમનું
ખૂબન અને પરિણામ હતું, એવો ભાવાર્થ છે.

૧૫૮૦. પિતા મારે, મારા પિતાએ. કવિતામાં તૃતીયા વિભક્તિનો પ્રત્યય
અધ્યાહાર રહ્યો છે. ૧૫૮૧. મંડાવિયો, રાજગાર્યો. (મંડાવિતઃ મંડાવિજ,
મંડાવિઙ) ૧૫૮૨. જાણુ ભૂપતિને થયો, રાજ્યોના પણ એ નજ્યામા આવ્યું.
૧૫૮૫. પણ પોંક્યું, પણ-પ્રતિજ્ઞા-શરત નહર કરી. પોંક્યું (સં: પ્રોક્ત =
પાણી છાંટવું) વધાવ્યું, ધર્યું, નહરે ક્યું. શાસ્ત્રનો એ નિયમ છે કે કોઈ સારી
વસ્તુ દેવ આદિ પૂજ્યને ધરાવતાં પહેલાં તેની ઉપર શુદ્ધિ માટે પાણીના છાંટા
નોખવા. ૧૫૮૭. વેધાચો, (સં. વિષ્-લેદ્વું) વેધી શકયો. ૧૫૮૭. કુંવારી,
કુમારી, પરણ્યા વગરની રહી ગઈ. ૧૫૮૯. પાંડવો કાપડી વેધે આદ્યલસપ્રદાયમાં.

ધોમ્ય ઝિની સારી હતા તે :શ્રી કૃષ્ણ નાણતા હતા, એટલે તેમણે અર્જુનને
 મત્સ્ય વેધવા ઉઠવાની સાન (સં. સંજ્ઞા), ઈસારત કરી કે હવે મોઝા આમો
 છે, માટે ઉઠ અને કાર્ય સાધ. ૧૫૯૦. શ્યામળે, કૃષ્ણે. ૧૫૯૧. પાવક, સં: પૂ=
 શુદ્ધ કરવું) પવિત્ર અગ્નિ. ધનુષ્ય, ગાંડિવ નામનું સુપ્રસિદ્ધ, અર્જુનનું ધનુષ્ય.
 ખાંડવ વન અગ્નિને બાળવા દેવામાં અર્જુનને સહાયતા કરેલી હોવાથી અગ્નિએ
 તેને ગાંડિવ ધનુષ્ય આપ્યું હતું. પરંતુ આ પ્રસંગ દ્રૌપદીદરણ પછી થયલા સુભદ્રા
 ના હરણની પછી બનેલો છે, છતાં મહત્તા દર્શાવવા કવિએ 'ઐતિહાસિક' રિગતનો
 ક્રમ સાચવ્યો નથી. મત્સ્ય, ખરી રીતે એ વિધવાનું લક્ષ્ય કંઈ માછલું ન હતું,
 પરંતુ એ એક પ્રકારનું લક્ષ્ય હતું અને તેનું નીચે પાણીમાં પ્રતિબિંબ ભેઈ, પોતાના
 શરીરનું નોલ એકસરખું રાખી વેધવાનું હતું. (જુઓ સ્પષ્ટતા માટે ૩૭ ની
 પંક્તિની દીક્ષા). ૧૫૯૩. સંઘાર્થે આવીયા, સંઘામ કરવા સામા આવી ખડા
 થયા (આનું વર્ણન પૂર્વ ભાગમાં પહેલા કડવાના સારના પેટામાં આપેલું છે.)

૧૫૯૪. અણુલ, (સં. તુલ્-નોલવું, આપ કાઢવું) અમાપ. હાર મનાવિયા,
 પરાજય તેમને મોંઢે જ કબૂલ કરાવ્યો. (સં. મનુ તું પ્રેરક) ૧૫૯૫ સુખભંગ
 કર્યા, મોંનું નૂર (અભિમાનની છતા) કતાર્યું; મો પડી ગયું. અહીં ' સુખ '
 મોના તેજ માટે વપરાયું છે. ૧૫૯૮. હાક વાગી, ઘોષ પડી રહ્યો; પ્રતાપ પ્રમથો,
 ' શિક્ષો પડ્યો. ' (' સુરતર માને હાક ' ઓળખાડણ.) છતા થયા, (સં છદ્)
 ખાંડવાને દુર્યોધને લાક્ષાગૃહમાં બાળવા પ્રયાસ કર્યો, પણ તેઓ ત્યાંથી વિદૂરજ-
 ની હિંકમતથી જગર્યા, પણ તે પછી તેઓ ગુપ્ત બ્રાહ્મણના વેષમાં ફરતા હતા. તે
 સ્વયંવરમાં પરાક્રમ કરી ખુલ્લા થયા, ખાંડવ તરીકે બહાર પડ્યા. ૧૫૯૯. વળી૦;
 એટલેથી નથી પલ્થું; સ્વયંવર પછીયો દ્યુતરાષ્ટ્ર પાસેથી રાજ્ય મેળવ્યું, વગેરે બીજાં
 મોટાં. પરાક્રમે પણ ગણના ન થઈ શકે તેવાં કથો છે.

૧૫૦૦. સંન્યાસી ભોગીને વરી, આ મહેણાતા વચનથી દ્રૌપદી, હાંસી
 કરતાં સુભદ્રાને હૃદયમાં ચરેરો પાડે છે. અહીં " સંન્યાસી "નો અર્થ ભેગટો,
 બાવા, એ છે. ' મોહી ', વરી, પસંદ કરી પરણી નહીં, પણ મોહમાં ફસાઈ,
 જ્યારે મેં તે મોહને છઠ્ઠારી, વરણી-પસંદગી કરી. તેમાં શું દીઠું ખરું, ખરી
 રીતે સ્ત્રાણિએ શરવીરતા ભેવાની છે, પણ તું એવું તે શું ખરું સત્ત્વ, બાવા,
 ભોગટામાં ભેગને તું એરે મોહી પડી ? ૧૬૦૧. રૂપે૦, તું રૂપને અને શરીરસૌંદ-
 ર્યને વરી. ૧૬૦૨. ભાવવને૦, તમે ભાવો આહાર-ભોજાણીઓ; મૂળનાં જ સ્ત્રિય

નહીં, એટલે તમારામાં તે એવી હકીકત ક્યાંથી હોય ? માત્ર બહારના સંબંધથી મોહી પડે, 'ગોળ ઘોળ' નો વિવેક કરી ન શકે, તેમાં નવાઈ શી ? હીનજાત, (સં. હા) હલકી જાત; તે 'હીનજાત' પાંદે હકીકતે તો આજી મતિવાળાં. શું હલકે જ્ઞાન, ખરી સમજ ક્યાંથી હોઈ શકે ? ૧૬૦૩. ચાતુરી, / સં. ચત્, માગવું, વિનવવું, માગવામાં પણ સામાનું મન વર્તવાની, તેની શક્તિને પાર કળવાની ખાસ અગત્ય રહે છે) હોંશીયારી, ચાતુર્ય, ઝીણવટ, પક્ષાશ, અધાશ; રસિકતા. અહીં પતિ પસંદ કરવાની સમજ. તમે રાજવંશી નહીં એટલે એ ચાતુરી તમે આવીશો ન જાણો; જાતનાં જ તમે તો 'બુઝાં,' જડસરાં, જડસાં છો.

૧૬૦૪. ભૂરકી નાંખી, જડઈ અસરથી મોહમાં પાડી. ભૂરકી, એવી માન્યતા છે કે બાવ ઓ ભરમની મંત્રેલી ચપટી નાંખી, માણસને એવા તો અંધ બનાવે છે કે તે તેને એકલાને જ જોઈ, પાળેલાં દોરની જેમ ઝુંગા ઝુંગા તેની પછવાડે ચાલે છે. ૧૬૦૫. જેને તેને, ગમે તેને. શાસ્ત્રાચાર્યતાનો વિવેક ભૂકી જઈ, કેવળ મોહથી અંજઈ ફાવે તેને પરણો. ૧૬૦૭. તુજમાં, તારામાં આ પ્રમાણે મૂળ સબદને વિલક્ષિતો પ્રત્યય લગાડવાની જ્ઞાતી પદ્ધતિ કવિતામાં પ્રચલિત છે. ૧૬૦૮. જોગી સાથે ઉડી ગઈ, બાવા સાથે ચાલી નીકળી. વહીવટની સંમતિ વિના કે ઉડી સમજ વાપર્યા વિના તું ચાલી નીકળી; અર્થાત્ તું પરણેતર જેવી ધર્મપત્ની નથી, પણ આણેલી નાતરીયા ધણીઆણી જેવી છે. જીડી, (સં. ચત્ + સ્થા) જાથાન પામી ગઈ; જાત છોડી ગઈ. ૧૬૦૯. સાલતાં, શલ્ય પેરે હૃદયમાં પીડા કરતાં. (સં. શલ્ય ઉપરથી). ૧૬૧૦. વિનોદન, બહારથી ટોળટોળાથી આનંદ મહાણવાનો દેખાવ કરતાં છતાં અંદરથી મહેણાંટુંણાંથી બળી મરતી હતી.

૧૬૧૧. સુભદ્રા હારે, આવા નિત્ય વિવાદ-ચર્ચા કરતાં સુભદ્રા પાછી પડે; અંધાઈ જાય. કવિ આ વચન દ્વારા, તેના હૃદયના શલ્યને વધુ તીવ્ર સંતાપનક ચર્ચું એમ કહે છે. વિવાદ, વાદવિવાદ, ચર્ચા (સં. ચિ + વચ્).

૧૬૧૩. ગતિ નહીં, કંઈ ચાલે નહીં. સામાને જોલતાં અંધ કરવાની ગતિ ન રહે; નિઘડસ્યાનમાં આવી પડે, હલકી પોતાની જ છબ અંધ ચર્ચ જાય, એવી રિયતિમાં આવે. ૧૬૧૪. બનેને બેણે કે એકાંત જ મળવું ન હોય તેમ તે મેળવવાનો લાગુ સાધ્યો. ૧૬૧૫. સંભા, સભામાં બોલું કહે, મેહેણાં મારે.

૧૬૧૬. જોગીને સુભદ્રાનો આ વચનથી કવિ અજુનને જોગીનો વેપ પાડે

સેવકાવવાનું અને સુભદ્રાની પેઠે દ્રાપદીને પણ જોગીને જોઈ મોહમાં પાડી, તેનું માન તોડવાનું બીજા નાંખે છે. પરંતુ કવિ એ ભેદ બહી જાય છે કે સુભદ્રા જોગીને જોઈ મોહી ત્યારે કુંવારી હતી અને દ્રૌપદી, જોગીને જોઈ મોહ પામે છે ત્યારે પરણેલી, ધર્મપત્ની અને નામાંકિત સતી છે.

૧૬૧૭. અપવાહ, (સં. અવ + વહ) હવકાં-મહેશ્વનાં વચન શૂં કહ્યું. કહી શકતી નથી. ૧૬૧૯. માન જિતરે, માન (અર્વ) રહેતું પડે. માનલ ૧ પા. ૧. માન, અભિમાનથી માણસના મુખ ઉપર નૂર, નીલાનું જે ઘેરખું હોય છે તે માનલ ૧ થતાં જઈ રહે છે, તેથી “ માન જી રું ” એમ કહેવાય છે. ૧૬૨૩ સાંકડાં. આખના, અથવા જિંટ. (સં. વળક) ખાંસી કર્યા વિનાના અમરા. અમારી (રં. અમારી) હાથી ઉપરના દેવના આકારની બેડક. સાંમ ૧, ૧૪૨ ૧૬ ૫. ચતુરગી, ૧૧૨ જાતનાં દળવાળી-૧ અથ, ૨ ગજ, ૩ રથ અને ૪ પાંચડાં ૧૬૨૬-૫ અ. સ્વર=પાંચ જાતના રણવાળી ૧૧ સુર.

૧૬૨૭. હાંક કરી, ક્રીમાક આડંબર કરી, જોગીના ગણ વેષ પોતે હાંક શકે તે માટે મુજબ જવાનો ખોટો ડાળ-ટોળસોંમ કર્યો. રાણી = દ્રૌપદી. ૧૬૩૦. અતર્ધાન, (સં. અંતર = ગુપ્ત + ધા = મૂલ્ય) અદશ્ય થયા.

૧૬૩૧. પૂર્વનું, પૂર્વ-સુભદ્રા ૧૧ હરગ્રંથગે લીધું હાં તેવું. ૧૬૩૨. દ્રૌપદી દ્રૌપદીને. અષ્ટ અંગે = આઠ અંગે. હાથ, પગ, મસ્તક, મુખ, ધાત્રી, અને પેદ. ૧૬૩૭. વિજયાગ્રેમ, (દુર્ગાનું નામ વિજયા છે, તે ઉદરથા) લ મના ચક્રચૂર પાનથી.

૧૬૪૦. વિશ્વકર્મા, દેવોનો શિલ્પી સત્રધાર-સુતાર. (સં. વિશ્વ + કા. મંત્ર-વશની રચના ધડનારો). ૧૬૪૨. શીંગી, શીંગડું (વજાડવને).

૧૬૫૦. સહજ કળાનું વિત્ત, સર્વ ચાતુરીના સત્વનું ધામ. વિત્ત, (સં. વિદ્ મેળવવું) કંસ, જીવ, સાર.

૧૬૫૪. સ્થળસ્થાનક, સંજ્ઞામયી પુનરૂક્તિ કરી છે. ૧૫૫૭. ગગનમાગ, અહીં કવિ અદ્ભુત રસની આખી કરાવે છે. વહી, ચાલ્યો જતો હતો.

૧૬૬૧. અંતરિક્ષ, (સં. અંતઃ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની મધ્યે રૂઢ્યતે = જોવાય છે.) આકાશ. ૧૬૬૧-૪ આપકિઓ દ્વારા ખાલો પોતાના ધામની પ્રશંસા કરી

દ્રૌપદીને આડકતરી રીતે ત્યાં પોતાની સાથે આવવા લલચાવે છે; શ્રી હસ્તના સ્વાભાવિક મોહને ખેંચે છે. ૧૬૬૩. ઇન્દ્રસદન, અમરાપુરી, વૈકુંઠ, શ્રીચિન્મય સ્થાન.

૧૬૬૫. ધન્ય લીલા લોગને, યોગની લીલાને ધન્ય છે. અહીં ખરી રીતે “લોગને” બદલે “લોગની” અને “લીલા” ને બદલે “લીલાને,” એમ લે-
છએ. લોગને લીલા ન આતું હતમ સ્થાન તેને પ્રાપ્ત થયું છે, એવો ભાવ છે.
૧૬૬૫. મિથ્યા, તુચ્છ, સંસારસુખ, યોગ વૈભવ આગળ કુછ વિચારમાં નથી.
સુખલોગને, યોગની લીલા, સિદ્ધિ આગળ સંસારમાં પ્રાપ્ત થતાં સર્વે સુખ વ્યર્થ
છે. સુખ અને યોગ બધું તેની આગળ પાણી ભરે એમ હોવાથી, તે હોય તોયે
યોગ સિદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થતા વૈભવથી દૂર છે.

૧૬૬૭. મનસા, મનીષા, ઈચ્છા, ૧૬૬૮. અહીં કવિ, બાવામાં દ્રૌપદીને
મોહાંધ્ર થવલી વર્ણવી, તેના સુખથી એક આર્થ શ્રીના સુખમાં કવિત નહીં
એવા, પતિ સંબંધે તિરસ્કાર દર્શાવનારા ઉદ્દગારો કદાચલા આલેખી, અવશ જન-
તિ ને પોપગનો અયોગ્ય માર્ગ લે છે. (વિશેષ મઠે “સમીક્ષા” જુઓ.)
૧૬૬૯ અસત્ય, ખોટું; પણ જોણે પતિ જોડવાની તત્પરતા બતાવી તેને તે વળી
સાચાનુભાવો રિવેકન ક્યાં લ્હો? સમે, (સં. સમય) જોડવાની ઉતાવળથી
જ નો દુર્થ સમ જોડે મળી ‘સમે’ થયો.

૧૬૭૪ ઉચેખતાં, તરખાટાં. (સં. વદ્ + ક્ષિપ્ અથવા ઉપેક્ષમાંથી)
૧૬૭૬. આળખપાળ, મિથ્યા. આળ, (ધનવત-દેશ, અલગાં, મા + લગ્),
ખોટું. આંરોપેલી વસ્તુ, અર્થાત્, ભ્રમ પપાળ, (સં. પાલ્) સાચું લગાડવાને
અદારનો, ઉપર ઉપરને વાદાલ દેખાડવો તે, એટલે કે દંભ. ૧૬૭૬. મારગ
સરવ, સસારવ્યવહારની સર્વ પ્રણાલિઓ, નતિબંધનની મર્યાદાઓ; લક્ષણ બં-
ધના, માર્ગભેદ વ્યવહારની રીતિઓ વગેરે. મિથ્યા, ખોટા, રીતસર સસારવ્યવ-
હાર ત્યાંજે તે મઠે સર્વ માર્ગ કાળજગ અને દેશબદ્ધ અનુસાર, સાણા નરોએ
કલ્પેદા, ચોજેલા હોઈને, ‘કલ્પિત તે ખોટું’, એ ન્યાયે ત્રિંગ્લોખાન્ધ્ય સ્તવ નથી;
દેશકાલને કવિત તેમા ફેરફાર મનુષ્ય કરી શકે, એવો આશય છે.

ગહન ગતિ, જોની ગતિ ન સમજ શકાય એવી. રહેલું, (સં. રહાટ-રહે)
કુવમાંયા પાણી કાઢવાની, આરાવાળી અને તે ઉપર પાણીનાં દોયકાં બાંધેલા મોટી
ગરગડી. સરખાવો:—“ઘડા લટખાળના આવી, યતા પાછા ભરાવાને,” એ આ-

સપ છે કે સંસાર કાલજલે બદલાય છે તેમ તેના રાહ, રીવાજો પણ બદલાય કે બદલાવા પડે છે. ૧૬૮૧. અન્યાય, અધર્મિત કર્મ, અધર્મ, ધર્મથી બ્રહ્મ કરત રો.

૧૬૮૪. શરે, નિયમથી (અરબી-મુસલમાની કાયદો). ૧૬૮૫. પરહયા, (સં. પરિ + હ) છાડ્યા. તળા. ૧૬૮૬. પાપ પુણ્ય પરિબ્રહ્મ બાણે, પાપ અને પુણ્ય તે પરિબ્રહ્મને સોંપ્યાં; અગર 'બ્રહ્મ' પાઠ લેઈએ તે બ્રાહ્મણને લાગે, અગર એવી માન્યતા તે બ્રાહ્મણે જ ધરેલી છે, તે કાંઈ જ ખરી નથી. વિ-શ્વાસ૦, એ વિષે શંકા લાવતા નહીં, એમાં પાપ નથી એ નિશ્ચે માનજે. તત્ત્વ છે, "તત્ત્વં હું", જોઈએ; કદાચ ઉપરની લીટી સાથે પ્રાસ મેળવવા આ ચૂક ચાલવી હશે, અગર લલ્લીઆની ચૂક હશે. ૧૬૯૨. રાણુગટ, (રાણ + ગાંઠ-મંથી) માયા આગળનું સોઝાઈ ખેંચી, મોટા ઉપર નાંખતું તેને રાણુગટ નાંખ્યો કહે છે. (જીઓ પક્ષિ ૮૦૨ ની ટીકા). ૧૬૯૪. સુસદાના મનની નિશ્ચિતતા દર્શાવી છે.

૧૬૯૩. આવા અલ્પ હેતુ અર્થે સતી દ્રૌપદીના સતીત્વને હાનિ પહોંચાડવાનું સાહસ કવિએ ખેડ્યું છે, એ અતિશય ચોચનીય છે. આતો સુકુવંશમા કવિ કાળિદાસે કહ્યું છે તેમ અલ્પસ્ય હેતોર્વેદુ હાતુમિચ્છન્ વિચારમૂઢઃ પ્રતિભાસિ મે ત્વમ્ થયું છે. ૧૬૯૯. પરવરે, પાછી વળે.

૧૭૦૦. અહીં કવિ મોટાની આજ્ઞામાં નાનાએ રહેવું, એ નિષ્કમ. પળાયા છે, એમ ચિન્વટથી જણાવે છે. ૧૭૦૨. અમૃતરસ, અમૃતરસનો સરેલો; પ્રીતિ પણ અમૃતની પેઠે જીવંતને આનંદમય અને ચિરંજીવ કરનારી છે.

કડવું ૩૧ મું.

૧૭૦૭. કહ્યો ન જાય, કહી ન શકાય એટલો મોટો, મહન છે.

૧૭૦૮ અહીં યજ્ઞ યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણઃ યજ્ઞ પાર્થો ધનુર્ધરઃ ॥ તન્ન શ્રીવિ-જયો ભૂતિર્ધ્રુવા નોતિર્મિતિર્મમ, એ વચનનું, અગર તેણે નિત્યાભિયુક્તાર્તા યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્, એ ભગવત્પ્રતિજ્ઞાનું સૂચન કરેલું છે.

૧૭૧૦ પુરૂષ પુરાણ, પુરાણ, પ્રાચીનમાં પ્રાચીન. પુરૂષ, બ્રહ્મ, કૃષ્ણ.

૧૭૧૨. બૃહન્નલ, છુત રચ્યા પછી પાંડવો વનવાસે ગયા ત્યારે અર્જુનને સ્વર્ગમાં દેવી અસ્ત્રશસ્ત્ર વિદ્યા શિખવા ગયો હતો, ત્યાં અપ્સરાથી લાંબાચો નહોતો.

તેથી 'હીન્દા' ના પુસ્તક ચલાવે આપ તેને લાગ્યો હતો. ખરી રીતે વિરાટ નગર-
માં તેણે 'હીન્દા' નું જીવન ઉતારા કુમારીના ચિત્રક તરીકે ગુપ્ત વાસમાં ગળ્યું
હતું. એટલે કવિએ અહીં ઐતિહાસિક ક્રમ ઉલટાવ્યો છે. અગર ને બીજે પાઠ
વિરહ ધવલ, લઘએ તો, વિરહથી ધવલ-ધોળા, રીક્ષા પાડનારો. (સરખાવો-
ફૂલે મૂતિનક્ષિ પ્રિયવિરહજન્મા ધવલિમાં).

૧૭૧૫. મૂળમાં, પોતાનાં, પૂર્વસ્થળ. ૧૭૧૮. અગ્નિનું, યજ્ઞમાં આહુતિઓ
ખાંધાથી તે ન પથી શકવાથી અગ્નિ મંદ પ્રકૃતિવાળો થયો અને અર્જુન અન્ન-
ના બળથી ખાંડવ વનની ઔષધિઓ ખાળી, પોતાનો રોગ યજ્ઞવા તેણે વિનતિ
કરી. અર્જુને ઈંદ્ર, વરુણ આદિ દેવોને નહીં ગળુકારતા, મંત્રબળ અને બાણવિ-
દ્યાથી અગ્નિને નિર્મય રીતે ખાંડવવન ખાળવા લીધું. સંભા મયદાનવ પાસે ર-
ચાવી મયદાનવ, દૈત્યોનો વિશ્વકર્મા, ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરમાં યયસા વિપ્રચિત્તિ
દાનનો પુત્ર. ખાંડવ વન અગ્નિએ સ્વાંહા કર્યું તેમાંથી અર્જુને ઉગારતાં આસા-
રના સાથી અનુપમ સભા ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં તેણે રચી આપી. (આદિપર્વ અં ૨૨૮,
અને સભાપર્વ અં ૩૦). ગાંડિવ, અર્જુનને અગ્નિએ આપેલું ધનુષ્ય, વિપત
માટે જુઓ આદિપર્વ અધ્યાય ૨૨૮.

૧૭૨૫ અહીં કવિ કહે છે કે-આખ્યાનની ૮૩૫ કડી એટલે ૧૬૭૦ પંક્તિ-
ઓ છે. ન્યારે ઉપવૃત્ત્ય હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં કુલ પંક્તિ ૧૭૪૪ છે. એટલે ૭૪
પંક્તિઓ કોઈએ પાછળથી છુસારેલી અથવા તો કવિએ અન્ય પ્રસંગે ઉમેરેલી હોય
તો તે રામ ભણે એ ૭૪ પંક્તિઓ કઈ છે, તે ગોતવાનું કોઈ સાધન નથી, કારણ અધ
પ્રાપ્ત સર્વે પ્રતિઓમાં એ પંક્તિઓ ઉતારેલી છે, એમ સમભય છે પરંતુ પ્રેમા-
નંદના કાવ્યરસના નિપુણ જ્ઞાતા સા. શ્રી કેશવદાસમાર્ગ નીચેની પંક્તિઓ ક્ષેપક
જાવાનું જણાવે છે:-૮૧-૯૦; ૧૫૫-૫૮; ૪૪૫-૪૮; ૪૮૭-૮૮; ૬૩૯-૪૦; ૬૩૩;
૬૮; ૬૮૧; ૬૮૪-૮૫; ૬૯૦-૯૧; ૭૩૧-૩૨, ૭૩૧-૩૪; ૯૫૩-૫૪; ૯૬૯-૭૨;
૧૦૦૮; ૧૦૦૯; ૧૦૭૪; ૧૧૨૧-૨૨; ૧૨૧૫-૫૮; ૧૩૪૩-૪૪; ૧૪૧૩-૧૪;
૪૭૫-૭૬; ૧૬૮૧-૮૬; ૧૭૧૫-૧૬. ૧૭૨૬ છત્રીસ, ખરી રીતે છત્રીસ જોઈએ,
૧ કડવાંમા ૩૬ દેલી શી રીતે સંભવી શકે. લક્ષ્યાતો દોષ દોષો જોઈએ જૂના
ગ, રાગણી, ચાલ અને દેલીનું યથાર્થજ્ઞાન નહીં હોવાથી આ છત્રીસની સંખ્યાની
જાત્રી થઈ શકી નથી. પદ તારણ કાઢતાં મૂળ રાગ ૧૨ છે, ૯ રાગની જૂની ચાલ
૧ રાગ ચાલ જૂની છે, એ ૪ રાગ આપમાં જૂના પડે છે. આ વિગત સામાન્ય
ચક્રાને રસપ્રદ ન હોવાથી તેની પ્રાદી તારવી નથી.

૧૭૨૭. દક્ષપત દુર્લભ વાળી પ્રતિમાં સુભદ્રાદરણ્ય સ્વાધ્યાની સાથે સંવત ૧૭૪૬ છે, પણ તે પ્રતિ એવા મળી શકી નથી. ૧૭૨૯. સૂર્યપુર, સુરત. સૂર્યની પુત્રી તાપીને તટે આવેલું માટે સૂર્યપૂર.

દક્ષ, દક્ષિણ-અમણી. અ. અ. સુરતવાળી, અ. બાજના ચક્રવાળી. 'કવિતા' કવિને માટે વપરાય છે. ૧૭૩૫-૧૭૪૪. ગ્રંથમાહાત્મ્ય. इति शिवम्

પરિશિષ્ટ ૧ લું.

પ્રેમાનન્દનો દ્રૌપદીસ્વયંવર-સુભદ્રાદરણ્યપ્રસંગ.

(૬૩૬ ૭૮ શું, રાગ કેદારી, ઢાળ).

- રૂપી કેહે દક્ષણ સાગરે, પૂજ્ય તીરથ છે ભંદે
વેગે જશે રહે શુભ સ્થલ છે, પારથ આવશે તાંહે. ૧૦
- તેહનાં ચરણસ્પર્શ થમી, કામ સરવ તમ ચારી;
નર તણાં દરશન માત્રથી, આપે તમારો ભંદે. ૧૧
- આવીને આજ મળ્યા તમ, દરશને શીઝાં કામ;
બીજી નારનો રાપ મુકાવો, કીપા કરીને સ્વામી. ૧૨
- પછે પૂજ્ય પૂજ્ય પાંચે નારને, આપ થમી મુઠાવી;
સ્નાન કીધું પાંચે દ્રોહ, પૂરવ સ્વરૂપ કાવી. ૧૩
- સ્વયંમ ચાલી અપસરા, તે તીરથ કહ્યું પાવન;
પ્રાણી માત્ર તાંહાં સુખ પામ્યાં, મણિપુર ગયા અરશ્ચન. ૧૪
- ચિત્રાગગને અંગે કપનો, પુત્ર બલુવાહન;
વહી તાંહાં યકો પૂર્વે, સાગરે ગયા કુંતીતન. ૧૫
- અનેક નિરય કીધાં પારથે, સમયા અસરણ્યચરણ;
વેગે આળ્યા પાંડુનંદન, બહા તિરથગત ગૌકરણ. ૧૬
- સ્નાનસંધ્યા, નિત્યકરમ દાન દેઈ, વેગે નીરથો બહાર;
એ હેતે દૃષ્ટ પડ્યા પારથ ને માહાબલનો પ્રકાર. ૧૭
- વિપ્ર બહુ વેદપાઠ કરે, તાંહાં જ્ઞાન નાનાવિધ ગાયે;
તાંહાં જીવને પૂજન કીધું સ્તુતિ ચંદુની થાયે. ૧૮
- પ્રથમે ચિત્રમત્રે પૂજી કીધી, સેહેસ બીલ ચઢાવી અંભ;
ધુપ, દીપ નૈવેદ્ય આરતી, કરી સંતોષ્યા બંબ. ૧૯

અહીં દરબજે એવા બધાણમાં રે,

અનેક સ્તુતિ કરી ફૂંતીસુત, તેને કર્યા પ્રણામ	
માત્ર માત્ર એટલે જ યજ્ઞ થયે, સૂર્યો અરજીને તે માત્ર.	૨૦
અરજીને કેટલે રત્નોથી તથા પામૂ, સન્મુખ દોષો મોખાલ	
મોઠા કૃષ્ણમાં સમપદ થાએ, એટલું ઈચ્છું કૃપાલ.	૨૧
અરજી કરી શિવ એમ કહે, સંજ્ઞા પરે જલદી જ્યારે	
કૃષ્ણ સંધાને લઈને આવશે આત્મ કરીશું દુઃખનારે	૨૨
એટલે જ મુખી ફૂંતીફૂંસાર, તેને જાણ્યો પાથે;	
આત્મ જે જલદી વિરથ કર્યા, પ્રભાતપાઠ્ય જાણે.	૨૩

વચણ.

પ્રભાત આજે ફૂંતીફૂંસાર, ચૈત્રિય વચટે લાઠ;	
દેવદેવેશ કૃષ્ણ દારિદ્ર્ય નર્મ, જાણ્યો જગતે નાદ રે.	૨૪

કંઠકું ૭૬ મું. રાજ સામેરી.

કૃષ્ણજીએ તથા મલતી, અરજીન આજ્યાની વાત;	
સેત, વાદન સત્ત કરી, ચાલ્યું સ્વામી શી જગત્તાન.	૧
અગ્નિન્યા જઈ રહ્યા હતા, પરપરે થયો મેદાપ;	
ધમ્મી પાસથ ચરન લગ્યો, ભાગ્યો ભવસંતાપ.	૨
કરો પામ્ય શો વિગેરે, કેમ કરી સુખ જાત ?	
કાલજી સમજું ને વડું, ભણ્યો ફરે મહાપાત્ર.	૩
પત્રી કૃષ્ણ સારી : થા અરજીન, દેવનાચલ છે ભાંદે;	
તીરથ સરવે કરીને, જલદી જાન હીથા લાંદે.	૪
વાંદાં થકા પ્રભાત આજ્યા : દે પ્રેમે પાસથ વીર	
પૂર્વ પશ્ચિમ દક્ષિણ દેશે, કર્વે મેં શુભ તીર.	૫
શ્રીકૃષ્ણ કહે ને ધનનય, તમો તીરથ કર્યા અપાર;	
અનેક ધૂનથી ચાત્રા કરે, એ જાણીશું મોચાર.	૬
ધન વંચા ને ધન પિતાને, ધન પુને અરજીન;	
ધન માત્ર મહુના વંચાને, તેં મહુ તકન ભૂ દરથન.	૭
એમ વાત કર્યા પત્રારીયા, દ્રવ્ય માંદાં બેટું જોડ;	
પાસથને પાસે ચેકને, બેઠા તથા રણજોડ.	૮

મંદિર આવી ઉતરીયા, ભદ્રવ મળવાને ભાગે;	
આનંદ સાથે તાંહાં રહ્યા, વંસુદેવને હરખ ન માગે.	૯
એક દિવસ સરવ કા નિસર્યા, દેવતાયલ છે ભાંહે;	
નરનાર સરને સાંચર્યા, અતિ હરખ ધરી મન માહે.	૧૦
કૃષ્ણરથે પારથ છે, બેહુ ભાગે આનંદ સાથે;	
સુભદ્રાએ શીલાગર ધર્યા, જોહેના બંધુ શ્રી જડુનાથ.	૧૧
તે દેખી પારથ પ્રેમે, બ્યાકુલ થયો તેજી વાર;	
તે વાત ભણી કૃષ્ણજીએ, આશીર્વા નંદકુમાર.	૧૨
અંતે કુંતે તીરથ કયાં જુગને, ફલ પગઢયું છે એહ;	
પરનાર દેખી બ્યાકુલો, પોતે થયો તાહરો દેહ.	૧૩
તાં મન એહને વરવારું, હોએ પારથ સાગ;	
ભગિની છે એ અમારી, એમ કહે દેવ મોરાર	૧૪
જ તાહરું મનગમલું હોએ, તે મેં કરવું નીરધાર;	
એવું વાયક સાંભળીને, વદે કુંતીકુમાર.	૧૫
એહનું રૂપ દેખી અમર મોહે, તો માહારું કેમ રહે મન ?	
સગપણ થાએ તમસું, દો પ્રાણદાન જીવન.	૧૬
કૃષ્ણજી કેહે પરણાવીશ, અરજીન સાચું માન;	
આજ્ઞા અણાવો હરિના પુરથી, ભાંડાં સુપ્રિદિર રાતન.	૧૭
પત્ર લખીને મોકલું, અરજીને તેજી વાર;	
એ કામ કરલે શિશ્ન થઇ, ને ગમે શ્રી મોરાર.	૧૮

વલણુ.

શીશ્ન કરલે કાંમ રે, એહરી અજ્ઞા આપી ધરમ;	
વૃત્તાંત કહ્યો કૃષ્ણને, અન્ય ન વિના ન લેહે કો મરમ.	૧૯

કંઠવું ૮૦ મું. રાગ રામચો.

એક સમે સરવ ચાલ્યા ભયજી, દેવતાયલ છે સ્થલ શુભ પાયજી;	
તાંહાં રથ બેસી સુભદ્રા ભયજી, મારગ રહ્યો પારથ રાજી.	૧

હાલ.

પારથ રોધી રહ્યો મારગ, આવી વસુદેવકુંવરી;	
જલ્દ જાલી બલ કરી, રથ પર બેસાડી તે ધરી.	૨

- પછી રથ હાંકી જાએ વેગે, પારથ માહા બલવંત;
નાદ કીધો સંજનો, સુણી કાગેર પાખ્યા અંત. ૩
- એહેવે સેવકે આવી જાણ કીધું, જડુસલા મોઝાર;
જાલવ સુણી કોથે ચઢયા, કહું હાવે શીટા કાર. ૪
- વૃષ્ણિ, લોભ અંધક જાલના, વક્ષી જે જે હતા મહાશૂર;
કામ કામથી આળ્યા ધસમંસી, જાણે હલથું સાગરપુર. ૫
- એહેવે બલદેવ જોલીઆ: સાબળો સર્વ કો રીત;
શ્રી કૃષ્ણ કાં નથી જોલના ? શી ઘરે તેમું પ્રીત ? ૬
- શ્રી કૃષ્ણ કહે: રથ લાવ મોહારો, સાર જઈ શીઘ્ર;
પારથનું કૃત સાંભળીને, હું ચયો મનમાં વ્યથ. ૭
- હલધર કહે: હુંહુંને ગમે તે, કરીએ શ્રી રણછાડ;
તાહારી ગત સંવળી નિર્જામી, આણી તેં કુલને જોડ. ૮
- એ લપટ કુંતીપુત્રે, કાં સતારયું મોહને;
એ ધરમ માહે સમજે નહીં, હું વધારે છે તેહને. ૯
- ફોગટ ખાધું દિવસ બહુ, પછી જોળ્યું સર્વે કુળ;
શીશકે ચઢાળ્યા નીચને, તેં લક્ષ્મી સૌ ધૂળ. ૧૦
- પછે પછે જે જે વિચારી હું, લગાડી તે કુલે લાગ;
નામના બઈ જાલવની, શોભા યથ સરવ તાગ. ૧૧
- જડુકુલને અપમાન કરીને, પારથ લઈ ગયો બાલ;
તે માટે હવડાં જઈ મળીને, આગું તેહેનો કાલ. ૧૨
- શ્રી કૃષ્ણ કહે એ સધળું સાંજહું, એણે જડુકુલને માન કીધું;
કરે વંશે આવી દ્વારકામાં, હરણ પુત્રીનું કીધું. ૧૩
- શ્રેષ્ઠ રીતિ છે કન્યાદાન, તેથી ભંડેરે દરણ;
એ વેદ શાસ્ત્ર કહે ખરું, એમ વરે અચરણચરણ. ૧૪
- ખીજે કોઈ કરે તેહવું તો, આણું નિશ્ચ તેનો અંત;
ત્રિપક્ષે કલવંત છે, વક્ષી પોને માહા ગુણવંત. ૧૫
- સહુ નીશારા જુદા અરથે, જાલવ કોથ ધરીને મંન;
સંશ્રામ માહે કાપે ચઢયા, નથી દીસા કોણે અરજુન ? ૧૬
- દેવ, દાનવ, જક્ષ, કિન્નર જૂત ને વૈતાલ;
એ સરવ યહને જુદા કરે; પારથ ન પામે કાલ. ૧૭

સદાશિવ ઇચ્છા કરે જે, કંઈ અરજીનું સંગ્રામ;	
એવો અતુલિત એ બલિયો, વંળી કુહુ છે વાન.	૧૮
જો પારથ રણ કોપે ચઢે, તો પૃથ્વી પ્રલે યાએ;	
નદવ છપને કોડમાં, છવતો ન આવે કોએ.	૧૯
રતનને જેમ હેમ મલે, દુધને સાકરે જેમ;	
દક્ષણવંત ગંગ જલે શોભે, અરજીન શોભે તેમ.	૨૦
અરજીન સરખો માહારથી, પ્રહાએ નંથી ધડિયો;	
ધન ભાથગ બેહેનતું, જે એને પાલવે પડિયો.	૨૧
માટે લમ કરે તો અતિ ભયું, જે રહે આપણી લાજ;	
સાવધાની ને એધવછને, મોકલો કહે જહાજ.	૨૨
મનાવો કુતીસુત જઈ, જશ યાએ વૈ ના;	
બુધ યતાં હય થશે, પછે હાર્ય કરશે લોક.	૨૩
સત સત સદુ એ કહે, નરવ મોકલ્યા બહુ વીર;	
મનાવી જઈ લાવીયા, અરજીને રણધીર.	૨૪
રાજનીતે પરણાવીયા, પહેરામણી કીધી જશાળ;	
મજરય અશ્વ બહુ આપીયા, કૃષ્ણે નાંખી ભુરડીનલ.	૨૫
બલિદેવ બહુ હસ્તિ આપીયા, દાસ દાસી અનેક;	
આશરણ આપ્યાં ત્રિવિધ ચેરનાં, ગણતાં ન આવે છેક.	૨૬
વલણુ.	

ગણતાં ન આવે છેક છેડો, પારથ સુભદ્રા લઈ વલા;
પ્રેમાનંદ પ્રણુ કહે કૃષ્ણના, ગુણ સહસ્રતા વાટે પલા.

૨૭

કહ્યું ૮૧ મું. રાગ કોહારો.

ઉદ્ભવત પારથ આવી ના, નગરજન સરવને મન લાવીયા;
લાવ્યા સુભદ્રા સુંદર નાર રે.

૧

હાલ.

નારને લઈ આવીયા પારથ, યઈ રહો જે જે કાર;
કુતાંછને ચરણે નમી, તવ આપ્યા સુકતાહાર.
ત્યારે દ્રૌપદીને પ્રેમકગણે, બોલાવે અરજીન;
તે દિવસ હાલે નહીં હોએ, દ્રૌપદા થયું તમ મન.

૨

૩

ઢ્રાપતી દુનથી વદત એદેવું, નથી કોઇ સંસાર;	
હું પદાભી છે મહા, એ સત વચન અવિધાર.	૪
આન પછી, એ આવી મળમે, હજારી સોએ;	
શ્રી કૃષ્ણ વણા સમ મુજથી, વાદાલી અવર ન બીજ કોએ.	૫
હાસ્ય વદન કરી કેદે પંચાલી. કથક સ્ત્રી પાછો નીતે;	
હું તો પ્રસન્ન થાઉં તમ દેખી, કદુ છક એત્રિતે.	૬
ત્યારે મુલકા ચરણે દાની, ઢ્રાપતીને તેણે હામ;	
ઢ્રાપતી કેદે મૌસાચ દને, તમે કીધા છે વનમ્યામ.	૭
આચાર્ય દુષ્ટ કંથ દરે, ત્ય પાનરે સંજામ;	
પુનર્વવતિ યજ્ઞો તમને વાર, એ વચને હમી તે હામ.	૮
કંઠા લુધિષ્ટ મરત આનંદ, થયો ને નેશાર;	
એદેવે દ્વારમાં થકી મુલકાને, હેવા નિશગ નિરધાર.	૯
બહુપુત્ર ને વધુજન, સામગ્રી સંગ બહુ ભજ;	
કલક સાથે ઉદ્દેશવર્તમાં, આગ્યા સારંગપદ.	૧૦
પાંડવ સાહામા જાહેને હજ આગ્યા નજર મોશાર;	
પદેરામણી કીધી ઘણી, કેદનાં ન પાર્થ વાર.	૧૧
વદા રહા શ્રી કૃષ્ણ, બીજા સરઃ થયા વિદાર;	
એક સમે અરણ્ય ને, સાંસદ કૃપાને કેશવરાએ.	૧૨
બલહીયા કરવા જામનામાં જાહેને ને આવે તમ મંદ;	
નાર સાથે હજ ગયા, આજ્ઞા નાગી રાજત.	૧૩
ઢ્રાપતીને મુલકા સંગ પાનર શ્રી કૃષ્ણ સાથે નીજ વાર;	
બલહીયા કે વિવિધ પેદે, તાના સાત વિદાર.	૧૪
વનમાં કીધા કેદે કૃષ્ણ, અરણ્ય હાન બહુ વિધ આવે;	
એકવારે જેને કીધા છે, તેદેના ભવની આવડ કાએ.	૧૫

પરિશિષ્ટ ૨ ભું.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં મુલકાદુરભુપસંગ.

(પ્રેમાનંદચિંત્ય મુંદરદત્ત દયમ સંકલ્પે અવશેષ).

અધ્યાય ૮૬ નો. (કલ્પું ૧૯૮ મું. રાગ આમેરી)

કેદે પરિશ્રવને શુક એમ, પ્રભુના ચરિત અતિ ધણાં રમ્ય;
હરિમ્ત પીયાં વૃક્ષ ન થઈએ, વસુદેવને જ્ઞાન દર્શિયે.

ભણ્યા દેવકીયે જીવના જીવન, યથાં તનમય દેખે એકપ્રકાર;
 અવળધનના છુટા પાશ, થોડામાં જ્ઞાન કહ્યું અવિનાશ,
 માહારી પિતામહી હરિની બેન, અનુન હંરણ કરી લાવ્યા કેમ ?
 ફરજોધન ઉપર શેષર્થ મન, એ વિસ્તારી કહો મુનિજન.
 શુકજી કહે સૂણ રાય, તમ પિતામહનો કહું મહિમાય;
 (હાળા). મહિમા કહું તે સાંભળો, ચિત્ત દેઇને રાજન;

તીર્થે જના કરવાને તવ, નિસરયા અરજુન.
 ફરતા ફરતા પ્રભાસ માંડે, આવી પહોંતા ગડાકેથ;
 સાંભળ્યું જો ફરજોધન જો, કન્યા આપે શેષ.
 મહોળા મહોટા ભૂપ આવી, માગે છે કન્યાયે;
 બળભદ્ર તેહેને આપે નહીં, તે ફરી પાછા જાય.
 વસુદેવ દેવકી શ્રી કૃષ્ણનું છે અરજુન ઉપર મન;
 એ સમાચાર જાણી પારથ, નિસરયા તતપ્રણ.
 વિચાર્યું બળભદ્ર આગળ, ચાલે નહીં પ્રાકમ;
 સંન્યાસી ત્રિહંડી થઇને, જાણે જોઈ મર્મ.
 તે માટે એ વેષ ધરીને, આવ્યા દ્વારિકા મોક્ષ;
 વાટે વાસો જાંઘાં રહે, તાંહા પુત્ર કરે સહુ લોક.
 નગમાં ચારે વર્ણ આવી, નમે છે રસરંગ;
 તેજપુત્ર પ્રકાશ દીસે, નન્નારાયણ અંશ.
 તે જાણતા નથી કપટ વેષને, ધરયા છે અરજુન;
 સોજનને સર્વ તેડી જાય, સાવસું ધન ધન.
 બળભદ્ર ભણ્યું સંન્યાસી એ, દીસે જ્ઞાની
 એક દિવસે સોજનને, તેડી

આસન આપી

સુભદ્રાજી આ

દેવાંજના જાણે નનાવા કું, આવી છે ધણું રૂપ;
 કન્યાયે તવ ઝોળખ્યાં, નહીં સંન્યાસી, કો ભૂપ.
 દેખીને ચિત્ત યંત્રું વેહેવળ, અરજુનનું તતપ્રેવ;
 સુભદ્રાનું અરજુન ઉપર, બેઠુંનું ચિત્ત એક.
 આજન બાહુ, વિશાળ લોચન, દીસે છે તેજસ્વત;

10189

---પારતન.

આથે મન નળિયું, એ વર હજો ભગવંત.
 સોજન કરીને ઉઠયા શેષે, આપ્યાં બીડાં બસસ;
 શ્રી કૃષ્ણને મળી ગયા આશ્રમ, નળ્યું તે અવિનાશ.
 પ્રીત થઇ તાહારે કે વેળા આવી, કેહે છે પ્રજાજ્ઞાન;
 શ્રી કૃષ્ણને મત લેઈ પારથ, થયા પછે સાવધાન.
 અગ્નિકાન્તી નતરાથે, નિસર્ગ્યું સહુ કાય;
 રોં મીને સુસદ્રાજ, નય છે જીએ લોક.
 રાસી તાંડાં જોના હલા, દીડો રથ એ જડાવ;
 કંઈ એક જોઈ રજા કરજ, સંગે વીર વિકાળ.
 પાથે મન નળિયે, ભરો દાવ છે કડં કમ;
 સારથીને પાડ્યો ઢેળી, બેઠા રથે સાવધાન.
 ધનુષ નેહેનાં લ) પારથે, નહુસાડયા સહુ વીર;
 તાંહુ થી રથ લઇ ગયા છે, ધનુર્વિદ્યા ધીર.
 નથ માંહે હાક વાગી, સંન્યાસીયે કર્યું કામ;
 સુભદ્રાને હરણ કરીન, લેઇ ગયા નેહેને ગામ.
 સાંબળી બળીભદ્ર કોપ્યા, તે નળ્યું પારથ રાય;
 જોહેને કેમ લઇ નયે, ફેડું એહેનો કામ.
 હાલે નથ સુધા લાખુ બિડું, હસ્તિનાપુર તે ગામ;
 સમુદ્રની જેમ વેળ આવે તેમ કોપ્યા છે રામ.
 હળસુસળનું સમરણ કર્યું શેષે, આવી હમ્ જોવ;
 રથ બેસીને નયે એહેવે, વારે છે ગુરુદેવ.
 સમનવે સહુ રામને, તમે ચાંત કરો હવે ક્રોધ;
 માનો તો અમે કહુ તમને, સાંબળો પ્રતિજોધ.
 હવે આપણા પૂજા થયા છે, એ સાથે શી સદ
 વિદાતાયે લખ્યા લેખ તે, મીટે નહીં એ સાર.
 ભાવી પદારથ હોનાર છે, તેહેને શું કરવું જીએ મન;
 ક્ષત્રીનો એ ધર્મ છે, છતી કરે ગાધર્વલખન.
 સમનલે સમને નહીં, તમ, ચાલ્યા હળધર રોષ;
 એ સમાચાર શ્રી કૃષ્ણે નળ્યા, હઠ્યા છે તતજેવ
 કે એ આગળ છતે નહીં, તો અર્જુન છે કોણ માત;
 મ્હારો ભક્ત હારયો, તારે કું હારયો; આપ્યા છે ન્યાં જેઠ પ્રાત.

વનય કરીને નમ્યા ચરણે, શેષને અવિનાશ;
 સુભદ્રા હીજે અંજીનને, તે માગી લેકં તમ પાસ.
 તમારું ચિત દુરજોડનપર, અંજીન શું છે કાંઈ હીન?
 તે માટે તેહેને તેડાવીને, લગ કરો શુભ દિન.
 વચન પ્રભુનાં સાભળી, પછી કોઈ કાંઈ શાંત;
 પારયને હરિયે તેડાવીને, મેળવ્યા માગી જાન.
 હવે વહેવાનો આરભ માંડ્યો હરખ શું બગદેવ;
 સામથી બહુ ઠીકી થીંધે, વાર ન લાગી ખેવ.
 મંડપ થંભ જણાવના, ચંદ્રને મોના શુભ;
 રાત્રી દીપક ઝગમગે, સોઢે શોના અતિવંચી રમ્ય.
 જલેસ્યા, જાગમ, તકિયાં શો મ-મંડપ માંડે;
 કીનાતે ચિત્ર, વિચિત્ર પુતળી, બોલે ને જાણે તાહે.
 મંડપ છાંયો મોગરે દાર, નારમ્ કદમી થલ;
 અગર ધૂપ સુંગ્રવ એ રીત વિચારના આસ.
 પત્ર લખીને તે જોયાં તે, આગના સજન સહુ કાય;
 હોપત કોડ જાલવ મંડપમાં, મળતા રસરંગ જોય.
 સુભદ્રા ચરજીનને પછે પરણ્યા ત્યાં રીત;
 વસુદેવે કન્યાદાન દીધું, બીર રૂઝુંએડ વિત.
 ઢાલના ઢમકાર થાયે, ગાયે ગીત મળી તાર,
 ચોરી સારી, કંસારે ખાંધાં ફર્યા મગળ વાર.
 ખાંભ, ઘેબર, જલેખી, સર્વ સાંચેને પકવાન;
 હોતરે કરી વળાવ્યાં છે, વસ્ત્રવહેને બજારામ.
 ગજ, રથ, અથે હપર, જડિત મણિમય સાજ;
 દાસ દાસી વસ્ત્ર ભૂષણ; આપાં કર્યો નમસ્કર.
 આપી વળાવ્યા પછી, ચૈં અતિથણી પ્રીત;
 શુક્રેવ કહે શુભ રાયજી, તમે પરજ્યાની પૂજી રીત.

સમાપ્ત.

